

УСІ ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

УСІ ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

FOLIO

Д. Журавльов

УСІ ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

Харків
«ФОЛІО»
2011

ББК 63.3 (4УКР)
Ж91

Художник-оформлювач
Є. В. Вдовиченко

Журавльов Д. В.

Ж91 Усі гетьмани України / Д. В. Журавльов; худож.-оформлювач Є. В. Вдовиченко. — Харків: Фоліо, 2011. — 508 с.

ISBN 978-966-03-4659-8.

Гетьман. Слово, яке здатне викликати чимало асоціацій практично у кожного українця. Асоціацій героїчних — «гетьманська слава», іронічних — «до булави треба голови», зрештою, самоіронічних — де «два українці, там три гетьмани»... Слово, буквально просякнуте історією і водночас — якоюсь бадьорою, невмирущою енергетикою. Слово, яке звучить майже як «своє», хоча його походження є неукраїнським і взагалі неслов'янським, не маючи нічого спільного з лунким українським «геть». Так, «гетьмани в золотих жупанах» були не тільки в Україні. Але українською специфікою є те, що саме в Українській козацькій державі гетьман став у силу історичних обставин таким собі квазімонархом, майже незалежним володарем...

У цій книжці здійснена спроба зібрати під однією обкладинкою біографічний матеріал про більш ніж 70 ватажків українського козацтва, котрі, згідно з джерелами чи історичною традицією, носили гетьманський титул або претендували на нього.

ББК 63.3 (4УКР)

ISBN 978-966-03-4659-8

Вступне слово

Гетьман. Слово, яке здатне викликати чимало асоціацій практично в кожного українця. Асоціацій героїчних — «гетьманська слава», іронічних — «до булави треба голови», зрештою, самоіронічних — «де два українці, там три гетьмани»... Слово буквально просякнуте історією і водночас — якоюсь бадьорою, невмирущою енергетикою. Слово, яке звучить майже як «своє», хоча його походження не українське і взагалі не слов'янське; не має нічого спільного з лунким українським «геть».

То, власне, хто такий гетьман? Хай вибачить нам читач наступний невеликий філологічний екскурс. На думку більшості вчених, слово «гетьман» є слов'янізованою формою германського слова, яке у деяких німецьких діалектах звучить як «Hauptman», а в інших — як «Hodman». Значення слова цілком прозоре — всі, хто вчив коли-небудь німецьку чи англійську мову, одразу скажуть, що воно означає голову, командира («Hod», «Haupt» — голова, «man» — людина). «Headman» — так називали ватажків своїх загонів англосакси та вікінґи. Десь починаючи з XIV століття історики мови фіксують слово «hetman» та навіть «etman» на позначення командуючого окремого загону. Згодом, з появою регулярних армій у німецькомовних країнах словом «Hauptman» стали називати офіцера рівня капітана (ця назва зберігається й сьогодні). До речі, всім знайоме «капітан» походить від латинського «caput», тобто та ж «голова». Тісні політичні та культурні контакти Польщі, Чехії та інших країн Центрально-Східноєвропейського регіону з їхніми німецькомовними сусідами призвели до того, що згадане слово міцно ввійшло в слов'янські мови, причому зі значним зростанням, так би мовити, в класі — так, у XV столітті, в буремну епоху гуситських воєн повстанці-таборити обрали собі чотирьох головних воєначальників, яких було названо гетьманами (головним гетьманом вважався Мікулаш з Гусі, але найбільш уславленим був блискучий полководець Ян Жижка з Троцнова). Чи не в часи гуситських воєн (1419—1437 рр.) потрапило слово «гетьман» далі на схід, на землі Польщі та Великого князівства Литовського, разом із терміном «табір»? Так чи інакше, вже у повсталих чехів гетьмани виконували як суто військові, так і певні інші функції — займалися політикою, вели дипломатичні переговори — як це робив Прокоп Великий

Гетьманська булава

Козацький дзвін

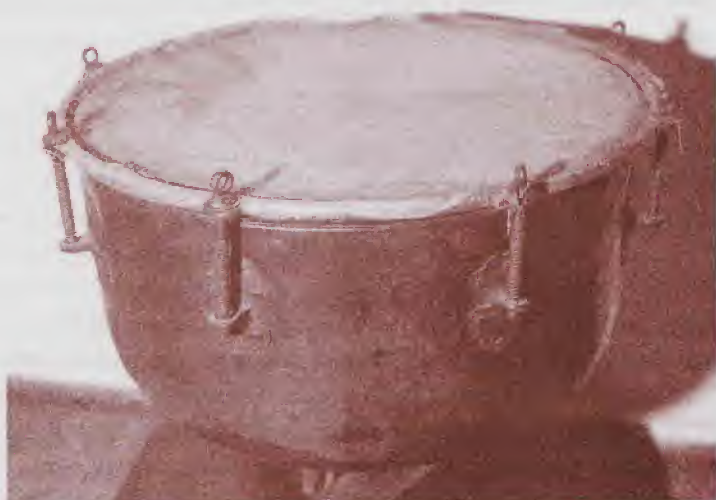
чи той же Жижка, розгортали пропаганду (на їх діяльність колосальний відбиток накладав певний «революційно-містичний» характер гуситських воєн, що сполучався з сильним національним забарвленням). Вже чеським гетьманам вручали булаву як символ влади, так що Шевченкове «Старий Жижка з Таборова махнув булавою» — це не просто метафора. Останнім гуситським гетьманом був Ян Рогач з Дуби, котрий героїчно обороняв фортецю Сіон і після її падіння був страчений у Празі в 1437 р.

Через більш ніж півстоліття по тому гетьмани з'явилися у Великому князівстві Литовському та Польщі. Майже одночасно — у 1497 та 1503 рр. — ними стають Костянтин Острозький у Литві та Миколай Каменецький у Польщі. Гетьмани (точніше, Великий гетьман Литовський та Великий гетьман коронний, відповідно) отримали чималі повноваження, які знов-таки дещо виходили за рамки суто військових справ. Як командувачі арміями вони підпорядковувалися тільки королю, з 20-х рр. XVI ст. в Литві та Польщі з'являються посади так званих польних гетьманів, котрі командували артилерією та найманцями, часто очолюючи польове військо, що діяло на кордонах згаданих держав. Спочатку гетьман призначався лише на час безпосередніх бойових дій, але вже з 1581 р. у об'єднаній Речі Посполитій ця посада стає постійною. Підпорядковувалися гетьмани тільки королю, причому походили вони, як правило, з найвпливовіших магнатських родин (тут корініться пояснення дивного для сучасного читача факту — польські та литовські гетьмани не отримували зарплатні за свою роботу). Гетьман наділявся чималими правами й обов'язками — вперше відносно польського коронного гетьмана вони були закріплені в 1527 р. і включали планування й ведення бойових дій, набір солдатів, формування

підрозділів регулярного війська, згодом (після формування реєстрового козацького війська) — керівництво реєстровими козаками, призначення офіцерів, вибір місць для розміщення військ на постої, фінансування армії, військове правосуддя включно з правом на смертну кару, контакти з місцевим населенням. Крім того, гетьмани мали право дипломатичних зносин з південними сусідами — Туреччиною, Кримом та Дунайськими князівствами.

Польські та литовські гетьмани не командували лише власне королівськими військами (гвардією), флотом, міськими ополченнями та приватними (надвірними) військами, хоча ці підрозділи могли тимчасово передаватися під їхнє командування. Протягом недовгого часу існувала посада надвірного гетьмана (котрий командував королівською гвардією), проте вона була ліквідована вже за Стефана Баторія в середині XVI ст. При призначенні гетьман отримував знак своєї влади — булаву, вона додавалася і в його фамільний герб. Якщо гетьман гинув або потрапляв у полон, його обов'язки тимчасово виконував так званий реґіментар або кілька реґіментарів (наприклад, відомі троє реґіментарів коронного війська під Пилявцями в 1648 р. — Д. Заславський, О. Конєцпольський та М. Остророг, які напрочуд невдало заміщали полонених під Корсунем гетьманів М. Потоцького та М. Каліновського). До речі, схожа система буде запозичена й Українською козацькою державою, тільки там реґіментар буде називатися наказним гетьманом.

Фактично протягом майже всієї історії шляхетської республіки діяльність гетьманів у Речі Посполитій ніхто (крім сейму та сильно обмеженого у своїх правах короля) не контролював, а створення в 1776 р. чогось на зразок військового міністерства (Постійної ради) вже не змінило ситуації

Козацькі литаври

Козацькі срібні чарки

кардинально, бо в 1795 р. Річ Посполита зникла з політичної карти Європи, а разом з нею — і посади литовських та коронних, а також польних гетьманів.

Були свої гетьмани й у південно-західних сусідів українців — молдаван і валахів (деякі історики припускають тут польський вплив). У Молдавському князівстві гетьман (hatman) був другою особою після воєводи, входив до ради (дивана) при господареві (князеві), був начальником столичного гарнізону, а під час війни міг виконувати функції головнокомандувача армії. Гетьман був хранителем регалій господаря — палиці та меча.

Так що «гетьмани в золотих жупанах» були не тільки в Україні. Але специфічним є те, що саме в Українській козацькій державі, на відміну від усіх вищезгаданих країн, гетьман став силою історичних обставин таким собі квазімонархом, майже незалежним володарем... При цьому важко не погодитися з сучасним дослідником Олександром Грищенком, що «гетьман в уявленні українців — це й суверен, і народний обранець, але справжній гетьман передусім має бути постаттю харизматичною...» Мабуть, саме ця невмируща харизма багатьох українських володарів булави спричинила настільки довге життя самого слова. Поняття «гетьман» із простого означення, давнього титула, стало надзвичайно важливим символом, невід'ємною частиною того, що можна назвати сакральним (священним) варіантом уявлення патріотично налаштованих українців про їхнє минуле. Як не згадати Шевченкове: «Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали... Базари, де військо,

Морський прапор Війська Запорозького

як море червоне, Перед бунчуками, бувало, горить, А ясновельможний, на воронім коні, Блисне булавою — море закипить…»

Яким уявляли собі люди козацьких часів «ідеального» військового володаря — гетьмана? Зацитуємо відомого українського поета та церковного діяча I пол. XVII ст. Касіяна Саковича:

Якії цноти гетьман повинен мівати.
Боязнь Божую первей всього нєх мівает,
А при ней трезвость, чуйность, статечность ховает,
Над то чистость, ох, чистость повинен ховати,
А квалтовников її збить сродзє карати.
В науці тиж воєнной нєх будет цвічений,
Голодом і холодом тиж призвичаєний.
Бо не завше в обозі свіжая волина,
Добра з саламахою подчас кабанина.
Не маш там каплунов, ані тлустих кокошій,
Не маш ложок складаних, ні домов хороших.
О напоях коштовних там не помишляй,
Але на воді, єсли рачиш, переставай.
Таким невчасом гетьман мусить навикати,
Который з похвалою хочет воєвати.
І не трудно такому войську о звитязство,
Що навикло терпіти такоє убозство…

...Мает тиж гетьман в войську міти справедливость,
Добрих милувати, злих зась карать за їх злость...
...Гетьман глупий сам згинет і войсько погубить,
Каждий то з вас признает, же автор не мутить...
...Тії цноти кгди кождий гетьман будет міти,
Может найбольшим войськом щасливе рядити.

Наскільки відповідав такому своєрідному і досить високому «стандарту» кожен з українських гетьманів — судити читачеві.

Але коли з'явилися гетьмани в Україні? Скільки їх усього було? Відповідь на це, здавалося б, таке просте питання дати складно, адже кого саме вважати українськими гетьманами? Питання, важливе як для автора цієї книжки, так і для багатьох фахових істориків і всіх, хто цікавиться історією України. Справа в тому, що створити абсолютно повний реєстр УСІХ гетьманів, які коли-небудь очолювали в походах і боях загони українських козаків, так само неможливо, як віднайти дані про ВСІХ командирів відчайдушних німецьких ландскнехтів, суворих цвейцарських найманців чи бравих італійських кондотьєрів. Звісно, такий гіпотетичний реєстр був би дуже нерівним, адже зрозуміло, що обсяг інформації, котра є в розпорядженні сучасної історичної науки відносно, наприклад, Якова Шаха і Богдана Хмельницького, не можна порівняти, так само як і значення згаданих постатей для подальшої української історії.

Найпростішим виходом могло б стати обмеження кола осіб, про котрих піде мова у книзі, яку ми пропонуємо нашому читачеві, виключно гетьманами-політиками, що тримали в своїх руках владу в Українській козацькій державі (тобто від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського). Таких видань на сьогодні існує достатньо, вони є більш чи менш успішними, і нам не хотілося б повторюватися. Цікаво, що більшість авторів, які писали про плеяду українських гетьманів, зараховували-таки до числа своїх персонажів як мінімум двох володарів булави, котрі тримали її до Богдана Хмельницького, тобто до створення Української козацької держави як такої (мова йде про князя Дмитра Вишневецького та Петра Конашевича-Сагайдачного, див., наприклад, відому працю О. М. Апанович, присвячену гетьманам і кошовим отаманам Запорозької Січі). До найповніших подібних видань, на кшталт якісної і добре написаної цілим колективом відомих сучасних українських істориків збірки «Володарі гетьманської булави», яка витримала вже кілька видань з середини 1990-х рр. і яку ми безперечно радимо нашому читачеві, не забувають включити Кшиштофа Косинського, Семерія-Северина Наливайка, Івана Сулиму, Тараса Федоровича, скоромовкою вказавши на «маловідомість» решти... Такий підхід нам видається відверто безсистемним — адже чому тоді, наприклад, інші українські князі, що займалися козакуванням до або після легендарного Байди і при цьому фігурують у документах чи традиції саме як «гетьмани», не потрапляють до цього списку? Не піддаючи жодним чином сумнівам

Козацька зброя

військові та політичні таланти Сагайдачного, все ж запитаємо себе: чому до напівофіційного «реєстру» гетьманів нерідко «забувають» включити Суховія, Петрика та інших яскравих політичних діячів, які теж були офіційно визнані гетьманами (хай лише однією країною — Кримським ханством)? Справа тут, напевне, навіть не стільки в історичних масштабах згаданих постатей, скільки в дещо механічному засвоєнні і поєднанні в умах багатьох вітчизняних істориків «народницьких» і «державницьких» поглядів на діячів старої України. В результаті, очевидно за принципом «що дозволено Юпітерові, не дозволено бикові», союз Богдана Хмельницького чи Петра Дорошенка з Кримом нерідко проголошується мудрим геополітичним кроком, ваги котрого не змогли до кінця оцінити сучасники, а подібні дії того ж Суховія інколи вважаються «антидержавницькою»

Печатка Війська Запорозького

авантюрою. Адже перші — явні «державники», а другий (згідно з однією з потужних історіографічних традицій) — таке собі невідомо що, «гетьман з ханського боку», про якого відомо і написано не так багато. Щоправда, останнім часом і тут ми маємо очевидні зміни на краще — назвемо хоча б чудову монографію Т. Чухліба «Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи» (К., 2004).

Розуміючи неможливість викласти в цій книжці все, що ми знаємо на сьогодні про українських «булаводержців», автор вирішив піти таким шляхом — подати певну базову інформацію про життя та діяльність тих осіб, про яких можна хоча б із якоюсь часткою впевненості говорити саме як про *гетьманів* (незалежно від того, чи були вони «гетьманами» цілком самопроголошеними, як «козакуючі шляхтичі» чи лідери козацьких повстань XVI—XVII ст., або визнаними урядом Речі Посполитої, як гетьмани — «старші» реєстровців), а також тих, хто протягом досить довгого часу фігурував як «гетьман» в українській історичній традиції (і нерідко продовжує сприйматись як такий звичайним читачем-неісториком, який, проте, цікавиться історією України; адже перш за все саме для цього читача писалася наша книжка). При цьому ясно, що в історичних джерелах офіційного та приватного походження (особливо XVI ст.) існувала чимала плутанина щодо термінів «гетьман», «старший», «отаман», «кошовий отаман». До речі, слово «отаман» деякі філологи вважають похідним від того-таки «Hodman-Hauptman», хоча існує і версія про його татарське походження.

Звісно, і при такому підході створити такий собі довідник усіх гетьманів України — усе ж нездійсненне завдання, і автор більш ніж певен, що частогусто йому доведеться брати саме слово «гетьман» в лапки, аби показати очевидну сумнівність чи невідповідність формальному «гетьманському статусу» того чи іншого персонажа книжки. Те, що діяльність одних коза-

цьких гетьманів ранньої епохи існування українського козацтва відносно добре відображена в джерелах, а інших — ні (при тому, що дехто взагалі до історичних джерел міг не потрапити, або ті джерела просто не збереглись чи ще не виявлені), обов'язково призведе до певної випадковості у відборі наших дійових осіб, і автор цілком свідомий цього. Такий дещо «формальний» підхід є зумисним. Хай не ображаються на автора палкі шанувальники Петра Сагайдачного, Івана Мазепи чи Богдана Хмельницького, але біографії найвідоміших українських гетьманів не є виключними центрами уваги цієї книжки (хоча їм, особливо Мазепі, приділено чимало уваги) — про ці історичні постаті написано надзвичайно багато, і над ними, як колись влучно висловилась Наталя Яковенко, давно «шелестить ошляхетнена легендами вічність». Тому чимало уваги буде приділено й менш відомим, а може, навіть і менш «важливим» в історії України постатям. На сторінках нашої книжки перед читачем пройдуть найрізноманітніші, нерідко химерні й відверто неоднозначні постаті князів, шляхтичів, козаків, селянських та священицьких дітей...

Ця вервечка, довша, ніж навіть низка нащадків Банко з невмирущого «Макбета», має логічно завершуватися останнім СПРАВЖНІМ українським гетьманом — Павлом Скоропадським, хоча його життя і діяння — то вже зовсім інша сторінка української історії новітнього періоду. Що ж сто-

Кам'яний козацький хрест

Козак Голота

сується сучасних «гетьманів відновленого українського козацтва», то при всій повазі до них автор не вважає правомірним робити котрогось із них персонажем своєї книжки, бо її предметом є все ж розгляд через біографічну призму української політичної та військової історії XVI—XVIII ст. (і почасти — початку XX ст.), а не історія театральної бутафорії. Просто автор цих рядків при всій любові до творця «Макбета» все ж не вважає себе достатньо кваліфікованим мистецтвознавцем. Зрозуміло, що читач має повне право опротестувати включення того чи іншого діяча до нашого умовного «реєстру», запропонувавши натомість інші кандидатури (особливо з числа кошових отаманів та старшини Запорозької Січі, далеко не всі з котрих будуть розглядатися нами в подальших розділах). Крім того, аби хоч якось обмежити обсяг книги, в ній не йтиметься про багатьох офіційних «старших» козацького реєстру, котрі себе гетьманами не титулували ніколи і не вважалися такими владою Речі Посполитої (Яна Бадовського, Яна Оришовського — хоча його відомий хроніст XVI ст. Бєльський, до речі, свояк Оришовського, принаймні раз назвав «козацьким гетьманом», Ілляша Караїмовича тощо), а також про цілу низку *наказних* гетьманів — Івана Безпалого, Якима Сомка, Данила Єрмоленка, Остапа Гоголя, Грицька Івановича, Павла Полуботка тощо — це окрема цікава тема. Хоча, сказати правду, автор довго вагався щодо включення до числа свої персонажів широко відомого з цілої низки причин Полуботка, а також Сомка, котрий все ж був затверджений гетьманом на козацькій раді, хай і дещо сумнівній і не визнаній його суперниками і Московським царством, у Козельці в 1662 р. Так само не потрапив до нашого умовного «реєстру», теж ставши таким собі «випищиком», і «господар земель Молдавських і України» Григорій Дука, який, фактично будучи гетьманом частини українського Правобережжя

протягом 1681—1683 рр., все ж не титулував себе гетьманом — цей титул в середньовічній Молдавії означав дещо інший статус (див. вище). Крім того, він не обирався бодай формально козацькою радою, хоча його українські козацькі полковники обирались). Зрештою, цікавим сюжетом могли б стати нариси про українських «гетьманш» — дружин «ясновельможних», деякі з них відігравали чималу роль у політиці свого часу, але ці постаті також гідні окремої книжки.

Доповнювати чи скорочувати запропонований автором цілком умовний «реєстр» гетьманів, справжніх і міфічних, зрештою, є невід'ємним правом читача, якого ми запрошуємо до карколомного, яскравого і незбагненного світу інтриг, подвигів, зрад, слави і пристрастей, співтворцями котрого були українські ясновельможні гетьмани.

Насамкінець декілька слів про термінологію. Автор слідом за Т. Таїровою (Яковлєвою) свідомо обрав для подій 1648—1657 рр. найбільш нейтральний і політично незаангажований термін «Хмельниччина». Так само читач зустрінеться в тексті з дещо незвичним визначенням «річпосполитський» — а як іще можна коректно назвати представника, припустімо, білорусько-литовсько-українсько-польського роду XVI—XVIII ст.? При змалюванні подій XVI і XVII ст. автор послідовно називає північно-східного сусіда українських земель «Московським царством» чи «Московською державою», поступово переходячи виключно на поняття «Росія» і «російський» стосовно часів Петра I, особливо після офіційного проголошення Російської імперії в 1721 р. і визнання назви «Росія» європейськими авторами.

Козакуючі урядовці, або «Перші гетьмани» українського козацтва
(П. Лянцкоронський, Є. Дашкович та «Венжик Хмельницький»)

То хто все-таки був першим українським козацьким гетьманом? Відповідь на це питання шукають багато поколінь українських істориків. У більшості сучасних популярних видань на цю тему така честь належить князю Дмитру Вишневецькому-Байді (якого не оминають за вищезгаданим принципом вміщувати до такого собі «реєстру гетьманів до Гетьманщини», тобто до Богдана Хмельницького, лише тих, котрих ніяк не можна обійти через їхню знаменитість і колоритність), проте дехто з авторів за давньою традицією подає кілька прізвищ «гетьманів» початку XVI ст. Серед них традиційно першими організаторами дніпровського козацтва виступають Предслав Лянцкоронський та Євстафій (Остап) Дашкович (інший варіант написання прізвища — Дашкевич), інколи вкупі із загадковим «Венжиком Хмельницьким» (про нього далі). Основна проблема не в тому, чи є два перші діячі реальними історичними особами (безперечно є, на відміну від третього), а в тому, яке відношення вони мають до українського козацтва. Обидва були типовими представниками прикордонної адміністрації Великого князівства Литовського, досить колоритними особами, діяльність котрих запам'яталася сучасникам. При цьому ми не маємо жодних підтверджень того, що хтось із них коли-небудь називав себе гетьманським титулом, не говорячи вже про визнання за ними такого титулу урядом Литви чи Польщі. Проте і Лянцкоронський, і Дашкович дійсно відіграли певну роль в організації українського козацтва.

Герб П. Лянцкоронського

Предслав Лянцкоронський (Пржецлав Лянцкоронскі, Przecław Lanckoroński) був родовитим польським шляхтичем (не князем, як інколи пишуть за традицією, започаткованою відомим істориком XVIII ст. О. Рігельманом) герба «Задора» (в лазуровому полі щита сіра голова лева, з пащі якого вибухає п'ять вогняних пломенів; у нашоломнику-клейноді над шляхетською короною така ж голова лева. Намет лазуровий, підбитий золотом). Рід Лянцко-

ронських походить з Малопольщі, з міста Бжезє. Предслав був сином Станіслава Лянцкоронського та Анни Курозвенської, рік його народження невідомий. Лянцкоронські ведуть свій родовід від лицарів «з Бжезє», які за підтримку короля Казимира Великого одержали в XIV ст. у спадкове володіння замок Лянцкорон. За найбільш розповсюдженою версією життєпису Предслав був замолоду посланий батьками навчатися лицарському ремеслу за кордон, подорожував по Італії, Франції, Волощині, Угорщині, Німеччині й навіть здійснив паломництво до Святої землі, після чого отримав лицарський титул «кавалера Гробу Господнього».

Після повернення на батьківщину Предслав воював у складі армії польсько-литовського короля Сигізмунда I під командуванням віленського та брацлавського воєводи князя Костянтина Івановича Острозького. Близько 1512 р. Лянцкоронського було призначено старостою до стратегічно важливого подільського міста Хмільник (володіння ним відкривало, з одного боку, шлях вниз по річковій долині Південний Буг аж до Брацлава і Ладижина, а з другого, на Летичів, Синяву, Меджибіч і далі в глиб Поділля. Через це життя в Хмільнику завжди було напруженим, повним тривог і випробувань. Недаремно в 1434 р. в місті було збудовано замок, навколо якого почали селитися переселенці). На цій посаді Лянцкоронський пробув фактично до своєї смерті (помер пан Предслав 10 червня 1531 р. в Кракові). Саме досить бурхлива діяльність Лянцкоронського на посаді Хмільницького старости дала змогу українським козацьким літописцям XVIII ст., зокрема Григорію Граб'янці, проголосити Предслава першим українським гетьманом — «засновником козацтва» (згодом, як слушно писав колись М. Грушевський, Лянцкоронського дещо потіснять Дашкович і частково Євстафій Ружинський). Насправді ми знаємо лише, що Лянцкоронський брав активну участь в обороні прикордоння та в підготовці і здійсненні кількох походів на татарські улуси та турецькі міста у пониззі Дніпра й Дністра — у 1516 р. його люди (серед яких могли бути і «професійні козаки») ходили на Акерман, захопивши значну кількість худоби і відбившись на зворотному шляху від татар, у 1528 р. — на Очаків, захопивши півтисячі коней та до 30 тисяч великої й малої рогатої худоби). Важко сказати, чи це була звичайна помста за татарські набіги, чи частина якогось цікавішого стратегічного плану. Так чи інакше, зрозуміло, що Лянцкоронський не був гетьманом у більш пізньому значенні цього слова. Навряд чи він мав подібний, так би мовити, «неформальний почесний титул» (як той-таки більш пізній Байда-Вишневецький чи князі Ружинські) — на початку XVI ст. взагалі зватися козаком було, м'яко скажемо, не престижно, на відміну від кінця того ж століття, коли ситуація дещо (але не стовідсотково) змінилась. Погодьтеся, «бос незаконного збройного формування» — не надто престижний титул для шляхтича доброго роду, до того ж державного урядовця середнього рангу. Це не означало, що пан Предслав не діяв цілком у руслі своїх попередників, сучасників і наступників, котрі підтримували тісний контакт з козаками, забезпечували козацьким загонам «легальне прикриття», стверджуючи, що саме козацькі походи дещо стримують (хоч інколи й навпаки, провокують) агресивні дії кочовиків. Відомо, що київські воєводи Дмитро Путятич (1492—1505), Костянтин Острозький (1559—1608), старости черкаські та канівські Остафій Дашкович (про нього

ми ще поговоримо), Андрій Пронський, Василь Тишкевич, Іван Пенько, Оникій Горностай, Федір Сангушко, барський староста Бернард Претвич підтримували тісні контакти з козаками, постачали їм коней, зброю, провіант, а нерідко й очолювали їхні загони в походах. За таке покровительство над козаками вони отримували частину здобичі, захопленої під час походів. З другого боку, зміцнення зв'язку між представниками місцевих властей і козаками відбувалося під час служби останніх у конвойних командах, які використовувались для охорони воєводських чи старостинських слуг під час поїздок або ж відсічі нападів татар.

Південноукраїнські старости вбачали в козаках єдину реальну силу в боротьбі проти татарських нападів, про що неодноразово доповідали урядові. З їхньої ініціативи на засіданні державної ради Великого князівства Литовського (1524) розглядалося питання про прийняття загону козаків для несення прикордонної служби. Передбачалося виділення з казни на ці потреби кількох сотень кіп литовських грошей (1 копа — 2,5 тогочасних польських злотих). Втілення в життя цього задуму доручалося київським державцям Семенові Полозовичу (якого пізніші панегіристи прославлять як «Полоза Русака, славного козака», переможця татар) та Криштофу Кмітичу (старості чорнобильському). В листі короля Сигізмунда І до членів державної ради навіть згадувалося про перші кроки цієї акції: «Пан Семен Полозович и пан Криштоф поведаючи, иж они, яко слуги наши добрые и верные... собравши малый почот Козаков, предся тым на низ Днепром до Киева и далей до Тавани на службу нашу ходили и, там будучи, послуги нам немало своее вчинили: тых людей неприятелей всех татар, который в панстве нашом были, тыждень через Днепр не пропустили ино каждый дей день з ними битву мевали и много дей их вбили, а иншие дей сами тонули. Кгдыж они с тым малым почтом людей таковыи послуги нам, господарю, чынили, мы на то бачымы, кгды бы там тысяча або две людей наших Козаков на Днепре мешкали, снать бы и овшем была от них большая и знаменитая послуга и оборона панством нашим. А так и ото жедамы вашое милости, рад наших, рачте о том радити и мыслити. И виделося бы вашое милости там по Днепру Козаков имети на пришлое лето для осторожности и обороны панством нашим и ваша милость рачте обрати з дворян наших которого годного и доброго человека и казали бы ему скоро по Велицедни до Києва ехати и Козаков збирати, и казали бы ваша милость к тому часу сукон и пенязей на них колко сот коп послати, а тыи козаки по Днепру на перевозах разложити» (цит. за працею І. Каманіна «К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого»). Проте хронічна для пізньосередньовічної та ранньомодерної Польщі, Литви, а згодом Речі Посполитої відсутність коштів у королівській скарбниці стала основною причиною провалу цікавого й потенційно дуже корисного урядового проекту. Пройде ще чимало часу, поки буде зроблено першу, дуже обережну, спробу «легалізувати» українське козацтво у вигляді реєстрового війська. Але чому ім'я саме Предслава Лянцкоронського, а не більш гучні в свій час імена Претвича або того ж Полозовича (до того ж українця, на відміну від поляка Лянцкоронського) було «заднім числом» внесено українськими літописцями XVIII ст. до, так би мовити, «офіційного реєстру українських гетьманів»? Нам здається, що, окрім безсумнівних військових звитяг

пана Предслава, свою роль могло зіграти намагання літописців підшукати українському козацтву найбільш «престижного» засновника. А Лянцкоронський з його «європейською військовою виучкою», не надто поширеною на його батьківщині в цей час, безсумнівним шляхетським походженням і тим досить рідкісним для Центрально-Східної Європи титулом «кавалера Гробу Господнього» міг бути поданий у вигляді такого засновника. На думку Михайла Грушевського, справа тут може бути навіть... у власне самому імені Лянцкоронського, яке у вигляді «Пренцлав», «Пренцслав» українські літописці XVIII ст. намагалися трактувати ні мало ні багато як «принц слов'янський». Інші варіанти послідовного звеличення Лянцкоронського — «князь», «польський сенатор» і навіть «родич короля». Всі вони подекуди зустрічаються навіть у сучасній публіцистиці.

Можливо, що *Хмільницький* староста Лянцкоронський міг якось опосередковано долучитися до утворення козацькими літописцями (зокрема Григорієм Граб'янкою) загадкового «третього гетьмана української козаччини» (після Лянцкоронського та Дашковича) — такого собі Венжика Хмельницького. Сприймання титулу як імені при переписуванні — не рідкість, ось тільки до кінця не ясно, що воно власне за Венжик такий? Головна версія сьогоднішніх науковців — що основним поштовхом для його «народження» став нібито інколи вживаний Юрієм Хмельницьким польський герб «Венжик» — відомий герб, інша назва якого — «Венж» (або «Вонж»), «змія» в перекладі з польської (відповідно «Венжик» — це «змійка», адже основний елемент герба — у червоному полі зелений змій з яблуком, рідше з трояндою в пащі); ним користувались не менше 79 шляхетних родин, зокрема Костровицькі — з них походила мати класика французької та світової літератури Гійома Аполлінера, полька за національністю). Звідси, мовляв, спроби знайти роду Хмельницьких гідного «предка» — можливо, котрісь Хмельницькі в XVI ст. дійсно користувались даним гербом, але це ще треба довести.

Міфічний Венжик Хмельницький нібито розбив татар у 1534 р. (плутанина з датами щодо Лянцкоронського вельми характерна), і його тріумфально зустрічали потому в Литві та Польщі. Щоправда, дотепер ніхто не спростував також версію М. Грушевського, що загадковий Венжик — це польський коронний гетьман Ян Тарнавський, який укріпив Хмільник і розбив на Поділлі татар саме в 1534 р. (правда, гербом «Вонж» він не користувався).

Ні, не був Предслав Лянцкоронський ні принцом, ні першим українським козацьким гетьманом. А був він цікавою історичною постаттю, відважним «кресовим» (прикордонним) «козакуючим вояком» з досить химерною посмертною долею, так само, як і його сучасник Євстафій Дашкович, який у багатьох «реєстрах гетьманів» сперечається з Лянцкоронським за право

Герб Є. Дашковича

бути першим гетьманом українського козацтва. Існує дві основні версії походження Євстафія (Остафія, Остапа) Дашковича. За першою, він є звичайним дрібним шляхтичем з Овруча; за другою, дещо більш переконливою — належить до князівського роду Глинських, які походять від онука славнозвісного Мамая. За даними, що наводить сучасний дослідник Л. Багацький, Євстафій Дашкович міг бути сином Данила (Дашка) Борисовича Глинського і двоюрідним братом Михайла Глинського, який у 1507 р. очолив князівський антилитовський виступ. Євстафій відмітився у хроніках ще під час битви з військом Московської держави біля Мстиславля 1501 року. Можливо, йому виповнилося тоді 25—30 років (інколи як дата народження Дашковича фігурує 1455 р., але це, як на нашу думку, надто рання дата). В цій битві Дашкович зазнав поразки і в результаті (дещо зіпсувавши відносини з кланом Глинських) у 1503 р. рушив до Москви, найматися на службу до великого князя Івана III, який радо прийняв молодого князя й відмовився видати його литовському великому князеві Олександру, при дворі котрого саме починав «входити в силу» Михайло Глинський. Проте Дашкович не хотів рвати відносини з батьківщиною — аби виправдатися перед литовським великим князем Олександром, він з'явився на сеймі у Бересті в 1505 р. Мабуть, за сприяння Михайла Глинського Дашковичу підписали охоронний лист (глейт), реабілітували, визнавши факт його найманства в Москві та право ще кілька років служити там, і повернули маєтності. Але за два роки по тому в житті Глинських сталися великі зміни — 1506 р. помер литовський великий князь Сигізмунд і наступної зими Михайло Глинський підняв своє відоме повстання. Ми знаємо, що Дашкович приходив на допомогу родичу з московським військом, але це не допомогло справі Глинських в Україні. Бунтівний князь Михайло, програвши свою приватну війну, «від'їхав» до Москви з 11 князями та 18 боярами, де перебував у фаворі до 1514 р., коли був кинутий до в'язниці. А Євстафій Дашкович у цей час робить зворотну «рокіровку» — 1508-го або найпізніше 1510 року він повертається до Великого князівства Литовського, де його призначають канівським, а з 1514 р. — ще і черкаським старостою, тобто доручають південне степове прикордоння Великого князівства Литовського. Цю посаду наш герой обіймає аж до самої своєї смерті в 1535 р. Саме будучи черкаським та канівським старостою Дашкович зарекомендував себе як невгамовний прикордонний вояк, організатор походів на Москву, татар і турецькі міста, покровитель козацьких загонів. Проте, як і у випадку з Лянцкоронським, у нас немає ЖОДНОГО доказу, що пан Євстафій коли-небудь присвоював собі гетьманський титул, який тоді тільки-но з'явився в Польщі та Литві. Тому цілком очевидним є той факт, що Дашковича заднім числом приписали до «реєстру гетьманів» як добре знану яскраву історичну особу. Справді, навіть короткий перелік «лицарських діянь» пана Євстафія не може не вражати. Так, у 1515 р. він разом із київським воєводою Андрієм Немировичем як такий собі «спеціаліст з московських справ» бере участь у ініційованому та оплаченому великим князем Литовським Сигізмундом I поході кримського хана Мехмед-Гірея на Сіверщину, зайняту військами московського великого князя Василя III. Сіверщину повернути не вдалося, хоча татари та люди Дашковича (серед яких могли бути і дніпровські

С. Васильківський. Козацькі типи

козаки) й узяли чималу здобич. Набагато небезпечнішим для Василя III був похід кримського хана Мехмед-Гірея, казанського — Сахіб-Гірея та Дашковича на Москву й навколишні міста в 1521 р. Розбивши московське військо на р. Ока, союзники спалили передмістя Москви, і володарю Білокам'яної довелося відкупатися великою даниною. На зворотному шляху татари і Дашкович ледь не взяли нейтральну Рязань. За цей похід Сигізмунд I обдарував Дашковича оксамитом, сукном і грішми. Після смерті свого приятеля Мехмед-Гірея Дашкович активно втручається в справи престолонаслідування в Криму, підтримуючи Іслам-Гірея проти майбутнього переможця — Саадет-Гірея, їздить послом від великого князя Сигізмунда до Криму, потрапляє (за деякими даними) в татарський полон, тікає звідти, організовує і керує кількома походами на турецькі міста, зокрема в 1528 р. під Очаків (разом із вже знайомим нашому читачеві хмільницьким старостою Предславом Лянцкоронським та із вінницьким і брацлавським старостами). Саме з приводу цього походу польський сучасник дав Дашковичу добре знану історикам характеристику: «...багато мав перемог над татарами і в них же був провідником у походах на Москву; пустошив московські землі на великі простори і татарське військо щасливо приводив назад додому обтяжене величезною здобиччю. Хитрий, відважний і щасливий вояк, він був правдивим пострахом татар. Його лице, вигляд тіла й одягу — все було чисто татарське. Він знав їх мову і, часто буваючи на розвідах, залишався невпізнаним у їх [татарському. — *Д. Ж.*] таборі: його вважали за татарина, і, завдяки тому довідавшися про їх справи, він розбивав їх на голову, а посланців татарських, посланих до нього, він виставляв на страшний позір, прибитих на палях у степах у тих місцях, де проходили татари». Такий ось гуманіст був пан Євстафій. Додамо — степовику, нащадкові Мамая, хай і «обукраїненому» та «злитовщеному», мабуть, не так вже й складно було видати себе за татарина, звідси його успіхи в ролі «степового Штірліца». За свідченнями тогочасних джерел, Дашкович залізною рукою тримав у покорі місцеве населення підпорядкованих йому староств — після його смерті до великого князя широкою рікою поплинули скарги на його зловживання щодо черкаських міщан, уходників тощо. Бурхлива діяльність Дашковича спричинила великий татарський похід 1532 р. на його резиденцію — Черкаси. Очолив кримців сам новий хан Саадет-Гірей, якому султан Сулейман Пишний дав загін яничар і гармати. 13 літніх днів тривала оборона Черкас. Татарам не вдалося зламати опір гарнізону, міщан та козаків і бойовий дух їхнього старости — в результаті було укладено мир. Ім'я Дашковича вкотре прогриміло по Литві та Польщі. Він був запрошений на засідання сейму в Пйотркові і там трохи поепатував делегатів, роздавши їм турецькі гарматні ядра, які були випущені по Черкаському замку (схоже, не без натяку на те, що, поки більшість сеймових делегатів веде спокійне сите життя, відважні «кресові шляхтичі» захищають батьківщину самотужки), та виголосив промову, в якій закликав до зміцнення оборони південних староств. Основну надію пан Євстафій покладав на козаків, які мали стояти постійними гарнізонами на дніпровських переправах, аби перешкоджати татарським нападам. План, схожий на той, що затвердили і не реалізували в 1524 р. (див. вище), так само радо сприйняли і... забули про нього за відсутності грошей (і надто ве-

ликого бажання). Сам Дашкович незабаром (у 1535 р.) помер, а його наступники не мали таких амбіцій, обмежувалися дрібними поборами з місцевих мешканців і не наполягали на втіленні в життя планів свого попередника. Мало що відомо про особисте життя нашого героя. Ще М. Грушевський зауважував, що на Євстафії, схоже, закінчилася-таки історія цієї гілки Дашковичів, адже жодних даних про його дружину чи дітей ми не маємо. Заповіт черкаського старости передбачав успадкування його чималих статків далекими родичами та різними монастирями. Проте пам'ять про пана Євстафія залишилася. З одного боку, він дався взнаки своїм підлеглим різними поборами, з другого — запам'ятався як успішний «кресовий» вояк, «організатор козаччини», як у першій половині XVII ст. напише польський літератор Старовольський, що вважав Дашковича одним із «найславетніших мужів лицарських». А вже під пером козацьких літописців XVIII ст. Дашкович став козацьким гетьманом, першим або в гіршому разі — другим (після Лянцкоронського). Не померла й ідея Дашковича та Лянцкоронського побудувати у Нижньому Подніпров'ї замок, де перебував би постійний гарнізон, зокрема з числа козаків. Через чверть століття по тому знайшовся чоловік, котрий частково втілив задум пана Остапа — побудував замок на острові Хортиця. Це був знаменитий Байда — князь Дмитро Вишневецький.

«Гетьман-кондотьєр», або Про Байду і «байдування»

(Д. Вишневецький)

Що було потрібно, аби стати епічним героєм у Середньовіччі чи в ранньомодерну добу, таким, про якого б складали балади чи пісні? Звісно, яскраво жити, а головне — ефектно померти. Це підтверджує колосальна кількість середньовічних балад, написаних саме з приводу смерті (часто насильницької) найрізноманітніших епічних героїв — від коронованих осіб до звичайних грабіжників. При цьому життя героя, яким би воно не було, ніби відсувається на другий план, головне — поведінка перед стрибком у вічність. Якщо герой проходив це останнє випробування земного театру маріонеток так, як від нього чекали, і йому таланило на глядачів з поетичним даром, довге епічне життя його діянням було забезпечене. По суті, герой нашої теперішньої розповіді не перевершував своїми організаторськими та військовими здібностями того-таки вже згаданого нами Євстафія Дашковича, доля котрого дещо схожа на його власну. Але Finis coronat opus, як казали давні латиняни, себто кінець — ділу вінець. А пан Євстафій по всіх своїх карколомних кульбітах, від'їздах до Москви і поверненнях, боях із татарами тощо — помер у своєму ліжку і в результаті балади не удостоївся. Втішним призом для нього стало хіба що запізніле включення до «реєстру українських гетьманів». А ось князю Дмитру Вишневецькому в цьому плані доля відміряла всього щедро — і покозакував добряче, і ворогом номер один турецького султана став, і говорити про себе Москву, Литву і Польщу змусив, і страшною мученицькою смертю помер, і в героя популярної народної пісні реінкарнувався.

То хто він такий, той Дмитро Вишневецький, легендарний Байда?

Рід Вишневецьких деякі сучасні дослідники (див., наприклад, працю Л. Войтовича «Князівські роди Рюриковичів і Гедиміновичів») зараховують-таки до Гедиміновичів, а конкретно — до однієї з її гілок, нащадків князя Корибута, сина Ольгерда («Корибутовичів»), котрі в свій час, очевидно, сильно перемішалися з турово-пінськими Рюриковичами. За альтернативною версією (її дотримувався, зокрема, відомий польський дослідник В. Семкович), походження Вишневецьких від Федора Корибутовича з великокнязівського литовського роду Гедиміновичів є легендою, яка виникла саме у XVI ст. завдяки помилці польського хроніста М. Стрийковського і геральдиста Бартоша Папроцького, а походження Вишневецьких від турово-пінської гілки Рюриковичів — доведений факт. Нам відомо, що спорідненими з родом Вишневецьких

князівськими родами були Збаразькі, Порицькі і Воронецькі, родичалися предки Байди і з могутніми «некоронованими королями Волині й України» князями Острозькими. Вишневецькі користувалися гербом, що мав назву «Корибут»: у червоному полі золотий півмісяць рогами вниз із золотою ж шестипроменевою зіркою під ним; на півмісяць спирається золотий хрест з перехрещеними боковими та верхнім кінцями. На лицарський шолом одягнено шляхетську корону, над якою ще була князівська шапка. Червоний намет, що виходить з-під корони, підбито золотом. Інколи зірка в гербі Вишневецьких могла бути п'ятипроменевою (не маючи, зрозуміло, нічого спільного з кабалістикою, так само як і шестипроменева — не була відомим іудейським символом, а звичайним для європейської геральдики різновидом зірки).

Дмитро Вишневецький

На XVI ст. основні маєтності Вишневецьких знаходились у Волинському воєводстві, їх «історичним центром» був замок і містечко Вишневець на Волині (як таке Вишневецьке князівство з'явилося ще у 70-х pp. XV ст.). Батьком Дмитра був князь Іван Михайлович Вишневецький (помер в 1543 р.), котрий займав за своє життя чимало важливих державних посад, зокрема був старостою пропойським (місто Пропойськ у сучасній Могильовській області Білорусі, мабуть, зважаючи на таку своєрідну для слов'янського вуха назву, було в 1945 р. перейменовано на більш «пристойний» Славгород) та чечерським (сьогодні місто в Гомельській області), а з 1541 р. — черкаським і канівським старостою. Перша дружина князя Івана, мати Дмитра, Анастасія Семенівна Олізар (померла в 1536 р.) походила з роду, що мав родинні зв'язки з Острозькими (бабуся Дмитра з материнської лінії була рідною сестрою князя Костянтина Острозького), а друга (мачуха Байди) — Магдалена Деспотівна-Бранкович (померла в 1575 р.) була з роду, спорідненого з албанськими, сербськими та грецькими знатними родами. Дмитро мав трьох братів (Сигізмунда — помер молодим близько 1552 р., Андрія — помер у 1584 р. та Костянтина — помер у 1574 р.) і двох сестер — Катерину (померла близько 1580 р.) і Олександру (померла після 1569 р.). Роки народження всіх згаданих Вишневецьких невідомі, але вони народилися після 1516 р., коли їхній батько уклав свій перший шлюб, і до 1536 р., коли померла Анастасія Олізар. Так що, на жаль, точний рік народження князя Байди дотепер залишається загадкою. Вдруге князь Іван одружився в 1538 р., і Олександра — якраз дитина від цього

другого шлюбу. До речі, сама наявність у православній родині Вишневецьких також католицьких імен серед дітей не може не бути промовистим свідченням відносної релігійної толерантності, яка панувала в середовищі української еліти того часу, на відміну від більш пізнього періоду XVII ст., для якого характерне загострення релігійного протистояння. Майже всі діти князя Івана зробили добру кар'єру — Андрій займав посади воєводи волинського і брацлавського, Костянтин побув київським воєводою і житомирським старостою, а Катерина вдало вийшла заміж за великого гетьмана литовського Григорія Ходкевича (тримав булаву з 1566 по 1572 р.). Проте найблискучіша і найтрагічніша доля однозначно випала Дмитрові. До речі, трохи цікавої інформації для любителів генеалогій — Дмитро Байда-Вишневецький був двоюрідним дідом знаменитого магната, «некоронованого короля» Лівобережної України князя Яреми (Ієремії) Вишневецького і відповідно двоюрідним прадідом короля Речі Посполитої Міхала-Корибута Вишневецького (правив у 1669—1673 рр.). Нащадком Байдиного рідного брата Костянтина є й остання представниця князівського роду Вишневецьких, поетеса Урсула-Франціска, яку взимку 1705 р. охрестили гетьман Іван Мазепа і його вірна чи то зв'язкова, чи то дама серця княгиня Анна Дольська...

Герб Д. Вишневецького

Перша чітка згадка про нашого героя пов'язана з люстрацією (ревізією, описом маєтностей і замків) Кременецького повіту Волинського воєводства в 1545 р. Дмитро з'явився до Кременця і повідомив про те, що є володарем таких сіл у Кременецькому повіті: Гараж, Камарин, Крутнів, Кушнин, Лопушне, Окнин та Підгайці (сьогодні — населені пункти Тернопільської області, на карті котрої, до речі, збереглися деякі географічні назви, що нагадують про давній український князівський рід, — напр., село Вишнівчик або Луковець-Вишнівський в сусідній Івано-Франківській області тощо). На момент люстрації Дмитро вже два роки як втратив батька, і, враховуючи, що він, схоже, не був наймолодшим серед братів, йому принаймні мало бути не менше двадцяти, але навряд чи значно більше — з таким непосидючим характером і амбіціями він скоріш за все не жив би надто довго непоміченим місцевими органами влади. Підтвердженням нашого здогаду може служити струмочок згадок про Дмитра в наступні роки — так, у 1546 р. він судився з представником іншого відомого українського князівського роду Чорторийських (які тоді ще не стали поляками «Чарторизькими») за будинок у Вільно, а за два роки по тому знов потрапив до суду, бо кривдив підданих королеви Бони (італійської герцогині, в 1518—1548 рр. — польської королеви, а згодом вдови короля Сигізмунда I і матері правлячого монарха Сигізмунда II Августа, котра активно «економічно розвивала» свою Кременецьку вотчину, зокрема часто за рахунок володінь місцевої шляхти — про

це неодноразово згадував М. Грушевський у VI томі «Історії України-Руси»). У 1551 р. Дмитро був призначений на посаду, яку колись обіймав його батько, — він став старостою канівським і черкаським, тобто потрапив на передній край Дикого поля, на перспективне, але й дуже непросте місце. Проте виявилося, що для молодого магната це призначення було саме тим, що треба. На прикордоння він потрапив дещо раніше (можливо, близько 1548 р.), адже відомий суворий вояк Бернард Претвич у своїх записках згадував про походи на татар, які він організовував разом із князями Вишневецьким, Корецьким та Володимирецьким, а також з київським воєводою Пронським. Схоже, саме під керівництвом знаного майстра військової справи Претвича (про котрого в Речі Посполитій говорили: «За пана Претвича вільне від татар прикордоння»), який за своє життя здійснив більше 70 великих і малих рейдів у степ і завжди виходив переможцем з боїв із ординцями, молодий Дмитро Вишневецький вчився мистецтву полководця. Крім того, пан Бернард мав непогані стосунки з українськими козаками, хоча дуже старанно приховував цей факт, навіть у своїх мемуарах намагаючись зобразити справу так, що козацькі ватаги існували абсолютно самі собою, без жодної його підтримки, і він не мав жодного відношення до козацьких походів проти турків і татар, які сильно злили султана і могли спровокувати велику війну між Османською імперією і Річчю Посполитою, вірним слугою котрої був полонізований німець, староста м. Бар Бернард Претвич.

Сигізмунд II Август

Протягом 1548—1549 рр. Вишневецький непокоїв гарнізон Очакова і навколишніх фортець у пониззі Дніпра, ведучи таку собі рейдову «превентивну війну» проти турків і татар, майстрами котрої були вже відомі читачеві Лянцкоронський, Дашкович або той же Претвич — це помітно зменшувало кількість татарських нападів на українські міста й села (під час одного такого татарського нападу 1549 р., за даними хроніки М. Бєльського, до татарського полону потрапив двоюрідний брат князя Дмитра — Федір Вишневецький з родиною, котрий не зумів відстояти свій замок у містечку Перемирок. Проте вже в 1553 р. князь Дмитро викидає свій перший несподіваний фортель: він, зібравши слуг і загін козаків, які приєднались до князя в пошуках свого щастя, покидає свої староства і їде… до турецького султана Сулеймана Пишного! За одними даними, Вишневецький прожив кілька місяців в Акермані, за іншими — навіть у самому Стамбулі. Мотиви цього вчинку князя дотепер незрозумілі — це могла бути і якась особиста образа на короля

Сигізмунда-Августа, сина Бони, підданих котрої колись шарпав Вишневецький, а можливо (це суто здогад автора), і якісь плани щодо престолу Молдавії (рід Гераклідів-Деспотів, з яким була пов'язана мати нашого героя, згодом зробить спробу захопити владу в Молдавському князівстві, що виявиться зрештою згубним для долі Байди). Так чи інакше, король Сигізмунд-Август і князь Радзивілл непокоїлися тим, що відомий представник княжого роду і державний чиновник «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав біля себе, з'їхав до турків, вславши наперед козацьку роту, а потім і сам зі своїми козаками потягнувся до Туреччини». Постійні згадки про козаків та «козацьку роту» дозволяють припустити, що Вишневецького в його планах вже тоді підтримувала якась частина запорожців (а не лише власні «надвірні козаки» князя, як вважали радянські історики — наприклад, В. Голобуцький, для яких дуже важливо було довести непричетність запорожців до можливості будь-яких спільних дій з «історичним ворогом» України — Османською імперією), що посилює нашу підозру щодо молдавських планів нашого героя — адже вся ситуація 1553 р. чимось нагадує більш пізні походи претендентів на молдавський престол з козацькими загонами для «відновлення влади законного володаря» і здобуття трофеїв (див. розділи нашої книги «Молдавська епопея-1» та «Молдавська епопея-2»). Так чи інакше, ми знаємо, що турки добре прийняли Вишневецького (сам князь потім згадував про щедрі подарунки, які йому вручили), можна припустити навіть факт наявності якихось попередніх домовленостей. М. Грушевський у свій час припускав, що на початку план Вишневецького полягав у тому, аби, підтримуючи гарні стосунки з Туреччиною, тримати під контролем Кримське ханство, не даючи йому здійснювати руйнівні набіги на польсько-литовське прикордоння. Можливо, в цьому криється розгадка такої бурхливої реакції султанського двору на подальшу «зраду» Вишневецького султанові і його активну антитурецьку діяльність? А може, й більше — саме це і було причиною такого жорстокого вироку князеві, коли він нарешті потрапив до турецьких рук (про це ми ще поговоримо)? Але принаймні очевидно одне: той «дивний привілей бути особисто знаним своїми ворогами» — османами, про який писав французький дослідник діяльності князя Вишневецького Шантал Лемерсьє-Келькеже (до праці котрого ми будемо неодноразово звертатись), може пояснюватись насправді дуже просто — на відміну від більш пізніх ватажків антитурецьких походів, з князем Дмитром просто дійсно були особисто знайомі при дворі Сулеймана чимало турецьких воєначальників та урядовців! Аби завершити сюжет про перебування Вишневецького у турків, наведемо слушний, як на нашу думку, здогад сучасного українського історика Т. Чухліба: а чи не якась інформація про ці перші «турецькі гостини» князя стала своєрідною основою для першої половини загальновідомої пісні про Байду, який «В Царгороді на риночку п'є мед-горілочку», і якому цар турецький пропонує доньку і царство? Інша справа, що за логікою пісні-балади Байда має гордо відмовити султанові, саме перебуваючи в його цілковитій владі і накликаючи своєю відмовою на себе неминучу загибель. Проте за 10 років по першому візиті до Стамбула полоненому Вишневецькому вже явно було не до медів-горілочки, що вірно відзначають деякі дослідники цього сюжету.

Р. Штейн. Запорожці на розвідці

І. Іжакевич. На кордоні

Пам'ятник Івану Підкові у Львові

Хоч би як там було, але навесні 1554 р. Дмитро Вишневецький повернувся на батьківщину, де зумів порозумітися з королем за посередництвом свого знайомого воєводи Сенявського, з синами якого він козакував на межі 1540—1550-х рр. Вишневецькому повертають Черкаське і Канівське староства. Він починає активно втілювати в життя давні плани побудови за Дніпровими порогами укріплення — замку, який би виконував найрізноманітніші функції: форпосту для стеження й боротьби з татарами, прихистку для загонів козаків-запорожців, своєрідого «адміністративного центру» краю. Радянські дослідники, намагаючись змалювати діяльність «феодала» Вишневецького переважно чорними фарбами, наполягали, що замок на Малій Хортиці не може вважатися першою Запорозькою Січчю, бо був створений для того, аби перешкоджати втечам козаків за пороги, а отже, виконував майже ті самі функції, що й фортеця Кодак у 30-х рр. XVII ст. Це видається нам чималим перебільшенням, пов'язаним з «незабутньою» тезою про обов'язковість класової боротьби в тогочасному українському суспільстві й селян-втікачів, що нібито «заснували» козацтво (без жодної участі українських князів, шляхти і дрібного боярства). Проте важко заперечити, що добудоване Вишневецьким восени 1556 р. укріплення мало стати таким собі магнітом для дрібних козацьких загонів — тут можна було поторгувати, поділитися інформацією, у разі потреби посиливши гарнізон замку, який складався із надвірних козаків князя (за даними історика XIX ст. І. Каманіна, Вишневецький просив короля Сигізмунда-Августа посилити гарнізон замку своїми людьми та надіслати йому гармати, що, мовляв, свідчить про те, що запорожців не було в складі гарнізону замку. Справа може бути дещо в іншому — королівські жовніри та особисті слуги князя Дмитра могли складати кістяк гарнізону, а менш «надійні» щодо вірності королю і князю запорожці могли посилювати його в разі потреби). Схоже, що саме в цей період Дмитро Вишневецький стає таким собі неофіційним «гетьманом» запорозького козацтва.

Хортицький замок будувався з відома офіційної литовської влади — щоправда, Сигізмунд-Август, виправдовуючись перед кримським ханом Девлет-Гіреєм, твердив, що Вишневецький «перевищив службові повноваження», адже його було послано на нижню течію Дніпра для організації тут степової сторожі, а не для створення бази для походів на ханство. Але історики не схильні довіряти королю — він просто не хотів, аби справа Хортицького замку була використана татарами як привід для серії великих набігів на його землі (дрібна прикордонна війна тут ніколи не припинялась і стала майже нормою). Тому Сигізмунд намагався переконати свого кримського «колегу», що замок на Хортиці вигідний і самому Кримському ханству — він заважатиме запорозьким козакам грабувати татарські міста і купців. Але Девлет-Гірей розумів, у чому тут справа, і в січні 1557 р. прийшов з великим військом вибивати Вишневецького з Хортиці (Дніпро замерз, і татари дісталися Хортиці по льоду). За особистим зізнанням князя, його замок витримав 24-денну облогу, причому сам Дмитро керував обороною і брав участь у боях, стріляючи в татар, що лізли на приступ, із лука (недаремно на відомому портреті Дмитро Вишневецький зображений саме з тугим турецьким луком і стрілами, а в пісні про Байду головний герой теж із лука застрелив султана, його

дружину і доньку — легенда, яка може мати під собою підґрунтя у вигляді відомої всім стрілецької майстерності князя Вишневецького). Відбитися допомогли Вишневецькому і трофейні турецькі гармати — за три місяці до облоги, в жовтні 1556 р. він несподівано напав на татарську фортецю Іслам-Кермен у пониззі Дніпра, взяв її і вивіз звідти гармати для укріплення свого замку (мабуть, саме цей напад і став останньою краплиною, яка переповнила чашу терпіння Девлет-Гірея). Князь Вишневецький розумів, що хан, осоромлений поразкою, ще повернеться, і тому прохав у короля гармати і підкріплення. Але обережний Сигізмунд-Август не хотів, аби через Вишневецького розпочалася війна з Кримом (дякуючи на словах за героїзм, король не надав реальної допомоги), і князь Дмитро залишився наодинці з грізним ворогом, з яким можливості компромісу були вичерпані. За таких умов середньовічний васал мав право пошукати собі такого сюзерена, який би захищав його. Саме це й робить наш герой — він звертається до володаря Московської держави Івана Грозного. Історія співпраці князя Дмитра з Москвою нараховувала на той момент уже принаймні кілька місяців — ще в березні 1556 р. загін московських військ під командуванням дяка Ржевського здійснив похід на човнах по Пслу та Дніпру проти татар, які збирались іти на Москву. Поблизу Канева до загону приєднався загін козаків Вишневецького на чолі або з самим князем (який явно не хотів афішувати факт своєї участі в поході проти татар разом із військами не надто дружньої тоді щодо Варшави і Вільна Москви), або з котримось із його помічників-отаманів (джерела згадують таких собі Млинського, Єськовича і ще кількох отаманів). Улітку 1556 р. союзне військо пройшло Іслам-Кермен, гарнізон котрого відсидівся в замку, і взяло місто Очаків (Очаківський замок здобути не вдалося). На зворотному шляху союзників наздогнав кримський калга (спадкоємець ханського престолу), і кілька днів Вишневецький і Ржевський пробивалися з боями вгору Дніпром, що, зрештою, їм вдалося зробити. Через царських посланців Вишневецький переслав Івану Грозному листа, де йшлося про його бажання служити цареві. Скоріше за все, Вишневецький «застрахувався» на випадок чергового погіршення стосунків із Сигізмундом-Августом. Як виявилося — зробив він це недаремно. Адже наприкінці літа 1557 р. хан Девлет-Гірей знову з'явився під стінами фортеці князя Дмитра на Хортиці. Гірше того — на цей раз султан надав йому допомогу у вигляді турецької флотилії та допоміжного волоського війська. Але й така потужна сила не змогла взяти замок Вишневецького приступом. Князь розпачливо відбивався, поки був провіант і боєприпаси. Потім козаки Вишневецького почали залишати свого командувача, тікаючи Дніпром на човнах. Сам Вишневецький, не бажаючи здаватися на сумнівну ласку переможця, вислизнув із фортеці з рештками гарнізону і почав готувати до оборони Черкаси. Але турки й татари, зруйнувавши замок на Хортиці, повернулися на пониззя Дніпра, і князь отримав такий бажаний перепочинок. Можливо, Дмитро Вишневецький не найкращими словами згадував короля, що покинув свого васала напризволяще. Справа тут була не стільки в міжособистісних стосунках Ягеллона і Корибутовича, скільки в геополітиці — Польсько-Литовська держава готувалася до можливого збройного протистояння з Московським царством через володіння Лівонського ордена,

і Сигізмунду-Августу був конче потрібен не просто спокій на південному кордоні, а навіть союз із Кримом. Вишневецький же виявився такою собі «кісткою в горлі» як для короля, так і для хана з султаном. Тому князь Дмитро цілком міг розглядати події пізнього літа 1557 р. як спробу його підставити. Інша річ, що особливих «комплексів» з приводу зміни сюзерена він не відчував, як і личить справжньому козаку-кондотьєру, «джентльмену фортуни».

У вересні 1557 р. князь Дмитро залишив Черкаси і поїхав до Москви — супротивника Криму і Польсько-Литовської держави і фактично єдиного потенційного союзника князя. Цар щедро обдарував Вишневецького «великим жалованьем»: дав йому Бельовське князівство (м. Бельов — на р. Ока, територія сучасної Тульської області Російської Федерації), 10 тисяч карбованців тощо. Колись Бельовське князівство, як і решта так званих Верховських князівств (Новосильське, Воротинське, Мезецьке, Одоєвське тощо), належали Великому князівству Литовському, але згодом були приєднані Москвою, зокрема часто завдяки добровільному від'їзду їхніх власників до московського двору (див. розділ про Дашковича, там, де йдеться про Михайла Глинського). Ледь прибувши до Московської держави, Вишневецький, за даними Никонівського літопису, врятував її центральні області від нищівного вторгнення сина кримського хана, Мехмед-Гірея, з ногайськими ордами в січні 1558 р. (похід задумувався як масштабна диверсія, котра зірвала б царські плани наступу на Лівонію). Татари йшли, знаючи про початок вторгнення московських військ до Лівонії і сподіваючись, що Іван Грозний відправив туди всіх досвідчених полководців, зокрема і Вишневецького. Проте на річці Меча

Козак на коні

ногайці дізналися, що кілька верховських князів (зокрема Воротинський і головне — ненависний їм Дмитрашка Вишневецький) перебувають у Тулі та Калузі. Цього вистачило, аби обережний калга припинив похід! Якщо вірити давньому китайському стратегу Сунь-цзи, найліпша перемога — це перемога, одержана без прямого бойового зіткнення, тобто коли полководець руйнує плани ворога. Якщо так — за князем Дмитром Вишневецьким одна така перемога точно значиться.

У тому ж січні 1558 р. Грозний доручив Вишневецькому вирушити з п'ятитисячним загоном козаків і стрільців на Крим. Похід відбувся навесні. Під Перекопом князь розбив невеликий татарський загін, пішов на Таванський перевіз за 25 верст нижче Іслам-Кермена і простояв три дні, чатуючи на татар. Хан і калга не потрапили в пастку — за словами князя Дмитра, король Сигізмунд-Август сповістив хана про загрозу, і тому «цар Крымской улуси все забил за Перекоп, а сам в осаде был». Можливо, дійшовши до самого Перекопа, Вишневецький вважав своє завдання виконаним. Тим часом Іван Грозний наказав князеві «до себе їхати», відправивши його загону жалування. Проте цар сильно помилявся, якщо вважав, що

може просто так наказувати непокірному і гордому Гедиміновичу. Відправивши більшу частину війська до Москви, Вишневецький залишився в районі нижньої течії Дніпра для продовження військових дій проти татар. Згодом він повернеться до земель, підвладних царю, і братиме участь в обороні Московської держави від татар. На думку Ш. Лемерсьє-Келькеже, цар хотів доручити оборону південних кордонів своєї держави досвідченому воїну — «литовському кондотьєру» Дмитру Вишневецькому (один італійський хроніст називає його «un grand Soldato». Зауважимо, що «солдат» для XVI ст. — це слово з певним смисловим відтінком «найманця», людини, що служить за «sold» — платню; в Польщі це слово вимовляли як «жолд», звідси слово «жовнір»). Татари навесні 1558 р. зігнали зло на потенційних союзниках, набравши чимало ясиру на Волині та інших землях Великого князівства Литовського. Ці дії кримців ледь не призвели до тимчасового союзу Литви і Москви, в чому був дуже зацікавлений князь Вишневецький, проте далі переговорів і загальнохристиянської риторики щодо необхідності «боротися з ординським поганством» справа не пішла. За спільну з Москвою боротьбу проти татар активно виступав не лише Вишневецький, але й князі Острозькі, Радзивілли та інші високі достойники з українських та литовських земель, але переважили міркування, що Москві довіряти не можна, бо вона у разі остаточної перемоги над Кримським ханством захоче оволодіти його територією, залишивши Варшаву і Вільно ні з чим. Так зазнав краху проект «широкої антитатарської коаліції», проте у Вишневецького та Івана Грозного залишався запасний проект коаліції, правда, значно менших масштабів. Справа в тому, що ще в 1552 р. черкеське (черкеси — тогочасна узагальнююча назва різних народів Кабарди й Адигеї) посольство звернулося до Івана Грозного з проханням прийняти черкесів з їх землями в російське підданство і захистити від кримського хана і так званих кубанських татар. У 1557 р. кабардинські посли присягнули на підданство Росії (згодом в 1560-х рр. черговою дружиною Івана Грозного буде донька черкеського князя Темрюка Марія). Вимальовувався цікавий стратегічний план коаліції Москви, черкесів, донських і запорозьких козаків, який спробував утілити в життя не хто інший, як герой цього розділу нашої книжки.

У відповідь на татарські вторгнення на початку 1559 р. до Криму вирушило восьмитисячне військо під проводом окольничого Данила Адашева. Вишневецький отримав наказ відправитись на Дон з п'ятитисячним загоном. Адашев, раптово з'явившись на пониззі Дніпра, захопив пару турецьких кораблів, а потім разом з українськими козаками висадився в Криму і, завдавши татарам значної шкоди, звільнив багато невільників. Занепокоєний кримський хан Девлет-Гірей звернувся до султана по допомогу. Вишневецький захопив долину Дону й попрямував до Азова — важливого міста, що перекривало вихід з Дону в Азовське море. За даними Ш. Лемерсьє-Келькеже, турецькі архіви дають змогу досить точно задокументувати діяльність Дмитра Вишневецького починаючи з весни 1559 і до 1561 р. (на жаль, цього не можна сказати про останній період життя і смерть нашого героя — можливо, відповідні турецькі документи просто ще не віднайдено). З цього часу дослідники мають змогу вивчати так звані «Реєстри важливих справ», які містять копії всіх указів, виданих Ве-

ликою султанською радою (диваном) та власне султаном. У документах Дмитро Вишневецький фігурує як «Дмитрашка» («Думитрашка») — чи не на тогочасний московський лад сконструйовано це прізвисько, бо точне ім'я та прізвище Вишневецького було чудово відоме турецьким чиновникам? Адже саме в державі Івана Грозного навіть найродовитіші князі та бояри мали підписувати свої послання до монарха принизливим «Івашка», «Васька» тощо, аби підкреслити недосяжно високе становище зверхника-царя. У будь-якому разі, дуже часто в історії спроби назвати ворога принизливим прізвиськом не можуть приховати страху перед ним, як було і в цьому випадку. За згадані два роки Вишневецького згадують ні мало ні багато 30 разів!

Варто погодитися з паном Шанталом, що «це підкреслює особливе значення, якого надавала Осяйна Порта литовському авантюристові — єдиному супротивникові імперії, що наважився зазіхати безпосередньо на оттоманські володіння тоді, коли непереможні армії великого володаря не мали собі рівних на полях битв». Вибачимо дослідникові це невелике захоплене перебільшення — далі ми побачимо, що відчайдух-Байда все ж не один став до бою з грізними османами. Але повернімось до повідомлень, переданих до Стамбула Девлет-Гіреєм. Розвіддані про зосередження ворожих військ і спорудження кораблів Адашева на Пслі та Ворсклі були вчасно передані міністрам Сулеймана Пишного. Розуміючи небезпеку становища, кримський хан просив допомоги в оттоманського флоту. В своїй відповіді, датованій червнем 1559 р., султан сповістив Девлет-Гірея про відправку найближчим часом галерної ескадри «для захисту мусульманської держави від російської загрози». Ці повідомлення з усією очевидністю стосуються згаданого вище загону Данила Адашева — місцем зосередження ворожого війська названо якусь річку «Озю» на північ від Іслам-Кермена, а ворога називають дещо розмитим терміном «росіяни» («Rus» — так називали і прямих підданих царя, і не надто залежних від Грозного донських козаків) або точним — «московити» («Moskof» — за державною належністю). В той же час коменданти фортець Кефе (Кафи, суч. Феодосія) та Азов попередили султанський диван про пересування другого загону на чолі з Вишневецьким (Дмитрашкою). Можна припустити, що загін князя Дмитра складався з невеликої кількості його власних козаків, до нього також входили донці і, можливо (неофіційно), московські стрільці. Окремо османські документи згадують союзників князя — черкесів (і хрещених, і язичників — так-так, адат — давнє звичаєве право на Кавказі домінувало аж до початку XIX ст., коли його частково потіснив шаріат, і горці часто залишалися дуже поверхово ісламізованими чи християнізованими) турки називали просто «куфар» — «невірними» (чи «нечестивцями», бо «куфр» — це нечисть, щось бридке й огидне фізично і духовно; сучасний варіант арабської та кавказької назви тих-таки «невірних» — «кафіри»). Судячи з документів, які наводить Лемерсьє-Келькеже, Вишневецький з черкесами після першого (можливо, розвідувального) нападу в травні ледь не взяв Азов у липні 1559 р. (що це цілком можливо, довели запорожці та донці в XVII ст.), але йому завадили ногайські татари, що прийшли на допомогу фортеці, та головне — прибуття ескадри Алі-реїса (реїс — високе флотське звання в тогочасній Туреччині та Алжирі, дещо нижче за

адміральське; нерідко так називали капітана військового чи корсарського корабля) з шести великих галер і кількох менших суден. Це була та сама ескадра, яку відправив Сулейман на допомогу ханові. Турки могли це зробити, адже в 1555—1561 рр. на Середземноморському театрі бойових сутичок не відбувалося великих бойових дій між християнськими державами і Османською імперією з її північноафриканськими васалами. У 1555 р. залишив «велику політику», пішовши до монастиря Святого Юста в Іспанії, один із головних натхненників європейського протистояння грізним туркам — блискучий, хоч і не завжди успішний у своїх походах імператор Священної Римської імперії Карл V Габсбурґ (він же король Карлос II Іспанський). Тому ґалерні флоти під зеленим прапором із загонами яничарської піхоти на борту вільно перекидалися з Середземного моря в Чорне. Взагалі при вивченні походів Вишневецького автору не міг не впасти в око один важливий факт — пік його діяльності припав якраз на своєрідне затишшя християнсько-мусульманського протистояння на Середземномор'ї. Фактично це могло дати змогу турецьким супротивникам князя зосередити проти нього значні морські сили й відбити всі його напади. Специфіка дій князя полягала ще й у тому, що він діяв майже самостійно, як козацький ватажок (Грозний вирішив не ризикувати занадто, наражаючись на небезпеку великої війни з османами за принципом — у разі якоїсь великої перемоги типу взяття Азова чи Кафи Москва завжди могла скористатися її плодами, у разі ж поразки — Вишневецького завжди можна було оголосити чистої води авантюристом, який діяв на свій страх і ризик, що, зрештою, і сталось). Незважаючи на те, що атаки князя на Азов було відбито, тривога у турецьких владних колах не розвіялась. Уперше (але не востаннє в історії Османської імперії) Азов, давнє місто, що колись звалося Тана, військовий форпост Оттоманської імперії у причорноморських степах, важливий перевалочний пункт на давньому Шовковому шляху, перебував під загрозою. Лемерсьє-Келькеже додає, що будь-яка загроза, спрямована проти Азова, негайно впливала і на продовольче забезпечення Стамбула, особливо в періоди гострої нестачі харчів, від чого часто потерпала султанська столиця, оскільки Азов був портом доволі значного сільськогосподарського району, який постачав Туреччині їстівні припаси. Звідси надходило зерно, ячмінь, сухі овочі, олія та будівельна деревина. Досить тривала облога чи радше блокада Азова Вишневецьким і спустошення, завдане нападом у низинах Дону, викликали голод у самій фортеці, а також у Великій Ногайській орді (васал Криму), яка кочувала між Доном і Волгою. Князь Дмитро непокоїв Азов майже все літо, осінь і навіть частину зими 1559 р. До нього теж підійшли підкріплення — загони черкесів на чолі з сином князя черкеського племені Жане Кансуком та ще кількома горськими князями. Черкеси Таманського півострова, схоже, готували велике повстання проти турецької влади, яке було розкрите турками, а його лідери заарештовані. Проте частині горців удалося приєднатися до Вишневецького. До нього прямував і якийсь чотиритисячний російський загін (можливо, частина військ Адашева, що поверталась додому), який, проте, не зміг переправитися через Таманську протоку через протидію османської ескадри. Князь Дмитро явно не витрачав часу даремно — блокуючи Азов з півночі, він спробував узяти Керч десантом з моря

Й. Брант. Козак на коні

І. Іжакевич. Козачий дозор

(це явно мали зробити козаки, донські чи запорозькі), але напад був відбитий за допомогою військ бея (губернатора) Кафи. Турбували загони «Дмитрашки», зокрема черкеси, і саму Кафу. Тим часом Вишневецький, явно вирішивши не йти з пониззя Дону без перемоги, укріпився на північ від Азова, готуючись до нової весняної кампанії. Це було небаченим в історії протистояння Москви (яка стояла за спиною Вишневецького) і Стамбула на той момент. М. Грушевський мав рацію, коли писав про те, що саме кількарічна присутність Вишневецького на російській службі сприяла різкій активізації планів Білокам'яної щодо витіснення турків з Причорномор'я. Можливо, що взимку 1559—1560 рр. князь Дмитро здійснив третю спробу взяти Азов — можливо, навіть штурм, у результаті якого загинув його черкеський союзник Кансук, його брат і кілька «руських воєначальників», голови котрих відправили морем до Стамбула. Фактично саме це могло стати кінцем Азовської кампанії князя. Схоже, після смерті свого вождя від нього могли піти черкеси, а за браком достатньої кількості артилерії і враховуючи постійну присутність турецьких ескадр узяти міцний Азов було майже неможливо — це згодом блискуче доведе облога цієї фортеці Петром I у 1695 р. Можливо, Вишневецький відбув до Москви для пояснень, але так чи інакше, хоч віра царя в князя Дмитра як непереможного воєначальника могла дещо й похитнутись, він залишився керувати цією дивною «напівофіційною» війною проти турків (але не проти татар — у 1559 р. відомий читачеві воєвода Адашев здійснив похід у Крим, добряче його спустошивши).

За турецькими відомостями, навесні 1560 р. Дмитро Вишневецький прибув із пониззя Дону, щоб підготуватися до нового виступу проти кримського хана та володінь Османської імперії. На думку Ш. Лемерсьє-Келькеже, «в цей час Вишневецький діяв не стільки на руку цареві, скільки в своїх особистих інтересах, та і його війська складалися нині не з московських стрільців, а переважно з донських і українських козаків та з черкесів, до яких прилучилися численні авантюристи — поляки, литовці, навіть ногайці й татари». Хоча, на наше глибоке переконання, ці війська і до того складалися здебільшого саме зі згаданих «авантюристів», а не з власне росіян (ох, як збиває з пантелику те слівце «Rus» навіть фахівця, пана Лемерсьє-Келькеже), схоже, щось таки відбулося в стосунках князя і царя взимку. Адже подальші дії Івана Грозного можна розглядати як підтвердження нашої наведеної вище тези про готовність Москви в разі серйозного загострення відносин зі Стамбулом (і відсутності помітних здобутків) «здати» Вишневецького, умивши руки.

У березні й квітні 1560 р. до Стамбула надійшла ціла серія повідомлень про плановане «клятим Думитрашкою» грандіозне вторгнення до Криму. Цілями князя називали Азов, Перекоп, Кафу, головною ударною силою — «злодіїв»-козаків (запорозьких, донських і навіть підвладних Польсько-Литовській державі). Переляканий азовський каді (головний шаріатський суддя) писав про 80-тисячне військо «кафірів», що мало пустошити Крим. Більш помірковані в оцінках турецькі агенти говорили про п'ять тисяч, що під орудою князя теж були неабияким військом. Головне — з турецьких свідчень видно, що ті, хто їх складав, не були певні того, куди саме їхній затятий ворог завдасть удару. «Розмах османської мобілізації сил

промовисто засвідчує серйозність небезпеки» (Ш. Лемерсьє-Келькеже), принаймні гіпотетичної.

Передусім було приведено до стану бойової готовності турецькі збройні сили на місцях. Зі Стамбула до Азова перекинули нову галерну ескадру з 7 кораблів, у фортеці відремонтовано стіни та посилено яничарський гарнізон, підвезено їстівні припаси. У травні 1560 р. султанський диван призначив Синана-пашу, силістрійського бея, верховним воєначальником (сераскером) над османськими арміями, які мали захищати Азов і Крим від Вишневецького. До складу цього війська, крім солдатів, завербованих на місці, в бейлику (адміністративна одиниця в Османській імперії, менша за пашалик) Силістрії, належали призвані в армію сипахи (помісна кіннота) та добровольці-газі з ще восьми бейликів. Мало того — Синан отримав під своє командування армії Молдавії та Валахії, а також військо Кримського ханства (Девлет-Гірей отримав для оборони власне Криму кілька гармат).

Військові приготування імперії проти Вишневецького (які Ш. Лемерсьє-Келькеже за масштабами порівнює з підготовкою до війни проти Священної Римської імперії чи Венеції) могли дійсно дещо не відповідати реальним масштабам загрози для Стамбула. На жаль, за скупими даними того ж Никонівського літопису ми не можемо відтворити реальної картини військових приготувань українського князя. Але те, що йому вдалося спричинити таку бурхливу турецьку реакцію, призвело до сумних для нього результатів у політичній сфері. Його колишній сюзерен Сигізмунд-Август поквапився виплатити кримському ханові «упоминки» (офіційно — подарунки, фактично — якщо не данина, то таке собі «відступне» кримському ханові чи ногайським мурзам) і повторив свою обіцянку: не дозволяти своїм підлеглим-козакам брати участь у походах на османські володіння. Занервували і в Москві. Там зима видалася холодною, а весна — посушливою, в результаті чого виник голод, і обороноздатність царства була послаблена. До того ж країна вела Лівонську війну. Можна по-різному оцінювати той факт, що Вишневецькому знову відмовили в підтримці — причому зробив це його новий сюзерен, Іван Грозний. Але хай читач візьме це до уваги, коли мова піде про від'їзд князя з Московської держави. Платнею за неучасть Москви у війні стала подібна ж неучасть військ Османської імперії у планованому Девлет-Гіреєм поході на землі Івана Грозного. Більше того — обидві «високі сторони» зробили вигляд, що зацікавлені у знищенні надокучливого і небезпечного «Дмитрашки». Московські гінці, що прибули до Кафи, навіть попередили місцевого бея про можливий напад князя на місто, який дійсно стався влітку 1560 р. — козаки і черкеси прийшли з моря і були відбиті. Цьому передувала чергова спроба Вишневецького взяти Азов (у червні), теж невдала, завдяки активній протидії османської ескадри. Фактично кампанія 1560 р. провалилася — вона не могла не провалитись за умов, коли головний союзник князя Дмитра, цар, вдався до вищезазначених політичних комбінацій! Синан-паша отримав за свої дії проти «Дмитрашки» грошову винагороду, а «південний вектор» московської політики був похований всерйоз і надовго (підготовка до походу Вишневецького на Мегрелію на початку 1561 р. і нова турецька мобілізація флоту з цього приводу виглядає вже як такий собі запізнілий епілог). Останній цвях у його домовину Іван Грозний забив у 1562 р.,

розігнавши свою Вибрану раду і наклавши опалу на Бельського, Глинського та Олексія Адашева, які «сварили царя з кримським ханом» (тобто намагалися втілити вищезгаданий зовнішньополітичний вектор), тоді як Грозний сподівався на переможну війну в Лівонії. Не виключено, що подібна ж невесела (якщо не гірша) доля чекала б і на нашого героя. Та примхлива пані Фортуна вберегла князя Дмитра від московських «заплечных дел мастеров», аби згодом безжально кинути до рук їхніх турецьких «колег». Скориставшись початком війни між Литовською державою і Московським царством, князь Дмитро Вишневецький порушив клопотання перед Сигізмундом-Августом щодо повернення на батьківщину. Повертався князь у два етапи. Спочатку він (ще в 1561 р.) осів на Монастирському острові вище Хортиці, де спробував побудувати замок. За даними Никонівського літопису, в листопаді він навіть востаннє з'їздив до Москви й організував невеличкий похід під Очаків за здобиччю. Універсалом Сигізмунда-Августа від 6 вересня 1561 р. князю Вишневецькому було повернуто всі володіння і звання в Литовській державі, а його від'їзд до Москви, який сам князь Дмитро описував як цілком правомірний вчинок вільного князя за умов миру між Вільно і Москвою, був аргументований про людське око «розвідувальною діяльністю» Вишневецького на території майбутнього ворога. Охоронний лист було надано і козакам князя, які поділяли з ним усі його пригоди. За Никонівським літописом, Вишневецький від'їхав з Монастирського острова («з Поля с Днепра», тобто з нейтральної, по суті, території) до Черкас, підвладних Сигізмунду-Августу, правителю тепер ворожої щодо Москви держави, в липні 1562 р. Реакція Івана Грозного була типовою для нього — цар не був схильний прощати образи, маючи водночас дуже коротку пам'ять на добро. Царському гінцю Андрію Клобукову, у разі, якщо його спитають у Литві про причини від'їзду Вишневецького з Росії, було доручено сказати таку дошкульну фразу: «Притек Вишневецкий ко государю нашему, как собака, и потек от государя нашего, как собака же». Цікава подяка за кілька років вірної служби вільного князя-феодала від сюзерена. Куди там навіть знаменитій «подяці», з «Історії Русів», яку вояки Петра І нібито виголошували українським козакам, що приводили до них полонених шведів («Спасібо, хохльонок!»).

Як, — можливо, скаже читач, — але ж хіба сам Вишневецький не зрадив царя? З точки зору нової як для часів Івана Грозного російської державної традиції посилення царської влади — так; з точки зору старого феодального права князів на вільну зміну сюзерена, який не виконує обов'язків щодо васала, — ні. Ця традиція існувала і в Литві, і в Московській державі — згадаймо Глинських і Дашковича. Інша справа, що, як це буває завжди, «той, хто утік до нас, — людина, яка зробила вільний вибір, а від нас — підлий зрадник». Коротше, «в нас» доблесні розвідники, а «в них» — підлі шпигуни. Тих, хто цікавиться цим моментом, відсилаємо до знаменитого листування Івана Грозного з іншим відомим «емігрантом» з Московського царства, князем Андрієм Курбським, де Курбський якраз обстоює право на свободу вибору для князя, вдаючись до аргументів, які міг би використати Вишневецький у заочній суперечці з Грозним (якби така мала місце).

Проте, якщо наша подальша гіпотеза має під собою ґрунт, цар Іван вирішив

діяти щодо Вишневецького дещо іншими методами. Ненависного цареві й шалено популярного в Литві, «собаку Вишневецького» могли просто спробувати... банально отруїти. Принаймні князь Дмитро саме після свого повернення до Литовської держави починає серйозно і довго хворіти, чого за ним раніше нібито не помічали. Чутки про отруєння поповзли одразу ж. Звісно, в тому, аби позбутися Дмитрашки, були зацікавлені й турки, але ж недаремно їв свій хліб і такий собі Елізіус Бомеліус (Бомелій) — обер-лікар, а за сумісництвом чаклун і майстер отруєнь при дворі Івана Грозного, довірена особа царя. Про часті отруєння небезпечних для царя людей пише, наприклад, англійський посол до Московської держави Джером Горсей (якого, правда, вже після смерті Грозного, самого ледь не отруїли, підкупивши його служницю). Сигізмунд-Август навіть надав Вишневецькому власного лікаря, ліки котрого, схоже, допомогли.

Приїзд Дмитра Вишневецького до Кракова, а згодом його поїздка на сейм у грудні 1562 р. разом із хотинським воєводою Альбрехтом Лаським був обставлений у кращих традиціях «повернення блудного сина». Мешканці польської столиці захоплено вітали славного лицаря, який уславився в боях проти грізних ворогів Христової віри, кинути виклик котрим не могла собі дозволити їхня офіційна влада. Поруч із князем були і його вірні козаки.

Взяли вони участь і в останній пригоді — авантюрі (в середньовічному, тобто не суто негативному розумінні цього слова) князя Дмитра, розділивши з ним його трагічну долю. Фортуна, яка допомогла князеві вийти живим зі стількох пасток, прослизнути кілька разів «між Сціллою і Харибдою», мабуть, вирішила, що з неї досить. Але замислімося трохи. Якби князь Дмитро помер від своєї хвороби чи отруєння в 1562 р., на вершині своєї популярності в Литві та Польщі, — українська історія отримала б ще одного войовничого авантюриста, який усе свідоме життя «козакував» і воював, навіть не знайшовши часу, аби одружитись і завести дітей. Пам'ять про нього зберегли б хіба що науковці-історики. Проте князь став частиною дечого більшого — він прилучився до українського історичного Міфу (у високому значенні цього слова).

Вирішальну, як виявилося, роль у наступних подіях зіграв приятель князя Дмитра Альбрехт Ласький, який давно від імені Сигізмунда-Августа провадив польську політику в делікатних «молдавських справах». Зокрема, він успішно грав роль такого собі агента впливу, котрий допомагав саджати на престол потрібних Польщі претендентів на молдавський трон. Незадовго перед початком описуваних нами подій в Молдавії вимерла місцева династія Драгошів, і васальне щодо Османської імперії князівство, що нерідко потрапляло в сферу польського впливу, почало лихоманити від претендентів на престол. Ця лихоманка тривала ледь не всю другу половину XVI і початок XVII ст. Слово джерелам: польському мемуаристу кінця XVI ст. Леонарду Горецькому (про нього див. розділ «Молдавська епопея-1») та польсько-молдавському літопису (невідомого автора, див. «Славяно-молдавские летописи XV—XVI». М., 1976).

«Молдавани неодноразово складали присягу на вірність польським королям і були їхніми васалами, але це тривало лише до нового розриву. Альберт Ласький, муж великий в бою і в раді, котрий довго володів хотинською фортецею в Молдавії, просив короля Августа при-

слати йому підкріплення, після чого вся країна легко визнала б його панування. Ще раніше той же Ласький, разом із Ляхоцьким, Филиповським та іншими, повернув господарський престол Якову, котрий походив із давнього вельможного роду цієї країни» (Л. Горецький). Мається на увазі свояк Дмитра Вишневецького, родич його мачухи Магдалени, з роду Іраклідасів-Гераклідів, або Деспотів. «Деспот», тобто правитель, грецьких островів Самос та Парос — не ім'я, а титул, який молдавани почали вживати як ім'я свого нового володаря. Походження Якова досить сумнівне, є навіть версія, що він був авантюристом, який викрав папери з родоводом у справжнього Іраклідеса і потім два роки (1562—1564) за підтримки Ласького правив Молдавією. Проти правління Іраклідеса виступила боярська опозиція на чолі з Томшею (Томжею). Літописець записав так: «Потім у 1561 році Ласький, поляк, прийшов з Деспотом у Молдавію... а Деспота залишив на господарство і Хотин собі Ласький взяв, котрий потім віддав Деспотові. А той Деспот почав недобре ставитись до молдаван і церкви грабувати, котрого обложили в Сучаві [давня молдавська столиця. — *Д. Ж.*] і довго здобували замок».

Саме на допомогу обложеному в Сучаві сумнівному родичеві виступив чотиритисячний загін Дмитра Вишневецького, що складався з «поляків та волинців» — тобто української шляхти та козаків. За деякими свідченнями, у свій останній похід влітку 1563 р. Байда вирушив усе ще хворий, лежачи на возі. Що сталось далі, не так просто реконструювати. Схоже, якась група бояр запропонувала молдавський престол Вишневецькому, який мав замінити свого непопулярного родича, і з цим нібито погодився Томша, який, проте, згодом заманив загони князя у засідку і розбив під Верчиканами неподалік Сучави. Вишневецький та його люди потрапили у полон до Томші, який невдовзі взяв-таки за допомогою зради Сучаву і вбив Якова Іраклідеса. Полонених поляків і козаків чекала сумна доля — частині відрізали вуха і носи на знак ганьби і відпустили додому, частину відправили на галери османського флоту, з яким колись воював їхній ватажок, — турецький галерний флот починали готувати до великого походу на Мальту, аби назавжди викорінити там завзятих лицарів ордену Святого Іоанна (він відбувся в травні 1565 р.), і потреба в гребцях зросла. А самого Вишневецького та його соратника Пясецького Томша передав турецькій владі.

Нерадісним був другий візит князя Вишневецького до Стамбула. Важко сказати, чи мали місце спроби турецьких урядовців дійсно використати в своїх інтересах популярного в Литві, Польщі та Україні воєначальника і горда відмова князя Байди співпрацювати з ворогами. За сукупністю джерел (серед них хроніка Мартіна Бєльського, твори Л. Горецького, Б. Папроцького, польсько-молдавський літопис 1352—1564 рр., записки М. Стрийковського) можна твердити, що мужнього вояка засудили до страшної кари, якій османи піддавали своїх найлютіших ворогів, особливо запідозрених у зраді султана (а тепер згадаємо перший візит Дмитра Вишневецького до турецької столиці — цілком можливо, що Сулейман так і не пробачив «зради» своєму давньому знайомому). 22 жовтня 1563 р. Дмитра Вишневецького разом із Пясецьким було скинуто зі стамбульського фортечного муру на залізні гаки, що були вмуровані в стіну над морем. Пясецький помер одразу, а Вишневецький, зачепив-

шись ребром за гак, жив іще три дні, поки турки не застрелили його з луків, за те, що він «безперестанно лаяв Магомета і їхню віру». В свій час Володимир Голобуцький на підставі донесення явно погано поінформованого французького посла в Стамбулі стверджував, що Вишневецького задушили і що пісня про Байду взагалі не пов'язана з його трагічною смертю. Що ж — радянській історіографії дуже не хотілося визнати факту мученицької смерті відважного героя «неправильного» соціального походження і його подальшої «пісенної реінкарнації». Загибель Дмитра Вишневецького справила глибоке враження на сучасників — уже за кілька тижнів після його смерті німець Йоганн Зоммер, котрий мешкав у тій самій Сучаві, де князь потрапив у полон, написав латиномовну елегію на смерть героя боротьби з турками. Перші ж польські записи української жалобної пісні про козака Байду, за даними Т. Чухліба, сягають саме 60-х рр. XVI ст. Подаємо текст загальновідомої пісні (за варіантом, який використовував М. Грушевський):

В Царгороді на риночку
Ой п'є Байда горілочку,
Ой п'є Байда — та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку.
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо, ти славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький!
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!»
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівна поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його, повісіте,
На гак ребром зачепіте!»
Ой висить Байда та й киває,
Та на свого джуру поглядає:
«Ой джуро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький:
Ой бачу я три голубочки —
Хочу я убити для його дочки!»
Ой як стрілив — царя вцілив,
Царицю — в потилицю,
Його доньку — в головоньку.

За словами Т. Чухліба, невідомі нам автори ще більше героїзували і без того яскравий образ Байди-Вишневецького, приписавши йому вбивство перед своєю жахливою смертю свого ворога султана та його родини (тобто видавши бажане за дійсне).

Так силою народної уяви князь Дмитро Вишневецький став таким собі безтурботним ідеальним лицарем-козаком, який веде вільне життя і понад усе цінує свободу. Давнє українське (можливо, тюркське) слово «байдувати» означало, в принципі, те саме, що й козакувати — тобто бути вільним і незалежним від влади, обравши небезпечний, але такий повний принад спосіб козацького життя. «Байдування» (лише значно пізніше ототожнене з якоюсь абсолютно пустою, непродуктивною витратою часу — як у добре відомому

Українська ювілейна монета
«Дмитро Вишневецький (Байда)»

вислові «бити байдики») так само передбачало участь у козацькій громаді, низку чеснот — мужність, вірність товаришам, підкреслене нехтування звичними цінностями (родиною, матеріальним добробутом тощо) заради цінностей інших — перш за все слави та лицарської честі, а також можливості взяти участь у справі захисту християнства. Багатьом аспектам цього ідеалу Вишневецький відповідав дуже добре. Нам здається, що швидкій популяризації пісенного образу князя-Байди міг сприяти ще один додатковий чинник — якщо Польща і Литва в 1560-х рр. активної участі в боротьбі християнської Європи з турками не брали, то в Середземномор'ї середина цього десятиліття, а саме 1565 рік, ознаменувалася небувалою подією, спостерігаючи яку затамували подих католики-європейці, — невелике військо лицарів ордену святого Іоанна Єрусалимського протягом чотирьох місяців героїчно витримувало облогу 33-тисячної турецької армії, котрій так і не вдалося захопити головну резиденцію лицарів на Мальті. Кількість західноєвропейської популярної публіцистичної літератури щодо протистояння з турками сягнула свого піку (не меншого, ніж за вісім років по смерті Вишневецького, коли восени 1571 р. християнський світ святкуватиме нову велику перемогу — в знаменитій морській битві при Лепанто, де серед 15 тисяч звільнених з турецького галерного рабства невільників, цілком можливо, були й колишні козаки, які ходили в походи на чолі з Байдою). На цій хвилі захоплення мужністю вояків-християн мешканці Польщі та Литви цілком могли похвалитися власним героєм-мучеником, який нічим не поступався героям мальтійського форту Сент-Ельм, котрі вмирали від турецьких куль і шабель (а в разі полону — і від турецьких тортур), не зраджуючи своєї віри й лицарської честі.

Можливо, Дмитро Байда-Вишневецький ніколи і не називав себе гетьманом запорожців — ми не маємо документів, де він фігурував би під таким титулом, хоч би й неофіційно. Проте його роль у згуртуванні запорожців навколо єдиного укріпленого центру справді чимала. І визначним козацьким полководцем він теж був. Важко сказати, чи йому, як людині з цілком ранньомодерною свідомістю, були притаманні саме «національні українські» почуття в сучасному їх вигляді, про котрі люблять писати деякі сучасні історики, особливо ті з них, що підозріло швидко встигли перекваліфікуватися з «істориків партії» на «істориків-державників» і тепер нерідко намагаються брати менторський тон у вітчизняній історичній науці. Проте ясно одне — князь не був і безпринципним найманцем-авантюристом — в його діях прослідковується послідовне бажання боротися за інтереси рідної землі, вгамовуючи нищівні напади ординців, захищаючи свій народ, членом правлячої еліти котрого він був, а також відстоюючи свою лицарську честь від зазіхань будь-якого володаря і жадаючи слави. Що ж — усе перераховане йому значною мірою вдалося здійснити. Навіть більше — увійшовши до фольклору, князь Дмитро Вишневецький з реальної людини зі своїми чеснотами і вадами перетворився на втілення ідеалів того стану, який згодом стане новою елітою України (взявши чимало від еліти старої, князівсько-боярської), — зневаги до спокійного життя, тим більше купленого зрадою, відданості християнській вірі, стійкості до страждань, незламності духу і прагнення до боротьби за найнесприятливіших обставин.

Молдавська епопея-1, або Як козаки і шляхтичі ходили на допомогу лютому румунському супермену
(І. Сверчевський)

Скажемо одразу — найвідомішому середньовічному румуну, валаському господареві Владу Третьому Цепешу (відомому світовому загалу як Дракула) українські козаки, схоже, не служили. Просто жив він трохи зарано — у XV столітті, коли ще важко з упевненістю говорити про значні організовані загони *слов'янських* козаків. Але історія Молдавії та Валахії (давніх князівств, на основі котрих у XIX ст. утворилася сучасна Румунія; той невеликий фрагмент Молдавського князівства, що тепер зветься Молдовою, мав тоді іншу назву — Бессарабія) знає чимало яскравих і дуже неоднозначних постатей. Однією з них є такий собі Іон Вода, відомий тогочасним українцям як молдавський господар Івоня Лютий, який так само, як колись його волоський колега Дракула, вирішив вийти з-під контролю турецького султана...

Іон Вода прийшов до влади в ті буремні часи, коли в Молдавії скінчилася давня династія Драгошів і господарі почали змінюватися з волі турецького султана. Про боротьбу за молдавський престол деяких гаданих «нащадків» давньої династії ми вже згадували, коли мова йшла про загибель Байди-Вишневецького. На певний час за допомогою підкупу турецьких чиновників владу до своїх рук узяв Олександр Лопушан, а згодом — його син Богдан, котрий почав вести політику на розрив з Туреччиною і зближення з Річчю Посполитою. Цим і скористався спритний Іон Вода, який увійшов у довіру до оточення султана Селіма II (сина Сулеймана II Пишного та Роксолани, що увійшов до історії під малопочесним для будь-якого, а надто мусульманського правителя, прізвиськом Селіма П'яниці). Іон, що видавав себе за прямого нащадка господаря Стефана VII, прийняв іслам і пообіцяв султану бути його вірним слугою, на відміну від непевного Богдана. В результаті Іон Вода з'явився в Молдавії в 1572 р. і зайняв престол за турецької військової підтримки.

Основним нашим джерелом щодо Іона Води та козаків, які йому допомагали, є «Опис війни Івоні, господаря Валахії, проти імператора Селіма в 1574 р.», що належить перу польського протестантського історика і публіциста Леонарда Горецького. Ось як цей сучасник тих подій описує свого головного героя, молдавського господаря: «Це була людина висока на зріст, поставної зовнішності, обличчя його було вродливе, погляд приємний, такий, що викликав повагу, тіло міцне». Під час однієї з битв із турками Іон, аби надихнути свої війська, якийсь час особис-

то тягнув важку гармату, котру зазвичай перевозили дванадцять коней. До того ж Іон виявився дуже непоганим воєначальником, хоча деякі прояви його характеру свідчать про його «духовну спорідненість» з Владом Цепешем та іншими подібними персонажами — Іон Вода захоплювався вбивствами полонених турків та ворожих до нього волохів, масовою різаниною та стратами тощо. Але так само, як Дракула за століття до нього, Іон Вода-Лютий уславився і тим, що спробував вийти з-під контролю тієї сили, яка зробила його правителем, і позбутися важкого тягаря османської «опіки». Він відмовився платити султану Селіму подвійний харадж (данину) і, розуміючи, що турецьке вторгнення неминуче, звернувся по допомогу до подільських шляхтичів, що займалися козакуванням. У результаті на заклик Іона відгукнулися кілька прикордонних «ротмістрів» — шляхтичів польського та українського походження (Земковський, Козловський, Копицький, Осмольський, Сверчевський, Соколовський, Стужинський, Яницький та ін.). Усі вони розпоряджалися невеликими загонами місцевих козаків — Горецький вперто називає їх легкою кіннотою, хоча в його ж описах битв ці загони часто діють саме як козацька піхота, яка на марші пересувається верхи, причому складається з трьох видів (стрільців, списоносців та рундаширів — воїнів з невеликими щитами). Не будемо надто втомлювати читача суперечкою, яка точиться вже давно в історіографії щодо того, чи були козаки (це слово неодноразово вживає Горецький) та їхні ватажки українськими козаками, чи це була «польська шляхта», а їхній головний лідер, «гетьман» чи «козацький генерал», як його називає Горецький, тобто фактично — просто командир найбільшого загону в 600 чоловік, Іван (Ян) Сверчевський — шляхтичем з Мазовії чи подільським уродженцем (як вважав М. Грушевський). Скажемо лише, що Сверчевському пощастило потрапити в українську літописну традицію у званні козацького гетьмана (в тому значенні, якого це слово набуде значно пізніше, за часів XVII ст.), що ходив на допомогу православним молдаванам, здобув багато перемог і героїчно загинув у битві під Кілією. У XIX столітті Сверчевський (у перекрученому українськими козацькими літописцями варіанті «Свірговський») став героєм пісень і дум, створених українськими поетами-романтиками і виданими за автентичний фольклор XVI ст. Сверчевський-Свірговський став також персонажем невеличкої поеми українського класика XIX ст. Євгена Гребінки «Гетман Свирговский», уривок з якої ми дозволимо собі зацитувати:

Стройно идут полки,
Распустив бунчуки.
Их начальник к двору подъезжает.
Он собой некрасив,
Длинный ус его сив,
Но, как юноша, гетман проворен.
Он приземист, плечист,
И на вид неказист,
И лицом, как татарин, он чёрен.
На гетмане наряд
Не блестящ, не богат,
Только сабля в каменьях сверкает.
То Свирговский гетман.
Господарь Иоанн,
Как родного, его обнимает…

За Горецьким, Сверчевський був досвідченим прикордонним воїном, ротмістром армії Речі Посполитої і відзначався чималою фізичною силою і відвагою — фактично більше ми нічого не знаємо про цього степового кондотьєра, який 20 березня 1574 р. прибув до Молдавії на допомогу

С. Васильківський. Козак на варті

господарю Іону на чолі 1200 шляхтичів та звичайних козаків з Брацлавського воєводства.

Невеликий загін зустрічав особисто Іона, котрий добре знав про високі бойові якості своїх союзників — він чимало подорожував Річчю Посполитою і добре знав, хто такі «випробувані в бою і звичні до перемог» козаки, «невтомна кіннота, яка ніколи не лишалась на одному місці, але постійно шукала здобичі, переслідуючи ворогів у пустелі далеко від усіляких шляхів, по найвідлюдніших місцях». Після бучного прийому Іон пообіцяв платити козакам щедро і вчасно, викотивши 10 діжок з вином та заплативши авансом 600 золотих дукатів. Сверчевський, як і личить справжньому лицареві, хай і найманому, відповів, що його людей цікавить не стільки платня, яку можна отримати й після кінця кампанії, скільки можливість воювати за віру з ворогами християнства, здобувши вічну славу (хоча для його козаків висока регулярна платня все ж мала здатися вельми принадною, особливо в порівнянні з тим, як платили воякам у Речі Посполитій). Крім того, у багатій Молдавії був шанс здобути чималу здобич, яку господар обіцяв козакам, чесно ділячись із ними захопленими багатствами протягом усього походу.

Невеликий загін Сверчевського виправдав сподівання свого наймача — за всю коротку кампанію з 20 березня до 14 червня 1574 р. козаки мінімум три рази брали участь у великих боях з турецькими та волоськими військами (господар Валахії Олександр був відправлений Селімом для того, аби наново підкорити османам Молдавію), причому ця участь бувала вирішальною для результату битв. Високий бойовий дух і досвід загонів Сверчевського подарували Іону надію на перемогу в цій боротьбі Давида з Голіафом. Молдавський господар навіть переніс бойові дії на територію союзника турків — Волоського князівства, розбив його військо у кількох боях, узяв штурмом фортецю Браїлів і фактично зайняв більшу частину князівства. Проте у вирішальний момент те, що не змогли зробити турецькі шаблі, зробило золото Селіма — турки підкупили давнього приятеля Іона, боярина Ієремію Чарнавича, і той під час вирішального бою поблизу фортеці Мачин перейшов на бік ворога з усім своїм загоном. Іон навіть за таких обставин ледь не виграв битву — потужний артилерійський вогонь, шалене завзяття озброєної косами молдавської піхоти і витримка козаків могли принести йому перемогу, але раптова злива звела нанівець перевагу молдаван в артилерії. Військо Іона і Сверчевського відступило в укріплений табір, облога котрого тривала до 14 червня. Іон, не бажаючи повної загибелі своїх військ, здався туркам за умови, що його буде відправлено до султана, а всіх найманців безборонно відпущено за Дністер. Проте турецький сераскер (головнокомандувач) не дотримав слова — господаря Іона було четвертовано в турецькому таборі, а його голову відправлено до Бухареста у Валахії. Молдавські війська, які здалися, були винищені турками в таборі, причому козацький загін бився до останнього — в полон потрапило всього кілька десятків чоловік, зокрема і всі ватажки — турки явно мали наказ брати в полон лише ворожих командирів. Подальша доля Сверчевського та його товаришів була, за даними Горецького, важкою, але не трагічною — їх усіх було відправлено до Туреччини, де дехто з них потрапив на галери (зокрема сам Сверчевський), але згодом усі вони були викуплені родичами з полону за великі суми

грошей. Фольклорно-літописна версія загибелі Сверчевського в бою чи в полоні заперечується свідченням інших джерел XVI ст., за якими відважний «козакуючий шляхтич» з Поділля таки здобув свободу через викуп і повернувся на батьківщину, до кінця життя займаючись козакуванням, хоч і не беручи більше участі в таких широкомасштабних походах, як молдавська авантюра 1574 р.

Для долі українського козацтва діяльність Сверчевського і молдавський похід 1574 р. стали досить важливою віхою — початком реалізації своєрідної політики «молдавського вектора» українського козацтва. Тільки не варто розцінювати її як таку собі «інтернаціональну допомогу» православному сусідові чи прояв героїчної боротьби за віру. Просто козацтво знайшло на певний час вихід для своєї кипучої енергії і непогану можливість добре заробити, щоправда, з чималим ризиком. Ризик цей полягав ще й у тому, що Річ Посполита XVI ст. майже увесь час балансувала на межі війни з Османською імперією, і бажання поширити свою владу на Молдавію урівноважувалося побоюванням великої війни з турками. Тому такі події, як похід 1574 р., з одного боку, викликали у громадян шляхетської республіки велику симпатію до відчайдушних козаків та їх ватажків з числа шляхти, а з другого — репресії офіційної влади і намагання уникнути повторення таких небезпечних інцидентів, спрямувавши козацьку активність у русло традиційного «луплення татарських чабанів» — тобто дрібних сутичок з татарами, або наймання на службу проти Москви (в ході Лівонської війни, яку почне Стефан Баторій). Але надто невизначеним лишався статус козацтва в Речі Посполитій і надто принадною була перспектива походів до Молдавії для дніпровської вольниці, аби одразу покинути ідею організації нових виправ за Дністер. Геройство жмені козаків і шляхтичів Сверчевського не скоро забудуть у Польщі і в Україні, і після загибелі його загонів усе нові й нові козацькі ватажки-«гетьмани» (включно до Тимоша Хмельниченка і правобережних гетьманів другої половини XVII ст.) шукатимуть слави й багатства на молдавській землі.

Лицар у чорному оксамиті, або «Гетьман Богданко» з родини князів-козаків
(Б. Ружинський)

Особа відчайдушного князя Богдана Ружинського — одна із найбільш міфологізованих постатей з числа ранніх козацьких лідерів. За міфом, витвореним козацькими літописами XVIII ст. та «Історією Русів» (і повторюваними багатьма істориками навіть сьогодні — див. нарис про князя в «Історії України в особах IX—XVIII ст.», К., 1993), Федір-Богданко (чи просто Богданко — під цим іменем з'являється наш герой у згаданих творах) був нібито визнаний королем Стефаном Баторієм як перший гетьман Запорозького Війська, отримавши грамоти та клейноди й очоливши новий шеститисячний реєстр, а також адміністративну систему з шести полків у Подніпров'ї. Богданко здійснив кілька успішних сухопутних і морських походів у Крим, на міста Малої Азії, в яких відзначився як талановитий воєначальник, а також виявив чималу жорстокість і жадобу помсти. Блискуча кар'єра гетьмана увірвалася під час облоги турецької фортеці Іслам-Кермен у пониззі Дніпра — він загинув під час мінування фортеці (за легендарною версією «Історії Русів» — помер своєю смертю). Додамо до героїчного образу трохи романтики — в народній пісні про такого собі гетьмана Богдана (причому не Хмельницького, як міг би подумати наш читач), яку вважали автентичною не лише романтики Костомаров чи Яворницький, але й зважений М. Грушевський, є такі рядки:

«Ой Богдане, запорозький гетьмане,
Та чому ж ти ходиш в чорнім оксамиті?»
«Гей, були у мене гості, гості татарове,
Одну нічку ночували,
Стару неньку зарубали
А миленьку собі взяли».

Найцікавіше, що на основі того, що ми знаємо про реальну особу нашого героя, такий епізод дійсно міг мати місце в його біографії!

На жаль, про історичного князя Богдана Ружинського ми знаємо зовсім мало. Небагаті волинські князі Ружинські, за основною версією родоводу, є Гедиміно-

Герб Б. Ружинського

вичами, родове гніздо — місто Ружин на Волині, герб — щит, на лазуровому полі якого прямий стовбур дерева з чотирма золотими хрестами (два зверху, два знизу), нахиленими щодо стовбура так, що вони створюють щось подібне до кінців стріл, одна з яких спрямована вгору, а друга — додолу. На князівських печатках Ружинських вгорі є напис — латинські літери-ініціали, у Дмитра Ружинського — DR, відповідно, у нашого персонажа мало бути BR.

Ружинські здавна займалися козакуванням. Брати Григорій Іванович та Остап Іванович Ружинські служили відповідно князям Сангушкам та Вишневецьким (згодом Острозьким) на посаді ротмістрів, маючи, за даними М. Грушевського та Н. Яковенко, певні контакти з козаками. Скоріш за все, згадка «Історії Русів» та декількох літописів XVIII ст. про «гетьманування» Остафія (Євстафія, Остапа) Ружинського може вважатися легендарною. Н. Яковенко, щоправда, згадує й Остафія (помер у 1587 р.), і його брата Михайла (помер у 1586 р.) як «отаманів Війська Запорозького». Загалом це питання вимагає подальших досліджень, яким у науково-популярному нарисі не місце. Троє синів Остафія — Богдан (загинув у 1576 р.), Кирик (помер у 1599 р.) і Микола (помер у 1592 р.) теж інколи писали себе «козацькими отаманами» (і навіть гетьманами — про «слизькість» даного терміна див. нашу Передмову). Тому кілька слів про всіх трьох.

Микола Ружинський (одружений з Галшкою Стужинською, у 1587 р. згадується як «козацький гетьман», помер у 1592 р.), судячи з усього, очолював котрусь із великих козацьких громад після загибелі свого брата Богдана, відзначався відносно більш спокійною як для прикордонного князя вдачею — принаймні він хоча б не влаштовував резонансних походів на татарські міста, обмежуючись обороною краю від нападів татар (що так само може говорити і про відсутність у нього стратегічного бачення проблеми, притаманної «лицарю в чорному оксамиті» — головному герою цього розділу). «Гетьман Микола», займаючи посаду київського войського, стримував козацькі конфлікти з іншими урядовцями Речі Посполитої. Відзначимо — досить енергійний, проте не такий видатний полководець і авантюрист, як його брат Богдан, Микола Ружинський до того ж помер своєю смертю і героєм легенди не став — хоча, можливо, якісь елементи пізньої легенди про «Богданка» як про засновника легітимного козацького війська за часів Баторія є якраз результатом змішування якихось елементів біографій обох братів. Кирик (Кирило) Ружинський згодом узяв участь у війні проти Наливайка, відзначившись великою жорстокістю щодо козаків, які спустошили його володіння (див. біографію Кремпського у нашій книжці). Саме від нього продовжилась основна гілка Ружинських. Відомо, що у войовничих братів була сестра на ім'я Марія.

Проте найбільшу славу здобув Богдан Остафійович (саме так, а не Михайлович, як вважали чимало істориків XIX ст.) Ружинський. Батько Богдана та його братів, Остафій Ружинський, отримав за службу (він якийсь час був черкаським підстаростою — помічником князя Вишневецького — див. нарис про Косинського у нашій книжці) маєтки на Київщині, і згодом рід Ружинських став одним із помітних родів землевласників у Подніпров'ї. Матір'ю «лицаря в чорному оксамиті» була Богдана

Олізарівна-Волчківна. Проте Богдан вочевидь не надто цікавився «нелицарськими» господарськими справами — неспокійна стихія українсько-татарського прикордоння надавала інші можливості для того, аби здобути багатство і славу. Зацитуємо популярний серед істориків пасаж із книжки польського геральдиста Бартоша Папроцького «Паноша, або Прославлення панів і панят руських та подільських земель» (1575 р.): «Богдан князь Ружинський, гетьман низових козаків зі своєю ротою, покинувши світові розкоші, стоїть як мужній лев, піднявши руку праву, аби звести з поганами бесіду криваву». Щоправда, Михайло Грушевський у свій час іронічно зазначав, що «світові розкоші» не надто усміхалися дрібному українському князеві. Цікаво, що книга Папроцького вийшла ще до піку популярності Богдана в Речі Посполитій, що припав на осінь того ж водночас зоряного і сумного для нього 1575 року. Отже, Богдан Ружинський був визнаний якимось козацьким загоном своїм гетьманом у середині 1570-х рр. за заслуги в боротьбі з татарами. Але вся історія з врученням «гетьману Богданку» клейнодів королем Стефаном Баторієм і оповідання про шеститисячний реєстр є, на жаль, суто легендарною. Чимало перебільшень містить і барвистий опис подвигів князя, цитований нами на початку цього нарису. Проте навіть те, що залишається на основі небагатьох згадок кількох досить достовірних джерел, говорить про нього як про видатного козацького лідера, «мужа великого серця» (Б. Папроцький). У вересні-жовтні 1575 р. 10—12-тисячна орда перекопських татар за наказом кримського хана здійснила руйнівний напад на Київщину, Поділля і Волинь, дійшовши до Львова і Жешува. Напад був помстою татар за похід козаків та шляхти під проводом Сверчевського до Молдавії в 1574 р. Як це часто бувало, коронне військо не змогло вчасно зреагувати на напад, і прикордонні воєводства зазнали жахливого спустошення. Польський історик Ожельський писав, що на сейм у жовтні 1575 р. руські (українські) делегати з'явилися в чорному (жалобному) одязі. Той же Ожельський згадував, що серед узятих татарами в полон жінок було й кілька знатних осіб, серед яких — і дружина Богдана Ружинського (єдина з дружин братів Ружинських, невідома нам на ім'я). Якщо це дійсно було так, цілком зрозумілими стають подальші дії князя. Його відповідь була блискавичною, а помста надовго запам'яталася сучасникам. Тієї ж осені, можливо, по гарячих слідах нападників, він здійснив похід на Крим. Сучасник Ружинського, Леонард Горецький, наприкінці свого твору про похід козаків до Молдавії згадав про татарський напад 1575 р. і помсту Ружинського та «хоробрих дніпровських козаків». За словами Горецького, козаки князя пустошили кримські улуси вогнем і мечем не гірше за самих татар, вбиваючи і мордуючи кримців, захоплюючи їх у полон і звільняючи власних полонених. Характерно — Горецький, коротко змалювавши страшну різанину в Криму, вчинену вояками Ружинського, зробив не гуманний, а цілком прагматичний висновок: «Отже, християни можуть перемагати невірних, якщо створять мужнє і міцне духом військо, будуть добре забезпечені і, головне, перебуватимуть під керівництвом мужнього і досвідченого у військовій справі вождя».

На жаль, нам невідомо, чи звільнив тоді суворий князь-козак свою дружину.

Цілком легендарним і заснованим лише на «Історії Русів» є опис деякими істориками XIX і навіть XX ст. походу Ружинського на Крим і його морських загонів — на Синоп і Трапезунд. За цим описом, князь перейшов Сиваш уночі і вдерся в Крим, оволодівши з тилу фортецею Ор на Перекопському перешийку, а потім і Кафою. Якщо звістки про взяття Кафи і тим більше малоазійських міст Синопа і Трапезунда не підтверджуються турецькими джерелами (ці міста козаки штурмували, але вже в XVII ст.), то Перекопську лінію Ружинський, схоже, таки подолав, причому цілком вірогідно, що він саме обійшов її по котрійсь із довгих кіс (звісно, не по далекій від місця подій Кінбурнській, як зазначено в «Історії Русів»). Таким шляхом згодом ходили в Крим запорожці Івана Сірка в другій половині XVII ст. й армія ірландського полководця на російській службі Пітера Ласі у 1737—1738 рр., під час чергової російсько-турецької війни. Про бойові дії і спустошення козаками Ружинського татарських улусів за Перекопом згадує ще одне джерело — Острозький літопис під 1575 роком («Того же року Богдан Ружинский с казаками низовыми, впадша после Перекоп, бардзо великии вреда починили»).

Успішно повернувшись із Криму, Богдан почав готуватися до нового походу. Плани «лицаря в чорному оксамиті» передбачали нове вторгнення на півострів, взяття і спустошення важливого порту Козлов (Гезлев, суч. Євпаторія). Для цього гетьман заручився підтримкою Московського царства — відомий російський історик С. Соловйов цитував грамоту Івана Грозного, адресовану Ружинському, в котрій мова йшла про те, що цар зобов'язується постачати козакам селітру і боєприпаси, а також підкріплення, а низовики мали йти навесні 1576 р. в похід на Козлов і улуси за Перекопом. Справа в тому, що навесні того ж року татари збиралися йти у великий похід на землі Московського царства, і Ружинський повинен був здійснити таку собі диверсію в їхньому тилу. За даними з листа кримського хана до короля Стефана Баторія, Ружинський зібрав три тисячі козаків «дніпровських, брацлавських і вінницьких», спустився по Дніпру і обложив фортецю Іслам-Кермен (на місці сучасного міста Берислав поблизу Каховки). В такому рішенні князя не було нічого дивного — фортеця перекривала вільний вихід козакам у Дніпро-Бузький лиман і Чорне море, тому її неодноразово здобували козаки (востаннє — російсько-українське військо Б. Шереметєва та І. Мазепи в 1695 р.). Ружинський вирішив оволодіти фортецею, застосувавши мінування — підкоп, в який закладався заряд пороху. Проте чи то недосвідченість козацьких майстрів, чи нещасливий випадок призвели до того, що міна вибухнула раніше, ніж Богданко залишив небезпечну зону. Князь Ружинський загинув разом із кількома соратниками, але стіну фортеці таки було зруйновано. Кримський хан скаржився в листі польському королю, що татари були змушені вивезти з фортеці гармати і залишити руїни «міста ісламу» (саме так перекладається назва фатальної для князя Ружинського фортеці) напризволяще. Згодом турецькі інженери відбудують фортецю, спорудивши поряд ще три і забезпечивши їх постійним турецьким гарнізоном. Цікаво, що нещодавно громадськість Нової Каховки поставила перед міською радою питання про те, аби на честь князя Ружинського було перейменовано вулицю Карла Лібкнехта, якого,

на відміну від нашого героя, примхлива доля ніколи не закидала до міста в пониззі Дніпра.

Відзначимо, що навіть за умов значної напруги у відносинах між Річчю Посполитою і Кримським ханством і небажання нового короля Баторія дратувати хана, симпатії громадськості шляхетської республіки були однозначно на боці героїчно загиблого князя-козака, чия смерть викликала «рясні сльози тамтешніх країв». Адже це були ті неповторні часи, коли козакуванням не гребували займатися представники шляхетних українських, литовських і польських родин, а самі козаки сприймалися як відважні оборонці спільної батьківщини, степові розбишаки — і водночас романтичні герої-захисники християнського світу. Важливе місце серед організаторів козацьких загонів належить і похмурому «лицарю в чорному оксамиті», адже за влучним висловом М. Грушевського, хоч як би ми ставилися до постаті й діяльності гетьмана Богданка, в період між 1575 і 1577 рр. крім нього нам більше невідомий ніхто як гетьман запорожців...

Молдавська епопея-2, або Похід побратимів
(І. Підкова та Я. Шах)

Будь-який кіноман знає, що кожен добротний трилер просто приречений на продовження. Карколомні сюжети інколи повторюються і в історії. Це стосується зокрема українсько-польсько-молдавської епопеї Сверчевського та Іона Води. Героїко-трагічна пара, що складалася з румуна й українця, які претендували на владу в Молдавії, відродилася в новій іпостасі в 1577—1578 рр., буквально за три роки після загибелі своїх попередників! Причому з румунського боку претендентом виступив не менш колоритний персонаж, ніж покійний господар Івоня. Недаремно Тарас Чухліб назвав свій нарис, присвячений Івану Підкові (а саме про нього і про його побратима Якова Шаха піде мова) «Молдавський трон для запорозького богатиря». І не настільки важливо, чи був Іон (Іван) Волошенин-Підкова дійсно двоюрідним братом убитого турками господаря Іона Во́ди, як він себе називав, чи був відчайдушним самозванцем (хроніст кінця XVI ст. Рейнольд Гейденштейн писав про Підкову як про «волоха, людину низького походження», але такого, що «відзначався чималою фізичною силою і набув собі прізвисько Підкова за те, що ламав залізні кінські підкови»). Залишається тільки пожалкувати, що до нашого часу не збереглася латиномовна героїчна поема сучасника тих далеких подій Бартоша Папроцького «Короткий і правдивий опис походу на Волохів воєводи Івана, якого звуть Підкова» — вона могла містити масу цікавих подробиць про нашого персонажа. Під єдиним вцілілим польським портретом Підкови (початку XVII ст., тобто не прижиттєвим), на якому зображено цілком традиційного запорожця з оселедцем, голеною головою, довжелезними вусами і сережкою, є цікавий підпис (цит. за Т. Чухлібом): «Був таким сильним, що не лише ламав підкови, а й таляри, а коли увіткнув таляр у дерев'яну стіну, то його треба було вирубувати. Узявши за заднє колесо, він зупинив повіз, запряжений шестериком коней. Дишель ламав об коліно. Узявши зубами бочечку меду, перекинув її через голову. Узявши в руки волячий ріг, пробив ним ворота». Дійсно — чим не родич Івоні Лютого, котрий, як ми пам'ятаємо, самотужки тягав важезні гармати? Звісно, такі подвиги не могли залишитись непоміченими в середовищі запорожців (і, додамо, тогочасних істориків — Мартіна Бельського та Р. Гейденштейна, а також німців та італійців, зокрема Л. Мюллера та Ф. Талдуччі. Останній, до речі, особисто бачив нашого героя і згадував, що Підкова носив бороду, а це не збігається з образом на вищезгаданому портреті, що зображає

претендента на молдавський трон). Але запорозький супермен мав також недурну голову і, як виявилося, чималі амбіції. Восени 1577 р. Підкова налагодив контакти з молдавськими боярами, незадоволеними правлінням господаря Петра (відомого як Петро Кульгавий). За роки свого правління той зумів налаштувати проти себе багатьох молдаван, особливо тим, що призначав на високі посади турків, які допомогли йому розбити Івана Воду і Сверчевського. Тепер боярські посланці запевняли Підкову, що йому треба тільки з'явитися в Молдавії і заявити про свої права на престол, і справу буде зроблено — Петра Кульгавого скинуть. У таємні переговори включились і високі урядовці Речі Посполитої — староста м. Бар та київський воєвода (останній — не хто інший, як князь Костянтин Острозький, див. розділ про Косинського). Молдавани запевняли, що похід Підкови не викличе загострення у відносинах Речі Посполитої та Османської імперії, чиїм васалом була Молдавія, як цього боявся король Стефан Баторій (він готувався до війни проти Московського царства і за будь-яку ціну хотів уникнути серйозного протистояння з турками). Не діставши допомоги від річпосполитських урядовців, Підкова звернувся до одного з учасників походу Сверчевського — шляхтича Станіслава Копицького і запорожців. За однією з версій, саме Копицький разом із козаком-молдаванином на ім'я Чапа роздав запорозьким козакам гроші від імені Підкови, набравши загін у 300 чоловік для походу в Молдавію. Загін очолив Яків Шах — людина, що вже мала чималу славу на прикордонні. Тогочасні хроністи називають Шаха гетьманом — звісно, в традиційному значенні командира великого козацького загону в кілька сот, а то й кілька тисяч козаків. За деякими даними, він керував кількома походами козаків на турецькі міста в пониззі Дніпра, а взимку 1576—1577 рр. ім'я Шаха прогриміло на всю Річ Посполиту і Кримське ханство — він напав на Дніпрі на татарське посольство, що їхало з Москви, і добряче пограбував його. Хан навесні 1577 р. спеціально послав царевича Аділь-Гірея пустошити українське прикордоння з метою вловити Шаха. Проте того, за даними кримців, переховували в своїх маєтках урядовці Речі Посполитої (зокрема давній покровитель козацтва князь Острозький), і хан грозив Стефану Баторію війною. Восени 1577 р. Шах, під яким «горіла земля», вирішив узяти участь у молдавському поході Підкови. Цілком можливо, що козак і претендент на молдавський трон побраталися — цим можна пояснити те, що козаки так опікувалися долею Підкови — за його життя і після смерті. Відомий поет XVI ст. Себастіан Кльонович так писав про цей звичай:

Часто буває, що словом два руси
єднаються твердо,
Руку подавши, навік рідні вони відтепер...
При вівтарях присягають на вічне
вони побратимство,
Клятвою часто також скріплюють
дружній зв'язок.
Руси в подружжі своєму, бува,
розлучитися можуть,
Та побратимства зректись —
зовсім нечувана річ.

На Модавію Підкова, Шах і компанія вибралися восени того-таки 1577 р., причому перша спроба була невдалою — молдавський господар Петро дізнався про похід і вислав проти Підкови військо з гарматами. Претендент повернувся до міста Немирова, збираючись там перезимувати, аби навесні зробити нову спробу. Проте в хід подій знову втрутилася висока полі-

тика. Стурбований козацькими планами господар Петро Кульгавий написав листа до галицького каштеляна, аби той відписав королю Баторію про кричущі порушення козаками умов миру між Варшавою і Стамбулом. Баторій віддав польному гетьману Сенявському рішучий наказ — вловити і видати туркам Підкову. Подальша історія характерна для «шляхетської республіки» — ловити Підкову було відправлено ротмістра Боболецького з трьома ротами кінноти, причому намісник брацлавського воєводи (Яна Збаразького, приятеля Підкови), у чиєму відомі був Немирів, зайняв позицію «дружнього нейтралітету» щодо Підкови, порекомендувавши Боболецькому самому взяти претендента, якщо, звісно, це йому вдасться. Загін у півсотні відбірних козаків, що був у Підкови, виявився не по зубах ротмістру, і той, не бажаючи ризикувати, написав начальству про недостойну поведінку Збаразького. За відсутності в ті далекі часи мобільного і телефонного зв'язку листування з Варшавою було справою нешвидкою, і Підкова отримав час для перепочинку. Коли нарешті король прислав свою довірену особу до Брацлава, Збаразький уже встиг випровадити свого гостя. Підкова з'єднався з загоном Шаха, котрий узяв на цей раз більші сили — шістсот відбірних козаків, залишивши ще чотириста на пониззі Дніпра. Підкову вітали як законного молдавського господаря, влаштувавши тріумфальну зустріч з биттям у тулумбаси. Другий похід розпочався в листопаді 1577 р. (пізнувато для повноцінної військової кампанії, як на ті часи), і нам здається, що він був передчасний і спровокований активністю королівських посланців, які домагалися видачі Підкови. Але спочатку все розгорталося напрочуд вдало для побратимів. Їхнє військо (що складалося з козаків та невеликого загону молдаван, що підтримали нового претендента) зайняло прикордонне місто Сорока, де Підкову вітало місцеве населення, і рушило далі на Ясси — столицю князівства. Під Яссами відбувся бій з військом господаря Петра, що складалося з молдавської і турецької кінноти та загону яничарів. У вирішальний момент козаки залягли, пропустивши над собою залп яничарів, а потім вистрілили самі, викосивши лави ворожої кінноти. В результаті господар Петро зазнав поразки і відступив до Валахії, де господарем був його брат. Настав зоряний час Підкови — в передень дня Святого Андрія (13 грудня) він зайняв Ясси, де частина бояр визнала його господарем, і почав роздавати посади. Не були обділені всі його прихильники (Чапа, Копицький тощо), проте Шах став ні мало ні багато «наглядати за всім волоським людом» (що ховається за цим дивним формулюванням, достеменно невідомо). В Яссах було звільнено всіх полонених, зокрема кількох українських та польських шляхтичів. Підкова спробував встановити дипломатичні зв'язки з Валахією та головне — з Османською імперією, але його гінця до Стамбула, що їхав за традиційним визнанням у вигляді спеціального прапора, який надавав султан господареві, перехопили люди Петра. Проте султан Мурад III, хоч і мав у собі українську кров (адже був нащадком Роксолани), не мав жодного бажання миритись із нахабним господарюванням козаків у Молдавії. Петру Кульгавому було «винесено сувору догану» за нездатність упоратися з Підковою — Мурад пригрозив знайти йому заміну, попередньо знявши голову. На допомогу господарю Петру було відправлено війська силістрійського паші та валаського господаря. Козаки

Шаха порадили Підкові не чекати, поки їх візьмуть в облогу в Яссах, а спробувати щастя в бою. В битві на березі річки Доколини під Яссами молдавсько-українські війська Підкови зіткнулися з молдавсько-турецькою армією і знову перемогли — не допомогли колишньому господареві і череди коней та волів, яких гнали в бій попереду військ, аби розладнати козацьке шикування (між іншим, не такий вже й безпрецедентний прийом — те саме спробував учинити іспанський губернатор Панами у вирішальному бою з відчайдушним флібустьєром Генрі Морґаном століттям пізніше. В обох випадках влучні стрільці — відповідно козаки і флібустьєри — гучними вигуками і шаленим темпом стрільби змусили наляканих тварин кинутися назад, топчучи ініціаторів згаданої «військової хитрості»). Перемогу довершили козаки Шаха і молдавська кіннота Підкови. Проте довго так тривати не могло — османи розізлилися всерйоз, а взяти молдавський трон виявилося легше, ніж його утримати. До того ж проти Підкови йшло чимале трансільванське військо на чолі з рідним братом польського короля Стефана Баторія, воєводою Христофором. Взимку 1577—1578 рр. Підкова, взявши здобич, клейноди і 14 гармат, разом із козаками почав пробиватися з Ясс на пониззя Дніпра тим же шляхом, як і прийшов — через Сороку і Поділля, можливо, вже маючи на гадці повернутися до рідних країв наступної весни. Але тут на дорозі поріділого козацького загону став гетьман Сенявський, який нарешті отримав нагоду виконати королівський наказ. Давній приятель Підкови, вже відомий читачеві брацлавський воєвода Збаразький, переконував Підкову здатися, адже Баторію були потрібні козаки для війни з Іваном Грозним. Можливо, що в словах пана Яна і не було підступу, але згодом політичні міркування взяли гору... Шах з козаками повернулися на пониззя Дніпра, а Підкова здався Сенявському, подарувавши йому і Збаразькому свої гармати. Але замість почесних умов молдавського козака було кинуто до в'язниці, а турецькі посли, перебуваючи у Варшаві, почали вимагати видачі або страти Підкови. Аби заспокоїти султана, Баторій вирішив удовольнити їхнє прохання і звернувся до сейму.

Безчесна і нелицарська історія з арештом і ув'язненням Івана Підкови викликала велике обурення в Україні, особливо серед козацтва і козакуючої шляхти, а також серед тієї частини польської еліти, яка не співчувала мирній політиці Баторія щодо турків. Ходили чутки, що запорозькі козаки, довідавшись про можливість страти Підкови, погрожували, що якщо Підкову буде страчено, вони перейдуть на бік Московської держави і будуть тривожити королівство більше, ніж татари.

Але Підкову міг врятувати лише сейм, який саме зібрався, аби запровадити нові податки і постановити, з ким має воювати Річ Посполита — з Кримом чи з Москвою. Рішення на користь останнього варіанта вирішило долю Івана. Йому мали відрубати голову у центрі Руського воєводства, Львові, в присутності турецьких послів.

Напередодні до Львова приїхав особисто король. Він, знаючи про велику популярність серед шляхти, козаків і львівських міщан Підкови, що мав імідж славного воїна і «борця з бусурманами», розпорядився посилити гарнізон Львівської фортеці своєю особистою сторожею. До речі, як відверто ганебний для Речі Посполитої акт угодовської політики щодо турків розцінювали арешт і страту Підкови іноземні дипломати, що були присутні при королі.

О. Мурашко. Похорон кошового

Фрагменти картини

О другій годині дня 16 червня 1578 р. королівська сторожа вивела Івана Підкову з будинку львівського міщанина Матвія Коженяжа, де його тримали, на заповнену людьми площу Ринок. За свідченнями мемуаристів, вражених мужністю і витримкою Підкови, засуджений поводився перед стратою надзвичайно гідно і звернувся до людей з такою промовою (її записав до свого щоденника італійський дипломат Талдуччі, посланець тосканського герцога, що приїхав на переговори з Баторієм і того дня перебував у його почті у Львові):

«Панове! Мене привезли на смерть, хоч у моєму житті я не зробив нічого такого, за що заслужив би такий кінець. Я завжди мужньо боровся, як чесний лицар, проти ворогів християнства і завжди сприяв добру і користі своєї батьківщини, і було в мене одне бажання — бути для неї опорою і захисником проти невірних і так діяти, щоб вони залишалися у своїх межах і не переходили Дунай. Але я не зміг здійснити свого задуму, Бог зна чому, головним чином з тієї причини, що довірився тому, хто сюди заманив мене... Знаю лише одне, що маю померти від руки ката, бо так наказав поганий пес турок вашому королеві, своєму слузі, а король ваш — катові. Смерть мене не страшить. Але пам'ятайте, що пройде небагато часу, і вас спіткає лиха доля, по волі того ж поганого пса будуть відправлені в Константинополь ваше майно, ваші голови і голови ваших королів».

Фактично на ешафоті Підкова поводився як справжній аристократ — не гірше за свого молодшого англійського сучасника, блискучого вельможі сера Волтера Релі, страта котрого теж викликала чималий резонанс в Європі. Зокрема пан Іван додав, показуючи на ката: «Оскільки той безчесний чоловік негідний торкатися до мого тіла за життя, не дозволяйте йому торкатися до нього і після смерті, натомість дозвольте це моїм людям, які перебувають тут для того, щоб учинити мені ту останню послугу». Зауважимо, що професія ката вважалася в тогочасній Європі необхідною, але надзвичайно малопочесною.

Потім засуджений попрямував до місця страти. Побачивши традиційний жмуток соломи, на який він повинен був стати навколішки, схиливши голову на колоду, Підкова голосно вигукнув: «О Господи, невже я не достойний, щоб схилити коліна на чомусь благородному?» Козаки Підкови принесли йому килимок (як це було заведено у Туреччині та в Молдавії), пан Іван схилив коліна, перехрестився і заплющив очі, чекаючи фатального удару. Але кат чекав. Підкова повернувся й сказав: «Що ж ти?» Кат відповів: «Твоя милість, треба так прибрати одежу з шиї, щоб не заважала удару!» Почувши це, засуджений відповів: «Дуже добре». І, розправивши одежу як треба, сказав катові, щоб той робив свою справу, і, доручивши себе Господу, прийняв смертний удар з великим спокоєм.

Коли відрубану голову показали народові, на львівській площі почалися хвилювання. Побратими-козаки пришили голову страченого Підкови до тіла, поклали в домовину і, прикрасивши її терновим вінком, занесли у православну Успенську церкву на вулиці Руській. Згодом, виконуючи заповіт Підкови, його тіло перевезли і поховали в монастирі у Каневі. До речі, сьогодні у Львові, Черкасах та Каневі можна побачити пам'ятники Івану Підкові, а поему Тараса Шевченка, присвячену козаку-господарю, знають усі шанувальники українського слова. Легенди про коротке блискуче життя і підступне вбивство Підкови, очевидно,

з'явилися невдовзі по його смерті, і автор «Історії Русів» їх використав, як завжди, дуже «творчо» (звинувативши в усьому зрадників-молдаван, які, мовляв, напали на свого господаря в його ж будинку, коли поруч не було його вірних козаків, і відрубали йому голову сокирою). До речі, постійний супротивник козаків — молдавський господар Петро — невдовзі був усунутий від влади султаном, котрому нарешті набридли військові поразки його васала.

Подальша доля побратима Підкови, гетьмана Якова Шаха, нам невідома. В принципі, він цілком міг узяти участь і загинути в нових спробах «здобування козацького хліба» в Молдавії, зокрема коли навесні 1578 р. запорожці спробували зробити господарем «брата» Підкови Олександра, але того було взято в полон трансільванцями і видано разом із полоненими козаками туркам, які посадили претендента на палю. Не мав успіху в тому ж 1578-му і наступному році й новий претендент, самозваний «небіж» Підкови Петро Лакуста. Згодом козацька «молдавська епопея» зійде поступово нанівець через протидію уряду Речі Посполитої і безуспішність самих походів, лідери котрих вже не мали харизми своїх попередників. А можливо, в усьому винен відомий нашим читачам та кіноглядачам кінематографічний закон, коли кожне наступне продовження буває, як правило, гіршим за попередній фільм. Звісно, невгамовний анонімний автор «Історії Русів» (і чимало сучасних публіцистів, які пишуть на історичні теми, інколи абсолютно некритично використовуючи цілі шматки тексту згаданого публіцистично-фентезійного твору) не був би собою, якби не придумав для побратима Підкови ефектного кінця кар'єри — блискучої помсти волохам, гніву Стефана Баторія, який, проте, чомусь не стратив свавільця, а відправив Шаха доживати віку до Канівського монастиря, де спочивали останки Підкови, попередньо «знявши з гетьманства» — абсурд, адже Шах не був офіційним «старшим» козацького реєстру, а був традиційним не визнаним офіційною владою Речі Посполитої низовим гетьманом. На жаль, усе це чистої води легенда.

Але так чи інакше, а побратими таки досягли мети життя будь-якого справжнього козарлюги, славно погулявши в українських та румунських степах, залишивши по собі тривалу пам'ять і навіть посівши гідне місце як у воєнній історії та великій політиці 70-х рр. XVI ст., так і в українському історичному міфі.

Козак-кальвініст, або Пригоди нефартового «гетьмана-дуелянта» *(С. Зборовський)*

Історія героя цього розділу по-своєму дуже показова і в чомусь є підтвердженням безлічі меланхолійних історій про мужніх, розумних і вкрай енергійних людей, які, проте, мали одну «ваду» — їм фатально не щастило в житті, в результаті чого справи, котрі вони затівали, закінчувалися гучним провалом. Наскільки типовим представником чималої категорії людей, за словами відомої пісеньки, «народжених у понеділок», був Самуель Зборовський, котрий кілька місяців погетьманував над запорожцями, судити нашому читачеві.

Самуель Зборовський

Самуель Зборовський належав до давнього роду польських магнатів Зборовських з Малопольщі — родовим гніздом цього сімейства був Зборів (не подільське місто — місце перемоги Богдана Хмельницького й укладення всім відомого миру 1649 р., а інший Зборів — на Сандомирщині). Згодом Зборовські перебралися до столиці Польщі Кракова, а потім придбали кілька володінь у Східній Галичині (зокрема містечко Золочів, яким володів герой нашої розповіді). Зборовські належали до герба «Ястржембець» — одного з найдавніших польських гербів, що зустрічається вперше в документах, датованих 1386 р., а з 1401 р. має свою сучасну назву (на лазуровому полі золота підкова рогами догори, усередині підкови розташований золотий «кавалерський» (тобто розширений на кінцях, «мальтійський») хрест; над шоломом зі шляхетською короною яструб, що злітає, з золотими дзвіночками біля лап. Яструб держить у правій лапі таку ж підкову з хрестом, як і на щиті).

На жаль, золота гербова підкова зрештою не допомогла Самуелю здобути своє щастя. Рік народження Самуеля невідомий, хоча на момент доленосних для нього подій 1573 р. він мав бути ще не старою

людиною — десь до 40 років (тобто народився він не раніше середини 1530-х рр.; на відомому портреті Зборовського зображено людину з сивуватою бородою і волоссям, високим лобом із залисиною, великим носом і густими вусами — так Зборовський міг виглядати наприкінці свого буремного життя). Він народився останнім, наймолодшим із шести синів впливового магната (протестанта-кальвініста за віросповіданням), каштеляна (з 1562 р. і до своєї смерті в 1565 р.) столичного краківського замку Марціна Зборовського. З-поміж старших братів Самуеля відзначилися Ян — особистий секретар короля Сигізмунда II Августа, а також Анджей та Кшиштоф, про яких піде мова далі. За Сигізмунда-Августа Самуель став ротмістром королівської гвардії, одружився з Софією Йордан (відомо, що він мав з нею чотирьох синів і стільки ж доньок), і, здавалося б, безхмарне кар'єрне майбутнє молодого магната було забезпечене. Проте Доля мала інші плани щодо Самуеля. 23 лютого 1573 р. у польській столиці відбувся бучний бенкет з приводу коронації двома днями раніше першого виборного короля Речі Посполитої Генріха Валуа (того самого сина Катерини Медічі, що згодом втече з країни, аби зайняти спустілий французький трон під іменем Генріха III). Кульмінацією свята став турнір, що відбувся у дворі королівського замку на Вавелі. За тогочасними турнірними правилами, кинуту «першим лицарем» королівського двору Самуелем Зборовським бойову рукавицю мав би підібрати котрийсь із вельмож, але сталася несподіванка — це зробив такий собі Карват, слуга войніцького каштеляна Яна Тенчинського, досвідчений вояк, але далеко не рівня Зборовському за походженням. Карват виграв поєдинок у слуги Зборовського, котрий спробував замінити господаря в такій образливій для честі пана Самуеля ситуації. В результаті до образи Зборовського, спричиненої явним ігноруванням його виклику придворними, додалася ще й образа через поразку його слуги. Чи винні в тому міцна мальвазія та угорські вина, чи розташування планет на зоряному краківському небі того вечора, але пан Самуель не вигадав нічого ліпшого, як підстерегти Тенчинського на виході із замку і розпочати «розборки». Вбити войніцького каштеляна він не встиг, бо рознімати дуелянтів кинувся інший магнат — перемишльський каштелян Анджей Ваповський, якому розлючений Зборовський поцілив у голову чеканом (наджаком). Ох, недаремно кілька постанов польських сеймів XVI—XVII ст. прямо забороняли шляхтичам носити з собою цю смертельну зброю у вигляді важкого молотка з гострим кінцем — ним було так легко вбити людину одним ударом, тоді як у випадку шабельного поєдинку справа часто закінчувалася втратою двох-трьох пальців чи рубаною раною, що скоро зарубцьовувалася. Ні в чому не винний «миротворець» помер від рани, заподіяної

Герб С. Зборовського

Генріх Валуа

йому Зборовським, а його вдова почала «шукати правди» у короля, притягнувши тіло чоловіка просто під вікно королівського палацу. Впливовий клан Зборовських випросив у короля Генріха для свого непутящого родича заміну смертної кари на вигнання (баніцію) без позбавлення шляхетської честі (інфамії). Проте Самуель, не чекаючи вироку, втік з Речі Посполитої до двору трансільванського князя Стефана Баторі (Баторія), якому в майбутньому судилося стати польським королем і «злим генієм» усієї родини Зборовських. Після кількох місяців королювання Генріх Валуа інкогніто залишив Річ Посполиту, де настав період «безкоролів'я». Дійшло до того, що свою кандидатуру на вакантний трон висунув навіть... російський цар Іван Грозний! Проте зрештою сейм у 1575 р. обрав королем того-таки вже відомого читачеві Стефана Баторія, за якого активно вели пропаганду Зборовські, що підтримували зв'язок зі своїм вигнаним з батьківщини родичем. Самуель явно сподівався на те, що новий король наблизить до себе Зборовських, але тут шлях до влади войовничому клану заступив Ян Замойський, який став довіреною особою Баторія і згодом обійняв цілу низку важливих посад у державі — спочатку підканцлера коронного, краківського каштеляна, а згодом (з 1578 р.) канцлера та великого коронного гетьмана (з 1581 р.). Зборовським дісталися крихти — з усіх братів лише Ян став гнезненським каштеляном, решта не отримала жодної важливої посади. Вирок Самуелю теж не було остаточно скасовано, хоча Баторій на певний час «закрив очі» на повернення молодшого Зборовського до Кракова. Проте в столиці невгамовному вигнанцю не сиділося — він вирішив здобути собі військової слави і «реабілітуватися» при королівському дворі. Спочатку в 1579 чи 1580 р. він зібрав козацький полк, який узяв участь у Лівонській війні проти Московської держави, зокрема воював під Великими Луками. А згодом трапилося те, що сучасні польські довідники називають «втечею Зборовського на Великий Луг», тобто його знаменита подорож на пониззя Дніпра.

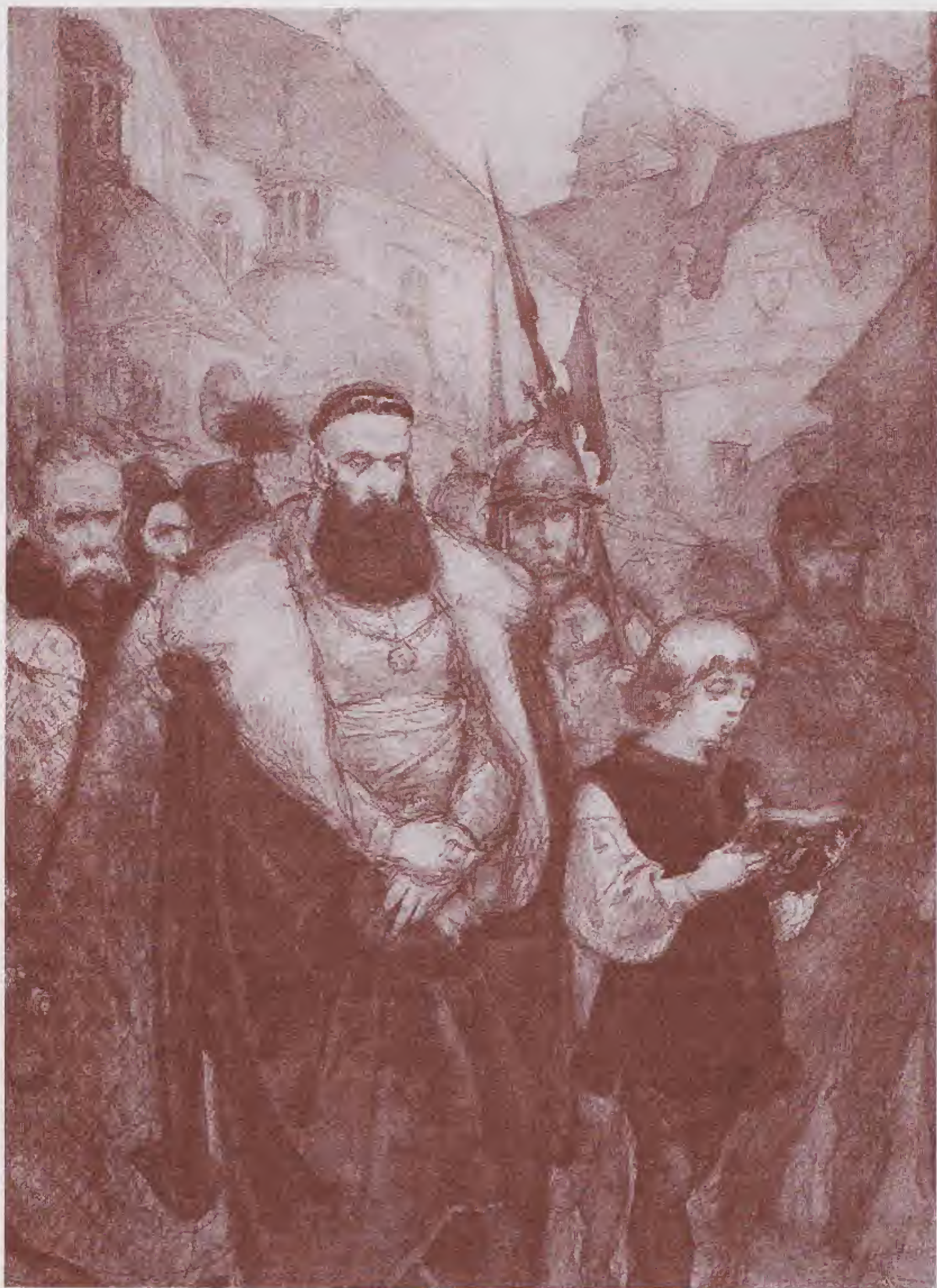
Основним джерелом щодо біографії в цілому і зокрема нетривалого гетьманування на Запорожжі Самуеля Зборовського є видана в 1584 р. книжка польського поета, геральдиста і публіциста Бартоломея (Бартоша) Папроцького (1543—1614) «Герби польського лицарства», де в розділі «Ястржембець» ідеться про Зборовського, якого автор книги чудово знав особисто, бо якийсь час служив йому. На пониззя Дніпра Зборовський вирушив, за даними Папроцького, навесні 1583 р. (проте інші джерела твердять, що це був 1581 р., адже Зборовський їздив на Запорожжя ще до

завершення війни Речі Посполитої та Московського царства — Ям-Запольське перемир'я між цими державами було укладене 15 січня 1582 р.), схоже, без санкції Баторія, який навряд чи доручив би збирати козаків на допомогу війську Речі Посполитої ненадійному вигнанцеві. За Папроцьким, поїздці Зборовського передували переговори з «низовим товариством», котре було не проти піти в похід на Московію загоном на чолі з людиною, котра вже зажила чималої слави в Речі Посполитій (за що Зборовський нібито передав козакам певні ґрошові «аванси»). Є дані і про якісь переговори Зборовського та його братів Кшиштофа та Анджея (Ян, отримавши посаду, заспокоївся і не брав участі у подальших пригодах) зі Священною Римською імперією, Москвою, Молдавією та Кримським ханством. Сьогодні дуже важко розібратися в тому, що було кінцевою метою амбітної родини. Не можна виключати, що це міг бути навіть молдавський трон для Самуеля. Зборовські були не проти використати козаків і для підтримки у боротьбі з Замойським і його прихильниками при дворі, а можливо, переконавшись у невдячності Баторія і його неприхильному ставленні до своєї родини, і для скинення короля! Так чи інакше, Самуель Зборовський із загоном вірних йому людей у 70 шляхтичів і чималої кількості слуг, серед яких був навіть особистий кухар Зборовського, рушив униз по Дніпру. Дійшовши до Канева, він посадив свій загін у човни й рушив далі річкою, а коней наказав вести понад Дніпром. Нижче Канева Зборовського зустріли посланці від козаків і привітали його промовою. Прийнявши посланців, Зборовський відпустив їх у Січ з новими подарунками низовому військові. Поступово спускаючись річкою, Зборовський дійшов до гирла лівої притоки Дніпра Псла і тут зупинився на якийсь час, збираючись дочекатися прикордонного старости, який перед виступом Зборовського пообіцяв сприяти його вторгненню у південно-східні кордони російських володінь. Та, не отримавши ніякої допомоги від старости, Зборовський облишив свої плани щодо взяття прикордонного Путивля і допомоги Баторію й вирішив спробувати щастя в Молдавії. Зборовський залишив гирло Псла, дійшов до гирла річки Самари, де зустрів 200 «річкових» козаків разом з їхнім отаманом, котрі полювали й рибалили. Отримавши козацьких лоцманів, загін Зборовського зумів пройти дніпровські пороги; пройшовши чотири з них і зупинившись перед п'ятим, славнозвісним Ненаситцем, пан Самуель... потрапив у засідку низових козаків. Д. Яворницький

Стефан Баторій

вважав, що причиною нападу козаків стала недовіра низовиків до Зборовського і його планів, проте справа може бути в тому, що Зборовський просто зіткнувся з якоюсь козацькою ватагою, котра не була в курсі попередніх переговорів з ним. Виявивши неабиякий ораторський хист (який кілька разів виручатиме його в подальшому), пан Самуель переконав козаків, що не діє як агент польського уряду щодо підпорядкування низовиків своїй владі, а хоче до них приєднатися у пошуках «козацького хліба». Частина супутників Зборовського, одначе, вважаючи, що з них достатньо пригод, повернула назад. Зборовський з рештою подолав пороги до кінця і переночував на Хортиці десь в районі руїн замку Байди-Вишневецького. Спустившись нижче урочища Микитин Ріг (де в XVII ст. буде існувати чергова Запорозька Січ), Зборовський зустрів делегацію, вислану йому назустріч козаками з привітанням і добрими побажаннями в його справі. Зборовський, вислухавши посланців, подякував військові за виявлену пошану й радісне привітання, після чого в супроводі козаків вирушив до того місця, де вони жили (фактично, розповідь Папроцького є однією з перших згадок саме про Січ як про укріплене місце проживання запорозького коша на Томаківці). Далі Бартош Папроцький із деякими перебільшеннями описав острів Томаківку і процедуру виборів гетьмана: «Те урочище називалося Томаківським островом, який був таким великим, що на ньому могло б жити двадцять тисяч людей і чимала кількість коней. На острові було велике, багате на рибу озеро. Тільки-но козаки вийшли на берег, усі радісно привітали Зборовського і відразу ж під рушничну стрілянину проголосили гетьманом. Наступного дня у присутності численних козацьких зборів на військовій раді Зборовський отримав булаву. Вручаючи новообраному гетьманові булаву, козаки сказали йому, що хоч вони й дуже раді бачити вельможного пана начальником свого війська, та найвище цінують мужнє серце і славні справи людини: «Багато чули ми про тебе від сусідніх народів і від власних братів, — знаємо, що Бог завжди допомагав тобі проти всіх твоїх ворогів. Передаємо тобі цю зброю давніх тутешніх гетьманів, які щасливо правили нами на добру славу». Відповідаючи на промову козаків, гетьман сказав, що приїхав на Запорожжя саме задля справи, а не через прагнення осягнути владу над таким мужнім військом, як прославлені низові лицарі, що себе він вважає лише наймолодшим членом усього козацького війська й охоче виконуватиме його мудрі у всьому поради». Навряд чи варто вважати всю цю розповідь очевидця подій Папроцького чистої води вигадкою, як це робили радянські історики козацтва (зокрема В. Голобуцький), вочевидь, через «непопулярне» в радянські часи аристократичне походження пана Самуеля, яке не вписувалося в офіційний радянський міф про селянське походження козаків та їхню «класову ненависть до гнобителів-феодалів». Ясно, що Зборовський побув на чолі січовиків недовго, владою Речі Посполитої визнаний не був, проте проголосити його гетьманом, тобто надати вже давно відомий на цей час в Україні титул (у «неформальному» його значенні) козаки цілком могли (незважаючи на «неправославне» віросповідання, яке навряд чи серйозно перешкоджало вступу до козацької спільноти, всупереч пізнішим сумнівним міркуванням деяких українських істориків-народників про нібито цілковиту відданість низовиків

Я. Матейко. Зборовського ведуть на смерть

Криштоф Косинський

Пам'ятний знак на честь повстання
К. Косинського 1591 р., м. Біла Церква

ідеалам православ'я і їхню «глибоку православну релігійність» — тогочасна Україна демонструвала і не такі зразки релігійної толерантності, коли навіть в межах однієї родини могли мирно уживатися православні, католики і протестанти). Головним чинником у нашому випадку могла бути досить гучна слава навколо імені прибульця і сподівання на його військові таланти і «успішність» (пам'ятаєте фразу — «Бог завжди допомагав тобі проти твоїх ворогів»?). Проте подальше свідчить, що якраз фарту Зборовському таки бракувало.

Ян Замойський

Треба віддати йому належне — Зборовський, крім того, що звернув увагу на вправну козацьку стрільбу, веслування та гру на кобзі (ця інформація, записана Папроцьким, дотепер активно використовується істориками українського козацтва), розгорнув активну зовнішньополітичну діяльність, спробував разом із козаками взяти участь у поході кримського хана на Персію (але взаємна недовіра зірвала переговори татар і запорожців), мало не загинув під час козацького заколоту (запорожці, не бажаючи іти в далекий похід, ледь не кинули свого гетьмана в Дніпро) і зрештою вибрався з кількома тисячами козаків на Молдавію — в стилі своїх попередників (див. розділи нашої книжки, присвячені Сверчевському, Шаху і Підкові). Чи збирався він обмежитися «дрібним рекетом», вимагаючи у молдавського господаря 500 коней, як записав Папроцький і згодом досить некритично повторив Д. Яворницький, чи мав якісь серйозніші плани, ми можемо лише здогадуватися. На думку польських істориків, якраз молдавський похід Зборовського цілком збігався з планами Баторія та Габсбурґів (активні контакти з віденським двором підтримував Кшиштоф Зборовський) — поширити свій вплив на цю країну, вирвавши її з орбіти турецького впливу. Так що думка деяких українських істориків (див. Д. Яворницького) про те, що Зборовського згодом стратили за розпалювання війни між Річчю Посполитою і Туреччиною (як Підкову), навряд чи є слушною. Головне, що похід козаків Дніпром та морем, і паралельно суходолом, у якому взяли участь не менш як 3 тисячі низовців, провалився — турки перехопили козацьку флотилію і добряче потріпали, причому сам Зборовський виявив неабияку мужність і вивів-таки свій загін з оточення. Але доля остаточно відвернулася від пана Самуеля — в степах сучасної Одещини козаки, що втратили човни і з ними припаси, не дійшовши до Молдавії, почали голодувати, і похід довелося припинити. Мабуть, одразу по тому Самуель Зборовський склав клейноди і виїхав до Польщі. До цього кроку, крім явно підмоченої репутації серед козаків,

Станіслав Жолкевський

його могли спонукати й листи його брата Кшиштофа, котрий всіляко нарікав на несправедливе правління Баторія і пропонував братові використати козаків, аби допомогти родині Зборовських поліпшити її становище. Кшиштоф закликав брата швидше вертатися до Польщі, втягуючи Самуеля в чергову, на цей раз останню, авантюру. Згодом (наприкінці 1582 р.) брати їздили до Парижа, де вели переговори з Генріхом Валуа, якого вважали законним королем Речі Посполитої, на відміну від «узурпатора» Баторія. І все б нічого, якби листування Кшиштофа не перехопив (а деякі дослідники навіть висловлюють обережне припущення, що і «доопрацював» чи навіть сфальшував, аби передати їх Баторію як беззаперечний доказ зради Зборовських) головний ворог бунтівливої малопольської родини — великий гетьман коронний Ян Замойський.

Тож Зборовський, можливо, остаточно не пориваючи своїх зв'язків з козаками, таємно повернувся додому. Та за ним вже стежили агенти Замойського, який добився від короля права стратити небезпечного державного злочинця без суду і слідства на підставі того, що вигнанець-баніта (ще з 1573 р. Зборовський офіційно ним вважався) незаконно повернувся додому. Достеменно невідомо, чому Самуель з невеликим почтом у травні 1584 р. проїжджав через рідне Краківське воєводство (можливо, він прямував до Валахії чи Молдавії), де й був схоплений слугами Замойського, котрий діяв у межах своєї юрисдикції як краківський каштелян. Войовничого Самуеля застукали зненацька в містечку Пекарі в ніч з 12 на 13 травня в помешканні його родички вдови Влодкової — в короткій бійці під час арешту загинула лише одна людина (керував арештом майбутній великий гетьман коронний Станіслав Жолкевський). Як шляхтич, Зборовський мав повне право на судовий розгляд справи, проте Замойський, маючи таємний королівський дозвіл і побоюючись, що Зборовські звільнять родича силою, наказав стратити Самуеля якомога скоріше — не допомогли і клопотання окремих впливових урядовців. Самуелю Зборовському, дуелянту, шукачу пригод і гетьману низових козаків, відрубали голову у Вавельському замку Кракова біля башти Любанка, поруч із тим місцем, де загинув колись від руки Зборовського Ваповський.

Життя й особливо смерть Зборовського викликали чималий резонанс в Речі Посполитій. Для протестантської шляхти він одразу ж став мучеником за віру і права, для всієї шляхти в цілому страта Зборовського стала тривожним попередженням про намагання Баторія порушити їхні права й запровадити ненависний абсолютизм. Родичі Зборовського спробували помсти-

тися за його смерть, але їм також фатально не щастило. Їхня спроба вбити коронного гетьмана і влаштувати заколот на сеймі в листопаді 1584 р. провалилася, а в січні 1585 р. Замойський назбирав достатньо доказів провини братів Зборовських, аби сейм видав постанову щодо правомірності страти Самуеля Зборовського, а також засудив його брата Кшиштофа до вигнання, позбавлення шляхетства і конфіскації маєтків за погрози і плани вбити короля; подібна ж кара мала спіткати Анджея, але її виконання вдалося відстрочити. Рід Зборовських не загинув, але був відтіснений від найвищих посад в державі назавжди. Представники графського роду Зборовських живуть у Польщі, Угорщині, США і сьогодні.

Хоча б в одному панові Самуелю пощастило — його яскрава постать не загубилася в мороці часу. Брошура, видана польськими протестантами одразу по його страті («Правдива історія про те, як піймано пана Самійла Зборовського та чому його вбито»), та книга Папроцького, де пригодам Зборовського відведено чимале місце, стали лише першими ластівками. Згодом, вже у XIX ст., великий Юліуш Словацький напише про нього незакінчену «містичну п'єсу в 5 діях» (1844—1845 рр.), яка не без успіху йтиме в театрах Варшави, Лодзі та Львова в період 1911—1932 рр. У цій п'єсі образ Зборовського виростає до такого собі уособлення бунту, збройної боротьби проти тиранії, відчайдушної, але водночас аморальної і безперспективної. Образ Зборовського виринає і на сторінках кількох історичних романів, написаних у XX ст. А наприкінці XX ст. постаттю Зборовського зацікавився польський кінематограф — авторові відомі як мінімум два історичні блокбастери — «Залізна рука» (1989) та «Канцлер» (1991), де героями виступають Самуель Зборовський та його брати.

Проте в українській історичній традиції Зборовський ніколи не був особливо популярний (на відміну від тих же Лянцкоронського чи Дашковича, теж шляхтичів і не зовсім українців, — хоча Острозький літописець XVI ст., а значно пізніше літопис Граб'янки — згадують пана Самуеля). На нашу думку, тут є кілька причин. Головну з них правильно вказують сучасні польські історики (див., наприклад, *K. Bulzacki «Polacy i Ukraiccy — trudny rozwyd», Wroclaw, 1997*) — образ неукраїнця-протестанта Зборовського не міг бути використаний у ролі чергового гетьмана — «борця проти польського національно-релігійного гноблення» ні козацькими літописцями, ні згодом українськими істориками-народниками. Справу ускладнювало й те, що Зборовського завжди добре пам'ятали поляки, і він добре пасував до польського національного міфу про польських магнатів — організаторів українського козацтва. На противагу цьому міфу українські історики й популяризатори історії нерідко «перегинали палицю», всіляко підкреслюючи мізерність ролі Зборовського на Січі, інколи навіть не визнаючи самого факту його короткого гетьманування. Таке ставлення до «гетьмана-дуелянта» перейшло і до радянської історіографії, хіба що елемент ксенофобської та «класової» ворожості до «магната-чужинця» ще посилився. Натомість нам здається, що сьогодні, беручи до уваги довгу історію як запорозького козацтва, так і цікавих і неоднозначних стосунків протестантської, католицької та православної громад в Речі Посполитій XVI ст., особа Самійла Зборовського, такого собі оригінального «козака-кальвініста», «нефартового гетьмана» запорожців, варта подальших наукових досліджень, а не забуття чи зневажливого ставлення.

Про козака Лук'яна, Войтеха — господаря Борисполя та імператорські клейноди

(Л. Чернинський, В. Чановицький та Б. Микошинський)

Одним із типових «сумнівних» гетьманів, схожих на звичайних командирів окремих козацьких загонів, є такий собі Лук'ян Чернинський, якого подекуди вміщують в сучасних «списках українських гетьманів», та ще й під двома датами — 1578 та 1586 рр., що мимоволі не може не ввести читача в оману, адже це зовсім не є роки обрання чи, пак, переобрання Чернинського гетьманом. Просто дотепер відомі всього дві документальні згадки про цю особу. Перша з них (1578 р.) взагалі може його і не стосуватися — просто цього року канцлеру Речі Посполитої Яну Замойському доповідали про похід козацького загону на чолі з «Лук'яном козаком» на Молдавію, а згодом звідти на Очаків, і про захоплення козаками табунів коней. Здогадка М. Грушевського про те, що цей Лук'ян міг бути саме Чернинським, дотепер нічим не підтверджена. Друга згадка, власне, є нашим основним джерелом інформації про людину, яка сама називала себе «гетьманом козацьким» під час нападу на містечко Кодня (те саме, де у XVIII ст. польська влада вестиме сумнозвісне слідство над учасниками Коліївщини), що належало відомому роду Тишкевичів. Управитель Тишкевича писав своєму панові, що козаків очолював «якийсь козак Чернинський, котрий каже називати себе гетьманом, а також якісь Івановський, Патока і Пергат». Козаки (яких, вочевидь, було небагато) закликали на допомогу селян із навколишніх сіл і пограбували Кодню і кілька сусідніх фільварків — типове для Речі Посполитої явище шляхетського «наїзду» з метою «відновлення справедливості» чи звичайного грабунку. Чернинський явно був на 1586 р. не надто відомою чи визначною особою, інакше він не фігурував би просто як «якийсь Чернинський». Подальша доля «козака Лук'яна» невідома.

У нас надзвичайно мало даних про гетьмана низових козаків на службі Речі Посполитої Войтеха Чановицького (Wojciech Czanowicki). Родина Чановицьких належала до дрібної польської чи полонізованої шляхти, принаймні у XVIII ст. Чановицькі згадуються відомим геральдистом К. Несецьким в його «Гербовнику польському». Щоправда, там про родину Чановицьких сказано, що жоден давній автор не подає їхнього герба і не наводить жодної інформації про них. Знаємо лише, що діяльність «старшого запорожців» (званого самими ж козаками «гетьманом») Войтеха Чановицького пов'язана з черговим загостренням відносин між Річчю Посполитою й Османською імперією після смерті Стефана Баторія в 1586 р. і

періоду «безкоролів'я» та утвердження влади Сигізмунда III Вази. У 1589 р. запорозькі козаки напали на Гезлев (у бою загинув їхній ватажок Кулага, проте його побратими встигли завдати чималих втрат турецькому гарнізонові й татарам, перебивши і полонивши також чимало місцевих мешканців). Цей і подібні напади на Акерман і Азов розлютили султана Мурада III настільки, що він почав погрожувати Речі Посполитій великою війною і провів певні мобілізаційні заходи, наказавши турецьким військам перейти Дунай, а кримському хану Бора Газі-Гірею готуватись до великого походу. Як завжди, Річ Посполита виявилась до війни не готова. Щоправда, напад кримського хана був відбитий козаками в бою на р. Кам'янка, але король Сигізмунд, побоюючись, що широкомасштабна війна з турками таки буде, вжив деяких оборонних заходів, зокрема видав 25 квітня 1590 р. універсал, в якому йшлося про те, аби козаки під керівництвом «старшого молодців запорозьких» Войтеха Чановицького стали під командування брацлавського воєводи князя Януша Збаразького й отримали від нього гроші та сукно. Проте за кілька тижнів канцлер Ян Замойський зумів порозумітися з турками, заплативши великі упоминки — «відшкодування за заподіяну запорожцями шкоду», і потреба у великому козацькому загоні на службі корони відпала. 25 липня того ж року король видав новий універсал, за яким створювався реєстровий полк у 1000 кінних козаків, причому старшим призначався вже відомий читачу Ян Оришовський. Козаки Чановицького, серед яких були отамани Яків Осовський, Андрій Рогачовський та осавул Федір Полоус, майбутній запорозький гетьман, навесні 1590 р. здійснили вилазку за боєприпасами і продовольством у глиб Речі Посполитої, вимагаючи в управителя князя Ходкевича в м. Бихів «іменем гетьмана Чановицького» «податок незвиклий грошовий і незмірну і незвиклу стацію, також селітри, олова і сірки кілька тисяч фунтів для козаків складати», грабуючи міщан і забираючи у них худобу і речі. Можливо, ми маємо справу зі спробами козаків Чановицького забезпечити себе боєприпасами і взяти силою обіцяну їм платню за участь у поході на турків, який раптово був скасований. Ім'я Чановицького втретє спливає в документах у зв'язку з пожалуванням йому за службу села Борисполя на Київщині в тому ж році. Судячи з долі знайомих Чановицького, Косинського (див. відповідний розділ) та Загоровського, пан Войтех так і не встиг похазяйнувати в Борисполі — на початку 1590-х рр. цей маєток перейшов у власність гетьмана Станіслава Жолкевського. Подальша доля Войтеха Чановицького нам невідома — можливо, він узяв участь у виступі Косинського, як його помічник Осовський. Так чи інакше, для встановлення нових фактів з його біографії потрібні нові архівні пошуки.

Дещо більше в порівнянні з іншими заявленими в назві цього розділу козацькими лідерами останньої чверті XVI ст. відомо про Богдана Микошинського. Історикам відомі не лише його листи з підписом, де він титулує себе гетьманом, але й просторий опис зустрічі гетьмана з послом імператора Священної Римської імперії Рудольфа II. Цим послом був відомий дипломат Еріх Лясота зі Стеблева — автор «Щоденника», котрий містить чимало цікавої інформації про Україну та козаків. Але про все по порядку.

За здогадом Д. Яворницького, Микошинський був кошовим і гетьманом запорожців ще на початку 1580-х рр.,

після від'їзду з Низу Зборовського. Тоді він мав бути причетний до вбивства козаками в 1585 р. посланця Стефана Баторія — шляхтича Глембоцького, котрого козаки втопили у Дніпрі. В документах же Богдан Микошинський вперше фігурує як гетьман запорожців у своєму листі від 22 травня 1586 р. до ще одного козацького старшини Каспара Підвисоцького — він повідомляє про те, що татари намагалися переправитися через Дніпро біля Таволжанського острова і козаки, вчасно попереджені Кшиштофом (скоріш за все, Косинським — див. розділ про нього), вступили у бій на переправі й не дали татарам її здійснити. Кримська орда, можливо, на чолі з ханом, підійшла до Дніпра в районі Таванської переправи, щоб перебратися через річку і вторгнутися в Україну. Через весняний розлив у районі переправи стояла висока вода, і хан був змушений рушити лівим берегом вгору по Дніпру. Козацька сторожа Косинського, заздалегідь виставлена на Тавані, вчасно помітила ворога і попередила запорозького гетьмана Богдана Микошинського. Це дало змогу гетьманові швидко підтягнути і сконцентрувати всі наявні сили на Таволжанському острові. Місце було обрано не випадково, оскільки саме тут розташовувалася переправа, до якої, як очікували, прямувало кримське військо. Останнє, підійшовши саме туди, де на нього чатували козаки, почало на човнах перепливати Дніпро. Під час переправи татар атакувала запорозька флотилія, внаслідок чого кримці втратили до 3 тисяч вояків. Зустрівши опір, хан не полишив надії перейти на правий берег в іншому місці. Вочевидь, розраховуючи на рухливість свого війська, він пішов далі вгору по Дніпру. Козаки рухалися паралельно протилежним берегом. Крім того, Микошинський попередив про рух кримців інших козацьких старшин та гетьманів Речі Посполитої. Втративши елемент раптовості, хан був змушений відступити. На думку С. Леп'явка, це був перший відомий випадок, коли козаки цілковито зупинили татарську орду на підступах до України.

Про «друге гетьманування» Микошинського ми дізнаємося зі «Щоденника» Лясоти — на травень 1594 р. він був «новообраним» гетьманом, після того, як у березні того ж року січовики під керівництвом гетьмана Григорія Лободи здійснили успішний похід на Акерман. Передісторія візиту імператорського посланця на Січ сама по собі цікава: переговори між козаками і Рудольфом II Габсбурґом, що напружено чекав на початок нової серйозної хвилі турецьких завоювань в Європі, почалися завдяки черговому авантюристу (ох, як багато їх було в тому химерному XVI столітті, та й пізніше теж), польському шляхтичу і колишній довіреній особі покійного Стефана Баторія Station Station Станіславу Хлопицькому. Хлопицький, якийсь час побувши серед козаків-реєстровців, у листопаді—грудні 1593 р. на свій страх і ризик поїхав до імператорської столиці Праги, де видав себе за одного з ватажків «вільного і нікому непідлеглого дніпрового козацтва» і запропонував Рудольфу від імені козаків військову допомогу за платню. Імператор радо відгукнувся на пропозицію, надавши Хлопицькому прапори та срібні сурми в знак доброї волі та як символ служби козаків імператорові. Разом із Хлопицьким на Січ в січні 1594 р. вирушив імператорський посланець Еріх Лясота, котрий віз лист від імператора, а також 8 тисяч золотих дукатів для козаків. Посольство успішно дісталося порогів, пройшло їх без особливих втрат (Лясота

М. Пімоненко.
У похід
(Проводи козаків)

М. Самокиш.
Сцена з життя Запорозької Січі

докладно описує в щоденнику цей «український екстрім», який випав на його долю) і в травні 1594 р. потрапило на острів Базавлук, де розташовувалася Січ. Там Лясота дізнався, що кошовий і гетьман запорожців Богдан Микошинський якраз вирушив походом на татар, які великими силами (до 80 тисяч чоловік, тобто майже повністю мобілізоване татарське військо) вирушили на дніпровські переправи, аби йти згодом в Угорщину на допомогу турецькому війську проти австрійців. Довідався Лясота і про те, що Хлопицький був самозванцем, котрого ніхто з козаків не уповноважував вести переговори з імператорським двором. Нещасний Хлопицький вислухав чимало докорів від імператорського посла, але значно більше його налякали козаки, які недвозначно натякали, що варто було б пустити пана Станіслава в Дніпро трохи поплавати. Але все обійшлося. Обстановку розрядило прибуття на Базавлук гетьмана Микошинського. Пан Богдан повідомив Лясоту про те, що 1300 запорожців на 50 чайках під його командуванням не змогли зашкодити переправі татар через Дніпро, бо її прикривала дюжина великих турецьких галер і більше 150 дрібних суден. Козаки мали серйозний бій з турками і татарами на суші і на воді і потріпали ворога під час переправи, захопивши кілька ворожих суден. На козацьку раду на Січі зібралося близько трьох тисяч козаків, серед яких не було єдиної думки щодо того, чи варто приставати на пропозицію імператора йти відкривати «другий фронт» проти турків на Дунаї, атакуючи Молдавію та Валахію, господарі котрих обіцяли допомогти своїм одновірцям. Микошинський виявив здібності гарного дипломата — не відмовляючись від допомоги Рудольфу II і грошей, він зумів заспокоїти розбурхане товариство й дуже дипломатично відмовився брати участь у далекому поході, ймовірно, зваживши всі ризики і можливі плюси. Слово Е. Лясоті: «Коли вони знову прийшли в Коло з відповіддю і далі наполягали на своєму рішенні, гетьман разом з деякими найзнатнішими людьми, а особливо Лобода, котрий перед цим був гетьманом, під проводом якого зруйнували Білгород [Акерман. — *Д. Ж.*], просили і суворо попереджували, щоб вони добре подумали, що роблять, і хай не відмовляються від запропонованої імператорської милості й обіцянок, які вони повинні вважати великим щастям, бо стануть загальним посміховиськом, якщо тепер, у такому похвальному почині не стануть на службу проти заклятого ворога християнського імені і не захочуть відправитись в дорогу на догоду найласкавішим сподіванням такого високопоставленого монарха. Але коли вони і далі залишились при своїй думці, гетьман розгнівався, зрікся влади в Колі і передав гетьманство, заявивши, що, оскільки вони так мало прагнуть честі, слави і доброго імені, він не може і не хоче довше бути їхнім гетьманом. Тоді Коло розійшлося. Після обіду осавули знову скликали товариство в Коло, а також частково заганяли їх сюди киями. Тут вони насамперед попросили Микошинського знову перейняти на себе гетьманство, що він і вчинив. Після такого скрізь пішло багато дивних чуток про Хлопицького, між іншим, що він своїм фальшивим твердженням не тільки Його Імператорську Величність [далі — Й. І. В. — *Д. Ж.*], але також їх і нас увів в оману. А частина з них навіть відкрито говорила, що хочуть помчати з ним до води. При цьому йому було не особливо легко на душі.

З того, що відбувалось досі, легко зробити висновок, на якій підставі Хлопи-

цький крутився при дворі і як він майже по всіх пунктах неправильно поінформував Й. І. В. Бо він, по-перше, видав себе за їхнього гетьмана, яким не був і не міг надіятись, що стане ним, як я зрозумів із слів найзнатніших людей їх товариства. А по-друге, він не був посланий військом до Й. І. В., а тільки перед цим побував у козаків у Києві, і дехто з їх товариства в розмові з ним домовлявся, як би знайти спосіб, щоб про них узнав Й. І. В. Він ці слова негайно підхопив і без їх відома, помітивши, що заноситься на війну з турками, подався до Й. І. В. і рекомендував йому їхні послуги. Це розповів нам сам Микошинський. По-третє, він запевняв, що кількість козаків приблизно вісім чи десять тисяч, чого я не знайшов, бо як я прибув до них у низів'я, то їх було всього трохи більше, ніж три тисячі. Правда, коли вони захочуть, то кількість їх може вирости до кількох тисяч, якщо скличуть козаків, які перебувають в усіх кінцях — в містах і селах, а причетні до запорожців. По-четверте, він запевнив, що вони будуть задоволені подарунками Й. І. В. І як тільки їх отримають, то дозволять скористатись з їхньої служби Й. І. В. в місцях і цілях, куди спрямує Й. І. В., чого теж не сталось». Дещо розчарований Лясота (настрій котрого все ж мали дещо покращити подаровані Микошинським куняча шуба та шапка з екзотичних для Центральної Європи чорних лисиць) залишив козакам гроші, клейноди і лист свого повелителя, а козаки пообіцяли послу імператора всіляку допомогу — в майбутньому. Разом із Лясотою до Праги відбули запорозькі посланці сотники Сасько (Сашко) Федорович і Ничипір з дуже цікавим документом — листом до імператора Рудольфа (який, на відміну від значно більш відомого листа до турецького султана, є справжнім зразком тогочасної епістолярії і містить цікаві дані щодо того, ким відчували себе козаки кінця XVI ст.). Далі ми наводимо його текст за щоденником Лясоти.

ЛИСТ ЗАПОРОЗЬКОГО ВІЙСЬКА ДО ЙОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ

«Божою милістю найсвітліший, найнепереможніший християнський Імператоре, найласкавіший пане. Ми з цілковитою покорою, від щирого серця віддаємо В. І. В. [Вашій Імператорській Величності. — *Д. Ж.*], владиці й голові всіх християнських королів і князів, себе самих і нашу завжди вірну, найпокірнішу службу, а також бажаємо В. І. В., нашому найласкавішому панові від Всемогутнього Бога, здоров'я тілу і щасливого царювання над християнськими королівствами і країнами, і щоб той же Всемогутній поконав ворогів святого Христа, турецького бусурмана і татар, і кинув їх під ноги В. І. В., а також, щоб дав В. І. В. на свій розсуд і згідно з помислами перемогу, щастя і благополучність. Цього бажаємо В. І. В. ми, все Запорозьке Військо, від істинно вірного і щирого серця.

Наймилостивіший Імператоре, минулого 93-го року Хлопицький, наш товариш і нині полковник нашого війська, побував у В. І. В., нашого найласкавішого пана, та з Вашої волі і наказу був присланий з коштовними подарунками до нас, Запорозького Війська, а через велику небезпеку і труднощі, яких він зазнав разом з послами В. І. В. Еріхом Лясотою і Якобом Генкелем у Польській Короні, він приїхав до нас лише на Трійцю. Але задовго до свого прибуття, а саме за три тижні до Великодня, дав нам знати сюди, за пороги, наймилостивіший наказ і волю В. І. В., з пересланою копією листа від В. І. В.

А ми, наслідуючи приклад своїх предків, які живилися таким рицарським хлібом, як військо, завжди готове служити В. І. В. і всьому християнству, за своїм звичаєм, не захотіли гайнувати час, а взяли Бога, а також В. І. В., на поміч і на щастя в цей небезпечний час, тижнів зо два перед Пасхою подалися до моря, ризикуючи життям, бо ми отримали від татарських полонених точні відомості, що в Білгороді зібралося багато війська, яничарської кавалерії і піхоти і за наказом свого володаря турецького царя звідти повинні відправитись в країну В. І. В., в Угорщину. Але Бог, Владика Всевишній, милостиво поміг, так що ми, на щастя Вашої Імператорської Величності, це саме татарське пограничне місто Білгород зруйнували вогнем і мечем і пограбували, а також убили кілька тисяч людей військових і простого люду. Ми також посилаємо В. І. В. одного полоненого із цього зруйнованого міста разом з двома яничарськими прапорцями.

Також недавно, внаслідок того, що кримський цар з метою нападу на країну В. І. В. відправився зі своїм військом до Очакова через устя Дніпра і Бугу, ми хотіли під прапорами В. І. В. перешкодити їм переправитися. Але ми не змогли чинити опір великому війську, кавалерії на суші, а піхоті на морі на галерах і кораблях, однак двічі вступали в сутичку і захопили одного знатного полоненого, якого ми також прислали б В. І. В., якби він не був важко пораненим. Але оскільки Лясота сам з ним розмовляв і розпитував про деякі справи, то він звітує про це В. І. В. За цінні подарунки, а саме: прапори, сурми і гроші готівкою ми, найнижчі слуги, висловлюємо найпокірнішу подяку В. І. В., нашому найласкавішому панові. Дай Боже, щоб ми за це в нинішньому поході, який вирішили з Божою поміччю здійснити на море на кораблях в службі і від імені В. І. В., могли служити добре і з користю. Від посла В. І. В. Лясоти, а також від наших послів, Сашка Федоровича і Ничипора (обидва командири над сотнею чоловік нашого Запорозького Війська), Ви наймилостивіше отримаєте дальший усний звіт.

І просимо смиренно В. І. В., християнського владику, щоб наших вищезгаданих послів (яких ми уповноважуємо вести переговори в своїх справах) наймилостивіше вислухав і повірив їм.

Пана Хлопицького, нашого полковника, ми відправили в Москву до Великого князя (як до християнського государя і прихильного друга В. І. В.) з листами В. І. В. і нашими, жадаючи, щоб він прийшов нам на допомогу з військом проти турків, а це він може легко зробити, бо його кордони не дуже віддалені і його люди звідси можуть швидко піти у Валахію чи далі.

Ми просимо також у В. І. В. листа до Його Королівської Величності й Державної Ради, щоб кожен рицар з їхнього дозволу мав вільний і щасливий виїзд, перехід і повернення назад на батьківщину.

Також повідомляємо Вашу Імператорську Величність, що наше Запорозьке Військо може виставити кількість до шести тисяч старих козаків, добрих людей, крім сільського народу, на кордонах. Враховуючи далечінь дороги, ми дали своїм згаданим послам і командирам двох інших людей із нашого товариства.

Цим ми знову з найвищою покорою віддаємо себе, найсмиренніших слуг, і нашу вірнопіддану службу на милість В. І. В.

Дано в Базавлуці, біля рукава Дніпра коло Чортомлика (Czortomlek), 3-го липня, року 1594».

(Далі йде текст грамоти для запорозьких послів, з підписом гетьмана Микошинського).

ПОВНОВАЖЕННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ ПОСЛІВ

«Я, Богдан Микошинський, гетьман запорожців, разом з усім рицарством Вільного Запорозького Війська цим повідомляємо, що ми своїх послів, Сашка Федоровича і Ничипора, командирів нашого війська над сотнею чоловік, з нашого відома і схвалення в рицарському Колі, відрядили до Вашої Імператорської Величності, нашого наймилостивішого пана. Цим посланням ми даємо повну владу і силу укласти договір у наших справах з В. І. В., нашим наймилостивішим паном, і просимо найпокірніше, щоб їм в усьому так, як нам, усьому війську, йняв віру, і урочисто обіцяємо цим листом, нашим рицарським словом, що ми Вашим глибоким рішенням, яке згадані посли з В. І. В. приймуть і на що пристануть, цілком будемо задоволені і хочемо дотримуватись його без будь-яких заперечень. На доказ цього і для більшої гарантії ми дали своїм послам цей лист з повноваженням, складений під печаткою нашого війська і нашим писарем Львом Вороновичем власноручно підписаний.

Дано в Базавлуці, біля Чортомлицького рукава Дніпра, 3 липня, року 1594».

Про подальшу долю Богдана Микошинського нам відомо дуже мало. Очевидно, разом з іншими «молодцями Війська Запорозького» він узяв участь у виступі низовиків під проводом Лободи (який далі знову фігурує як гетьман нереєстрового козацтва) і Наливайка 1594—1595 рр. Єдине, що можна сказати, — в оточеному Жолкевським влітку 1596 р. козацькому таборі на Солониці його, схоже, не було, бо про людину такого калібру тогочасні хроністи неодмінно згадали б. Саме там, на Солониці, після розгрому козацького табору польські жовніри здобули вручені колись Лясотою запорожцям імператорські прапори з чорним орлом і срібні сурми…

Коли і як зустрів свою смерть мужній і спритний запорозький вояк і вправний дипломат, що листувався з найвищим світським володарем тогочасної Європи, невідомо. Додамо, що в XX ст. Богдан Микошинський став героєм кількох популярних історичних нарисів та художніх творів, серед яких нещодавно опубліковано роман-трилер Віктора Савченка «Золото і кров Сінопа».

Перша козацька війна на «Дикому Сході» Речі Посполитої, або Дещо про слугу «царя запорозького, черкаського і низовського»

(К. Косинський)

Для початку — авантюрна зав'язка. На вічно неспокійному прикордонні з'являється бідний, але чесний герой, який вміло володіє зброєю і не надто довго думає, чи варто її виймати з піхов. Він має свої рахунки з наймогутнішим із місцевих володарів і хоче помститися за особисту образу. Для цього герой збирає загін відчайдухів, стосунки котрих з місцевою владою лишають бажати кращого, і розпочинає свою війну, що переростає в щось більше, ніж особиста помста. Після серії початкових успіхів герой програє безнадійну битву з переважаючими (за якістю) ворожими силами і змушений піти на поступки. Але згодом він знову піднімається на боротьбу (очевидно, через незламність духу) і стає жертвою ворожої підступності. Після смерті (хоч і далеко не одразу) його ім'я стає легендою, символом боротьби проти національного та релігійного поневолення. Його недовге життя і особливо смерть посилено міфологізуються. Знайомий сюжет, чи не так? Але хто ж герой? Джесі Джеймс із Теннесі, Малюк Біллі з Нью-Мексико чи, може, не хто інший, як Хоробре Серце, сер Вільям Волес? На читача чекає вестерн чи історія (або легенда) з життя англо-шотландського прикордоння? Ні те, ні інше. Мова піде про Україну кінця XVI ст., а герой добре відомий більшості читачів зі шкільної програми. Його ім'я Криштоф Косинський, і він більш ніж півтора року був самопроголошеним гетьманом реєстрового та нереєстрового українського козацтва, очоливши перше значне козацьке повстання на кордонах Речі Посполитої.

Герб Косинських

На жаль, біографія цієї непересічної людини відома нам надзвичайно пунктирно, так само, як і життя абсолютної більшості козацьких ватажків цього періоду. Найбільше цікавих даних про рід Косинських навів у своїй праці «Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні» відомий сучасний чернігівський дослідник Сергій Леп'явко. Судячи з наведених ним

Г. Крушевський. Тривога

архівних даних, рід Косинських походить з Підляшшя (а не з Полісся, як інколи пишуть і дотепер), причому відомі кілька представників цього роду, починаючи з початку XVI ст. Судячи з усього, рід міг бути як польським, так і українським, бо те, що на акті капітуляції під П'яткою Криштоф підписався польською, ще не говорить про його національність. Тому далі ми будемо називати нашого героя саме дещо українізовано — Криштоф, а не Кшиштоф, як мало б бути згідно з польською вимовою (в різних працях на цю тему, зокрема створених в XIX ст., читач може зустріти різні варіанти імені Косинського, включно з «Христофор», що теж не є помилкою — адже саме це ім'я є, так би мовити, «базовим» для англійського Крістофера, іспанського Крістобаля чи польського Кшиштофа). Основна маса Косинських була дрібними шляхтичами, проте один із представників роду, Адам Косинський, був сенатором Речі Посполитої і депутатом історичного Люблінського сейму 1569 р. (невідомо, ким він доводився Криштофу — існує навіть припущення, що рідним дядьком). Проте за певною іронією долі всерйоз прославився лише Криштоф, хоча навряд чи його далекі родичі з Підляшшя надто тому зраділи. На думку С. Леп'явка, Косинські користувалися польським гербом Равіч (у золотому полі коронована діва, яка сидить на чорному ведмеді, що йде; нашоломник — чорний ведмідь між оленячими рогами, що тримає в лапі троянду). Проте за «Гербовником Малоросійським» В. Лукомського та В. Модзалевського, рід якихось Косинських з Лубенщини (можливо, навіть нащадків нашого героя), починаючи з початку XVIII ст. користувався іншим гербом — Рогаля (в червоному полі чорна тростина, оточена буйволовим та оленячим рогами). Але які б роги не були в гербі нашого героя, вони добре-таки далися взнаки сучасникам і нащадкам. Повстанню Косинського присвячена велика епічна поема Шимона Пекаліда, придворного поета князів Острозьких (далі ми будемо її неодноразово використовувати, так само як і статтю Н. Яковенко, присвячену цьому твору). Відомий козацький літописець Григорій Граб'янка, пов'язуючи виступ Косинського з «підступними планами» церковної унії, коротко записав: «Разжегся ревностью благочестя Косинский на ляхов с Войском Запорожским прииде и много замков повоева и Ляхов поби, но в року 1594 под П'яткою от Ляхов поражен би». Анонімний автор знаменитої «Історії Русів», як завжди, творить власний героїчний епос: «...Року 1592-го обрано Гетьманом із Осавулів Генеральних заслуженого у війську Малоросійському природного шляхтича Польського Федора [плутанина в іменах — норма для «Історії Русів». — *Д. Ж.*] Косинського, і в його пору почалася та знана епоха жаху і вигублення для обох народів, Польського і Руського...» Далі йдеться про те, що Косинський «як намісник Королівський і міністр правління» написав подання до короля і сейму та до Берестейського церковного собору, закликаючи до обачності й того, аби дати українцям час на роздум щодо планів унії. Після цього Косинського нібито було запрошено до Бреста, де підступно ув'язнено, звинувачено у віровідступництві й замуровано живцем у кам'яний стовп в одному з католицьких монастирів. Козаки-запорожці помстилися за свого закатованого ватажка, розбивши підступних «ляхів» під П'яткою (!) і продовживши повстання проти влади Речі Посполитої, що порушила їхні права. «Так-то Гетьман Косинський за відданість свою до благочестя і спокою

народного став першою жертвою унії». В результаті в сьомому томі «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, завжди розсудливого історика-позитивіста, ми знаходимо несподіваний пасаж про те, що в дитинстві історія про геройство і трагічну смерть Косинського, вичитана з популярних історичних книжок, «жалем і гнівом стискала серце» майбутнього метра історичної науки... При формуванні в XIX—XX ст. українського національного пантеону визнаних борців за народне щастя (варіант — Українську державність) дещо «сумнівний» українець невідомого віросповідання Косинський туди все ж потрапив, хоча його явно затьмарив його молодший сучасник Наливайко, а також інші колоритні козацькі лідери першої половини XVII ст. Але, як у свій час написала Олена Михайлівна Апанович, «його [Косинського. — *Д. Ж.*] ім'я назавжди вкарбоване в героїчний літопис боротьби українського народу проти *іноземного* [курсив мій. — *Д. Ж.*] панування і феодального гноблення». Спробуймо й собі розглянути те, що ми знаємо про пана Криштофа, одразу попередивши читача, що досьє вийде невеличке. Хіба що нам допоможе муза, котра надихала колись незабутнього Шимона Пекаліда...

Ми не знаємо, коли народився герой цього оповідання, але очевидно, що його зв'язки з дніпровськими козаками мали на момент центрових у його житті подій чималу історію. Дотепер першою, і то непевною, згадкою про Косинського в джерелах вважають лист гетьмана низових запорозьких козаків Богдана Микошинського від 1586 р., в якому йдеться про якогось Криштофа, котрий передав з району Тавані (відомий острів у пониззі Дніпра) звістки про татар. І Грушевський, і Леп'явко схильні вважати, що мова йде

Українська ювілейна монета «Родина Острозьких»

саме про Косинського, який здавна був таким собі «козакуючим шляхтичем». Дійсно, шанс прославитися чи розбагатіти на неспокійному прикордонні був значно більший, ніж на відносно спокійному Підляшші, щоправда, як і шанс накласти головою в сутичці з татарами. Косинський мав бути вправним воїном, непоганим організатором і головне — володіти неабиякою харизмою. Це виявилося, як відмічає С. Леп'явко, в тому, що фактично він двічі ставав на чолі великих козацьких загонів у 1591—1592 та навесні 1593 р., уже після своєї поразки під П'яткою. А козацтво дійсно не дуже було схильне підтримувати гетьманів-невдах, які при всіх талантах не мали б репутації успішних ватажків, і при поразках навіть нерідко намагалося «розплатитися» їхніми головами (таке ставлення до обраних військових лідерів характерне для багатьох військових спільнот, від вікінгів до американських індіанців). Значить, Косинського низові козаки розглядали як вождя, котрому варто дати «другий шанс». Ті уривки інформації, які є у нас, свідчать про Косинського як про непоганого воєначальника, організатора та людину з великими амбіціями, яка вміла підніматися після поразок і стала жерт-

вою чи то непередбачуваного випадку, чи дещо несподіваної для досвідченого вояка довірливості.

Цілком можливо, що саме успішні бойові дії Косинського проти татар і непогані контакти з козаками спричинили до того, що шляхтич із Підляшшя потрапив до поля зору польського уряду, котрий вирішив використати його, разом із ще кількома шляхтичами (Войтехом Чановицьким та Федором Загоровським), для поліпшення відносин з реєстровцями та запорожцями. Всі троє отримали маєтки (пусті землі без селян) у Білоцерківському старостві, а Чановицького навіть призначили старшим козацького реєстру. І все було б добре, якби не два «але»: 1) козакам-реєстровцям уже давно не виплачували грошей за службу (звичайне явище для бідної державної скарбниці багатої, але децентралізованої країни — Речі Посполитої); 2) на маєтки Косинського (Рокитне, сьогодні містечко неподалік Білої Церкви, та сусіднє село Ольшаницю) та його товаришів знайшлися претенденти, та ще й які! Подальші події, до речі, різко розходяться зі стереотипною легендою про страшенні утиски православного населення Речі Посполитої клятими магнатами-католиками — маєток у дрібного чи то польського, чи то українського шляхтича відібрала пара представників двох найпотужніших православних УКРАЇНСЬКИХ аристократичних родів, а саме староста черкаський Олександр Вишневецький та староста білоцерківський Януш Острозький, син знаменитого князя Василя-Костянтина Острозького, «некоронованого короля» значної частини українських земель (зауважимо, що в цей період більшість українських магнатів, і тим більше шляхти, зовсім не «денаціоналізувалася», а продовжувала залишатися православними з такою собі «сарматоруською» свідомістю, чітко відмежовуючи себе не те що від московитів, татар чи волохів, але й від співвітчизників — поляків чи литовців). Вищезгадані добродії не просто займали високі посади — вони були представниками найвищої титулованої знаті в державі, що робило справу Косинського відверто безнадійною. Вельможні шахраї віртуозно впоралися зі справою — Вишневецький нібито купив маєтності у Косинського, а потім перепродав села Янушеві Острозькому, причому останній зумів здобути на згадані маєтки королівську грамоту. Ще й досі жодних документів, які підтвердили б правомірність купівлі сіл у Косинського, дослідники не віднайшли, хоча шукати їх почав не хто інший, як сам скривджений під час свого повстання. Схоже, бідолаха Косинський став-таки жертвою типової «рейдерської атаки» в стилі XVI ст.! Проте якщо волинський шляхтич Загоровський (з яким сталася схожа історія) змирився, вочевидь, отримавши від Вишневецького відступного (згодом він перебуватиме на службі у Острозьких, займатиме важливі посади, воюватиме проти Косинського і, зрештою, загине в 1612 р. в лавах козацької сотні на службі Речі Посполитої в бою з татарами), то Косинський почав діяти в неочікуваному напрямку. Він звернувся по допомогу до українських козаків. І треба ж було статися, щоб кривда однієї людини співпала з кривдою, котру було заподіяно урядом Речі Посполитої цілому фактично існуючому, але формально не визнаному козацькому станові! Аби не вдаватися в подробиці, скажемо, що саме в 1590 р., коли відбувалися змальовані нами вище події, уряд Речі Посполитої вирішив трохи зекономити на козаках-реєстровцях, не виплативши їм грошей за минулі роки служби з прицілом на те, щоб згодом

взагалі ліквідувати свавільне козацтво (постійне хитання від проектів розбудови козацького війська на кордонах як щита від татар і турків до планів цілковитої його ліквідації характерні для польської політики цього періоду). Так само не отримували грошей і козаки-низовики (запорожці). І король Сигізмунд III, і дехто з високих польських достойників зауважували, що гроші козакам варто було б усе-таки виплатити з прицілом на подальшу взаємовигідну співпрацю, але справа так і не рушила з місця протягом 1590 та першої половини 1591 р. В результаті козаки — реєстровці та низовики — вирішили застосувати свій звичний спосіб здобування «козацького хліба» — пошарпати турків на Чорному морі й паралельно знову вкотре вирушити в Молдавію, можливо, з новим претендентом на трон господаря.

Костянтин Острозький

Зі скупої інформації, котра є в нашому розпорядженні, відомо, що на Молдавію мав іти не хто інший, як... Криштоф Косинський! Але не судилося бунтівному шляхтичеві з Підляшшя стати молдавським господарем чи накласти буйною головою під польською катівською сокирою за розпалювання війни з васалом могутньої Османської імперії, як його попереднику — Івану Підкові. Шляхи на Молдавію надійно перекрили надвірні війська (приватна армія) князів Острозьких. І Косинський, за якого стали ображені козаки, обирає шлях «на волость» — тобто з пониззя Дніпра на Правобережжя, на Київщину та Брацлавщину (згодом цим шляхом ітимуть усі вожді повстань українського козацтва). В серпні 1591 р. козакам набридло чекати королівського комісара Якуба Претвича (сина популярного на прикордонні барського старости, німецького лицаря Бернарда Претвича, героя степових походів) із багато разів обіцяною зарплатнею. Косинський, зібравши загін, захоплює містечко Пиків (сьогодні село Пиків Калинівського району Вінницької області). Забравши кілька гармат та припаси з місцевого замку, Косинський пише цікавого листа до своїх прибічників з числа козаків. Наводимо текст (за М. Грушевським): «Наші ласкаві панове товариші! Нашу товариську прихильність поручаємо ласці вашій! Дойшла до нас вість, що пан староста з тими грошима до нас не спішить. Тому ви, не чекаючи нічого, пускайтеся зараз до нас. Скажіть слузі пана Претвича від імені війська, що вже його більше чекати не будемо: мусимо самі промишляти. Скажіть і уряднику в Шаровці, аби свого пана повідомив, що військо тих грошей не хоче чекати. Мабуть, заведуть нас із тим у зиму, як і торік: мали дати нам на святого Яна, а вже й осінь надходить. Писано з Пикова,

місяця Августа. Ваш жичливий товариш Криштоф Косинський і все рицарство». Приблизно тоді ж, а можливо, і раніше, Косинського, власне, і було проголошено козацьким гетьманом, бо наступні листи він уже підписував як гетьман. Мало того — Косинський почав компенсувати свої матеріальні втрати та невиплачену козакам платню за рахунок королівських маєтностей та маєтків свого ворога, князя Острозького. Так непомітно звичайне заворушення військ, котрим не виплатили вчасно гроші (таких бунтів жовнірів Річ Посполита знала багато), перетворилося на справжню війну на прикордонні.

Восени 1591 р. загони Косинського захопили міста Білогородку, Чуднів (цю назву ми ще зустрінемо в розповіді про Юрія Хмельницького), Корсунь, Паволоч, Фастів, Черкаси, Богуслав і Переяслав. Косинський відчував себе впевнено й навіть вимагав від місцевих міщан присягати йому як *козацькому гетьманові*. З міщан збиралися податки на козацьке військо, які Косинський щедрою рукою роздавав своїм прибічникам. Так само він роздав і невелику платню, привезену-таки нарешті Претвичем. Відчувши свою силу, козаки не думали складати зброю — спроби агентів князя Острозького та колишнього старшого козаків-реєстровців Яна Оришовського умовити їх розійтися не мали успіху. Ходили чутки, що Косинський збирається йти на Київ. Старий князь Острозький перелякано просив короля про допомогу, але коронне військо, яке також не отримало платні, збунтувалося, що дало можливість Косинському далі поширювати свою владу. Масштаби козацького виступу були нечувані для Речі Посполитої — під владою Косинського опинилася майже вся територія двох воєводств, Київського та Брацлавського. Загони Косинського дійшли до Костянтинова та Острополя й загрожували вже волинським землям князя Василя-Костянтина, тобто серцю володінь Острозьких. Протягом якогось часу люди Косинського утримували в своїх руках Київ. Проте такими собі тимчасовими резиденціями Криштофа стали Біла Церква та Трипілля. У Білій Церкві Косинський добряче пограбував майно Острозьких, а також їхньої довіреної особи — князя Дмитра Курцевича-Булиги, забравши зі спустошених будинків не тільки різне добро, але й папери — привілеї та інші документи щодо володінь князя Януша, зокрема і щодо злощасного Рокитного. Невідомо, чи було це зроблено з метою якось використати ці папери в майбутньому, адже Косинський не міг не розуміти, що всі мости спалено і після нападів на королівські маєтки прощення він не отримає. Можливо, від сплюження помешкань своїх ворогів невгамовний Косинський мав хоча б моральне задоволення. З листування князя Острозького ми знаємо, що козаки погрожували вбити і самого князя, якби він їм трапився. Цікаво, що зайняття Косинським значних територій відбулося майже без бою — князівські урядовці тікали, міста здавалися козакам без спротиву.

Єдиним значним винятком став Переяслав — тут в останніх числах грудня 1591 р. козаки Косинського влаштували справжню битву з місцевим гарнізоном, шляхтою і міщанами, з якими мали давні рахунки за те, що ті колись пограбували козацьку ватагу (той випадок навіть був розглянутий спеціальною королівською комісією, котра присудила переяславцям виплатити значний штраф на користь козаків, але, за одним не дуже певним свідченням, гроші потрапили до кишені того ж таки князя Острозького!). В Переяславі

загинув місцевий підстароста і чимало шляхтичів. Придворний поет Острозьких, Шимон Пекалід, послідовно «демонізуючи» ворога своїх улюбленців і покровителів, писав у своїй розлогій епічній поемі «Про Острозьку війну проти низовиків» про справжнє побоїще, влаштоване «синами темряви», повсталими козаками переяславським міщанам — з трафаретним набором катувань і жахів, убиванням матерів і немовлят і т. ін. Що ж, скажемо ми, чорний піар і пропаганда — не вигадка наших днів. Тієї ж думки і Н. Яковенко, котра переконливо довела, що подібні словесні формули Пекаліда — не більше ніж риторика. Як видно з тогочасних листів та інших документів, насправді Косинський запропонував переяславцям присягнути йому на вірність, за що їм прощалися їхні давні провини перед козацтвом. Гетьман почав укріплюватися в Трипіллі, звозячи туди артилерію, забрану з кількох міст і замків. Його загони, розіслані для збору провіанту та грошей, кілька разів навідувалися до різних міст Правобережжя, зокрема Києва, особливу увагу приділяючи маєтностям Острозьких. Козаки не мали на меті утримання міст у своїх руках, проте С. Леп'явко на підставі документів говорить навіть про заміну річпосполитського управління на цих територіях козацьким.

Тим часом стурбований король Сигізмунд III 16 січня 1592 р. видав універсал про призначення до Волинського, Київського та Брацлавського воєводств спеціальної комісії в складі Якуба Претвича, вже знаного читачеві Олександра Вишневецького, брацлавського старости Юрія Струся, барського старости Станіслава Гульського та ще одного урядовця з м. Бар — Яна Гульського. Очолювати комісію мав офіційний шеф реєстрового козацтва — колишній великий коронний гетьман Миколай-Єжі Язловецький. Можливо, якусь роль у переговорах комісарів з козаками мав узяти на себе колоритний київський католицький єпископ Йосиф Верещинський, войовничий захисник ідеї спільної боротьби козаків і поляків проти татар (знову несподіване сполучення, чи не так?). Комісія дісталася Фастова, і почалося активне листування. Язловецький писав до збунтованих козаків листи, пропонуючи вирішити справу простим способом — видати Косинського, за що решті було обіцяно повне помилування і регулярну платню. Процитуємо (за М. Грушевським) лист від 10 березня: «Панам Молодцям Запорозьким, що в Триполю під той час. Панове Молодці! Хоч ви невважаючи на моє писання вже показали себе непослушними і королеві пану моєму і мені самому, забувши свою присягу і обов'язки супроти свого природженого пана, але я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника королю і Річі Посполитій, і думаю, що за одного лотра [розбійника. — *Д. Ж.*] всі не схочете терпіти. Тому посилаю до вас ще цей лист, наказуючи вам іменем короля, аби ви того лотра видали, а самі волі королівській не противилися, бо тут ви породилися і трудно було б вам обійтись без Польщі, котрої вам би вже не знати. Інакше замість того, що я з вами мав служити королю і кров поганську розливати — коли ви зараз не ув'язните того лотра і не вишлете послів до мене, то я за поміччю Божою з людьми королівськими буду мститися над вами».

Як бачимо, королівські комісари застосували всі прийоми переконання — залякування, обіцянки, патріотичні заклики щодо спільної батьківщини — Речі Посполитої. Коли комісії увірвався терпець,

Борис Годунов

її члени з невеликим військом здійснили похід на Трипілля, але, переконавшись у силі козацьких укріплень і популярності Косинського, повернулися, так і не ставши до бою, до Фастова. 14 березня комісія прийняла декрет, який оголошував усе козацтво поза законом. Це не означало кінця переговорів — аби відрапортувати хоча б про якийсь ілюзорний успіх перед королем і сеймом, комісія домоглася від бунтівників обіцянки поводитися сумирно (очевидно, не займати і не грабувати нових територій) і зняти Косинського з гетьманства без його видачі (обидва пункти були згодом проігноровані козаками — Косинський залишився гетьманом, принаймні фактично так точно).

Увесь 1592 рік пройшов під знаком домінування козаків Косинського в Подніпров'ї. Парадоксально, але ніхто, схоже, не намагався зашкодити їхньому пануванню на прикордонні — Острозькі утримували Волинь і кілька замків на Київщині, решта території Київщини і Брацлавщини контролювалася козаками. Мали місце нерідкі конфлікти між козаками і місцевими урядовцями (зокрема, тим же Вишневецьким), грабунки маєтностей Острозьких. Схоже, влітку козаки пробували проникнути на Волинь і навіть розбили надіслане проти них князем Василем-Костянтином Острозьким військо, проте далеко не заглибилися. Але загалом активність людей Косинського йшла на спад — можливо, вони шукали інші виходи своєї енергії. Про це свідчать уривки даних про морські походи козаків на турецькі міста в цьому році, а також тривога московського уряду щодо можливості походу козаків Косинського, найнятих польськими та українськими магнатами, під Чернігів і далі на російське прикордоння. Але щодо Москви Косинський, мабуть, мав інші плани. Фактично він — перший козацький гетьман, котрий розпочав переговори з московським урядом царя Бориса Годунова й навіть відправив посольство до Москви. У відповідь Годунов прислав козацькому гетьманові і його соратникам Яковицькому, Бистрицькому, Сaську Федоровичу, Кизиму, Косовському, Холмському і Федорову (останній, можливо, був росіянином) грамоту з пропозицією здійснювати для нього сторожову службу в степах, за що козакам було обіцяно царське жалування (ясно, що йшлося не про російське підданство для запорожців, хоча якісь політичні плани у Косинського, схоже, зародились саме тоді). Одночасно козацьке посольство відбуло на захід — до Золотої Праги, столиці Священної Римської імперії германської нації, де козаки так і не отримали від імператора конкретної відповіді на пропозицію йти служити проти турків в Угорщину. Зрозуміло, що

лише дуже заангажований історик став би вбачати у цих діях Косинського «пошук зовнішньополітичних орієнтирів» — це був традиційний для козаків того часу пошук «козацького хліба», причому в ситуації, коли уряд Речі Посполитої припинив їх фінансувати. Незважаючи на безрезультатність козацьких відвідин Праги, цей візит став прологом до майбутньої співпраці Священної Римської імперії з низовими молодцями кількома роками пізніше.

Поки козаки налагоджували дипломатичні контакти, коронне військо Речі Посполитої і не думало вирушати на приборкання їхніх бунтів. Великий гетьман коронний Ян Замойський, чиї стосунки з князем Острозьким були, м'яко кажучи, не найкращими, спокійно займався стеженням за татарами, та ще й писав своєму помічникові, польному гетьману Станіславу Жолкевському, що справа Косинського — то приватний клопіт і головний біль старого Острозького, в який не має втручатися держава. Замойський навіть звинувачував українського князя, що, мовляв, той сам винен у колотнечі, яку можна було б залагодити миром на самому початку. Але ще більш вражаючим є те, що придушувати «козацьку сваволю» не рвався й сам Острозький! С. Леп'явко вважає, що причинами цього була мала заселеність київських маєтностей князя, грабунок яких не особливо шкодив йому (адже ядро гігантських володінь Острозьких на Волині загалом лишилося цілим) і, так би мовити, соціально-психологічний чинник. Він полягав у тому, що старий князь Василь-Костянтин Острозький протягом усього свого життя вважався покровителем козаків, котрі часто були вихідцями саме з його маєтностей. Кривава міжусобна різанина на прикордонні зовсім не була в інтересах православного князя, не дуже популярного та впливового при дворі переконаного католика Сигізмунда III. Василя-Костянтина не надто приваблювали сумнівні лаври карателя козаччини, яка могла б знадобитися дому Острозьких в майбутньому. Водночас поступки Косинському означали б неприпустиму демонстрацію слабкості. Тому вождь клану Острозьких зайняв вичікувальну позицію (на відміну від енергійного княжича Януша, котрий рвався в бій). Старий Острозький писав листи до гетьмана Замойського, скаржачись, що Косинський увесь час зміцнює своє військо, і прохав, аби цією справою зайнялося коронне військо. Як реагував на ці листи уряд Речі Посполитої, ми вже знаємо. Як не дивно, але подібна гра тяглася увесь 1592 рік! Протягом цього часу козаки неодноразово спустошували королівські маєтності та землі Острозьких, займали Київський замок, вивозили зброю та припаси. Продовжувались і традиційні сутички козаків із татарами.

Восени 1592 р. зібрався польський сейм. Одним із найважливіших питань, що слухалися на ньому, було питання про козацькі бунти на Подніпров'ї. Причому ініціаторами найбільш радикальних проектів сеймової постанови з цього питання були не хтось із українських чи польських магнатів території, яким безпосередньо загрожували козаки, а шляхта етнічно польських земель, налякана виступами в Україні. Пропонувалося оголосити Косинському та його спільникам із числа шляхтичів баніцію (вигнання та позбавлення маєтностей, прав і привілеїв) та інфамію (позбавлення шляхетського доброго імені), заборонити шляхті й урядовцям підтримувати козаків, оголосивши низове військо поза законом. Запорожців плану-

валося «вивести» з Київського воєводства на південь, за пороги, а також ліквідувати у них посаду старшого (гетьмана), аби козаків безпосередньо очолював великий гетьман коронний. Проте згадані проекти так і не стали сеймовою постановою — уряд Речі Посполитої був змушений вести більш реалістичну політику щодо низового козацтва, по суті — єдиного захисника південних кордонів держави, хай і ненадійного. С. Леп'явко вважає, що польські урядовці фактично недооцінили потенціалу козацтва, котре було сповнене рішучості добиватися затвердження своїх прав та привілеїв. На тлі війн шляхетських родів і безкінечної прикордонної війни козацькі виступи, можливо, сприймалися як чергова неприємність, з якою, проте, можна впоратися. Єдине, що справді занепокоїло короля і уряд, — це спроби запровадження козаками Косинського якоїсь власної юрисдикції. Йдеться про оту присягу, яку мали складати мешканці взятих повсталими населених пунктів. Адже присяга в Речі Посполитій мала віддаватися королю, і Косинський таким чином зазіхав на святе, протиставляючись володареві найбільшої європейської держави! Присягати Косинському мали як міщани, так і шляхта, що абсолютно не вкладалося в тогочасні юридичні норми. До речі, щодо селян тогочасні королівські універсали твердять, що їх повсталі козаки «плюндрують і мордують», що частково було правдою — радянський термін «козацько-селянські повстання» є тенденційним, застарілим і невідповідним, особливо щодо кінця XVI ст. Селяни дійсно нерідко приставали до козацьких загонів, але цілі перших і других були різні, й особливої солідарності між представниками цих станів, судячи з документів, не спостерігалося — всупереч твердженням істориків-марксистів про єдність інтересів пригноблених чи деяких істориків-державників про національні почуття українського селянства і українського козацтва. Навіть за значно пізніших часів Хмельниччини соціальна війна селянства і війна козаків не завжди рухалися в одному руслі.

Патова ситуація 1592 р. взимку того ж року набула несподіваного загострення. Косинський, відчуваючи свою силу, послав свої загони на Волинь і згодом сам вирушив до міста Острополя з головними силами. Склалася реальна загроза основному масиву маєтностей князів Острозьких та Вишневецьких. І останні різко активізувалися. Щодо козацького хазяйнування на Подніпров'ї та на Волині представники волинської шляхти відзначали, що козаки, «звичаєм неприятельським немало замків, міст і сіл окраїнних повоювавши, зголдовавши [сплюндрувавши і пограбувавши. — *Д. Ж.*] маєтність братів наших — шляхтичів оних країв і деяких самих осіб в неволю до в'язниці побравши, тепер з немалим військом, з арматою способом неприятельським аж до воєводства Волинського притягнули, умисливши і далі панства Короля Його Милості пустошити і плюндрувати». Отже, козаки йшли організовано, з артилерією і прапорами (це засвідчують джерела, що описують подальші бойові дії) і неабияким бажанням помсти. У відповідь 16 січня 1593 р. король оголосив надзвичайні заходи — посполите рушення трьох воєводств (Київського, Брацлавського і Волинського), доручивши командувати зібраним шляхетським ополченням князям Острозьким. Справжнім військовим лідером клану став Януш Острозький, тоді як верховне командування було в руках Василя-Костянтина. Останній зібрав усе своє надвірне військо, приєднав до

нього ополченців-шляхтичів, а також найняв кількасот піхотинців в Угорщині. Загальну чисельність магнатської армії встановити важко, але, за деякими даними, вона становила кілька тисяч чоловік (на думку С. Леп'явка — близько 5 тисяч, нам здається, що ця цифра може виявитися трохи заниженою, адже самі Острозькі нерідко збирали під своїм командуванням не менше озброєних слуг, а тут до них мали додатися шляхтичі з посполитого рушення і найманці). Барвистий опис військ, що виступили проти Косинського, подає Ш. Пекалід:

Першим сам батько [князь Василь-Костянтин. — Д. Ж.]
свій меч причепив до старечого боку...
Дубно могутнє, і Степань, і теж Костянтинів багатий
З шумом страшенним спішили, почувши сигнали воєнні
Лютого Марса, Берездів лісистий подав свою руку,
Туров, оточений рибними водами, вислав загони,
Сурож старанний пішов за патроном своїм дорогеньким,
Всі, як один, громадяни острозькі пішли воювати.
Військо велике було в Костянтина, таврійські, колхідські
Відділи, не бракувало людей тоді, здатних до зброї.
Кінні частини веде він і піші, блискучі від міді,
В кожного спис у руці наконечником гострим сіяє
Й лук смертоносний великий побрязкує лунко на плечах...
Відділ поляків, що сяяв від міді, привів пан Свошовський,
Гойський до відділів цих ще приєднав загони кінноти,
А Загоровський [той самий, про якого йшла мова на початку
цього розділу. — Д. Ж.] у себе зібрав списоносців когорту,
Й також шляхетний Боховський, хорунжий [Волинського краю].
Шляхта численна, що власні орала поля своїм плугом,
Віддана роду Острозьких, тепер узялася за зброю.
В них йшла частина до легкоозброєних відділів війська,
Що необхідні в дрімучих лісах, там, де доступ поганий,
Друга частина в шоломах блищала від міді тяжкої.
Сам Костянтин, що не раз у боях показав свою душу хоробру,
Зараз готовий вже був залишити острозькі пенати:
Разом з народом і кліром іде він до храму святого, —
Два білосніжних військових знамена внесли тут до храму...

Військо вирушило з Острога на Заслав (сьогодні м. Ізяслав Хмельницької області), де до нього приєдналися підкріплення.

Перший привал був у Заславі; воїнів всюди зустріли
Дружньо у кожній господі й прекрасний прийом влаштували...
У Заславі ще приєднався до княжого війська
Відділ п'ятсот юнаків щонайкращих, що вславився дуже
Серцем відважним, а їх командиром був славний Заремба.
Також і Януш Острозький з Угорщини відділ військовий
Через незвичні дороги привів був до Руського краю.
Навіть Мазовше свої залишило бочки із нектаром,

Хоч аж по вінця в них пінилось шумно вино виноградне,
Князеві вірне, вже звикло до звуків сурми бойової,
Зараз послало піхоту, хоч австри могутні шаліли,
І списоносців дало, і загони, закуті в залізо:
Жах і залізом вони викликали, й шоломом з султаном.
Військо численне прислав Олександр [Вишневецький, головний кривдник Косинського. — Д. Ж.], із маєтків набравши
Воїнів, що відзначались ударом тризубця й метанням
Списа, і різними вів їх шляхами до табору князя.
Йшли сюди ті, кому зброю дало проти ворога горе:
Знищена хата, чи хитрий обман, чи грабіжницький напад...

Як ми бачимо, військові приготування Острозьких були дуже солідні — князі мобілізували не тільки власних слуг, зібрали посполите рушення (про нього якраз ідеться в останніх двох рядках цитованого вище уривка), але й найняли угорську та мазурську піхоту, отримавши водночас підкріплення з інших польських земель (ті поляки, яких вів пан Свошовський, — явно важкоозброєні латники, і не тотожні мазурам — уродженцям Мазовії, що описуються окремо). Уважний читач, можливо, звернув увагу на якісь «колхідські» й «таврійські» загони у війську Острозьких. Під першими, схоже, слід розуміти власне українські війська (це випливає далі з контексту), під другими — загін татар, що здавна проживали в Острозі і служили місцевому князеві. Вони описуються в поемі окремо як досить екзотична для тогочасної Волині громада. Впадає в око значна кількість кінних загонів у війську володарів Волині, хоча основу війська мали становити стрільці та списоносці, що їх прикривали (як це було майже в усіх тогочасних європейських арміях). Війська були добре забезпечені артилерією: Пекалід згадує про «тяжкі метальні машини» — давнє мовне кліше, разом з іншими анахронізмами типу мідних шоломів та щитів запозичене з головного джерела натхнення поета — «Енеїди» Верґілія; звісно, маються на увазі гармати.

Що ж міг протиставити блискучій раті князів Острозьких Косинський? Його військо налічувало кілька тисяч досвідчених запорожців, котрі були гарною стріляючою піхотою. Командували ними, схоже, ті воєначальники, що були згадані в грамоті Бориса Годунова. Одного з них, Якова Осовського, знає і Пекалід. Він же називає і ще кількох — таких собі Серафина, що виступає в поемі як ледь не другий за авторитетом козацький ватажок після Косинського. У другій половині 1590-х рр. на Січі був якийсь Ждан Серафинович, можливо, родич цього козацького ватажка; також Носа, Полоха, «Ціркасія валаського» та Жука, що командував загоном козацької кінноти у 500 чоловік. Загалом за «реєстром» Пекаліда виходить, що Косинський та його отамани мали під Острополем близько 11 тисяч козаків, а також незліченні юрби селян-повстанців:

...Багато бідноти,
Легко озброївшись, тут прибуло, й, мов лівійські води,
Ворог заповнив шляхи, і було його більш, ніж колосся,
Вчора ще люду простого загін приєднався до нього [Косинського. — Д. Ж.],
Прагненням здобичі він загорівшись й шаленим бажанням,

І. Їжакевич. Перебендя

Швидко до міст, що найближче лежали, погнався згасити
Золота сильну жадобу і все забирав, що прекрасне...

За свідченням менш схильних до перебільшень джерел (наприклад, хроніки Й. Бєльського), загалом чисельність козаків Косинського не перевищувала 5 тисяч чоловік, плюс невідома кількість селян і мешканців міст Острополя, а згодом П'ятки, що приєдналися до повстання. «Незліченні» юрби низовиків і селян існували в буйній уяві Шимона Пекаліда (для більшого звеличення майбутніх переможців — князів Острозьких), а не на засніжених полях під Острополем і П'яткою, де булю б важко їх прогодувати. Військо Косинського поступалося своєму супротивникові за кількістю та якістю кінноти — цілком реальною нам здається цифра у кількасот легкоозброєних козацьких вершників, що не могли рівнятися важкоозброєній кінноті Острозьких. Щодо піхоти, тут сили можна умовно вважати рівними — брак списоносців козаки як завжди надолужували наявністю возів і вмінням вести бій табором (про це трохи згодом). Артилерія повсталих складалася з трофейних гармат і гаківниць — важких фортечних рушниць. За даними Пекаліда, явно отриманими «з перших рук», під П'яткою Косинський мав 33 гармати й кілька гаківниць, після бою трофеями армії Острозьких стали 30 гармат і 18 гаківниць. Проте вирішальним у протистоянні козацького гетьмана й Острозьких стала-таки перевага останніх в кінноті — чинник, котрий спрацьовуватиме не на користь козаків-повстанців XVI—XVII ст. ще не один раз.

Наскільки можна реконструювати хід подій кінця січня — початку лютого 1593 р., вони розгорталися так. В останніх числах січня Косинський вирішив дочекатися ворога під Острополем і дати бій авангарду Острозьких — кінноті на чолі з князем Янушем, котрі атакували повсталих:

Поки ще інший легіон, затриманий
снігом, барився...

Пекалід пише про розстановку козацьких військ на полі бою (п'ятьма загонами піхоти і двома — кінноти), не забуваючи згадати і про якийсь елемент військових хитрощів з боку козаків, які,

Підступ готуючи хитрий,
гармати свої розмістили
В балці кривій непомітній...

Все це дуже схоже на спробу Косинського розбити ворожий авангард, що спробував штурмувати козацький табір і місто, зайняте повстанцями. Штурм було відбито, Пекалід пише про рівні втрати сторін і таку собі нічию, що, враховуючи панегіричний характер твору, може означати і дещо гірший для Острозьких фінал — Януш втратив багато людей і був змушений чекати підходу батька з основним військом. Козаки тим часом підпалили княжий палац в Острополі й почали відступ на схід — можливо, з метою прориву на Подніпров'я. Косинський на цей час вже не міг не знати про наближення значних сил Василя-Костянтина Острозького і мав зрозуміти, що невдовзі буде оточений. Про те, що козацькому гетьманові вдалось добряче потріпати кінноту Януша під Острополем, свідчить і той факт, що молодший Острозький не зміг організувати переслідування козаків, що відступали по важких дорогах:

Уже наближалась сюди його [Острозького. — Д. Ж.] молодь,
Та низові козаки тут з'явилися швидше, ніж з неба
Блискавка вдарити може, не хотіли ж бо вірити Марсу.
Думка, що йдуть же свідомо на злочин, їм крил додавала.
Труднощі змусила їх переносити: саме стояла
Люта зима й по дорогах засніжених йти було тяжко,
Все ж таки маршем швидким до фатальної П'ятки добрались.

Іншої відповіді на резонне питання, як могла козацька піхота з обозами обігнати кінноту князя Януша і отаборитися у П'ятці (тоді — містечко з замком, тепер — село Житомирської області за 70 км на схід від Острополя), автор тієї книжки не бачить. Далі Косинський, знов-таки за Пекалідом, укріплює П'ятку, розставляє на її валах гармати і дає втомленому війську перепочити (поет змальовує прямо-таки справжнісіньку козацьку оргію, щоправда, зупинену невгамовним гетьманом, який буцімто розрубав сім бочок з вином сокирою, побачивши, що під місто прийшли ворожі загони на чолі з князем Янушем). Сьогодні важко встановити, чи дійсно Косинський і його люди затрималися в П'ятці надто довго і тому їх наздогнали переслідувачі, чи у них не було іншої альтернативи (адже втомлене і голодне козацьке військо могло остаточно втратити боєздатність). Так чи інакше, дії Косинського виглядають цілком розумно — він готується до прориву, зміцнюючи дещо розхитану дисципліну:

Гетьман [Косинський. — Д. Ж.], коня натиснувши залізними шпорами в боки,
Дух войовничий словами, як міг, намагався збудити.
Коні в вози запрягають і з'єднують [мажі з возами],
Щоб не змогло на передні ряди їх напасти острозьке
Військо, — порядок такий зберігають, звичайно, на війнах, —
Табором це козаки називають, ми ж звемо обозом.
Нищать м'ясні всі склади, які довго вони зберігали,
І забирають із них, тих складів, цілі туші волові,
Йдуть за столами й лавками і все це майно накладають
Швидко на мажі, які на жорстоку війну вирушають.

Пізнього ранку 2 лютого 1593 р. козаки вийшли з П'ятки рухомим табором і почалася запекла битва, що тривала кілька годин (до заходу сонця, яке заходить 2 лютого близько 17.00). Спочатку відбулися звичні для тих часів герці-поєдинки, а згодом закипів справжній бій — вирішальний для всієї кампанії. Аби не вдаватися в подробиці, цікаві лише любителям військової історії, скажемо, що обидві сторони билися мужньо, і на початку козаки мали певні успіхи (першими залпами козацької піхоти було вбито дві сотні ворожих коней і, вочевидь, чимало вершників — для довідки, втрати коней у битвах нового часу становили десь 3 до 1 відносно людських втрат). Проте згодом далася взнаки перевага Острозьких у кінноті та артилерії — саме завдяки останній невгамовний Януш зміг прорватися в козацький табір зі своїми кінними хоругвами (Пекалід барвисто описує, як ядра трощили козацькі вози). Спроби козаків переправитися через річку відбила

угорська (Пекалід у цьому місці поеми називає її «далматською» — можливо, насправді йдеться про найманих хорватів) піхота і списоносці. Після прориву Януша в табір козацькі ряди захиталися, і військо Косинського почало тікати. Кілька козацьких старшин (серед них загадковий «Серафин») загинули; Олександр Острозький згодом писав про втрати серед «найпередніших» людей у козаків, сам Косинський ледь врятувався (Пекалід повідомив, можливо, тенденційно, нібито гетьман сховався під мостом, звідки його привезли до П'ятки соратники). На думку С. Леп'явка, від остаточного знищення козаків урятувало настання темряви. Ми додамо слідом за Пекалідом, що Януш Острозький, який командував княжим військом, може, навіть не сподівався на такий успіх і не встиг перекрити повсталим шлях до П'ятки своєю піхотою і розпочати штурм майже позбавленого захисників міста. За словами поета, в місті запорожців

Мало лишилось, і справа і зліва від веж того замку
Ядра з гармат випускала обслуга маленька.
Син Костянтина, якби в нього думка поважна з'явилась,
Він би негайно до П'ятки послав ще й загони піхоти,
І день цей вогнистий для переможних був би останнім.
Страх небувалий тоді охопив ворогів, що втікали,
Падали мертвими скрізь охололі від страху їх душі,
Мертві лежали тіла їх усюди в лісах і на нивах...

Дані про втрати сторін, як завжди, суперечливі. Щодо козаків, то різні джерела твердять про 2—3 тисячі вбитих (С. Леп'явко вважає, що ця цифра дещо перебільшена, і то основна частина загиблих — селяни-втікачі та «козацька збиранина»; ми не будемо настільки категоричними — очевидно, і ядро війська Косинського зазнало відчутних втрат; гетьман також втратив майже всю артилерію та кілька прапорів). Острозькі, за одними даними, не втратили і десятка чоловік, за іншими, більш вартими довіри, зазнали чималих втрат, хоч і менших, ніж Косинський (особливо під час штурму табору — той же Пекалід чесно пише про це, зазначаючи, що низовиків усе ж загинуло більше — і це схоже на правду, враховуючи те, що найбільші втрати армія несе саме під час відступу, тим більше неорганізованого).

Ясно одне — Косинському не вдалося вирватися з «фатальної П'ятки», але й Острозькі не добили свого ворога. Сім днів тривало перемир'я, під час якого козаки поховали своїх загиблих у трьох братських могилах, а 10 лютого козацькі посли звернулися до князя Василя-Костянтина з пропозицією про мир. Посередником у переговорах виступив, як не дивно, Олександр Вишневецький, у якого, як ми пам'ятаємо, були давні рахунки з Косинським. Проте тут він виступав як державний урядовець і свою справу зробив — князь Острозький погодився на мир, але за умови, що Косинський особисто попросить у нього пробачення і складе присягу. Козацький гетьман був змушений піти на цей, м'яко скажемо, не надто приємний для нього крок.

Саме тоді появився із міста сам гетьман Косинський,
Часто зітхаючи, кроком повільним ступав по дорозі
Й зараз Острозьким князям, яким шкоду приніс незаконно,
Честь шанобливо віддав і, зійшовши з коня, самовільно
Впав у снігу і звернувся з проханням до двох цих монархів
[Василя-Костянтина і Януша Острозьких. — Д. Ж.],
Слізно благаючи: «Будь до своїх милосердним, о князю!
Справді з богами рівняє вас ваша князівська ласкавість.
Я, що вчинив це, прибув, і на мене свій меч ви спрямуйте.
Я — саме той, хто мечем сплюндрував ці міста, повні чару.
Бачу свою я загибель: лежать на полях, вкритих снігом,
Серця шалений запал і надмірно зухвала свобода,
Крахом жахливим я вже заплатив за свій злочин ганебний».
Тут він піднявся і князеві ноги почав цілувати.
Князь йому так відповів: «Віроломний, на справах життєвих
Вчися! Ось скільки повстань піднімає свавілля людини,
Як повертаються долі людей під час бунту такого
В битві кінноти страшної, куди веде Марсова битва,
Що зруйнувати спроможне отих громадян миролюбних,
Що несуть війни жорстокі, що може князів хвилювати,
Бачив ти все: це Господь, суддя правди, засвідчив у битві.
Це був той день, коли наші війська переможні розкрили
Вашу хвальбу. Це ж бо ти, саме ти ось покликав до зброї
Душі відважні оті, що тепер вкрили трупами землю.
Краще було б ті частини свої повести у Родопи
Й вигнати із перешийка вузького рифейські [татарські. — Д. Ж.] загони
Чи то піти на сніжний Танаїс і кавказькі тумани!
Зараз мужі ці острозькі набожні тобі все прощають.
Йди, щоб твоєї у П'ятці ноги не було, й наше місто
Звільнить хай той, хто з тобою посмів це повстання підняти».
Він же, нещасний, схилившись додолу, подякував вдруге,
В місто подався зажурений, голову вниз опустивши.
Третього дня, тільки сонце зійшло, всі козацькі частини,
П'ятку Острозьким лишивши, виходили швидко із міста,
І громадянин острозький їх більше уже не побачив.

Можливо, щодо цілування ніг Пекалід, захопившись описом тріумфу своїх покровителів, і дещо перебільшив (гетьман Жолкевський в листах згадував про триразовий глибокий уклін бунтівного гетьмана перед князем Острозьким і його синами, теж достатньо промовистий акт), але Косинський мав скласти присягу, текст котрої дійшов до наших днів. Це перша відома нам угода, в якій запорізьке козацтво виступає однією зі сторін: «Я, Криштоф Косинський, ми, сотники, отамани і все рицарство Військо Запорозьке один за одного і кожний з нас присягаємо Пану Богу, у Трійці єдиному, який створив небо і землю на тому, що ми всі і кожний з нас зосібно, маємо і повинні будемо тії всі кондиції... здержати. Так нам Пане Боже поможи!» Козаки зобов'язалися вибачитися за завдану Острозьким шкоду, за чотири

тижні залишити всі зайняті ними раніше міста й замки, відступивши за пороги, віддати артилерію, хоругви і полонених, видати й надалі не приймати втікачів із числа селян, міщан та князівських слуг, зняти Косинського з гетьманства і надалі поводитися «тихо-мирно», не турбуючи сусідів. Після присяги Косинського з військом було відпущено за пороги, переможне військо Острозьких розійшлося по домівках, а Шимон Пекалід почав писати свій шедевр, славлячи переможців. На думку С. Леп'явка, частину пунктів угоди козаків з князем Острозьким було складено «про людське, точніше, варшавське око» — особливо пункти щодо заборони походів на сусідів (татар і Московську державу). Князі Острозькі могли вважати, що провчили зухвалого бунтівника і повернули козацтво в свою «сферу впливу». Час показав, як глибоко вони помилялися.

Буквально за кілька тижнів стало ясно, що Косинський і запорожці і не думали складати зброю. Вирвавшись із пастки за допомогою капітуляції під П'яткою, Косинський не забув ті поклони і падання до ніг своїх ворогів. Криштофа не зняли з гетьманства, і як тільки на українських полях зазеленіла травичка, невгамовний Косинський уже був готовий до нового походу з Запорожжя «на волость». Його супротивник і кривдник Вишневецький у квітні 1593 р. писав про необхідність побудови на Дніпрі замків і висилки сюди значного війська для порятунку «бідної України від свавільних і злих людей козаків». За словами Вишневецького, Косинський мав на думці справді грандіозні плани «вивернути до ґрунту все пограниччя і нас усіх побити», для чого уклав угоду одночасно з кримським ханом і московським царем. Татари мали разом із запорожцями йти походом на українські землі, а цар буцімто надіслав низовикам гроші й сукно на жупани і почав писатися «царем запорозьким, черкаським і низовським». Останній пункт давно спростував М. Грушевський, звернувши увагу на те, що з часів Івана Грозного російські монархи називали себе царями черкеськими (через відомий шлюб Грозного з Марією Темрюковою) та низовськими (малося на увазі пониззя Волги, а не Дніпра). Але нічого неймовірного в самому факті переговорів Косинського з сусідніми державами немає, хоча незалежних підтверджень цьому немає. Зрештою, те, що описав Вишневецький, лише за якихось півстоліття по тому стане одним із варіантів зовнішньої політики українських гетьманів — Богдана Хмельницького та його спадкоємців. Але віддамо належне Косинському — він зумів-таки навести страху на прикордоння, звичне до бойових дій.

Настає останній акт драми. В травні 1593 р. дві тисячі козаків під проводом Криштофа Косинського підійшли до Черкас і зайняли місто, крім замку, де засів пан черкаський староста Олександр Вишневецький. Здавалося, на цей раз Косинський таки зможе помститися за все — за Рокитне, за програну битву під П'яткою і капітуляцію. Сам Вишневецький описав подальші події як героїчну битву за місто: «...те військо неприятельське, притягнувшись сюди під Черкаси з арматою, з гармат стріляли до замку і до міста і немало людей як слуг моїх, так і інших підданих Його Королівської Милості позабивали і вночі, як їх звичай, до замку і до міста з вогнем штурм учинити хотіли і нас усіх вигубити. Тому не хотіли ми чекати, але зійшлися з неприятелем, там же сам той здрайця Косинський забитий і його війська немало, інші повтікали за пороги

План Кам'янець-Подільської фортеці

Й. Брант. Козаки в дозорі

до другого війська». Коротше, героїчна перемога добра над злом, причому на чолі сил добра — пан Вишневецький на білому коні. І все б нічого, якби не одноголосне твердження трьох сучасників подій — хроністів С. Лібенського, Й. Бєльського та Р. Гейденштейна про те, що Косинський загинув у черкаській корчмі, куди необережно завітав із невеликим загоном, не дочекавшись основних сил свого війська. Корчму оточили люди Вишневецького, котрі й убили козацького гетьмана, його приятелів-шляхтичів Шалевського і Снятовського та 40 козаків. Про те, яка версія смерті «гетьмана Криштофа» набула найбільшого поширення згодом, ми вже згадували на початку цього розділу. Звісно, не можна виключати й елемента якихось хитрощів з боку українського магната — типу удаваних переговорів з Косинським у тій-таки корчмі чи переговорів справжніх, що переросли у бійку, яка мала трагічний кінець... Проте джерела загалом не підтверджують версію, популярну в багатьох сучасних загальних виданнях з історії України, — що Косинського заманили до черкаського замку і підступно вбили. Після загибелі гетьмана його дві тисячі козаків повернулися за пороги і розпочався новий виток степового протистояння.

За звичайною міфологемою, після смерті епічного героя його вірні соратники обов'язково мають помститися за нього і продовжити далі його справу, бажано довівши її до перемоги. Цікаво, але з Косинським справді сталося саме щось подібне. Про його смерть не забули — все літо 1593 р. пройшло в сутичках на Черкащині, і Вишневецький зрештою був змушений піти на значні поступки козакам. М. Грушевський та С. Леп'явко навіть називають ці поступки «капітуляцією черкаського старости перед козаччиною». В угоді, укладеній у серпні, Вишневецький погодився з тим, що козаки мають право на вільний прихід і відхід за пороги, реєстровці відстояли право обирати свого старшого, князь повертав козакам якесь конфісковане у них майно, його слуги не могли претендувати на майно померлих козаків (що, вочевидь, нерідко робилося), родичі Косинського та його друзів-шляхтичів мали право вимагати відшкодування за їхню смерть — усупереч постанові сейму, згідно з якою Косинський і всі шляхтичі, які приєдналися до козаків, оголошувалися поза законом! Вишневецький пішов на ці умови, що перекреслювали пункти капітуляції Косинського під П'яткою, бо козаки буквально змусили його до цього; до того ж на Волинь і Поділля рушили татари — до речі, варто замислитись, чи не існувало угоди останніх із вже покійним Косинським? Невдовзі після укладення угоди Олександр Вишневецький помер — своєю смертю.

Своєрідною була доля могутньої родини Острозьких. Вже на початку XVII ст. головна лінія вигасла, причому остання спадкоємиця, Анна-Алоїза, донька князя Януша, прийняла католицтво і, за переказом, навіть наказала перехрестити наново кістки своїх предків — переможців під П'яткою. Історичні шляхи українських магнатів і козаків включно із «козакуючою шляхтою» розійшлися остаточно. І повстання Косинського стало лише першим, дуже важливим і показовим кроком на цьому нелегкому й досить сумному, хоч і закономірному, шляху. Ми не поділяємо ідеї, викладеної в занадто полемічно загострених пасажах В. Шевчука, який вважав, що «з точки зору української державності... повстання Косинського було не національно-визвольне, а націо-

нально-розкладове і фатальне за своїми наслідками, фактично зруйнувало міжкласову солідарність нації вже на початку відбудови власної держави, оту моральну погодженість української аристократії та шляхти зі своїм народом, козацтвом зокрема. Адже Польща... миттю вбила клин між українськими верхами і низами...» Звісно, повстання Криштофа Косинського не варто вважати «національно-визвольною війною українського народу проти шляхетської Польщі» (адже читач мав нагоду переконатися, хто був головними дійовими особами згаданих подій). Так само не варто вважати його «національно-розкладовим». Це перш за все був виступ козацтва — сили, що виросла з колишнього боярства, втікачів тощо — проти ненормальної ситуації, за якою козацький стан не мав офіційно визнаного місця в соціальній структурі Речі Посполитої, водночас будучи основним захисником населення її прикордоння. Ми маємо справу зі справжнім коктейлем соціального невдоволення козаків, селян і міщан, особистих образ, бажання змін і збагачення... Тому Косинському не надто личать лаври «українського національного героя» чи тавро «українського національного зрадника» — він сам навряд чи зрозумів би, про що йдеться.

Особливістю повстання Косинського було те, що воно так і не було насправді придушене — масштабні козацькі заворушення 1591—1593 рр. плавно перетекли в нову козацьку війну (так само з певною селянсько-міщанською складовою) під проводом нового лідера, Семерія Наливайка, котрий, за іронією долі, брав активну участь у битві під П'яткою на боці свого пана — князя Острозького. Головним є те, що козацтво саме за часів недовгого гетьманування Косинського нарешті відчуло свою силу, усвідомивши, що фактично єдиним шляхом його соціального розвитку є політичний, а нерідко і збройний тиск на уряд Речі Посполитої і власних магнатів. Тому Криштофу Косинському справді належить першість, але все ж не в черзі українських мучеників за віру чи за ідею української державності, а в довгій низці тих гетьманів, котрі повели українське козацтво вищезгаданим, повторимося, тернистим і кривавим шляхом самоствердження. Саме під таким кутом зору Косинський — дійсно такий собі попередник іншого українського прикордонного шляхтича, у якого могутні сусіди собі на лихо теж спробують відібрати маєток. Того шляхтича зватимуть Богдан-Зиновій Хмельницький, але це вже зовсім інша історія...

Друга козацька війна і її герої, або Про запорожців, «наливайків» та «царя Наливая»

(С. Наливайко, Г. Лобода, М. Шаула, С. Федорович)

Спробуймо пригадати, імена скількох персонажів української історії стали матеріалом для створення прізвиськ, якими в ті чи інші часи називали українців? Так-так, Мазепа (так зване «мазепинство» — нічний кошмар російських шовіністів II пол. XIX — початку XX ст.), Петлюра, Бандера... Але цій шановній трійці передувало ще одне цікаве прізвисько, до утворення котрого долучилися двоє українців кінця XVI ст., рідних братів. Один із них був відомим церковним діячем, а другий — бунтівним козацьким гетьманом.

Мова йде про Дем'яна та Семерія Наливайків. Діяльність обох настільки далася взнаки сучасникам, що православних українців, які намагалися відстояти право на існування окремої православної конфесії, стали називати «наливайками» або «наливайківською сектою». Бути «наливайком» на початку XVII ст. — означало бути зрадником своїх обов'язків і держави в особі короля і Речі Посполитої, бунтівником, відступником, відщепенцем. Уніатські та католицькі автори намагалися довести наявність широкої змови між бунтівним козацтвом і православними колами міщанства, місцевими церковними діячами, а також східними православними патріархами, які нібито діяли як агенти турецького султана. Вся ця «наливайківщина» була спрямована, в очах тогочасних прибічників «теорії змови», на підрив існуючої в Речі Посполитій стабільності. Спробуємо ж розібратись, з чого все почалось і яка роль у подіях другої половини останнього десятиріччя XVI ст. Семерія Наливайка — одного з найвизначніших ранніх козацьких гетьманів.

Чому Семерія, а не Северина, — варіанта, до якого звикли чимало наших читачів, особливо ті, котрі належать до старшого покоління? За підрахунками відомого сучасного дослідника С. Леп'явка, праці котрого ми будемо активно використовувати в цьому розділі, ім'я (саме ім'я, не прізвище) Наливайка зустрічається в 15 різних документах, серед яких 5 листів самого Наливайка (оригіналів та копій). У переважній більшості цих документів (і що важливо — в усіх *своїх* листах) козацький гетьман фігурує як Семерій, інколи як Семерин і лише один раз як Северин. Ім'я Семерій існувало, хоч і було рідкісним навіть у ті далекі часи (від нього утворилось, наприклад, прізвище Семеренко). Так що слідом за С. Леп'явком та іншими сучасними авторами ми будемо називати Наливайка Семерієм.

Місце і рік народження середнього з братів Наливайків (старшим був Дем'ян,

ім'я молодшого нам невідоме) точно визначити неможливо. Але на момент своєї загибелі він був ще досить молодою людиною (ми знаємо, що Дем'ян помер 1627 р., переживши брата, помітно молодшого за нього, на 30 років). Місцем народження Семерія Наливайка польський хроніст Йоахим Бєльський називає Кам'янець-Подільський, хоча майже вся історична література з цього приводу твердить, що Наливайко народився в Гусятині на Західному Поділлі. А польський автор першої половини XVII ст. Йончинський твердив, що батько Наливайка, швець за фахом, жив у Острозі, й там виростали його сини. Там же, мовляв, і відбувся конфлікт батька Наливайка з відомим магнатом Марціном Каліновським за земельну ділянку, в результаті чого слуги магната побили батька Семерія та Дем'яна, від чого старий Наливайко помер. І все б добре, якби пан ксьондз Йончинський не мав у пізніших дослідників заслужену репутацію великого, скажемо м'яко, вигадника. Саме він у свій час запустив знамениту чутку про страту Наливайка за допомогою розпеченого залізного коня або бика (про це писав колись ще Іван Франко). Ось і щодо місця народження козацького гетьмана Йончинський, очевидно, помилявся — до Острога молодші Наливайки переїхали, мабуть, уже по смерті свого батька. Через те, що центром володінь Каліновського був згаданий вище Гусятин, і з'явилася версія щодо народження Семерія Наливайка в цьому місті. Те, що трагічна історія про батька Наливайка не є сама по собі вигадкою, ще в 1596 р. підтвердив... сам Семерій Наливайко. В листі до короля Сигізмунда III козацький гетьман коротко згадав про свої давні рахунки з Каліновським, пояснюючи мотиви тотального розграбування ним

Семерій Наливайко

Гусятина і захоплення добра магната. До речі, те, що Наливайко-батько і його сини (Семерій на початку своєї кар'єри та той невідомий нам наймолодший із братів) займалися шевством, зовсім не означає їхньої належності до міщан-ремісників. На думку С. Леп'явка, Наливайки були дрібними боярами, які не були нобілітовані й не мали шляхетської грамоти і герба. Сам Наливайко в листі до короля називає себе на час конфлікту з Каліновським «худим пахолком», тобто бідним, але особисто вільним слугою. У вільний від служби час такі дрібні бояри мали право займатись ремеслом, яке допомагало їм прогодувати себе і свої сім'ї.

Ми нічого не знаємо про матір Семерія Наливайка, проте в джерелах є згадки про його сестру Олену, а також про якогось «швагра» гетьмана (цей родич міг

бути або братом дружини Семерія, або чоловіком сестри — можливо, згаданої вище Олени).

За молодих років Семерій отримав непогану освіту в Острозькій академії, де гарну кар'єру зробив його старший брат, викладач цього ж закладу, який став особистим духівником могутнього українського магната князя Василя-Костянтина Острозького. Проте, говорячи про освіченість тогочасних шляхтичів та козаків, не варто перебільшувати її ступінь — адже в ідеалі середньовічного і ранньомодерного воїна-лицаря (воїна, але не князя чи правителя) книжні знання не займали першочергового місця — головним було його військове ремесло й особисті вояцькі якості. Безперечно, майбутній козацький ватажок мав чимало привабливих рис і яскравих здібностей, зокрема й те, що Макс Вебер називав харизмою. У нас є кілька словесних портретів Наливайка, залишених людьми, які особисто спілкувались із Семерієм або добре його знали. Так, німецький купець із Данцига Йоганн Керкербарт писав, що Наливайко «...з вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий, з вихованим і одвертим обличчям, та ні одним рухом не виказує малодушності або страху. І так багато хто шкодував, що він свою чесноту і мужність замість на користь батьківщини [Речі Посполитій. — *Д. Ж.*] обернути, обернув їй на згубу». Не менш схвально про певні якості Наливайка відгукнувся Й. Бєльський: «Була то особа красна, муж, яких небагато, був би на добро обертав, що Бог йому дав, до того ж пушкар знаменитий». Сучасники відзначали і те, що Наливайко не був позбавлений не тільки воєнного хисту, але й гарних манер (вже будучи полоненим, він чемно, згідно з тогочасними правилами етикету, привітав польську королеву, котра вирішила поглянути на знаменитого бунтівника). Про непогану освіченість гетьмана свідчить стиль його листів.

Ми не знаємо, як саме пройшли юнацькі роки нашого героя. За його особистим зізнанням у листі до короля, Семерій жив «з молодих літ своїх за багатьох гетьманів козацьких на багатьох місцях в землях неприятельських хлібом козацьким». Тобто замолоду Наливайко отримав військову виучку в запорожців; на думку С. Леп'явка, це було десь протягом 1580-х рр. Так само як і багато хто з молодих прикордонних шляхтичів і бояр, Наливайко, спочатку не мав на гадці ставати «професійним» козаком, і його кар'єра почала розвиватись по висхідній на службі у Василя-Костянтина Острозького — він став сотником надвірної корогви князя. Служив Семерій князеві вірно, не за страх, а за совість — це відзначали і запорожці, й сам колишній сотник. Згодом деякі політичні супротивники Острозького в Речі Посполитій навіть вважатимуть, що весь «наливайківський» рух ініціював саме князь Василь-Костянтин, аби поквитатись із особистими недругами з числа українських і польських магнатів, хоч насправді, як ми побачимо, справа була дещо складніша. Як пам'ятає наш читач, у 1591—1593 рр. на прикордонні розгорілася «козацька війна» між Острозьким і запорожцями під проводом Косинського. Наливайко, схоже, взяв у ній найактивнішу участь у складі військ князя — зокрема, вже відомий читачу поет Пекалід, змальовуючи битву під П'яткою, згадує і про подвиги такого собі Семерина («Семерин уже трупами всюди землю встелив») — скоріш за все, це якраз Наливайко. Згодом факт участі у війні проти Косинського та запорожців змусить

Наливайка шукати порозуміння з січовиками, які зрештою зрозуміли і пробачили своєму новому союзникові ту участь, адже Наливайко «перебував на службі у київського воєводи [Острозького. — *Д. Ж.*] ще раніше їх [низовиків. — *Д. Ж.*] війни з останнім; коли ж непорозуміння, які виникли між ними, закінчилися війною, тоді вже власна честь не дозволяла йому полишити воєводу, свого пана, хліб якого він їв задовго перед тим».

Переломним у житті Наливайка, так само як і в житті багатьох мешканців українського прикордоння, виявився 1594 рік. Взимку та навесні цього року кримський хан Бора Газі-Гірей готувався до великого походу в Угорщину на допомогу турецьким військам, які воювали проти австрійських Габсбурґів. Річ Посполита пообіцяла імператору Рудольфу II не пропустити татар через свої території — землі Поділля, Брацлавщини та Галичини. Проте реально польсько-литовські війська нічого не зробили для захисту своїх кордонів, і українське населення вже не вперше мусило самотужки організовувати самооборону. Активну участь у спробах зірвати планований татарами похід вирішив узяти й Семерій Наливайко, що діяв з дозволу князя Острозького. З місцевих боєздатних кадрів (дрібних бояр, козакуючих міщан тощо) — «людей таких, які життя і час свій весь звикли... тратити на послуги Речі Посполитої», як писав Семерій у листі до коронного гетьмана Замойського в квітні 1594 р. До речі, це перший з відомих нам листів Наливайка, в ньому він уже називає себе гетьманом — звісно, у значенні командира окремого загону, проте це свідчить і про рівень амбіцій Семерія!. Сотник князя Острозького протягом перших місяців 1594 р. сколотив загін у 2—2,5 тисячі козаків, який згодом джерела називатимуть «полком Наливайка». Фактично ротмістр Острозького завів, хай і тимчасово, власне «надвірне військо»! З цим загоном Семерій розпочав активні бойові дії — у травні його загін перебував на Брацлавщині, де козацький ватажок листувався з папським посланцем Олександром Комуловичем (Комулео), котрий закликав козаків створити спільний антитурецький фронт на Подунав'ї разом із молдавським господарем Аароном. А на початку червня Семерій вирушив на Подністров'я і взяв штурмом фортецю Паркани навпроти Тягині (сучасного міста Бендери) на Дністрі. Його війська розбили відомих своєю відвагою і люттю в бою буджацьких татар, спустошили багато їхніх улусів та турецьких і молдавських сіл і взяли чималі трофеї — зокрема, до 4 тисяч коней. Водночас Наливайко дізнався про переправу основних татарських сил через Дніпро і повернувся 16 червня до Брацлава, повідомивши Замойського про наближення ханських орд. Зірвати татарську переправу через Дніпро запорожці гетьмана Микошинського не змогли через сильний турецький флот, який прикривав переправу (див. біографію Микошинського). Тим часом на Січ прибули посланці Наливайка, який шукав контактів із запорожцями. Слово очевидцю — Еріху Лясоті, котрий саме в той момент перебував на Січі: «Того ж першого липня надвечір сюди прибули два посли від Наливайка (це такий знатний козак, а кілька років тому, коли запорозькі козаки вели війну з Київським воєводою, служив останньому проти них, тому вони були дуже незадоволені ним і вважали його своїм ворогом); вони принесли звістку, що Наливайко з двома чи двома з половиною тисячами своїх козаків погнався за татарами аж до Валахії

і відняв у них три чи чотири тисячі коней і привів з собою звідтіля. Але оскільки він дізнався, що у Запорозького Війська в даний час перевелися коні і їх бракує [чимало коней у запорожців відбили татари взимку 1594 р. — *Д. Ж.*], він хотів би поділити з ними свою здобич і подарувати 1500 або 1600 коней, щоб відтепер бути їхнім добрим другом. А тому, що він перебуває під підозрою у їхнього чесного рицарства, начебто він знову проти них, то він хоче особисто з'явитись у їхнє Коло, щоб покласти свою шаблю посередині й очиститись від всякої напасті та порозумітись. Якщо станеться так, що рицарське Коло і надалі визнаватиме його неправим, то він сам підставить свою голову, щоб її стяти його власною шаблею. Але він сподівається, що вони будуть задоволені його законним виправданням і надалі вважатимуть його своїм добрим другом і братом». Наведений уривок свідчить про політичну мудрість Наливайка, який явно почав грати в якусь свою політичну гру, поки що все ще перебуваючи на службі Острозького.

На жаль, козакам не вдалося зірвати прорив хана через українські землі в Угорщину — татари пройшли на початку липня через так зване Покуття та Галичину, як ніж крізь шмат масла, не зустрівши особливого опору — Наливайко прикривав Брацлавщину, Замойський і Жолкевський — власне польські землі, і в результаті татари сильно спустошили вищезгадану частину Західної України і вийшли на Паннонську рівнину через Карпатські перевали, як колись монголи 1241 р. Наливайко зробив спробу наздогнати ар'єргард орди, але не зміг і поблизу Теребовлі повернув назад. Проте, ганяючись за татарами, Семерій і його люди добряче спустошили шляхетські маєтки у Барському та Зіньківському староствах — причому як вимагаючи «податку» на утримання війська (забираючи коней, порох, провіант), так і діючи з особистих мотивів. Так, 20 липня 1594 р. Семерій Наливайко помстився за смерть свого батька, зненацька захопивши і розграбувавши Гусятинський замок Каліновського. Козаки вивезли звідти грошей, коштовностей та різного іншого добра на суму 50 тисяч злотих, зокрема 310 коней і колосальну кількість зброї (гармати, гаківниці і шмигівниці — багатостволки, які інакше називали «сороками» чи «органами») та боєприпасів. До Наливайка почали збиратись мешканці навколишніх міст і сіл — протягом липня його загін зріс до 4 тисяч. У стилі середньовічних селянських виступів повсталі перш за все нищили документи своїх панів на право володіння селами.

Повернувшись на Брацлавщину, козаки Наливайка і тут збирали «податок на військо», конфліктуючи з місцевою шляхтою. Проте вже наприкінці липня Семерій повів своїх людей воювати з турками у Молдавію (про що, очевидно, існувала попередня домовленість зі згаданим папським посланцем Комулео). Тут Наливайка вперше зрадила військова фортуна — спочатку він взяв місто Тягин (Бендери) і разом із ним — величезну здобич (включаючи 4 тисячі полонених, здебільшого цивільних, яких згодом можна було продати або обміняти), але на зворотному шляху під час переправи через Дністер молдавський господар Аарон, потенційний союзник антитурецької коаліції, напав на козаків і розгромив обтяжений здобиччю табір. Тогочасні джерела повідомляють про втрату Наливайком 3 тисяч чоловік, тобто більшої частини загону. Але частині козаків на чолі з їхнім гетьманом вдалось

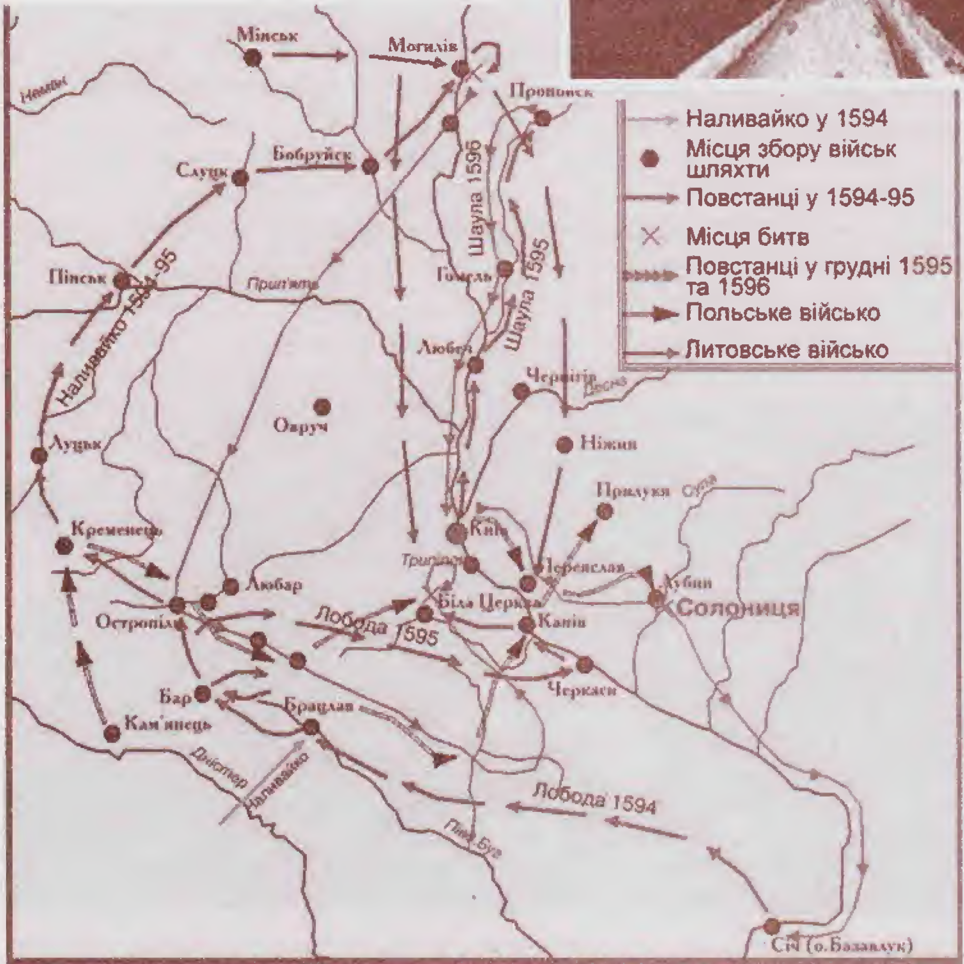

Й. Брант. Повернення козаків з походу

Й. Брант. Козацький табір

Семерій Наливайко

Карта повстання під керівництвом С. Наливайка, Г. Лободи та М. Шаули

прорватися на Брацлавщину, причому Наливайко заприсягся помститися підступному господареві. Як ми надалі пересвідчимось, що-що, а подібне слово пан Семерій тримав добре.

На Брацлавщині місцева шляхта зустріла Наливайка, скажемо так, без захоплення. Збираючись до центру воєводства на так звані «судові рочки», шляхтичі вирішили відмовити козакам у праві брати провіант та інші припаси у воєводстві. Лунали голоси про те, що послаблений внаслідок розгрому на Дністрі загін Наливайка можна було б узагалі розгромити остаточно, вирішивши проблему раз і назавжди... Проте козакам допомогли брацлавські міщани. В глуху північ 30 вересня 1594 р. люди Наливайка напали на шляхту на березі Бугу і добряче «провчили» в стилі XVI століття — загиблих шляхтичів було зовсім небагато, а от побитих, поранених і пограбованих до нитки — безліч. Наголошуємо — козаки не влаштували суцільної різанини в дусі «антифеодального народного повстання» — жакерії, хоча цілком могли б. Значить, метою козаччини Наливайка було наочно показати всім, хто господар у прикордонному воєводстві, ну і, можливо, трохи поправити свої статки після молдавської невдачі.

Тим часом дипломатія Папи Римського працювала ефективно — на осінь 1594 р. за допомогою чималих виплат і обіцянок вдалося об'єднати запорозьке, «наливайківське» і реєстрове козацтво (останнє — під проводом Я. Оришовського, див. його біографію). Формальним лідером об'єднаного війська був польський магнат, офіційний «старший» реєстру Миколай Язловецький, який мав ідею увійти до Криму і, можливо, навіть взяти Кафу. Проте козаки мали свої наміри, які не передбачали важких рейдів степовим Кримом (а похід мав бути сухопутним). Запорожці Лободи і козаки Наливайка прагнули здобичі — і помсти, тому метою мала стати багатостраждальна Молдавія. Так і сталося — наприкінці жовтня 1594 р. від 8 до 20 тисяч (!) козаків вирушило на Цецору і Ясси. Аарон був тричі розбитий козаками і втік у Валахію, а згодом визнав васальну залежність від імператора Священної Римської імперії. Козаки, взявши здобич, повернулися на Брацлавщину в листопаді, й почався новий тур переговорів — тепер уже між Аароном, папськими, імперськими й козацькими посланцями. До антитурецької коаліції приєднався також волоський господар Міхай Хоробрий та трансільванський князь Сигізмунд Баторій. Одразу скажемо — гора народила мишу. Потенційно надзвичайно перспективна антитурецька коаліція розвалилась протягом наступного 1595 року. Козаки Наливайка і запорожці Лободи мужньо штурмували Тягин і Кілію, нещадно грабували околиці цих турецьких форпостів у Молдавії, проте брак важких гармат не дав змоги оволодіти ними. Згодом влітку 1595 р. учасники коаліції пересварились між собою, господаря Аарона заарештували і стратили трансільванці, і врешті-решт козаки провернулись на Україну, не добившись перемоги. В ситуацію втрутилась офіційна влада Речі Посполитої — після протистояння під Цецорою (в цьому бою князь Кирик Ружинський підстрелив з лука племінника самого хана — див. працю Л. Подгородецького «Кримське ханство», Варшава, 1987) гетьман коронний Замойський і хан Бора Газі-Гірей уклали парадоксальний мир, за яким Молдавія... поверталась у васальну залежність до турецького султана і надалі мала залишатись буферною територією між Річчю Посполитою і власне Османською імперією.

Хтось назве такі дії польських достойників геополітикою, а хтось — зрадою справи антитурецької коаліції... Частина козаків залишилась на службі різних дунайських господарів — Міхая Хороброго, Развана Молдавського та Баторія, проте більшість повернулася додому. Наливайко ж, за даними С. Леп'явка, з двома тисячами козаків подався на службу до імператора Рудольфа і його брата ерцгерцога Максиміліана до Угорщини, де і пробув до вересня, отримавши від ерцгерцога за службу прапор (корогву). Ось, виявляється, які давні ті приятельські стосунки австрійських принців з українцями (у XX столітті їх підтримуватимуть відповідно ерцгерцог Вільгельм Габсбурґ, знаменитий «Василь Вишиваний», і українські січові стрільці). Можливо, саме на імперській службі Наливайко вдосконалив свої знання з артилерії — на імперських мануфактурах у Хайденхаймі, Ашау та Верфстені вироблялися кращі європейські гармати тих часів, а німецькі вчені зробили в середині та другій половині XVI ст. кілька важливих відкриттів та винаходів у галузі балістики. Хоча й до того ми відзначали інтерес гетьмана до гармат, гаківниць і шмигівниць, які могли дати козакам шанс у бою проти будь-якої якісної східноєвропейської кінноти, а також були самі по собі своєрідним клейнодом, символом і показчиком могутності війська. Згодом, після повернення Наливайка на батьківщину, загони козаків ходитимуть на допомогу до багатьох вищезгаданих правителів — і до Міхая Хороброго (аж до його загибелі, див. біографію Самійла Кішки), і до ерцгерцога Максиміліана.

Водночас на полишеній Наливайком Брацлавщині ситуація зовні дещо заспокоїлась — зокрема, місто Брацлав міщани й козаки, які тут лишились, урочисто повернули панові старості Струсю. Проте на Київщині та Поділлі вже зосередилась колосальна кількість козаків і покозачених бояр, міщан і селян-втікачів, які інколи приставали до козацьких загонів (за оцінками С. Леп'явка, 10—15 тисяч чоловік). Наявність серед козаків селян все ж не дає права говорити про селянсько-козацький характер повстання Косинського чи того ж Наливайка, як колись писали радянські історики. Ядром усіх загонів повстанців 1590-х рр. були люди з військовим досвідом, якого не було у селян, і менталітетом вільних людей — «лицарів» («Я не хлоп, я шляхтич, хоча й бідний», — пам'ятаєте Жендяна, слугу пана ротмістра Скшетуського, з «Вогнем і мечем» Сенкевича та Єжі Гофмана?). Наголошуємо — Наливайко не був таким собі лідером виключно селян-утікачів, на противагу Лободі — лідеру запорожців чи навіть «реєстровців», як інколи все ще пишуть деякі автори. Під командуванням пана Семерія перебували дійсно «непевні», з точки зору професійних козаків, елементи — так звані «покозачені» шукачі здобичі та пригод, серед яких, звісно, траплялось і чимало вчорашніх селян. Яким же потужним мав бути отой вплив, ота харизма Наливайка, аби настільки різношерста компанія була готова йти за ним у вогонь і воду аж до остаточного розгрому на Солониці!

Трохи про роль особи в історії — кількість заворушень на всьому Правобережжі зростає саме тоді, коли наш герой у вересні 1595 р. повернувся зі своїм двотисячним загоном з Угорщини на українські землі. Його шлях лежав через Галичину і Волинь. У вересні Наливайко стоїть під Луцьком — центром Волинського воєводства, беручи податки на утримання війська. Здавалося б, далі прямий шлях — через Волинь, на Подніпров'я, Брацлавщину, на об'єднання

з Лободою і новим запорозьким лідером — Шаулою. Проте такий план був би доречний... за наявності у Наливайка якихось серйозних політичних та військових планів. Питання, чи мав такі плани пан Семерій взимку 1595—1596 рр., давно викликає суперечки серед істориків.

Чого хотів Наливайко своїми постійними переміщеннями територією сучасної Західної України та Білорусії взимку та навесні 1595—1596 рр.? Помститися Замойському, котрий фактично зірвав похід у Молдавію своїм миром із турками? Піти на Краків і вирізати всю шляхту, захопивши коронні скарби і проголосивши себе козацьким та селянським «царем Наливаєм»? Пограбувати маєтки своїх особистих ворогів та ворогів свого сюзерена князя Острозького (сам Василь-Костянтин, звісно, всіляко відхрещувався від колишнього васала; проте він же писав, що ледь не половина його людей п'ють за здоров'я та успіхи Наливайка)? Влаштувати антифеодальну чи національно-визвольну війну з релігійним антиуніатським і антикатолицьким змістом? Чи взагалі не мав ніяких чітких планів, а без жодної системи метався по великій території між Слуцьком, Могильовом, Пінськом, річками Прип'яттю та Горинню? Від нашої відповіді на це питання залежить дещо більше — чи вважаємо ми Семерія Наливайка таким собі попередником Хмельницького, «українським державотворцем», або «виразником інтересів пригноблених класів», або борцем за віру, або вірним васалом князя Острозького, а може, взагалі «бунтівником без ідеалу».

Скажемо одразу — у нас є певні підстави для майже всіх вищезазначених варіантів відповіді на це складне питання. Про Наливайка протягом 1595—1596 рр. ходили найрізноманітніші чутки. Те, що його козаки майже не чіпали маєтків князя Острозького, може говорити про збереження певних прямих контактів між князем і його колишнім васалом (мабуть, через Дем'яна Наливайка), а може — просто про лицарську поведінку колишнього сотника особистої охорони князя. Кілька «наїздів» на маєтки недруга князя, майбутнього уніатського єпископа Терлецького можуть свідчити про несприйняття Наливайком і його людьми ідеї унії, а може — про зведення рахунків із ворогами сюзерена, — адже майно Терлецького Наливайко грабував разом із дрібним князем Флоріаном Гедройцем, васалом Острозького. Нічого собі «антифеодальна» боротьба виходить! Та й на десятки інших маєтків козаки Наливайка теж «наїжджали», хоча їх власники й не були уніатами). Зізнання на останньому допиті змученого тортурами гетьмана про те, що він хотів узяти участь у «війні за віру», якби її почав князь Острозький, не варто сприймати надто всерйоз — це надто схоже на зізнання підсудних відомих «політичних процесів» у Радянському Союзі в 1930-х рр. Просто багато хто серед магнатів Речі Посполитої був зацікавлений

Українська ювілейна монета «Северин Наливайко»

у зізнаннях Наливайка проти князя Острозького… Навряд чи хотів Наливайко стати і «царем Наливаєм» — таким собі українським Гільйомом Калем (ватажок французької Жакерії), вирізавши шляхту й магнатів до ноги, — хоча такі плани йому залюбки приписували його перелякані вороги. Факт масових втеч до Наливайка селян як аргумент на користь суто антифеодального характеру його боротьби перекреслюється численними фактами втеч до тих же загонів шляхтичів, бояр, навіть тих же дрібних князів, дітей заможних міщан тощо. Виходить, рух Наливайка був для багатьох «пасіонарних» мешканців України і Білорусії можливістю звести старі рахунки, збагатитися чи просто пошукати пригод (останній мотив точно рухав дванадцятирічним сином багатого волинського шляхтича Василя Гулевича, який втік до козаків Наливайка, за що згодом гетьман Замойський гудив його тата на сеймі у Варшаві). Але, звісно, найбільше загони Наливайка поповнювали «все, кто загнан, неприкаян», бо «кто без страха и упрека — тот всегда не при деньгах», як у тій пісні В. Висоцького про Робін Гуда з радянського кінофільму про доблесного лицаря Айвенго.

Тепер щодо «державотворчих» планів Семерія Наливайка. В добу моди на суцільне державотворення в українській історичній науці не міг залишитися непоміченим давно відомий і знаменитий лист козацького гетьмана до короля Сигізмунда III. В ньому Наливайко пропонує королю свою службу за певних умов. Серед них — утворення на Брацлавщині такої собі «альтернативної Січі», яка має підпорядкувати собі Січ Запорозьку і стати надійним захистом України та Речі Посполитої в цілому від татар. Сам Наливайко бажав стати гетьманом цього своєрідного реєстрового війська в дві тисячі чоловік, гетьманом, який підпорядковувався б тільки гетьманам коронному і литовському. Платня козакам мала бути регулярною — Наливайко навіть вказував (можливо, навіть дещо іронічно!), що її джерелом могли б стати упоминки (данина чи відкупне), які Річ Посполита платила за те, щоб татари не грабували її територію. Фактично, навіть якщо стовідсотково прийняти на віру щире бажання пана Семерія порозумітися з королем, цей проект не дуже відрізнявся від попередніх, відомих з часів Лянцкоронського чи Байди. Просто Наливайко намагався пристойно «працевлаштувати» своїх козаків, які довіряли йому (не дивно, що йшлося про дві тисячі — десь стільки війська і було взимку 1595—1596 рр. у козацького гетьмана в Білорусії, не рахуючи тимчасових поповнень, яким він не був нічим зобов'язаний). Так що не варто поспішати з проголошенням чергового українського «державотворця». А то виходить, що всі народи світу створювали державу, щоб у ній жити, а українці жили, щоб ту державу створити. Стара, перелицьована на новий лад пісня про «цілеспрямованість» української історії в напрямку до якоїсь конкретної мети (колись такою метою проголошувалось невситиме бажання українців «розчинитися в російському морі», згодом — знайти своє щастя в «радянській сім'ї народів», а тепер — збудувати державу за будь-яку ціну…).

То невже ж таки Семерій Наливайко був анархістом? Адже саме таке оригінальне визначення автор цієї книжки знайшов щодо іншого, вже відомого читачу персонажа, Самійла Зборовського (див. його біографію), на одному з польськомовних анархістських сайтів. Якщо чесно, не надто схоже на те. Згадаймо хоча б вищенаведе-

ний лист до короля. На нашу думку, яка почасти збігається з гіпотезою С. Леп'явка, Наливайко дійсно не мав у цей період, та й згодом, якоїсь окресленої політичної програми. Для його війська життєво важливим було пережити непросту зиму, зберігши боєздатність. Опинившись у ролі магніта для різноманітних втікачів, Наливайко мав постійно переміщуватися по великій території, — по-перше, аби прогодуватись (не спустошуючи села й міста остаточно, адже повторюємо — мова не йде про свідому тактику «спаленої землі»), а по-друге, аби вивести свій загін з-під удару різних шляхетських формувань, які намагались розбити Наливайка протягом усього цього періоду й покласти край покозаченню та поборам з їхніх володінь. У нагоді козацькому гетьману стали як власні полководницькі здібності, так і політична невизначеність і відсутність значних державних військ у Речі Посполитій. А військам окремих магнатів Наливайко міг давати раду досить довго, особливо враховуючи їхній склад — таких самих дрібних шляхтичів, слуг і бояр, як і ті, що йшли за паном Семерієм. З суто військової точки зору відзначимо блискучі здатності загону Наливайка до постійного маневрування (чому сприяли замерзлі річки, болота й засніжені дороги, якими переміщувались козацькі сани), успішне взяття кількох міст, зокрема добре укріпленого Могильова, непогану дисципліну в основному загоні (ядрі) армії Наливайка, яку підтримував гетьман, дбайливе збирання (і вміле застосування) паном Семерієм легкої артилерії, котра зрештою зросла до 30 гармат, 100 гаківниць і багатьох шмигівниць, суворе дотримання військової таємниці — «Давно би я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися», — як говорив сам гетьман.

Якими були плани Семерія Наливайка щодо весняно-літньої кампанії 1596 р. — важко сказати. Можливо, він дійсно збирався йти до Острозького, або в Трансільванію чи за пороги, як говорив гетьман на своєму останньому допиті. Проте вони мали швидко змінитись, як тільки козацька розвідка донесла про швидку мобілізацію проти бунтівників кварцяного війська — регулярної найманої армії, ядра збройних сил Речі Посполитої під командуванням польного гетьмана Станіслава Жолкевського, учня Замойського і в майбутньому блискучого польського полководця. Всього буде достатньо в біографії головного супротивника Наливайка — і гучних перемог над військами Московського царства, і багатства, і слави, і наостанок — гіркоти поразки під Цецорою 1620 р., де склав голову старий вояк. Але кампанія проти Наливайка була першою великою самостійною операцією польного гетьмана.

Слід віддати належне й українському опонентові Жолкевського: як тільки Наливайко дізнався про наближення кварцяного війська (яке нараховувало до 8 тисяч чоловік, плюс регулярне литовське військо та надвірні війська українських, польських і литовських князів), він розпочав швидкий відступ на Подніпров'я, на з'єднання з загонами Лободи, Шаули та Саська Федоровича. Проте відірватися від гусарії Жолкевського (саме кіннота становила ядро кварцяного війська) козацькому рухомому табору не вдалося — 28 лютого 1596 р. під Острополем Жолкевський напав на ар'єргард Наливайка, що стояв на квартирах і не був готовий до бою. Сотні Марка і Татаринця загинули, але дещо затримали Жолкевського. Подальша історія кампанії Жолкевського проти Наливайка аж до Солониці може бути

для спрощення подана у вигляді постійних спроб польського воєначальника наздогнати козаків, водночас діючи на «дипломатичному фронті» і намагаючись посварити амбітних козацьких ватажків, вивівши з гри їхні загони, і відповідних спроб Наливайка всього цього не допустити. Те, що Наливайкові неодноразово вдавалося відриватися від переслідування, відбивати атаки військ Жолкевського артилерійським і мушкетним вогнем у шикуванні стаціонарним та рухомим табором, зрештою, приєднатися до об'єднаних козацьких сил 1 квітня 1596 р. під Білою Церквою, — надзвичайно багато говорить про нього як про дуже обдарованого полководця. З помітно слабшими чисельно й якісно силами гетьман вислизнув із міцних щелеп коронного війська...

Після зриву переговорів між козаками і Жолкевським внаслідок агресивних дій князя Кирика Ружинського щодо козацьких загонів 3 квітня 1596 р. відбулась генеральна битва «другої козацької війни» — Жолкевський атакував козацький табір в урочищі Гострий Камінь під Білою Церквою. Зважаючи на всі розбіжності й тенденційність джерел, можемо сказати одне — це була тактична нічия чи навіть успіх козаків і стратегічна перемога Жолкевського. Жовніри не змогли прорвати козацький табір, зазнавши чималих втрат від артилерійського вогню та мушкетів козаків, але чимало загинуло й повстанців. Шаулі відірвало руку ядром, був убитий Сасько Федорович, Наливайка, за даними, що отримав після бою Жолкевський, теж було поранено. Це не завадило Семерію взяти на себе командування загоном Шаули, козаки котрого обрали Наливайка своїм гетьманом (важко поранений Шаула хоч і вижив, але на гетьманство не повернувся). Загальне керівництво військом повстанців залишилося в руках Лободи. На якийсь час козаки відірвалися від переслідування й навіть переправилися через Дніпро на слабко заселений лівий берег, проте на допомогу Жолкевському, якого вони не змогли розбити, йшли литовське військо та роти Потоцького, що повернулись із Молдавії. Авторові ця ситуація чимось нагадала останню кампанію славетного гладіатора Спартака на півдні Італії, коли звитяжний фракієць був затиснутий між сильнішим за його армію військом Марка Красса і легіонами Помпея та Лукулла, котрі спішно поверталися до Італії. Тоді Спартак спробував переправитись на Сицилію, аби там підняти нове повстання і зберегти кадри свого війська. Щось подібне фактично намагались зробити Наливайко і Лобода. Паралельно провалилися кілька спроб переговорів між ними і Жолкевським — той вимагав видачі імператорських прапорів, гармат і Наливайка як умови миру...

Об'єднаний козацький табір відступав у глиб Лівобережжя — єдиною можливістю порятунку був постійний відступ, а можливо, і перехід до земель, підвладних московському царю, де Жолкевський не зміг би переслідувати повстанців, не наразившись на великий міжнародний скандал. Проте Жолкевський швидко подолав Дніпро, й переслідування тривало. Першими нав'язаного темпу не витримали козаки — їхній переобтяжений жінками і дітьми (яких козаки з Правобережжя, обґрунтовано боячись репресій, везли з собою) табір міг відірватись від кінноти ворога лише за сприятливих обставин. Частина повстанців розбіглася з табору — на момент облоги на Солониці в таборі Наливайка та Лободи лишилося до 6 тисяч боєздатних чоловіків, плюс не менше «нонкомбатантів» — жінок, дітей,

Л. Жемчужников. Козак їде на Січ

Народна картина «Козака з ляхом розговор». Перша половина XIX ст.

старих, а також поранених). Фатальним для козаків стало захоплення жовнірами Жолкевського не до кінця знищеної повстанцями понтонної переправи через Сулу нижче Лубен і обхідний маневр, здійснений кінними ротами на чолі з Ружинським, Михайлом Вишневецьким та давнім знайомим Наливайка — брацлавським старостою Струсем. Десь між 22 та 24 травня, як відзначає С. Леп'явко, козаки зрозуміли, що прорватися не вдасться, і стали укріплювати табір у багнистій місцевості біля річки Солониця. Стратегічно кампанію виграв Жолкевський, але тактично перемогу ще треба було здобути. На початку травня сейм у Варшаві видав історичну постанову «проти козаків і свавільних людей»: згадані вище категорії осіб підлягали знищенню, а майно їхніх лідерів — конфіскації. У козаків відбиралися Трахтемирів і Бориспіль, а козаки як такі оголошувалися зрадниками і ворогами батьківщини... Одразу скажемо — це була перша, але далеко не остання спроба знищити козацтво законодавчим чином, підкріплена вогнем і мечем.

Польний гетьман мав на початку облоги козацького табору на Солониці 5—6 тисяч чоловік (постійно отримуючи поповнення; єдиним з великих українських магнатів, хто не прийшов до нього на допомогу, був Василь-Костянтин Острозький, а також його васали), десь стільки ж мали Наливайко і Лобода, проте вищезгадані два війська були нерівноцінні за якістю — козаки не мали кінноти, рівноцінної коронній, і можливості поповнювати запаси їжі, фуражу і боєприпасів. Проте козацькі гармати раз за разом відбивали спроби коронного війська атакувати, а козацька кіннота перші кілька днів облоги робила постійні вилазки, інколи небезуспішні. Козаки обкопали свій табір із багатьох рядів возів шанцями-окопами, встановили на земляних реданах гармати, і спроба прямого штурму обійшлася б надто дорого коронному війську. Жолкевський знав це і сіяв у козацькому середовищі розбрат, чекаючи водночас на прибуття важких облогових гармат. Сподівання польського воєначальника на розкол всередині козацтва справдилися — наприкінці травня на черговій бурхливій козацькій раді Лободу звинуватили у зраді і вбили прихильники Наливайка, але це не привело до об'єднання влади в одних руках — прихильники Лободи не пробачили Семерію загибель свого гетьмана і вибрали своїм новим гетьманом Кремпського. Водночас запорожці продовжили переговори з Жолкевським, який вимагав видачі Наливайка і клейнодів. Єдина надія повсталих — флотилія Каспара Підвисоцького — не змогла пробитись по Дніпру до табору з першої спроби, а друга спроба просто запізнилася — до Жолкевського прибув загін князя Заславського з важкими гарматами. 5—6 червня козацький табір бомбардувала важка артилерія, і 7 червня запорожці домовились із Жолкевським про капітуляцію. Наливайко, довідавшись про це, вирішив востаннє спробувати щастя в бою, але його спроба прориву з табору була зірвана його ж супротивниками з числа запорожців. Наливайка, Шаулу, Шостака і ще кількох лідерів повстанців було видано польному гетьману, а вранці 8 червня відбулася капітуляція, що перетворилась на бійню (див. біографію Кремпського).

Сумна доля чекала й на полонених козацьких ватажків — Наливайка і 12 його товаришів. Тріумфатор Жолкевський узяв їх із собою до Львова. Процесія з кількох десятків возів і карет в'їхала в місто десь у середині липня. До початку серпня в'язні

перебували у Львові, де Жолкевський передав їх Замойському. Проте одного разу пан Станіслав забрав Наливайка в свій маєток — про що говорили козацький гетьман і його переможець, ми не знаємо. За пізнішою легендою, Наливайко, проїжджаючи мимо кафедрального львівського костелу, нібито сказав, що якби переміг, то перетворив би цю споруду в стайню для коней.

12 серпня Семерія привезли до Варшави. Там подивитись на нього збігся величезний натовп. Там же бачила козацького гетьмана і польська королева, котрій Семерій шляхетно вклонився... Далі почалися допити і страти. У грудні було страчено всіх соратників Наливайка, за винятком трьох, яких відпустили, аби вони розповіли всім про королівську справедливість і милосердя. Особливе «милосердя» було виявлено до головного ворога Речі Посполитої — Семерія Наливайка. Його тримали в ув'язненні аж до квітня 1597 р., постійно піддаючи тортурам і мордуючи голодом та відсутністю сну (нерідко по кілька діб поспіль). Метою катів було дістати свідчення щодо планів і намірів Наливайка, а також про наявність його спільників серед українських і польських магнатів і шляхти. Проте навіть під тортурами козацький гетьман не дав жодних свідчень, які могли б кинути серйозну тінь на того ж Василя-Костянтина Острозького чи будь-кого іншого. Він лише визнав, що контактував з князем як його колишній слуга, що аж ніяк не могло зашкодити Острозькому. Цілком можливо, що у Наливайка хотіли дізнатись і місцезнаходження величезних скарбів, котрі він захопив під час походів по Молдавії та Речі Посполитій. Проте і щодо скарбів нічого не вдалося з'ясувати — вони залишаються незнайденими й дотепер.

Семерій Наливайко намагався не падати духом — він писав листи до папського представника, проте їх перехоплювала охорона; друзі передали козацькому ватажкові пилку, й він ледь не втік, але був схоплений, коли перепилював кайдани. Останньою надією гетьмана був його давній знайомий, шляхтич Йордан Спітек, який дійсно намагався заступитися за Наливайка перед королем, але помер в жовтні 1596 р.

11 квітня 1597 р. Семерія Наливайка стратили у Варшаві, відрубавши голову і четвертувавши тіло, шматки котрого розвісили по міських площах. В Україні згодом (можливо, завдяки вигаднику ксьондзу Йончинському) виникне легенда, що бунтівного гетьмана посадили на розпеченого залізного коня і коронували таким же вінцем за те, що він хотів стати «царем Наливаєм». Згодом легенда трансформувалась у жахливе оповідання про спалення Наливайка живцем у мідній фігурі бика. Якщо останню байку ще Іван Франко слушно виводив із відомого оповідання про давньогрецького тирана Фаларіса, то отой кінь з вінцем, на нашу думку, могли бути запозичені не стільки з античних джерел, на яких завжди зосереджували свою увагу дослідники цього трагічного сюжету, а з середньовічного оповідання про вождя Жакерії (селянського повстання у Франції XIV ст.) Гільйома Каля, якого, за легендами, стратили таким чином слуги короля Карла Злого Наваррського, який придушив Жакерію. Надто багато співпадає — мотив бунту, проголошення себе «королем» (про Каля ходили такі чутки) тощо.

Яскраве життя і трагічна смерть Семерія Наливайка не були забуті сучасниками і їхніми нащадками. Наливайко став одним з улюблених героїв пізніших ук-

раїнських козацьких літописів — борцем за віру (адже жив якраз за доби Брестської унії), відважним звитяжцем і жертвою підступних ворогів. Як влучно зауважив С. Леп'явко, легенда про мученицьку смерть гетьмана «для православних стала символом мучеництва за віру, для козаків — за козацькі права, тоді як для шляхти, католиків і уніатів це був приклад розплати за політичні злочини і релігійні гріхи». Образ Наливайка як символ бунту, боротьби за свободу використовуватиметься поетами-романтиками XIX ст. (поет-декабрист Кіндратій Рилєєв присвятить козацькому гетьману цілу поему), Тарасом Шевченком. Уже в XX ст. великий роман про гетьмана написали відомі українські письменники Іван Ле і Микола Вінграновський. Так що імені Семерія Наливайка, козацького гетьмана, котрий «з малим загоном ледь не призвів Річ Посполиту до остаточної згуби», як писав у 1629 р. константинопольський патріарх Кирило Лукаріс, історична доля не дала піти в забуття. Не пішла в забуття з його смертю й українська козаччина — кінець «другої козацької війни» означав до певної міри лише послаблення позицій козацтва на прикордонні, втрату козацтвом легального статусу (за новою сеймовою постановою від 1 вересня 1596 р. всіх козаків, що не перебували на службі у конкретного магната або держави, було наказано ловити і страчувати) і початок доби репресій місцевої влади проти козаків. Проте цей період триватиме далеко не так довго, як, можливо, розраховував дехто з переможців з-під Солониці…

Тепер коротко про козацьких гетьманів, що діяли разом з Наливайком (або паралельно з його загоном і незалежно від нього) під час вищезгаданої козацької війни. Найбільше ми знаємо про Григорія Лободу — досвідченого лідера запорожців, який був їхнім гетьманом ще в 1593 році під час чергового походу на турецькі і волоські міста Подунав'я. Тоді Лобода взяв чималу здобич і успішно повернувся на Січ. 1594 та 1595 року Лобода разом із Наливайком ходив на Молдавію, знов успішно. Походи не заважали панові Григорію дбати й про особисте життя — під час перебування на Брацлавщині Лобода одружився з місцевою молодою шляхтянкою, панною Оборською, змусивши її опікунів погодитись на укладення шлюбу. Як писав М. Грушевський, у Лободи були «якісь ближчі відносини до київських монастирів, де потім розшукували його майно, за свого гетьманства він купує у Олізара Волчковича село Сошники в київськім Поліссю… аж до смерти чи то як формальний старшина всього низового війська, «гетьман», як він себе титулує, чи як один з ватажків його — Лобода стоїть на чолі козацького життя сих часів, і так дивилися на нього в офіційних кругах...»

Ми також знаємо про досить жваві контакти Лободи з князем Василем-Костянтином Острозьким, а також про спроби пана Григорія відмежуватись від надто компрометуючих дій загонів Наливайка в Білорусії взимку 1595—1596 рр. Проте й запорожці самого ж Лободи неодноразово брали участь у грабунках шляхетських і магнатських маєтків та в боротьбі з ворогами князя Острозького та прихильниками унії — так, запорожці розбили загін луцького старости Семашка і якийсь час тримали його в облозі у власному замку. Так що спроби запорозького гетьмана виправдатись перед королем і магнатами виглядали не надто переконливо. Лобода кілька разів утрачав булаву протягом війни 1595—1596 рр. (див. біографію Наливайка), проте якась частина запорожців

залишалася йому вірною, знов і знов проголошуючи «пана Грицька» гетьманом аж до його загибелі наприкінці травня 1596 р. у таборі на Солониці від рук «наливайківців». Навряд чи варто вважати Григорія Лободу «зрадником повсталих», яким він виглядає у радянських дослідженнях. Скоріш це був амбітний, проте відносно поміркований козацький політик-реаліст, який намагався якомога довше «не палити мости» між собою (і очолюваним ним угрупованням запорозького козацтва «зі стажем»), з одного боку, і урядом Речі Посполитої — з другого. Козаки Лободи явно не були в захваті від того, що їхнє ремесло починають переймати все більше і більше так званих «покозачених», «козацької збиранини», які йшли під командування Наливайка. Проте невизначеність правового статусу козаччини в цілому в Речі Посполитій привела їх до думки про спільне повстання, яке закінчилось Солоницькою трагедією.

Дещо менше відомо нам про ще трьох осіб, які в цей період якийсь час були (або принаймні титулували себе якийсь час у документах) козацькими гетьманами. Матвій Шаула, представник київського або черкаського дрібнобоярського роду, мав землі, які позичав під заставу Києво-Печерській лаврі. Можливо, саме він у 1595 р. встиг взяти участь у морському поході запорожців, а взимку того ж року був обраний гетьманом тими запорожцями, які квартирували на території Великого князівства Литовського (замість Лободи). Литовське військо навіть побоялося розпочати проти загону Шаули бойові дії, про нього князь Радзивілл зауважив у одному з листів: «Міг би бути порівняний Шаула з Наливайком, але давно збойця [розбійник. — *Д. Ж.*] збойці рівний». Навесні 1596 р. Шаула командував окремим від Наливайка і Лободи загоном, вважаючись гетьманом і маючи при собі основну частину гармат повстанців. 27 березня Шаула надіслав таємного посланця, ксьондза, до Жолкевського з цікавим листом — у ньому пропонувалися переговори, причому посланець на словах переказав готовність Шаули сприяти видачі Наливайка польській владі (загін Наливайка якраз ішов на з'єднання з козацькими силами під Білу Церкву). Жолкевський відповів згодою і заявив про свою готовність прислати кількох комісарів для переговорів. Проте, очевидно, прибуття загону Наливайка і непопулярність в козацькому середовищі (крім крайніх випадків, як це згодом буде на Солониці) ідеї видачі ватажків зірвали ці плановані переговори. Хоча, можливо, готовність Жолкевського (а може, й Шаули) до переговорів були лише тактичними ходами, аби виграти час. Увечері 3 квітня 1596 р. в ході битви в урочищі Гострий Камінь козацького гетьмана було важко поранено (ядро роздробило йому лікоть і знівечило руку). Після цього гетьманом обрали Наливайка, але згодом козаки передали булаву Лободі. Шаула одужав від поранення, проте під час капітуляції табору на Солониці був виданий Жолкевському і відвезений разом із рештою ватажків повсталих козаків до Варшави. Там вночі 9 жовтня його було піддано тортурам, аби дізнатись якусь важливу інформацію, причому кати вдались навіть до того, що поголили все тіло полоненого — звичайна інквізиторська методика, аби дізнатись, чи немає на тілі жертви диявольських міток (різних дивних родимих плям тощо), які свідчили б на користь того, що нечистий допомагатиме звинуваченому втаювати правду на допиті. Можливо, у Шаули була репутація козака-характерника... Невідомо, що сказав на допиті Матвій Шаула, але

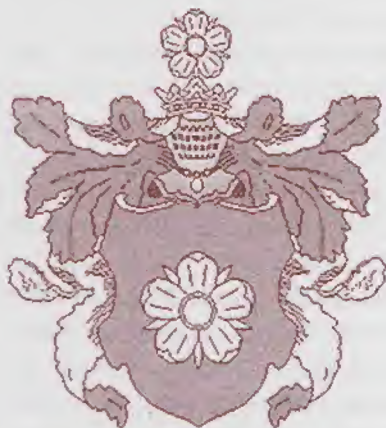
після цього коронний маршалок, присутній на допиті, пішов з повідомленням до самого короля — мабуть, ішлося навіть не про закопані гроші, а про якісь важливі державні таємниці (можливо, пов'язані з козацько-австрійськими справами). 11 жовтня Шаулу було страчено, а його голову настромлено на палю і виставлено напоказ як голову одного з головних козацьких ватажків…

Сасько (Сашко) Федорович неодноразово згадується в багатьох документах 1590-х рр., але відтворити хоча б основні віхи його біографії теж непросто. Ми знаємо, що Федорович був одним із старшин гетьмана Косинського (він згадується в царському листі до Косинського 1593 р.). На думку Н. Яковенко, рід Федоровичів походить з Волині й належить до дрібної овруцької шляхти. М. Грушевський згадує про документ з Вінниці, згідно з яким такий собі «Сашко Федорович козак» володів одним із будинків у цьому місті ще в 1552 р. — якщо це так, то Федорович був на момент повстання вже немолодою людиною з чималим військовим і політичним досвідом, що добре узгоджується з тим, що ми знаємо про цього діяча. Давно займаючись козакуванням, Сасько на 1593 рік вже був козацьким сотником або полковником і одним із головних ватажків запорожців. Відзначився він і як дипломат — саме Федорович разом з Еріхом Лясотою та ще одним козацьким послом Ничипором їздив улітку 1594 р. до Праги, столиці Священної Римської імперії, домовлятися про службу козаків імператорові Рудольфу. Взимку 1595 р. Сасько надіслав гетьману Яну Замойському листа, в якому попереджав про татарські приготування до нападу і просив грошей для козаків за службу, бо в іншому разі вони служити не будуть. На початку каральної кампанії Жолкевського проти козаків Сасько Федорович стояв з окремим полком у Києві, де з ним листувався відомий київський католицький єпископ Верещинський, умовляючи козацького ватажка (в одному з листів згаданого саме як «гетьмана», хоча, скоріш за все, мається на увазі те, що він був командувачем окремого загону — Федорович ніколи не командував об'єднаним козацьким військом) не брати участь у бунті, а піти походом на татар. Паралельно Верещинський благав уряд припинити репресії проти козаків, від яких державі може бути багато користі. Проте добрі наміри пана єпископа не мали успіху, і конфронтація продовжувала загострюватись. У березні 1596 р. Сасько зі своїм полком воював проти загону князя Ружинського під Паволоччю. Спроби Жолкевського вплинути на козацьких ватажків, зокрема й на Саська, через листування не мали особливого успіху — Федорович надалі залишався в таборі повсталих. Доля вберегла досвідченого вояка і дипломата від катівської сокири — Сасько Федорович загинув у бою під Гострим Каменем, а в травні 1596 р. король підтвердив постанову про конфіскацію рухомого і нерухомого майна козацьких ватажків, зокрема Лободи, Шаули, Саська та його родича (небожа, такого собі Миска, подальша доля котрого нам невідома).

Герой-рятівник, або Про сіль і Солоницю

(К. Кремпський)

Український (або польський) рід Кремпських фіксується ще в середині XVI ст. (в роботі Люблінського сейму 1569 р. брав участь шляхтич — депутат від Поділля з таким прізвищем; за деякими даними, Кремпські користувалися старовинним польським гербом «Порай» (у червоному полі срібна геральдична троянда; у нашоломнику — клейноді — така сама троянда; намет білий, підбитий червоним). Вперше ім'я саме Криштофа Кремпського згадують польські хроністи Р. Гейденштейн та Й. Бєльський, коли йдеться про події повстання Наливайка, що відбулися на страсному тижні в квітні 1596 р. Тоді Кремпський очолював полк (окремий загін) запорожців, що стояв у Каневі, ймовірно, прикриваючи важливі переправи через Дніпро та збираючи провіант та інші припаси для головних сил повсталих козаків. Загін Кремпського нараховував кількасот чоловік і 11 квітня (якраз на Великдень) був вибитий з міста спеціально відрядженим проти нього польським загоном під командуванням Кароля Ходкевича. Під командуванням Ходкевича були роти князів Кирика Ружинського (рідного брата «лицаря в чорному оксамиті» — гетьмана Богдана Ружинського) та Михайла Вишневецького, а також капітанів Темрюка (чи не від часів Байди-Вишневецького «успадкував» князь Михайло офіцера з черкеським ім'ям?), Блінструба та Бекеші. Напавши на Канів, каральне військо знищило чи то в бою, чи вже після нього 400 козаків та міщан (зауважимо, що князь Ружинський вже відзначався стратами полонених повстанців раніше, що навіть викликало невдоволення командувача каральних військ гетьмана Жолкевського). Проте Кремпському з козаками вдалося вирватися, переплисти Дніпро (спаливши потім за собою човни) і приєднатися до головних сил Наливайка і Лободи ще перед тим, як їх наздогнав на Солониці Жолкевський. Ходкевич, за свідченням Й. Бєльського, захопив припаси, зокрема сіль, зайнявши Канів та Трахтемирів. Очевидно, Кремпський не втратив довіри козаків після подій у Каневі, адже наступна згадка про

Герб Кремпських

Кремпського пов'язана із заворушенням в оточеному поляками козацькому таборі на річці Солониця, вбивством (в останніх числах травня) Григорія Лободи, звинуваченого у поганому керівництві, зраді й «сепаратних переговорах» з Жолкевським, і виборами запорожцями колишнього угрупования Лободи нового гетьмана. Ним став не Наливайко чи Шаула, а саме Кремпський. Можливо, свою роль зіграло саме те, що Криштоф виявив непогані здібності воєначальника (звісно, ми не можемо робити якісь серйозні висновки на основі тієї мізерної кількості інформації, що у нас є, але те, що Кремпському знову вдасться врятувати частину своїх військ у значно важчій за канівську ситуації, все ж вельми показово). Водночас новий гетьман не встиг «засвітитися» як непримиренний ворог Речі Посполитої — принаймні за тиждень до сумнозвісної капітуляції під Солоницею козаки цілком могли тримати в голові подібні думки. 7 червня козаки видали Жолкевському Наливайка, Шаулу, Шостака і ще трьох своїх керівників (показово, що видачі Кремпського Жолкевський не вимагав), а наступного дня почалася процедура капітуляції. Козаки мали віддати прапори, отримані від імператора Священної Римської імперії, гармати, а також скласти присягу королю Речі Посполитої. На цих умовах їх мали випустити з табору на Низ (як колись Косинського під П'яткою). Проте процедура одразу пішла не так, як мала б. Козаки почали складати зброю і виходити з табору, і тут Жолкевський відмовився пообіцяти козакам, що магнати і шляхта зі складу його війська не будуть виявляти в їхніх лавах своїх колишніх підданих-втікачів. Крім того, жовніри почали обшукувати козаків і відбирати у них особисте майно, що викликало вибух невдоволення. Подальші події змальовані по-різному в трьох відомих нам джерелах — хроніці Бєльського та хроніці Гейденштейна (яка могла мати за першооснову третє джерело — лист Жолкевського з розповіддю про ці події). За Бєльським, вже майже беззбройні повстанці у відповідь на обшуки і спроби шляхтичів знайти своїх колишніх кріпаків у пориві відчаю вирішують боронитися, на що Жолкевський вигукує: «Бороніться!», після чого коронне військо влаштовує справжню різанину: «І так їх немилосердно сікли, що на милю або далі труп на трупі лежав. Як було всіх в таборі з черню і жінками на десять тисяч, яких не вирвалось більше півтори тисячі на чолі з Кремпським. Спіймано теж було частину, яких з присягою гетьман відпустив». За словами Гейденштейна та Жолкевського, Кремпського і його козаків спокійно відпустили, після чого почалася колотнеча, спричинена згаданими вище обшуками. Жолкевський та його офіцери, мовляв, доклали максимум зусиль, аби заспокоїти розлючених угорських піхотинців та шляхтичів, а повстанців загинуло «до кількох десятків». Кому ж вірити? С. Леп'явко обирає компромісний варіант — «істина десь між повідомленнями Бєльського і Гейденштейна». Більшість українських патріотично налаштованих істориків, звісно, більш схильні довіряти оповіді Бєльського (для цього можна хоча б проглянути сучасні шкільні та вузівські підручники з історії). Ми теж схильні вірити Бєльському, але з мотивів, що не мають нічого спільного з ненавистю до «клятих гнобителів ляхів», які «негідно порушили умови угоди на Солониці». Справа в суто військово-психологічних аспектах. Кампанія 1596 р. була довга, кривава і просякнута ненавистю і жорстокостями з обох боків. Облога табору на Солониці — її фінальний акорд — була важкою і для коронного війська. Жовніри,

які нерегулярно отримували жалування, були достатньо вибухонебезпечним матеріалом. За античним і середньовічним військовим звичаєм оточений ворожий табір розглядався як щось подібне до обложеного міста, з населенням котрого дозволялося робити все, що заманеться, в разі успішного штурму («кілька годин чи днів на розграбування» — цілком звична формула). Тому рядовий склад коронного війська не був радий самому факту угоди з переможеним ворогом, яка не передбачала повноцінного грабунку. Додатковим подразнюючим чинником для жовнірів могла стати рідкісна для козацьких воєн наявність у таборі повстанців значної кількості жінок. Проте різанина козаків могла бути корисною і для командування коронної армії — з метою провчити повстанців. Проте Станіслав Жолкевський, звісно, не бажав заплямувати перед громадськістю Речі Посполитої своє добре ім'я ганебною, зовсім нелицарською бійнею беззахисних полонених, звідси його намагання виправдатися в листуванні й надто очевидні спроби применшити масштаб різанини (ох, як це нагадує епізоди не однієї війни XX століття!). Побоїще на березі Солониці нагадало автору цієї книжки капітуляцію англійського гарнізону фортеці Вільям-Генрі 9 серпня 1757 р. перед французьким генералом маркізом Луї-Жозефом Монкальмом в ході англо-французької війни в Північній Америці. Зрештою, нещасний гарнізон, що вийшов з фортеці на умовах почесної капітуляції, вирізали не галантні французи, які лишилися осторонь, а індіанці — союзники французів (уважний читач, можливо, згадає ці криваві події, змальовані майже дослівно за даними джерел великим Фенімором Купером у романі «Останній з могікан»). Зрештою, і Жолкевський міг просто *не поспішати* зупинити різанину, яку й так непросто було вгамувати. Інформація про помилування польним гетьманом полонених, яких взяли жовніри, котрі просто втомились убивати, теж цілком вкладається в цю нехитру схему — контраст між жорстокістю і милосердям мав бути разючий і діяти на свідомість уцілілих повстанців.

Ми так докладно зупинилися на солоницькій різанині, адже, якщо правий Бєльський, то Криштоф Кремпський виявився-таки гідним своєї булави — він примудрився якось налагодити дисципліну серед своїх людей, вирватися з табору з півторатисячним загоном кінноти, на погано годованих конях (за даними польських хронік, козакам було неймовірно важко прогодувати коней за умов облоги), відірвавшись від коронного війська (серед якого було вдосталь кінноти) і врятувавши таким чином значну кількість козаків. Далі, за логічним припущенням Д. Яворницького, загін Кремпського був узятий на борт човнів козацької флотилії Каспара Підвисоцького (до речі, в березні 1595 р. Підвисоцький згадується з титулом гетьмана, можливо, тих козаків, які залишились на Січі, а не пішли з Лободою «на волость»), яка вже майже пробилася до Солоницького табору і повернула назад, коли Підвисоцький дізнався про капітуляцію. Згодом Кремпський складе булаву — влітку того ж року гетьманом («старшим») було проголошено Криштофа Нечковського. Чи були тому причиною якісь незгоди серед низовиків, у яких Кремпський програв, як припускає Яворницький, чи він просто виконав свою місію і спокійно віддав булаву — сказати напевне неможливо. На жаль, подальша доля пана Криштофа губиться в мороці ще темнішому, ніж червневі сутінки вечора 8 червня 1596 року, коли чимало козаків мали подякувати Кремпському за те, що їхні буйні голови залишилися міцно сидіти на плечах…

Як козаки для польської королеви верблюдів здобували, або «Гетьмани-миротворці» та «гетьмани-ворохобники»

(К. Нечковський, Г. Василевич, Т. Байбуза та Ф. Полоус)

Після закінчення першого раунду козацьких воєн розгромом козацького табору на Солониці в червні 1596 р. і виданням сеймової постанови про баніцію на козацтво життя низового товариства помітно ускладнилося. Сивочубі ветерани кампаній Косинського і Наливайка та молоді козаки мали обрати такий шлях, який привів би до певного порозуміння з владою їхньої держави і дозволив консолідувати сили. Не дивно, що певна деморалізація від поразки 1596 р. призвела до чвар у козацькому середовищі. Було б досить просто звести все до бажання частини козацтва вести «угодовську» (чи реалістичну, це з якого боку подивитись на неї) політику щодо Речі Посполитої, а іншої частини — мститися за образи й полеглих під час каральних кампаній братів. Якусь роль у конфліктах в козацькому середовищі грали й особисті амбіції старих і нових ватажків козаччини, і заклики Московської держави переходити їй на службу (ми знаємо, що гроші та продовольство в обмін на стеження за татарами українські, зокрема запорозькі, козаки час від часу отримували і до Солониці, і після неї). Результатом усього цього стала досить швидка зміна кількох кошових гетьманів («старших») нереєстрового козацтва протягом 1696—1698 рр. і перша досить масштабна міжусобна війна між козаками.

Криштоф Нечковський згадується в листі Якуба Претвича (королівського комісара в козацьких справах, сина неодноразово згадуваного нами ротмістра Бернарда Претвича, соратника по зброї князя Байди-Вишневецького), відправленому до козаків-низовиків у липні 1596 р. Претвич, будучи реалістом, розумів, що Річ Посполита не зможе забезпечити хоча б мінімальну безпеку кордонів без участі козаків, викорінити яких неможливо і навіть шкідливо. Тому пан Якуб радить запорожцям і їхньому «старшому» Криштофу Нечковському всіляко постаратися, аби загладити службою свої провини перед вітчизною (мається на увазі участь запорожців та їхньої старшини у козацьких війнах першої половини 1590-х рр.). Для цього Претвич пропонує цілу цікаву програму дій: для старшини типу козацького «адмірала» Каспара Підвисоцького, який активно брав участь у недавніх боях з військом Жолкевського, він обіцяє повне помилування і плідну співпрацю з урядом (згодом Претвич дійсно захищав козаків перед королем, засвідчуючи їхню лояльність), для рядових козаків — активізацію бойових дій у степу для нейтралізації татарської загрози. Маючи інформацію про плани татар, козаки повинні були швидко передавати її королівським урядовцям, так само передаючи їм полонених (самому Претвичу

козаки якраз збирались подарувати одного полоненого «турчинка і кількох дівчаток», аби налагодити ділові стосунки за принципом «не підмажеш — не поїдеш»; пан Якуб планував передати полонених дітлахів польській королеві — маленькі чужоземці-пажі, особливо зі Сходу, були окрасою не одного тогочасного європейського королівського двору). У своєму листі пан Якуб висловив ще одне цікаве побажання — аби козаки дістали (очевидно, знов-таки для Її Величності)... двох верблюдів! Що ж — екзотичних тварин тоді збирали майже всі королі, князі та інші вінценосні особи. При дворі Івана Грозного, крім традиційних ведмедів, тримали екзотичних для його держави левів та леопардів, перський шах інколи дарував своїм потенційним союзникам слонів і гепардів, дбали про поповнення монарших звіринців і українські гетьмани — так, у 1690-х pp. Іван Мазепа відправив до царського двору в Москві 19 лосів, 23 кабанів, 7 косуль, 3 сайгаків, 2 оленів і 1 зубра. А дістати «кораблів пустелі» для козаків було цілком реально — верблюдів в українських степах розводили кримські та ногайські татари, калмики (а до них — монголи). На жаль, ми достеменно не знаємо, чим закінчилась історія з верблюдами, але, на думку М. Грушевського, значна частина козаків та їх старшини влітку 1596 р. була готова здобути хоч чорта з рогами, а не те що верблюдів, аби хоч якось нормалізувати відносини з Річчю Посполитою.

Так чи інакше, а Криштоф Нечковський погетьманував дуже недовго — вже в серпні того ж насиченого подіями 1596 р. листи до прикордонних старост Речі Посполитої підписує новий гетьман — Ігнатій (Гнат) Василевич. На сьогодні важко сказати, чи належав новий гетьман запорожців (інколи в популярній історичній літературі його та його наступників називають старшими реєстровців, що далеко від істини — після війни Наливайка реєстр було скасовано до самого 1600 р.) до відомого річпосполитського шляхетського роду Василевичів герба «Сирокомля» (щоправда, польський геральдист XVIII ст. К. Несецький згадує і Василевичів герба «Леліва»). Якщо так — то в його гербі були «...в червоному полі дві срібні крокви зі зрізаними кінцями, звернутими верхівками додолу та поєднаними між собою на зразок літери W — той же знак, що і в добре відомому гербі «Абданк», яким користувались Хмельницькі та Виговські. Фігура двічі перехрещена — це оригінальний варіант, так звана «одміна» «Сирокомлі». У нашоломнику над шляхетською короною — така ж фігура з хрестом, як і на щиті. Намет червоний, підбитий сріблом». Найвідомішим із Василевичів був Феодосій Василевич, архімандрит слуцький, один із останніх ревнителів православ'я на білоруських землях Речі Посполитої (жив у другій половині XVII ст.). Можливо, що головною заслугою Василевича було утримання відносної єдності серед козаків, адже серйозне військове протистояння серед низовців спалахне якраз після того, як зникнуть звістки про нього в 1598 р. Відомо, що в серпні 1596 р. Василевич з козацьким загоном ходив у район річкового острова Тавань на Дніпрі, де було взято татарського «язика» і надіслано листа до короля Сигізмунда III. Лист мали відвезти полковник Каспар Підвисоцький і козак Гаврило Рожа, йшлося в ньому про татарські плани походу в Угорщину, котрі стосувалися й Поділля — адже татари мали пройти через нього. Сьогодні в Головному архіві давніх актів (Варшава), у фонді «Архів Замойських» чи не найбільшим раритетом є оригінал листа, що містить текст універсалу «гетьмана Війська Запорозького Гната Василевича», датованого серпнем 1596 р. В цьому доку-

менті Василевич пояснює мету козацької делегації і просить надати в розпорядження козаків підводи, щоб ті могли вчасно прибути до польської столиці (саме за Сигізмунда III Вази столицею Речі Посполитої стала Варшава). Бачачи, що старости прикордонних земель не усвідомили масштабів татарської небезпеки і недостатньо готуються до відсічі татарам, Василевич розіслав їм згадані вище універсали. В них він розповідає про приготування в Криму і закликає об'єднувати наявні військові сили та готувати до оборони прикордонні замки. Такими діями гетьман зумів-таки зменшити шкоду від татарського походу. В червні наступного 1597 р. Василевич знову турбував варшавських та місцевих чиновників звістками про татарські приготування. Як склалася подальша доля гетьмана — надійного захисника річпосполитського прикордоння і українців, що на тому прикордонні проживали, сказати важко.

Вже влітку 1598 р. булаву до своїх рук взяв черговий шляхтич, якого історики традиційно вважають прихильником «тісної співпраці» з урядом Речі Посполитої, — Тихон Байбуза. Він походив із полонізованого татарського роду Грибуновичів з Байбузова, котрі вже в 1590-х рр. використовували власний герб «Байбуза», дарований їм за військові заслуги («в червоному полі вертикальна золота стріла вістрям додолу, що пробиває навиліт голову змії, яка обвилася навколо стріли. Вістря стріли розташовувалось серед трьох чорних грибів; середній гриб — під головою змії»). Грибуновичі-Байбузи володіли чималими землями по річці Сула (колись вони були васалами князів Глинських), але в другій половині XVI ст. Михайло Байбуза і його сини Тихон і Семен отримали замість цих земель інші, на р. Пслі. Можливо, Байбуза був недостатньо авторитетним на Січі, але, так чи інакше, саме за його гетьманування в червні 1598 р. стався ряд відкритих збройних сутичок прихильників порозуміння з Варшавою і «непримиренних», які виступали за війну проти коронного війська за права і вольності Війська Запорозького — перш за все за право здійснювати морські походи на турецькі й татарські володіння, котрі викликали гнів Варшави як відверта провокація великої війни. До речі, М. Грушевський, на нашу думку, слушно вважав, що навіть помірковані лідери запорожців (на зразок Байбузи) вели щодо Варшави досить-таки своєрідну політику: «Не доводити до загострень відносин, не відмовляти услуг річпосполитій, пригадувати, що козацька сила їй потрібна, але знову і не вислугувати понад міру, навпаки — по можливості не випускати Польщу з воєнних клопотів. Хто зна навіть, чи в усіх тих зачіпках з сусідніми державами було тільки своєвільне добичництво, а не було певного плану — втягати річпосполиту в воєнні тривоги, які б займали її воєнні сили, не давали можливості обернути сі воєнні сили на приборканнє козаччини, навпаки — змушували річпосполиту запобігати козаччини для допомоги». Схоже, що не так уже й багато роз'єднувало козаків Полоуса і Байбузи. Але за умов

Герб Т. Байбузи

найпростішої «воєнної демократії» козацького зразка навіть незначні політичні розходження, підігріті наслідком поразки на Солониці, призвели до вибуху.

Ось як Байбуза в своїй реляції польській владі пояснив те, що сталося: «Довідавшись, що цар кримський рушив на Угорщину, ми свідомі того, що ми люде рицарські, і не хотячи лежати на однім місці, вирішили постаратися, скільки буде змоги, заступити тому ворогу дорогу десь в тіснім місці й погромити, для прислуги королеви і Речі Посполитій, і пристали на се всі одностайно... Вигреблись ми на волость, тримаючись міст королівських, ішли, не чинячи кривд і шкід, постановивши міцно між собою, щоб не чинилося кривд. Але декотрі товариші, побачивши, що ми заховуємося скромно, а їм не позволяємо ніякого своєвільства, повтікали з нашого війська і, утікши на Дніпро, прийшли на кіш, нами полишений, вибрали собі старшим Полоуса, позабирали й пограбували наші човна, наші борошна, нашу казну, прислану нам від Великого князя. Починивши нам сі шкоди, пішли своїм полком на море і там взяли турецьке містечко. А ми, не мігши дігнати царя і війська його, вернулися від Дністра, пильнуючи того, щоб не порушити покою Речі Посполитої і не ввести посла королівського в огиду у цісаря турецького. Вернулися на свої звичайні місця, а побачивши розграбленим все, що лишили ми на кошу своїм, обрушилися ми на тих, що військо наше зраджують і видають під лицем неприятеля. Скарали ми кількох бунтівників дійсно найголовніших, що ще за давніх часів людей підбунтовували йти на волость, а самі ховалися. Інші повтікали, а повтікавши, злучилися з Полоусом проти нас» (цит. за М. Грушевським). Як не погодитися із влучним визначенням метра української історичної науки: «Сором і пониженнє солоницької кампанії, кривавий терор і нагінки власти, роздражненнє і упокореннє вирвали ся в братобійчій, немилосердній війні, в якій козаччина, поділивши ся, сама нищила себе, як звір, що в безсилій злобі кусає своє власне тіло».

Отже, «радикалів» очолив добре знаний серед козаків колишній осавул Федір Полоус. Уважний читач, можливо, пам'ятає, як Полоус за кампанією з отаманами Осовським та Рогачевським на початку 1590 р. збирав контрибуцію з володінь Ходкевича іменем гетьмана Войтеха Чановицького. Згодом Полоус очолював окремі загони козаків, брав участь у походах Микошинського і Наливайка (взимку 1595 р. Радзивілли намагатимуться вигнати Полоуса зі своїх маєтностей у Білорусії, причому там Полоус зватиметься «гетьманом» загону козаків- «наливайківців», але не запорожців — тих очолював Лобода), проте так само як і Кремпський, Підвисоцький та деякі інші запорозькі ватажки, зберіг голову на плечах, не загинувши від рук карателів у 1596 р. Тепер войовничий осавул був обраний гетьманом (зберігся навіть його лист, де він підписався цим титулом. Так само підписувався і його супротивник Байбуза — але лише в листах до місцевих чиновників Речі Посполитої середнього рангу; пишучи, наприклад, до гетьмана Жолкевського, Байбуза не дозволяв собі порушень протоколу і писав про себе як про «старшого» запорожців. Наголошуємо — обоє були лідерами низового, нереєстрового козацтва, адже в деяких публіцистичних працях ідеться про те, що Байбуза очолював *реєстровців*. Це не так, адже офіційно козацький реєстр у Речі Посполитій було набрано наново в 1600 р.).

Якщо коротко — в 1598 р. сталось таке. Спільний похід прихильників Байбузи і Полоуса на Дністер, Поділля і Молдавію надзвичайно збентежив владу Речі Посполитої. Проти козаків було мобілізовано

армію, і козацьке військо повернулось на Січ, трохи пошарпавши маєтки Ружинських (зокрема, брата покійного князя-козака Богдана, Кирика, який відзначився у кампанії Жолкевського, придушуючи виступ Наливайка — див. біографію Кремпського), тобто звівши особисті рахунки. Тим часом на Січі гору взяли «непримиренні», які захопили припаси і здійснили морський похід на турецькі міста Північного Причорномор'я, зокрема на Силістрію. Цей похід сильно підняв авторитет Полоуса — за словами самих же козаків, вони ще не брали такої здобичі в морському поході.

Тим часом основні сили запорожців під проводом Байбузи повернулись на Січ і взяли реванш — князю Ружинському донесли про справжню битву між козаками, в якій загинуло кількасот запорожців, серед яких був полоусівський отаман Мітла. Прихильники Полоуса відступили з Січі вниз по Дніпру і зачаїлись; коли гетьман Байбуза відрядив проти татар свого осавула Семена Скалозуба з 120 кінними козаками, полоусівці несподівано напали на цей загін вночі і знищили — «між ними було кількадесят уцтивих шляхтичів, людей дійсно значних, і вони всіх їх позабивали», скаржився Байбуза польському уряду. Люди Полоуса тримали Січ у блокаді — ловили і вбивали посланців Байбузи, сторожу, що стояла на перевозах, перехоплювали припаси (борошно, боєприпаси і гроші), які надсилали на Січ польський і московський уряд (який інколи наймав запорожців нести службу в степу і платив за це жалування). При цьому лідери обох ворогуючих козацьких таборів активно листувалися з гетьманом Жолкевським і місцевою адміністрацією Речі Посполитої, намагаючись підбурити їх проти своїх ворогів, виставляючи себе справжніми патріотами Речі Посполитої, а супротивників — підлими бунтівниками і розбишаками, що, звісно, не прикрашає ні Байбузу, ні Полоуса. Більше того — гетьман Тихон закликав уряд Речі Посполитої втрутитися в міжусобицю, обіцяючи віддати головний козацький скарб — більше ста гармат і гаківниць, від володіння якими, мовляв, у козаків пішла обертом голова і вони насмілились на збройне протистояння польській владі в попередній період. Байбуза просив хоча б прислати королівського комісара, який по справедливості розсудив би учасників козацької сварки. Аби спонукати Станіслава Жолкевського бути прихильнішим до козаків його угруповання, Байбуза подарував гетьману Речі Посполитої дві гармати, а його дружині — кількох татарських полонених дітей. Усе це говорить про те, що ситуація на Низу зайшла в глухий кут — жодне з ворогуючих козацьких угруповань не могло взяти гору. Вся ця непочесна братовбивча війна тривала до 1599 р., коли зрештою з діловодної документації Речі Посполитої зникають імена обох затятих ворогів, Федора Полоуса і Тихона Байбузи. Можливо, обидва загинули або зреклися влади, і розбурхані пристрасті козацтва зумів об'єднати новий лідер, який, схоже, не був замішаний у попереднє кровопролиття — Самійло Кішка, мабуть, найбільш міфологізований гетьман кінця XVI ст. Ну, а Тихон Байбуза і Федір Полоус увійшли до історії українського козацтва саме як лідери першої, але, на жаль, далеко не останньої «громадянської війни» серед запорожців — війни, яка не принесла обом ні честі, ні слави, викликавши лише чималі жертви та сподівання ворогів козаччини на істотне послаблення і навіть загибель цієї своєрідної військової організації. Проте цим надіям не судилося справдитися!

Герой Чорного моря чи естонських рівнин?

(С. Кішка)

Беззаперечно, Самійло Кішка — один з улюбленців популярної літератури про козаків. Ще б пак — і прізвище колоритне. До речі, другий Кішка, відомий будь-якому читачеві, що цікавиться історією, теж прямо пов'язаний з Україною і з морем — це відчайдушний українець, матрос Чорноморського флоту Петро Кішка, герой оборони Севастополя часів Кримської війни 1853—1856 рр.), і велика українська дума, присвячена йому, збереглася — коротше, сідай і пиши героїчну біографію народного героя! Але, на жаль (чи таки на щастя? Адже в чому ж сенс задоволення від творчості для історика, як не в пошуку нових загадок і ребусів та варіантів відповідей на них!), не все так ясно з героєм цього розділу. Про що вже говорити, якщо навіть з роком його смерті деякі автори вагались і вагаються досі, причому сумніви були і є не щодо року чи двох, а щодо двох десятиліть (1602 чи 1620 р.)! Отже — запрошуємо у вільне плавання, де маяками для нас будуть ті незначні уривки відносно достовірної інформації, які ми маємо.

Рік народження Самійла Кішки (традиційно для українських гетьманів XVI ст.) невідомий. Дотепер історики найчастіше погоджуються з гіпотезою М. Грушевського про походження гетьмана з брацлавської боярської родини Кішок (Кошчичей), хоч нерідко місцем народження гетьмана називають Канів. Проблема ще й у тому, що якраз у XVI — першій половині XVII ст. у Речі Посполитій існувала значно відоміша литовська магнатська родина Кішок — шляхтичів герба Донброва (в синьому полі срібна підкова, оточена трьома золотими кавалерськими хрестами), мазовецького походження. Цей рід дав Речі Посполитій двох гетьманів литовських і кількох воєвод та єпископів, але вигас у середині XVII ст. Польською мовою прізвище пана Самійла і представників цієї родини пишуться однаково — Kiszka. Інші варіанти написання прізвища запорозького гетьмана — Koszka, Kuszka — мабуть, похідні від першого, яке означає польською те саме, що й українське слово «кишка» — тобто це не пухнаста тваринка, котру наші західні сусіди звуть «kotka», а частина нутрощів, а також ковбаса, з тієї сировини виготовлена. Звісно, саме по собі подібне прізвище ще абсолютно ні про що не говорить. Потрібні нові серйозні дослідження в сфері історичної генеалогії та геральдики, аби питання про можливу спорідненість українських і литовсько-мазовецьких Кішок було або доведено, або спростовано. До речі, якщо комусь із читачів таки більше до вподоби «котячі»

асоціації прізвища козацького гетьмана, то роди з «котячим» (koc) коренем у польських прізвищах теж були.

Ясно одне — рід, з якого походив Самійло, був боярським або навіть нобілітованим шляхетським і мав зв'язки з козацтвом. Коли саме Кішка потрапив на Січ і які пригоди пережив до 1600 р. — точно сказати неможливо. Фактично всі автори XIX ст., включаючи славетного історика-неоромантика Дмитра Яворницького, намагались писати коротку біографію Кішки від одного й того ж джерела — знаменитої Думи про Самійла Кішку. Але цей фольклорний твір, схоже, утяв з дослідниками лихий жарт — в одних варіантах думи Кішка перебуває в турецькому полоні на галері 26 років, в інших — взагалі 54! Другий був відкинутий як явно фантастичний (уявіть собі майже 80-річного галерного гребця, який піднімає своїх братів по нещастю на повстання і бере в ньому найактивнішу участь), і шляхом нескладних підрахунків так зване «перше гетьманство Кішки» почали відносити до 60-х рр. XVI ст., а його «полон» — до 1574—1599 рр. Підтвердженням цього гаданого гетьманства Кішки міг би стати «лист козаків і кошового Сірка до кримського хана» 1675 р., в якому згадується Кішка, котрий здійснював успішні морські походи перед Богданком (Ружинським, див. його біографію). І все б добре, якби цей лист не був уміщений у літописі українського історика Самійла Величка, відомого своїм власним авторством багатьох історичних документів. Так чи інакше — на початку XVIII ст., коли писав Величко, якась традиція, що пов'язувала ім'я Кішки з морськими походами, вже існувала (можливо, якраз у вигляді думи). Коло замикається — і нам залишається чесно констатувати, як колись Д. Яворницькому в примітці до другого тому «Історії запорозьких козаків» — «точных указаний о первом кошевстве Кошки мы не имеем». Фактично це так до самого моменту, коли ім'я гетьмана починає виринати в офіційних документах Речі Посполитої в 1600 р. Будь-яке прив'язування імені Кішки до подій попереднього періоду (походів Вишневецького, морських походів запорожців) є суто гіпотетичним.

Але як же славетна дума, — може спитати наш читач, — яку дотепер нерідко виконують окремі кобзарі та фольклорні колективи? Дума існує, вона не є підробкою XIX ст., на відміну від багатьох інших, і це дійсно дуже гарний зразок поетичної творчості наших предків. Більше того — нам здається, що вона створювалась людьми, які непогано зналися на військово-морських реаліях часів галерних флотів, добре сполучивши до того ж психологічні моменти, чималий драматизм і певні не надто помітні одразу, але такі цікаві риси «побутового реалізму» життя на галері. Так, за версією думи, Самійло Кішка, гетьман запорожців, потрапив до турецького полону під час одного з морських походів і став разом із багатьма побратимами гребцем на турецькій галері — флагмані Трапезундської ескадри. Нічого неймовірного в цьому немає — згадаймо про долю козаків Байди-Вишневецького, взятих у полон разом із князем у Молдавії. Галера курсує Чорним морем між Трапезундом і Гезлевом (суч. Євпаторія); вона описується як судно, прикрашене двома видами цінних тканин («златосиніми киндяками» та «турецькою білою габою»). Надводна частина корпусу деяких галер XVI ст. *дійсно* оббивалася шовковими тканинами — і для прикраси, і для захисту деревини від гниття; помітним елементом був також великий тент

С. Васильківський. Козаки в степу

Козацькі клейноди:
бунчук, пернач,
литаври, печатка,
барабани-тулумбаси

із *білої* (для кращого захисту від сонця) тканини, напнутий на палубі ближче до корми, де перебували офіцери і капітан. Те, що галерним «ключником» є такий собі «лях-потурнак» (тобто виходець з Речі Посполитої, який прийняв іслам) з колишніх галерних рабів, — цілком можливо, такі випадки були не рідкістю в історії флоту Османської імперії і північноафриканських держав. Невільників у думі заковують у ланцюги групами по п'ять чоловік — саме так вони сиділи на банках (лавах) для греблі на великих галерах, по п'ятеро на одне весло, в той час як на менших галерах — по троє. І навіть щодо того, що невільники цілком могли успішно повстати, захопити османську галеру і втекти на ній — теж маємо прецеденти, та ще які! Мова далі піде про абсолютно реальні випадки, які деякі дослідники (наприклад, В. Антонович, В. Голобуцький) вважали ледь не головними джерелами натхнення для невідомих нам творців думи про Кішку і втечу галерних невільників.

У 1628 р. в Кракові було випущено такий собі «летючий листок» (прообраз сучасної газети), присвячений захопленню в порту Мітіліні (о. Лесбос) флагманської галери Олександрійської ескадри османського флоту. В грудні 1627 р. її захопили і згодом привели в порт Палермо на Сицилії 220 в'язнів-християн, серед яких більшість становили вихідці з України. Керував ними виходець з міста Бар Марко Якимовський, який потрапив у турецький полон під Цецорою в 1620 р. Відважні галерники перебили турецький екіпаж, вирвалися під обстрілом з порту і завдяки шквалу відірвались від погоні. Після прибуття до Палермо вони здійснили подорож до Рима, де Якимовський зустрівся з папою Урбаном VIII, який дарував українцеві титул лицаря. Частина ж колишніх галерників лишилась жити на Сицилії.

Дійсно, це оповідання має певні схожі риси з сюжетом думи про Самійла Кішку: в обох випадках галерники повстають на флагманській галері, що стоїть у турецькому порту, в обох випадках розпачлива втеча завершується успішно. Проте це, на нашу думку, аж ніяк не обов'язково свідчить на користь того, що сюжет думи з'явився на основі згаданої історії. Адже наявність одного подібного випадку аж ніяк не відміняє можливості того, що він трапився вже не вперше. Так, М. Грушевський згадує італійське оповіданя про втечу українських невільників на турецькій галері в 1642 р. (тоді близько 200 галерних гребців — вихідців з Речі Посполитої на чолі з Іваном Симоновичем захопили ще одну османську галеру). В будь-якому разі, здогади про «неволю Кішки» після Цецорської битви 1620 р. здаються нам непереконливими. Просто Цецорська поразка добре запам'яталась сучасникам, і після битви в турецький полон потрапило дійсно чимало українців, поляків і литовців. Але серед них не було гетьмана Самійла Кішки — у нас немає серйозних причин не довіряти польським хронікам, які згадують про смерть Кішки в 1602 р. в Ліфляндії. А ось перед 1600 р. Кішка *міг* бути якийсь час (звісно, зовсім не обов'язково ті легендарні 26 чи 54 роки) у турецькому полоні на галері, навіть не будучи ще запорозьким гетьманом, хоча повторюємо — дотепер ми не маємо жодного підтвердження цього факту, окрім вищезгаданої думи.

Цікаво, що сюжет про легендарні морські пригоди гетьмана Кішки майже цілком витіснив в українських літописах, а згодом і в творах популяризаторів української історії, цілком реальні заслуги

гетьмана — адже ім'я Кішки, мабуть, недаремно з'являється в польських документах після того, як на Січі завершилася міжусобна війна між «полоусівцями» та «байбузівцями». Цілком вірогідно, що Кішка відіграв чималу роль у внутрішній консолідації козацтва, зумівши поєднати на якийсь час непримиренних радикалів і прихильників примирення з урядом Речі Посполитої. Якоюсь мірою гетьману допоміг зовнішньополітичний чинник — на неспокійному південному заході Речі Посполитої зібралася нова буря. Талановитий полководець, господар Валахії Міхай Хоробрий, розбивши в 1595 р. турецькі війська під Келугерені (проти турків йому охоче допомагали запорозькі козаки — звісно, за пристойну платню), спробував об'єднати під своєю владою всі три дунайські князівства, приєднавши до своєї Валахії спочатку Трансільванію, а згодом (на початку 1600 р.) розпочавши похід на Молдавію проти господаря Ієремії Могили. Такий хід подій, який за певних обставин цілком міг закінчитися створенням єдиної Румунії за більш ніж два століття до того, як ця держава виникла насправді, загалом міг би влаштувати владні кола Речі Посполитої — така сильна держава могла стати цінним союзником проти Османської імперії і Кримського ханства. Проте було два «але». По-перше, дехто з магнатів прохолодно ставився до такого різкого посилення південного сусіда Речі Посполитої, а по-друге, молдавський господар Могила встиг принести васальну клятву королю Сигізмунду III. Під приводом того, що покинути васала напризволяще є негідним лицарської честі, старий великий гетьман коронний Ян Замойський починає готувати військо Речі Посполитої до війни. Тим часом Міхай розбив Могилу і обложив його у фортеці Хотин. Хронічний брак коштів у Речі Посполитій не дозволив найняти велике військо, і тут згадали про відносно дешеві послуги українських козаків, які все ще офіційно перебували під дією сеймової баніції. Замойський і польний гетьман Жолкевський починають жваво листуватися з гетьманом Кішкою і «всім військом Низовим» щодо можливості набору чотирьох тисяч козаків для походу в Молдавію на допомогу Могилі, водночас закликаючи козаків припинити контакти з Міхаєм Хоробрим. Але тут козацький гетьман виявився на висоті — відчуваючи, що козаки надзвичайно потрібні королю, Кішка починає диктувати свої умови. Протягом травня-червня 1600 р. козаки, бажаючи перш за все відміни накладеної на них баніції, не спокусились на гроші, які їм пропонували Замойський і Жолкевський, і спокійно ігнорували всі заклики приєднуватись до польського війська, відповідаючи на листи польських гетьманів і навіть самого короля в такому собі нейтральному дусі — мовляв, служити вони не відмовляються, але поки почекають відповідних умов, за яких варто було б вирушати в похід до Молдавії. Час грав на козаків — їхні агенти в Молдавії, напевно, повідомляли Кішку про успіхи Міхая Хороброго і про те, що полякам конче потрібна допомога. І ось 1 липня 1600 р. козацький гетьман пише два листи (до короля і до гетьмана Замойського) — їхній зміст полягає в тому, що козаки фактично ставлять польській владі дуже ввічливий, але твердий ультиматум. Вони згодні служити королю в Молдавії, якщо буде знято баніцію, яку незаслужено (!) було проголошено проти запорожців, відновлено права і вольності, даровані Стефаном Баторієм, а всі репресії місцевої влади проти козаків відмінено і заборонено. Наостанок йдеть-

Сигізмунд III

ся про те, аби гроші за майбутній похід надіслали на Січ авансом, адже козацтво збідніло і потребує коштів. Крім того, козаки прохали видати їм королівський прапор, аби вони могли ним користуватись і надалі як «підрозділ на державній службі», а не якась бандитська ватага. Не чекаючи відповіді, низовики на чолі з Кішкою рушили вгору Дніпром, в той час як козацькі посли Радкевич і Оноприй повезли згадані листи. Значну роль у налагодженні порозуміння між владою і запорожцями відіграв колишній старший реєстровців Ян Оришовський (див. його біографію), який всіляко засвідчував перед королем і польськими гетьманами бажання низовиків іти в похід. Десь наприкінці липня — в серпні 1600 р. в козацькому війську, яке йшло в Молдавію, стався заколот — Кішку звинуватили в небажанні допомагати полякам і таємних переговорах з Міхаєм Хоробрим, обрали гетьманом Гаврила Крутневича. Проте вже за кілька тижнів козацька вольниця заспокоїлась, і Кішка знову очолив військо. Виважена політика гетьмана почала давати бажані плоди: король надіслав козакам листа, в якому висловлювалась подяка за участь у поході, а також містилась обіцянка розглянути козацькі вимоги на найближчому сеймі, наказавши місцевій адміністрації Київщини і Поділля не чинити козакам жодних кривд.

Молдавська кампанія 1600 р. виявилася напрочуд вдалою для козаків — вони фактично добились серйозних поступок від короля (хай поки що лише на папері), а наостанок у жовтні місяці взяли участь у вирішальній битві польського війська проти Міхая Хороброго під Буковим (Букоу) поблизу Плоешті. В цій битві запорожці та польська легка кіннота (елеари) допомогли Замойському здобути велику перемогу — зокрема, козаки вбрід перейшли болото і вибили волохів з позицій. Міхай програв не лише битву, але й війну — він утратив навіть Валахію, господарем якої став брат відновленого на молдавському престолі господаря Ієремії Могили, Семен Могила. Наступного року Міхай був убитий власними боярами, і дунайські князівства продовжили своє окремішнє існування то під фактичним польським, то під турецьким протекторатом.

Тим часом потреба в козаках у Речі Посполитій не тільки не відпала, а навіть посилилась. Справа була в династійних негараздах пана круля Сигізмунда, який недаремно так жваво листувався з козаками. Виборний король Речі Посполитої Сигізмунд III був сином шведського короля Йоганна III з династії Ваза і після смерті батька мав усі права ще й на шведський престол. Проте лютерани-шведи, будучи не в захваті від майбутнього короля, який здобув стійку репутацію не просто переконаного, а навіть фанатичного католика, виступили на боці рідного дядька Сигіз-

Самійло Кішка

Герб С. Кішки

Церква
Миколи Доброго,
побудована
в кінці XVI ст.
на кошти гетьмана
Війська Запорозького
С. Кішки

Й. Брант. Козацьке весілля

мунда, герцога Карла Зюдерманландського (згодом стане шведським королем під іменем Карла IX), позбавивши Сигізмунда шведського престолу. В результаті стосунки Швеції та Речі Посполитої, і так не найкращі через давні територіальні суперечки в Ліфляндії та Естонії, загострилися до краю. Восени 1600 р. шведські війська розпочали наступ в Ліфляндії (яка належала Речі Посполитій), захоплюючи міста і замки. Головнокомандувач польсько-литовських військ у Прибалтиці, воєвода Єжі Фаренсбах героїчно боронився, але було ясно, що без допомоги він не втримає балтійські володіння Сигізмунда.

Козаки і їхній гетьман просто не мали права не використати такий прекрасний шанс для того, аби добитися виконання їхніх вимог. Ми знаємо, що Кішка знову активно листувався з королем, і в результаті сейм, що зібрався в січні 1601 р., ухвалив: дати королю гроші на війну і водночас позитивно відповісти на більшість козацьких прохань. Скасовувалась баніція для всіх козаків, які виявлять бажання піти в похід до Ліфляндії, місцевій адміністрації було заборонено кривдити козаків та їхніх рідних і близьких, козакам повертався Трахтемирів як штаб-квартира реєстровців. Щоправда, питання про платню за ліфляндський похід було вирішено кулуарно, але найголовнішим мінусом постанови сейму було те, що козаки й надалі залишалися без власної юрисдикції, у відомі місцевих старост, що створювало серйозне підґрунтя для подальших конфліктів. Проте все одно це був успіх, і чималий. І значною мірою козаки завдячують цією «легалізацією» козацтва такту, мудрості та витримці гетьмана Самійла Кішки, який без бою повернув утрачений під Солоницею статус-кво. В цьому плані Кішка дійсно є гідним попередником гетьмана Сагайдачного і його вмілої політики відносно уряду Речі Посполитої, як відзначав М. Грушевський.

Проте вищезгадане визнання обійшлося козакам недешево, і найдорожчу ціну заплатив за нього сам гетьман Самійло Кішка. Козаки зовсім не поспішали йти в перший у своїй історії далекий похід на північ — уся весна і частина літа 1601 р. пройшли в гарячих суперечках. Опоненти Кішки вважали, що вони вже заслужили платню і одяг, обіцяні королем, своєю службою в Молдавії, і гетьману ледь вдалося переконати козаків іти в Ліфляндію. Згаявши час, запорожці дісталися Прибалтики восени 1601 р., коли пішли дощі, невдовзі вдарили морози, і козаки навіть не змогли спорудити собі куренів для зимівлі. Малою здавалась козакам і платня (7 злотих за квартал), не надихав і факт постійних затримок з її виплатою. Кішка як міг намагався утримати козаків на королівській службі, адже він чудово розумів, що попри всі біди похід треба довести до кінця, аби сеймову постанову не було відмінено. Козаки взяли участь у двох великих облогах — Вольмара (18 жовтня — 18 грудня 1601 р.) та Феліна (25 березня — 17 травня 1602 р.). Облога другої фортеці, надзвичайно потужної (колись вона була резиденцією Великого магістра Лівонського ордену; тепер це місто Вільянді в південній Естонії), виявилась для польсько-литовського війська важкою і довгою. Активну участь в облозі і взятті міста Фелін брали запорожці (це відзначає, зокрема, сучасний польський історик Лешек Подгородецький) — під командуванням Кішки та Гаврила Крутневича (адже останній 24 березня підписав лист від імені Війська Запорозького до коронного гетьмана Замойського, не іменуючи себе «старшим» чи «гетьманом»; у листі якраз

ішлося про похід запорожців під Фелін). Запорожці разом із польською піхотою 4 травня увірвалися до міста і оволоділи ним. Залишки шведського гарнізону відступили до замку, де боронились до самої своєї капітуляції 17 травня. Але Самійло Кішка вже не побачив козацьких корогв на мурах найпотужнішої фортеці Ліфляндії — під час облоги гетьман був убитий мушкетною кулею (до речі, при облозі Феліна загинув і польський герой оборони Ліфляндії від шведів, венденський воєвода Єжі Фаренсбах). Офіційний історик Сигізмунда III (а перед тим — Стефана Баторія) Рейнгольд Гейденштейн коротко записав у своїй хроніці, що під Феліном загинуло чимало козаків, і серед них їхній старший Кішка, про якого говорили, що «хтось із своїх убив його кулею ззаду». Український історик І. Стороженко вважав, що Кішку дійсно вбили свої через небажання брати подальшу участь у виснажливій кампанії, але М. Грушевський у свій час резонно зауважив, що за умов тогочасної козацької «військової демократії» було безглуздо вдаватися до підлого вбивства ззаду — гетьмана завжди можна було скинути на раді, що, як ми пам'ятаємо, траплялось і з Самійлом Кішкою. Так чи інакше, Кішка загинув навесні 1602 р., за якийсь час до падіння фортеці Фелін. За непідтвердженою версією Самійла Величка, тіло Кішки перевезли до Канева, де й поховали в одному з монастирів, у якому ще нібито в XVIII ст. показували місце поховання гетьмана.

Так трагічно закінчилось життя Самійла Кішки — відважного воїна і майстра політичного компромісу, гетьмана Війська Запорозького низового.

Про гетьманів-флібустьєрів, кондотьєрів та захисників православ'я, а також про козацькі походи морські й сухопутні на землі турецькі та московські

(Г. Крутневич, І. Куцкович, І. Косий, Г. Ізапович, Г. Зборовський, Олевченко, К. Андрієвич, Г. Тискиневич)

Хай вибачить нам наш читач таку довгу назву в стилі середньовічної та барокової літератури! Так-так, — наперед може подумати він, тобто той-таки читач, — напевно мова піде про славетного Петра Конашевича-Сагайдачного та його походи на Москву й турецькі міста Чорноморського узбережжя.

А ось і ні! Справа в тому, що згадані походи почалися ще до гетьманування Сагайдачного. З виру подій політичної історії першого десятиліття XVII ст. виринає кілька прізвищ ватажків запорозького козацтва, які в той чи інший час стовідсотково титулували себе гетьманами і саме так значаться в офіційному листуванні чи мемуарах тих часів. На жаль, часто перша згадка в джерелах про того чи іншого гетьмана цього періоду є водночас останньою, і нам невідомі будь-які інші факти з його біографії.

Нечисленні згадки про перших трьох із заявленого в назві цього розділу списку гетьманів прямо пов'язані з багатостраждальним ліфляндським походом козаків, про який ішлося в попередньому розділі.

Вперше Гаврило Крутневич (роки його життя невідомі, так само, як і роки життя інших гетьманів із цього розділу) побув гетьманом наприкінці літа 1600 р., під час молдавського походу козаків (див. попередній розділ). Фактично єдине підтвердження цього факту — лист Крутневича до короля Сигізмунда III, в якому козацький ватажок просить видати Війську Запорозькому обіцяну платню і охоронні листи. Проте дуже скоро Самійло Кішка знову став гетьманом. Але Крутневич удруге взяв до рук булаву під час наступного великого козацького походу — ліфляндського. Можливо, це сталось ще до загибелі Кішки, хоча скоріше — таки після цього. Явно Крутневич був людиною авторитетною і розглядався як ватажок, здатний і з польським урядом порозумітися, і з Ліфляндії козаків вивести. До кінця чергової великої облоги (поляки штурмували шведську твердиню фортецю Вайсенштайн, або Білий Камінь, в Естонії). 30 вересня 1602 року козаки перебували в складі польсько-литовського війська, якому дуже погано платили за службу, що часто нівелювало всі його перемоги на полі бою. І козаки, і жовніри надолужували нестачу жалування за рахунок місцевих мешканців — латишів та естонців, беручи їх у заручники і «витягуючи інформацію» про сховані гроші та інші цінності. Але зруйнований війною край не міг прогодувати навіть не надто велике військо Замойського. Сам старий корон-

ний гетьман після взяття Вайсенштайна від'їхав з театру бойових дій, передавши командування Яну-Каролю Ходкевичу, а згодом звідти рушили і багато підрозділів польсько-литовської армії, зокрема й козаки. Війна Швеції та Речі Посполитої, яка закінчилась перемир'ям аж у 1611 р., вже не цікавила козаків — з них було досить. Голодні й обдерті козацькі підрозділи (тогочасні джерела твердять про 4 тисячі козаків, які поверталися із походу) не гірше за татар спустошили білоруські землі, вимагаючи місць для постою та контрибуцій за одним правом — правом сили. За свідченням так званого «Баркулабівського літопису», козаки брали контрибуцію (т. зв. «приставства») у Полоцьку, Вітебську, Орші, Мстиславлі, Могильові, Гомелі, Чечерську та інших містах Великого князівства Литовського, забираючи не тільки худобу, гроші, провіант і фураж, але й полонених, особливо жінок і дітей, за яких можна було взяти викуп — «один козак будетъ мети коней 8, 10, 12, а хлопят троє, четверо, жонки албо девки две албо три». Особливо не пощастило Вітебську — його мешканці спробували відбитись від незваних гостей зброєю, в результаті Вітебськ восени 1602 р. було взято штурмом і розграбовано — з усіма ексцесами, які супроводжували взяття міста в ті часи (вбивствами міщан, зґвалтуваннями жінок і дівчат тощо). Такою була ціна «козацького хліба» для *православних* мешканців білоруських земель. Перш ніж вислуховувати обурення деяких читачів і звинувачення у паплюженні героїв української історії, ми зазначимо, що така поведінка була типовою для абсолютно всіх найманих військ середньовіччя та ранньомодерної доби, коли їм не платили вчасно жалування. Гетьман Крутневич (і його наступник Іван Куцкович, що керував козаками в Білорусії восени 1602 р.) не міг (і навряд чи надто хотів) стримати своїх людей, які почувались обдуреними своїми річпосполитськими наймачами, котрі заборгували їм зарплатню (сюжет, заснований на схожій ситуації, є основою непоганого історичного фільму знаменитого голландського режисера Пола Верховена «Плоть і кров»). Проте «бешкетування» козаків набули такого розголосу, що король вислав свого спеціального агента, аби розібратись у ситуації. Виправдовуючись, Крутневич (а потім Куцкович) жалілись, що все, що було нажите непосильною працею (як у незабутнього громадянина Шпака з фільму про Івана Васильовича, який міняв професію) не тільки за час Ліфляндського походу, а й попередні часи, пішло прахом, і «довго буде в пам'яті Війська Запорозького служба інфлянтська». А прикрий випадок з Вітебськом — то лише самооборона! Водночас новий гетьман Іван Куцкович, під керівництвом котрого козаки і здобули Вітебськ, писав дуже цікаві листи на Подніпров'я до місцевої польської адміністрації, репрезентованої брацлавським і вінницьким старостою Якубом Струсем. Довідавшись, що в межах підконтрольних Струсю територій розмістилися на зимові квартири польські жовніри, Куцкович «ненав'язливо» запропонував Струсю пошукати зимових квартир для жовнірів деінде, але не там, де лишились рідні й близькі його козаків, багато з котрих були вихідцями саме з Брацлавщини. Хто-хто, а Куцкович мав знати, що таке голодне військо на постої! Свої вимоги козацький гетьман намагався підтвердити посиланням на королівські привілеї (в яких насправді не було нічого сказано про заборону «жовнірських леж» на землях, про які йшлося) і в разі нерозуміння паном Струсем ситуації обіцяв

Турецька галера та козацькі чайки

навідатися до нього в гості з кількома тисячами козаків наступної весни, аби дати старості шанс переконатися у тому, чи не відсирів порох в козацьких порохівницях.

Проте Куцкович був змушений піти з гетьманства через резонанс, викликаний грабунками, вчиненими його козаками, і запорожців привів додому вже третій після смерті Кішки гетьман — Іван Косий (власне, крім цього факту він більш нічим і не відзначився). Сталося це навесні 1603 р. Тоді ж козаки втретє обрали своїм гетьманом Гаврила Крутневича. Можливо, він гетьманував аж до 1606 р., хоча можливо, що документів про існування в цей період інших ватажків козацтва просто не збереглося.

Зрозуміло, не всі козаки пішли в Ліфляндський похід. Проте навіть ті, хто лишився на Січі, теж не сиділи склавши руки — вони продовжували здобувати «козацький хліб» традиційними походами в Молдавію та на турецькі міста. Так, з травня 1602 р. ми маємо скарги турецьких властей на козаків, що взяли на абордаж поблизу міста Кілії турецьку торговельну галеру Хасана-аги, також козаки нападали на Крим та місто Акерман. Король Сигізмунд III на сеймі 1604 р. констатував факт — за останні роки козаки зруйнували три турецьких міста. Король у своєму спеціальному універсалі 1603 р. навіть закликав батьків молодих шляхтичів і міщан Київщини та Брацлавщини не пускати своїх синів до козаків! Але надто принадним було козакування, аби такі педагогічні заклики були почуті.

Тим часом сини згаданих шляхтичів і міщан знайшли собі ще одну цікаву компанію, складену з вельми «поганих хлопців». Загалом перше десятиліття XVII ст. становить особливий інтерес для дослідника козацьких морських походів, адже саме в цей час запорожці починають здійснювати морські походи не лише на Очаків, Акерман чи татарські міста Криму, тобто вздовж узбережжя на відносно невеликі відстані, але й усе далі й далі, часто відходячи далеко від берега. Найпершою такою експедицією став похід на Варну 1606 р. (місто в тепе-

рішній Болгарії). Згодом прийшла черга Синопа, Трапезунда, Самсуна і навіть Константинополя. Традиційно початок великих морських походів запорожців пов'язують з іменем талановитого полководця і політика Петра Сагайдачного, але ми не маємо жодного підтвердження того, що він вже був гетьманом у тому ж 1606 р., коли козаки брали Варну. Нам здається, що, яким би геніальним стратегом не був Сагайдачний, враз прищепити козакам любов до далеких морських походів і водночас уміння орієнтуватися у відкритому морі, далеко від знайомих берегових орієнтирів, він не міг. Натомість у нас є цікаві згадки сучасників про тих, хто міг поділитись із козаками подібними знаннями з мореплавства (досвіду плавання по річках і вздовж узбережжя козакам не бракувало вже у XVI ст.). Це не хто інший, як… мусульманські пірати!

Як, можливо, вигукне котрийсь із наших читачів, ображений самою думкою про можливість співпраці козаків, цих «християнських лицарів», із якимись сумнівними «джентльменами удачі» під зеленим прапором з півмісяцем. Проте людина, хоча б дещо знайома з історією морського розбою, пригадає багатосотлітнє піратство мешканців міст на території нинішніх країн Північної Африки (Марокко, Тунісу, Алжиру). Імена багатьох реїсів — капітанів піратських (чи корсарських — якщо вони мали ким-небудь виданий дозвіл на захоплення ворожих суден) кораблів гриміли по всьому Середземному і Мармуровому морях протягом усього XVI ст. Це були брати Харудж та Хеїр-Еддін Барбароси («рудобороді»), Драгут-реїс, Улудж-Алі-реїс (італієць за походженням, який врятував частину османського флоту при Лепанто) та багато інших. Багато хто з реїсів зробив чудову кар'єру в Османській імперії (найблискучішу — Хеїр-Еддін Барбароса, що став, зрештою, верховним головнокомандувачем османського флоту і намісником Алжиру — куди там знаменитому флібустьєру Генрі Морґану, до речі, теж рудому). Проте не всім так щастило — дехто до кінця свого буремного життя пінив моря, ганяючись за здобиччю, причому не гребуючи грабуванням

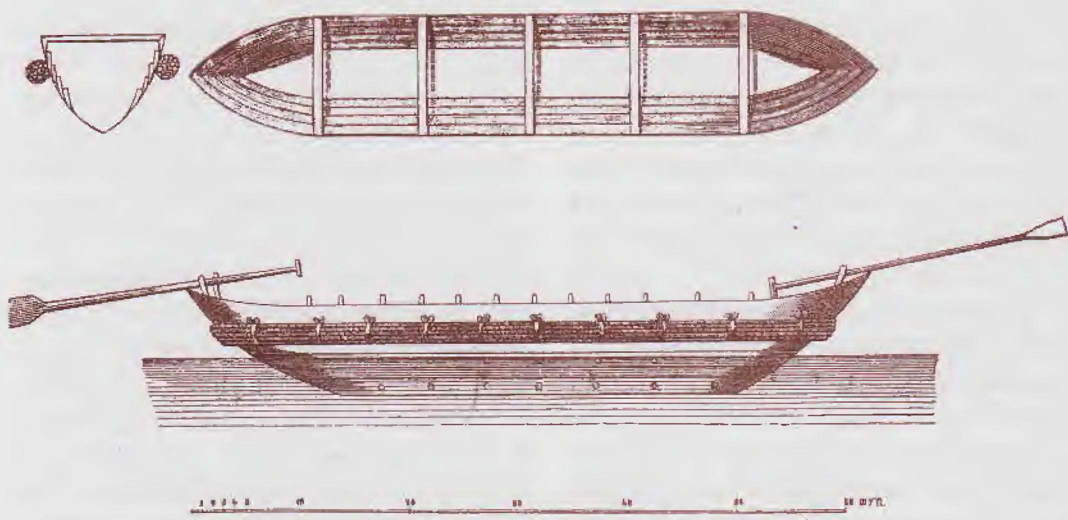

Схема козацької чайки за Г. де Бопланом

і мусульманських, зокрема власне турецьких, суден. Так, на межі XVI—XVII ст. певної специфічної слави здобув такий собі Бурат-реїс, який перерізав морські комунікації на Мармуровому морі та створив проблеми із забезпеченням турецької столиці. Потрапляли мусульманські реїси (не кажемо «турецькі», бо серед піратів, як і серед козаків, був справжнісінький інтернаціонал — часто до рівня капітанів піднімались і колишні християни, так звані ренегати, тобто ті, хто прийняв іслам; військово-морські історики мають чимало інформації щодо реїсів — албанців, греків, південних слов'ян, італійців, іспанців, навіть англійців та голландців, цілком можна припустити, що й українці в цьому строкатому середовищі теж могли траплятись) і в Чорне море. Д. Яворницький розмістив у 2-му томі своєї «Історії запорозьких козаків» вельми цікаву історію про польського посла Пясочинського, який у 1602 р., після випадку з захопленням козаками турецької галери, так виправдовувався перед турецькими і татарськими дипломатами: «Козаки — збіговисько різного народу, хоча в їхніх лавах є й втікачі з польських володінь. Ну й що з того? У вас і в Константинополі трапляються заворушення, а на Білому [Мармуровому. — *Д. Ж.*] морі Бурат-райза [згаданий вище Бурат-реїс. — *Д. Ж.*] розбійничав… Так і у нас козаки міста і волості розорювали, людей мордували, в полон брали… Та козаки і моря не знали, поки ваші ж турки райзи [реїси. — *Д. Ж.*] не показали себе і не навчили їх мореплавству, а потім самі разом вас воюють. Самі винні, що таких вчителів їм дали». Ми точно знаємо, що так звані «потурнаки» активно допомагали козакам під час походу на Синоп і Трапезунд у 1614 р. Сподіваємось, ця цікава тема щодо «піратського інтернаціоналу» на Чорному морі ще знайде свого дослідника. Поки що ми зауважимо, що 1606 р. відбувся великий похід запорожців на Варну — не просто багате і добре укріплене турецьке місто, але й добре знане місце давньої перемоги турків над польсько-угорською армією сина Владислава Ягайла, Владислава III (він же король Угорщини Ласло V), яку османи здобули 10 листопада 1444 р. Те, що колись не вдалось польському королю, який склав свою голову під мурами Варни, вдалось українським козакам влітку 1606 р. Вони атакували Варну з моря, висадили десант, який оволодів містом-фортецею. Турецький гарнізон був знищений, місто розграбоване, невільники звільнені — козакам дісталась колосальна здобич у 180 тисяч золотих, у морі і в порту нападники захопили десять галер із товаром і щасливо повернулись додому. Цілком можливо, що народна пісня про Варну була складена саме про цей вдалий похід. Уривки з неї сьогодні увійшли навіть до шкільної програми:

Була Варна здавна славна,
Славніші козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

Але хто командував козаками в напрочуд вдалому морському поході 1606 р.? Найчастіше цю честь віддають Петру Конашевичу-Сагайдачному (до речі, автор знаменитої віршованої епітафії Сагайдачному Касіян Сакович згадує лише про Кафу і татарські міста, не забувши про службу покійного в Молдавії та Ліфляндії; про уславлене взяття Варни — ні слова). Проте ми знаємо, ща наприкінці 1606 р. гетьманом низовиків була інша людина — Григорій Ізапович. Можливо, саме він і водив запорожців на Варну, а взимку 1606 р. писав листи

до мешканців українсько-татарського порубіжжя із закликом остерігатись татар, які збирались іти у великий похід, як тільки замерзне Дніпро. Завдяки тому, що «гетьман всього Війська Запорозького» наполіг, аби його універсал було записано до володимирських гродських книг, цей документ і зберігся, а разом з ним — і єдине свідчення про гетьмана Ізаповича. Якщо це дійсно він керував походом на Варну і більше взагалі нічого не встиг вчинити, то й тоді в українській військово-морській історії він заслуговує на гідне місце.

Поки одні козаки заробляли на хліб з маслом морськими походами, водночас визволяючи чималу кількість невільників та підриваючи військовий потенціал Османської імперії, інша частина запорожців знайшла собі справу до душі на суходолі. Адже з 1603 р. на східних кордонах Речі Посполитої розпочалась знаменита епопея самозванців, які ходили на Москву за активної підтримки річпосполитських магнатів та донських і запорозьких козаків. Магнатами (серед яких були українські князі Ружинські, Вишневецькі, Тишкевичі, литовці Сапіги, поляки Мнішки тощо) рухали політичні амбіції, бажання слави і багатств, козаками — можливість добре підзаробити. Не відлякала запорожців і трагічна загибель Дмитра I в 1605 р. — вони підтримали «царевича Петра», а згодом Дмитра II («Тушинського злодія»), який у 1608 р. взяв Москву у справжню блокаду. Деякий час у нього під командуванням було до 13 тисяч козаків-запорожців («запорог» або «черкас» — як їх називали тогочасні росіяни). Фактично вперше покозачення українського населення набуло таких колосальних масштабів — такою привабливою була перспектива захопити здобич на землях північно-східного сусіда. Багато загонів козаків діяло на свій страх і ризик. Але дехто збирав великі ватаги на допомогу тому ж Дмитру II («царику», як його називали в Україні) або річпосполитським магнатам, які зав'язли у безкінечній війні.

1609 р. Річ Посполита офіційно почала війну проти Московського царства, котре вступило в союзницькі відносини з давнім ворогом Сигізмунда III — його дядьком Карлом IX Шведським. Крім того, війна проти ослабленого внутрішньою смутою Московського царства надавала можливість відвоювати колись утрачені Литвою Смоленськ та Сіверську землю. Загалом вдала для Польщі та Литви війна велася значною мірою силами козаків — їхня кількість перевищує будь-які відомі до того часу цифри. Так, учасник тривалої облоги Сигізмундом III Смоленська польський шляхтич Самуель Маскевич, автор цікавого щоденника, писав: «С третьей стороны [Смоленська. — *Д. Ж.*], на восток, где был стан королевский, вверх по Днепру, при монастыре св. Духа, расположились казаки; их считалось до 10 000; иногда же более, а иногда менее, смотря по тому, сколько их отправлялось за съестными припасами. Гетманом у них был казак деятельный, по имени Зборовский, так названный от местечка Зборова... Великое множество запорожцев находилось и в других местах Московского государства: считали их более 40 000; с каждым днем число их умножалось и едва ли не весь кош их выступил из Запорожья. Они оказали королю большие услуги своими набегами на русские крепости, которых множество опустошили в короткое время, как-то: Путивль, Чернигов, Почеп, Брянск, Козельск, Масальск, Мещерск, Вязьму, Дорогобуж и многие другие» (цитуємо за російським виданням у перекладі М. Уст-

рялова — Дневник Маскевича 1594—1621 // Сказания современников о Дмитрии Самозванце. Т. 1. СПб., 1859). Фактично це єдина згадка про ще одного Зборовського в історії козаків-запорожців. Він, як уже зрозумів читач, походить з українського Зборова і не є родичем Самійла Зборовського. Зважаючи на згадку в одній із дум про «Грицька Зборовського, гетьмана Запорозького», М. Грушевський обережно припускав, що мається на увазі саме цей козацький ватажок Зборовський, який допоміг королю Сигізмунду зрештою взяти Смоленськ у 1611 р.

Станіслав Жолкевський, котрий на той час уже був великим гетьманом коронним, згадував у своїх листах про ще одного подібного гетьмана запорожців — такого собі Олевченка, котрий прийшов на допомогу полякам під Смоленськ з просто фантастичним 30-тисячним військом (попри вагання М. Грушевського в цьому питанні, ми схильні вважати цю цифру помилкою або деяким перебільшенням, так само як і 40 тисяч козаків у Маскевича). Крім того, в серпні 1710 р. польські джерела згадують про козацького гетьмана Каленика, який командував запорожцями під Смоленськом. На думку М. Грушевського, це міг бути відомий згодом (у 1624—1625 рр.) гетьман запорозьких козаків Каленик Андрієвич (у російських джерелах — «Коленик Ондреев», про нього ми ще поговоримо згодом).

Московсько-польська війна тимчасово припинилася внаслідок обопільного виснаження ворогуючих сторін у 1613 р. Її безпосереднім результатом для українського козацтва можна вважати перш за все велике чисельне зростання людей, котрі професійно займалися «козакуванням» й у відносно мирний час не могли знайти собі гідних занять. Походи в складі армій «царика» Дмитра та короля Сигізмунда дали козакам, крім великої здобичі, ще дещо більше — усвідомлення власної сили. Давні козацькі ідеї, аби козацький стан було повноцінно «вписано» в соціальну структуру Речі Посполитої, відродилися з новою силою. Один із проявів зростаючої сили і претензій козацтва втілився у діяльності одного з численних запорозьких гетьманів цієї доби — Григорія Тискиневича.

В 1610 р. коли у Великому князівстві Литовському посилився тиск на православ'я (перш за все з ініціативи одного з ініціаторів Брестської унії 1596 р., уніатського митрополита Іпатія Потія), у справу боротьби православних міщан і духовенства Києва вперше активно втрутилося запорозьке козацтво в особі гетьмана Тискиневича. Коли Потій прислав до Києва свою довірену особу — офіціала Антонія Грековича «для нагледу вшелякихъ порядковъ в церквахъ божіихъ», київське духовенство побачило в цих діях ненависного їм уніатського митрополита початок захоплення місцевих православних церков і заявило рішуче про небажання приймати Грековича як намісника. Саме в розпал протистояння православних ієрархів і Грековича 10 травня 1610 р. гетьман Григорій Тискиневич написав підвоєводі київському Холоневському листа з вимогою не визнавати Грековича як «розстригу і зрадника віри нашої». У разі можливих кривд православним від Грековича гетьман з усім Військом Запорозьким дозволяв Грековича «гдѣжъ колвекъ здыбавши, якъ пса убити», і надалі обіцяв захистити такого потенційного вбивцю. Ця заява запорожців не була пустою погрозою (якийсь козак навіть стріляв у Грековича з мушкета), мала чималі наслідки — з одного боку, Грекович

став поводитись дуже обережно щодо православних, з другого ж — київське православне духовенство вперше відчуло, що козаки можуть бути йому дуже корисні. В 1612 р. до Києва приїхав софійський митрополит Неофіт, який почав освячувати церкви, помазувати священиків та дияконів, тобто відверто конкурувати з Потієм. Грекович не наважився виступити проти Неофіта, як він сам пояснював, через страх перед міщанами і козаками. Згодом, заохочуваний новим уніатським митрополитом Рутським, Грекович у 1618 р. наважився на рішучі дії щодо розподілу церковних і монастирських ґрунтів, за що поплатився — в лютому того ж року нещасного отця Антонія біля його ж резиденції у Видубицькому монастирі вловили козаки і «посадили в Дніпро під лід води пити», тобто втопили. Проте ця сумна й не вельми лицарська (погодьтесь, усе-таки вбити старого священика — не Варну штурмом узяти) подія сталася вже за гетьманування Сагайдачного.

Щодо листа Тискиневича, то це дійсно була одна з перших спроб «політизувати» цілі запорозького козацтва, втягнувши його (чи на добро, чи на біду для нього ж самого) в те релігійне протистояння, яке загострилося в Україні після Брестської унії. Це був початок того шляху силового тиску на владу Речі Посполитої, важливою віхою якого стане висвячення нової української православної ієрархії в 1620 р. «під охороною козацьких шабель» і зрештою — офіційне визнання православної конфесії за короля Владислава IV.

Донедавна лист від 10 травня 1610 р. був однозначно єдиним свідченням про гетьмана Григорія Тискиневича. Проте на початку 1990-х рр. відомий історик і краєзнавець з Прикарпаття Зиновій Федунків віднайшов у Львівському державному історичному архіві один цікавий документ. До збірки рукописів під назвою «Опис нерухомого майна, відомості про прибутки та історію церкви Воздвиження Чесного Хреста у м. Бурштині» випадково потрапив лист українського магната Августа-Олександра Чарторийського (1697—1782), який 6 травня 1735 року писав митрополитові Атанасію Шептицькому про «одсадження до церкви поминальним способом Грегоржа Тискиневича». На думку дослідника, тут ідеться про перепоховання загиблого після 1610 р. (ймовірно, при відбитті татарського нападу на Галичину, як вважав пан Федунків у 1992 р., і в чому він має сумніви сьогодні) гетьмана Тискиневича в церкві Воздвиження Чесного Хреста в містечку Бурштин, яке, таким чином, може похвалитися наявністю поховання одного з українських гетьманів. Щоправда, з моменту публікації цієї міні-сенсації в газеті «Галичина» за 24 червня 1992 р. згадану гіпотезу не було ніким підтверджено чи спростовано. Висловимо свою думку з цього приводу — якась імовірність, що саме гетьман Тискиневич похований в Бурштині, є, проте значною є ймовірність того, що мова може йти про якогось більш пізнього місцевого діяча з таким самим іменем та прізвищем.

Повість про звитяжного лицаря, котрий завжди був «готов ойчизні служити, за вольность її і свій живот положити» *(П. Конашевич-Сагайдачний)*

«Один із найвидатніших полководців Європи, державний діяч, дипломат, захисник української культури й духовності, поборник освіти — він уособлював людину доби Відродження. Як і інші ренесансні особистості, Петро Сагайдачний піднісся до найвищих щаблів тодішньої освіченості, був титаном духу та думки, людиною могутніх пристрастей, кипучої, невтримної енергії» — таку захоплену, хоч і не без помітних перебільшень, характеристику дала героєві цього розділу відома українська дослідниця Олена Апанович. Ким-ким, а ідеальною людиною (хай і доби Відродження) Петро Сагайдачний точно не був, хоча його велич перш за все як полководця і політика справді непохитна. Була вона такою за життя гетьмана, залишилась такою і після його смерті. Немов славетний іспанський лицар Сід Кампеадор, Сагайдачний служив своїй батьківщині (батьківщинам) за життя і продовжує служити після смерті, адже в його багатій біографії є достатньо матеріалу і для прославлення подвигів української зброї (на тлі помітних невдач або й поразок «держав-сусідів», одна з яких, Річ Посполита, взагалі-то офіційно і була тією самою «ойчизною» гетьмана, про яку йдеться у відомій поемі Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» — уривок з неї використаний автором у назві розділу), є там і широке поле для пошуків елементів становлення українських державо- і націєтворчих процесів, розвитку української культури, котрим дійсно (свідомо чи не дуже) сприяла діяльність гетьмана. Не чекайте від автора цього короткого біографічного нарису довгих вступів щодо становища українського козацтва на початку XVII ст. — про це вже так багато сказано. Пов'язувати помітне піднесення енергії козацької спільноти саме з постаттю Сагайдачного стало вже певною історичною традицією — якоюсь мірою цей підхід можна прийняти, адже надто яскравою

Герб П. Сагайдачного

Петро Конашевич-Сагайдачний

постаттю був Петро Конашевич. Проте при ближчому знайомстві з біографічними нарисами, присвяченими Сагайдачному, складається враження, що хоча б дещо «деміфологізовану», звичайну, «людську» біографію гетьмана ще не написано (автор, звісно, зовсім не претендує на таку справді велику честь — його завдання привернути увагу лише до певних моментів).

Отже, за найвірогіднішою сучасною версією, Сагайдачний був шляхтичем з Галичини, з-під міста Самбора (ймовірна спорідненість гетьмана з родом Конашевичів-Попелів). За словами сучасного українського історика П. Саса, «шляхтичі Попелі не мали якоїсь усталеної гербової традиції і вживали різні герби, насамперед «Сас» та «Сулима». Що стосується герба «Побог», вміщеного у книзі К. Саковича, то він, вірогідно, перейшов унаслідок шляхетської служби до окремих представників роду Попелів (із гілки Конашевичів-Попелів) від магнатського роду Конецпольських. Останній не тільки належав до герба «Побог», а й тримав у своїх руках Дрогобич і дев'ять околичних сіл, по сусідству з якими лежали села шляхтичів Попелів — Попелі, Ратична і Котів» (див. біографічний нарис у «Володарях гетьманської булави»). Загалом передача магнатом герба шляхтичу цілком ймовірна — подібне, можливо, сталося з князями Курцевичами — і Мазепами (див. нашу біографію І. Мазепи). Додамо, що коли герой цього розділу дійсно користувався гербом «Побуг», то це був його змінений варіант («одміна») — класичний «Побуг», що вперше згадується у документах кінця XII ст., описують як «у лазуровому полі срібна підкова кінцями додолу, на якій встановлено золотий кавалерський хрест, синій намет підбитий сріблом, а в нашоломнику над шляхетською короною — половина пса-гончака, повернутого праворуч». Родина Сагайдачних, схоже, користувалася варіантом герба, який

Петро Конашевич-Сагайдачний

С. Бойцун. Гетьман Сагайдачний під Хотином

Запорожці готуються до морського походу. Листівка XIX ст.

БИТВА під ХОТИНОМ 2–28 вересня 1621 р.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ у XVI — першій половині XVII ст.

РОЗТАШУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ у XVI – XVIII ст.

Карта морських і сухопутних походів запорозьких козаків

мав червоний колір щита, пряме розташування шолома у фас та трохи змінені форми декору.

Кілька слів про прізвище та прізвисько гетьмана. «Сагайдачний» слід вважати саме козацьким прізвиськом, можливо, дійсно пов'язаним з умінням гетьмана влучно стріляти з лука («сагайдак» — колчан для стріл) — погодьтесь, є якась сумна іронія в тому, що загинув славний лучник, за найвідомішою версією, від рани, заподіяної татарською чи турецькою стрілою. З «Конашевичем» складніше. На думку більшості дореволюційних істориків (зокрема таких відомих, як М. Максимович, В. Антонович та Д. Яворницький), це по батькові — у поминальнику Сагайдачних дійсно згадується якийсь Конаш (Конан), який може виявитись як батьком, так і просто якимось родичем гетьмана — можливо, це було родове ім'я, до того ж популярне в роду (це могло бути ім'я родоначальника). З поеми Саковича можна дізнатись лише кілька фактів про юність героя цього розділу — що він був народжений поблизу Карпат, виховувався як православний, навчався в знаменитій Острозькій академії... На основі цієї інформації та крихти інформації зі щоденників Й. Єрлича, Я. Собеського та ін. фактично всі біографи Сагайдачного роблять свої розрахунки щодо того, коли міг народитись майбутній гетьман, коли почав і закінчив навчання, почав козакувати тощо.

Як приклад, наведемо загалом по-своєму логічні міркування П. Саса: «Тепер можемо орієнтовно говорити про рік народження гетьмана. Отже, якщо Конашевич прибув на навчання до Острога у 1587—1588 рр., мавши від роду одинадцять років [звичайний вік початку навчання в колегіумах XVI—XVII ст. — *Д. Ж.*], то час появи його на світ припадатиме на 1577—1578 рр. Звідси видно, що помер Сагайдачний унаслідок поранення у віці близько 45 років. На те, що гетьман пішов з життя не старим чоловіком, опосередковано вказують деякі факти. Так, діставши під Хотином у 1621 р. важке поранення, він продемонстрував неабияку фізичну витривалість — цілу добу в надзвичайно складних умовах, стікаючи кров'ю, пробирався до козацького табору. Коли б Сагайдачний мав похилий вік, він не тільки не зміг би врятуватися, але й не заслужив би закиду з боку Я. Собеського в донжуанстві [цей момент ми обговоримо далі. — *Д. Ж.*], яке, на думку польського мемуариста, стало причиною смерті гетьмана. Та й та обставина, що дружина Сагайдачного Анастасія Повченська (хай навіть на кілька років [насправді невідомо точно, наскільки. — *Д. Ж.*] молодша за нього) після смерті чоловіка не забарилася знову вийти заміж, також є певним аргументом на користь визначеної нами дати народження Сагайдачного». Фактично увесь вищенаведений ланцюжок побудований на малій кількості фактів і припущеннях, кожне з яких є ймовірним, а от усі разом не обов'язково мають дати достовірний результат (до того ж дивують досить «своєрідні» розмірковування на тему «живучості» Сагайдачного як серйозного доказу його нестарого віку, як ніби загартований у боях чоловік суворої епохи навіть значно більш похилого віку зовсім не мав шансів вижити — хай і при серйозному пораненні в руку. Припущення ж щодо малої ймовірності справжнього чи приписаного Сагайдачному «донжуанства» після 45 років взагалі якось незручно коментувати всерйоз. Як же тоді бути зі справжніми козацькими секс-символами, Богданом Хмельницьким

та особливо Іваном Мазепою? (див. наші біографії обох).

Тому визнаємо чесно — рік і навіть точне десятиліття, коли народився Петро Сагайдачний, нам, на жаль, точно не відомі. Можливо, це дійсно 1570-ті рр., а може, і дещо більш ранній час (бачиш, читачу, як згубно діє на уяву автора цих рядків та довга борода на розтиражованому портреті Сагайдачного, намальованому в свою чергу наприкінці XIX ст. з використанням сучасної гетьману, правда, дуже стилізованої маленької гравюри із зображенням вершника з булавою, надрукованої разом із віршами Саковича!). Як не прикро, не кращою є ситуація з даними про батьків та родичів майбутнього гетьмана — тут хоча б якийсь матеріал можуть дати подальші історико-генеалогічні пошуки. Навчання юного Петра в Острозькому колегіумі чимало дало йому в плані знання мов (грецької, латинської, старослов'янської), граматики, риторики, діалектики (ведення диспуту), арифметики, музики, астрономії. Водночас нам важко погодитись із твердженням, що «...та духовна атмосфера, яка оточувала Петра Конашевича в острозький період його життя, остаточно сформувала його особистість. Сприйняті ним ідейні та культурні віяння і впливи яскраво проявилися у його діяльності вже поза студентською лавою. Адже відомо, що гетьман відзначався прихильністю до православ'я, яка межувала з передсудами (за словами Я. Собеського). Його вірність козацькому способу життя, безоглядна відвага на полі бою і завойована там слава були цілком співзвучними з пієтетом ренесансних поетів і письменників перед лицарськими подвигами. А турбота Сагайдачного про загальне благо, зокрема безкорислива підтримка братського руху й шкільної освіти в Україні — хіба це не вкладалося в сповідуваний гуманістами ідеал громадянського служіння батьківщині? Нарешті, слід сказати і про певну роздвоєність політичної самосвідомості Сагайдачного: він твердо відстоював конфесійні права українського народу, але при цьому завжди усвідомлював себе підданим короля, громадянином Речі Посполитої. Ця риса характеру гетьмана, певною мірою підігріта його шляхетським походженням, із закономірністю лакмусового папірця, опущеного в хімічний розчин, щоразу проявлялася тоді, коли йому доводилося балансувати між інтересами Варшави і Запорозької Січі, інтересами «статечних» козаків і «черні». Звідси його постійні пошуки компромісів з польським урядом» («Володарі гетьманської булави»).

Але ж пієтет перед лицарськими подвигами й ефектне протиставлення їх скромному способу життя лицаря, турбота про освіту і благодійність зовсім не є якимось суто ренесансним і тією чи іншою мірою притаманний загалом будь-якій військовій спільноті (не вважати ж тоді «людиною доби Ренесансу» заодно і київського князя Святослава, опис звитяги, зовнішності та звичок котрого створений літописцем XI ст. майже за тим самим «трафаретом», що й опис Я. Собеським Сагайдачного, чи його сина Володимира Святославича, що теж любив «віддавати дітей вчитися наукам»). Цікавішим є момент щодо глибокої православної релігійності гетьмана і нелюбов до уніатів (так в оригіналі у Собеського) — ця хоча б трохи індивідуалізована риса характеру дійсно могла сформуватися в юні роки в Острозі під впливом полемістів, хоча довести це важко.

Наголосимо — всі вищезгадані знання (особливо гуманітарної сфери) дійсно частково знадобилися Сагайдачному-політику, а спочатку себе зарекомендував Сагайдачний-воїн. На думку М. Грушев-

ського, Петро Конашевич почав козакування десь близько 1600 р., — а можливо, і раніше. Хай і не близько знаходилась Галичина від Січі, але ж татари в XVI ст. не раз з'являлися в Карпатах, доходили сюди і звістки про небезпечне, але привабливе життя запорожців. Судячи зі слів Саковича, Сагайдачний брав участь у молдавському та ліфляндському походах козаків (під проводом Самійла Кішки, див. біографію останнього) — невідомо, звичайним козаком чи старшиною. Непросто сказати, коли талановитого й успішного в боях Сагайдачного було вперше обрано гетьманом — можливо, дійсно він гетьманував кілька разів у проміжках між тими гетьманами, про яких ішлося в нашому розділі про «флібустьєрів і кондотьєрів» або навіть паралельно з ними, адже термін «гетьман» вживався інколи деякими ватажками в конкретному поході — морському чи сухопутному. Я. Собеський так писав про посідання ним найвищої влади у Війську Запорозькому: «Внаслідок свого службового становища завжди вірний королю і Речі Посполитій, він був суворим у справі придушення козацьких свавільств; нерідко навіть не задумуючись карав смертю за найменші провини; свої недолюблювали його, і за це неодноразово вже волею більшості він ледве не був позбавлений верховного керівництва Запорозьким Військом» [з інших джерел ми знаємо, що Сагайдачний таки втрачав булаву — наприклад, на користь Я. Бородавки. — *Д. Ж.*]. Неясно, які саме інциденти приховуються за фразами про занадто велику суворість Сагайдачного — чи відносно незалежна позиція щодо бажань звичайних козаків, чи дійсно дотримання залізної дисципліни в походах (відзначимо — можливо, саме завдяки цьому майже завжди успішних).

Проте загалом важко не погодитись із відомими словами М. Грушевського про те, що ні до, ні після Сагайдачного козаки не мали жодного гетьмана, який би так уміло міг і відстоювати козацькі інтереси, і йти на компроміси з урядом Речі Посполитої, роблячи це з величезним політичним тактом. Ясно, що фактичне виконання відомих угод між реєстровцями та Річчю Посполитою, в яких ішлося про навдивовижу невеликий офіційний козацький реєстр, «пробуксовувало» (за часів Сагайдачного до Хотинської війни таких угод було укладено як мінімум дві — у 1616 та 1617 рр. на козацьких радах відповідно поблизу річки Роставиця та в урочищі Суха Ольшанка під Білою Церквою). Обидві сторони, котрі домовлялися, схоже, просто робили вигляд, що козаки дотримуватимуться тритисячного реєстру — і це тоді, коли нереєстровців, зокрема так званих «новачків» — уже нараховувалось не менше 20 тисяч, а на момент Хотинської війни їх кількість виросла ще вдвічі — не в останню чергу завдяки колосальній харизмі й талантам Сагайдачного та стабільній прибутковості очолюваних ним майже завжди успішних

Українська ювілейна монета «Петро Конашевич-Сагайдачний»

походів. Ідеальний воєнний вождь в усі часи мав забезпечувати можливість своїм воїнам здобути славу і багатство, і в цьому плані Сагайдачний теж стояв напрочуд високо.

Протягом 1610—1620-х рр. зросла інтенсивність козацьких морських походів (про ймовірні причини цього — див. розділ про «флібустьєрів та кондотьєрів»). На жаль, ми достеменно не знаємо, котрими саме з них особисто командував, а які, можливо, планував Петро Сагайдачний. Сакович згадує лише про знамените взяття Кафи в 1616 р. (багатющу столицю турецьких володінь у Криму і головний центр работоргівлі в цьому регіоні до того козаки багато разів «шарпали», палячи посади, атакуючи її порт, але не брали штурмом її потужну фортецю з огляду на її сильну артилерію і великий гарнізон). Схоже, козаки атакували місто водночас з моря і з суходолу, використавши чайки та, можливо, трофейні галери (принаймні на ще одній гравюрі до тієї ж поеми Саковича зображено саме чималеньку, цілком реалістичну галеру), винищивши 14 тисяч війська та населення (гарнізон міста навряд чи був такий великий), визволивши тисячі бранців і взявши колосальну здобич. Не менш успішними були походи на Синоп і Трапезунд (1614 р.), ще більш ранні експедиції на Варну, Перекоп, Ізмаїл, Кілію, Акерман, Самсун... Шоком для Османської імперії стало різке поширення «географії» нападів (Кафа, малоазійське узбережжя), їхня сумлінна підготовка та чисельність нападників — екіпажі десятків і сотень чайок нараховували нерідко в сумі кілька тисяч чоловік, колосальний обсяг людських та фінансових втрат. Так, при взятті добре укріпленого Синопа козаки знищили залогу фортеці, арсенал, спалили насамперед порт і воєнні кораблі турків. Те саме було при взятті Варни в 1606 р., спроби знищити кораблі та арсенал неодноразово здійснювались козаками і в самій османській столиці, котру запорожці Сагайдачного теж неодноразово турбували. Схема, за якою здійснювалися набіги на приморські турецькі і татарські міста, була вельми «раціональною» (і не мала нічого спільного з гуманністю, так само як і татарські набіги) — раптовий напад з моря і суші (для чого неподалік міста заздалегідь висаджувався сильний десант), навальний штурм замку, різанина і грабунок, звільнення полонених з в'язниць, галер і так званих «баньо», в яких галерники проживали на березі, знищення арсеналів, а також усіх плавзасобів, на яких ворог міг організувати погоню, швидкий відхід. Можливо, цю схему, що могла варіюватись в кожній конкретній ситуації до безкінечності (ініціативності козацьким командирам ніколи не бракувало), відпрацювали до автоматизму саме завдяки прихильнику залізної дисципліни Сагайдачному. Можна скільки завгодно сперечатися, що було головним для рядових козаків — здобич чи звільнення полонених братів, ясно одне, що ці чинники теж могли вельми ситуативно змінювати свою важливість. Проте для долі козацтва в цілому морські походи відігравали досить своєрідну роль важеля, за допомогою котрого козаки не просто здобували «козацький хліб», але й нагадували про себе уряду Речі Посполитої, часто відверто шантажуючи його можливим походом — чи заспокоюючи урочистим знищенням човнів. Як слушно відзначав М. Грушевський, козакам (у принципі, не дуже вразливим за порогами для польської влади, яка попри всі грізні заяви рідко зважувалась на рішучі дії і ніколи не змогла б покінчити з козацтвом у цьому регіоні) був абсолютно невигідний тривалий мир на кордонах — адже тоді

М. Самокиш. Битва Максима Кривоноса з князем Яремою Вишневецьким

Козацький цвинтар XVIII ст.

Михайло Федорович Романов

запорожці і реєстровці ставали найпершою статтею бюджету, на якому починала економити їхня держава.

По-своєму вигідною для козаків була велика війна (з Московською державою чи Османською імперією і Кримом), в якій була зацікавлена перш за все маса нереєстровців — тоді їх могли найняти на якийсь час на службу. Для реєстровців же, виразником інтересів котрих найчастіше виступав Сагайдачний, найкращим варіантом була напружена ситуація «між війною і миром» — тоді Річ Посполита постійно потребувала їхніх послуг. Так що політична майстерність гетьмана полягала саме в створенні і підтримуванні такої ситуації. Це йому вдавалось аж до 1620 р., коли самі річпосполитські політики (щоправда, не без «допомоги» морських походів запорожців) спровокували-таки грандіозну війну між Варшавою і Стамбулом в Молдавії. Так що не варто шукати в політиці Сагайдачного ні «угодовства щодо поляків», ні бажання «возз'єднатись із братньою Московською державою» (дати своїм козакам підзаробити на службі у царя та трохи пошантажувати свого короля можливістю масового переходу на московську службу, аби він став поступливішим і щедрішим, любив не тільки гетьман Сагайдачний, але саме він робив це справді віртуозно). Нам здається, не варто робити завеликий наголос на великій *реальній* важливості моменту «священної війни» з ворогами православ'я чи єднанні на основі тієї-таки конфесійної близькості (козаки поводились у православній Московії у 1618 р. так само, як у мусульманських містах, що не виключає можливості активного використання їхніми лідерами релігійних моментів у пропаганді).

До речі, знаменитий похід Сагайдачного на допомогу королевичу Владиславу (котрий у 1618 р. спробував здобути собі московський вінець, покликаний частиною боярства, і опинився в скрутній ситуації з невеликим коронним військом серед ворожої йому країни, неподалік такого бажаного призу — ворожої столиці) варто розцінювати не як прояв якоїсь «ненависті» до Москви чи «угодовства» щодо Речі Посполитої, а як прояв вищезгаданої політичної лінії та шанс для 20 тисяч козаків підзаробити за рахунок річпосполитської скарбниці, а головне — мешканців міст і сіл Московського царства. Козаки влітку-восени 1618 р. кількома загонами вихором пройшлись по землях східного сусіда Речі Посполитої, взявши і страшенно спустошивши Лівни, Єлець (тут козаки взяли 30 тисяч карбованців данини, котру за наказом царя якраз везли кримському хану), Стародуб, Шацьк, чимало міст Сіверщини, Рязанщини, Підмосков'я. Невдала для козаків облога містечка Михайлова, що виросла під пером місцевого

московського літописця до масштабу ледь не облоги Трої, була дрібним епізодом кампанії, в котрій Сагайдачний виявив неабиякий військовий талант — його козаки брали місто за містом, кіннота здійснювала далекі рейди, а гетьман проявив себе як грізний, небезпечний для ворога полководець. На початку вересня він легко розбив московських ратників на переправах через Оку, а вдруге стрільців, дворян і ополченців царя Михайла Федоровича «взяв страх, і вони не посміли виступити» проти «жахливого Сагайдачного». До речі, не може не вражати безпомічність московських польових військ протягом цієї кампанії — певною проблемою для Сагайдачного стали лише облоги міст. За літописною традицією, козацький гетьман прибув до табору королевича Владислава під Москву десь на початку жовтня, а генеральний штурм було призначено на Покрову. Те, чому козаки таки не взяли Москву в 1618 р., історики намагаються пояснити багатьма причинами — від малоправдоподібного раптового «усвідомлення ними гріховності пролиття крові православних братів-росіян» до секретних переговорів Сагайдачного з царем. Серед суто військових причин завжди називають втому після швидкого маршу з багатьма облогами, ймовірні великі втрати при штурмі, «нечесну» позицію поляків, котрі, мовляв, поставили козаків у перші лави штурмуючих (а кого ж було шикувати королевичу в штурмові колони, коли втомленому коронному війську бракувало саме якісної найманої німецької та угорської піхоти, спішену гусарію — панцирних кіннотників — пахолків з обозу?). Логічнішим нам здається припущення, що Сагайдачний добре розумів — узяти Москву, загалом, можна, а ось утримати величезне місто буде важко (він не міг не пам'ятати нещодавню історію взяття і подальшого утримання Москви в 1610—1612 рр., коли врешті-решт польсько-український гарнізон опинився в облозі в Кремлі та Китай-городі й після довгої оборони змушений був капітулювати. Та головне — гетьман дійсно міг не бути зацікавленим у геополітичному «добиванні» ослабленої Московської держави (до речі, потенційного «роботодавця» для нереєстрових козаків), з царем котрої він згодом спробував встановити певні взаємовигідні і не обтяжливі для обох сторін дипломатичні контакти (в 1619—1620 рр.). Зауважимо, що чомусь деякі гіперпатріотичні українські історики вважають у чомусь подібні дії хана Іслам-Гірея III під Зборовом і Жванцем щодо його союзника Б. Хмельницького «зрадою», водночас розцінюючи вчинок Сагайдачного в 1618 р. як допустимий «тактичний хід». Без зайвих сантиментів скажемо, що обидва зрештою просто діяли в своїх інтересах (перший — в інтересах Кримського ханства, другий — Війська Запорозького)! Так що, схоже, козаки цілком могли отримати наказ просто «відбувати номер» — не взявши одразу Арбатські ворота, вони навдивовижу швидко відступили. Королевич Владислав самотужки взяти ворожу столицю не міг, і облогу було знято. До речі, вже після зняття облоги Москви, гетьман з військом здійснив рейд на південний захід від російської столиці, захопивши і зруйнувавши Калугу. Причому через козацького полковника Путивльця гетьман радив Владиславу «з Московської землі не виходити» (що давало змогу козакам взяти побільше здобичі, водночас ослабивши коронне військо чужими руками і зробивши батька Владислава, короля Сигізмунда, і річпосполитський сейм поступливішими щодо козацьких вимог відносно реєстру, платні тощо). Проте складна ситуація, в якій опинилося коронне військо напере-

Владислав IV

додні зими, а також політичні ускладнення в зв'язку з московською війною у самій Речі Посполитій спонукали королевича піти на укладення 1 грудня 1618 р. Деулінського перемир'я між Москвою і Варшавою терміном на 14,5 року. За його умовами до Польщі переходила Смоленщина і частина Чернігівщини та Сіверщини. Козаки тріумфально повернулись додому з великими трофеями, на зворотному шляху Сагайдачний не став брати Курськ — як жест доброї волі відносно царя (що поглиблює наші підозри щодо якихось попередніх контактів гетьмана і царських дипломатів).

Оцінюючи ж суто військове значення Московської кампанії в багатій походами біографії козацького гетьмана, ми не схильні його переоцінювати — вкрай розладнана армія Московської держави виявилася не надто гідним супротивником для відбірних козацьких полків, які діяли загалом без особливих перешкод з боку московських польових військ. Ми не поділяємо здогадів П. Саса про те, що дії Сагайдачного в цій кампанії ознаменувалися якимось глобальним для козацької стратегії XVII ст. «відходом від оборонної табірної стратегії» на користь «активних наступальних дій». По-перше, бій табором ніколи не був суто оборонним — козаки часто *наступали* під прикриттям рухомого табору (див. біографії Павлюка та М. Дорошенка). По-друге, замислимось, а від кого власне могли взагалі *оборонятися* козаки Сагайдачного в цій кампанії? Принаймні не від московських воєвод, які в ліпшому разі могли спробувати відстояти довірені їм міста, боячись виявити ініціативу і не маючи до того ж надійної кінноти. А по-третє, невже, наприклад, чудові рейдові дії Наливайка чи Шаули в Білорусії в 1595—1596 рр. схожі на вияви «оборонної табірної стратегії»? Насмілимося твердити, що у виконанні кращих козацьких полководців запорожці і до, і після Сагайдачного були здатні на різні види тактичних і оперативних дій. У низці таких полководців Петро Сагайдачний, звісно ж, має зайняти одне з перших місць, але не коштом своїх попередників. Проте успішність кампанії 1618 р. саме в тому сенсі, який був найважливішим для козаків, просто вражає — славу і величезні трофеї здобуто, та ще й Речі Посполитій зроблено дійсно велику послугу (адже козацьке втручання в хід війни зрештою так чи інакше принесло Варшаві великі території, і Сагайдачний не раз нагадував про це польським можновладцям). Ця кампанія мала дуже сильно зміцнити репутацію гетьмана як непереможного воєначальника як серед козаків, так і серед громадськості Речі Посполитої. За словами

Я. Собеського, козацький гетьман «вогнем і мечем спустошив... неприятельські землі... розніс страх свого імені по всій Московії. Неприятель, що стогнав під його ударами, бачив, як переходили до рук козаків золоті посудини і дорогоцінні багатства, як полоняники різного віку, статі і станів йшли за його колісницями».

Окремою складною темою є відносини гетьмана і православних церковних ієрархів. Подібно до Г. Тискиневича (див. його біографію) Сагайдачний всерйоз переймався складною церковно-релігійною ситуацією на Київщині, котра протягом усього правління Сигізмунда III характеризувалась загостренням відносин між православними та уніатами. Сагайдачний рішуче став на бік невизнаної в Речі Посполитій після Брестської унії православної церкви, котрій загрожувало зникнення через агітацію конкурентів, нерідко брутальні дії влади на їхню підтримку. Щоправда, сьогодні доведено, що полемічний твір «Пояснення про унію» перу гетьмана не належить, як це вважали окремі історики в минулому. Проте замислимось — чи справа тут в усвідомленні гетьманом «важливості православної церкви для національно-культурного відродження українців»? Якоюсь мірою це (хай і не в такому анахронічному формулюванні) цілком можливо, проте справа може бути ще й у тому, що найбільш далекоглядні козацькі гетьмани намагалися знайти якесь ідейне виправдання існування «напівлегітимного» козацтва як такого в Речі Посполитій. Такою ідеєю міг стати заклик боротьби за православну віру проти зовнішніх ворогів, що загрожують їй (тобто проти «мусульманської, католицької або уніатської» загрози). Два «пасинки» Речі Посполитої часів Сигізмунда III, православна церква та козацтво, знайшли один в одному те, чого їм не вистачало: православні ієрархи та священики — реальну військову силу і захист, козаки — ідеологічне обґрунтування їхніх претензій бути захисником населення традиційних «козацьких територій» (Київщина, Брацлавщина), необхідних для нормального функціонування як реєстрового, так і низового війська (внаслідок втручання в релігійний конфлікт козаки з «непевних грабіжників» перетворювались на «лицарів віри», «оплот православ'я», принаймні в очах самих же православних). Фактично ж у Подніпров'ї, на далеких «кресах» шляхетської республіки, поступово виникала дуже своєрідна козацька «державність», яка підміняла собою звичайні органи управління, конфліктувала з ними, поступово витісняючи. «Факт існування нових владних структур на терені Наддніпрянської України засвідчила, зокрема, повноважна польська урядова комісія, яка займалася козацькими справами (1614). Королівські комісари дійшли висновку, що козаки та їх сім'ї, котрі мешкали на території державних, приватновласницьких і церковних маєтностей, не визнавали нічиєї юрисдикції і жили виключно за козацькими звичаями, хоча подібне самоврядування неодноразово піддавалося остракізму з боку польського сейму. В одній із сеймових ухвал (1613) йшлося про те, що «ці люди, зневажаючи нашу владу і виламуючись з-під юрисдикції своїх панів і з послушності своїй владі, під якою живуть, а поставивши собі осібних суддів і старших, не хочуть ставати ні перед яким судом, тільки перед отаманами, яких собі постановили» (П. Сас).

Звідси й енергійні заходи Сагайдачного щодо відновлення православної ієрархії та демонстративна підтримка братств (зокрема Київського), що загалом не виключає і щирої симпатії гетьмана до православ'я як такого. Якщо коротко,

то в березні 1620 р. єрусалимський патріарх Теофан III внаслідок майстерно проведеної козацькими вождями на чолі з Сагайдачним та Бородавкою і православним чернецтвом Києва спільної акції погодився висвятити нову православну ієрархію для України (митрополитом став Іов Борецький). Фактично це стало можливим тільки внаслідок сильного тиску на обережного Теофана з боку козацьких лідерів і православних ієрархів, адже східні патріархи, які нерідко подорожували Східною Європою з банальною метою збору грошей для своїх небагатих єпархій, що перебували під владою Османської імперії, часто сприймалися урядом Речі Посполитої як підбурювачі православних мешканців шляхетської республіки та турецькі шпигуни. Проте на всі обережні аргументи Теофана (досить логічні — про підпорядкованість українських єпархій константинопольському, а не єрусалимському патріархові) козацькі дипломати відповідали не менш влучно — згадками про однаковий авторитет всіх східних православних патріархів і тим, що «не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів», як записав автор українського Густинського літопису. Не хотілося б надто розвивати цю дражливу тему, але, схоже, не останню роль у переконанні заїжджого патріарха відіграли і подарунки (так само як і в Москві, де Теофан перед цим висвятив у патріархи митрополита Філарета, колишнього прибічника «враноподібного Тушинського вора» Лжедмитра II і разом з тим — батька царя Михайла Федоровича Романова). Зрештою патріарх особисто висвятив митрополита і єпископів, давши згоду на здійснення акту хіротонії (церковного таїнства зведення у ступінь священства). Вся серія висвячень була здійснена вночі, під охороною запорожців, протягом початку жовтня 1620 р.

Відновлення ієрархії православної церкви в Україні, хоч і викликало чимале роздратування і погрози з боку клерикальних кіл Речі Посполитої (нову ієрархію не визнавали, поки був живий король Сигізмунд III), відійшло на задній план перед іншими подіями — причому такими, які змусили тимчасово об'єднатися православних і католиків Речі Посполитої. Причиною цього була загроза великої війни Речі Посполитої з Османською імперією через втручання обох держав у молдавські справи.

Війна назрівала давно, проте річпосполитській дипломатії вдавалося її відвертати з кінця XVI ст. Але влітку-восени 1620 р. старий герой Речі Посполитої коронний гетьман Станіслав Жолкевський зробив-таки фатальну помилку, розпочавши відкрите вторгнення в Молдавію на допомогу пропольському господареві Каспару Граціані. Результатом стала сумнозвісна битва під Цецорою (див. біографію Б. Хмельницького) і загибель 10-тисячного коронного війська Речі Посполитої. Молодий султан Османської імперії Осман II, заохочуваний турецькими теологами, оголосив «Лехістану» джихад. Для цього турки навіть уклали мирну угоду зі своїм основним ворогом на сході — перським шахом. Османи почали готувати небачене за масштабами вторгнення до Речі Посполитої. Скажемо одразу — майже всі цифрові дані щодо Хотинської війни, які трапляються в історичній літературі, вимагають ретельної перевірки в дусі знаменитої військово-історичної «школи Ганса Дельбрюка», інакше фантастичні цифри у 300 тисяч чи

Хотинська фортеця

навіть півмільйона турків і татар під Хотином і цифри втрати османів, що нібито нараховували в деякі дні війни десятки тисяч лише вбитими, абсолютно некритично взяті з щоденників учасників війни з польського боку, будуть і далі хвацько кочувати сторінками не лише шкільних рефератів чи курсових робіт, але й наукових та науково-популярних праць, як це є дотепер. Проте ясно, що османи дійсно могли чисельно переважати об'єднану польсько-українську армію (чисельність останньої найчастіше оцінюють в 35 тисяч коронного війська і більше ніж 40 тисяч козаків) у 1,5—2 рази — мобілізаційні спроможності та комунікації імперії їм це дозволяли. Навряд чи можна погодитись з тими авторами, котрі роблять наголос лише на *чисельній* перевазі турків над коронним військом, — османська піхота, зокрема яничари, все ще були одними з найкращих стріляючих піхотинців Європи (принаймні Центрально-Східної — точно). Великою була загалом традиційна перевага турків у кількості та якості артилерії (це визнають польські джерела). За умов оборонних дій значно меншого за вороже коронного війська, котре було просто приречене на табірну війну, деяка перевага поляків і литовців у важкій кінноті і явний програш у легкій не мали стратегічного значення. Додайте до цих чинників більші проблеми з дисципліною в армії Речі Посполитої — і стане ясно, чиї шанси на перемогу перед самим початком війни були більшими.

Великому гетьману литовському Яну-Каролю Ходкевичу і королевичу Володиславу, котрі готувались дати відсіч османам, було конче потрібне дешеве, дисципліноване і численне стріляюче піхотне військо, бажано з його власною артилерією. Німецькі й угорські найманці коштували дорого, хоча їхні загони теж наймалися. Ідеальний варіант напрошувався сам собою — запорожці. Ще в 1619 р. Сагайдачний не без прозорого натяку продемонстрував посланцеві Жолкевського 10-тисячне військо, чудово ним вимуштруване, навчене залповій стрільбі, а головне — вже майже повністю озброєне не луками, а мушкетами (для порівняння скажемо, що процес переозброєння тих же яничар вогнепальною зброєю замість

луків дещо відставав). Не вдаючись у давню суперечку щодо недоліків і переваг лука і ранньої вогнепальної зброї, зауважимо лише, що підготувати велику кількість гарних лучників за короткий час помітно важче, ніж стрільців з аркебуз чи мушкетів — а тут ми маємо справу з просто колосальними досягненнями козацького гетьмана в цій насправді теж нелегкій справі. Ті маневри, які здійснювали козаки під Хотином, були б не під силу звичайним «степовим добичникам» часів XVI ст., які колись дебютували на полях Центрально-Східної Європи як універсальна кіннота та піхота з луками й короткими списами. Грізні яничари зустріли гідного супротивника — винахідливого, швидкого в наступі, стійкого в обороні, відчайдушного і з високим бойовим духом.

Проблема була в тому, що це військо, на відміну від тих же яничар у Османській імперії, не було регулярною армією Речі Посполитої. Щоб схилити козаків на свій бік, король Сигізмунд III вирішив скористатися посередництвом уже відомого читачу єрусалимського патріарха Теофана і направив до нього свого секретаря Б. Оболковського з відповідними інструкціями. Невдовзі Теофан надіслав до козаків листа, закликаючи їх спільно з поляками дати відсіч «ворогам святого Хреста». У середині червня 1621 року в урочищі Суха Діброва під Білою Церквою зібралася велика козацька рада, на якій розглядалася можливість спільних дій козаків і коронного війська. На раду прибули і сотні представників невизнаного королем і сеймом православного духовенства на чолі з митрополитом Борецьким. Королівські представники привезли і роздали на раді кілька десятків тисяч злотих заборгованої платні за кампанію 1618 р., а також безліч туманних обіцянок щодо нових виплат, розширення реєстру, зрівняння в правах православної і католицької конфесій після війни. Аби провести повноцінні переговори, до Варшави відбув Петро Сагайдачний (на той момент — уже полковник, гетьманом був Я. Бородавка — див. його біографію).

Поки Бородавка успішно вів майже 41 тисячу козаків до Молдавії, козацьке посольство на чолі з Сагайдачним прибуло до Варшави. Екс-гетьман отримав аудієнцію у короля, під час якої ввічливо, але твердо наполягав на задоволенні низки козацьких вимог політичного характеру (перш за все на офіційному визнанні польським урядом акту відновлення православної ієрархії і затвердження ієрархів). Фактично те, що сталось далі, важко назвати інакше, як великим обманом — судячи з непрямих свідчень, король таки пообіцяв гетьману виконати всі вимоги православних після війни, не маючи на думці виконувати свою обіцянку.

Незадовго перед початком генеральної битви з силами Османа II, наприкінці серпня Сагайдачний прибув із Варшави у польський табір, розташований під Хотином. Його з великими почестями зустрів Ян-Кароль Ходкевич. Після воєнної наради Сагайдачний виїхав шукати козацький табір, що вже мав бути десь неподалік. У результаті досвідчений полководець заблукав, потрапив до турецького табору і ледь врятувався, отримавши те поранення в руку, котре зрештою згодом і звело його в могилу. Нерідко в літературі пишуть про *отруєну* стрілу, але що ж це за дивна така отрута для стріл, яка діє майже рік? Скоріше можливе загострення якоїсь хвороби внаслідок важкої виснажливої кампанії та серйозного, але не смертельного поранення. Зрештою наступного дня, переправившись через Дністер в районі Могилева (сьогодні Могилів-Поділь-

ський), Петро Сагайдачний дістався козацького табору.

Те, що сталося далі, гірко описувати. Внаслідок якихось інтриг, до яких, схоже, таки був причетний Сагайдачний, Бородавку не просто усунули від гетьманства, але й закували в кайдани і згодом стратили. Вважати, що прибуття Конашевича до козацького табору просто «збіглося з бродінням в умах козацтва», нам здається дещо наївним. Про можливі докори сумління з цього приводу, які, схоже, згодом мучили Сагайдачного, — див. біографію Бородавки.

Як правило, далі всі біографи Сагайдачного довго і докладно (благо, дозволяють щоденники Єрлича, Собеського тощо) змальовують власне події Хотинської війни, що відбувалися протягом вересня — першого тижня жовтня 1621 р. (8 жовтня було укладено мир між Османською імперією і Річчю Посполитою), сповнені прикладами дійсно колосального героїзму з боку козаків, рідко намагаючись оцінити роль самого гетьмана в перебігу війни. Дійсно, військові таланти Сагайдачного виявились у цій війні досить повно — він і керував успішною операцією з прориву козацького рухомого табору від Могилева до Хотина на з'єднання з польсько-литовським військом, і був ініціатором плану «активної оборони», який був утілений козаками, і пропонував та здійснював раптові нічні атаки на ворожий табір (наймасштабніша з них, 12 вересня, зірвалася через зливу, яка унеможливила стрільбу козацьких ґнотових мушкетів, але менші були дуже успішними). Віддаючи належне героїзму козаків і талантам Сагайдачного, не можемо, проте, не відзначити, що дії воєначальників Османа II були напрочуд «прямими», як сказав би великий британський

Козак з головою турка

теоретик військового мистецтва XX ст. сер Безіл Ліддел Гарт, а такі дії проти дисциплінованої піхоти, що добре окопалася (не забуваймо про вміння козаків швидко рити майже неприступні шанці — індивідуальні стрілецькі окопчики та звичайні окопи, які польські та інші європейські автори за відсутності відповідного військового терміна часто називали «норами»), частіше за все закінчувались великими втратами і нульовим результатом. Щось схоже, помножене на наявність нарізної швидкострільної стрілецької зброї, відчули на собі солдати армій Півночі і Півдня часів Громадянської війни в США 1861—1865 рр. під час спроб штурмувати ворожі траншеї. Не допомагала туркам і їхня потужна артилерія — навіть довгий артобстріл ядрами не міг допомогти зруйнувати чи навіть серйозно пошкодити таку ціль, як земляні шанці та своєрідні «бліндажі» — звідси вражаюча неефективність грізних гармат, котрі пробили кам'яні стіни десятків європейських міст.

На нашу думку, воєнний геній Сагайдачного найбільше виявився саме в чудовому знанні сильних і слабких сторін свого і ворожого війська і вмінні ці сторони використати якомога повніше (так, нічні козацькі атаки планувалися з урахуванням відсутності практики підготовки до нічних боїв у регулярній османській армії). Важко переоцінити і роль гетьмана в налагодженні і збереженні координації дій з коронним військом, що було ой як непросто. Заслуговує на величезну повагу і спроможність пораненого, втомленого гетьмана утримувати на належному рівні бойовий дух в козацькому таборі (що не завжди вдавалось річпосполитським воєначальникам стосовно деяких підрозділів коронного війська).

Суто тактичні прийоми, застосовані Сагайдачним, випливають із вищесказаного. Надзвичайна щільність мушкетного вогню і широко використовувані шанці давали змогу надійно оборонятися, добра виучка і міцна дисципліна — відбивати ворожі атаки мушкетним вогнем з близької дистанції (не лише мушкетерів Фрідріха Великого вчили давати залп, лише коли вони побачать білки очей ворожих солдатів, що наближаються!), переходити в швидкі контратаки з метою захоплення ворожих припасів та артилерії, знищення ворожої живої сили. Земляні укріплення, прикриття кінноти з числа реєстровців та польських панцирних вершників і гусар давали змогу козакам посилювати свої фланги, ослабляючи центр і винищуючи ворога, що просунувся вперед, вогнем з фронту і флангів (перехресним). Свою роль у цьому відіграли і 22 козацькі гармати.

Складніше зважено оцінити політичне значення перемоги польсько-українського війська під Хотином (а той факт, що турків удалося стримати, завдавши великих втрат, і змусити відмовитися від наступу, відновивши довоєнний статус-кво, безперечно свідчить саме про перемогу, хоч і не про розгром, як інколи пишуть, османської армії і татар). Тут спектр оцінок українських істориків варіюється від трафаретних прославлянь героїчного порятунку Речі Посполитої чи навіть «всієї Європи» українськими козаками (разом із згадуваними хіба що принагідно польськими жовнірами), котрі «розвіяли міф про непереможність Османської армії» до гірких і дещо «мазохістських» роздумів з приводу «мішаних почуттів гордості, жалю і стиду за сі рабські геройства на користь ворога-пана, непримиренно-ворожого режиму, кожна прислуга якому

Пам'ятник Петру Сагайдачному в Києві. 2001 р.

кінець кінцем, як виявлялося, була злочином перед власними національними інтересами» (М. Грушевський). Мабуть, правда лежить десь посередині, адже дійсно, визнаний майже всіма героїзм козаків (котрі протягом кампанії втратили більше 6 тисяч чоловік) і навіть вручений їхньому гетьману королевичем Владиславом золотий нагородний меч (сьогодні зберігається в Кракові), на жаль, ще далеко не означали повноцінного визнання всієї лицарської спільноти низовиків сеймом Речі Посполитої. Величезна хвиля захоплення козацькими подвигами, що охопила громадськість Речі Посполитої, з часом зійшла нанівець, а «козацька проблема» лишилась. Проте лишилось, значно посилившись, і почуття своєї сили, відчуте козаками ще напередодні Хотина. І в цьому заслуга Петра Конашевича-Сагайдачного безперечна.

Сам же герой Хотина прожив ще півроку, страждаючи від поранення і хвороб, схоже передчуваючи свою близьку смерть. Десь у середині листопада 1621 р. його привезли до Києва. Вже немолодого гетьмана, якого, віддаючи йому шану, постійно відвідували духовні та світські особи, королівські посланці, могли турбувати зовсім невеселі думки. Далеко не все гаразд було в сімейному житті — стосунки з молодою дружиною, Анастасією Повченською, склалися не надто добре (в заповіті Сагайдачного вона навіть не згадана, а скоро по смерті чоловіка Анастасія вдруге вийшла заміж за Івана Пйончинського), дітей гетьман не мав — недаремно в одному з варіантів відомої пісні «Ой, на горі та й женці жнуть» (докладно про неї — див. нарис П. Саса) Сагайдачний, як справжній запорожець, «проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний»...

Якими були останні тижні і дні великого гетьмана? Якуб Собеський упевнено твердив у своєму щоденнику, що Сагайдачний в останній період свого життя «неповздержно служив Венері, що й прискорило його смерть», що малює нам Сагайдачного з дещо несподіваного боку. Натомість Касіян Сакович у своїй поемі-епітафії побожно писав, що останні тижні й дні гетьман тільки те й робив, що каявся у своїх гріхах. Оригінальний, як завжди, літописець Самійло Величко вирішив створити свою версію легенди — Сагайдачний, як справжній патріот, писав королю листи з вимогами відмінити унію і дотримати своєї обіцянки щодо відновлення прав православних в Речі Посполитій. Зауважимо — кожен варіант по-своєму дуже яскраво тенденційний і жоден, у принципі, не виключений. Правду ж гетьман забрав із собою в могилу.

За п'ять днів до смерті він склав заповіт, за яким великі суми грошей було відписано на різні благодійницькі цілі — на братські школи, навчання студентів, на різні церкви та монастирі. Чималі кошти із великих багатств Сагайдачного дісталися також Київському братству, членами котрого гетьман і все його військо стали в 1620 р. Опікуватися рештою майна були призначені давній приятель Петра Конашевича Іов Борецький та фактичний спадкоємець гетьмана — Оліфер Голуб (див. біографію останнього).

Петро Конашевич-Сагайдачний помер 10 квітня 1622 р. і був урочисто похований на території Києво-Братського монастиря під звуки траурного речитативу, котрим читали пишномовну поему Касіяна Саковича. Поховання, схоже, не збереглося.

Спадкоємець булави Сагайдачного
(О. Голуб)

І ти, днешній гетьмане, зацний Олефіру,
Щасливе справуй войськом тим а ховай віру
Богу і народові тиж християнському,
Чим будеш завше страшний племеню
поганському.
І з тим рицерством слави доброї набивай,
А мене в ласці своїй зо всім войськом ховай.
Которому книжечку тую офірую
І под іменем всього войська в друк дарую.

Так знаменитий поет Касіян Сакович звертається в своїх «Віршах на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» до наступника славного гетьмана — Олефіра (Оліфера) Голуба. Саме Голуб був тією людиною, котрій помираючий від рани Сагайдачний заповідав передати булаву, вірячи у військові та політичні таланти цього майже забутого сьогодні діяча.

На думку сучасного українського історика О. Алфьорова (котрий, до речі, виводить свій родовід від гетьмана і працями котрого ми здебільшого користувались при написанні цього розділу, див. наприклад: *Алфьоров О. А. Покозачення роду Голубів-Княжицьких, як вияв соціально-політичних змін на українських землях у XVII ст. // Nad Wisla i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszlosc i terazniejszosc. № 2—3. — Torun—Kijow, 2003—2004. — S. 22—27*), рід Голубів-Княжицьких бере свій початок від українського служилого князя Голубка Ганковича, який жив наприкінці XV — на початку XVI ст. Родина користувалась так званим гербом Голуб-III (на червоному щиті хрест святого Антонія, схожий на слов'янську літеру «Т», середнє стропило якого подовжене вгору і спирається на два пагорби. Щит увінчаний князівською шапкою з хрестом). Батьком Оліфера був Євстафій Голуб, який мав ще як мінімум двох дітей — сина Дмитра і доньку Єфросинію. Рік народження Оліфера невідомий, але на момент смерті Сагайдачного він був уже досить літньою людиною, припускають, що він народився десь у 1540-х рр. Місцем народження майбутнього гетьмана вважається м. Стеблів (нині селище міського типу Корсунь-Шевченківського району Черкаської області). Саме від цього містечка гетьман, схоже, і дістав своє козацьке прізвисько — Стеблівець, під яким він інколи згадується в документах XVII ст. Стеблів міг бути і місцем народження Голуба, і місцем проживання козацького гетьмана та його родичів (знаємо, що пан Оліфер був одружений, але дружини вже не було серед живих на час смерті Сагайдачного в 1622 р., нічого не відомо про дітей гетьмана).

Ми не знаємо, коли і де здобув Оліфер Голуб непогану освіту (він умів читати й писати латиною), як пройшла більша

частина його життя. Як і багато інших молодих шляхтичів, він міг присвятити свої молоді роки козакуванню. Перша згадка про Голуба як про козацького ватажка пов'язана з 1615 роком, коли козаки здійснили великий похід на 80 човнах (до речі, інколи досить дивно виглядають спроби деяких давніх та сучасних українських істориків порахувати кількість козаків у морському поході простим множенням кількості чайок на 50 чи 60 чоловік — екіпаж *великої* чайки, яку описав Боплан, нібито всі козацькі чайки були однакові і не було менших човнів на 20—30 чоловік, про які насправді є згадки в джерелах) на околиці османської столиці Стамбула, попаливши пристані з кораблями і складами. Погоня турецького флоту за козаками закінчилась для турків невдало — згідно з даними, які доповіли Жолкевському, козаки взяли на абордаж кілька галер у бою біля гирла Дунаю, захопивши в полон пораненого турецького адмірала, який невдовзі помер. Після цього галери було спалено у водах Дніпро-Бузького лиману перед Очаковом, а саму фортецю козаки спробували взяти штурмом, пограбувавши і поруйнувавши околиці та взявши чимало худоби (повертались на Січ вони вже, очевидно, суходолом). З усіх згаданих подробиць видно, що похід був організований талановитим ватажком і мав за мету не тільки захоплення здобичі, але й політичні цілі — продемонструвати могутній імперії силу козацької зброї, заодно загостривши відносини між Стамбулом і Варшавою (за умов довгого миру на півдні потреба Речі Посполитої в козаках різко зменшувалась, що призводило до неможливості вирішення «козацької проблеми» на користь запорожців). Саме таку виважену, по-своєму небезпечну, але єдино можливу як альтернатива відкритому повстанню політику гетьмана Сагайдачного втілювали й інші ватажки, зокрема й Оліфер Голуб.

Другу звістку про Голуба історики датують періодом між 1618-м та 1620-м р. В цей час запорозькі козаки вели переговори з перським шахом Аббасом І Великим (1588—1629 рр.), який, ведучи не завжди успішні війни з османами, намагався створити антиосманську лігу, йдучи назустріч подібним же бажанням європейських християнських володарів. Переговори між Персією, Річчю Посполитою і козаками велись за посередництвом грузинських князів, а 16 квітня 1620 р. до перської столиці Ісфахана прибули вірмени родом із Речі Посполитої, які привезли два листи; перший — до шаха Аббаса від королівської канцелярії, другий — від козаків до генерального вікарія ордену домініканців у Вірменії Паоло-Марії Чіттадіні. Козацький лист було написано латиною і відправлено з Варшави. Авторство цього листа належить Оліферу Голубу, який підписався як: «Olivarius de Marcones, P. K.». Якийсь час дослідники вважали, що під цим псевдонімом криється сам Петро Конашевич-Сагайдачний, що ніби підтверджувалось абревіатурою «ПК». Але в 1970-х рр. цю думку відкинув Я. Дашкевич, який довів, що підпис вказує на Оліфера Голуба, а абревіатура ПК означає просто «Полковник Козацький» (цілком логічно, зважаючи на європейську традицію ставити титул після імені в підписах — типу «Едвард Джонс, есквайр»). Водночас Я. Дашкевич висунув гіпотезу про західноєвропейське походження Голуба (через оте «de Marcones»), що загалом спростовується геральдичними та генеалогічними матеріалами про наявний у Речі Посполитій рід Голубів.

У листі, що був власноруч писаний Голубом з Варшави, було передано зміст

попереднього листа до шаха Аббаса (від квітня 1618 р.). Зокрема, йшлося про згоду козаків захопити порт Яні на чорноморському узбережжі (біля Трапезунда) і прислати туди козацьке військо для створення там своєрідної постійної козацької бази для нападів на Османську імперію, «а він сам, тобто пан Оліваріус, який писав цього листа, приїхав би вести переговори з персами про головні пункти угоди». Як зазначав італійський мемуарист П'єтро делла Валле, людина, яка була в Ісфахані в цей час і залишила нам усі ці відомості, — де Марконес був «ближче зацікавлений чорноморськими козаками». Проте в тому ж 1618 р. шах Аббас підписав з османами вигідний для себе мир, який надалі не збирався порушувати, а отже, козацький лист запізнився. Козаки не отримали бази в Південному Причорномор'ї, а Голуб не поїхав до Трапезунда…

Ім'я, яке використав Оліфер Голуб (Оліваріус де Марконес), справді дещо дивує. Якщо з Оліваріусом ясно — це латинізована форма того ж імені, що породило український варіант Оліфер або Олефір, то прізвище Марконес викликає запитання. О. Алфьорову здається, що це може бути латинізована назва котрогось із маєтків Голуба. Це дуже ймовірно. Приставка «de» перед прізвищем — це не просто ознака шляхетності, а й показник маєтку, яким володіла людина. Так само, як в німецькій традиції — приставка «фон», а в українській, білоруській, польській, словацькій, чеській традиції — «з» (Ян Жижка з Троцнова, чи родич гетьмана Олефіра — Голуб з Морозович). Голуб цілком міг підписатися в листі за місцевою шляхетською традицією, використовуючи назву маєтку замість прізвища.

Може бути, що переговори з персами та грузинськими князями Голуб вів як такий собі «спеціаліст із зовнішньої політики при Сагайдачному», або й тримаючи якийсь час гетьманську булаву, як писав Я. Дашкевич (Петро Конашевич ту булаву неодноразово втрачав, що не заважало йому надалі бути авторитетним козацьким лідером і повертатись знов і знов — уже як гетьман). Те, що його стосунки з Сагайдачним не були аж занадто вбрані в шати конкурентної боротьби (а скоріше дружби і тісного співробітництва), засвідчує знаменитий випадок, коли помираючий Сагайдачний заповів своє чимале майно саме Оліферу Голубу і фактично заповідав обрати його новим гетьманом (що нагадало О. Алфьорову відомий випадок із Хмельницьким і спробою започаткувати монархічні елементи управління в козацькому середовищі). Ми дещо обережніше ставимось до таких паралелей — справа, мабуть, була не в «монархічних» планах Сагайдачного, а в його колосальній харизмі і чималих талантах Голуба, які він уже встиг проявити. Так чи інакше, але 5 квітня 1622 р., за п'ять днів до своєї смерті, Сагайдачний склав заповіт, у якому він визначив «шафарами й вірними депозиторами» свого майна митрополита Іова Борецького та Оліфера Голуба. Відомий тогочасний церковний діяч спочатку православного, а згодом уніатського табору, Мелетій Смотрицький, у листі до А. Мужиловського писав про Сагайдачного, котрий «ще за свого життя назвав його [Голуба. — *Д. Ж.*] своїм спадкоємцем на цьому уряді». Цікаво, що Конашевич-Сагайдачний подарував Голубу і свій основний маєток — Конашівку. А Касіян Сакович подарував Голубу свою поему (схожу на збірник віршів-епітафій), присвячених Сагайдачному.

Козацька рада відбулась на Кагарлицьких полях на р. Росава 7 травня 1622 р., причому на раді були присутні понад 20 тисяч козаків. «Тут насамперед обрали

собі Гетьмана з черні Оліфера Голуба, прізвиськом Черняк, який не має ні дружини, ні дому, мужа в ділі рицарському досвідченого, старинного козака, друга вірного покійного пана Сагайдачного. Останній ще за життя назвав його своїм спадкоємцем на цьому уряді», — писав архієпископ Мелетій Смотрицький, відносини котрого з козацтвом бували дуже різними. Королівським комісарам, що не встигли на раду, козаки пообіцяли найближчим часом не здійснювати морських походів, аби не псувати відносин з турками. Для цього відбулась ще одна рада.

Врегулювавши внутрішні козацькі справи, Голуб іде до Києва. 24 червня гетьман разом із митрополитом відновленої за Сагайдачного православної церкви в Україні Іовом Борецьким склали акт про передачу майна померлого гетьмана Сагайдачного. Також були розроблені плани спільних козаків та духовенства відносно сейму, котрий мав зібратись на початку 1623 р. Невизначеність становища нової православної ієрархії та статусу козацтва в Речі Посполитій об'єднали на певний час козацьких лідерів і духовних осіб, за активної підтримки православно-

Козак-запорожець

го міщанства і шляхти Київщини. Проте цей союз, як показав час, був крихкий і нетривалий. Однак тоді, в 1622 р., князь Ю. Збаразький писав до короля Сигізмунда, що козацтво «явно і тайно підтримує майже уся Київська земля і Біла Русь».

Перед початком сейму відбулася чергова козацька рада під Києвом, на якій було вирішено добиватись скасування церковної унії або хоча б зложення сану з уніатських владик, повернення церковних земель і відібраних уніатами церков православним. Було також прийнято рішення добиватись козацьких привілеїв, які були обіцяні королем і сеймом ще у 1621 році під час Хотинської війни. Ці приготування почались за гетьманування Голуба і тривали за Михайла Дорошенка. В листі православного митрополита Борецького до Криштофа Радзивілла, великого гетьмана Литовського, лідера могутнього клану Радзивіллів, яких розглядали як потенційних союзників православного табору в умовах Речі Посполитої (Радзивілли протягом певного часу були протестантами за віросповіданням), від 4 жовтня владика Йов називає гетьманом саме Голуба (див. статтю Ю. Мицика в «Записках наукового товариства імені Т. Шевченка», т. 225, Львів, 1993, с. 314).

В цей же час, під керівництвом нового гетьмана, козаки ведуть активну роботу над укріпленням фортифікацій свого давнього центру — міста-фортеці Трахтемирова та Січі. Окрім цього, відбувся новий похід козаків на море (в Османській імперії не було ладу через вбивство яничарами султана Османа II, якому не пробачили невдалої Хотинської війни, а новий володар Мустафа ще не взяв як слід до рук владу). Тридцять козацьких чайок підійшли майже до Стамбула, поруйнувавши міста на Анатолійському узбережжі. На відміну від О. Алфьорова, ми зовсім не впевнені, що цей відносно невеликий похід очолював Оліфер Голуб, який не збирався сваритись із королем перед самим сеймом, де мали розглядатись такі важливі для козаків питання. Інша справа, що кілька козацьких походів із взяттям турецьких суден і шарпанням околиць деяких причорноморських міст могли бути здійснені з відома гетьмана.

До Варшави на сейм 1623 р. прибуло українське посольство, складене з козаків і духовенства (включно з митрополитом Іовом Борецьким та архієпископом Мелетієм Смотрицьким). На адресу сейму надійшли листи київського уніатського митрополита Рутського, який повідомляв, що нібито козаки «100 полковників вибрали і 100 тисяч козаків вписали до війська — число страшне для держави» (цифра фантастична — панотець Рутський явно намагався налякати польську громадськість, загалом досить байдужу до справи унії, єдиним послідовним прихильником якої фактично залишався король Сигізмунд). Проте після багатоденних дебатів, не зважаючи на всі зусилля православної делегації, сейм ухвалив: у релігійних справах тимчасово проголосити «спокій» (тобто «заморозивши» ситуацію без реального вирішення проблем церковних приміщень та визнання ієрархії), козаки повинні були демобілізуватись і погодитись на скорочення реєстру до 5 тис., а питання про унію перенести до наступного сейму. Козацькі вимоги щодо збільшення реєстру, ліквідації постоїв коронного війська на Київщині та щодо морських походів не було розглянуто, а православні ієрархи після сейму взагалі змушені були тікати з Варшави, як задоволено писав уніат Рутський.

На думку М. Грушевського, саме через це Оліфер Голуб був скинутий козаками з гетьманства (новим гетьманом було обрано Михайла Дорошенка). О. Ал-

фьоров уважає, що підґрунтя цих подій було дещо глибшим, висуваючи гіпотезу про конфлікт між Голубом і Мелетієм Смотрицьким (що довести важко) і відзначаючи наявність спроб православних ієрархів підпорядкувати козацькі інтереси та вимоги власним (що цілком ймовірно). В листі православного слуцького протопопа Андрія Мужиловського до гетьмана Криштофа Радзивілла від 3 серпня згадується, що Голуб ще раніше не був рекомендований митрополитом на гетьманство і що Борецький мав прямі переговори зі «старшимй Війська Запорозького», що, в принципі, може свідчити про якусь напругу у відносинах між козацьким гетьманом та православними ієрархами. Наступником Голуба став реєстровий старшина Богдан Конша, який невдовзі помер, і гетьманом став Дорошенко, який зумів налагодити контакти з владою Речі Посполитої на базі сеймової постанови. Можливо, Голуб у цей момент перебував у морському поході. Проте спроби Дорошенка реалізувати положення сеймової постанови призвели до зростання незадоволення в козацькому середовищі, що відзначали сучасники — так, «спеціаліст у козацьких справах» князь Юрій Збаразький писав, що «військо козацьке все страшенно хвилюється, хочуть іти на волость, кажуть, що мають утиски в вірі; хочуть Дорошенка скинути, а Олифіра знову мати Гетьманом». До 1624 р. Голуб був козацьким полковником, як і до свого гетьманства, а з лютого по вересень 1624 р. пан Оліфер — знову гетьман.

О. Алфьоров уважає О. Голуба «останнім Гетьманом України, який мав стільки блискучих та величних перемог на морі». Певною мірою це дійсно так — адже спадкоємці булави Голуба значною мірою переорієнтувалися на сухопутні походи в Крим та «на волость», проти коронних військ, і морські походи стають хоч і все ще важливим, але дещо другорядним військовим і політичним чинником, хай і важливим для здобування «козацького хліба». Морські походи під імовірним проводом Голуба стали складовою козацько-татарського союзу 1620-х рр. (див. біографію М. Дорошенка). Зазначимо, що кримські правителі брати Мехмед- і Шагін-Гіреї не влаштовували султана, який втрутився в міжусобицю в Кримському ханстві.

Влітку 1624 р. турецький капудан-баша (великий адмірал флоту) Стамбула спрямував до Кафи, проти повсталих татарських васалів султана, чималий галерний флот. Козаки цим скористались і 9 липня у кількості 70—80 чайок з'явились перед Босфором. Чайки було залишено по обох берегах протоки (румелійському і анатолійському). Козацькі загони спалили населені пункти Буюк-дере, Єні-Кіой, Стенію і відійшли на судна.

Через відсутність військового флоту султан Мустафа посадив своїх солдатів на сотню знайдених у портах човнів. Проте Голуб, знаючи про відсутність у турків флоту, розгорнув чайки у бойовий півмісяць (звичайне шикування будь-якого гребного флоту) і, перекривши вузький Босфор, почав чекати на ворога. Турки, зробивши кілька пострілів, не насмілились напасти. Козацькі човни простояли до вечора і тільки тоді відступили. За два тижні після цього морського походу ще більше козацьких чайок, за турецькими даними близько 150, за листами митрополита Борецького — 102, прорвались через османський флот з 25 галер і 300 дрібних човнів-ушкалів, який блокував пониззя Дніпра. На зустріч до Дніпрового лиману вийшов турецький флот з 25 великих галер та 300 менших човнів (ушкалів). Після кількаденних боїв козаки прорвались у море і взяли курс на Стамбул. У середині липня козацький флот три дні блокував Стамбул з боку Чорного моря. За деякими даними,

козаки навіть спробували взяти штурмом передмістя турецької столиці і захопити славнозвісний Арсенал із запасами зброї і верф'ями. Три дні стояли козаки під ворожою столицею, «демонструючи м'язи». Попутно з політичною підтримкою Шагін-Гірея та його брата козаки не забували і про власну кишеню — було захоплено і спалено кілька навколишніх містечок. Відмітимо, що в цих походах проявив себе майбутній гетьман Григорій Чорний. Наступного року король так характеризував поведінку козаків: «Рік тому вони наважились від власного імені укладати перемир'я з султаном-калгою [Шагін-Гіреєм. — *Д. Ж.*]... зносилися посольствами з Москвою, вирішуючи на власний розсуд питання війни і миру і розриваючи укладені Річчю Посполитою перемир'я».

З жовтня 1624 р. по січень 1625 р. Голуб поступається булавою на користь Каленика Андрієвича (в російських джерелах він «Коленик Ондреев», — схоже, це той самий козацький ватажок, що гетьманував на початку XVII ст. — див. вище), якого змінює Михайло Дорошенко, а потім Пирський і Марко Жмайло. Під час відкритого протистояння з урядом Речі Посполитої Голуб перебував у козацькому війську на котрійсь із старшинських посад — про це повідомили в Москву цареві Михайлу Федоровичу. За тими ж даними, якими згодом користувався відомий російський історик С. Соловйов, після Куруківської угоди Голуб очолив «випищиків» з козацького реєстру і, ставши їхнім гетьманом, ходив знову в походи разом із Шагін-Гіреєм. Якщо чесно, ми не бачимо в цих діях пана Оліфера «підготовки до нового повстання», однак те, що Голуб має в цей час великий авторитет серед частини козацтва, — безперечний факт. Він, подібно до Сагайдачного десятиліттям раніше, міг перебувати в «найближчому кадровому резерві» і в разі козацького невдоволення лінією поведінки того чи іншого гетьмана щодо Криму чи Варшави міг цілком претендувати на булаву.

Незважаючи на вік (йому могло бути за 70), Оліфер Голуб взяв участь у поході на Крим 1628 р. на допомогу Мехмеду та Шагін-Гіреям під проводом гетьмана М. Дорошенка. За ненадійними свідченнями московських агентів, Голуб очолював у цьому поході нереєстровців. Турецькі війська та загони мурзи Кантеміра обложили татарських союзників козаків у Бахчисараї, і все залежало від того, чи встигнуть Дорошенко і Голуб на допомогу. Вони встигли. В бою, що відбувся між чотиритисячним козацьким військом та турецько-татарською армією на річці Салгир, татари та турецькі піхотинці-сеймени не витримали козацького мушкетного вогню і відступили. Козаки гнали грізного мурзу Кантеміра, переможця Жолкевського при Цецорі 1620 р., аж до Кафи, взявши ворожі гармати, зокрема й польські, з-під Цецори. Проте в цьому бою від куль турецької піхоти загинули обоє козацьких вождів, Михайло Дорошенко і Оліфер Голуб (версія про те, що Голуб помер значно пізніше і останні згадки про нього стосуються Смоленської війни 1632—1634 рр., — так вважає, наприклад, В. Щербак, — нам здається непереконливою, джерела знають не одного козацького старшину на ім'я Оліфер — були ще Оліфер Дзьоболда, Оліфер Кулага — останній, можливо, був родичем легендарного запорозького отамана XVI ст. Захара Кулаги та гетьмана реєстровців Івана Петражицького-Кулаги). Почесна лицарська смерть у бою наздогнала-таки гідного вождя українського козацтва — воєначальника, політика і дипломата, гідного спадкоємця й продовжувача політики Петра Конашевича-Сагайдачного.

Гетьмани Цибульника, Ведмежих Лоз і Курукового озера
(М. Пирський, М. Жмайло)

Про козацьких ватажків, які є героями цього невеликого розділу, відомі лише окремі факти, здебільшого пов'язані з кампанією С. Конєцпольського проти козаків, яка закінчилась укладенням відомої Куруківської угоди, важливої для подальших відносин козацтва і влади Речі Посполитої. Нам майже нічого невідомо про першого з них — у листах коронного гетьмана Конєцпольського він згадується просто як Матвій Пирський, «що був гетьманом на Запоріжжі». Можливо, він був шляхтичем з Лубен (з Пирятинщини?) — принаймні, документ 1630 р. згадує про нього як про «Пирського з Лубен». Гетьманував над запорожцями десь у проміжку між червнем та осінню 1625 р. (тобто між черговим гетьмануванням М. Дорошенка і М. Жмайла), взявши участь у війні проти коронного війська восени 1625 р. як полковник у складі війська Жмайла. Подальша доля Пирського невідома — востаннє опубліковані документи згадують його у 1630 р. серед старшин реєстрового війська, які уклали Переяславську угоду з Конєцпольським після виступу Трясила.

Не все ясно і з Марком Жмайлом. Будь-яка серйозна біографічна інформація, що не стосується його короткотермінового гетьманування восени 1625 р., дотепер в історичній літературі відсутня (якщо не зважати на сумнівні спроби такого собі сучасного дослідника з Донецька Юлія Федоровського встановити національність гетьмана шляхом роздумів над його східним, можливо єврейським, прізвищем (чи прізвиськом). Можливо, Жмайло був уже немолодою людиною на момент козацького виступу 1625 р., він міг брати участь у Хотинській війні, морських походах запорожців, де й здобув авторитет як воєначальник. Скоріш за все, Жмайло разом із Дорошенком і Пирським брав участь у переговорах із кримськими ханами Мехмедом та Шагін-Гіреєм, які виступили проти влади турецького султана над Кримом (див. біографію М. Дорошенка). Крім того, можлива участь Жмайла разом з іншими запорозькими ватажками в справі цікавого авантюриста царевича Олександра-Яхії — чи то справжнього, чи то фальшивого сина турецького султана Мехмеда III та грецької принцеси, який їздив Річчю Посполитою та Східною Європою в пошуках підтримки своїх прав на престол, обіцяючи підняти на повстання проти турків усі поневолені слов'янські народи та греків, відбудувавши в результаті Візантію... Козаки та митрополит Іов Борецький опікувались «царевичем», хоча уряд Речі Посполитої був налаштований вороже до претендента, котрий міг спровокувати

нову велику війну з османами. Щодо відносин з турками, козаки в цей час гордо зауважували, що це король уклав мир із султаном, а вони — ні. Водночас із численними морськими походами, які страшенно злили султана, і через це — польський уряд, сила-силенна козаків, ветеранів Смутних часів та Хотинської війни, залишалась «без роботи», а їхнє становище чи то лицарів, чи то селян і надалі було надзвичайно непевним. Відчувши і усвідомивши свою силу на початку 1620-х рр., козаки все частіше відмовляються виходити з Київщини та Брацлавщини, стоять в королівських та приватних шляхетських маєтках, чим користуються селяни, тікаючи від своїх панів або не виконуючи повинностей. За чутками, козаки збирались взагалі витіснити коронне військо з території Київського воєводства. Навряд чи це свідчить про підготовку запорожцями національно-визвольного повстання, як нерідко пишуть сьогодні, чи селянсько-козацького виступу, як вважали історики-марксисти. У даному разі йшлося про «працевлаштування» величезних мас козаків, яким не хотіла і не могла достатньо заплатити Річ Посполита, водночас забороняючи шукати зовнішніх джерел «козацького хліба». Крім того, в інструкціях козацьким послам на сейм 1625 р. йшлося і про те, аби король і сейм визнали православну ієрархію, відновлену за часів Сагайдачного, а також затвердили всіх обраних церковних ієрархів. Сейм відповів на всі вимоги знахабнілих і роздутих від гордощів козаків рішучою відмовою, а у відповідь на скарги шляхти Київщини направив сюди коронне військо на чолі з польним гетьманом Конєцпольським з метою провчити козаків як слід, бажано в стилі 1596 р. Річ Посполита ризикувала опинитись перед загрозою коаліції київських православних ієрархів, козаків і татар Шагін-Гірея, але польська дипломатія зарадила цьому. Спочатку порушив свою угоду з козаками Шагін-Гірей, згодом до коронного війська приєдналось чимало українських князів та православної шляхти, зокрема князі Збаразькі, Четвертинські, Вишневецькі, Заславські (в російських реляціях 8-тисячне військо Конєцпольського, що зросло згодом удвічі за рахунок надвірних загонів українських князів, назване «поляками і ляхами», де «поляки» — це якраз українська аристократія). Для українських князів розбити та приборкати козаків, котрі господарювали на Правобережжі, було вигідною, хоч і небезпечною справою. Слід зауважити, що Конєцпольському вдалося скористатись моментом раптовості. Коронне військо вступило на територію Київщини та Брацлавщини раніше, ніж цього чекали козаки (мабуть, мало хто з них сподівався на серйозну кампанію за участю коронного війська пізньої осені). Значна їх частина перебувала в черговому морському поході на турецькі міста, але решта відреагувала на небезпеку досить швидко. На початку жовтня 1625 р. Марка Жмайла було обрано гетьманом, і головні сили запорожців вирушили з Січі на волость, на підтримку тим загонам, що перебували там на постої. Але стратегічною ініціативою володів Конєцпольський, який мав усі свої сили в зборі, що забезпечило йому і якісну, і (за деякими даними) кількісну перевагу над козаками (їхні спільні сили, що діяли кількома загонами, деякі сучасники оцінювали в 20 тисяч чоловік, коронне військо мало, можливо, не менше, хоч навряд чи більше). 11 жовтня Конєцпольський підійшов під Канів, де стояла козацька залога у 3 тисячі чоловік. Козаки вислали посланців, які по-

обіцяли польному гетьману піти на переговори, але після приходу з Січі Жмайла зі старшиною. Тим часом козаки непомітно залишили Канів і почали відступ табором у напрямку на Черкаси, де стояло ще 2 тисячі їхніх товаришів. Конєцпольський спробував розбити ворога по частинах, виславши проти відступаючих козаків кінний авангард Оджівольського, котрий пошарпав відступаючих, хоч і не зумів їх розбити. Окремі козацькі загони, уникаючи великих боїв, відступали на Низ, звідки їм на допомогу йшли основні сили Марка Жмайла. Досить своєрідна війна, в якій бої чергувалися з переговорами, веденими здебільшого з метою виграти час, продовжувалась до підходу в урочище Таборище на березі річки Цибульник головних сил козаків і коронного війська. Фактично козаки отримали шанс узяти ініціативу в свої руки, добившись гідного миру через переговори чи в результаті військової перемоги. Сторони знову спробували домовитись, але вимоги Конєцпольського про видачу Яхії, ватажків морських походів на турків, знищення чайок і заборону морських походів узагалі, обмеження війська кількатисячним реєстром, ліквідацію права вільного вибору гетьмана та козацьких постоїв у шляхетських маєтках були надто важкими для козаків, які не відчували себе переможеними (перший раунд кампанії був скоріше за ними — вони зуміли-таки об'єднати військо в єдину силу і почали укріплюватись на березі Цибульника; крім того, наближалась зима, коли бойові дії мали стати не такими інтенсивними). Тому на річпосполитські вимоги Жмайлом і його полковниками була дана обережна, але досить рішуча відмова. Конєцпольський і «яструби» з числа коронних воєначальників сприйняли це як привід до початку «справжньої» війни. Обережніші полководці типу князя Юрія Збаразького зауважували, що військова фортуна — пані зрадлива, а втратити професійне коронне військо у війні з козаками буде повною катастрофою. Як у воду дивився старий український князь-патріот Речі Посполитої — згадаймо 1648 рік і Жовті Води з Корсунем. 19 жовтня Конєцпольський наказав готуватися до штурму козацького табору, для чого жовніри почали готувати батареї важких гармат, в'язати спеціальні облогові коші (тури), фашини та будувати «гуляй-городи». Ці приготування вплинули на козаків — вони зробили кілька вилазок, аби захопити ворожі гармати, проте успіху не мали. Жмайло як досвідчений полководець зрозумів, що немає сенсу чекати на повторення Солониці — він пішов на прорив на південь, що може говорити про усвідомлення ним неможливості розгрому коронного війська у відкритому бою. Те, як було здійснено прорив, гідне, аби про це пам'ятали любителі воєнної історії. Судячи зі щоденника учасника кампанії, шляхтича Журковського, козаки вдались до старого, як світ, воєнного прийому, успішно використаного багатьма полководцями — від Ганнібала до японського воєнного генія Кусунокі Масасіге. Вони розклали багаття в таборі, зробивши вигляд, що військо все ще тут, і непомітно вислизнули з нього. Розуміючи неминучість погоні, Жмайло залишив на шляху відступу цілих три загони, які мали затримати кінноту Конєцпольського, обравши для засідок густі зарості лоз та береги річок і Курукового озера. Всі три загони зазнали великих втрат, але сильно потріпали ворожу кінноту, яка була змушена затриматись надовго. Козаки гинули на місці, але не здавалися, що розлютило жовнірів. Зреш-

Покрова. 1730-ті рр.

тою подолати козацькі ар'єргарди змогла лише наймана німецька піхота Конєцпольського. Тим часом поблизу Курукового озера посеред решток якихось давніх укріплень Жмайло зміцнював новий табір. Вдень 21 жовтня на горизонті з'явилась втомлена від переходів і боїв кіннота Конєцпольського, яка спробувала прорвати козацький табір (якби він був недобудований чи погано охоронявся, це могло б призвести до швидкої поразки Жмайла і жахливої різанини). Проте козацькі ар'єргарди гинули недаремно — запорозькі гармати і мушкети відбили відважну атаку коронної кавалерії та загонів українських князів, завдавши атакуючим великих втрат (ледь не загинув київський воєвода Замойський). Друга атака того ж дня була проведена вже по прибутті Конєцпольського з піхотою і артилерією, але ні імпровізований артобстріл, ні участь у бою самого польського головнокомандувача (сам він писав, що врятувався дивом) не допомогли прорвати табір козаків Жмайла. Невідомо, чи бій ущух сам, чи козаки дійсно запросили миру. Головне — що кампанія так і не дійшла своєї логічної військової розв'язки. Обидві сторони зазнали великих людських втрат, і тим, і тим було що втрачати — козаки боялись повторення нової Солониці, вже втративши, за своїми ж словами, до 8 тисяч чоловік, Конєцпольський — підходу до Жмайла запорозьких підкріплень. Над кривавим куруківським полем кружляли перші сніжинки...

Переговори розпочалися 24 жовтня (3 листопада за новим стилем) 1625 р. і тривали наступні два дні. Були вони важкі для обох сторін, і, аби не ускладнювати ситуацію, козаки переобрали гетьмана — ним став умілий політик, добре відомий Конєцпольському — Михайло Дорошенко. Саме він 27 жовтня підписав відомі Куруківські статті, в яких ішлося про козацький реєстр у 6 тисяч козаків (1 тисяча з них мала постійно перебувати на Січі як гарнізон), платню для 10 тисяч, виведення козаків зі шляхетських маєтностей, заборону походів на море і спалення козаками чайок. Важливими поступками, котрих домоглися козаки, була амністія для всіх повсталих та відмова коронних комісарів від пункту про видачу старшини. Фактично угода стала компромісом, який Конєцпольський подав як власну велику перемогу. Що ж — польний гетьман не розбив козаків, але змусив їх до не найвигіднішого в історії Січі миру. Проте зовсім скоро нова козацька війна і нова облога паном Станіславом козацького табору ледь не скінчиться для нього тим, чим скінчилась Сіракузька кампанія 428 р. до н. е. для афінян, котрі облягали Сіракузи і самі потрапили в облогу, зрештою зазнавши жахливої поразки (див. біографію Т. Трясила).

Гетьман Марко Жмайло не загинув у бою і не був виданий своїми товаришами для страти у Варшаві. Він врятував своїх козаків і себе від загибелі, виявивши непогані здібності тактика, хоч і зазнав чималих втрат у людях. Проте після малоприємної Куруківської угоди він, можливо, перестав сприйматись запорожцями як успішний військовий лідер, і його ім'я зникло зі сторінок документів. А Куруківська угода, яка багато в чому залишилася на папері (особливо щодо морських походів), стала для Речі Посполитої, за влучним виразом М. Грушевського, «одним із типових паперових тріумфів, що розроджувалися потім звичайно морями крові, біди і злоби».

Політик «з доброю репутацією», або Як козацький гетьман кримському ханові допомагав
(М. Дорошенко)

Знову якісь загадки? Як це козаки могли допомагати кримському ханові, лютому ворогові України? А дуже просто. Чи замислювалися коли-небудь наші читачі над таким дивним збігом — Українська козацька держава і Кримське ханство майже одночасно припинили своє існування як держави (1764 та 1783 рр. під прямим тиском Катерини II зреклися влади відповідно гетьман Кирило Розумовський і хан Шагін-Гірей II). Непростими були відносини України і Криму за козацьких часів, багато горя завдали один одному обопільні руйнівні війни та грабіжницькі напади (що були викликані як політичними, економічними причинами, так і в чомусь схожими ідеями священної війни відповідно проти «басурман» і «кафірів»), але обидві держави були пов'язані одна з одною більш складними зв'язками, ніж лише ворожнеча і лише ненависть. Не раз і не двічі колишні вороги ставали братами по зброї, хоч і непростим було це братерство степових лицарів, для багатьох із яких обопільні набіги стали таким собі цікавим і вигідним «спортом» (водночас не переставши бути «священною справою захисту віри і рідної землі»). Але ж називав грізний Богдан перекопського мурзу Тугай-бея своїм «братом» і «ясним соколом», вважав за сина кримський хан «Ашпата-мурзу» (гетьмана Петра Суховія), ходили татари разом із запорожцями втілювати в життя плани Петра Дорошенка, Петрика та Орлика (зацитуємо «Конституцію» останнього — «закони близького сусідства нерозривно в'яжуть і тісно поєднують долю козацького народу з Кримською державою... Військо Запорозьке неодноразово вступало з нею в збройну спілку і приймало союзницьку підмогу для оборони своєї вітчизни і своїх вольностей...»). І однобоко виглядають ті сторінки українських підручників з історії, де кримські татари постійно «зраджують» українських гетьманів часів Хмельниччини і Руїни. Непроста штука геополітика, і нелегко було багатьом вождям козацької України і Кримського ханства знайти вихід з глухого кута, перебуваючи в оточенні потужніших за них сусідів — от і доводилося їм постійно маневрувати, діяти дуже ситуативно, укладати тимчасові угоди (звісно, це стосується і гетьманів, і ханів). Здавалося б, відокремлене степовим «океаном» і поясом васальних орд від Речі Посполитої та Московської держави півострівне ханство перебувало в більш комфортних умовах, ніж відкрита звідусіль Україна, проте, як писав ще класик геополітики А. Мехен, моря і океани нерідко не роз'єднують, а поєднують дер-

жави — в імперії. Так сталося і в 70-х рр. XV ст., коли новонароджене Кримське ханство потрапило у васальну залежність до однієї з наймогутніших імперій свого часу — Османської. Чорне море стало тим «шляхом», яким прийшли в культурно надзвичайно строкатий, поліетнічний Крим турки-османи. В результаті ханство майже на три століття потрапило до сфери впливу Османів, часто користуючись їхньою військовою допомогою, проте нерідко будучи змушеним надавати ту допомогу своєму сюзеренові, не говорячи вже про постійні втручання турецьких чиновників у внутрішні справи ханства, аж до справи престолонаслідування. Черговий подібний конфлікт і спроба двох енергійних братів-Чингізидів (а саме нащадками великого завойовника вважали себе кримські Гіреї) вийти з османської опіки стали причиною союзу запорожців і татар, про який ішлося в назві цього розділу.

Небагато в Україні родин, що дали б своїй землі двох гетьманів — Дорошенки серед них. Про родовід Дорошенків відомо не так вже й багато, незважаючи на активні архівні пошуки членів роду, з котрих принаймні один широковідомий професійний історик (Дмитро Дорошенко) і кілька знавців генеалогій. Схоже, рід Дорошенків на межі XVI—XVII ст. проживав на Чигиринщині й не був нобілітований (адже його прізвище є так званим патронімом, тобто таким, яке виразно вказує на походження від предка-родоначальника — Дороша, тобто Дорофія; мабуть, на честь прародителя було названо сина гетьмана Михайла, він же батько гетьмана Петра). Здогади про нобілітацію самого Михайла Дорошенка досить важко підтвердити чи заперечити (так само, як із Скоропадськими — див. його біографію). «Родовий герб Дорошенків» зразка 1733 р. (див. «Малороссийский гербовник») може походити від того герба, який надав Петрові Дорошенку польський король у 1661 р. (основним елементом цього герба є «в лазуровому полі покладені в стовп золоті кавалерський хрест, півмісяць рогами догори та срібна шабля у пояс»). Щоправда, в описі 1733 р. при тих самих барвах півмісяць покладений рогами донизу, а замість шаблі — дві шестипроменеві зірки (у клейноді — рука з мечем).

Герб М. Дорошенка

Скоріш за все, родина Дорошенків здавна займалася козакуванням, проте Михайло — перший її представник, котрий так помітно відзначився. Фактично у нас є інформація тільки про останнє десятиріччя його життя. Існують досить вірогідні версії, що Михайло брав участь у знаменитих морських походах перших двох десятиліть XVII ст. та в Московському поході Сагайдачного, командуючи в 1618 р. окремим великим козацьким загоном, що здійснював самостійні рейди за наказом Сагайдачного. Точно відомо, що Дорошенко був запорозьким полковником під час Хотинської війни. Відомий польський мемуарист і учасник цієї кампанії Якуб Собеський занотував, що Дорошенко «полковник доброї репутації у молодців [коза-

ків. — *Д. Ж.*] за свою відвагу, і королю й Речі Посполитій завжди зичливий» (цит. за М. Грушевським). Докладніше про участь майбутнього гетьмана в боях під Хотином зможуть розповісти хіба що нові джерела з даної проблематики, якщо їх вдасться віднайти. Однак є фактом, що чимало істориків і фольклористів пов'язували широко відому українську народну пісню «Ой на горі та й женці жнуть» саме з особами Михайла Дорошенка та Петра Сагайдачного (інша пара претендентів, Петро Дорошенко і зовсім маловідомий кошовий другої половини XVII ст. Григорій Сагайдачний, виглядає все ж не так «потужно»), хоча Дрозденко (Дрогозденко), який фігурує в багатьох її варіантах, явно потрапив сюди з доби Руїни — пояснення, що це все ж якийсь персонаж з 1620-х рр., виглядає непереконливо. Не бачимо нічого неможливого у накладанні образів обох Дорошенків, діда й онука, один на один, в результаті чого з'явився той самий, що «веде своє військо, військо запорізьке, хорошенько!». Докладніше про цей сюжет — хоча б у нарисі П. Саса про Сагайдачного у «Володарях гетьманської булави». Важливим є те, що і у пісні, і в писемних джерелах Сагайдачний і Дорошенко виступають як однодумці, соратники. Дійсно, після смерті Конашевича пан Михайло продовжував полковникувати, а навесні 1623 р. ми маємо дані про те, що його вперше обрали гетьманом (замість Оліфера Голуба — див. його біографію). Будь-хто на посаді реєстрового гетьмана мав би бути надзвичайно виваженим і обережним, аби його не спіткала сумна доля багатьох попередників (див. наш розділ про гетьманів 1620—1630-х рр., убитих своїми). Проблемою було й те, що влада Дорошенка фактично поширювалась лише на реєстровців — на Січі і за часів Сагайдачного періодично з'являлись «гетьмани», яких згадують у зв'язку з походами на море чи з веденням переговорів з урядом Речі Посполитої, і з ними треба було налагоджувати контакти. Так, у 1617 р. таким низовим (а можливо, і реєстровим — ми знаємо, що Сагайдачний кілька разів втрачав булаву) гетьманом був, вочевидь, Дмитро Богданович Барабаш. Зберігся один його лист від 7 травня, і то сумнівний, підписаний «гетьманським» титулом. Сином Дмитра був відомий реєстровий старшина Іван Барабаш, такий собі «друг-недруг» Богдана Хмельницького, вбитий власними козаками на початку Хмельниччини. Майже увесь 1629 рік таким запорозьким «нереєстровим» гетьманом був Леон (Левко) Іванович — саме як «гетьман його королівської милості Запорозького низового» він підписував свої листи до київського митрополита та до реєстрового гетьмана Григорія Чорного. На жаль, суцільний брак інформації не дозволив нам створити повноцінний розділ, присвячений цим зовсім маловідомим булавоодержцям.

Під час гетьманування Дорошенка над реєстровцями на Січі могли паралельно гетьманувати інші лідери козацтва — джерела згадують про такого собі Миська, який не дуже вдало гетьманував у морському поході 1626 р., коли козаків було розбито біля грузинських берегів. Політика гетьмана Михайла за таких обставин не могла бути іншою, аніж постійним пошуком компромісів. Ми знаємо про те, що Дорошенко намагався знайти спільну мову і з коронними гетьманами Речі Посполитої, і з низовими «молодцями», які навесні та влітку 1623 р. двічі ходили (не дуже успішно) у морські походи. Разом із низовиками гетьман ходив на перекопських татар у тому ж році, взявши велику

здобич. До речі, сучасні популяризатори української історії, вочевидь, намагаючись знайти якомога більше «козацьких гетьманів-флотоводців», активно залучають до списку лідерів морських походів і Михайла Дорошенка. Це сумнівно, бо ми не маємо підтверджень його особистої участі в подібних походах протягом 1620-х рр. — вони могли відбуватись з його відома, проте сам пан Михайло їх міг і не очолювати, адже найчастіше такі походи сильно дратували Варшаву, хоч інколи й давали Речі Посполитій вигоду — так, справа припинення козацьких нападів бувала важливим козирем на будь-яких мирних переговорах з турками. А от у Крим гетьман кілька разів ходив особисто, і загинув він у бою, як читач ще матиме змогу переконатись, так що справа тут була не в особистій хоробрості чи її відсутності. Але реакцією польських урядовців на морські походи частини реєстровців та нереєстровців нерідко було небажання платити *усім* козакам платню — що не могло не дратувати козацтво, яке наприкінці 1623 р. захвилювалося і ледь не скинуло обережного Дорошенка з гетьманування. Проте останньому вдалося якось втихомирити козаків і навесні наступного року скерувати його кипучу енергію в те саме кримське русло, про яке ми вже стільки разів згадували. Справа в тому, що в Кримському ханстві загострилася боротьба за престол — її вели спадкоємці хана Саадат-Гірея, Мехмед- та Шагін-Гіреї проти кандидата від Османів, свого родича Джанібек-Гірея (правив протягом 1610—1623, 1627—1635 рр., його підтримував також впливовий князь ногайських татар Кантемір-мурза). Мехмед (він же Мухамед, Магмет; правив Кримом з перервами у 1608—1610, 1623—1627 рр.) був старшим, і відповідно кандидатом у хани, а Шагін — молодшим, але явно енергійнішим за брата, і тоді, коли невгамовні брати обіймали-таки бахчисарайський трон, титулувався «калгою», тобто фактичним співправителем і престолонаступником. Головною причиною затяжної смути в ханстві було протистояння ногайської і власне кримської татарської еліт, проте важливу роль відігравало і прагнення Мехмеда і особливо Шагіна зробити ханство незалежним (турецькі агенти навіть говорили про більше — про якісь грандіозні плани захоплення братами османського престолу!). Мехмед і Шагін (так ми будемо коротко називати цих принців-Чингізидів) кілька разів мирились і знову починали боротьбу з турками, намагаючись здобути допомогу перського шаха і Речі Посполитої. Але головну роль у їхній боротьбі судилося відіграти українським козакам. Скоріш за все, перші контакти братів з гетьманом Дорошенком і козаками датуються початком 1624 р., коли вкотре загострились стосунки Мехмеда (на той час хана) і його османського сюзерена та турецького васала Джанібек-Гірея. Тоді загін козаків допомагав Шагін-Гірею, ніби «випадково» відігравши ледь не провідну роль в розгромі Джанібек-Гірея (ще М. Грушевський не вірив у подібну «випадковість»). Козацька стріляюча піхота, споряджена до того ж артилерією і призвичаєна до морських рейдів, стала для братів Гіреїв достойним союзником — таким, якими були для їх опонента османські яничари та сеймени. Восени 1624 р. Шагін-Гірей прибув на Січ на Базавлуці й уклав союз, щедро нагородивши своїх майбутніх союзників, низовиків. Тоді ж розпочались якісь контакти між ним і Дорошенком, бо наступного року калга і запорожці підтвердили угоду новою присягою на одному з островів на пониззі Дніпра.

Булави та перначі XVII—XVIII ст.

Проте в 1625 р. загострились відносини між козацтвом і урядом Речі Посполитої — Дорошенко втратив булаву (див. біографії М. Пирського та М. Жмайла), але перед самою Куруківською угодою знову отримав її на козацькій раді як широко відомий, поміркований і розумний політик, який влаштовував Річ Посполиту в ситуації, коли жодна зі сторін не здобула переконливої військової перемоги. Тому не поспішаймо звинувачувати гетьмана у зраді інтересів козацтва і угодовстві. Навесні 1626 р. Дорошенко спробував поставити Січ під свій контроль, але зазнав невдачі. Тоді один полк реєстровців було поставлено на Хортиці як гарнізон. Тим часом Шагін-Гірей не втручався в події в Україні, займаючись боротьбою з ногайцями, тоді як його брат Мехмед спробував порозумітись із султаном і на його вимогу (і за бажанням багатьох кримських мурз) здійснив великий похід на Поділля, взявши чималий ясир. Шагін зробив вигляд, що був не в курсі дій свого брата, і надалі активно листувався з річпосполитськими та козацькими урядовцями.

Дорошенко робив усе, аби налагодити нормальні стосунки з коронним гетьманом Конєцпольським — провів упорядкування 6-тисячного реєстру, виключав звідти випищиків (подібна спроба кількома роками згодом буде коштувати голови Григорію Чорному, однак Дорошенко якось зумів здійснити цей надзвичайно непопулярний в середовищі козацької маси захід), але водночас він твердо відстоював інтереси реєстровців — вимагав збільшення платні і дотримання строків їхньої виплати, раз за разом прохав побільше боєприпасів та заліза для ремонту козацької артилерії, нарікаючи на те, що шляхта виганяє козаків із законних місць для постоїв тощо (Конєцпольський та король Сигізмунд відсилали ті листи один одному по кілька разів, так і не вирішуючи справу, що важко назвати розумною державною політикою). Виходом для величезної маси випищиків могла стати велика війна короля з Московською державою — чи якась нова війна в Криму. Але поки що протягом 1626—1627 рр. там сидів на престолі непевний для своїх сусідів Мехмед-Гірей, а його брат налагоджував усе тісніші контакти з козаками.

Навесні 1626 р. ім'я Михайла Дорошенка прогриміло на всю Річ Посполиту — під Білою Церквою дві тисячі польських жовнірів Стефана Хмелецького і кілька тисяч козаків жахливо розгромили, просто-таки винищили великий загін одного з принців — Гіреїв. За свідченнями очевидців, було винищено до 10 тисяч татар, звільнено півтори сотні бранців (татарський кіш вистежили вчасно), сам доблесний Дорошенко, за словами Хмелецького, особисто вів козаків в атаку на чолі кінної лави, заколовши за час бою своїм списом сімох ординців (що однозначно свідчить про мужність, силу і добру військову виучку гетьмана, так само як і про його ще нестарий вік). Жовніри, злі на татар за попередні напади, майже не брали полонених, а завбачливі козаки набрали їх достатньо — майже не отримуючи платні, вони не могли дозволити собі викидати таку купу грошей на вітер. Великою була і взята козаками Дорошенка здобич — коні, зброя тощо. Без перебільшення, такий загалом рідкісний успіх мав на якийсь час просто до небес підняти репутацію гетьмана як успішного воєначальника і серед реєстровців, і на Низу. Проте все нові й нові козацькі посольства до Варшави не мали жодного успіху — економний король відмовлявся йти на поступки буквально в усьому — у справі збільшення платні,

визнання православної ієрархії, де-факто давно існуючої, вирішенні проблеми розквартирування реєстровців, питанні про випищиків тощо. За іронічним зауваженням М. Грушевського, єдиною користю з тих козацьких посольств було те, що їхні члени отримували, за тогочасним дипломатичним етикетом, подарунки від короля (тому кожного разу з листами Дорошенка — а їх в архівах збереглось кілька — їздили нові люди, зокрема в 1627 р. — Яків Мозирянин, що ймовірно був тим «гетьманом Мозерницею», який, за польськими даними, став спадкоємцем булави героя цього розділу — про Мозерницю див. розділ «Гетьмани, вбиті своїми»). Козацьке питання продовжувало перебувати в майже замороженому стані, і цього не могли змінити ніякі гучні перемоги козаків во славу їхньої батьківщини Речі Посполитої та героїчний захист ними її населення — українців, поляків, литовців, євреїв під час татарських нападів. До речі, щодо євреїв — річпосполитські урядовці в цей час навіть спробували перекласти на плечі юдейської громади утримання козацького війська — на платню козакам пішов спеціальний податок з юдеїв. На жаль, ми не знаємо, чи мав цей експеримент якесь продовження, наприклад, у 1630-х рр.

Так чи інакше, але новий виток боротьби в Криму в 1628 р. став для багатьох запорожців шансом виплутатися зі злиднів — Джанібек-Гірей, спираючись на підтримку мурзи білгородської ногайської орди Кантеміра (до речі, переможця коронного гетьмана Жолкевського під Цецорою у 1620 р.), прагнув взяти реванш. Користуючись моментом, реєстрові та нереєстрові козаки під загальним керівництвом Михайла Дорошенка навесні цього року взяли штурмом і вже вкотре в історії цієї твердині зруйнували Іслам-Кермен (про його роль турецького форпосту та «замка» на головних річково-морських воротах козацької України — див. розділ про Мазепу). Щоправда, за іншою версією, якої дотримується, наприклад, Ю. Мицик, це сталося вже в ході повернення козаків з Криму). Отже, початок був за козаками, які діяли за узгодженістю з Мехмедом (який знову став намагатися порвати з султаном) та Шагіном (котрий підштовхував брата до рішучіших кроків і заодно зводив рахунки з власною опозицією). Саме рішучі й навіть брутальні дії Шагіна з винищення прихильників Джанібек-Гірея і Кантеміра призвели до того, що татарська еліта почала тікати від Шагіна і його брата. В результаті брати, покинуті мурзами, з кількома сотнями своїх прихильників зайняли оборону у Бахчисараї, обложеному Кантеміром, кримцями Джанібек-Гірея та п'ятьма сотнями турецьких піхотинців-сейменів, перекинутих до Криму османським урядом. Аби остаточно позбавити Шагіна підтримки серед татар і турецьких урядовців, які не зайняли ще визначеної позиції в цьому конфлікті, Джанібек-Гірей писав, що його ворог «покозачився» — можливо, так само, як в 1670-х рр. «побусурманився» гетьман Суховієнко. Відомо, що Шагін пив могорич з козаками після своєї угоди з ними і, можливо, справді відчував до них та їхнього способу життя чималу симпатію. Не такими простими були козацько-татарські культурні зв'язки, як це хочеться авторам, що бачать в січовиках лише «християнських лицарів», а в татарах — самих лишень якихось ісламських фанатиків. Чи ж не про це — взаємний інтерес, певну взаємоповагу один до одного представників таких різних і водночас у чомусь таких близьких у багатьох своїх рисах вояцьких спільнот писав колись

великий Кіплінґ у своїй баладі про Схід і Захід?

Шагін-Гірей послав на Січ своїх представників, благаючи про допомогу. Михайло Дорошенко негайно вирушив із козацьким загоном близько чотирьох тисяч чоловік — відбірних добровольців. Не менша кількість вийшла в море — атакувати турецькі кораблі та кримське узбережжя (особливо Кафу з її сильною фортецею і постійним турецьким гарнізоном).

Точно невідомо, як козаки пройшли Перекоп — можливо, їм допомогли прибічники Шагін-Гірея. Цей останній похід Дорошенка став справжнім бліцкригом — рухомий козацький табір пройшов за кілька днів заслони ногайців та прибічників Джанібека і дістався Бахчисарая, де розпачливо оборонялись Мехмед і Шагін. Дотепер місце останнього бою козацького гетьмана із татарами Джанібека та турецькою піхотою точно невідоме — відстань від Бахчисарая до Кафи, куди козаки, які встигли якраз вчасно для Шагіна та Мехмеда, гнали відступаючих турків і союзних їм татар, чимала... В бою (чи кількох боях) загинуло до тисячі козаків, серед них — Оліфер Голуб та гетьман Михайло Дорошенко. Можливо, він востаннє повів свою кінноту проти турецьких піхотинців зі списом у руках або загинув у перестрілці при наступі табором. Втративши двох своїх вождів, розлютовані козаки вщент розбили під самими мурами Кафи Кантеміра-мурзу, якого врятував лише швидкий кінь; відбили 12 гармат, взяті мурзою і турками під Цецорою, а їхній союзник Шагін убив полоненого сина Кантеміра на очах у оборонців Кафи. Проте Кафа трималась, а підхід турецької ескадри і ненадійність мурз змусила Мехмеда і Шагіна зняти облогу і відступити — козаки в реляціях писали, що якби не смерть Дорошенка, вони ніколи б не пішли з Криму без того, аби взяти Кафу. Козаки повернулись додому під проводом Мозерниці — серед них, можливо, був і єдиний відомий нам син загиблого гетьмана Дорофій Дорошенко (роки життя невідомі, якийсь час згодом був полковником реєстровців), котрий, за свідченням його славетного сина Петра, розповідав йому в дитинстві про цей славний і трагічний похід як очевидець. Де похований Михайло Дорошенко — невідомо. Часто в популярній літературі згадується про те, що його голову турки виставили на мурах Кафи — інформація вочевидь походить з турецького джерела, в якому йдеться про похід наступного, 1629 року на Крим та про загибель якогось невідомого нам козацького гетьмана (чи просто старшини) в тому ж бою, в якому козаки згарячу вбили Мехмед-Гірея, підозрюючи його у зраді. Частина татар останнього дійсно перейшла на бік Джанібека — див. М. Грушевський, «Історія України-Руси», т. VII, с. 63. Про цей невдалий для козаків та їхніх татарських союзників похід також див. біографію Трясила у нашій книжці. Неясною є доля «покозаченого» побратима Михайла Дорошенка — Шагін-Гірея. Дивовижно, але він вибачив козакам смерть брата, прийняв титул, так би мовити, «хана у вигнанні», кілька років поспіль жив на Січі, організовуючи все нові походи в Крим, які, одначе, успіху не мали. Зрештою, він, мабуть, помер чи подався-таки до Персії, куди ще раніше відправив морем свою родину, подалі від помсти султана.

Нам відомо, що останній похід Михайла Дорошенка і його чотирьох тисяч вояків швидко став майже легендарним в козацькому середовищі — так само, як колись

геройський похід 10 тисяч, здавалося б, приречених після загибелі свого наймача грецьких найманців Малою Азією (любителі античної історії одразу ж згадають про всесвітньо відомий «Анабазис» Ксенофонта). І хай ні перший, ні другий похід не мали під собою особливої державно-патріотичної ваги (в сенсі — для ще неіснуючої тоді єдиної Еллади чи для ще ненародженої Української козацької держави) — відвага і військова звитяга українських і грецьких найманців, виявлена в боях проти значно переважаючого супротивника, на ворожій території, не може не вражати й сьогодні. Вражала вона й людей XVII ст. — саме про цей похід з гордістю в розмові з татарськими послами у 1654 р. згадував Богдан Хмельницький, а славетний онук Михайла Дорошенка, якому було лише близько року на момент загибелі діда, теж маючи непрості відносини з татарськими достойниками, погрожував повторити подвиг свого предка й «перевернути увесь Крим догори ногами».

І хай ця рання спроба козацько-татарського союзу завершилась лише тимчасовими успіхами й остаточною невдачею, але помітну «стежку» для подальших подібних союзів було «протоптано» саме українським козацьким гетьманом Михайлом Дорошенком і його побратимом калгою і ханом Шагін-Гіреєм (на честь котрого взяв собі тронне ім'я останній хан Криму).

Як запорозький козак розбив польського гетьмана, котрий переміг кращого полководця XVII ст.

(Т. Федорович-Трясило)

Хто був кращим європейським полководцем XVII століття? Непросте питання. Один із найвірогідніших кандидатів на це високе звання — знаменитий Лев Півночі, шведський король Густав-Адольф, під керівництвом якого шведська армія стала однією з найкращих армій в усій Європі. Проте одного разу і цей герой цілої низки воєн зазнав дуже серйозної поразки, був просто-таки розгромлений — у 1628 р. в битві при Тшичані в ході чергового шведсько-польського конфлікту в Прибалтиці. Західні сусіди українців поляки цілком заслужено пишаються тим, що саме їхній співвітчизник, коронний гетьман Станіслав Конєцпольський (1592—1646) був тим полководцем, котрий так переконливо розбив Густава-Адольфа (власне, сучасний польський дослідник Войцех Кальват так і назвав свій нарис про Конєцпольського — «Переможець кращого полководця XVII ст.»). Взагалі послужний список Конєцпольського не може не вражати — крім звитяжних боїв у Прибалтиці, до нього входять кілька гучних перемог над татарами (1633 та особливо 1644 р., коли старий гетьман розбив грізного перекопського мурзу Тугай-бея, майбутнього союзника Богдана Хмельницького), низка успішно придушених козацьких повстань. Але знайшовся один козацький полководець, який зумів розбити Конєцпольського. Звали його Тарас Федорович, а в українську історичну традицію та фольклор він увійшов як Тарас Трясило. Зрештою, не так багато українських гетьманів перемагало армію Речі Посполитої, тим більше в першій половині XVII ст., і постать Тараса Трясила мала б привернути значно більшу увагу істориків, зокрема істориків військових.

На жаль, про самого гетьмана Тараса ми знаємо небагато. Невідомі роки його народження і смерті, існують різні версії його походження. Наведемо дві основні. На думку більшості сучасних українських істориків, Тарас Федорович (який частіше фігурує в документах просто як Тарас чи Тарас-козак, інколи як Трясило — мабуть, якраз завдяки своїй перемозі над польським військом, яке він добряче «тряс» під Переяславом) походить з чигиринської козацької родини, припускають його спорідненість із Тимошем Федоровичем, який під час Хотинської війни командував козацьким полком (див. нарис про Трясила у «Володарях гетьманської булави»). За іншою версією, яку останнім часом обстоював український історик в США Г. Ґаєцький (див. журнал Harvard Ukrainian Studies, 1981, v. 5, № 3), Тарас Трясило є кримським татарином за походженням.

Яків Шах

Тарас Трясило

Й. Брант. Сутичка козаків зі шведами у XVI ст.

Рада в Запорозькій Січі

Макет коша Запорозького

Справа в тому, що у XVIII—XIX ст. в Україні існував рід Тарасевичів, котрі, посилаючись на якісь втрачені сьогодні документальні свідчення про земельні пожалування братам і синам Трясила від 1647 р., вважали своїм предком саме гетьмана Тараса, який «вийшов з Криму під іменем Ісаїн-мурзи» (можливо, мурзи Хасана або Хусейна). Прийнявши православ'я, Тарас узяв участь у походах Сагайдачного на турецькі міста та в Московському поході 1618 р. Якщо здогад Г. Гаєцького правильний, то, можливо, саме Трясило під загадковим для козацького ватажка іменем «Ассан Трассо» (Хасан- чи Хусейн-Тарас?) у 1620 р. на чолі 2 тисяч запорожців найнявся на службу до Габсбурґів, узявши участь у Тридцятилітній війні. Папський нунцій писав про нього як про «славного капітана козаків». Ще один український історик діаспори, О. Баран, йде в своїх гіпотезах ще далі, пов'язуючи певне посилення ролі кінноти в козацькому війську цієї доби саме із впливом татарина Тараса, який до того ж набув чималого військового досвіду в ході Тридцятилітньої війни, — припущення хоч і цікаве, але все ж надто сміливе, як на нашу думку. Але загалом крапку в цьому питанні ставити ще рано...

В будь-якому разі, на 1629 р. Тарас був досить відомим козацьким ватажком (схоже, саме він ще в 1626 р. був реєстровим корсунським полковником), адже цього року його обрали (разом із Григорієм Чорним) гетьманом у ході походу на Крим. Слави Трясилу цей похід не приніс — козацьке військо зазнало серйозної поразки (див. біографії І. Сулими та М. Дорошенка), в бою загинув хан Мехмед-Гірей (союзник козаків). Проте козаки, зазнавши великих втрат (до 4 тисяч, за даними польських джерел), все ж уникли повного розгрому. Авторитет Трясила був, очевидно, чималим — згодом він отримає чудовий шанс реабілітуватись перед січовиками, який він використає. За словами С. Конєцпольського, Трясило безперестанно ходив у морські походи з нереєстровцями, які були цілком «вибухонебезпечним матеріалом».

Кінець 1629 р. був непростим для населення «кресів» Речі Посполитої — підвищення оподаткування, суперечки між уніатами і православними призвели до розквартирування великої кількості вояків коронного війська на Київщині. Але цей захід уряду замість втихомирення населення лише загострив конфлікт (подібне польський уряд здійснив уперше за багато років, і насильства та грабунки жовнірів на постої, добре знайомі мешканцям інших територій Речі Посполитої, були розцінені на прикордонні як початок глобального протистояння). У протистояння активно втрутились козаки, багато з яких мали тут родичів і близьких. Невдоволення від невдалого походу на Крим жевріло серед низовиків; неврегульованість положення, мала платня, яку часто не виплачували, турбували реєстровців. За таких обставин досить було іскри, аби спалахнуло полум'я нової козацької війни. Такою іскрою стали чутки про плани уряду Речі Посполитої винищити до ноги козацтво і православну віру. Фактично на нових засадах відродився тимчасовий союз православних ієрархів і козацтва. Прихильники нормалізації відносин козаків з державою (такі, як гетьман реєстровців Григорій Чорний) виявились приречені на неуспіх і навіть на загибель. Чутки про навернення Чорного до уніатства (які, в принципі, були на користь православним ієрархам, котрі нерідко використовували козацтво в своїх інтересах, і цілком могли

виявитись повним блефом) і його спроби виконати сеймову постанову про виключення з реєстру «неблагонадійних» були сприйняті багатьма козаками як зрада їхніх інтересів. У результаті Тарас Федорович, знаний військовий лідер, очолив похід козаків із Січі на волость у березні 1630 р. Тогочасні джерела згадують про 10 тисяч козаків у війську гетьмана нереєстровців. Безперечним успіхом Трясила стало приєднання до нього якоїсь частини реєстрових полків (за даними Львівського літопису, 4 із загальної кількості в 6 тисяч), а також усунення конкурента — реєстрового гетьмана Григорія Чорного було вночі викрадено з власного маєтку, доставлено до війська Трясила, засуджено на смерть в містечку Боровиця і зарубано (якщо комусь до вподоби формулювання «страчено за вироком справедливого козацького революційного трибуналу» — це справа смаку… чи все ж несмаку, до болю знайомого історичного несмаку радянського зразка?)

25 березня військо Тараса підійшло до Корсуня, мешканців котрого досить сильно дратували розташовані на постої коронні жовніри. Розквартировані тут роти армії Конецпольського опинились між двох вогнів — козаки почали штурм міста, а міщани стріляли по жовнірах з вікон власних будинків. Результатом таких дій став розгром коронного гарнізону і втеча його залишків (зокрема частини реєстровців) до фортеці Бар, де знаходився штаб Конецпольського. Запорожці не переслідували ворога, зайнявшись розподілом здобичі. Після першої перемоги Трясило розіслав універсали з закликами «до війська прибувати, віру православну від замислів лядських рятувати і козацьких вольностей заживати». Дуже швидко тисячі селян взялись до зброї. Водночас Тарас звертається до Конецпольського з пропозицією відміни Куруківської угоди, збільшення реєстру і відміни розквартирування жовнірів на «козацьких» територіях. Козацький гетьман вимагав також видачі йому тих реєстровців, які не пристали до повстання. Погодитись із таким пан Станіслав ніяк не міг (він не мав права змінювати сеймові рішення, а лицарська честь, як він сам згодом писав, не дозволяла капітулювати перед ворогом і видавати своїх союзників), почавши натомість збирати розкидані по зимових квартирах війська. Фактично хід кампанії 1630 р. був з самого початку зумовлений спробами Конецпольського зібрати якомога більше сил і Тараса — розбити коронне військо по частинах. Значну роль у військовому протистоянні відіграла «мала війна», яку вели і козаки, і їхні тимчасові союзники — селянські загони (теза про «єдиний фронт класової боротьби всіх пригноблених» нам здається непереконливою, адже загалом інтереси козаків і селян були різними, хоч інколи вони співпадали — і за часів Трясила, і згодом за Хмельниччини).

Козаки вперше за багато років мали стратегічну ініціативу — їхнє військо було в зборі і вийшло «на волость» великими силами з артилерією, а не було перехоплене коронними військами на запорозьких землях. Конецпольський вислав проти окремих загонів повстанців кілька своїх підрозділів під командуванням старост Лукаша Жолкевського (про нього див. біографію Сулими), Станіслава Потоцького та коронного стражника Самуеля Лаща. Останній заслуговує на особливу увагу — цей прикордонний головоріз і авантюрист мав повну довіру коронного гетьмана (що аж ніяк не прикрашає пана гетьмана Станіслава) і під його крилом міг не зважати на те, що до 1646 р. він

«заробив» за свої злочини 236 баніцій і 37 інфамій (!). Кількість судових вироків фантастична навіть як на ті неспокійні часи. Лащ вів справжні війни з могутніми Вишневецькими, Корецькими, Тишкевичами, чинив наїзди на сусідів, грабував, ґвалтував жінок та іншими подібними способами «урізноманітнював» своє життя (після смерті Конєцпольського київська шляхта під проводом місцевого воєводи здійснила справжній похід на маєток Лаща і дощенту рознесла його «лігво»). Коротше — гіршої кандидатури для врегулювання козацької проблеми знайти було просто неможливо. Конєцпольський явно применшив «заслуги» Лаща, коли написав в одному з листів, що пан Самуель козакам за їх дії «взаєм віддавав». За свідченням українських джерел, Лащ до ноги вирубав населення містечка Лисянка якраз на великодні свята в квітні 1630 р., аби налякати всіх потенційних бунтарів. Козаки й міщани відповідали Лащу тим самим — під час походу було вбито чимало людей з рот Лаща, Лянцкоронського та Сладковського.

Головні сили під проводом Конєцпольського вирушили з Бару 6 квітня 1630 р., швидким маршем пройшовши Вінницю та Білу Церкву. За чутками, Конєцпольський освятив свою шаблю на вівтарі католицького собору, а його військо вирушило ледь не у хрестовий похід проти православних (схоже на пізню православну легенду, покликану довести, з ким насправді був Всевишній). Під час переправи через Дніпро під Києвом козацький кінний загін потріпав коронні сили, взявши в полон німецького капітана-артилериста, який згодом служив повстанцям, і ледь не полонивши (за непідтвердженими даними Львівського літопису) самого Конєцпольського. Десь на початку травня (на думку М. Грушевського, перед 8 травня) розпочались бойові дії на Лівобережжі в околицях Переяслава. 8-тисячне коронне військо (до складу якого входили і «непораховані» боєздатні слуги-пахолки, кілька надвірних (приватних) загонів різних магнатів та якась кількість козаків-реєстровців, що збільшує чисельність армії Конєцпольського до 10—12, можливо, навіть 15, але навряд чи 20 тисяч чоловік, як вважає В. Щербак). Гетьман Тарас, який, очевидно, розраховував на підтримку мешканців Переяслава та навколишніх сіл, а може, й хотів мати вільний шлях до відступу на схід, на московські землі (як колись Наливайко), міг мати не менші сили, хоч і поступався коронній армії в *якості* кавалерії та артилерії. Подальший хід тритижневих бойових дій нам, як не дивно, відомий лише уривками (тоді як хід тієї ж Солоницької кампанії 1596 р. Жолкевського відомий чудово). Це наводить на певні роздуми — щось не так склалося для коронного війська, і ці невдачі спробував приховати сам коронний гетьман. Судячи з даних цінного свідка — козака з Путивля Гладкого, який сам був у Переяславі і згодом інформував про хід і наслідки цієї кампанії московський уряд, козаки оборонялися в таборі під Переяславом чи в самому місті, часто роблячи успішні вилазки і маючи велику чисельну перевагу над коронним військом (37 тисяч козаків проти 8 тисяч у Конєцпольського). Навіть скоротивши явно нереальну цифру козаків Трясила у Гладкого, ми все ж схильні припустити, що козаки могли переважати чисельно, що аж ніяк не применшує значення їхньої загальної перемоги (зрештою порівнюють же дотепер деякі автори Батізьку битву 1652 р. з Каннами, ніби забуваючи, що Ганнібал мав менше і гірше за якістю військо, ніж римляни, а Хмель-

ницький під Батогом усе ж переважав чисельно коронне військо. Але, дійсно, прикладів такої успішної битви майже на повне винищення ворога у військовій історії не так багато!) Просто треба віддати належне коронній армії Речі Посполитої — це був справді гідний противник. І цього противника козаки розбили під Переяславом не стільки за одну «Тарасову ніч», як це здавалось автору «Історії Русів», а згодом геніальному романтику Шевченку, а в ході кількох успішних вилазок, які підірвали дух коронної армії, її віру в перемогу, водночас завдавши їй чималих втрат. Конєцпольський (на відміну від Жолкевського в 1596 р.) не зумів отримати підкріплень — вони гинули в боях з повсталими, котрі діяли і на правому, і на лівому березі Дніпра. Фактично коронне військо саме виявилося в стратегічній блокаді. А козаки Тараса такі підкріплення отримували — повстання селян і міщан ширилось, охопивши Копачев, Димер, Білгородку та навколишні села. Схоже, вирішальними для перебігу кампанії стали 22 та 23 травня (за даними Київського літопису, цитованого П. Кулішем та М. Грушевським) або відповідно 15 та 16 травня (як нерідко пишуть на основі відомостей Львівського літопису, який днем знищення «золотої роти» називає взагалі 30 травня, день вже після укладення миру), коли відбулися два вирішальні бої. В суботу 22 травня загін повстанців наблизився до коронного табору, можливо, з метою прорватись в обложений Переяслав. Цей загін нараховував чи то 500, чи 200 козаків, і Лащ, відправлений проти нього, не зумів його знищити. На допомогу йому необачно вирушив сам Конєцпольський, узявши чимало військ. Оточені козаки загинули всі, крім одного пораненого сотника, але їхня жертва не була даремна. Скориставшись цим боєм, Трясило зробив велику вилазку і вдерся в коронний табір, винищивши багато коронних військ і головне — захопивши три важкі гармати, фактично головну надію Конєцпольського (потім за мирною угодою їх повернуть полякам). Також козаки спалили човни на Дніпрі, тим самим відрізавши коронну армію від Правобережжя. В битві загинуло щонайменше до 30 відомих представників шляхетських родин, зокрема 7 коронних офіцерів від поручника і вище, серед них — старий досвідчений ротмістр Ганнібал (!), наставник Конєцпольського, якого гетьман коронний «любив як батька». Зауважимо — в цей період ротмістри кінних рот коронного війська вже нечасто самі ходили у бій, частіше це робили поручники. А остаточно зламала бойовий дух пана Станіслава ще одна невелика, проте дуже прикра поразка — наступного дня, в неділю, козаки Трясила винищили відбірну роту з Ченстохови під командуванням Лещинського. Наголосимо — джерела *не називають* її гвардією чи охороною штабу Конєцпольського, проте йдеться, очевидно, про якусь знану відбірну частину, з золотим колом на прапорі. Чисельність роти в 157 чоловік, яку подає львівський літописець, цілком вірогідна. За всю кампанію 1630 р. коронне військо втратило до 300 значних шляхтичів і набагато більше простих жовнірів — більше, ніж за всю попередню війну зі шведами в Ліфляндії, як сумно констатував Конєцпольський. Літописець приписує коронному гетьману, що ходив полем бою, вкритим трупами польських і козацьких сміливців, ще одну гірку, пророчу фразу: «Ось і унія — лежать ляхи із Руссю»...

Все це, вкупі з неможливістю отримувати поповнення, було вже занадто навіть для переможця Густава-Адольфа.

Козацька зброя XVII—XVIII ст.:
а) пістолі з кремневим ударним замком;
б) гармати з цапфами з козацької чайки;
в) порохівниця-натруска

Конєцпольський, який збирався гасити «хлопський бунт не без розлиття крові», пішов на переговори, усвідомивши всю складність ситуації. На коронне військо могла чекати лише катастрофа. Зрештою, і козаки, не здобувши остаточної перемоги, теж схилялись до ідеї вигідного миру. Навряд, щоб їхньою метою було остаточне знищення армії Речі Посполитої. Адже що далі? Побудова власної держави? Не дуже віриться в це... Ми не бачимо в словах і діях козацьких ватажків тих часів нічого, що наводило б на таку думку. Тільки не треба вважати це «класовою» чи «національною» обмеженістю Трясила та його соратників — це лише у творах деяких авторів українці *мусять* починати будувати свою державу мало не з первісних часів. «Квітка розквітне тільки тоді, коли вона дозріла, і не можна її змусити це зробити», — кажуть мудрі китайці. Проте як же глибоко сидить в головах багатьох «державників»-екс-марксистів думка про революції як необхідні «локомотиви історії»!

Ще М. Грушевський відзначив, що, йдучи на переговори, коронний гетьман намагався перш за все «зберегти обличчя», запропонувавши козакам жорсткі умови, інформацію про які можна було б відправити до Варшави як переможну реляцію разом із повідомленням про велику перемогу над козаками (хоча брехати доводилось теж обережно — офіцери та жовніри, що були у коронному війську, цілком могли розповісти вдома про справжній перебіг кампанії). Але на видачу фактичного переможця — гетьмана Трясила, знищення човнів для морських походів і прийняття старих умов Куруківської угоди козаки піти аж ніяк не могли. Далі війна скінчилась, і почалась цікава драматургія — «комедія», як назвав усе це сам Конєцпольський. Трясила усунули від гетьманства — вести з цим «нікчемним хлопом» (як Конєцпольський називав Тараса в своїх листах), своїм фактичним переможцем, переговори було б для коронного гетьмана невимовною ганьбою. Переговори вів Антон Конашевич-Бут (можливо, наказний гетьман) — його ім'я стоїть під протоколом Переяславської угоди 29 травня 1630 р. (з польського боку вона називалась «Спосіб заспокоєння гніву його королівської милості за провини Війська Запорозького»). Згідно зі статтями Переяславської угоди (з якими погодився Конєцпольський) повстанці визнавали свою провину, але відмовлялися видати властям Тараса, і отримували повну амністію. Формально залишався в силі Куруківський договір (хоча фактично Конєцпольський погодився на збільшення реєстру до 8 тисяч — так-так, не тільки знаменита угода Молотова та Ріббентропа мала секретні протоколи не для широкої публіки!). Реєстровці, які перебували в обох таборах, зобов'язувалися залишатися в дружніх стосунках і не мститися один одному. Запорожці, виписані з реєстру в лютому 1630 р., поновлювалися в правах, решта з реєстру виписувалась (хоча здійснити це за умов фактичної поразки коронного війська було неможливо, і цього не міг не розуміти Конєцпольський). Старшим реєстрового війська козаки обрали (а Конєцпольський затвердив) Тимофія Михайловича, на прізвисько Орендаренко. Що ж — козаки переконливо продемонстрували свою силу, а коронний гетьман ледь виплутався з великої халепи, на якийсь час частково «заморозивши» козацьку проблему.

Тож перемогою чи поразкою став для козаків Переяслав зразка 1630 р.? Все залежить від позицій істориків, які розгля-

дають цей акт. Для новітніх народників і багатьох новомодних «державників», які, очевидно, хочуть бачити в Тарасі Трясилі непримиренного «народного вождя» (чи «свідомого державотворця»), а в Чорному чи навіть Орендаренку — зрадників інтересів «трудового козацтва» і селянства — звісно, це в ліпшому варіанті компроміс, який задовольнив лише «реєстрову старшину». Нам ближча та позиція, що Переяслав став символом того, що козацтво цілком здатне перемагати в бою регулярні війська однієї з найпотужніших держав Європи, збільшувати свої претензії і хай крок за кроком, але закріплювати певні здобутки в сфері визнання як окремого стану. Звісно, всі випищики з 8-тисячного реєстру, а також повстанці-селяни і міщани угоди як такої не визнали, і цих незадоволених спробував очолити якраз Тарас Трясило. Він таки, схоже, дійсно був нонконформістом, цей відчайдушний майстер вилазок! На початку 1631 р. він вирішив спробувати щастя в новому повстанні «на волості» (по обох берегах Дніпра) — налякані шляхтичі, а також царські агенти повідомляли, що Тарас нібито зібрав аж 15 тисяч козаків і розпалює новий бунт своїми універсалами. Проте розгойдана ситуація потроху заспокоювалась — реєстровці не виступили, і Тарас повернувся на Січ. Не пройшло без Трясила і протистояння православних і уніатів Київщини влітку-восени 1632 р. — він як полковник брав участь у радах, на яких калейдоскопічно мінялись гетьмани (див. біографію Петражицького-Кулаги).

Подальші дії Трясила ми б усе ж не стали розцінювати ні як бажання «возз'єднатись із братнім російським народом», ні як намагання «використати для продовження збройної боротьби проти польсько-шляхетського гноблення фактор Тридцятилітньої війни». Скоріше йдеться про пошук славетним гетьманом нереєстровців гідного «козацького хліба» — чи на службі у Густава-Адольфа (цікаво, чи дізнався шведський король, посилаючи влітку 1631 р. до козаків своїх таємних послів — французьких офіцерів л'Аміраля і де Грева, про те, що «Асан Тарас» «помстився» грізному Конєцпольському за ту дворічної давнини поразку «Лева Півночі»?), чи у московського царя. Обидва варіанти виявились малоперспективними — Москва поводилась надто обережно, боячись порушити умови миру з Річчю Посполитою, та й козацькі посланці не змогли як слід виконати своєї місії, а шведських послів перехопили реєстровці та поляки, і зчинився міжнародний скандал. Після початку нової, так званої Смоленської війни Московського царства і Речі Посполитої (1632—1634 рр.) Тарас Трясило та його нереєстрові козаки зрештою «знайшли роботу» в складі того ж коронного війська, яке вони нещодавно успішно били під Переяславом. За даними О. Барана, козацька кіннота Трясила відіграла важливу роль у вирішальній битві під Щелкановим 28 березня 1634 р. — шкодували, мабуть, розбиті в тій січі московські воєводи, що не змогли взяти на службу «Асана Тараса»! Після Поляновського миру 1634 р. Трясило, схоже, знову намагався «пристроїти» величезну масу нереєстрових козаків, які вірили в його дійсно яскраву й щасливу зірку. Заклики в 1635 р. до повстання не знайшли відгуку в середовищі реєстровців і більшості низовиків, і Тарас спробував-таки перейти за московсько-польський кордон, де козаки могли б вільно займатись уходництвом і власне «козакуванням», отримуючи жалування за службу від царя. За повідомленням бєлгородського воєводи Тургенєва, Трясило навіть їздив за таким дозволом до царя, але той, навчений невдалою війною, не хотів псувати

відносин з Варшавою (змусити Москву порушити Поляновський мир зуміє лише Богдан Хмельницький, і то далеко не одразу). Цілком логічним виглядає переїзд Тараса і частини його козаків на Дон, про що є згадка в тогочасних джерелах — мабуть, остаточно відмовлятись від послуг гетьмана цар не хотів. Схоже, у виступі запорожців І. Сулими Тарас участі не взяв (чи просто не встиг).

Десь у другій половині 1630-х рр. остаточно губляться в джерелах сліди Тараса Трясила. За Г. Гаєцьким, 14 грудня 1637 р. він очолював загін козаків нового гетьмана і вождя повстання Якова Остряниці, котрим тоді вдалось-таки перейти на Слобожанщину. Очевидно, за десять років по тому його вже не було живого, якщо маєтності від короля в 1647 р. отримували його родичі, а про самого Тараса згадувалось «у минулому часі».

То ким же він був, легендарний «Трясило»? Заслуговує на увагу цікава фраза Г. Гаєцького про те, що при всіх колосальних військових талантах Тараса передусім як тактика він не зміг стати гетьманом, який довгий час утримував би булаву, хай навіть серед нереєстровців. У результаті він майже увесь час перебував на старшинських посадах, але так і не став знову гетьманом. Чи справа тут у його татарському походженні, як здавалось Г. Гаєцькому, чи у надто непримиренній і авантюрній вдачі, сказати важко. Але ясно одне — ім'я запорожця, що переміг польського гетьмана Конєцпольського, котрий колись наголову розбив одного з найкращих полководців XVII ст., заслуговує, аби його пам'ятали не лише українці, в історичній традиції яких гетьман Тарас Федорович-Трясило давно займає одне з почесних місць.

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата...

Гетьмани першої половини XVII століття, вбиті своїми

(Я. Неродич-Бородавка, Я. Мозерниця-Мозирець, Г. Чорний, І. Петражицький-Кулага)

Ох, і нелегкою була гетьманська булава за умов своєрідної української «військової демократії»! Вчорашній улюбленець натовпу міг запросто бути порубаний козацькими шаблюками в разі, якщо чимось не догодив «січовому товариству» (див. біографію Лободи в розділі про Наливайка). Між згаданими в заголовку цього розділу трьома гетьманами насправді не так багато спільного. Ну хіба що останні двоє вважалися багатьма українськими істориками-народниками XIX ст. (і згодом радянськими авторами) зрадниками козацтва, які вели угодовську політику щодо Речі Посполитої, замість того, аби «клятих ляхів упень рубати» і чимдуж спішити «возз'єднуватись» із північним сусідом (цікаво, що історики XIX ст., зокрема В. Антонович, вважали і Бородавку «пропольським угодовцем», що згодом було кардинально переглянуто на основі нових джерел про цього гетьмана). По-справжньому всіх трьох єднає один сумний факт з біографії — точно відомо, що вони загинули від рук своїх, тобто козаків, протягом 1621—1632 pp., і їхня смерть стала результатом певних інтриг, в які були замішані високі і шановані особи з числа козацьких лідерів та православних ієрархів. Хай вибачить читач, але щоб розповісти про долю цих трьох козацьких вождів, нам довелось дещо порушити хронологічний порядок, згідно з яким розташовані біографії персонажів нашої книжки.

Про Якова (Яцька) Неродича-Бородавку загалом відомо небагато. Джерела згадують лише про окремі події останніх двох років його життя. Логічно припустити, що Неродич є справжнім прізвищем гетьмана, а Бородавка — козацьке прізвисько. Дотепер першою згадкою про Бородавку лишається лист коронного гетьмана С. Жолкевського з інформацією про похід Сагайдачного на Перекоп наприкінці 1619 p., коли частина козаків, що лишилась на Січі, проголосила своїм гетьманом радикальнішого Бородавку, «зі всіх найнецнотливішого і найбунтівливішого», тобто, повернувшись з успішного походу, Сагайдачний, на думку М. Грушевського, залишився фактичним лідером реєстровців і частини нереєстрових козаків, порядкуючи «на волості», тоді як Бородавка гетьманував над січовиками аж до серпня 1621 р. Сагайдачний визнавав себе полковником «під гетьманським регіментом» Неродича (це засвідчив у свій час Іов Борецький, не визнаний Річчю Посполитою київський православний митрополит). Але ясно, що відносини між двома амбітними козацькими лідерами

були непростими вже тоді. Достеменно відомо інше — незважаючи на і так вкрай загострену міжнародну ситуацію на півдні Центрально-Східної Європи (станом на початок 1620 р.), козаки Бородавки почали готуватися до колосального морського походу, адже молодий турецький султан Осман II і так прагнув помститись Речі Посполитій за втручання в молдавські справи і за козацькі грабунки своїх міст. Як тільки Османська імперія проголосила війну Варшаві, козаки-нереєстровці з'явились під мурами Стамбула й успішно спалили його передмістя та захопили здобич, водночас пошарпавши Варну та кілька інших турецьких міст. Можливо, якимось із цих походів керував і сам Яків Бородавка.

Подальша доля Неродича пов'язана з славнозвісною Хотинською війною. Після Цецорської катастрофи 7 жовтня 1620 р. і втрати регулярної армії Річ Посполита була змушена звернутись до широкомасштабного наймання військ, перш за все козацьких. Користуючись цим, козацькі лідери і православні ієрархи разом виступили за полегшення становища православ'я в Речі Посполитій і насамперед за визнання його легального статусу, втраченого після Брестської унії. У свій час М. Грушевський відкинув версію білоруського історика П. Жуковича про головну роль Бородавки у відновленні православної ієрархії порівняно з Сагайдачним, не можемо її прийняти і ми через брак нових джерел з цього питання. Проте відомо, що на козацькій раді 15—18 червня 1621 р. в Сухій Діброві Бородавка взяв участь як гетьман, зокрема організувавши роздачу 20 тисяч злотих (загалом дуже невеликої як на ті часи найманської платні) більш ніж 40 тисячам козаків, яких було закликано на Хотинську війну. Вперше зібралася разом така колосальна козацька військова сила. Налякані свідки-поляки переказували, що Бородавка цілком усвідомлював це. «Перед Військом Запорозьким трясеться земля польська, турецька і цілий світ», — нібито сказав гетьман на раді. Проте чи то через непорозуміння з православними ієрархами, чи через політичну «незрілість» козацтво не виступило як оборонець справи «православної Русі» в Речі Посполитій такою мірою, як могло б. Воно залишалося служилим станом, станом, лише частково визнаним і таким, котрий мав власні інтереси. Зарплатня і можливість узяти здобич у поході та боях із турками цікавили козаків більше, ніж відновлення православної ієрархії, якою переймалися Сагайдачний, Курцевич, Іов Борецький. Тому замість очікуваного потужного політичного тиску на короля Сигізмунда і сейм у такий сприятливий момент грізне військо Бородавки... вчинило кілька погромів шинків та будинків євреїв Правобережжя, щоправда, під гаслами захисту православної віри, а потім, зрештою, відправилось проти турків під Хотин, де справді вкрило себе невмирущою славою. Можливо, дійсно Яків Бородавка був непоганим воєначальником, але не надто успішним політиком, як припускав М. Грушевський (власне, як і сам автор цього припущення — видатний історик і дуже неоднозначний політичний діяч). Так чи інакше, але 41-тисячне козацьке військо Бородавка успішно привів під Хотин — саме він, а не Сагайдачний, який в цей час теж займався надзвичайно важливою справою (вів переговори з королем у Варшаві щодо вимог козаків та православних ієрархів). На початку серпня 1621 р. військо Бородавки отаборилось біля Могилева на Дністрі, невдовзі сюди, ледь не загинувши в дорозі й діставши пора-

нення, прибув Сагайдачний. Навряд чи ми колись дізнаємось детально, що відбулось далі. За дещо суперечливими свідченнями польських та українських джерел, козаки, невдоволені керівництвом Бородавки, звинуватили його в тому, що багато їхніх невеликих загонів (чат) було перехоплено турками і знищено. Пішли чутки (навряд чи обґрунтовані) про змову Бородавки з турками. Прибуття Сагайдачного до козацького табору з польськими грішми та обіцянками стало каталізатором вибуху невдоволення. На раді козаки скинули Якова Неродича-Бородавку з гетьманства й обрали Сагайдачного. Екс-гетьмана закували в кайдани і в обозі козацького війська привезли до Хотина, під яким стояло табором польсько-литовське військо. Тут 8 вересня Бородавку було розстріляно в козацькому таборі.

Як це не прикро для пам'яті великого Конашевича-Сагайдачного, він, очевидно, був серйозно замішаний в усуненні конкурента — недаремно в свій поминальник (цитований багатьма дослідниками, зокрема М. Максимовичем та І. Каманіним) Сагайдачний записав не тільки родичів, але й «гетьмана Яцка Бородавку», схоже, відчуваючи провину за його смерть. Так, Сагайдачний, можливо, і був кращим за Бородавку полководцем, і саме він привів козаків до остаточної перемоги під Хотином, але…

Навіть мертвий, Яків Бородавка ще знадобився козакам. Коли Осман II почав переговори з річпосполитськими урядовцями, останні валили всі козацькі «провини» (як-от напади на турецькі міста, піратство на Чорному морі тощо) на покійного гетьмана. Турецькі дипломати зробили вигляд, що повірили, бо Осман зрозумів, що його джихад провалився. І треба визнати, що в цьому є таки заслуга і Якова Неродича-Бородавки — гетьмана, вбитого своїми.

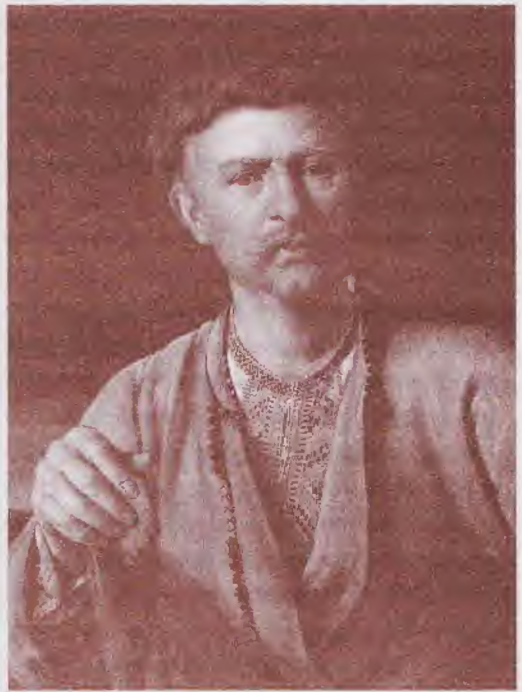
Про Мозерницю (в польських джерелах від записаний як Moizernica; за припущенням Ю. Мицика, йдеться про Якова Мозирю чи Мозирця — тобто «уродженця міста Мозир», ім'я того ж типу, що Остряниця — «з Остра» — батька майбутнього корсунського полковника часів Хмельниччини) взагалі відомо два певні факти. Те, що саме він успішно керував козаками в Криму після загибелі Дорошенка і Голуба в 1628 р. — облягав Кафу, допомагаючи Шагін-Гірею, а згодом успішно привів козаків додому, і те, що козаки втопили свого гетьмана десь влітку чи восени того ж року через те, що він утаїв частину їхнього жалування (а можливо, здобичі?).

Григорій (Грицько) Чорний (П. Куліш зараховував цього гетьмана до православного шляхетського роду Савичів) уперше згадується в джерелах у зв'язку з морським походом запорожців у серпні 1624 р. Тоді козаки тричі за рік турбували околиці Константинополя та інших міст Османської імперії. У серпневий похід під проводом Чорного вирушило до 150 чайок, проте результати його нам невідомі — скоріш за все, він був досить успішним. Можливо, саме тоді Чорний зарекомендував себе як непоганий воєнний ватажок, завдяки чому під час походу 1629 р. на Крим його разом із його майбутнім головним ворогом Тарасом Трясилом оберуть гетьманом (див. біографії Сулими та Трясила). Похід 1629 р. завершився невдало для козаків — вони не змогли подолати Кантемір-мурзу і Джанібек-Гірея, загинув їхній союзник Мехмед-Гірей. Після повернення запорожців на Січ, а козаків «з волості» в Україну саме Григорій Чорний стає офіційно затвердженим Річчю Посполитою гетьманом

(старшим) козацького реєстру, отримавши королівську грамоту. В серпні того ж року Чорний переконливо помстився татарам за кримську невдачу — разом з відомим польським полководцем Хмелецьким він вистежив і вщент розгромив великий загін калги Девлет-Гірея, відбивши до 10 тисяч ясиру, серед якого багато жінок, а також взявши чимало полонених (серед них був і молодий Іслам-солтан, майбутній хан Іслам-Гірей III, відомий союзник Хмельницького). Надзвичайно цінним джерелом щодо дій Чорного протягом його нетривалого гетьманування над реєстровцями є виступ коронного гетьмана С. Конєцпольського на сеймі 1631 р. За словами Конєцпольського, Чорний не хотів бути гетьманом реєстровців, розуміючи своє хистке становище — за Куруківською угодою, він мав виключити з реєстру всіх козаків окрім офіційних 6 тисяч, перешкоджати морським походам запорожців тощо. Чорному вдалося зробити перепис козаків, виключивши з реєстру ще й понад 300 осіб, чиї кандидатури не влаштовували уряд Речі Посполитої. Коронний гетьман писав: «Хотів неборак на тім уряді так справувати, щоб сповнити у всім постанови і присягу свою та заслужити ласку королівську собі і всьому війську... Але ті добрі прикмети його приготовили йому погибіль. Бо ті, що на Запоріжжі, не приймали його за старшого, кажучи, що має бути не королем поданий, але військом вибраний при арматі й інших клейнодах (як вони те звуть). Гострили зуби на нього, що він своїх реєстрових на Запоріжжя не пускав. Непристойні листи, суворі універсали виходили до нього з Запоріжжя — він, чоловік терплячий, все те скромно зносив. Багато разів посилав до них, аби вийшли з Запорожжя, заявляв, що не дбає про старшинство. Упертість і злість не слухала його...» Схоже, що Чорний намагався вести політику нормалізації відносин з польським урядом на певних умовах визнання козацтва як військової сили і соціального стану, котра за умов Куруківської угоди була приречена на неуспіх у середовищі нереєстровців. Подібна політика була ще можливою за часів Сагайдачного, але навіть і йому з усіма його талантами й авторитетом (більшим, ніж у Чорного) не завжди вдавалось її втілювати в життя. Григорій же Чорний став заручником власного прагнення пройти «між Сціллою та Харибдою», між польськими і козацькими вимогами. Ми мало що знаємо про «війну універсалів» реєстрового гетьмана Чорного і ватажка нереєстровців Тараса Федоровича взимку 1629-го — навесні 1630 рр. Знаємо, що в останній день лютого 1630 р. Чорний провів-таки виписку з реєстру «неблагонадійних», що і стало початком його кінця. Випищики об'єднались із січовиками і рушили «на волость». При цьому Тарас Федорович, який очолив похід, надіслав Чорному листа, що він, зрештою, вирішив підкоритись урядовій постанові і вийшов з-за порогів з клейнодами, аби здатися. Однієї березневої ночі 1630 р. до Черкас, де мешкав Г. Чорний, проникли розвідники Тараса Федоровича, котрі викрали гетьмана реєстровців з власного будинку і відвезли до табору повсталих. Там Чорного було звинувачено в запроданстві і прийнятті уніатського віросповідання (підтвердити чи заперечити цей факт і сьогодні важко за браком джерел). Гетьмана реєстровців порубали шаблями, а дві третини його козаків приєднались до Трясила. Десь дві тисячі реєстровців пішли до табору Конєцпольського і взяли участь у подальших подіях 1630 р. на боці коронного війська (див. біографію Тря-

В. Тропінін. Дівчина з Поділля

В. Тропінін. Українець

Ф. Красицький. Гість із Запоріжжя

сила). Так від рук своїх загинув ще один козацький гетьман.

Іван Петражицький-Кулага став гетьманом реєстровців наприкінці весни 1631 р. після недовгого гетьманування Антона Конашевича-Бута та Тимофія Орендаренка. На жаль, про обох збереглось надто мало інформації. Знаємо, що Бут боровся з Орендаренком за булаву і був радикальніший щодо відносин із урядом Речі Посполитої, кілька років очолюючи нереєстрове козацтво разом із Трясилом, Сулимою тощо. Орендаренко ж віддав Конєцпольському взяті козаками Трясила під Переяславом гармати і отримав від коронного гетьмана булаву і трохи грошей, ставши офіційним гетьманом реєстровців. Був він ним до травня 1631 р.

Іван Петражицький-Кулага, шляхтич за походженням, є однією з осіб, котрі вели переговори перед укладенням Переяславської угоди 1630 р. Цілком може бути, що замолоду він брав участь у морських походах запорожців. Походження й авторитет козацького ватажка сприяли тому, що Кулагу обрали гетьманом реєстровців (зберігся лист короля Сигізмунда III від 22 вересня 1631 р., в якому йдеться про *призначення* Кулаги гетьманом з огляду на його заслуги — тут Його Величність видавав бажане за дійсне, адже козаки старшого обирали, а король затверджував, хоча про людське око це виглядало так, ніби кандидатів пропонував і затверджував король; хисткою була ця рівновага, і в цьому читач вже міг переконатися на прикладі долі того-таки Григорія Чорного).

Іван Петражицький-Кулага зумів зробити те, що не вдалося Чорному, — на певний час знайти спільну мову і з випищиками з козацького реєстру, і з православними ієрархами. Допомогла йому в цьому підготовка Речі Посполитої до Смоленської війни з Московським царством (тривала протягом 1632—1634 рр.). Король Сигізмунд, зацікавлений у наборі якомога більшої кількості козаків, погодився взяти на службу багатьох випищиків. Аби не дати королю привід скасувати рішення про наймання козаків, Петражицький-Кулага навіть видав польській владі французьких офіцерів — послів шведського короля Густава-Адольфа, перехоплених його людьми по дорозі на Січ. Французів випровадили до Швеції з міжнародним скандалом, а реєстровий гетьман заробив чималі бали в середовищі прихильників співпраці з Річчю Посполитою. Тим часом після смерті Іова Борецького 1631 р. розпочалась боротьба за київську митрополичу посаду. Козаки жваво втрутилися в ці події на боці Ісаї Копинського проти кандидатури Петра Могили, якого підозрювали в проуніатських позиціях, — якийсь полковник Гарбуз вигнав помічника Могили з Михайлівського монастиря. В результаті митрополитом обрали-таки Копинського, проте протистояння православних і уніатів загострилось, особливо на Сіверщині. Копинський і його прихильники свідомо розхитували ситуацію, вимагаючи визнання православної ієрархії й активно використовуючи при цьому козаків. За таких умов гетьман Кулага був змушений іти на поступки всім сторонам у конфлікті, маневруючи між польським урядом і впливовим київським чернецтвом, що підтримувало Копинського. За таких нелегких умов гетьман зумів уникнути братовбивчої війни, вмовивши запорожців демонстративно спалити човни і відмовитися від великих морських походів на час війни Варшави та Москви. Петражицький-Кулага залишив свій гарнізон на Січі і водночас влітку 1632 р., в очікуванні

скорої смерті старого короля Сигізмунда, послав козацьких делегатів на сейм з приводу обрання нового короля. Козаки «яко громадяни Речі Посполитої», хай і не визнані як слід, подали свій голос за старшого сина Сигізмунда, королевича Владислава, якого зрештою було обрано королем. Аби підтримати свого кандидата, козаки під проводом Кулаги стали на зимові квартири на кордоні Брацлавщини та Волині, відмовляючись іти звідти, поки не буде вирішене питання розподілу майна православними й уніатами (офіційним приводом стала звістка про планований татарський набіг). Відмова сейму визнати за козаками право брати участь у виборах короля (тобто відмова розглядати козацтво як шляхту) і неясність у релігійному питанні призвели до подальшої ескалації напруги. Надзвичайно сильну роль тут відігравали київські православні ієрархи, котрі звернулись до козаків з прямим закликом іти бити уніатів, чого намагався уникнути гетьман Кулага. Влітку 1632 р. ситуація остаточно вийшла з-під його контролю — запорожці здійснили морський похід на турків, а у вересні того ж року на черговій бурхливій козацькій раді на Масловому Ставі гетьмана і старшину було звинувачено в зраді православної віри і скинуто. М. Грушевський вбачає в скиненні Кулаги інтригу київського духовенства, котре бажало конфронтації і якому Кулага сильно заважав. Гетьман став жертвою «непримиренних» у середовищі духовенства і козаччини — незважаючи на всю свою обачність і тверде відстоювання інтересів православ'я та козацьких вимог, а також підтримку кандидатури Владислава, з яким козаки та ієрархи пов'язували свої надії — перші щодо війни з Москвою, другі щодо забезпечення вільного існування православ'я в Речі Посполитій. Мов у калейдоскопі, почали змінюватись гетьмани — Каленик Андрієвич (літо 1632 р.), Андрій Діденко (осінь того ж року). Буквально в переддень прийняття знаменитих «Статей для заспокоєння руського народу» (чи «Пунктів заспокоєння обивателів грецької віри»), котрі знаменували собою перемогу всієї попередньої політики кількох гетьманів, спрямованої на тиск на уряд Речі Посполитої в релігійному питанні, і водночас — уникнення гострого збройного протистояння, по Київщині прокотились нові чутки про зраду козацькими делегатами, яких послав на сейм Кулага, справи захисту православ'я. В результаті колишнього гетьмана Петражицького-Кулагу було вбито у власному будинку в Каневі на початку осені 1632 р. За влучним висловом М. Грушевського, «бідорака Кулага, а може і його посли, рішучо за ніщо наложили головами». Адже здобуте, врешті-решт, омріяне право для всіх громадян Речі Посполитої «грецького віросповідання» вільно відправляти свої обряди, будувати і ремонтувати церкви тощо було здобуте не стільки крикунами-демагогами, які під диктовку радикалів у рясах були ладні різати горлянку своїм братам, скільки виваженими і розумними політиками на зразок Івана Петражицького-Кулаги, котрі в союзі з православними князями та аристократами-протестантами досягли цього справді великого успіху. На жаль, Кулагу, ще одного гетьмана, вбитого своїми, це могло втішати хіба що там, де, зрештою, всіх нас розсудить тільки найвищий Суддя.

Про славного лицаря, зруйнований замок та золоту медаль Папи Римського
(І. Сулима)

В маєтку гетьмана Івана Сулими,
в сучасному селі, що зветься Сулимівка,
до кінських грив припадені грудьми,
промчали хлопці — загула бруківка —

і тільки гриви... курява... і свист...
лунких копит оддаленілий цокіт...
і ми... і степ... і жовтий падолист...
і цих дворів передвечірній клопіт...

І як за сонцем повертає сонях,
так довго вслід чомусь дивились ми.
А що такого? Підлітки на конях...
В маєтку гетьмана... Івана Сулими...

Любий читачу, чи не хочеш ти побувати в маєтку, заснованому справжнісіньким українським гетьманом першої половини XVII ст., де все ще височіє збудована ним близько 1629 р. церква (під якою є давній склеп) та пройтись услід за Ліною Костенко (авторкою наведеного кількома рядками вище вірша) романтичним зарослим старим парком, де є залишки фонтана? Це нескладно. Для цього всього лишень треба завітати до невеликого села Бориспільського району на Київщині, яке має назву Сулимівка (для всіх, кого б зацікавила така подорож, наводимо корисну веб-адресу: http://*ukrainainkognita. org.ua/Ukr/Istoryko-kultur/sulymy*).

Герб І. Сулими

Вперше Сулимівка згадується під 1615 роком як Сулиминці — саме тоді великий коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Жолкевський подарував село за службу своєму уряднику, шляхтичу з давнього українського роду і майбутньому козацькому гетьману Івану Михайловичу Сулимі, герою даного нарису. Звісно, старий коронний гетьман не міг тоді знати, що його слуга стане лідером одного з найзухваліших виступів проти війська Речі Посполитої...

Сулима походить з православної чернігівської шляхти, є дані, що він народився в селі Рогощі Любецького староства (рік народження невідомий), у родині шляхтича з Волині Михайла Сулими (на сьогодні пряма чоловіча лінія роду, на жаль, вигасла). Сулими належали до значної групи українських і польських родів, які

користувались відомим польським гербом німецького походження «Сулима» — щит перетятий золотим і червоним, у верхньому полі — половина чорного орла з розгорнутими крилами, у нижньому полі — три срібних (тобто білих) діаманти, два над одним. У нашоломнику, коронованому шляхетською короною, як і на щиті, чорний орел. Намет срібний, підбитий червоним. Окрім Сулим, цим гербом користувались ще як мінімум 58 шляхетських родин, включно із знаменитим польським родом Завіша (лицар XV ст. Завіша Чарний, тобто Чорний — дотепер лишається одним із улюблених польських національних героїв). Складне питання про спорідненість згаданих родин між собою ще чекає свого дослідника. Ясно одне — легенда про татарське чи турецьке походження Сулими, яка дотепер гуляє деякими публіцистичними виданнями, заснована виключно на перекрученому варіанті написання прізвища гетьмана, поданому Г. де Бопланом, який записав, що фортецю Кодак зруйнував «якийсь Соліман».

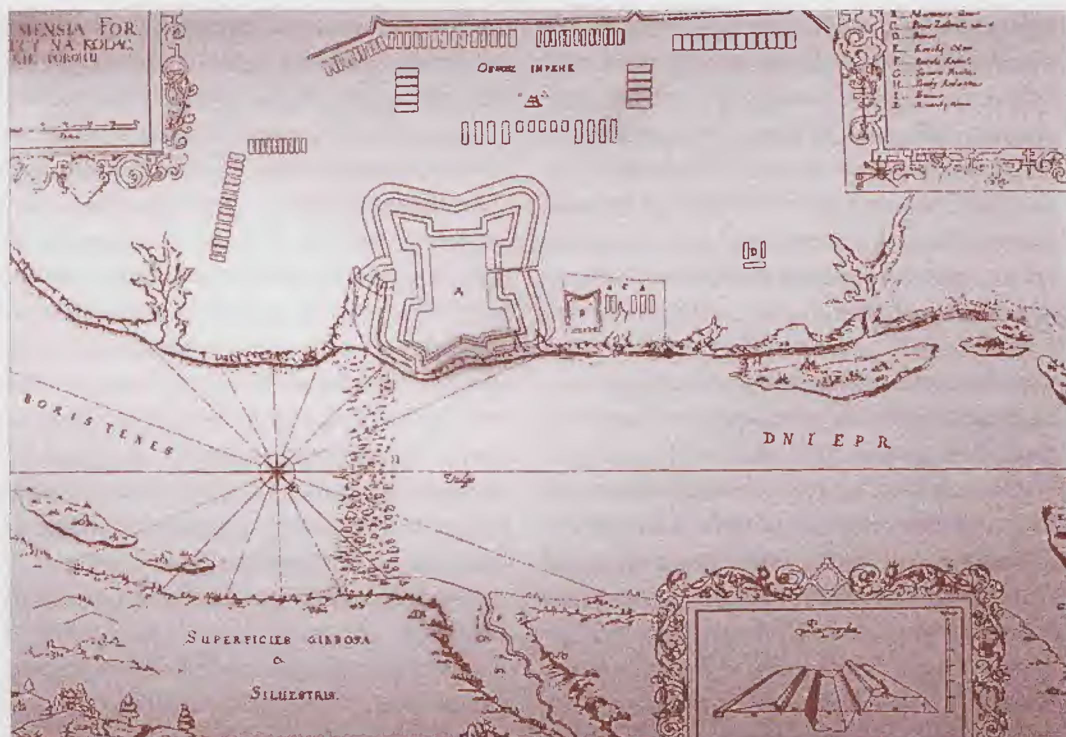
Як ми вже вказували, перша згадка про Івана Сулиму датується 1615 р., коли він згадується як урядник Жолкевського. Крім Сулимівки, пан Іван тримав ще село Лебедин. Взагалі багато фактів вказують на те, що Сулима був близький до роду Жолкевських і споріднених з ними Даниловичів — так, у 1629 р. він знову згадується в матеріалах одного судового процесу як управитель одного з маєтків Жолкевських на Переяславщині (М. Грушевський вважав, що йдеться саме про нашого Сулиму, хоча, в принципі, можлива і плутанина). Так що вважати, що Сулима «пішов у козаки, залишивши службу у Жолкевського», як інколи пишуть, мабуть, неправильно — міг іти козакувати, навіть гетьманувати, на Запорожжі і знову повертатися «на волость» неодноразово. Можливою, хоча нічим не підтвердженою є участь Сулими в морських походах часів Сагайдачного (на Кафу, Синоп, Трапезунд, Стамбул тощо), а також у битві під Хотином. Десь у період перед 1621 р. Сулима здійснив як мінімум один успішний морський похід, в результаті якого взяв у полон значну кількість турків. З повідомлення відомого мемуариста тих часів Альбрехта Радзивілла, котрий всерйоз цікавився біографією свого сучасника, гетьмана Сулими, ми знаємо, що 300 полонених пан Іван подарував Папі Римському Павлу V (з відомого італійського князівського роду Боргезе, правив Папською областю з 1605 до 1621 р., отже, похід було здійснено десь у цей проміжок часу), за що вдячний понтифік нагородив лицаря золотою медаллю із власним зображенням (дуже почесний в ті часи дар). Гетьман дуже дорожив цим подарунком і перед стратою заповідав покласти його в свою труну. Як, з ким і на яких кораблях здійснив Сулима цей похід, ми не знаємо — можливо, козаки під його командуванням дійсно пройшли з Чорного в Середземне море, як інколи припускають, а може, Сулима воював на котрійсь із галер венеціанського чи ще чийогось флоту, здобуваючи славу, честь і достаток. Зрештою, повідомлення Радзивілла не вказує на те, що на момент цього свого подвигу Сулима очолював саме *козаків*. І саме в цей час на Адріатиці, наприклад, піратствували так звані *ускоки* — слов'янські флібустьєри і водночас борці проти турків, маючи своєю базою Сень поблизу Дубровника (сучасна Хорватія). М. Грушевський навіть припускав, що Сулима насправді потрапив у турецький полон, потім підняв повстання галерних рабів і захопив галеру, як це приписують Самійлу Кішці і як це точно зро-

бив Марко Якимовський (див. біографію Кішки). Проте взяти в полон 300 турків у результаті повстання на одній галері було не надто ймовірно. До речі, дар Сулими Папі був як на ті часи дуже щедрим, ледь не королівським — Папська область ще на початку XVI ст. (першою з християнських країн) перейшла на комплектацію шіурм (команд гребців) своїх бойових галер невільниками і каторжниками, а 300 полонених було достатньо, аби забезпечити веслярами одну велику або дві середні папські галери...

Польські джерела свідчать, що протягом кількох місяців 1628-го та частини 1629 р. Іван Сулима був гетьманом під час чергового походу козаків на допомогу Шагін-Гірею в Крим (історія з кримськими походами 1620-х рр. — див. біографії Г. Чорного та М. Дорошенка). Коли в листопаді 1628 р. козаки вирушили у Крим і біля Перекопа зазнали поразки, запорожці списали її на невдале керування походом Григорія Чорного. Тому останнього, незважаючи на те, що він був офіційно затвердженим Річчю Посполитою старшим, було скинуто. Новим гетьманом став Іван Сулима.

Навесні 1629 року на Запорожжі зібралася величезна кількість новоспечених «козаків». Сулима, можливо, не був у захваті від ідеї нового великого походу в Крим. Він розумів, що такі дії не дадуть відчутної вигоди (до багатих міст узбережжя ще треба було дістатись, а в степовому Криму на велику здобич розраховувати було складно), а лише послаблять козацьке військо. Але він був змушений виконувати рішення козацької ради, яка вимагала походу.

У травні 1629 р. велике козацьке військо (деякі джерела вказують, скоріш за все, перебільшену цифру в 23 тисячі) вирушило до Криму. Не надто досвідчена козацька маса «новиків» (новобранців) майже не корилась гетьманові. Під Перекопом Сулиму усунули від гетьманства. За старших було обрано «Тараса і Черняту» (можливо, йдеться про Тараса Федоровича і Григорія Чорного). Похід закінчився катастрофою — битва, що за татарськими свідченнями відбулась за Перекопом, а за польськими — десь перед цією фортецею, а також зрада татар Шагін-Гірея призвели до великої поразки козацького війська у битві з ханом Джанібек-Гіреєм і відступу козаків із Криму. Після цього «третього кримського походу» козаків Сулима, можливо, повернувся до керівництва маєтками Жолкевських. Звісно, частині авторів більш до вподоби героїчна версія, за якою Іван Сулима очолював ледь не всі морські походи запорожців (зокрема на Кілію, Ізмаїл, Варну, Балчик тощо) протягом 1629—1635 рр., проте аргументів, які б її підтвердили, в тогочасних джерелах ми не знаходимо. Є досить обґрунтоване припущення, що в 1633 р. Сулима разом із донськими козаками ходив на Азов, що стало такою собі репетицією знаменитого походу запорожців і донців 1637 р., коли козаки взяли цю фортецю і 4 роки утримували її в своїх руках. Проте все ж складається враження, що і крім того випадку з папською медаллю Сулима був досить добре знаний громадськістю Речі Посполитої і до свого головного вчинку, який прославив його ім'я і водночас призвів до загибелі гетьмана, — зруйнування фортеці Кодак на річковому мисі вище першого, Кодацького, порога на Дніпрі (перед стратою гетьмана у Варшаві багато хто згадував про його перемоги над турками і жалкував з приводу страти «такого славного воїна Христового»).

План Кодацької фортеці

В 1635 р. султан Мурад IV відкрито пригрозив Польщі війною, якщо та не приборкає козаків (за даними хроністів, цього року козаки здійснили аж п'ять морських походів на турецькі міста). Сейм пішов назустріч вимогам султана і, щоб перекрити шлях на Січ для поповнень та припасів, а також здійснення вартової служби, вирішив реалізувати-таки на практиці давню ідею ще часів Лянцкоронського і Дашковича — побудувати фортецю з постійним гарнізоном біля дніпровських порогів (знайшлись і гроші на цей непростий проект — сейм виділив 100 тисяч злотих). Фортецю, будівництвом котрої опікувався сам коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, збудували напрочуд швидко — будівельними роботами керував досвідчений французький інженер Гійом Левасер де Боплан, і замок звели до кінця липня 1635 р. Мобілізовані селяни викопали глибокі рови та насипали майже 20-метрові вали з бастіонами. На валах поставили дубовий частокіл (острог) з бійницями. Браму замку охороняли дві великі дубові башти. Зі сходу та півдня Кодак захищали дніпровські кручі, з півночі — глибокий байрак, а із західного боку, де рови були найглибшими, простягалась рівнинна степова ділянка.

Після закінчення будівництва у замку поставили залогу з двохсот драгунів-найманців. Командував ними французький полковник Маріон (так називає цього офіцера добре поінформований щодо гарнізону Кодака Боплан). Мало того, що залога Кодацького замку стежила, щоб різного роду втікачі не могли потрапити на Запорожжя для поповнення козацького

війська, а також за тим, щоб по Дніпру не переганялись колоди для будівництва човнів та самі човни з припасами для козаків. Маріон почав свою діяльність на новій посаді з надзвичайно великою ретельністю, яка, зрештою, його й звела в могилу. Не розуміючи своєрідних порядків прикордоння і намагаючись вислужитись, полковник не тільки постійно висилав роз'їзди в степ для пошуку підозрілих, але й не давав місцевим козакам полювати і ловити рибу неподалік замку, забиваючи непокірних у кайдани і кидаючи до замкового льоху (заповзятливий француз встиг вловити два десятки козаків і збирався наловити ще більше, як писав згодом Альбрехт Радзивілл). Дізнавшись, що його жовніри потай продають козакам порох (звичайна прикордонна практика), Маріон звелів сховати боєприпаси в той-таки льох і замкнув його на замок (що так само виявиться великою помилкою). В той час, коли будувалася фортеця Кодак, король Речі Посполитої Владислав IV із коронним військом та частиною реєстрових козаків перебував у Прибалтиці, де тривала чергова війна зі шведами. Можливо, саме з погляду на відсутність у Польщі коронного війська Іван Сулима із значним загоном нереєстрових козаків-випищиків зважився на зухвалий штурм Кодака, який, незважаючи на невеликий гарнізон, був серйозним укріпленням. Сталося це на початку серпня 1635 р. (за даними Львівського літопису, 3 серпня).

Достеменно невідомо, яка кількість козаків брала участь у штурмі фортеці. За даними джерел (Львівського літопису, мемуарів А. Радзивілла та білоруського шляхтича Пилипа Обуховича), їх було від 800 чоловік до 3 тисяч. Вночі військо підступило до ровів. Можливо, козацькі розвідники зняли вартових, в той час як гарнізон Кодака міцно спав. Запорожці закидали рів фашинами (в'язанками хмизу), зруйнували частину частоколу і вдерлись до фортеці. Схоже, бою як такого не відбулось — увесь гарнізон та коменданта фортеці, французького полковника Маріона, було вбито одразу або трохи згодом. За найбільш переконливим повідомленням Радзивілла, ненависного їм французького полковника козаки Сулими роздягли до нитки і розстріляли, порубавши всіх його підлеглих, крім загону з 15 драгунів, які вартували в степу під час нападу і тому врятувались. Стіни фортеці та вали козаки наскільки могли «розкидали» та «розкопали».

Знищення Кодака викликало неймовірний гнів польської влади — це був скандал на всю державу (про зруйнування Кодака писали навіть паризькі газети!), козаки відверто й зухвало кинули їй виклик. Згодом підступно схоплені Сулима і його побратими будуть виправдовуватись тим, що нібито не знали про сеймову постанову щодо будівництва Кодака, а вважали це самочинною дією командира найманців Маріона, повірити в це важко. Крім того, король якраз майже підписав мир зі шведами, і в Україну для розслідування нападу на фортецю відправили коронного гетьмана С. Конєцпольського із значним військом.

Та головним завданням місцевої влади було не допустити розгортання великого козацького повстання, якого дуже побоювались. Головну роль у запобіганні новому вибуху війни між козаками і Річчю Посполитою відіграли на той момент калуський староста (1594—1636), а згодом брацлавський воєвода і переяславський староста Лукаш Жолкевський (небіж покійного героя Речі Посполитої Станіслава Жолкевського) та молодий український

магнат Адам Кисіль, який згодом гордо писав, що саме присутність Жолкевського і «шкатула [грошей. — *Д. Ж.*] розсипана майже в цілості моїми руками, не тільки стримала цей рух, але й звернула його проти автора» (цит. за М. Грушевським). Справа видачі козаками свого гетьмана і п'яти інших ватажків дотепер оповита таємницею, яка, схоже, приховує не надто шляхетні для обох боків факти. Ясно одне — серед запорожців стався розкол, і прибічники Сулими виявились у меншості. Якась частина запорожців (і їхньої старшини), а також, можливо, частина реєстровців вирішили залагодити справу шляхом видачі ватажків. Джерела згадують про збройний опір прибічників Сулими, навіть про битву на одному з дніпровських островів, де було обложено загін Сулими. Скоріш за все, після цього було проведено переговори між козаками (з обох боків) і польськими комісарами, яких очолював Лукаш Жолкевський. Дозволимо собі висловити власну версію того, що відбулось. При всьому небажанні частини козаків і старшини йти на відкритий збройний конфлікт з військом Речі Посполитої ідея видачі ватажків не була популярною в козацькому середовищі, хоча її раз по раз «реалізовували» в скрутних ситуаціях (згадаймо Наливайка і Солоницю). Проте тут ситуація не була тотожна солоницькій — при всій своїй славі суворого і талановитого полководця Конецпольський все ж далеко не поставив козаків у безвихідь, фактично каральна кампанія просто не встигла розпочатись. Тому більш схоже на якусь тристоронню угоду (між Сулимою, реєстровцями — чи частиною запорожців, яких Боплан називає «вірними козаками», і польськими комісарами) щодо видачі Сулими з метою можливості його виправдання перед сеймом і королем. При цьому гарантії того, що гетьмана не стратять, міг дати саме Лукаш Жолкевський — небіж колишнього сюзерена Сулими, явно добре знаний козацьким гетьманом, до того ж герой Цецори, де, героїчно б'ючись, поліг його дядько Станіслав, а сам Лукаш потрапив у татарський полон. Лицарському слову такої людини можна було вірити…

Не ясно, чи знали запорожці та реєстровці про те, що угода була «з подвійним дном». На жаль, обидва варіанти не виключені. Так само важко сказати, хто ж зрештою порушив дане Сулимі та його товаришам слово — Жолкевський, Кисіль чи ще хтось. Козаків Сулими, які брали участь у нападі на Кодак, було покарано відрізанням вух і засланням на земляні роботи («...вали копати в Гадячі», — як у 1637 р. писав у своєму універсалі новий гетьман нереєстрових козаків Павлюк, який згадував і про якихось «зрадників військових, котрим обіди, вечері і бенкети у пана Жолкевського бували»; Павлюк сам був серед виданих в 1635 р. ватажків, і його свідчення надзвичайно цінні). Ватажків же було привезено до Варшави, де відбувся сеймовий суд. На суддів намагалась натиснути громадськість (зокрема в особі коронного канцлера Якуба Жадзика, сенатора Томаша Замойського та самого короля Владислава IV, якому явно було шкода відчайдухів, котрі могли ще знадобитись їхній спільній з королем вітчизні. Владислав, мужній лицар і далекий від католицького фанатизму свого батька Сигізмунда, загалом недаремно залишив по собі добру пам'ять в козацькій літописній традиції). Слово Радзивіллу: «Багато людей шкодувало за Сулимою, що він, перемігши стільки разів ворога християнського, турка, і навіть не діставши ніколи рани в битвах з ним,

мусить вмирати ганебною смертю» (цит. за М. Грушевським). Проте судді були невблаганні, а влада короля в Речі Посполитій у мирний час була надзвичайно обмежена сеймом. Сулиму не врятувало навіть його бажання перейти в католицьку віру, яке було здійснене незадовго перед стратою. Розуміючи, що на нього чекає смерть, пан Іван попросив покласти в свою домовину папську медаль — акт, символізм котрого добре вловив мемуарист Альбрехт Радзивілл. Але не судилось доблесному лицарю навіть мати ту саму домовину — 12 грудня 1635 р. в присутності татарського (за Радзивіллом) або турецького посла йому було відрубано голову на одній з варшавських площ, тіло четвертовано і виставлено на мурах Варшавського замку. Фактично давня історія з Іваном Підковою повторилась. Невідомо тільки, чи встиг Сулима прокричати, подібно до Підкови, що за його смерть ще помстяться. Якщо так — це було б вірне пророцтво. Адже за стратою свого гетьмана напевно спостерігав один із полонених козацьких ватажків — Павло Михнович-Бут, він же Павлюк, життя котрому врятували-таки своїм втручанням коронний канцлер Якуб Жадзик та Томаш Замойський. Схоже, Павлюка, як колись декого з соратників Наливайка, було відпущено в Україну, аби він переказав козакам побачене і назавжди зарікся воювати з коронним військом. Дуже скоро стало ясно, як сильно помилялись пани судді щодо Павлюка — адже не були наші козацькі предки, так само як і будь-які інші воїни-лицарі всіх часів і народів, «призвичаєні до терплячості чи євангельської толерантності», як не без іронії писав Альбрехт Радзивілл. На кров вони відповідали кров'ю, на порушене слово — таким самим порушеним словом, а на ганьбу й образу — помстою.

Наостанок кілька слів про нащадків гетьмана Сулими. Пан Іван започаткував славний рід — були серед його прямих нащадків переяславські полковники, харківські єпископи, генеральні хорунжі та судді, архімандрити, генерал-губернатори часів Російської імперії. Родичались Сулими з Самойловичами та Багратіонами. Може, саме бунтівну вдачу свого далекого предка успадкував нащадок Івана Сулими по жіночій лінії — знаменитий теоретик анархізму князь Петро Кропоткін. Багато хто з Сулим, зокрема рідний син гетьмана Федір, поховані в склепі під церквою Покрови Пресвятої Богородиці в Сулимівці. Гірко про це писати, але в 1930-х роках фамільний склеп роду Сулим було пограбовано, а гетьманську церкву перетворено на сховище. Сьогодні вона діє знову і приймає всіх, хто завітає до тихої Сулимівки — «маєтку гетьмана Івана Сулими»...

Гетьмани часів «генеральної репетиції» Хмельниччини

(В. Томиленко, С. Кононович, П. Михнович-Бут, Я. Остряниця, Д. Гуня)

Не знаю, як у наших читачів, а у автора цих рядків постаті гетьманів 1637—1638 рр., змальовані авторами підручників і популярних праць з історії України, завжди викликали якісь дивні змішані почуття. З одного боку, масштабні «козацько-селянські повстання» цих часів так легко сприйняти за справжнісіньку «генеральну репетицію» Хмельниччини, а з другого — самий перебіг і наслідки подій, перемог і поразок козацьких лідерів цих років вказують на те, що не все так просто, як намагаються переконати читача автори, котрі воліють бачити в особах деяких із згаданих у назві цього розділу гетьманів таких собі попередників Хмельницького. Спробуємо перебороти спокусу й почати «танцювати не від Богдана».

Причинами останнього раунду «козацьких воєн» перед Хмельниччиною стало не стільки абстрактне «посилення національного, релігійного та соціально-економічного гніту» (про релігійний гніт взагалі навряд чи можна говорити після знаменитих «Статей для заспокоєння руського народу»), а та сама, що і в XVI — на початку XVII ст., неврегульованість юридичного і соціального становища величезної маси безробітного нереєстрового (і погано оплачуваного реєстрового) українського козацтва, за яким уперто не бажали визнати шляхетських чи аналогічних прав. Цей чинник, поєднаний із невдоволенням частини дрібної шляхти, нижчого православного духовенства, значної частини селян і міщан беззаконнями, особливо кричущими на «кресах» шляхетської республіки, частими обтяжливими постоями коронного війська, призвів до нового потужного соціального вибуху, в якому, як і раніше, головну роль відігравало козацтво — нереєстрове і реєстрове, адже права останнього теж систематично порушувались. З вищезгаданими війнами пов'язані імена кількох видатних козацьких ватажків, двоє з котрих були гетьманами реєстровців (Томиленко і Кононович), а решта — гетьманами нереєстрового козацтва.

Отже, Василь Томиленко. Постать загалом слабко досліджена, біографічного матеріалу обмаль. Наявність у період Хмельниччини на Чигиринщині нащадків цього гетьмана (один із яких був чигиринським полковником) змушує припустити, що рід Томиленків походить саме з цієї частини Правобережжя, немає даних про належність Томиленків до шляхти. Є версія, що Томиленко, затверджений офіційним старшим реєстру після видачі козаками Івана Сулими, був людиною вже немолодого віку (хоча особливих

джерельних підтверджень цьому ми не маємо). Коротку характеристику Томиленку дав відомий річпосполитський діяч Адам Кисіль, котрий був, мабуть, найкращим фахівцем з «козацьких справ» у цей період: «простак, але чоловік тверезий і скромний», схильний скоріше до компромісів, ніж до бунту. Те, що протягом 1635—1636 рр. ситуація не вибухнула, хоч її активно розгойдували радикали (див. далі біографію Павлюка), можливо, якось пов'язано з давніми заслугами й авторитетом Томиленка, хоча судити напевне ми не можемо. З подальшого стає ясно, що гетьман не був аж надто харизматичною особою, можливо, частіше «пливучи за течією», проте вважати його безхребетним лідером не варто. Восени 1635 р. гетьман реєстровців листувався з Конєцпольським з приводу платні за козацьку службу, водночас різко заявивши річпосполитському посланцеві, що віз «упоминки» (фактичне відкупне) до Криму, що, мовляв, у державній скарбниці для татар гроші знаходять, а для козаків їх катма, і затримав посланця (згодом, щоправда, відпустивши). Тієї ж осені Томиленко відправив своїх посланців на сейм з інструкцією, де йшлося про кривди, які чинять козакам місцеві річпосполитські старости та командири кварцяного війська, — від сейму та короля прохали спеціальної комісії для розслідування кривд, виплати грошей за службу, селітри і заліза для подальшої служби. Посланцям пообіцяли задовольнити їхні вимоги, проте кардинально ситуація не змінилась. Не справдились і сподівання Киселя, Томиленка та інших прихильників миру між козацтвом і державною владою на те, що «випустити пару з перегрітого козацького казана» допоможе участь нереєстровців у черговій кримській міжусобиці на боці чергового претендента на ханський престол, Інаєт-Гірея, котрий спочатку сильно розбив ногайські війська старого Кантемір-мурзи (див. біографію М. Дорошенка), але згодом швидко втратив престол. Якась частина запорожців у цей час взяла участь у знаменитому взятті донцями Азова і в подальшому майже дворічному «Азовському сидінні», яке навіки прославило козаків Дону і Дніпра. Проте «температура в казані» продовжувала зростати — «клапани» виявились «завузькими». За таких умов Томиленко, як і будь-який його попередник з-поміж гетьманів реєстровців, опинився між двох вогнів — власними незадоволеними випищиками та річпосполитським урядом. З обома силами слід було якось домовлятись, що ставало все менш ймовірним. Протягом 1636 р. відбулося кілька козацьких рад, на яких були присутні річпосполитські комісари (серед них Кисіль). Саме пан Адам залишив дуже цікавий опис настроїв і дій козацтва і гетьмана Томиленка в цей період. Залякуючи козаків і водночас обіцяючи їм гарну платню, Кисіль твердив, що Річ Посполита в разі чергової козацької війни взагалі знищить «бунтівний плебс» на своїх кордонах (що було неможливо в принципі). «Підняти сваволю ви можете, а ось довести до кінця — ніколи», — говорив Кисіль на раді, твердячи, що всі варіанти непокори козаків уряду і королю для запорожців програшні — у разі масового відходу за пороги родини бунтівників будуть репресовані, а переселення на Дон чи деінде Кисіль вважав економічно неможливим, водночас зауваживши: «Як рибі без води не можна, так козакові без Дніпра, а чий Дніпро, того й козаки мусять бути». На козацькій раді на річці Росава 3 травня Томиленко присягнув на вірність королю і Речі Посполитій тільки тоді, коли при-

сягнуло військо — гетьман явно не хотів бути звинувачений своїми конкурентами-радикалами у зраді козацьких інтересів.

Про відсутність у Василя Томиленка якихось великих владних амбіцій свідчить той факт, що навесні 1637 р., коли Павлюк почав закликати до спільного виступу проти військ Речі Посполитої, Томиленко діяв напрочуд пасивно, не домігся повернення гармат (див. нижче) і погодився віддати Павлюку булаву (яку реєстрові козаки повернули назад своєму гетьманові — складається враження, що Томиленко користувався більшим авторитетом серед звичайних реєстровців, ніж серед їхньої старшини) і взагалі не чинив ніякого реального опору здійсненню планів нереєстровців, що спонукало більш лояльних щодо Речі Посполитої старшин, за прямою намовою Киселя, шукати нову кандидатуру на реєстрового гетьмана. Десь у липні 1637 р. на черговій раді на р. Росава невелика група реєстрової старшини обрала гетьманом Саву Кононовича (про нього див. нижче). Екс-гетьман Томиленко згодом приєднався до загонів Павлюка, схоже, відчуваючи, що мости спалено і недоброзичливці явно звинуватять його у конфлікті, який тепер переріс у масштабну війну між козаками і урядовими військами (Павлюк же отримав можливість виступити «захисником легітимного» гетьмана Томиленка, який сам не наполягав на поверненні йому булави!). Протягом наступних кількох місяців Томиленко разом із Павлюком згадується в польських джерелах як один з головних ватажків повсталої козаччини. Проте, на відміну від тих же Скидана, Кизима, Чечуги чи Григорія Злого, Томиленко не виступає як командувач окремого великого загону, перебуваючи в основному у війську Павлюка, і тому про його внесок у загалом нещасливий для козаків перебіг бойових дій і результат судити важко. Знаємо лише, що командувач каральної експедиції польний гетьман Потоцький вимагав видачі Томиленка не менше, ніж видачі Павлюка, маючи на меті «зразково-показово» покарати непевного колишнього лідера реєстровців. Ця сумна подія сталася в результаті угоди під Боровицею 11 грудня 1637 р. — Павлюк і Томиленко були видані за посередництвом Киселя, який запевнив козаків, що з їхніми ватажками поведуться по-лицарському і принаймні збережуть їм життя. Сейм, що зібрався взимку того ж року, не дав пану Адаму дотримати свого слова, і обох гетьманів було страчено у Варшаві в лютому 1638 р. За гіркою іронією долі, на відчайдушного бунтівника Павлюка і розважливого і, може, навіть не надто рішучого Томиленка чекала одна катівська сокира.

Іншою була доля Сави Кононовича, про якого відомо, мабуть, ще менше, ніж про Томиленка. Обраний гетьманом реєстровців на раді десь у липні 1737 р., Кононович був до того переяславським полковником реєстровців і, судячи з листа Павлюка до Конєцпольського, росіянином за походженням (у листі Павлюк, виправдовуючись за свої дії, нарікає на «нелегітимне» усунення Томиленка купкою реєстрових старшин: «Ті кількадесят зібралися на Росаві і скинули з уряду пана Томиленка, а дали старшинство Саві Кононовичу, нездатному і негідному того уряду чужинцеві москалеві, а він того чоловіка доброго і для Речі Посполитої завжди заслуженого [Томиленка. — *Д. Ж.*] удав перед вашою милістю за двоєдушного і зрадника», — цит. за М. Грушевським). Цей значною мірою випадковий гетьман не протримався і місяця через яскраво виражену проурядову позицію і занадто відверті спроби стати на шляху «лавини,

що суне з гори», — його спіткала доля Григорія Чорного та інших гетьманів, убитих своїми (у відповідний розділ нашої книги Кононович не потрапив через авторське небажання розривати канву подій 1637—1638 pp.). За словами Киселя, козаки полковника Карпа Скидана, що підпорядковувався Павлюкові, схопили Кононовича та його писаря Онушкевича в Переяславі і «замучили нелюдською смертю» (скоріш за все просто зарубали в обозі повстанського війська чи розстріляли в таборі Павлюка неподалік містечка Боровиця, оголосивши їх зрадниками). Коронний гетьман Конєцпольський намагався врятувати, як йому здавалось, цінного для Речі Посполитої Кононовича, але в своєму листі-відповіді на лист Конєцпольського Павлюк не без дещиці чорного гумору «скрушно розвів руками» — «Бог свідком, що якби той наказ вашої милості поспів на час, зостався би він живий, але тепер не можемо нічого зробити, бо ми вже його скарали: по тих їх погрозах і оббріхуваннях не можна було стримати війська». Обом сторонам цього листування було ясно, що нещасного Кононовича вбили б незалежно від піклування про нього Конєцпольського — новий реєстровий гетьман дійсно надто посилено демонстрував свою лояльність щодо Речі Посполитої, через що й загинув.

Головною ж дійовою особою в подіях 1637 р. в таборі повсталих козаків став Павло Михнович-Бут (Павлюк). Спочатку щодо імені цього гетьмана. Звали його, судячи з польських реляцій і власного підпису, Павлом (Павлюк, Павлюга — це просто форми цього імені), Михнович — це по батькові (можливо, від якогось варіанта імені Михайло). «Бут» — козацьке прізвисько, від татарського слова, яке означає людину, що побувала в татарському чи турецькому полоні і втекла звідти («бут» або «буц» — татар. «утікач»). «Бутами» називали також козацьких перекладачів, котрі добре знали татарські звичаї і мову. Щодо Павлюка, то такий факт у його біографії, як втеча з татарського полону, дійсно мав місце (див. нижче).

Коли і де народився Павло Михнович, невідомо. Польські мемуаристи згадують, що козаки поважали Павлюка «як мужа хоч і простого, але сміливого». Жодні серйозні біографічні дані про рід Павла Михновича (вочевидь, він не був шляхетським) в історичній літературі автору не траплялись — як правило, той факт, що в 1630-х pp. Павлюк був сотником реєстрового Чигиринського полку, трактують як доказ його походження з Чигиринщини (що загалом не доведено, хоча ймовірно). Перші звістки про Павлюка датуються серпнем 1630 р., коли він «утік з-під Ізмаїла», як сказано в одній польській реляції, і прибув на Січ із новинами про татар, узявши участь у козацькій раді на Масловому Ставі з приводу чергової угоди козаків з коронним гетьманом Конєцпольським. Подальша кар'єра Павлюка сповнена карколомних злетів і падінь. У 1635 р. він був одним із старшин нереєстровців, які під проводом Івана Сулими зруйнували Кодак (див. біографію Сулими). Виданому разом з іншими старшинами Павлюку пощастило — чомусь саме його врятував від страти коронний канцлер Якуб Жадзик (можливо, за заслуги в боротьбі з татарами, чи сподіваючись якось вплинути через Павлюка на реєстровців). Трохи згодом пан Якуб, мабуть, добряче жалкував з приводу свого втручання. Павлюк не забув ні страти свого гетьмана, ні того, як козаків Сулими, «вуха пообрізавши, заслали в Гадяч будувати вали» (ця фраза мінімум двічі трапляється в універсалах Павлюка-гетьмана). Взимку-навесні 1637 р. Павлюк взяв активну участь у поході на буджаць-

ких татар для допомоги хану Інаєт-Гірею (таке враження, ніби якийсь фатум переслідував усіх козацьких союзників на ханському престолі — зрештою того ж 1637 р. програв свою боротьбу за владу і Інаєт-Гірей, хоча козаки взяли в тому поході чимало здобичі, зокрема зброї). Схоже, цей похід зміцнив авторитет Павлюка серед козаків, і успішний ватажок вирішив об'єднати всіх нереєстровців, піднявши їх на новий масштабний виступ. Подальші дії Павлюка допомагають дещо прояснити стосовно його полководницьких здібностей і, можливо, навіть особливостей характеру. Всупереч широко розповсюдженій військово-історичній версії про те, що всі козацькі ватажки до Богдана Хмельницького дотримувались оборонної стратегії, чим успішно користувались річпосполитські полководці, ми насмілимось твердити, що Павлюк був досить агресивним, азартним козацьким полководцем, хоч і далеко не найліпшим у довгій історії «козацьких воєн» тактиком. Чого вартий лише план (хай зрештою так і не реалізований) розбити коронне військо по частинах взимку 1637—1638 рр., який в разі успіху міг призвести до появи військово-політичної ситуації, подібної до тієї, що склалась після Жовтих Вод і Корсуня десятьма роками пізніше! Проте головною проблемою Павлюка і решти козацьких гетьманів цієї епохи була як суто військова проблема — коронне військо мало кращу кінноту і було мобільнішим, так і проблема політична — відсутність відповіді на питання: а що робити далі, після можливої перемоги?

Першим кроком Павлюка щодо підпорядкування своїй владі всього козацтва стала блискавична операція із захоплення гармат реєстрового війська, зрештою успішно вивезених загоном у 200 чоловік на чолі з самим Павлюком із Черкас на Січ, — тут Павлюку допомогли його друзі з числа реєстровців. Захоплення гармат стало таким собі чинником тиску і на реєстрового гетьмана Томиленка, і на уряд Речі Посполитої — основний символ козацької військової могутності потрапив до рук бунтівних низовиків. Далі Павлюк розіслав універсали із закликами до реєстровців приєднуватись до своїх братів на Січі, пригрозивши у разі непокори розправою. Звісно, не могла не знайти широкого відгуку в середовищі нереєстровців, а також частини селян та міщан і фраза про те, що «всякий, хто побажає бути козаком, не може бути примушений до підданства панам».

У середині червня 1637 р. Павлюка обрали гетьманом нереєстровці на Січі, і він починає традиційний для нереєстрових гетьманів похід «на волость». Подальші події важко зрозуміти, якщо виходити з традиційного трактування «козацьких воєн» як «національно-визвольних повстань» чи проявів «антагоністичної класової боротьби», адже ці війни завжди являли собою комбінацію активних дій і переговорів, обопільних поступок тощо. Павлюк, швидко об'єднавши реєстровців і нереєстровців, знищивши Кононовича, зовсім не прагнув бою з коронним військом, яке знову програло козакам у швидкості мобілізації (подібно до подій 1630 р. — див. біографію Трясила). Натомість з серпня по грудень 1637 р. Конецпольський і Павлюк вели переговори, перший — вимагаючи пояснень, другий — виправдовуючись за свої дії і наводячи факти порушень козацьких прав і вольностей. Паралельно обоє збирали війська і розсилали універсали із закликами відповідно «придушити жахливий козацький бунт» і «боротись із коронним військом, яке хоче знищити козацтво як таке» (щодо останніх документів М. Гру-

шевський іронічно зауважив якось, що «подібні універсали небагаті змістом і повторяють одні ті самі фрази про небезпеку вірі і козацтву, потребу оборони і дуже недвозначно грозять...»). Другим після Павлюка командувачем козацького війська став полковник Карпо Скидан, який підписував свої універсали як наказний гетьман. Скидан масово вписував до козацького реєстру всіх бажаючих, чинячи напади на шляхетські маєтності, фактично унеможлививши на якийсь час подальші переговори з Конецпольським. Переговори козаків з Інает-Гіреєм не привели до успіху, і Павлюк був змушений або відступати на Січ, або спробувати розбити коронне військо і змусити Конєцпольського і польного гетьмана Миколая Потоцького до переговорів на своїх умовах. Козацький гетьман не одразу (ця втрата часу зрештою виявилась фатальною), але таки обрав другий варіант (адже у разі вичікування на Січі Павлюк ризикував одразу втратити Правобережжя, куди вступило коронне військо, — позбавлена старшини тамтешня козаччина не могла вчинити Потоцькому серйозного опору). Від 4 до 10 тисяч козаків (остання цифра може включати в себе і погано озброєних і невишколених «покозачених» повстанців — чимало повстанців мали лише рогатини, коси та сокири) наприкінці листопада 1637 р. виступили назустріч шеститисячному коронному війську Потоцького. Тим часом коронне військо зайняло Корсунь, до Потоцького перейшла частина реєстровців, зокрема й один із полковників Павлюка. Дніпро ще не замерз, а у повстанців виявилось недостатньо човнів, аби переправитись з лівого берега на частково зайнятий ворогом правий (через це Павлюку не зміг привести підкріплень його полковник Кизим). Можливою причиною доволі азартного рішення Павлюка атакувати військо Потоцького була чутка про заколот коронних жовнірів, яким не виплатили платню (який дійсно мав місце, проте з ним річпосполитському командуванню вдалося вчасно впоратись). У напрямку містечка Мошни, де розміщувалось військо Скидана, рушив авангард Потоцького під командуванням Самійла Лаща, який завдав козакам поразки, хоч і сам зазнав чималих втрат. Проти Лаща рушили основні сили Павлюка, котрі перейшли р. Рось і зупинились біля селища Кумейки. Захопити Лаща зненацька чи наздогнати його не вдалося, і Павлюк, все ще впевнений, що сили Потоцького ослаблені жовнірським заколотом, 6 грудня пішов в атаку на ворожі війська, маючи чисельну перевагу не більше ніж 2 чи 3 до 1, котра загалом нівелювалася досвідом та кращим озброєнням коронних жовнірів, а також зручною для оборони позицією. План, котрий приписував Павлюку Потоцький в одному зі своїх листів до Варшави, був схожий на план 1630 р. — розбити передовий загін коронного війська (під проводом Лаща), потім перейти Рось, атакувати табір Потоцького з тилу і нищити переправи, блокувавши коронне військо і влаштувавши на Росі другу Альту і Переяслав (див. біографію Трясила). Якщо так, то козаки Павлюка не зуміли виконати цей план — вони не змогли перехопити Лаща, котрий в результаті фактично навів козаків на табір Потоцького, і влаштували пряму атаку по рівнині рухомим табором на польські позиції. Козаки мали 10 гармат, ішли табором у 6 рядів возів. Ішли струнко, хоч багато хто мав погане озброєння, підбадьорюючи себе вигуками і лайкою на адресу Лаща, Потоцького та навіть короля. Адам Кисіль, що перебував у таборі Потоцького, навіть вигукнув: «Гарна та громада людей, і дух в ній сильний — якби це так проти ворога хреста святого, а не проти короля, Речі

Кам'янець-Подільський. «Бастіон Європи»

Посполитої і вітчизни своєї — було б за що похвалити...» Після недовгої гарматної перестрілки козаки пішли в атаку, але потрапили в багнюку, за якою завбачливо вишикував свої лави Потоцький. Козаки Павлюка завагались, побачивши велике вороже військо, але їхній гетьман наказав іти вперед, підбадьорюючи особистим прикладом. Обхід болота коштував козакам дуже дорого — драгуни Потоцького вдарили з флангу по розладнаному козацькому табору і прорвали його. Почалась різанина, в котрій загинуло від 3 до 5 тисяч козаків, котрі билися до останку і відмовлялись капітулювати. Павлюку якось вдалося врятуватися з невеликою частиною війська (мабуть, це була козацька кіннота) та старшиною, він відступив до села Боровиці, де заклав постійний табір. Залишки піхоти з табору під Кумейками вивів Дмитро Гуня (про нього далі). 10 грудня під Боровицю підійшов Потоцький, і почалась облога табору. Козаки, відверто деморалізовані розгромом під Кумейками, погодились видати Павлюка і Томиленка (фактично повторилась історія з Наливайком) — щоправда, Адам Кисіль пообіцяв під своє слово честі, що видані ватажки не будуть страчені. Павлюк, не надто сподіваючись на милосердя з боку урядовців Речі Посполитої вдруге, спробував утекти з табору, але був затриманий і виданий 11 грудня разом із Томиленком (Скидана та ще кількох ватажків, видачі котрих вимагав Потоцький, у таборі під Боровицею не було).

Полонених відвезли до Варшави, де делегати на черговий річпосполитський сейм наполягли на страті попри те, що тим самим плямувалась честь Киселя. Павло Михнович-Бут був страчений в лютому 1638 р. разом із чотирма іншими козацькими ватажками. Через те, що перекази оповідання відомого єврейського мемуариста Натана Ґановера та моторошних байок «Історії Русів» щодо способів, котрими було замордовано козацьких ватажків, дотепер раз по раз з'являються на сторінках популярних видань (всупереч недвозначним записам сучасників), зауважимо — Павлюку та його побратимам відрубали голову.

Здавалося, Миколай Потоцький міг тріумфувати — його загони увійшли на козацьку територію, розташувавшись там на зимові квартири, багато хто з бунтівних козацьких ватажків загинув або потрапив у полон і був страчений (взаємна ненависть під час цієї кампанії була велика — жовніри нерідко відмовлялися брати козаків у полон, козаки не щадили місцевих шляхтичів, Потоцький наказував саджати полонених на палі). Втрати реєстровців, за польськими підрахунками, становили за всю кампанію 1200 чоловік, нереєстрових — близько 5 тисяч. Таких втрат козацтво не зазнавало давно. Проте навесні 1638 р. січовики знайшли в собі сили для нового виступу — він був спричинений бажанням запорозьких лицарів змити ганьбу поразки під Кумейками, стратою ватажків усупереч домовленостям, розквартируванням на традиційних «козацьких територіях» коронних жовнірів та надто важкими для козаків наслідками Боровицького перемир'я (скорочення реєстру, репресії всупереч обіцянці амністії тощо). Згідно з «Щоденником» очевидця тих подій, домініканського ченця Симеона Окольського, ранньої весни 1638 р. на Січі було обрано нового гетьмана — ним став Яків (Яцко) Острянин (Остряниця).

На відміну від Павлюка, про рід Остряниці збереглося дещо більше відомостей. Судячи з усього, справжнє прізвище гетьмана Якова — Іскра, його рід був боярським чи навіть нобілітованим

шляхетським, адже нащадки гетьмана користувалися гербом «Тонач» (у червоному полі чорне крило яструба із золотою лапою, в нашоломнику — три страусових пера). Яків був старшим сином військового товариша Стефана Іскри, що походив з м. Остер, звідси і козацьке прізвисько Остряниця, або Острянин (пор. з прізвиськом Мозерниця, або Мозирянин, див. наш розділ «Гетьмани, вбиті своїми»). Про родину Остряниці вміщена доволі докладна інформація в так званому «універсалі гетьмана Остряниці» (див., наприклад, П. Куліш. Записки о Южной Руси. — Т. 2. — СПб., 1857) — проте існує велика підозра, що цей документ, як і багато інших, є витвором невгамовного літописця Самійла Величка (історія загибелі батька Остряниці від рук шляхтича Геродовського, вочевидь, списана з відомої історії про батька Наливайка). Те саме стосується викладених у цьому «універсалі» причин виступу Остряниці — як не прикро, байки про те, як «поляки та євреї змушували козаків і селян орати лід взимку плугами» та інші нісенітниці ДОТЕПЕР потрапляють до українських шкільних підручників з історії та науково-популярних видань (див., наприклад, нарис про Остряницю у непоганому загалом збірнику «Історія України в особах. IX—XVIII ст.») як абсолютно реальні факти. Натомість ми маємо дещо більш достовірні дані про те, що Остряниця замолоду служив при селітроварні шляхтича Обалковського, згодом козакував на Запорожжі (десь з кінця 1620-х рр.). Ймовірна участь Остряниці у виступі Тараса Трясила, а в 1633 р. майбутній гетьман на чолі козацького загону брав участь у Смоленській війні Речі Посполитої з Московським царством (1632—1634 рр.). На момент виступу Павлюка 1637 р. Острянин був

Герб Я. Остряниці

уже відомою серед козаків людиною і мешкав у Полтаві — Адам Кисіль взимку 1637—1638 р. писав, що Остряниця хворіє або вже навіть помер. Якщо ж він ще живий — треба наказати полтавському старості заарештувати цього небезпечного ватажка бунтівників. Чим хворів пан Яків взимку після поразки під Кумейками і капітуляції під Боровицею, ми не знаємо, але вже в лютому 1638 р., десь у ті ж дні, коли у Варшаві стратили Павлюка і Томиленка, він знайшов у собі сили разом із Дмитром Гунею зірвати спробу реєстрового полковника Мелецького оволодіти Січчю. Два полки реєстровців не змогли впоратися з величезною масою нереєстрових козаків і відступили. Схоже, після цього Остряницю було обрано гетьманом нереєстровців (реєстр у цей час очолив сумнозвісний Ілляш Караїмович, який не титулувався гетьманом, а лише суто офіційно звався «старшим»).

Запорожці спробували взяти реванш за програну минулорічну кампанію навесні 1638 р., як тільки з'явилась трава для коней, а на Дніпрі та його притоках скресла крига. В березні 1638 року напередодні походу Остряниця звернувся з універсалом до козаків, селян і міщан,

оповіщаючи, що йде визволяти «поспільство народу Руського, що по обидва боки Дніпра мешкає», закликаючи підтримувати повстанців, водночас остерігаючись реєстровців і їхньої старшини. Універсали козацького гетьмана ширилися по Україні, на Волині, Поділлі, Покутті. Їх розносили бандуристи, підлітки і, за словами Симеона Окольського, навіть черниці. Війська Остряниці розділились на три частини. Перша з них під проводом гетьмана, просуваючись лівим берегом Дніпра, зайняла Кременчук і повернула на Хорол і Омельник. Запорозька флотилія на чолі з Дмитром Гунею піднялася по Дніпру і зайняла переправи в Кременчуці, Максимівці, Бужині та Чигирин-Діброві (Остряниця і Гуня вочевидь врахували сумний досвід Павлюка, котрий не зміг утримати зв'язок між загонами Правобережжя і Лівобережжя). Скидан з великим загоном просувався правим берегом Дніпра і зайняв Чигирин. Найближча мета, яку перед собою поставили повстанці, полягала у винищенні великої частини коронного війська, що стояло на Лівобережжі під керівництвом Станіслава Потоцького, брата польного гетьмана. Це завдання мав розв'язати Острянин з головними силами запорожців. Гуня мав контролювати переправи, Скидан нищити коронні загони на Правобережжі, аби блокувати Станіслава Потоцького та реєстровців на лівому березі (більшість реєстровців на чолі з Ілляшем Караїмовичем воювала в 1638 р. на боці Потоцького проти Остряниці). Станіслав Потоцький, діставши відомості про наближення Остряниці, рушив йому назустріч. Остряниця вирішив оборонятися, отаборившись наприкінці квітня у чудово укріпленому місці — під містечком Голтва, там, де однойменна річка впадає в Псел. Місто, укріплене частоколом, мало замок, від якого до правого берега Псла, де були болота і ліси, було збудовано довгий міст. Повстанці укріпили замок і стали чекати на підкріплення. Невдовзі до Голтви підійшов Станіслав Потоцький, котрий спочатку блокував військо Остряниці, а потім 25—26 квітня спробував узяти замок штурмом. Це виявилось великою помилкою річпосполитського воєначальника — козаки відбили штурм, причому загинув майже увесь загін реєстровців Ілляша Караїмовича, котрий мав зайняти міст. Також повністю загинув загін німецької найманої піхоти, оточений запорожцями. Потоцькому довелося зняти облогу і відступати до Лубен, аби не зазнати повної поразки. Фактично запорожці здобули першу велику перемогу над коронним військом з часів 1630 р., і в цьому є й заслуга їхнього гетьмана Остряниці.

Тепер повсталі контролювали більшу частину Лівобережжя, могли розвивати свій успіх далі — при звістці про перемогу козаків почало розгорятись серйозне повстання серед селян лівобережних сіл і слобід. Остряниця зробив спробу розбити Станіслава Потоцького остаточно, атакувавши коронне військо під Лубнами. Якщо вірити Окольському, козаки мали подвійну перевагу (12 тисяч проти 6), проте погано підготований штурм польських позицій 6 травня скінчився важкими втратами для обох боків — кіннота Потоцького перейшла в контратаку і навіть прорвала козацький табір. За даними ж російського і українського походження, коронне військо було розбите і відступило в Лубни. Мабуть, правда десь посередині. Обидві сторони дещо втратили свій наступальний дух і чекали підкріплень. До Остряниці мали підійти донські козаки і війська Скидана, до Станіслава Потоцького — хоругви його брата, польного гетьмана, і надвірне військо князя Ієремії Вишневецького (2 тисячі чоловік

при 12 гарматах), у володіннях котрого хазяйнували козаки. Князь Ієремія діяв блискавично — він разом із кіннотою Миколая Потоцького перехопив великий загін ватажків Путивльця, Мурки та Ріпки, що йшли на допомогу Остряниці і розминулися з гетьманом усього на кілька годин, і оточив їх неподалік Лубен. Битва тривала цілий день, і оточені (яких було від 1 до 2,5 тисячі, за різними даними) були змушені видати ватажків і капітулювати — повторилася різанина 1596 р. на Солониці (жовніри вирізали майже всіх козаків, що здалися). Загибель загону Путивльця затримала Потоцького більш ніж на тиждень, що дало змогу Остряниці перегрупувати сили і поповнити військо за рахунок повсталих селян Лівобережжя. Проте загалом стратегічно кампанія йшла до програшу козаків — їхні сили були розрізані навпіл, Скидан залишався на правому березі, а коронне військо тепер діяло в повному зборі. Єдиним шансом повсталих було, якби Остряниці вдалося знову завдати поразки тепер уже обом братам Потоцьким і Вишневецькому. Розважливий Остряниця обрав, мабуть, єдино правильне в тій ситуації рішення — знову закласти міцний табір і змусити коронне військо штурмувати його, водночас сподіваючись на поширення повстань в тилу Потоцького. Майже так і вийшло. Отаборившись під Лукомлем, за 320 кілометрів від Лубен, Остряниця знищив частину поромів та човнів на Дніпрі, чим ускладнив підхід підкріплень до Потоцького. Наприкінці травня повстання поширилось на Чернігівщину, під загрозою захоплення повсталими був Київ — туди вже вдерлися козаки і почали нищити плавзасоби, тільки несподівана атака кінноти Лаща змусила їх відступити. У 20-х числах травня Остряниця спробував здійснити новий план — залишивши табір біля Лукомля, він перейшов на річку Сніпорід, водночас спробувавши оточити війська Потоцького і Вишневецького. Для цього сильний загін полковника Сокирявого мав несподівано захопити коней у таборі Потоцького і зайняти столицю лівобережних володінь Вишневецького — Лубни. Проте досвідчений запорожець Сокирявий випадково потрапив у полон до реєстровців, а його військо, лишившись без ватажка, було розбите і частково знищене Вишневецьким. На допиті Сокирявий розповів, що Остряниця зневірився в можливості перемоги і готує відступ на землі Московської держави, вже відправивши туди свою дружину, — в світлі наступних подій, це цілком могло бути. Але на цей момент козацький гетьман, схоже, втратив контроль над своїм різношерстим військом — рядові повстанці вимагали йти вниз Сулою, в напрямку на Січ і на об'єднання зі Скиданом.

Остряниця, котрий вже давно задумав відступати в бік Ромен і далі через польсько-московський кордон, був змушений підкоритись волі війська. Це ледь не коштувало його армії цілковитої поразки — яким би швидким не був відступ Остряниці, 3 червня його наздогнала ворожа кіннота під Жовнином на Сулі (чим не повторення кампанії 1596 р. Жолкевського проти Наливайка, та ще й у тих самих місцях?). Знову, як і тоді, козаки не змогли знищити міст через Сулу, і в результаті кілька хоругов коронної кінноти атакували козацьке військо на марші. Те, що сталося далі, можна пояснити несподіванкою і браком підготовки у повстанців, більшість котрих не була досвідченими січовиками — загартовані в боях козаки Наливайка в 1596 р. відбили напад Кирика Ружинського і ледь не розбили його загін, а в 1638 р. у козацькому таборі почалася паніка, яку, однак, вдалося

швидко припинити. Коронна кіннота потрапила в оточення і ледь не була винищена всередині козацького табору — лише наполегливість Ієремії Вишневецького врятувала частину хоругов від загибелі. Найсумніше, що на якомусь (скоріш за все, ранньому) етапі битви гетьман Остряниця, вважаючи битву програною, втік з більш ніж тисячею кінних козаків з табору, фактично полишивши решту напризволяще. Його не переслідували — козацький табір зімкнув ряди возів, старшини Кудра, Пешта і Дмитро Гуня взяли на себе нелегке завдання його оборони — адже зовсім скоро мали підійти основні сили на чолі з братами Потоцькими. А для Якова Остряниці кампанія 1638 р. скінчилася. Так, на відміну від Наливайка в 1596 р., йому вдалося вивести на схід, на землі Московського царства частину свого війська — свого сина Івана, 10 сотників та 1019 козаків. Новоприбулі отримали царський дозвіл оселитися на городищі в Чугуєві, фактично відбудувавши його і отримавши чималі земельні наділи для господарювання. Козаки Остряниці кілька разів брали участь у боях із татарами.

Проте загалом ця серйозна спроба заселення того, що трохи згодом стане Слобідською Україною, закінчилася для козаків Остряниці невдало, а для самого гетьмана й зовсім трагічно. В радянських працях вчинок Остряниці, звісно ж, розцінювався як «бажання возз'єднатися з братнім російським народом», а втеча козаків екс-гетьмана на землі Речі Посполитої в 1641 р. — як результат «ворожої агітації». Проте, судячи з досліджень Д. Багалія, справа була в тому, що українські козаки просто не ужилися з московською воєводською системою управління. Говорячи зовсім просто, побори з боку московських «приказних людей», пов'язані з традиційними козацькими промислами, не викликали захоплення у волелюбних відчайдухів, які тікали світ заочі зовсім не для того, щоб їх знову хтось грабував. Найсумніше, що серед тих, хто викликав найбільше роздратування козаків, був їхній гетьман, Яків Остряниця. 26 квітня 1641 р. козаки вбили його (оповідання «Історії Русів» про моторошну страту Остряниці та його соратників у Варшаві належить до категорії історичних «жахалочок») і масово подалися на захід, до володінь Речі Посполитої. Енергійні нащадки загиблого гетьмана осіли в рідній Полтаві. Вони ніколи не забували про своє непересічне походження — син Остряниці, Іван Іскра, після смерті Хмельницького навіть безуспішно висувався одним із старшинських угруповань як претендент на булаву і загинув у бою з козаками Виговського. А онук гетьмана, Іван Іванович Іскра, взагалі зайняв в історії козацької України своєрідне місце — саме він разом із Василем Кочубеєм був автором відомого доносу на гетьмана Мазепу, за що й поплатився головою.

Роль Якова Остряниці в подіях 1638 р. оцінити непросто, так само як і його здібності воєначальника. З одного боку, викликають повагу його таланти обирати міцні оборонні позиції, здатність розробляти широкомасштабні плани, які йому майже вдалося втілити в життя, з другого — той остаточний відступ з-під Жовнина надто нагадує дезертирство, що в усі часи розцінювалось однозначно негативно. Схоже, у непоганого стратега і тактика Якова Остряниці у вирішальний момент кампанії просто не витримали нерви.

Зате, схоже, все гаразд із нервами було в останнього героя цього розділу — гетьмана, мізерна біографічна інформація про якого зовсім не відповідає його без перебільшення видатним військовим талантам.

Йдеться про Дмитра Тимошевича (тобто Тимофійовича) Гуню.

Зауважимо — менш за все автору цих рядків хочеться бути звинуваченим у казенному ура-патріотизмі. Аби не бути голослівним, згадаємо хоча б знамениту фразу славетного прусського генерала Хельмута Мольтке-старшого, котрому якось набридли постійні вихваляння його вояцьких талантів: «Я звичайний, а не великий полководець, бо ніколи не керував військом під час відступу», — сказав він. Дійсно, цей вид бойових дій дотепер вважається вищим пілотажем військового мистецтва. Погодьтеся — полководець, котрий як мінімум двічі в своєму житті успішно рятував своє військо від неминучої загибелі, починаючи керувати ним за вкрай невигідних умов, і до того ж був неабияким майстром у спорудженні та обороні укріплень, а також флотоводцем, гідний того, аби його пам'ятали співвітчизники.

Ми не знаємо ні років життя, ні навіть версій про походження Дмитра Гуні, про його рідних чи родину. Козацьке прізвисько «Гуня» може походити від назви такого собі своєрідного плаща з каптуром, зробленого з кінської шкіри, який носили запорожці під час негоди. Його сучасники вважали гетьмана людиною простого походження, але з великим військовим досвідом. Таке враження, що цей козацький лідер був просто майстром рятувати своїх побратимів із вкрай скрутних ситуацій, до яких вони потрапляли через провал планів своїх азартних і нещасливих вождів. Уперше талант Дмитра Гуні виявився після битви під Кумейками, коли Павлюк з кіннотою залишив застряглий в ще не замерзлому болоті, розірваний, палаючий козацький табір, у якому коронні драгуни й гусари з панцирною кіннотою добивали козацьких піхотинців, що відчайдушно відстрілювались. Тоді козакам вдалося відновити лад у війську, знову зімкнути табір і почати швидкий відступ. У цю гірку мить булаву до рук взяв саме Гуня — мабуть, досвідчений, вже не молодий вояк, який знав силу козацького табору з возів. Так само, як чеські таборити могли відбиватись із табору з возів, поки в них залишались кулі й порох, і краща європейська лицарська кіннота нічого не могла з ними вдіяти, козаки завдали кінноті Потоцького великих втрат і змусили відійти для перешикування (можемо припустити, що козацька тактика бою рухомим табором активно вдосконалювалась саме в 1620—1630-х рр., зокрема під час численних походів степами в Крим О. Голуба, М. Дорошенка, Г. Чорного та Т. Трясила; Гуня цілком міг брати участь у цих походах). Вночі ж Гуня здійснив блискучий марш-кидок в напрямку Боровиці, куди вже прибув Павлюк із кіннотою. Подальші події відомі — після нетривалої облоги Павлюка з Томиленком було видано, а от видачі Гуні Потоцький не вимагав, мабуть, просто новий козацький гетьман не був для своїх супротивників аж надто добре знаною людиною. Разом із рештою козаків-нереєстровців Гуня відійшов на Січ, не без надії на реванш. У кампанії 1638 р. він командував козацькою флотилією — його кілька сотень запорожців активно нищили ворожі човни на Дніпрі, перехоплюючи загони, що йшли на допомогу Станіславу Потоцькому на лівий берег з правого. Наприкінці травня ситуація для козаків погіршилась — Остряниця не зміг розбити коронне військо і був частково відрізаний від Скидана, що в свою чергу в перших числах червня зазнав цілковитого розгрому і потрапив у полон до Потоцького. Фактично кампанія для козаків була програна, і досвідчений полко-

водець Гуня не міг цього не розуміти. Тепер йшлося про те, які умови будуть змушені прийняти козаки. Проте «яструби» з річпосполитського табору не бажали й чути про мирну угоду з бунтівниками, вимагаючи від польного гетьмана винищити вороже військо до ноги. В битві під Жовнином Станіслав Потоцький увірвався на чолі кінноти до козацького табору, де почалося замішання. В результаті Яків Остряниця, як було сказано вище, втік на чолі кінноти на Слобожанщину, а нещодавно прибулий до козацького табору Гуня разом із Пештою та Кудреєю очолив козаків. Як і під Боровицею, Гуні вдалося швидко ліквідувати ворожий прорив, оточити і навіть частково знищити нападників — лише надзусилля князя Ієремії Вишневецького, який кинув усі свої війська на штурм козацького табору, дали змогу брату коронного гетьмана та частині його кінноти врятуватися. Проте слідом за кінною групою С. Потоцького і Вишневецьким ішов сам коронний гетьман, і Гуня вирішив відступити з-під Жовнина на нові, міцніші позиції. За надзвичайно складних умов — обстрілу ворожою артилерією та частих спроб штурму — козаки спорудили міст (очевидно, понтонний) через Сулу і в ніч з 11 на 12 червня 1638 р. успішно переправились (скоріш за все, не без допомоги якихось військових хитрощів). За дві милі від старого табору, майже біля місця впадіння Сули в Дніпро, в урочищі Старець (назва свідчить про наявність тут старого русла річки) козаки заклали новий постійний табір, скориставшись старими наявними тут валами — буквально за кілька годин їх доповнили ровом, частоколом із дубових паль, вовчими ямами, шанцями для стрільців тощо. З двох боків табір прикривали Дніпро і Сула, з третього — болота. До того ж до козаків підійшло підкріплення — кілька тисяч людей Скидана все ж пробились до табору Гуні. «Не один інженер дивувався праці і винахідливості грубого хлопа, дивлячись на розклад валів, шанців, батарей, заслонів; якби коронне військо пройшло їх ями, перекопи і діри, зламало грудьми дубові палі і частоколи, пройшло привалки і вали, то ще більшої відваги треба було б, щоб здобути їх всередині», — писав здивований чернець Симеон Окольський. Він же зауважив, що козаки вибирають гетьманами і старшинами справді талановитих полководців, а «не аби кого — а особливо коли піднімають руку на свого пана [короля. — *Д. Ж.*], його гетьманів і жовнірів». Коротше, козацький табір виявився не по зубах Потоцькому з його втомленим військом, в якому піхота вже зазнала великих втрат у ході кампанії і майже не мала саперів. Польний гетьман розпочав облогу, яка тривала з середини червня аж до 28 липня. Ні обстріл з гармат, ні штурми (найпотужніший відбувся 4 липня), ні голод, який почався в козацькому таборі, довго не могли змусити козаків здатися. Від проблем з постачанням потерпало і коронне військо, в обозі котрого було багато поранених. Якщо метою Потоцького було повторити 1596 рік (див. біографію Наливайка), то це йому не зовсім вдалося. Переговори Гуні з Миколаєм Потоцьким були безрезультатними, адже річпосполитський польний гетьман ставив дуже важкі умови, а козаки прагнули хоча б повернути довоєнний статус-кво. Зберігся один із листів Гуні до Потоцького, в якому козацький гетьман ввічливо, але твердо заявляє про небажання козаків іти на невигідний мир, закликаючи Потоцького піти на компроміс. Під час переговорів Гуня частував польських посланців вареною рибою, хлібом і горілкою, п'ючи за здоров'я

короля Владислава і польського рицарства — щиро чи не без певної іронії, сказати важко. І козаки, і коронні жовніри виявляли величезну мужність і небачену стійкість. Повсталі використовували широченний арсенал військових хитрощів і тактичних прийомів (їх розлогий опис подає Окольський). Гетьман Гуня в одній із численних вилазок особисто повів своїх людей вперед під власним бунчуком, по якому відкрила вогонь артилерія Потоцького. Загинув козацький бунчужний, і безстрашний Гуня сам поніс бунчук в бій у стилі Наполеона на Аркольському мості. У відповідь на таку «нешляхетну» поведінку козацькі гармати дали залп по ставці польного гетьмана, де майоріли знамена Потоцького. 4 липня загинула остання надія козаків на значне затягування кампанії — до табору не зміг як слід провести транспорти з провіантом полковник Філоненко (він пробивався з боєм і зумів привести тільки кількасот чоловік із дводенним запасом харчів). Проте й після цього козаки трималися ще більш ніж три тижні. Зрештою знову розпочалися переговори. Аби не вдаватися в подробиці, скажемо, що козаки отримали право виходу з табору на невигідних, але не ганебних умовах — вони визнавали сеймове рішення про скорочення реєстру до 6 тисяч (його очолив вірний уряду Ілляш Караїмович, який згодом буде вбитий козаками на початку Хмельниччини), на Січі встановлювався гарнізон з числа реєстровців, проте Потоцькому не видавалася бунтівна старшина, всім повстанцям проголошувалась амністія, хоча селяни мали повернутись до своїх панів, а міщани — до міст. Нарешті в Речі Посполитій запанував такий оманливий «золотий спокій» — не одразу, проте на цілих десять років. Фактично остання велика «козацька війна» перед Хмельниччиною скінчилась поразкою козаків, але поразкою такою, яка навряд чи лягла ганьбою на пам'ять про останнього виборного гетьмана до часів Богдана Хмельницького. Дмитро Гуня врятував своє військо від ганьби і винищення в дусі Солониці 1596 р. — Потоцький дотримав слова, і козаки розійшлися з табору (правда, потім чимало з них загинуло від рук місцевих старост і коронних жовнірів, які підло мстилися за свої страхи під час кампанії 1638 р., коли воєнне щастя так довго схилялося то на один, то на інший бік, і перемога Потоцького часом буквально висіла на волосинці). Сам же Гуня непомітно зник зі сторінок документів — деякі радянські історики робили з цього висновок, що він теж був підло вбитий ворогами. Проте, скоріш за все, він склав булаву перед самою капітуляцією, тихо залишивши табір як звичайний козак і відступивши з частиною козаків на Дон, де в цей час були вкрай потрібні гарні воєначальники — донці разом із запорожцями захопили Азов і відважно обороняли його від турків і татар, які намагались повернути місто. Ймовірніше за все, «Гунка Черкашенин» («черкашенин» = «українець»), який навесні 1640 року у Керченській протоці став на чолі 23 чайок до бою з 40 турецькими гребними суднами і потопив дві галери, взявши полонених, був саме Дмитром Гунею. Коли, де і за яких обставин скінчився сповнений подіями життєвий шлях Дмитра Тимошевича Гуні — козацького гетьмана, фортифікатора, корсара і майстра рятувати своїх людей з безвихідних ситуацій, ми, на превеликий жаль, не знаємо.

«Богом даний» руйнатор і будівничий, він же «батько збреханий козацький»: непроста доля українського Кромвеля

(Б.-З. Хмельницький)

Ой і важко писати невеличкий біографічний нарис не просто про одну з центральних фігур в сонмі українських гетьманів, а про справжнісіньку людину-міф, яка в цілому і не думає деміфологізуватись, не зважаючи на всі намагання фахових істориків (а, мабуть, і завдяки тим намаганням також!). Мимоволі згадуються рядки Павла Загребельного: «А може, я й ніколи не народжувався? Бо не було в мене ні дитинства, ні юності, не відведено мені й звичайних людських утіх, хоча страждань відміряно доволі, навіть ім'я моє справжнє — Зиновій-Зенобій і Теодор, — забулося через свою незвичність, я сам відсунув його в небуття, бо я — гетьман. Я — Богдан. Гріх, недуга, загибель — не для мене. Мене сприйматимуть таким, як на парсунах безіменних козацьких малярів чи на штиху голландського майстра Гондіуса. З вусами, товстий, з плюмажем на шапці й булавою в руці. Навіки такий. До того — не існував. Народився вусатим, з булавою, в шовках і в золоті. Народився Богдан. І ніколи не вмирав».

Любий читачу, не чекай на ґрунтовний аналіз праведного й грішного життя Богдана, на черговий хвалебний опус чи на розгромну статтю в хвацькому стилі відомого автора «Вурдалака Тараса Шевченка». Фактично кожен бік діяльності нашого героя досліджений десятками авторів, і нам не хотілося б аж надто повторюватись, адже безглуздо змагатися в цьому із метрами українського й зарубіжного історіописання та красного письменства. Замість величезного олійного полотна з сотнями дійових осіб, добре прописаними різнокольоровою фарбою постатями й пейзажем ми пропонуємо маленький малюнок в любому серцю автора японському стилі, де лише кілька десятків штрихів на білому аркуші творять якийсь певний образ. Образ, звісно, теж міфічний, бо як усе було НАСПРАВДІ, знає лише Всевишній, а не грішні люди, хай і історики, хоч і не всі з них готові це визнати. Зауважимо, що звичайна, людська, біографія Богдана відома й сьогодні надзвичайно погано, в чому читач матиме змогу переконатись.

Тож почнімо — з початку. За найрозповсюдженішою сьогодні версією, 27 грудня 1595 р., на день святого Теодора, в родині Михайла Хмельницького народився син, названий Зиновієм-Теодором (Теодор — Божий дар, народною формою-перекладом імені в Україні було Богдан). Батьком хлопчика був дрібний шляхтич Михайло Хмельницький, який, можливо, походив з Хмельника під Перемишлем (версія І. Крип'якевича), хоча не виключені й інші варіанти походження (з Хмелева, Хмелівки тощо). Скільки «списів зламано» над тим,

ГЕТЬМАНСЬКІ КЛЕЙНОДИ ТА ОСОБИСТІ РЕЧІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У КОЛЕКЦІЯХ МУЗЕЇВ ЄВРОПИ

Булава Богдана Хмельницького. Музей війська Польського. Варшава, Польща

Прапор Богдана Хмельницького. Військовий музей. Стокгольм, Швеція

Шапка Богдана Хмельницького. Національний музей історії України. Київ, Україна

Кухоль Богдана Хмельницького. Музей Фундації князів Чарторийських при Національному музеї у Кракові. Польща

Шабля та нагай Богдана Хмельницького. Музей Фундації князів Чарторийських при Національному музеї у Кракові. Польща

Водосвятна чаша Богдана Хмельницького. Державний історичний музей. Москва, Росія

Збаразький замок

Зборівська битва 1649 р.

чи був пан Михайло справді уродзоним шляхтичем, і якщо так — то якого саме герба, що звичайний читач-неісторик може просто загубитися в цьому потоці інформації. Найбільш ймовірною є версія про баніцію, покладену на батька Богдана за якийсь злочин, внаслідок чого той утік на Подніпров'я, де став військовим слугою («клієнтом») черкаського старости, приятеля і родича Жолкевських, Яна Даниловича. Хмельницькі надалі були пов'язані з Жолкевськими і Даниловичами як їхні військові слуги. Це питання вимагає подальшого вивчення, так само як і зв'язки Хмельницьких зі своєю гіпотетичною батьківщиною — Руським воєводством, тобто Галичиною — навчання у Львові, подальший інтерес до цих територій Хмельницького-гетьмана, який нерідко виводять лише з його українських соборницьких симпатій, міг мати й особистісне підґрунтя. Те, коли саме це сталось, надзвичайно важливо для біографії героя цього розділу — адже якщо Михайло Хмельницький з'явився на прикордонні в 1605 р., як вважають деякі історики, то його сину вже мало бути 9—10 років, і народитись у Суботові він аж ніяк не міг. За версією В. Смолія та В. Степанкова, яка має непрямі джерельні підтвердження (так само, як і гіпотеза про баніцію батька Богдана), хутір Суботів під Чигирином було придбано і розбудовано Михайлом Хмельницьким ще у 1580-х рр., тобто пан Михайло з'явився тут раніше за свого покровителя Яна Даниловича (став старостою десь у 1592—1594 рр.). Чесно кажучи, повірити в це непросто, хоча такий варіант і не виключений. Тому ми лише умовно приймемо версію про народження Богдана в Суботові, наголосивши, що питання далеко не закрито. Важливою проблемою є належність Михайла (і Бог-

Богдан Хмельницький

дана) до гербової групи «Абданк» (він же відомий як «Габданк», «Ленкавиця» тощо). Справа в тому, що той герб, яким користувався гетьман (у червоному полі дві срібні крокви із зрізаними кінцями, що повернуті верхівками додолу та поєднані між собою, увінчані золотим кавалерським хрестом), є скоріше не класичним «Абданком» (він не має хреста), а похідним від нього, але іншим гербом — «Сирокомля» (історія «Абданка» почалась як мінімум в XIII ст., коли зустрічаються перші печатки з ним, «Сирокомлі» — наприкінці XIV ст.). Проте сам Богдан ніколи не називав свій герб «Сирокомлею», а лише «Абданком». Гіпотеза про належність Хмельницьких до герба «Масальський» (цей герб теж схожий на «Абданк», але фігура має вигляд не «W», а «M» з хрестом, і кольори інші — золотий гербовий знак

з хрестом у лазоревому полі), як на нас, малоймовірна — герб «Масальський» є особливим, характерним лише для роду князів Масальських, зустрічаються лише поодинокі випадки надання його іншим особам (зокрема, хрещеному єврею Стефану Масальському — королем Стефаном Баторієм. У свій час побутувала навіть версія, відкинута сьогодні, про спорідненість Хмельницьких з Масальськими). Аби завершити цей сюжет, скажемо, що «Абданк» не є якимось виключним гербом саме Хмельницьких — як і в більшості випадків з річпосполитськими гербами, ним користувались десятки досить слабко пов'язаних між собою родин, зокрема й Виговські (ще до породичання з «кланом Хмельницьких»).

З часом Михайло Хмельницький став помітною постаттю в оточенні Яна Даниловича, можливо, навіть зайнявши посаду підстарости (так вважають прихильники ототожнення Михайла *Хмелевського* і Михайла Хмельницького). Десь у 1590-х рр. він одружився. Парадокс, але ми дотепер не знаємо точно, ким була мати Богдана Хмельницького, як її звали і скільки дітей було в родині! Найчастіше біографи гетьмана пишуть про те, що матір'ю гетьмана була переяславська козачка. Якщо вона не була шляхтянкою, це автоматично означало, що і її діти від Михайла не мали права писатися шляхтичами. Це або згадка про ймовірну батькову баніцію могло накласти відбиток на характер Богдана, який завжди був чутливий до питання свого походження, наполягаючи на своєму шляхетському статусі. Зрідка її називають Анастасією Федорівною, хоча в поминальнику родини Хмельницьких з Михайлівського золотоверхого монастиря 1667 р. одразу після Михайла і Зиновія записана Гафія (можливо, це й було ім'я матері Хмельницького, хоча за версією Я. Дашкевича, у даному разі йдеться про першу дружину гетьмана, більше відому як Ганна Сомківна). Схоже, що Богдан-Зиновій не був єдиним сином у родині — судячи з наявності у нього племінників Павла та Івана Яненків, Я. Дашкевич припускає наявність у гетьмана невідомого нам ближче брата Яна (Івана), а В. Кривошея — ще й Юська та Захара, а також кількох сестер. Крім того, ми знаємо, що після загибелі Михайла Хмельницького в 1620 р. мати Богдана вийшла заміж за офіцера коронного війська Василя Ставецького, від цього шлюбу народився Григорій Ставецький, котрий у 1648—1649 рр. перебував на російській службі козаком у Бєлгороді, прийнявши після 1648 р. прізвище Хмельницький, яке несподівано стало надзвичайно престижним. Ймовірна і наявність у Богдана сестер. Не зовсім ясно, ким доводився гетьману Захарій Хмельницький, котрий 1648 р. їздив до Варшави, — припускають, що кузеном чи небожем.

Герб Б. Хмельницького

Надійної інформації про перші два десятиліття життя Богдана зовсім обмаль, незважаючи на більш ніж 200 років пошуків цієї інформації українськими,

російськими та польськими істориками. Ясно, що молодий шляхтич (будемо вважати Хмельницького ним, хай би там як було із формальною стороною справи — головним на прикордонні все ж був спосіб життя, а не папери з гербом) здобув домашню воїнську освіту — навчився їздити верхи, стріляти з лука та мушкета, вести шабельний бій. Щодо того, де опановував Богдан латину, європейські мови та інші науки (граматику, поетику, риторику), — знову є кілька версій. Головна — це те, що Богдан вчився у єзуїтській колегії у Львові (або Ярославі), де згодом в 1648 р. проживав його старий вчитель теології, відомий панегірист єзуїт Анджей Гонцель Мокрський, який їздив на переговори зі своїм колишнім учнем, що обложив місто Лева, а згодом пішов від нього, отримавши великий викуп. Було це десь у 1609—1616 рр. Є і припущення про навчання Хмельницького в одній із православних київських шкіл (судячи з особливостей його почерку, нібито схожого з тим, що виробляли у своїх учнів вчителі братських шкіл Києва), але жодних контактів з київськими духовними колами, на відміну від львівських, надалі у Богдана не простежується — про це писав ще М. Грушевський. Для прихильників образу Хмельницького — «модерного» українського патріота і «ревнителя православ'я» — дуже важливим питанням завжди було пояснити, чому Богдан не покатоличився в отців ордену Ісуса, а навпаки, «спочатку інтуїтивно, а потім свідомо загострив у себе ворожість до єзуїтів» (В. Смолій, В. Степанков, «Богдан Хмельницький») — на жаль, усі здобутки новітньої історіографії стосовно діяльності ордену ніби «проходять мимо» деяких, «інтуїтивно чи свідомо» заангажованих українських істориків, які вочевидь ніяк не

Бердиш Б. Хмельницького

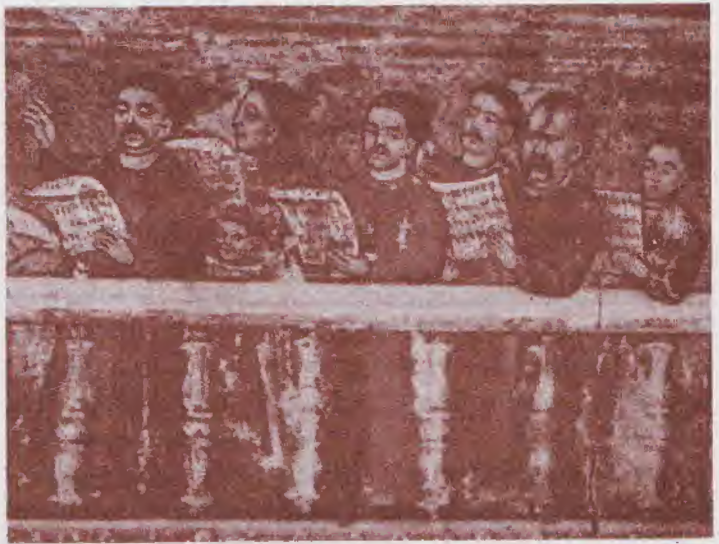
можуть відмовитись від такого знайомого і такого абсурдно-примітивного образу хитрого і підступного ворога в рясі...

У проміжку між 1615—1620 рр. Богдан починає непросте життя «кресового» шляхтича. Цілком можливі, проте не доведені стовідсотково, активні контакти батька й сина Хмельницьких із запорожцями. Але дані про участь Хмельницького-молодшого в морських походах, тим більше керівництво ними, знайомство з Сагайдачним тощо належать виключно до сфери гіпотез, хоча нерідко подаються як факт. Переломним для долі Михайла і Богдана став 1620 рік — обоє взяли участь у трагічному поході коронного гетьмана Станіслава Жолкевського в Молдавію (серпень-вересень). Михайло (на думку майже всіх серйозних істориків) загинув під Цецорою разом із Жолкевським, князем Самійлом Корецьким та багатьма іншими польськими та українськими магнатами і шляхтичами (автори, котрі пишуть про неучасть козаків у цьому поході, забувають про козаків з надвірних військ «кресових» магнатів, зокрема того ж таки вже відомого читачеві Даниловича), а Богдан потрапив у полон разом із своїм майбутнім супротивником Миколаєм Потоцьким, а також із сином і небожем гетьмана Жолкевського.

Щодо перебування Хмельницького в Туреччині існує чимало версій, легенд і припущень. За даними турецького хроніс

та Наїма-Челебі, Богдан жив два роки у Стамбулі (сам гетьман теж згадує два роки полону в одному зі своїх листів) як галерний раб Касима-паші, при цьому… прийняв іслам і надалі таємно його сповідував! Надто велика довіра до джерел не могла не привести до появи версії про те, що увесь «турецький вектор» політики гетьмана мав початок саме тут (до речі, деякі публіцисти вже почали засвоювати цю інформацію). Але поміркуване припущення про те, що Богдан познайомився із елементарними османськими реаліями та призвичаївся до деяких специфічних звичок (наприклад, пити каву), нам здається розумним. Хто звільнив майбутнього гетьмана з полону? Це міг бути Данилович чи мати Богдана — версію про «викуп козаками молодого Хмельницького з поваги до батька» слушно критикував М. Грушевський, зазначаючи, що особливих заслуг перед Січчю на 1620 р.) обидва Хмельницькі, скоріш за все, не мали. Малоймовірна і версія втечі — сам гетьман принагідно скоріш за все згадав би про це, але він волів обходити саме момент свого звільнення мовчанням у розмовах про свою молодість із А. Віміною та іншими відвідувачами гетьманської резиденції (це мовчання скоріш працює на версію про цілком звичайний за тих часів викуп — саме так були звільнені з турецького і татарського полону інші, іменитіші на той час за Хмельницького, річпосполитські бранці).

Отже, десь 1622 р. Богдан повертається в Україну. Наступні 25 років його життя описані істориками докладніше, але нерідко страшенно тенденційно (це стосується і загалом якісної праці В. Смолія та В. Степанкова). Спробуємо і ми коротко описати цей період. Богдан став козаком козацького реєстрового Чигиринського полку, кілька разів поспіль потрапляючи в реєстр. Він міг брати, а міг і не брати участь у «козацьких війнах» 1620-х — першої половини 1630-х рр. (польський хроніст Веспасіан Коховський ретроспективно згадував про участь Хмельницького у виступі Трясила, до якого, як відомо, приєдналось чимало реєстровців — див. біографію Трясила). Головне — що в тогочасних документах немає жодних даних про якусь керівну роль, яку Хмельницький відігравав би в тих буремних подіях. Немає даних ні про керівництво ним окремими загонами, ні про участь в укладенні угод. Тому майже все, що написано на цю тему, має під собою тільки те підґрунтя, що «такий військовий і політичний геній», як Хмельницький, просто-таки *мав* проявити себе вже замолоду (мабуть, подібно до міфічного Геракла, що, як відомо, вже в колисці душив величезних змій). Але іронія пані Кліо виявилась саме в тому, що до 1648 р. Хмельницький майже не був знаний громадськістю Речі Посполитої, бо навряд чи виявив себе як радикал чи надто амбітний козацький ватажок навіть у другій половині 1630-х рр., коли Хмельницький дещо більше проявив себе, але теж досить неоднозначно. Ми не схильні вдаватись до відвертих пустих по суті припущень на тему роздумів, якою була позиція Богдана щодо козацьких воєн (тим більше «упевнено твердити, що він не перебував у лавах тієї частини заможного козацтва та старшини, котра була угодовськи налаштована щодо шляхетської Польщі. Разом з тим Хмельницький не поділяв і певних настроїв козацьких низів, які у визвольній боротьбі частогусто відкидали політичні засоби та, незважаючи на реальне співвідношення сил, ладні були будь-якої миті схопитися за зброю» — В. Смолій, В. Степанков.

Співаки на хорах. Фрагмент ікони «Здвиження Христа»

М. Івасюк. В'їзд Богдана Хмельницького в Київ

І чому ці міркування нагадали автору цих рядків відому радянську історію про Володю Ульянова, який уже юнаком знав, що піде «іншим», «правильним» шляхом у житті?). Дотепер неясно, на чому була заснована впевненість М. Костомарова щодо участі Богдана в козацькому посольстві на сейм 1637 р. — достовірних джерельних підтверджень цього, а також факту *активної* участі Хмельницького у виступі Павлюка і Томиленка немає (хоча ми знаємо, що він все ж залишався станом на 1637 р. військовим писарем). Щоправда, врахування майбутнім гетьманом стратегічних і тактичних помилок козацьких лідерів 1637—1638 рр. цілком можливе. Як це не парадоксально може здатися, але, схоже, тоді Богдан виявив себе дуже поміркованим реєстровцем — недарма ж після капітуляції Павлюка він став військовим писарем оновленого реєстру під керівництвом Ілляша Караїмовича. На обидві посади тоді намагались висувати обережних і схильних до порозуміння. З дещо більшою впевненістю можна говорити про якусь помітнішу участь Богдана у бойових діях війська Якова Остряниці та Дмитра Гуні — про це згадував Коховський, є також натяк на ці події в одному з листів самого Хмельницького до мешканців обложеного ним Замостя (листопад 1648 р.). Протягом 1638—1639 рр. Богдан кілька разів їздив до Варшави у складі козацьких посольств, котрі просили пом'якшення положень «Ординації Війська Запорозького». Саме тоді Хмельницький, схоже, знову зустрічався у Вільно з королем Владиславом IV. Сам Богдан тоді перебував на важливій, але не надто високій сотницькій посаді в Чигиринському полку. Можливо, король дійсно міг мати якусь приватну розмову з членами посольства щодо майбутнього козацтва. Чи не тоді отримав Хмельницький і свою легендарну почесну шаблю від короля-лицаря Владислава Войовника, скоріше за Смоленську війну 1632—1634 рр., ніж за похід 1618 р., як інколи вважають?

Питання участі Богдана Хмельницького в Смоленській війні Речі Посполитої з Московською державою та взятті Дюнкерка французькими військами восени 1646 р. висвітлюється сучасними істориками дуже по-різному. Якщо версію про «врятування Богданом Володислава в бою» (в 1618 чи 1632—1634 рр.) автор вважає все ж епічною легендою (зовсім не відкидаючи самого факту участі Хмельницького у війні разом із великими масами козацтва і навіть якогось дійсного подвигу, що привів до знайомства монарха і майбутнього гетьмана), то щодо Дюнкерка в літературі давно точаться запеклі суперечки. Одразу скажемо — автор, не будучи фахівцем саме з даної проблеми, займає ту позицію, що козаки під Дюнкерком цілком могли бути (можливо, разом із польськими піхотинцями), а Хмельницький справді брав участь у якихось переговорах за участю французького посла у Варшаві графа де Брежі й навіть у поїздці до Франції з метою укладення угоди про наймання (де Брежі повідомляв відомого кардинала Мазаріні про те, що Хмельницький мав із послом «...дві розмови. Це людина освічена, розумна, добре знається на латинській мові. Щодо служби козаків на службі у Його Величності, то, якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі» (цит. за Д. Наливайком, «Козацька християнська республіка»). Але вважати Хмельницького командиром козаків під Дюнкерком (разом із Сірком, скоріш за все, таки змайстрованим прихильниками версії про головну роль козаків у взятті Дюнкерка з французького барона де Сіро) вагомих підстав автор не бачить.

У цей же період сталися зміни в особистому житті Богдана — за обережними оцінками істориків, він одружився досить пізно — після повернення з турецького полону, в середині 1620-х рр. Обраницею гетьмана і матір'ю його численних дітей стала Ганна Сомко з переяславської козацької (або міщанської) родини (рік народження невідомий, померла не пізніше 1647 р.). Кількість і роки народження дітей гетьмана теж є темою багатьох праць польських і українських істориків. Згідно з даними, систематизованими дослідником «клану Хмельницьких» Я. Дашкевичем, гетьман міг мати три-чотири сини — всі від Ганни Сомківни (Тиміш, схоже, був старшим, Юрій — наймолодшим, вони разом із цілком гіпотетичним Остапом та померлим в ранньому дитинстві «немовлям Василем», а може, і «немовлям Григорієм» з уже згадуваного нами поминальника 1667 р. дають цю цифру). Щодо доньок, то тут ситуація взагалі заплутана. Я. Дашкевич припускає існування навіть не трьох-чотирьох, як вважали донедавна, а п'яти-шести доньок Богдана (і це не рахуючи тих, що могли померти маленькими)! Наводимо імена доньок, які найчастіше згадуються в українській і польській історіографії: Олена, Катерина, Степанида. Може, комусь це здасться абсурдним, але різні точки зору існують навіть щодо того, хто з доньок гетьмана був дружиною спочатку брата Івана Виговського (Данила), а згодом гетьмана Павла Тетері (М. Грушевський, Я. Качмарчик, В Сергійчук вважають, що це була Катерина, Я. Дашкевич — що Олена, слідом за В. Коховським. Ми скоріше схильні солідаризуватись з останньою версією). Олена (можливо, але необов'язково старша) мала двох синів від Данила Виговського (Юрія та Василя), не маючи дітей від Тетері. Вона успадкувала свою частину «фатальних скарбів Богдана» і наприкінці життя, розлучившись із чоловіком, стала черницею, прийнявши уніатське віросповідання (Я. Дашкевич). Степаниду джерела згадують як дружину відомого козацького полковника Івана Нечая, якісь доньки Богдана були дружинами козацьких старшин Лук'яна Мовчана, Блиська тощо. Відомо, що незаміжня на той час Катерина доглядала смертельно хворого батька влітку 1657 р. Висновок може бути тільки один — сьогодні конче потрібними є нові ґрунтовні дослідження і пошуки нових джерел, що можуть містити елементарні біографічні відомості стосовно родини такого, здавалося б, відомого нам Богдана Хмельницького.

Варто нагадати нашому читачеві, що предметом нашого нарису є коротка біографія конкретної людини, політика, полководця. Тому попереджаємо — тут ми не будемо аналізувати причини, передумови і характер Хмельниччини (вона ж «wojna domowa», Визвольна війна українського народу, Українська національно-демократична революція тощо), давати свою періодизацію, намагатись визначити її характер і значення в українській історії — на ці теми існує велика кількість спеціальної та популярної літератури, написаної з найрізноманітніших позицій. Скажемо тільки, що і спроби звести початок гігантського соціального вибуху до історії з особистою образою однієї людини, так само, як і свідоме ігнорування цього моменту, нам здаються невиправданими. Дійсно, проблеми і кривди однієї людини співпали з серйозними проблемами, пов'язаними із сприйняттям свого становища представниками різних станів і етносів у Речі Посполитій (нам здається невиправданим занадто активне спекулювання терміном «нація» і «національний» щодо річпосполитських і українських реалій середини XVII ст., що не означає

визнання автором певних «національних» моментів у комплексі причин початку та чинників, які вплинули на перебіг Хмельниччини, — зовсім не будучи прихильником виключної ролі «великих людей» в історії, автор даної книги вживає цей старий термін козацьких літописців цілком свідомо, саме через його ідейну нейтральність і відносну незаангажованість).

Не будемо ми докладно аналізувати і політичні та військові здібності, досягнення та невдачі гетьмана — знову-таки про це написано чимало. Навряд чи скромна думка автора цієї книжки помітно щось змінить у ставленні наших читачів до Богдана — «геніального політика, мислителя і полководця, творця національної держави», «нерозважливого руйнівника річпосполитського единства», «визволителя православних українців (а також білорусів) з лядської неволі», «народного героя», «революціонера», «гарячого прихильника єдності слов'ян» або «возз'єднання з братнім народом», чи «батька збреханого козацького», що «платив українським ясирем за татарську допомогу і запродав Україну Росії» тощо.

У зв'язку з цим два слова про того трохи нав'язлого в зубах «українського Кромвеля» (навіть винесеного автором в назву розділу), з яким з недавніх пір стало модно порівнювати Богдана. Розкриємо один маленький секрет — автор цих рядків вирішив свідомо попровокувати читача ім'ям відомого англійця, причому навіть не через те відоме, опубліковане ще Крип'якевичем листування панів Олівера і Богдана — справді двох нетрадиційних політиків, «ізгоїв Європи» і (хай вже вибачать нам сучасні недолугі політики і політтехнологи порушення їхніх «авторських прав») таких собі представників тогочасної «осі зла», що загрожувала европейській політичній стабільності. Просто ця паралель між двома багато в чому різними діячами недосконала і зрештою, може, й не надто корисна, але по-своєму красива, може бути розвинена і в дещо несподіваному напрямку — адже так само, як його англійський колега, Богдан-Зиновій став невід'ємною частиною історичного міфу не тільки свого народу, але і його географічних сусідів — відповідно ірландців (а також, дещо меншою мірою, шотландців) — і росіян та поляків. Він — так само «великий реформатор», «руйнівник», «об'єднувач», «революціонер», «кривавий вбивця». І спробуйте-но знайти «середню лінію» розповіді, коли йдеться про якісь надзвичайно животрепетні струни серця багатьох українців, росіян, поляків, ірландців, коли йдеться про Жовті Води, Переяслав чи Дроеду! Але в обох випадках хоча б якесь порозуміння стосовно *спільної* історії вищезгаданих народів таке бажане для їхнього нинішнього та майбутнього взаємопорозуміння. Бо інакше на нас чекає вічне повторення у стилі «комусь як треба у сідло — сусіду він сідла, А ми із Музами — верства занадто вже мала…» — як написав колись геніальний Вільям Батлер Йейтс у вірші «Прокляття Кромвеля». Що ж залишається історику, вірному лицареві однієї з тих муз? Тільки сподіватись, що його читач відчує всю неоднозначність справді великих (у добрі і злі) діянь творців «нової Британії» і «нової України».

Але повернімось до нашого викладу фактів. Кілька ключових для подальшої долі Богдана Хмельницького подій сталося в 1646—1647 рр. Після смерті в 1646 р. великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського (того самого, якому, за українською легендою, Богдан нібито сказав з приводу відновлюваної фортеці Кодак відому латинську фразу «те, що рукою будується, рукою й руйнується»

Ю. Коссак.
Похід Богдана Хмельницького
з Тугай-беєм

Я. Матейко.
Богдан Хмельницький
під Львовом

Чигирин. Відбудована резиденція Богдана Хмельницького

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Черкасах

і який, за іншою легендою, вже польською, перед смертю «напророчив», що від Хмельницького почнеться велика буря для Речі Посполитої) його молодий син Олександр, коронний хорунжий, успадкував величезні батькові володіння на Київщині. «Осаджувати» їх селянами активно заходились наближені молодого магната, серед яких був і той самий відомий згодом чигиринський підстароста Даніель Чаплинський. Проблема була не в тому, що шляхтич-поляк накинув оком на маєтності шляхтича-українця (Хмельницького), а в тому, що слуга потужного магната вирішив натиснути на кепськи соціально захищеного «кресового» шляхтича-козака, який такого покровительства на той момент не мав. А в таких випадках подібний тиск міг бути вельми брутальним — прямі вимоги продати чи віддати землі й маєтності поєднувались із юридичними зачіпками та засобами прямого тиску. Не надто допоміг навіть той факт, що у Богдана, на відміну від більшості подібних шляхтичів-козаків, виявилося все не так погано із зв'язками при дворі та власне із документами на хутір Суботів та слободу Новоселицю з їхніми чотирма рибними ставками, млинами, орними землями та сіножатями (12 липня майбутній гетьман отримав королівський привілей на ці маєтності, нібито надійно забезпечивши себе з юридичного боку). Олександр Конєцпольський, діючи, як вважав Богдан, з прямої намови Чаплинського, і надалі вимагав від Хмельницького продати хутір. Історія Криштофа Косинського (див. його біографію) і сотень інших безіменних дрібних шляхтичів повторювалась. Але подібно до Косинського Богдан виявився впертим і поступатись своїми правами не збирався. Не менш впертим виявився і Чаплинський, в руках котрого були певні офіційні важелі влади і брутальна сила — саме до останньої він вирішив удатись, чудово усвідомлюючи фактичну погану захищеність «козака Хмельницького» і цілком зневажаючи протекцію короля щодо власника Суботова (згадаймо, під крилом старшого Конєцпольського знаходили прихисток такі «кадри», як Самуель Лащ, і Чаплинський на тлі Лаща здається не таким вже й особливим «беззаконником»). Що роблять в такій ситуації сьогодні люди, не обтяжені моральними забобонами? Наймають кілера або проводять рейдерську атаку. Чаплинський з благословення Конєцпольського використав обидва варіанти — спочатку восени 1646 р. під час сутички з татарами жовнір Дашевський ледь не зарубав Хмельницького, потім, зробивши вигляд, що прийняв його за татарина (життя Богдану врятувала його щаслива зоря і міцний шолом-мисюрка з кольчужним захистом шиї — бармицею). А у березні—квітні 1647 р. люди Чаплинського наїхали (термін XVII ст., а звучить так по-сучасному) на Суботів, причому було побито котрогось із синів Богдана (про це дещо докладніше — див. біографію Юрія Хмельницького), пограбовано його майно, витолочили худобою посіви, а підбурені паном підстаростою голодні селяни дощенту розграбували дбайливо зібране хазяйновитим власником хутора зерно. Зрештою, Чаплинський просто привласнив хутір разом із слугами і ще однією людиною, яка означала так багато для Богдана, виплативши, аби якось юридично обґрунтувати свої дії, якихось нещасних 150 флоринів за хутір, який, за оцінкою потерпілого, коштував усю тисячу. Кілька слів про ту вищезгадану дорогу для майбутнього українського Кромвеля особу. Читач, звісно, вже здогадався, що йдеться про таку собі Мотрону (варіант — Олену), яка за однією з версій була моло-

дою шляхтянкою-сиротою, вихованкою Ганни Сомківни, і яка стала дружиною Чаплинського саме в цей час. Згодом Хмельницький візьме реванш — поверне в ході Визвольної війни і хутір, і кохану, і офіційно обвінчається з нею в Києві в лютому 1649 р. за наявності ще живого на той час Чаплинського (скандальний шлюб освятить єрусалимський патріарх Паїсій). Оленою цю жінку стали називати польські автори виключно за прозорою аналогією з Єленою Троянською, викрадення якої стало приводом для загальновідомих епічних подій. Зауважимо — симпатії шляхетських публіцистів були явно на боці «Паріса» Чаплинського, ніж «Менелая» Хмельницького (кого насправді кохала Мотрона, дізнатись ми вже навряд чи зможемо). Доля «Олени кресової» сумна — влітку 1651 р., перед самою Берестецькою битвою, її було звинувачено в подружній зраді та крадіжці майна з гетьманської скарбниці, засуджено і повішено в Суботові разом із ймовірним коханцем-годинникарем та кількома слугами. Помсту вчинив Тиміш Хмельницький, який не міг діяти *без* відома батька, ризикуючи в іншому разі позбутись голови, хоча відомо, що свою молоду мачуху він терпіти не міг. Версію про польську шпигунську змову в родинному оточенні Богдана за участю Мотрони Чаплинської-Хмельницької деякі історики теж висловлювали, але дотепер до кінця не ясно, чи не є вона наслідком «старого доброго» пошуку шпигунів і ворогів народу, характерного для не такої вже й далекої доби.

Для гордого і пристрасного чоловіка, як би він не вмів гамувати свій темперамент, такий подвійний удар став майже катастрофою. Проте Хмельницький не зламався — він звернувся за підтримкою до нового коронного гетьмана Миколая Потоцького, відомого своєю репутацією справжнього лицаря та любителя випити чарчину (сучасний польський біограф Потоцького Войцех Кальват зве свого героя не інакше як «п'яний гетьман»). У результаті Потоцький написав знахабнілому синові свого покійного шефа Конєцпольського листа, в якому йшлося про неприпустимість протегування таким типам, як Чаплинський, та покривання подібних дій. Розуміючи, що подібне звертання може не подіяти (саме так і сталося), Хмельницький продовжив нарощувати тиск і, користуючись своєю участю у козацькому посольстві до короля, поставив свою проблему перед Владиславом. Короля та його найближчого радника коронного канцлера Єжі Осолінського Богдан та інші реєстрові старшини цікавили перш за все як виконавці планів давно продуманої польсько-турецької війни, під час котрої король міг спробувати дещо поновити свої неймовірно обрізані сеймом і магнатами права. Ми не будемо вдаватись у подробиці знаменитої легенди про королівські клейноди, надані Владиславом Хмельницькому та генеральному осавулу Барабашу, які згодом були викрадені Богданом у Барабаша і використані для легітимації початку повстання і для пропаганди перед козаками — щодо реальності цієї історії є надзвичайно різні думки в історіографії. Просто скажемо — якщо навіть в історії з клейнодами і грішми більше вигадки, ніж правди, все одно факт переговорів з королем і підготовки козаків до великого морського походу говорить сам за себе і цілком міг бути використаний Хмельницьким в подальшому. Щодо Суботова король, можливо, дійсно порадив сотнику розібратись із кривдником звичайним методом — «контрнаїздом» (знаменита легендарна фразочка чи то короля, чи то Хмельницького про шаблю при боці, мовляв, «ще не вмерла козацька мати», якщо

й була сказана, то, ясно, не в контексті розв'язування справжньої війни, та ще й калібру Хмельниччини), пообіцявши спробувати натиснути на Конєцпольського. Король-лицар обіцянки дотримав, «порадивши» в листі до пана Олександра не потурати свавільним чиновникам — натяк на Чаплинського був ясний для всіх. Проте влада короля в Речі Посполитій була надзвичайно далека від абсолютної, і це розуміли всі учасники історії з хутором. Але проблема полягала в тому, що ближче до того, аби розібратись із кривдником, був усе-таки Чаплинський — і Конєцпольський, яких на цей момент настирливі спроби Богдана «качати права» мали вже просто бісити, як бісять кожного звичайного чи вельможного грабіжника спроби його жертви чинити опір. Подальшу діяльність Хмельницького «з підготовки національно-визвольної революції» (чи все ж морського походу запорожців?) досить добре висвітлено в історіографії. Зауважимо лише — версія про довгу і планомірну підготовку Хмельницьким саме того, чим згодом стане його виступ, нам здається дуже хисткою. Здається, загалом приваблива ідея «національної революції» утяла лихий жарт із своїми творцями — за класичною марксистською схемою, справжні революції їхні творці не готують заздалегідь — готують заколоти, військові перевороти тощо. Ми не хочемо сказати, що Хмельницький восени 1647 р. паралельно з клопотаннями за свій хутір не брав участі в якихось таємних нарадах старшини реєстровців, невдоволених «Ординацією» і утисками, не вів певної агітації водночас і за морський похід, і за можливий «вихід козаків на волость», вдаючись і до аргументів типу утисків православ'я (можливих хіба що на «низовому рівні» — православні ієрархи доби після Могили вважали себе вірними громадянами Речі Посполитої, котра зобов'язалась шанувати їхні права), грабунків козацьких господарств з боку коронного війська чи «жидівських оренд» (які дотепер раз по раз спливають у підручниках і нарисах з історії Хмельниччини). Завдяки «обережним» представникам козацької старшини (типу Романа Пешти) ці дані могли просочитись до тих, для кого компромат на Хмельницького був такий бажаний, — до Конєцпольського та Чаплинського. В результаті в грудні 1647 р. відбувся арешт Богдана козаками його начальника і кума, Чигиринського реєстрового полковника Міхала-Станіслава Кричевського, якому Конєцпольський наказав стратити бунтівника, що було б кричущим порушенням законності. Точно невідомо, як саме (існують різні версії), але Кричевський відпустив свого кума з чигиринської в'язниці на поруки десь в середині грудня. Богдан зрозумів, що земля під ним «горить» і його вороги прагнуть крові. Хмельницький відіслав менших дітей до брата своєї дружини Якима Сомка чи ще до якихось родичів, а сам із сином Тимошем та кількома десятками слуг та друзів подався на Січ, де дістати його було не надто реально. Можливо, така новина могла тільки порадувати його ворогів — шляхтичі, заплутавшись у своїх справах, часто тікали за пороги, нерідко осідаючи там надовго і стаючи «професійними» козаками. Але ні Чаплинський з Конєцпольським, ні Потоцький, який мав унікальний шанс захистити сотника і запобігти подальшим подіям, ні офіційний старший козацького реєстру Яків Шемберк не знали, що мають справу якраз із нетиповим випадком, ще небезпечнішим за давній казус із Косинським.

Просто тут виявились у повній красі всі ті раніше приховані здібності Богдана — організаторський талант, вміння

переконувати, знаходити спільну мову з різними людьми, воля і витримка, зрештою, розуміння тогочасних реалій на Січі і «на волості», і все це — помножене на наявність якихось справжніх (чи не дуже) королівських клейнодів, які надавали «справі Хмельницького» вигляду не простої особистої образи, а боротьби за справедливе (і ймовірно прибуткове в плані «козацького хліба», як не цинічно це звучить) діло. Результат занадто добре відомий, аби його докладно змальовувати. Хай вибачить нам читач вимушений простий і сухий перелік подальших подій у стилі середньовічних хроністів — після нього ми ще трохи поговоримо про нашого героя як про полководця, політика, а також як про людину, а не виключно «епічного героя», схожого в деяких нарисах на ту свою відому бронзову статую на коні з булавою в руці.

Отже, наприкінці січня 1648 р. буря «на кресах» розпочалась (мимоволі пригадується назва прекрасної праці польського історика Збігнєва Вуйцика «Дикі поля у вогні») із розгрому розквартированих на Січі на Микитиному Розі та на Хортиці залог у вигляді одного чи двох полків реєстровців. Частина реєстровців перейшла на бік низовиків, частина втекла «на волость». Після цього десь в останні дні січня 1648 р. чи перші дні лютого Богдана офіційно обрали низовим гетьманом. Подальші листи Хмельницького до Потоцького свідчать про спроби залагодити справу миром на почесних для козаків умовах — скасування «Ординації» 1638 р., визнання козацького самоврядування на південній Київщині та Брацлавщині. Проте просто так на подібне погодитись коронний гетьман не міг — результатом стала надзвичайно цікава весняно-літня військова кампанія 1648 р. (якісний і докладний розгляд її та решти кампаній Хмельницького — див. хоча б праці сучасного українського історика С. Стороженка). Автору цих рядків вона завжди нагадувала вельми азартний (причому для обох боків) поєдинок досить сильного, але не завжди стабільного шахіста (Потоцький), що діє за традиційною, багато разів апробованою схемою, яка майже завжди приносила перемоги, і талановитого новатора (Хмельницький). Хмельницький не віддав ініціативу в «дебюті» (як це нерідко, хоч і не завжди, ставалось із козацькими вождями до нього, коли вони просто не встигали за діями і планами свого ворога), «не програв темп розвитку гри» у «мітельшпілі», сповна використавши момент переваги у розвідці, агітації (так чи інакше до нього приєднались практично УСІ реєстровці), а також татарську допомогу (таємний союз з Іслам-Гіреєм III ранньої весни 1648 р. і допомога перекопського мурзи Тугай-бея) і зумівши розбити ворога по частинах (роззосередження Потоцьким військ було ризикованим, але не безграмотним, як інколи вважають і сьогодні) — кульмінацією тут стали Жовті Води. «Ендшпіль» же кампанії у вигляді Корсунської битви Миколай Потоцький провів дійсно просто бездарно — замість можливої важкої нічиєї і затягування кампанії діставши справді нищівну поразку, яка одразу поставила Річ Посполиту в надзвичайно скрутне становище, погіршене ще й смертю короля Владислава і початком безкоролів'я.

Ключовим у становленні Хмельницького-політика і полководця, як нам здається, був саме цей короткий період весни-літа 1648 р., коли гетьману вдалось, здавалося б, неймовірне: не просто перемогти, а повністю розгромити основу збройних сил Речі Посполитої — кварцяне коронне військо, практично рівне за чисельністю, краще за окремими бойовими якостями,

Народна картина
«Богдан Хмельницький з полками».
XVIII ст.

Суботів. Іллінська церква —
музей Б. Хмельницького

більш збалансоване за співвідношенням родів військ, ніж армія Богдана, в ході справжнісінького бліцкригу, за який було б не соромно найвидатнішим тогочасним полководцям Заходу і Сходу. Цей період став визначальним у становленні Богдана як політика, військового вождя, харизматичного лідера. Далі була блискуча перемога під Пилявцями, «західний похід», ставка на політичну боротьбу під час безкоролів'я.

1649 рік ознаменувався новою майстерною *військовою* кампанією з таким неоднозначним, але й таким безпрецедентним для українського козацтва *політичним* результатом — Зборівським миром, розбудовою державних структур і кінцем першої хвилі великої селянської війни, паралельній, але не тотожній діям Богдана і очолюваного ним «розбухлого» в результаті перемог і покозачення козацтва.

По-своєму надзвичайно важливим є 1650 рік з його початком династійних, перш за все молдавських, планів і проектів широкої антипольської коаліції за участю фактично всіх сусідніх держав, потужна лінія в напрямку на можливу турецьку протекцію і утримання, навіть ціною певного падіння популярності в масах через дозвіл татарам брати ясир, союзу з Кримським ханством, цікавий і неоднозначний «московський вектор».

Фактично під знаком єдиної великої *військової* поразки гетьмана пройшов наступний, 1651 рік — Берестечко, компромісний Білоцерківський мир, положення якого ніхто з сторін, котрі його уклали, не збирався виконувати, придушені залізною рукою «Божого обранця» заворушення і опозиція.

1652-й — рік «великого реваншу», битви під Батогом і певного вирівнювання сил добряче знекровленої козацької України і Речі Посполитої, вирівнювання, котре стане ще помітнішим наступного, 1653 року — коли фактично піде прахом ідея козацько-молдавського союзу, коштувавши життя потенційного наступника твореної «завдяки, всупереч, без відома» Богдана козацької держави, і буде закладено підвалини нової, чергової для Хмельницького, орієнтації.

1654-й — рік Переяслава, нових, невдовзі теж розбитих ущент надій, великих перемог і початку очевидної перенапруги для територій, з яких черпалися ресурси для безкінечної війни — війни, котру не могли спинити ні українська козацька, ні річпосполитська дипломатії, адже у війни таки є своя логіка розвитку, як є вона у казкового джина, випущеного з пляшки. Якщо припустити, що Богдан справді дотримувався стратегії виснаження сильнішого супротивника, як слідом за припущеннями славетного німецького військового історика Г. Дельбрюка (висловленими насамперед щодо Фрідріха Великого Прусського) припускає С. Стороженко, то ця стратегія спрацювала лише частково — в результаті виснажились усі, проте все ж найменше — свіжий гравець, Московське царство, що вступило у війну цього року. Важливо, що ця перенапруга почала підточувати і сили самого гетьмана.

1655 рік ми б воліли назвати роком колосальних надій, що не справдились, навіть у більшій мірі, ніж попередній, 1654-й. Адже це був рік козацько-російсько-шведського Потопу, в якому зрештою так і не потонув, здавалося б, такий хиткий човник Речі Посполитої. Потопу, честь відіграти одну з головних ролей в організації котрого цілком справедливо віддають герою нашого розділу. Також це був рік початку білоруського проекту, який виявився не вдалішим за «молдавський».

Наступні півтора року, 1656-й та початок 1657-го, позначені напруженими по-

шуками нових союзників і можливих сюзеренів, продовженням втілення в життя основного тепер шведсько-трансільванського проекту, новими гіркими розчаруваннями, невідомою нам докладно хворобою, останніми спробами династійних планів і, зрештою (о 5 годині ранку 27 липня 1657 р., очевидно, внаслідок інсульту), кінцем життєвого шляху однієї людини і водночас цілої кривавої і блискучої доби, яка одразу ж стала міфом.

То, зрештою, хто він, хоча б для автора цих рядків, той хрестоматійний Богдан-Зиновій? Богообраний визволитель чи натхненний Князем темряви бунтівник? Але ж виправдовувати свої чи чиїсь вчинки прямою волею небесних чи пекельних сил буває так зручно… *Національний* герой? Якоюсь мірою, хоча автор не відчуває особливої впевненості в самому факті існування *модерних* уявлень про *модерну* ж націю в голові та серці гетьмана та його сучасників. Сприйняття ж образу Хмельницького нащадками — то вже інше цікаве питання. Будівничий держави? І це теж, хоча держави досить своєрідної, плоть від плоті як старої Речі Посполитої, так і давньої козацької військової демократії, в якій деяким авторам так хочеться бачити прямі аналоги інших, модерних європейських «демократій» тієї доби, очевидно, аби підтвердити щось типу «гідного місця українців у всесвітньому процесі демократизації суспільного й державного устрою». На жаль, усе це скоріш спроможне вказати хіба що на певний провінціалізм і просто разючий комплекс неповноцінності самих авторів, котрим вочевидь конче потрібні слонові дози спеціальних ліків у вигляді таких собі «компенсаторних механізмів» (просимо пробачення у читачів за таку специфічну лексику), аби повернути собі й своїм читачам самоповагу в сфері національної ідентичності. Свідомий «соборник»? Є аргументи на користь цього, але все ж достатніх підстав твердити саме так без ризику невиправданої модернізації історії ми не маємо. Народний месник, такий собі шляхтич-антифеодал? Без коментарів. Руйнівник однієї з найпотужніших держав тогочасної Центрально-Східної Європи? Певною мірою. Прихильник возз'єднання? Русо-, юдо- чи полонофоб або філ? Навряд. Мудрий і послідовний будівничий європейського за суттю клану і династії? Щось не дуже віриться… Чудовий дипломат? Так, і організатор дипломатичної справи теж, хоча зрештою всі Богданові зовнішньополітичні коаліції кінцевої мети не досягли (утім, не виключено, що просто щось не так із визначенням тієї самої мети сучасними істориками?). Політик-реаліст, котрий нерідко діяв, як і всі ми, ситуативно, інколи невиважено, що не перекреслює його здобутків і не заперечує безперечних талантів? Може бути. Найуспішніший з українських гетьманів-політиків? Зважаючи, як на це подивитись (з урахуванням «неуспіхів» наступників, спричинених об'єктивними і суб'єктивними чинниками, — можливо). Але принаймні точно — один з найбільш міфологізованих і «забронзовілих» саме

Факсиміле підпису Б. Хмельницького

як офіційний чи напівофіційний кумир гетьманів.

Не все так просто навіть із полководницьким талантом Богдана, який автор загалом не піддає сумніву. Справа тут не в загальноприйнятій думці на цю тему, а в мінімум *трьох* битвах на *повне винищення армії супротивника* (хай і за сприятливих для себе умов, зрештою ним же стратегічно чи оперативно і створених — Жовті Води, Корсунь, Батіг; додамо — не всім великим, визнаним сучасниками і нащадками полководцям світу судилося провести хоча б *одну* таку битву), блискучому таланті тактика на полі бою (Пилявці) чи під час маневру та наступного бою (Збараж-Зборів, Жванець), вмінні вести оборонний бій за найневигідніших умов (Охматів 1655 р.), застосуванні елементів стратегії непрямих дій, широкому використанні розвідки і контррозвідки, диверсій тощо; військовому будівництві, яке, разом із колосальним «пасіонарним зарядом» тогочасних українців, дало змогу потім ще майже століття вести війни — зовнішні і міжусобні. Водночас в цю симфонію вривається певним дисонансом трагічне, програне в тактично малоцікавому, прямому, невигідному лобовому зіткненні Берестечко (яке, щоправда, все ж не стало для Богдана і його держави Ганнібаловою битвою при Замі, але вже не завдяки Хмельницькому), інколи стратегічно спірні облоги фортець. Проте загальний баланс у цій сфері — безперечно, на користь героя нашого розділу.

Тепер ми облишимо велич і блиск, усю ту золоту, срібну й криваво-червону фарби (точнісінько як на гетьмановому «Абданку»!), аби завершити наш нарис спробою погляду на звичайну людську біографію Богдана протягом останнього неповного десятиліття його життя, тобто часів гетьманування. У багатьох творах про Хмельницького звичайна біографічна інформація щодо героя традиційно починає «тонути» в морі битв, дипломатичних інтриг, визнання і державотворення десь із літа 1648 р. — тобто якраз там, де й ми, каємось, залишили Богдана-Зиновія кількома сторінками вище — святкувати свої перші перемоги. Проте ці сім років, звісно, становлять для будь-якого біографа гетьмана колосальний інтерес — як, яким чином відбулась ота трансформація звичайного, загалом лояльного до Речі Посполитої козацького старшини невисокого рангу на впевненого в собі і своїй обраності, певній історичній місії вершителя доль мешканців не лише козацької України, а й цілої купи сусідніх країн? Свої варіанти відповіді на це і низку інших подібних питань запропонували в різні часи М. Костомаров, М. Грушевський, І. Крип'якевич, З. Вуйцик, В. Сєрчик, Я. Качмарчик, В. Смолій та В. Степанков, Н. Яковенко та інші історики, так що тут вибір у читача є, і чималий. Наше завдання значно скромніше — пунктирно накреслити життєвий шлях Богдана-Зиновія протягом його гетьманування.

Отже, влітку 1648 р. гетьман тріумфально повернув хутір і кохану Мотрону, з якою одруживсь, як ми вказували, взимку 1649 р. Не забував Богдан і про особистих ворогів — так, обов'язковою умовою миру на переговорах з річпосполитськими комісарами протягом 1648—1649 рр. він уперто ставив видачу йому Чаплинського, який, за найрозповсюдженішою версією, зрештою помер своєю смертю десь наприкінці вищезазначеного періоду, уникнувши вельми малоприємної для себе перспективи потрапити до рук Хмельницького, котрий, як і абсолютна більшість політиків і лицарів його доби,

Пам'ятник Богдану Хмельницькому на Софіївській площі в Києві

попри всі розумні політичні піар-кроки щодо захисту віри та церкви, ким-ким, а живим втіленням християнської заповіді про любов до своїх ворогів не був ніколи! Проте, як відомо, від великого кохання до великої ненависті — надто коротка відстань, і Богдан пройшов її влітку 1651 р. (про долю Мотрони Хмельницької йшлося дещо вище). Знову ставши вдівцем, 56-річний (не забуваймо про помітно коротший, ніж тепер, середній вік людини XVII ст.!) заклопотаний політикою, війною і розбудовою держави гетьман знаходить час і бажання для третього одруження — з Пилипихою (молодшою за себе, як, схоже, й усі дружини Хмельницького, вдовою Ганною Золотаренко; померла 1667 р., дітей, мабуть, не мала). З поля зору біографів Хмельницького інколи чомусь випадає той факт, що всі ті знамениті династійні плани і «кланові» одруження синів і доньок гетьмана були здебільшого нещасливими й невдалими і в особистісному плані — судячи з усього, Тиміш не надто любив свою дружину красуню Розанду Лупулівну (про неї і її дітей від Тимоша див. хоча б нарис В. Горобця «Чи знайшла своє щастя в Україні молдавська княжна?» в збірнику «Незнайома Кліо»), трагічною була доля зятів Богдана — Данила Виговського та Павла Тетері. Трагічна доля Тимоша та Юрія Хмельницьких загальновідома. Ми не хочемо сказати, що родичі гетьмана (та й він сам) стали не тільки творцями, але й заручниками великої політики та зрештою просто гучного на той момент імені, але інколи цю думку просто-таки важко відігнати від себе.

Не забував гетьман за всіма війнами та політичними перипетіями і про матеріальний достаток. Але, будучи справді розумним політиком, Богдан Хмельницький, зібравши під кінець гетьманування гігантські скарби (з числа військової здобичі, податків на користь нової держави тощо — це багатство потім ще зіграє свою суперечливу роль в історії козацької України, докладніше див. біографію П. Тетері) до приватної (вона ж водночас і державна, причому протягом усього XVII ст., про що часто забувають!) скарбниці, ніколи не демонстрував свого рівня достатку там, де це було непотрібно чи навіть шкідливо з точки зору іміджу політика і «батька нації» (звісно, винятком були офіційні прийоми послів тощо). Подібно до інших розумних правителів, прекрасних знавців психології їхніх «співгромадян», від Александра Великого до Карла XII, Богдан Хмельницький вів, судячи з захоплених описів гостей (А. Віміни, П. Алепського тощо), підкреслено скромний спосіб життя. Ну як могли не імпонувати звичайним козакам, селянам, міщанам, та й багатьом старшинам проста, хай і велика, суботівська хата з не надто шикарним інтер'єром, череп'яний посуд, невибагливий повсякденний одяг і страви, милі і, зауважимо, цілком справжні, а не виниклі через якусь «престижність» хобі (пиття турецької кави — і, на жаль, не тільки її, куріння люльки, гра на кобзі чи розведення голубів, на чому гетьман знався прекрасно) їхнього суворого, але справедливого володаря, успішного і простого в поводженні Вождя, в особі якого «необхідна жорстокість межувала з деякою м'якістю» (Т. Чухліб). Потужна річ, ота незбагненна харизма! Адже не могли їй аж надто зашкодити навіть жахливі вибухи гніву холерика-Богдана, який запросто рубав шаблею незгідних із ним полковників (щоправда, потім щиро каючись в таких необдуманих діях), грозився «загнати за Віслу» всіх ляхів, або, «ніби з розуму зійшовши», волав про необхідність від царської величності відступитись (1657 р.),

мабуть, у дуже неполіткоректних виразах (про що у пом'якшеному вигляді записали російські посланці Бутурлін і Михайлов). Щоправда, вибухи гніву на публіці цілком могли бути частково, а інколи й повністю свідомими — наприклад, коли треба було продемонструвати тим-таки послам всю серйозність ситуації, водночас потужним чином натиснувши на них морально. Непростим було і ставлення Богдана до тих, кого він, схоже, справді щиро любив, — наші роздуми про те, чи легко було бути сином «епічного героя», див. відповідний розділ (біографія Ю. Хмельницького). Водночас не може не вражати і витримка Богдана, здатність до аналізу ситуації, а також знання ним фольклору (пам'ятаєте вже хрестоматійну, розказану Богданом в 1656 р. своєму польському кумові Яну Лубовіцькому мудру казочку-притчу про ручного вужа, який не міг забути свого відрубаного хвоста, та колишнього господаря нещасної скаліченої тваринки, що так само не міг забути свого загиблого від її укусу сина — ілюстрації того, як Річ Посполита з козацькою Україною, може, й хотіли б, але просто не мали сил забути одна одній обопільні гріхи й злочини?), любов до жарту, дотепу, гострого слівця...

Цей «інший» Богдан, звичайний, трохи повсякденний, далекий від своєї епічної бронзової кінної статуї, досліджений ще явно недостатньо, хоча сучасні українські історики роблять помітні кроки в цьому напрямку (наприклад, див. популярний нарис Т. Чухліба «Як шведський йог хотів Хмельницького здивувати», збірка «Незнайома Кліо»). Поіронізуємо трохи — такий хоча б трохи деміфологізований Богдан може виявитися цілком непотрібним багатьом, зокрема й деяким своїм палким шанувальникам з-поміж «справжніх українських патріотів», а також цілком непридатним для «священної справи виховання» українських дітлахів, яким доведеться якось пояснювати те, що головний офіційний національний герой був якийсь... неврівноважений, пив, палив, любив багатьох жінок аж ніяк не платонічно (як ніхто з відомих гетьманів, за винятком ще однієї взагалі жахливої в цьому плані постаті — здогадуєтесь, про кого йдеться?).

Та непроста, болісна правда про яскраву, величну й водночас жахливу Хмельниччину — доленосний період, коли в страшенних муках і потоках крові розпадався для мільйонів мешканців України (а в певному сенсі і ширше — значної частини Центрально-Східної Європи) такий знайомий їм світ, аби перетворитись на світ уже дещо інший, так само, як і правда про її співтворця і заручника, гетьмана, що дійсно був «величною у своїх помислах і діях, доброзичливою й одночасно жорстокою, з холеричним темпераментом і суперечливою поведінкою, складною, але разом з тим простою та невибагливою людиною, не позбавленою вад, притаманних більшості смертних (Т. Чухліб), має право на те, аби бути сказаною. А кожне нове покоління українських істориків і всіх, кому небайдужа пані Кліо, мабуть, ще довго буде знов і знов задавати собі те Шевченкове питання — за що ми, власне, любимо (або не любимо) Богдана?

Богдан-Зиновій Хмельницький помер 27 липня 1657 р. і був похований в церкві Святого Іллі в Суботові майже за через місяць після смерті. За легендою, не підтвердженою, але і не спростованою навіть сьогодні істориками і археологами, тіло гетьмана та його сина Тимоша було викинуте з домовини жовнірами Стефана Чарнецького в 1665 р., а потім перепоховане.

Інший лицар «Абданка», або Етюд в сріблясто-чорних тонах
(І. Виговський)

Якщо наші шановні читачі просто хочуть дізнатися якісь нові факти з життя Івана Виговського чи зайвий раз прочитати таку приємну для багатьох (на жаль, надто багатьох) наших співвітчизників хвалу чи лайку на адресу гетьмана — їх навряд чи зацікавить цей розділ нашої книжки (втім, так само як і попередній). Адже читацькій увазі пропонується всього лишень такий собі історичний етюд в сріблясто-чорних тонах про життя і смерть наступника великого Богдана, наступника, водночас схожого — і не схожого на «батька Хмеля», чий життєвий і політичний шлях був сповнений різких ліній, зламів і поворотів, неначе те його гербове «дубль ве»...

Герб І. Виговського

Отже, для початку трохи генеалогії та геральдики. Українські православні шляхтичі Лучичі-Виговські, можливо, дійсно походять від якогось татарського роду, котрий осів у Великому князівстві Литовському (родоначальником цього і кількох споріднених родів Ю. Мицик вважає такого собі татарина Болсуна, що «вийшов з Орди» десь на початку XV ст.; давню версію про спорідненість Виговських з Глинськими, схоже, особливих підстав реанімувати немає). «Виговський» — шляхетське прізвище, що містить вказівку на титульний маєток носія, тобто Лучичі-Виговські — це шляхтичі з роду Лучичів, що походять з містечка Вигова (Овруцького повіту Київського воєводства). Відомо, що рід майбутнього гетьмана користувався рідкісним варіантом герба «Абданк» — срібний щит, у якому дві чорні крокви з підрізаними кінцями, складені разом верхівками додолу. Лицарський шолом зі шляхетською короною та чорно-срібним наметом. Але ж, як відомо, «Абданком» (щоправда, більш класичним, срібні крокви в червоному полі) користувався і Богдан Хмельницький! Що це — звичайний збіг, натяк на якусь далеку гіпотетичну спорідненість чи прихований символізм долі?

Отже, срібне з чорним. Гортаємо будь-який гербовник: срібло (так називають

в описі герба звичайний *білий* колір) — символізує «чистоту, надію, правдивість, шляхетність духу», чорний колір (емаль) — «обережність, мудрість, сталість у випробуваннях». Хоча той же чорний колір інколи може прочитуватися в описі герба і як символ глибокого суму і горя.

Що ж — доля справді щедро наділила Івана Виговського всім тим, що було закодовано в його гербі. Ми не знаємо, коли народився майбутній гетьман, — за даними про кар'єру Виговського, це могли бути 1610-ті рр. (у 1660-х гетьмана описували як немолоду вже людину — «людина висока, ніс великий, борода жовта» — складно якось співвіднести цей надто лаконічний опис із відомими аж ніяк не прижиттєвими портретами Івана Остаповича, з яких на глядача позирає хвацький, ще досить молодий річпосполитський шляхтич з підкрученими вгору вусами). Батько Івана, Остап Виговський, служив славнозвісному Петру Могилі, згодом був намісником Київського замку. Мав володіння на Полтавщині, де, можливо, народився майбутній гетьман. Кількість синів у родині батька Виговського порахувати непросто — найчастіше історики називають цифру чотири (Іван, Данило, Костянтин, Федір, рік народження жодного невідомий), була в родині Виговських і донька (яку на основі родинного поминальника Виговських 1667 р. нерідко називають Тетяною, хоч це й не доведено).

Іван Виговський

Коротко про долю братів гетьмана — адже подібно до родичів Хмельницького чи Дорошенка, Виговські залишили чималий слід в українській історії. Данило — козацький бихівський полковник (Старий Бихів у Білорусії), наказний гетьман (1558), чоловік доньки Богдана Хмельницького Олени, учасник українсько-московської війни 1658—1659 рр., був узятий у полон і закатований царськими слугами в листопаді 1659 р. (тіло зі слідами тортур було видане рідним, очевидно, з метою вплинути на настрої козацтва, залякавши його. Версія про «смерть від ран», висловлена тоді ж прихильниками зближення з Москвою і підтримувана інколи ще й сьогодні, дуже сильно нагадує відомий сумний анекдот про потерпілого, який «*сам випадково* впав на ніж свого вбивці, причому зробив це 37 разів»). Костянтин Виговський — полковник пінський, якийсь час — генеральний обозний, одружений з донькою князя Мещерського зі Смоленщини, подальша доля невідома, так само, як і доля Федора (згадується як посол до Москви від свого брата-гетьмана). Сестра Івана Виговського одружилась із шляхтичем Іваном Боклевським і померла ще досить молодою, принаймні

перед 1658 р. Було б надто довго розповідати про решту родичів гетьмана — його двоюрідних дядьків, кузенів, двоюрідних небожів тощо, частина з яких теж взяла активну участь у подіях Хмельниччини різних сторін барикад українського річпосполитського світу, розтятого навпіл козацькою шаблею.

Дотепер кар'єра Івана Виговського до початку Хмельниччини відома пунктирно — ймовірним, але не доведеним є його навчання в Київському колегіумі, де майбутній гетьман міг здобути навички каліграфії (очевидні з його підписів), вивчити латину і церковнослов'янську, припускаємо, що для засвоєння польської та російської мов йому, як і багатьом іншим тогочасним діячам, цілком могло вистачити повсякденного спілкування. Згодом генеральний писар, а потім гетьман стане протегувати Київському колегіуму, з ректором котрого, ігуменом Феодосієм Сафоновичем, він був особисто знайомий. Православну свідомість Виговського характеризує його пізніша (вже післягетьманська) активна участь в діяльності Луцького братства, дружні контакти з загальновідомим патріархом Никоном (чи не правда, все це якось не вкладається в загальновідомий і дуже примітивний «чорний міф» про напівляха Виговського, «ворога православ'я та російсько-української дружби»).

Ще один кричуще невідповідний тим фактам, які є в нашому розпорядженні, елемент згаданого «чорного міфу» — зображення Виговського як такого собі хитрого дипломата, інтригана, якого чимало публіцистів саме в такій подобі люблять інколи протиставляти геніальному полководцю Хмельницькому (десь підсвідомо маючи на увазі, що останній був таким собі простим вояком, щирим козацьким батьком без схильностей до інтриг і таємної дипломатії; залишимо це без коментарів). Парадокс полягає в тому, що свою кар'єру Іван Виговський розпочав саме як *професійний військовий* (далі ми ще повернемось до сюжету про Виговського-полководця) — кінний жовнір-товариш у коронному війську Речі Посполитої, взявши участь у якихось боях із татарами, орієнтовно в першій половині 1630-х рр.

У 1635 р. Виговський вже займає посаду намісника луцького старости, а в 1638-му — писаря у Я. Шемберка, комісара Речі Посполитої при реєстровому Запорозькому Війську. Ймовірно, саме тоді вперше перетнулись життєві шляхи двох носіїв герба «Абданк», адже Богдан Хмельницький був постійним учасником козацьких переговорів з річпосполитськими урядовцями цього періоду. Десь у цей час Іван Виговський вперше одружився — за сумною для українських «гетьманш» традицією, замість будь-якої, бодай куцої, біографії матері його доньки Мар'яни, згодом дружини канцеляриста й автора відомого літопису Михайла Гунашевського, ми маємо суцільну білу пляму — ні імені, ні ще бодай якихось фактів (про другий шлюб пана Івана мова піде трохи згодом).

Чим займався Виговський під час десяти років «золотого спокою» (1638—1648 рр.) — достеменно невідомо. Проте радикальний злам у його кар'єрі відбувся на початку Хмельниччини — події, котра назавжди змінила життя стількох його співвітчизників. Не будемо довго розмірковувати про вибір українського шляхтича в тих умовах — про нього вже написано чимало, починаючи з класичних праць В. Липинського. Звинувачення річпосполитських шляхтичів-супротивників Хмельницького в «нерозумінні патріотич-

них мотивів, що рухали гетьманом», нам здаються так само непереконливими, як і надмірне прославляння тих шляхтичів, котрі «покозачились», саме як українських патріотів у модерному розумінні цього слова (спектр причин, через які перші та другі вчинили саме так, як вони вчинили, колосальний — від особистого інтересу до справді альтруїстичних уболівань за подальшу долю православ'я та «руської нації» в Речі Посполитій). Зауважимо — для багатьох це був «вибір без вибору». Чудовий приклад — поранений у Жовтоводській битві 16 травня 1648 р. Іван Виговський, проданий запорожцем татаринові за коня і після спроби втечі з полону переданий хану Іслам-Гірею. Що було далі? Пам'ятаєте відому сцену з роману Г. Сенкевича (або фільму Є. Гофмана) «Вогнем і мечем», де Хмельницький рятує життя полоненому головному герою, ротмістру Скшетуському, котрий колись урятував гетьмана? Так ось Виговський побував у тій самій ситуації — Богдан просто викупив старого знайомого у татар, чого носій сріблясто-чорного герба не забув до кінця життя свого рятівника.

От тільки далі життєві шляхи вигаданого Скшетуського і реального Виговського розходяться. На першого чекала ціла серія вояцьких подвигів, пригод і зрештою особистий хепі-енд, а на другого — кар'єра спочатку особистого («покоєвого») писаря Богдана Хмельницького, а з 1649 р. — генерального писаря Війська Запорозького. Схоже, якісь давні, невідомі нам сьогодні, дружні контакти все ж пов'язували Богдана та Івана, інакше важко пояснити, чому перший, людина загалом обережна і далеко не легковірна, все ж безмежно довіряв Виговському — відкриваючи лише своєму генеральному писареві власні найпотаємніші наміри. Переконані — і в цій

Печатка І. Виговського

непростій сфері якнайактивніший науковий пошук має тривати, дослідник не має права задовольнятись банальними фразами про великі дипломатичні здібності й таланти Івана Остаповича, так само як і про його особистий шарм (наявність якого, звісно, припустити варто).

Короткий реєстр основних здобутків Виговського — політика, дипломата та військового (до 1657 р.), які найчастіше відносять на його рахунок сучасні історики:

— постійне, інколи майже одноосібне (у форматі генеральний писар + гетьман) ведення всіх переговорів з часів прийому Хмельницьким царського посла Г. Унковського у квітні 1649 р. і аж до шведських дипломатичних місій 1657 р., з якими за умов хвороби Хмельницького Виговський мав справу одноосібно; ведення відкритої і таємної гетьманської дипломатії;

— найактивніша, відзначена вже сучасниками, участь в укладенні Зборівської, Білоцерківської, Жванецької, Переяславсько-Московської угод, у складанні реєстрів Війська Запорозького;

— авторство (чи принаймні співавторство) абсолютної більшості гетьман-

ських універсалів, тобто фактична розробка і втілення внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу новонародженої Української козацької держави з такою промовистою назвою «Військо Запорозьке»;

— організація та контроль над роботою Генеральної військової канцелярії (підбір кадрів, контроль за виконанням гетьманських розпоряджень тощо);

— виконання функцій «начальника штабу» армії Хмельницького, обсяг котрих через нерозвиненість козацьких владних структур надзвичайно сильно виходив за межі звичайних подібних функцій, а нерідко і командування військами на полі бою — наприклад, бої після закінчення основної фази Берестецької битви 1651 р. тощо;

— керівництво розвідкою і контррозвідкою на стратегічному, оперативному, а інколи навіть тактичному рівнях; нерідко сам генеральний писар виступав у ролі розвідника і контррозвідника середньої ланки!

Роль Виговського в уряді Хмельницького, який за дуже суб'єктивним, але по-своєму влучним висловом М. Грушевського, «не виліз із функцій штабу армії», взагалі важко визначити коротко. Але замислимось — якими справді небуденними талантами мала володіти людина, яка майже вісім років успішно виконувала функції канцлера, міністра іноземних справ, почасти міністра оборони, частково — шефа розвідки і контррозвідки, начальника штабу діючої армії, а також просто довіреної особи гетьмана!

Ми схильні погодитись з Ю. Мициком щодо ще однієї делікатної ролі І. Виговського в цей період — «у ході багатьох переговорів Виговському відводилася роль буфера, провідника м'якішої і поступливішої лінії, що справляло відповідне враження на іноземних дипломатів. Такий «імідж» Виговського дозволяв краще пізнати наміри протилежної сторони, навіть виявити її агентурні зв'язки і, що найголовніше, створював додаткові можливості для дипломатичного маневру». Правдоподібними видаються нам і міркування Ю. Мицика (див. його нарис про Виговського у «Володарях гетьманської булави») щодо причин гіпотетичних подвійних ігор і «більшої схильності» Виговського *водночас* до Москви, Варшави і, можливо, Стамбула та Бахчисарая, ніж та, яку про людське око виявляв Хмельницький. Що ж — цілком імовірна гра «колег по роботі» в таких собі «доброго та злого поліцейських» є старою, як світ, і зовсім не є винаходом голлівудських кінорежисерів. Цікаво, що інколи колеги мінялись своїми амплуа — так, 7 жовтня 1655 р. на відмову делегації львів'ян капітулювати Хмельницький відреагував спокійно, а ось Виговський виголосив довгу гнівну промову «з великою фурією, щоразу б'ючи рукою по столу», сказавши, зокрема, й таке: «Доки козацька шабля засягла, там і козацька влада мусить бути» («Володарі гетьманської булави»).

Проте категорично твердити про те, що «на всьому протязі гетьманату Хмельницького не можна побачити серйозних розходжень між гетьманом і генеральним писарем», ми б усе ж не насмілились. Просто, як і кожен політик, Іван Виговський, звісно ж, мав і власні амбіції, котрі могли лише посилюватись внаслідок його справді виняткового становища в козацькій державі Хмельницького. Шалено амбітний, владний, часто брутальний і водночас геніальний холерик Хмельницький (бідолашні історики ніколи не можуть бути впевнені, де в його випадку пролягала межа майстерної акторської

гри політика — і щирих розбурханих пристрастей людини) не був ідеальним начальником, так само амбітний і не менш енергійний інтелектуал Виговський — ідеальним підлеглим. Проте складається враження, що разом цей тандем був дійсно майже ідеальною командою. Єдиний серйозний конфлікт між Богданом і його генеральним писарем в 1653 р., який ледь не закінчився смертною карою для Виговського і його брата Данила, спалахнув через дрібну сварку між слугами обох видатних українських політиків, котра була сприйнята гетьманом як жахлива образа гідності (один Всевишній знає, чи мав Богдан дійсно якісь серйозні підозри щодо лояльності до нього Виговського, чи просто справа була в добре відомому всім нам з'ясуванні стосунків із «занадто розумним» підлеглим у стилі «хто тут, зрештою, начальник?»). Але та чорна грозова хмара минула так само швидко, як і налетіла, — срібний щит з чорним «Абданком» лишився незаплямованим і зовні неушкодженим.

Тим часом Іван Виговський не забував і про те, кому передати, зрештою, цей самий гербовий щит. У 1656 р. він одружився з Оленою Стеткевич, донькою річпосполитського православного шляхтича, колишнього новогрудського каштеляна Богдана Стеткевича, активного громадського діяча, пов'язаного родинними зв'язками з цілою низкою відомих шляхетських родів (частина Стеткевичів брала участь у Хмельниччині на козацькому боці). Невдовзі у подружжя народився такий бажаний спадкоємець — син Остафій (Остап).

Черговий різкий поворот на життєвому шляху Івана Виговського стався 6 липня 1657 р. Великий тандем розпався — Богдан-Зиновій Хмельницький відійшов у вічність, наполігши перед смертю на обранні свого сина Юрія гетьманом. Помер саме тоді, коли загострились відносини з царем через Білорусію, зазнав поразки його союзник трансільванський князь Ракоці, фактично вибув з антипольської коаліції Бранденбург, Швеція вступила в чергову війну з сусідньою Данією, козаки ж наказного гетьмана Антона Ждановича взагалі збунтувалися в поході. Накладіть усе це на свідомо чітко не визначений у 1654 р. міжнародний статус козацької України, наявність цілого сузір'я амбітних старшин, слабко пов'язаних ідеєю внутрішньокланової чи внутрішньостанової солідарності, надзвичайно проблемну ситуацію в тогочасній Україні з правами всіх інших станів крім козацького — та й самих козаків, як «гетьманців», так і запорожців. Останні особливо почували себе ображеними й обділеними, відсунутими в глибоку політичну тінь протягом усього гетьманування Хмельницького.

Таким було тло, на якому зійшла зоря гетьмана Виговського. Ми не будемо зупинятись на складних перипетіях, внаслідок яких герой цього розділу став гетьманом, — вони викладені в класичних працях М. Грушевського, Т. Яковлєвої, Ю. Мицика та низки інших авторів. Можливо, дійсно спочатку Виговського затвердила на гетьманстві таємна старшинська нарада, і лише згодом, 21 жовтня 1657 р. було скликано генеральну козацьку раду в Корсуні, яка обрала пана Івана гетьманом. «Слід визнати, що по смерті Богдана Хмельницького серйозної альтернативи Виговському не було. На чолі Української держави став досвідчений політик, адміністратор і дипломат, людина особисто хоробра, не позбавлена таланту полководця. До того ж Виговський на момент формального свого обрання фактично керував державою» (Ю. Мицик). Беручи до

рук омріяну булаву, Іван Виговський сказав: «Ся булава доброму на ласку, а злому на карність. Коли мене гетьманом обрали, то потурати я війську нікому не буду, бо Військо Запорозьке без страху бути не може». Здавалось, добрим знаком стало своєрідне відновлення керівного тандему козацької України в новій конфігурації: гетьман Виговський + полковник Єжі (Юрій) Немирич, блискучий всебічно освічений і талановитий річпосполитський аристократ родом з Київщини, протестант, згодом православний за віросповіданням, котрий став у 1657—1659 рр. головним помічником Виговського.

Вирішальними для всього перебігу та кінцевого результату гетьманування Івана Виговського стали, на нашу думку, кілька чинників, тісно взаємопов'язаних між собою. Це й різка активізація боротьби за владу в середовищі козацької старшини, і посилення втручання Московської держави у внутрішні справи свого союзника-васала, і наростання соціальних суперечностей в українському суспільстві між представниками всіх тогочасних станів, і неповна сформованість козацьких владних структур, яким довелось проходити випробування складними геополітичними пертурбаціями, через які проходили країни тогочасної Центрально-Східної та Східної Європи. Даючи нашу скромну оцінку власне ролі гетьмана Виговського в подіях початку Руїни (фактичної громадянської війни в Українській козацькій державі), зауважимо — він виявив максимум енергії, здібностей і віддав усе, що міг, аби запобігти розвитку саме такого ланцюжка подій, який зрештою викували українці та їхні сусіди в 1657—1659 рр. А втім, якщо зберегти державу Хмельницького, врятувати її від першого великого пароксизму «козацького братовбивства» (написати просто «братовбивства» авторові не дозволяють згадки про колосальну кількість жертв часів Хмельниччини, коли в завзятому герці гинули вчорашні громадяни *однієї* й тієї ж держави і часто — представники *одного* етносу) не вдалося об'єктивно найліпшому з гетьманських співробітників і «кризових менеджерів», то, можливо, це дійсно було взагалі не в силах будь-якому тогочасному політику? І ще одне — при всіх величезних талантах Івана Виговського йому, схоже, таки бракувало двох, якими неперевершено володів його колишній шеф, — бажання і вміння йти до кінця в боротьбі за владу (за будь-яку ціну), а також тієї просто неймовірної, неповторної, невловимої харизми, що інколи може здатися виявами просто-таки нестримного популізму. Козацький характерник Хмельницький дотепер вміє зачаровувати — навіть сучасних істориків, які вже за умов незалежної України примудрялись звинувачувати його колишнього помічника Виговського «в тому, що він не змінив у належному напрямку своєї соціальної політики, яка вела до погіршення становища трудящих мас», що, ясно, неодмінно зробив би на його місці Мудрий, Добрий і Справедливий, вочевидь-таки Богом даний Вождь, Вчитель і Державотворець. Той самий, котрий не вагаючись пройшов через річки крові — і став «Богом даним», українським архетипом «гетьмана-на-всі-віки», чий незаплямовано-срібний «Абданк» у криваво-червоному полі сяє й сьогодні з обкладинок українських шкільних підручників і пивних етикеток не менш яскраво, ніж за його життя. Яскравіше за водночас дуже схожий — і все ж інший герб того, хто пішов тим самим шляхом, але зрештою просто вжахнувся крові, пролитої з його і не з його вини, зрікся влади — і отримав

у винагороду тавро невдахи і зрадника на такий довгий час.

До активу гетьманування Виговського практично всі сучасні серйозні історики відносять спроби вирішити проблему загрози з боку «неконструктивної опозиції» мирним шляхом — так, Виговський вдався до силового придушення відкритого бунту полтавського полковника М. Пушкаря і запорозького кошового Я. Барабаша (чиї амбіції вміло підігрівались московськими дипломатами, які вели «подвійну дипломатію» щодо гетьмана й опозиції, аби згодом полегшити знищення автономії козацької України) тільки після початку відкритих бойових дій з боку «дейнеків» (повстанців) Пушкаря. Криваві бої під Полтавою в травні-червні 1658 р. засвідчили військові вміння Виговського, котрий за допомогою власних полків і татар Карач-бея зумів наголову розгромити Полтавський полк Пушкаря і загони повсталих селян і запорожців. Перший раунд боротьби був за гетьманом, але *яка* це була перемога! Температура в українському вулкані зростала, «злі духи Руїни» (як колись назвав їх патетичний Є. Маланюк) пробуджувались від неглибокого сну, і у них замість однієї відрубаної голови Пушкаря, кинутої до намету Виговського біля спаленої вщент Полтави, починали виростати нові й нові. Слово Ю. Мицику: «Розгром Пушкаря не означав однак розгрому опозиції. Невдовзі у тій же Полтаві син Пушкаря Кирик Пушкаренко проголосив себе полковником і знов із своїм братом Марком почав збирати війська проти гетьмана. В першій половині червня сотник Зелинський з якимось дяком ударив на Глухів, але був відбитий гетьманцями... Роздмухуючи усобиці, надаючи зростаючу підтримку опозиції, царський уряд прагнув послабити Українську державу, щоб прискорити її поглинання. Виговський став перед тяжкою дилемою: або змиритися з поступовим перетворенням держави з рівноправного союзника Росії у провінцію імперії, або ж боронити суверенітет України, Виговський вибрав останнє... Але в тогочасних умовах це означало перегляд відносин з Кримським ханством і особливо з Річчю Посполитою» («Володарі гетьманської булави»).

Саме цією невблаганною логікою подій, а не якимись власними пропольськими симпатіями гетьмана (хоча, звісно, можна й варто говорити про значно більшу близькість політичної культури козацької України до річпосполитської, ніж до московської традиції — див. промовисту назву розділу «Нарису історії середньовічної та ранньомодерної історії України» Н. Яковенко, присвяченого Гадяцькій угоді, — «Спроба повернутись у звичний світ») було продиктоване і зближення гетьмана з Варшавою, котре увінчалося знаменитою Гадяцькою угодою козацької України (тепер — у вигляді потенційно повноправного Великого князівства Руського) з Річчю Посполитою вересня 1658 р. Останнім часом у читача є непоганий вибір спеціальної літератури стосовно майже детективної історії створення, ратифікації і боротьби навколо цього справжнього шедевру української політичної думки XVII ст. (див. хоча б праці Т. Яковлєвої у нашому списку літератури), який передбачав якісно новий рівень української державності і не був зрозумілий і тим більше втілений козацькими сучасниками Виговського та фактичного творця цього проекту, Юрія Немирича. Не розглядаючи сам цей проект в рамках нашого коротенького етюду, зауважимо, що значення так ніколи і не реалізованої Гадяцької угоди підкреслює хоча б той факт, що саме вона

у видозмінених формах стала еталонною для багатьох наступних угод українських булаводержців з Річчю Посполитою (але ось такого співвідношення сил зі своїм західним партнером, як у 1658 р., козацька Україна вже ніколи не матиме).

Гадяч-1658 став фактичним запереченням Переяслава-1654. Нарешті вже цілком відкритий конфлікт Москви і Чигирина мав бути вирішений на полі бою. План, що його розробив колишній начальник штабу Хмельницького, був гідний його шефа — наступальні дії на україно-московському прикордонні, розгром царських гарнізонів у містах козацької України, зокрема Києві, активні бойові дії на Сіверщині та в Білорусії, військова допомога Речі Посполитої та Криму. З виконанням справа пішла значно гірше — блискуче вигравши знамените лобове зіткнення під Конотопом в генеральній битві цієї війни 9 липня 1659 р. (див. спеціальну статтю про Конотоп у списку літератури), гетьман Виговський програв війну. Війну, що напрочуд вміло велась з боку Московської держави так званими «непрямими засобами», ефективність котрих могли б підтвердити чимало військових теоретиків від давнього китайця Сунь Цзи до «батька бліцкригу» і палкого прихильника стратегії непрямих дій англійця Б. Ліддела Гарта. Так що фраза сучасного українського військового історика О. Сокирка про «виграну битву і програну війну» в контексті Конотопа і результатів війни 1658—1659 рр., на нашу думку, є доречною, хоча аналогії підшукати доволі нескладно — знамениті Канни, Ютланд (фактично виграний німцями в 1916 р.), що змушує задати собі питання — чи варто все ж робити з цього далекосяжні висновки військово-політичного характеру про «спроможність козацької України вигравати війни взагалі»?

Безпосередніми причинами втрати Виговським влади стали докорінна зміна сеймом Речі Посполитої суті ратифікованої ним Гадяцької угоди; спровокована цим ціла низка антигетьманських повстань, водночас значною мірою інспірованих агентами царя (повстань, які гетьман просто не встигав придушувати, — голови у невгамовного українського аналога відомої вбитої Гераклом лернейської гідри відростали швидше, ніж їх встигав відрубувати Виговський); часткова невдача військово-політичних планів гетьмана у війні внутрішній та зовнішній (дворазовий провал спроб Данила Виговського, що так і не зміг вибити царський гарнізон з Києва, невдала облога самим гетьманом Зінькова, де закріпились його супротивники, провал наступу на Слобожанщину, зрив мирних переговорів з царем тощо).

Можливу депресію Виговського поглиблювали смерть або полон найближчих однодумців (Немирич, кілька родичів гетьмана). Проте найбільш пекучим для нього було те, що фактично він ледь не виграв свій двобій з долею — за однією з сучасних історичних версій, Москва вже

Факсиміле підпису І. Виговського

була готова запропонувати Виговському мир на умовах 1654 р. саме тоді, коли сталося непоправне — зрада з боку найближчого оточення українського гетьмана, того самого «клану Хмельницьких», дійсно небуденний «державотворчий потенціал» котрого викликає загалом заслужений захват у деяких сучасних українських істориків-державників. Дійсно — якщо члени цього доволі дивного «клану» і зраджували свого чергового лідера (І. Виговського, Ю. Хмельницького, Я. Сомка тощо), то робили це з розмахом, творчо і талановито — так, як це сталося восени 1659 р. Тобто з заманюванням і підступним вбивством політичних опонентів і завзятим обпльовуванням свого вчорашнього кумира, котрий, за їхніми ж колишніми словами, за козацьку Україну «свою голову смажив у війні з ляхами», а тепер виявився «польським запроданцем». І на якого так легко тепер було перекласти власну чималу частку відповідальності за криваву вакханалію терору і війни всіх проти всіх, яка затопила Україну в масштабах, небачених з часів початку Хмельниччини.

20 вересня 1659 р. неподалік Германівки (сьогодні Київська область) було зібрано «чорну» козацьку раду, на якій Виговському не вдалося нічого зробити і звідки він був змушений тікати; але вже той факт, що гетьман спробував вплинути на розлючений натовп, який в результаті вбив козацьких послів на сейм Сулиму і Верещаку, чимало говорить біографу Виговського про його характер (можливо, гетьмана надихав приклад покійного Богдана, котрий в 1651 р. у подібній же ситуації зумів-таки втихомирити власних козаків, які теж збирались рубати впень і польських послів, і свою ж старшину і гетьмана). Після ради в Білій Церкві, де

Ян II Казимир

гетьманом проголосили Юрія Хмельницького, Виговський не став чіплятися за владу, збирати залишки вірних найманців, кликати татар чи йти в Білорусію, де все ще партизанив проти московських військ його вірний полковник Іван Нечай. Він просто склав булаву, водночас прохаючи Юрія Хмельницького і тих, хто за ним стояв, повернути не величезні скарби (про золото Богдана, котре захопили в Чигирині старшини його сина, див. нашу біографію Тетері), а своїх захоплених в Чигирині дружину і маленького сина (це зрештою вдалося зробити, і родина возз'єдналась).

Вражає мстивість колишніх колег-старшин та царських посіпак до родини екс-гетьмана — крім репресій щодо його брата Данила, про мученицьку смерть котрого йшлося на початку нашого нарису, до Сибіру (Тобольськ, потім Якутськ)

було заслано *всіх* Виговських, котрих тільки змогли зловити прибічники Юрія Хмельницького, — двоюрідного брата Юрія, троюрідного — Василя, небожа Іллю тощо.

Вже не гетьман, Іван Виговський не одразу зійшов з політичної арени. Про нього пам'ятали всі — король Ян-Казимир, котрий надав Виговському посаду барського старости і необтяжливий пустий титул київського воєводи (Київ продовжували контролювати російські стрільці), котрий, правда, надавав його носію право титулуватись сенатором Речі Посполитої. Місцеперебуванням родини Виговських стає прикордонне з козацьким Правобережжям місто Бар, котре прибічники Виговського відстояли взимку 1659—1660 рр. від цілого сузір'я козацьких полководців Ю. Хмельницького (серед останніх були Іван Богун, Іван Сірко і майбутній наказний гетьман Остап Гоголь). Не всі козаки відцурались свого колишнього гетьмана — влітку 1660 р. Виговський взяв участь у Чуднівській кампанії на чолі двотисячної «дивізії» (про це згадував П. Гордон), у такий спосіб долучившись до другої грандіозної перемоги козацької, польської та татарської зброї над військами Московського царства за якихось два роки.

Проте це могло бути хіба що слабкою втіхою для вже немолодого гетьмана. Тим більше, що доля приготувала для лицаря сріблясто-чорного щита пронизливо-гіркий епілог. За найбільш розповсюдженою у вітчизняній історіографії версією, підле з точки зору тогочасної лицарської моралі (і абсолютно незаконне з точки зору будь-якого річпосполитського суду) вбивство Івана Виговського 16 березня 1664 р. в Корсуні жовнірами польського регіментаря Себастяна Маховського було результатом інтриг не когось іншого, як кума згаданого польського воєначальника, гетьмана Павла Тетері, ще одного представника такого близького — і зрештою такого фатального для родини Виговських «клану Хмельницького». Схоже, колишній добрий знайомий Виговського, Тетеря, втрачаючи владу, просто нищив усіх реальних і потенційних конкурентів. За гіркою іронією незбагненної долі, український козацький полководець, що долучився до кількох найграндіозніших перемог козацького війська середини XVII ст., загинув за наказом коронного полковника, котрий примудрився увійти до військової історії Речі Посполитої як полководець, що не виграв *жодної* битви.

Сріблясто-чорна нитка життя Івана Виговського обірвалась разом із сухим тріском мушкетного залпу, який перервав «Богородичний акафіст», що його читав перед своїм стрибком у вічність герой цього розділу. З цією ниткою була міцно сплетена ще одна — його дружини, Олени Стеткевич-Виговської, котра пережила чоловіка на якихось кілька тижнів і померла з туги, як записали очевидці. Доля дітей гетьмана і точне місце поховання подружжя невідомі.

Сумна доля «сарматського князя», або Про те, чи легко бути сином епічного героя
(Ю. Хмельницький)

Юрій Хмельницький, молодший син Богдана Хмельницького — гетьман, якому дісталось чи не найбільше лайки з боку найрізноманітніших істориків. У нескладній загалом справі засудження молодшого сина Богдана ніби змагалися козацькі літописці, польські хроністи, українські історики («народники» і «державники»), не говорячи вже про російських і радянських авторів. З їхніх праць можна довідатись про те, що Юрась був, мабуть, найневдалішим гетьманом з усіх, повним нулем у політиці, відзначаючись до того ж просто-таки огидним характером, і зрештою став просто психічно хворою людиною. Схоже, всі ці характеристики творились перш за все за найпростішим сценарієм — порівняльним. Забуваючи, що геть-усе в цьому світі відносне, чимало істориків свідомо чи несвідомо виходили з того, що молодший Хмельницький страшенно програвав «за всіма пунктами» своєму великому татові — як полководець (старший — геніальний тактик і гарний стратег, військові таланти молодшого досліджені слабко і, схоже, все ж не надто великі), як політик і дипломат («смак до політики» був у обох, але таланти, звісно, різного «калібру»), як керівник і «будівничий держави» (Юрій найчастіше характеризується епітетами «бездарний» і «слабовольний», що знову-таки дуже відносні поняття), зрештою, як коханець. До речі, щодо останнього делікатного моменту. Ясно, що на тлі трьох дружин гіперсексуального Богдана не одружений жодного разу Юрій виглядав у тогочасному брутально-військовому, маскулінному козацькому суспільстві ледь не якимось жалюгідним ченцем (яким він дійсно був протягом значної частини життя; чимало років Юрій також провів у в'язницях, де представниць прекрасної статі просто, скоріш за все, не було). Більше того — дотепер сторінками не те що жовтої преси, але й солідних наукових видань кочує запущена гострим на язик Самійлом Величком нічим не підтверджена плітка про те, що Юрась був... «з натури євнух» і тому не цікавився жінками та не міг мати дітей! Навіть такий солідний дослідник проблеми, як Я. Дашкевич, робить з цього далекосяжні висновки щодо сумного майбутнього клану Хмельницьких... Щоправда, Ю. Мицик, цитуючи турецькі джерела щодо останнього періоду життя Юрія, стверджує, що після багатьох років чернецтва та ув'язнення молодший Хмельницький зрештою вдарився-таки в дикий загул, ставши якщо не маніяком, то вже напевне садистом (причому таким, чиї вчинки і поруч не стояли з жалюгідними *реальними*, а не вигаданими походеньками відомого маркіза де Сада — див. нарис

Юрій Хмельницький

про Юрія у «Володарях гетьманської булави»).

Не претендуючи на глибину психологічного аналізу і на лаври доктора Зиґмунда Фройда, ми все ж спробуємо поставити проблему так: а чи просто бути сином прославленої вже за життя великої людини з непростим характером навіть у наш час, не те що в XVII ст.? Абсолютно очевидно, що над хлопчиком (щодо дівчаток у загалом патріархатному суспільстві діють дещо інші вимоги) з такої родини з самого народження буде тяжіти образ великого і непогрішимого батька, якого він несвідомо чи свідомо матиме наслідувати, аби стати принаймні не менш успішним у житті (що для нього набагато складніше, ніж у дітей звичайних батьків). Будь-який інший варіант розвитку подій сприйматиметься ним самим і оточуючими як жахливе й ганебне фіаско. Вже згаданого чинника достатньо, аби зламати не надто сильну волю і навіть заподіяти шкоди психіці багатьох (хоч і не всіх) дітей та підлітків (цікавий в сенсі історичних паралелей аналіз формування особистості англійського «колеги по нещастю» нашого Юрася, Річарда II, невдалого короля і теж нещасливого сина епічного героя, див. у Вівіан Грін, «Безумные короли», Ростов-на-Дону, 1997). До речі, а чи ставив хто-небудь із серйозних дослідників питання, чи була благополучною в абсолютно банальному розумінні цього слова родина великого Богдана? Нам здається, що ні, через кілька елементарних причин. Безліч разів описуваний холеричний темперамент гетьмана не міг не позначитись на внутрішньосімейних стосунках — відомо, що Богдан, який у припадках гніву рубав шаблею своїх полковників, нерідко тиранив і своїх синів, наражаючись на найбільший опір з боку старшого, Тимоша, свого улюбленця (якого все одно інколи лупцював і навіть погрожував судити козацьким судом, хоча потім швидко пробачав). Ясно, що, як будь-який холерик, старший Хмельницький досить швидко згасав і в цілому був усе ж не найгіршим батьком. Відомо також, що засновник Української козацької держави любив і вмів пити — думаю, читач сам зробить з цього певні висновки. Тепер щодо іншої великої пристрасті Богдана (йдеться, звісно, не про колекціонування зброї чи розведення голубів, хоча і це було не чужим для великого гетьмана). Як, по-вашому, сини Богдана (а всі вони — від першого шлюбу, з померлою десь у 1645—1647 рр. Ганною Сомко) мали реагувати на нашумілу на всю Річ Посполиту скандальну історію з новітньою Єленою Троянською? Відомо, що Тиміш мачуху просто ненавидів і з задоволенням її стратив з відома батька в 1651 р. Маємо велику підозру, що Юрась, якому на момент смерті матері і нового батькового одруження виповнилось 5 чи

максимум 7 років, відчував щось подібне. Кращі, але теж непрості стосунки склались у дітей Богдана з їхнім владним дядьком по матері Якимом Сомком, а також із родичами їхньої нової мачухи Ганни Золотаренко, з якою Богдан одружився в тому-таки 1651 р., з родиною Виговських, що також породичались із Хмельницькими, тощо.

За нашою версією, син Богдана, народжений десь у 1640—1641 рр., цілком міг бути зовсім не якимось латентним садистом, дурником чи євнухом, а просто звичайним спокійним хлопчиком-інтровертом (на відміну від свого енергійного старшого брата), який до того ж відзначався слабким здоров'ям і не зазнав аж надто великої батьківської любові (рання смерть матері, зрештою майже постійна відсутність батька). Результатом міг стати цілий букет комплексів, занижена самооцінка, відсутність упевненості в собі — вади, фатальні для публічної людини (політика, полководця). Недарма сучасники описували молодого Юрія як сором'язливого, скутого невисокого юнака звичайної зовнішності, надзвичайно побожного і не дуже впевненого в собі (можлива разюча «трансформація» Хмельниченка в останні роки життя непогано вкладається в нашу гіпотетичну схему, будучи якраз по-своєму логічним наслідком всього вищезазначеного).

Але, підозрюємо, все могло бути навіть ще сумніше — Юрій міг бути просто приречений на таку собі роль інтровертного, зосередженого на собі хлопця частково й зовнішніми обставинами, бо був... не улюбленим (хай і «проблемним», первістком), яким міг бути Тиміш, а таким собі запасним спадкоємцем у великій грі свого великого батька! Адже за життя дійсно талановитого, хоч і добряче ідеалізованого багатьма українськими істориками Тимоша Юрій розглядався як звичайний молодший син у середньовічній лицарській родині за немудрящою схемою — старший повинен стати воїном і політиком, тим більше має до того хист, молодший — піти в ченці (аби зробити хай не таку блискучу, але прибуткову духовну кар'єру). Проте невблаганна доля змішала всі карти великого й азартного гравця — і йому, якщо він хотів продовжити свою династійну гру, довелось дуже швидко робити нову ставку — на Юрія, намагаючись зліпити з нього заміну його загиблому старшому братові. Проте зробити цього в повному обсязі Богдан просто не встиг — його спіткало «прокляття» багатьох середньовічних і ранньомодерних володарів — умерти, залишивши неповнолітнього спадкоємця (зауважимо — жоден український гетьман влади в 16 років не отримував, та ще й до того ж у такий критичний для всієї держави момент). Спробуємо ж не забувати про все вищезгадане при розгляді важкого й грішного життя сина Богдана.

Тепер час зібрати докупи факти. Юрій — наймолодший син Богдана Хмельницького, на момент Чуднівської кампанії і Слободищенського трактату (1660 р.) йому, за польськими джерелами, було близько 20 (звідси 1640-й чи 1641 р. як рік народження героя цього розділу). Щодо освіти, яку здобув молодший Хмельницький, зацитуємо Ю. Мицика (нарис з «Володарів гетьманської булави»): «Молодий гетьманич дістав непогану домашню освіту, був добре обізнаний із Святим Письмом, міг читати й писати не лише українською, але й церковнослов'янською, польською, грецькою та латинською мовами, хоч і поступався в цьому відношенні своєму батькові [О леле! І тут поступався! Ну, може, хоч на кобзі Юрій грав краще за свого ідеального епічного тата? От знайти б

тільки якогось цікавого документа на цю тему. — *Д. Ж.*]. Вчився Юрій Хмельницький і в Києво-Могилянському колегіумі, але недовго, бо через погіршення здоров'я [чим з дитинства хворів Юрій, не зовсім ясно. Найчастіше згадують про ймовірну епілепсію — саме її припадки багато що можуть пояснити в діяльності молодшого Хмельницького — та «приступи іпохондрії». — *Д. Ж.*] Богдан повернув сина до Чигирина. Пізніше, вже як гетьман, Юрій Хмельницький ствердив батьківський привілей колегіуму, зазначивши, що він сам був колись його учнем. Відомо також, що одним із вчителів гетьманича у колегіумі був видатний український письменник, філософ й теолог Іоанникій Галятовський. Повернувшись додому, Юрій Хмельницький продовжив науку. В одному з документів 1656 р. називається ім'я домашнього вчителя гетьманича — ченця Києво-Печерської лаври Іларіона Добродіяшка».

За однією малоймовірною версією, саме Юрія було побито під час сумнозвісного наїзду Чаплинського на хутір Суботів (хоча частіше українські автори говорять у цьому контексті про Тимоша або й про зовсім невідомого нам ближче сина Богдана — інколи його чомусь називають Остапом, якого не просто побили, а навіть убили слуги його особистого ворога). Окремі відомості про гетьманича з'являються після 1653 р., тобто після смерті при обороні Сучавської фортеці Тимоша Хмельниченка, що ніби підтверджує наш наведений вище здогад про ставлення Богдана до синів. Інколи Юрія залучали до проведення військових походів — звісно, під опікою досвідчених козацьких полководців. Під час фатальної хвороби Богдана при Чигиринському дворі все голосніше говорили, що гетьман прямо наполягає на кандидатурі свого сина як спадкоємця — всупереч усім козацьким традиціям. Але що вони значили для «Богом обраного», який готувався до зустрічі з Творцем? За версією М. Грушевського, яка ґрунтується на російських джерелах, Юрій з квітня по серпень 1657 р. офіційно титулувався гетьманом (спочатку разом зі своїм хворим батьком, а після його смерті 6 липня — самостійно). Можливо, Богдан дійсно сподівався, що під опікою його надійного соратника Івана Виговського Юрій стане справжнім гетьманом і продовжить справу батька. Проте по смерті Богдана значна частина старшини, зокрема й членів «родинного клану Хмельницьких», зробила ставку на Виговського — саме його обрала гетьманом козацька рада, спочатку таємна, із залученням найдовіреніших осіб, а 21 жовтня 1657 р. загальна старшинська, під Корсунем. Не виключено, що Юрій затаїв образу на родича (брат новообраного гетьмана, Данило, був чоловіком старшої сестри Юрія, Олени), хоч і писав в одному з листів про себе як про людину, «молодшу і слабшу розумом», ніж Виговський. Історики висувають різні гіпотези щодо того, чи планувалось зробити Виговського тимчасовим гетьманом — регентом при неповнолітньому Хмельницькому, чи ні, але головне, що булава потрапила до надійних рук, які просто так її б не випустили. Певну роль зіграли і фатальні Богданові скарби (докладніше про них — див. біографію Тетері), частину яких взяв Виговський як родич. Ю. Мицик логічно припускає, що вогник конфлікту між Виговським і Хмельницьким роздмухала опозиційна щодо Івана Остаповича частина старшини, яку мали б насторожити «вже тоді помітні психічні вади характеру Юрія Хмельницького, котрі повинні були б застерегти

А. Ван Вестерфельд. Прийом Янушем Радзивіллом послів Богдана Хмельницького. 1651 р.

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану

прихильників його обрання гетьманом: надмірне честолюбство та егоїзм, нещасливо поєднані з надмірними вразливістю та неврівноваженістю, з підозрілістю та слабкою волею». Але ж ті самі психічні вади — а скоріше просто певні риси характеру (крім, звісно, «слабкої волі») були притаманні й батькові гетьманича! І їх чомусь найчастіше вважають чеснотами або ставляться до них значно поблажливіше, коли йдеться про Богдана.

Чи то через намови старшини, чи й через власну нелюбов до Виговського Юрій починає все активніше брати участь у інтригах проти гетьмана. Не дивно, що частина старшини у міру падіння популярності Виговського все частіше згадувала про сина Богдана, який, здавалося б, ідеально підходив на роль маріонеткового гетьмана. На чолі змови стояла група козацької старшини, ядро котрої належало до того ж «клану Хмельницьких», і яка висунула своїм формальним лідером Юрія (фактичним лідером був його рідний дядько, Яким Сомко, а також дядько нерідний — брат мачухи Юрія Ганни Золотаренко Василь, переяславський полковник Тиміш Цицюра, Іван Богун, колишній слуга Богдана і майбутній гетьман Брюховецький). Ця старшина, переважно лівобережна (крім Богуна), вирішила спробувати зробити нову ставку на московського царя — чи навіть спробувати обійтися без жодної протекції, як вважає Т. Яковлєва.

Повстання проти Виговського розпочав у Переяславі Т. Цицюра, котрий почав убивати прихильників Виговського. Після цього заколотники взяли Ніжин, Корсунь, Чернігів. Потім старшинський виступ охопив значну частину Лівобережжя.

Про його початок було повідомлено царським військам і невдовзі царського воєводу Ромодановського, який виступив у напрямку на Полтаву та Пирятин. Гетьманом було проголошено Юрія Хмельницького, хоч офіційно його обрали пізніше, а наказним гетьманом став Яким Сомко. У середині вересня 1659 р. в Германівці на Київщині зібралася загальна козацька рада, з якої Виговський ледь утік, оголосивши про те, що зрікається булави, а кількох його прибічників було зарубано. Та ж рада обрала Юрія Хмельницького гетьманом. Не бажаючи розривати відносин з королем Яном-Казимиром, Юрій Хмельницький заявив і про свою вірність цареві. Нові вимоги, які висувала українська старшина, повинні були конкретизувати деякі пункти Березневих статей. Однак царський уряд зовсім не збирався дотримуватися договору, тим більше розвивати його в дусі рівноправності обох партнерів. Результатом став так званий «другий Переяслав» — прийняття Юрієм Хмельницьким та його старшиною фальсифікованих 14 пунктів, які нібито мали повторювати договірні статті Богдана Хмельницького, а насправді були їх переробкою в бік посилення царської влади над козацькою Україною, яка тепер перетворювалась на значно залежнішого васала. Коштом послаблення автономних прав України гетьман і його оточення намагались домогтись приєднання нових територій — для цього на наступний, 1660 рік було заплановано широкомасштабну кампанію в дусі 1654—1655 рр., коли спільні дії українсько-російських військ призвели до страшного спустошення Речі Посполитої, поставленої на межу краху. Називати захоплення західноукраїнських і білоруських земель військом Московської держави і українськими козацькими полками «визволенням України від загарбників» ми не вважаємо за потрібне, як би цього не хотілося гіпер-

патріотично налаштованим українським історикам. Адже населення Львова, а тим більше литовських, малопольських чи білоруських міст навряд чи вбачало в козаках і росіянах своїх «визволителів» — селяни ж користувались будь-яким вторгненням на їхні землі, аби не виконувати «послушенство» (проте це не означає, що, наприклад, шведські війська під час «Потопу» йшли визволяти українських чи польських селян). У стилі кампаній 1654—1655 рр. українсько-російські війська діяли двома великими угрупованнями. Перше складалось із 15—20-тисячної армії Василя Шереметєва і такої ж кількості козацьких військ наказного гетьмана Тимофія Цецюри (цифра в 40—60 тисяч вояків у Шереметєва нам видається перебільшеною. Надійний очевидець подій з польського боку, який приймав капітуляцію росіян, Патрік Гордон, пише про 15 тисяч росіян і стільки ж козаків Цецюри). Другим «ударним кулаком» мав керувати сам Юрій Хмельницький — він нібито мав до 40 тисяч козаків (можливо, теж дещо перебільшена цифра) і повинен був наступати на Волинь, де об'єднатись із Шереметєвим. Подібний план міг спрацювати у виконанні Богдана Хмельницького і за відсутності у Речі Посполитої таких непоганих воєначальників, як старий великий коронний гетьман Станіслав «Ревера» Потоцький і особливо польний гетьман Єжі Любомирський, якому по праву належить більша частина слави за блискуче виграну кампанію 1660 р., що стала для його держави справжнім порятунком на певний час. Війська Речі Посполитої воскресли, мов фенікс із попелу — не надто численні (близько 17 тисяч кінноти і піхоти, за Гордоном, причому 2 тисячі складали козаки під проводом Івана Виговського), але мобільні і добре навчені, вони спирались ще й на 40-тисячний татарський допоміжний корпус. Всі розмірковування на тему невигідності зовнішньополітичної обстановки для Москви і Чигирина в 1660 р. на відміну від 1655 р., вигідності її для Варшави і нестачі військ у Шереметєва, Цецюри та Юрія Хмельницького нам здаються відверто надуманими — просто, як це не прикро для української проросійської старшини та російського командування, вони елементарно недооцінили ворога і переоцінили власні сили, за що жорстоко поплатились. На цей раз українсько-російські сили були в цілому рівні за чисельністю ворожим військам, програючи в якості кінноти важкій «гусарії», «панцерним ротам» та легкій татарській кінноті — а перемагати за таких умов кварцяні війська Речі Посполитої вміли лише лічені українські гетьмани і ще менша кількість російських воєвод XVII ст. Річпосполитське командування стратегічно і тактично переграло своїх опонентів — фактично дійсно, як вважає Ю. Мицик, відбулось щось на зразок Зборівської кампанії 1649 р., але з точністю до навпаки — Любомирський виступив у ролі Хмельницького, в результаті чого російські та українські війська були оточені і розбиті ним поодинці. Паралельно було зроблено все, щоб використати незадоволення козаків вимушеним Переяславським договором 1659 р. і перетягти їх на свій бік. На Любомирського і Потоцького працювала також незгода і взаємна недовіра між козаками і росіянами — Шереметєв, який обіцяв привести своєму царю польського короля в срібних ланцюгах, навіть хвалькувато і відверто нахабно сказав про Юрія Хмельницького, що «цьому гетьманчику треба йти гусей пасти, а не воювати» (у стилі Станіслава Жолкевського, який перед фатальною

Олексій Михайлович Романов

для себе Цецорою теж не хотів «воювати разом із Грицями-свинопасами», тобто козаками).

Не витримавши тиску противника в боях під Любаром, Василь Шереметєв відступив до міста Чуднова, де став табором у середині вересня. Туди поспішив і Юрій Хмельницький. Частина війська на чолі з «Реверою» Потоцьким залишилася під Чудновом, а друга, більша, на чолі з Єжі Любомирським, була кинута наперерізь Юрію Хмельницькому, що поспішав на з'єднання з Шереметєвим, і зненацька атакувала козаків під Слободищами. За українською літописною традицією, в розпал запеклої битви деморалізований Юрій Хмельницький замість організації оборони став молитися і навіть дав обітницю постригтися в ченці, якщо йому вдасться вийти живим з бою. Козаки протримались до ночі, відбиваючи атаки німецької та угорської піхоти Любомирського, а полковник Лісницький, колишній прихильник Виговського, порадив розгубленому Юрієві почати переговори — до того ж закликав з польського табору і Іван Виговський. Переговори вів Петро Дорошенко, і вони увінчались укладенням 17—18 жовтня Чуднівської (Слободищенської) угоди, яка стала фактичним підтвердженням Гадяцького трактату, але без найважливішого пункту — про Велике князівство Руське.

Коли про укладення Слободищенського трактату дізнався Т. Цицюра, його козаки почали масово перебігати до польського табору (козацький табір був відділений від російського земляним валом) — на момент капітуляції Шереметєва їх у нього лишилось 8—9 тисяч. Сам Цицюра теж перейшов до Станіслава Потоцького. Зрештою Шереметєв капітулював, а його вояки були в порушення угоди про капітуляцію взяті в полон татарами. Сам Василь Шереметєв пробув у татарському полоні більш ніж 20 років, поки не був викуплений.

Слободищенська угода, підписана за екстремальних умов, не принесла козацькій Україні спокою та усталеного міжнародного статусу. На молодого гетьмана намагались «повісити всіх собак «у вигляді постоїв коронного війська, спроб повернення шляхтичів до своїх маєтків з метою змусити селян виконувати повинності тощо. Внутрішній надлом, який стався в характері Хмельницького після Чуднівської кампанії, не міг не призвести до посилення його тотальної недовіри до всіх — і зневіри у власних силах. При цьому уряд Речі Посполитої, розуміючи колосальний пропагандистський ефект від імені Хмельницького, намагався зробити все, знешкодити спроби Виговського чи владного дядька Юрія, Якима Сомка, взяти в свої руки булаву. На козацькій раді 9 листопада 1661 р. Юрія Хмельницького було

вирішено залишити гетьманом. Проте дуже швидко виникла чергова опозиція проти гетьмана, яку активно підтримав царський уряд. На чолі опозиції став багато разів згадуваний нами Яким Сомко, котрий оголосив себе наказним гетьманом. Йому допомагали сини М. Пушкаря, Василь Золотаренко. Фактично частина «клану Хмельницьких» відверто виступила проти Юрія, зрадивши його. Спроби Юрія Хмельницького придушити «виступ дядьків» закінчилися невдачею. Він не зміг взяти ні Переяслава, ні Ніжина і повернувся до Чигирина. Віддамо належне сину Богдана — він відчайдушно намагався впоратись із зрадливими родичами, здійснивши навесні 1662 р. нову спробу походу на Лівобережжя, яка закінчилась повним провалом. Щоправда, і Сомкові не вдалося закріпитися на правому березі, полки котрого все ще підтримували свого молодого гетьмана. Не мали успіху і спроби Юрія встановити тісніші відносини з Річчю Посполитою та нормалізувати хоч якось відносини з Московською державою. Проте обидві держави прагнули максимального ослаблення козацької України, сподіваючись згодом остаточно включити якомога більше її територій до свого складу. Допомога Криму як завжди коштувала дорого як матеріально, так і в сенсі втрати гетьманом престижу — от тільки неясно, чому дозвіл Юрія брати ясир татарам на Правобережжі в 1662 р. вважається «вчинком, який навіки зганьбив його ім'я» (Ю. Мицик), а такі самі вчинки його великого батька, які знайшли відображення в народній пісенній творчості, проминаються скоромовкою. До речі, деякі радянські автори йшли навіть на відверту підтасовку фактів, вважаючи, що всі негативні згадки в українському фольклорі прізвища Хмельницький пов'язані лише з Юрієм і жодною мірою — не з Богданом, котрий нерідко розплачувався за татарську допомогу українським ясирем (хоча б у ході Зборівської кампанії 1649 р.). Подібні дії батька і сина Хмельницьких абсолютно неприпустимі для народних героїв чи державотворців у давньому або сучасному примітивізовано-міфологізованому трактуванні, але досить зрозумілі для тогочасних політиків і захисників інтересів перш за все козацького стану, для яких, як це не цинічно прозвучить, втрата кількох тисяч селян ще не була катастрофою, хоч і могла стати неприємним чинником певного зменшення популярності.

Восени 1662 р. остаточно деморалізований поразками і зрадами родичів син Богдана скликав старшинську раду в Корсуні. Пославшись на заслуги Богдана Хмельницького, він сказав, що не може йти його шляхом через молодість та недосвідченість, через брак фортуни, яка рідко покидала батька. До речі, цей момент варто досліджувати далі — уявлення про особливу харизму й «успішність» середньовічного володаря має колосальну кількість порівняльного матеріалу, що стосується політичної та військової культури Давньої Русі, Скандинавії, Візантії тощо. Нам здається, що вихований ченцями хворобливий і глибоко віруючий юнак цілком міг вбачати прямі прояви Господньої волі в своїх невдачах як політика та воєначальника — адже навіть такий блискучий і впевнений у собі український політик тієї ж суперечливої доби бароко, як Іван Мазепа, зрештою кинув на скривавленому згарищі Батурина характерну фразу щодо провалу свого задуму — «не дав Господь...»). Юрій заявив також про бажання скласти гетьманські повноваження і піти в ченці, порадивши старшині прийняти турецьку протекцію, якої колись

прагнув його батько. Як відомо, після зречення Юрія гетьманом Правобережжя став ще один представник «клану Хмельницьких» Павло Тетеря, і боротьба в середовищі української правлячої еліти, що перепліталась із внутрішньоклановим протистоянням, вилилась у звичайне усунення ним конкурентів (Богуна, Виговського тощо — див. біографію Тетері). Так само діяв колишній слуга Богдана Іван Брюховецький на Лівобережжі — у боротьбі з ним склали голову амбітні дядьки Юрія, Яким Сомко і Василь Золотаренко. Думка багатьох козаків про сина Богдана в цей час була не з найкращих саме через його схильність залишити політичне «поле бою». «Хай іде до чорта, як з нами не хоче жити, а злякавшися, клобуком покриває голову. Ми знайдемо такого, що сам буде держати наші вольності», — тобто справа була не стільки в здібностях Юрія, скільки в браку політичної волі і небажанні битись за фатальний спадок Богдана. Автор цього нарису не має ані найменшого бажання судити сина Богдана за його вибір — адже кожен має право на свою власну відповідь на вічне питання данського принца, що шляхетніше: піддатись морю бід і страждань, які несе з собою доля, спробувати ухилитись від них чи стати проти них зі зброєю в руках...

Після обрання гетьманом Тетері Юрій Хмельницький постригся в ченці та під іменем Гедеона (чернече ім'я найчастіше починалось на ту ж літеру, що й світське, а ім'я Юрій в ті часи розглядалось як варіант імені Георгій) знайшов притулок в Ірдинському монастирі в Корсуні, де невдовзі став архімандритом (поширена в європейському середньовіччі практика стосовно принців та аристократів високого рангу). Як духовна особа досить високого рангу та нащадок славетного роду Юрій продовжував брати участь у політиці, хоч і в меншому масштабі. Після смерті київського митрополита Д. Балабана частина духовенства та старшини підтримала кандидатуру Й. Нелюбовича-Тукальського на вакантний митрополичий престол, частина ж, зокрема і П. Тетеря, Антонія Вінницького. У Білій Церкві в переддень великого походу Тетері та короля Яна-Казимира на Лівобережжя Юрій-Гедеон Хмельницький бачився з королем і виголосив перед ним промову латиною. Як відомо, похід 1663 р. закінчився стратегічним фіаско, і Тетеря, позиції котрого були дуже послаблені, почав відверто усувати конкурентів — у ході цієї чистки було заарештовано і Юрія Хмельницького та вищезгаданого єпископа Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Навряд чи Юрія врятувала «відсутність проти нього прямих доказів» у зраді і злочинних намірах проти короля і Тетері — їх не було і проти Богуна. Скоріш за все, сина Богдана врятувало його походження. Юрія та Тукальського на основі королівського указу ув'язнили в знаменитій фортеці Мальборк (Марієнбурґ) у Східній Пруссії — колишній резиденції магістрів Тевтонського ордену (це була перша, але не остання тюрма сина Богдана). Звільнено українських політв'язнів було в 1667 р., після укладення відомого Андрусівського перемир'я між Москвою і Варшавою. З Варшави, куди їх запросили, обидва згодом переїхали до Чигирина десь восени 1667 р. — Тукальський став-таки митрополитом і наближеною людиною нового гетьмана Петра Дорошенка, а Юрій Хмельницький повернувся до свого монастиря.

Викладення всіх карколомних перипетій і пригод в житті «отця Гедеона» було б надто довгим для нашого невеличкого нарису — зауважимо лише, що Юрій

Хмельницький повернувся з монастиря до політики — спочатку підтримавши Дорошенка, беручи в січні 1668 р. разом із митрополитом Тукальським участь у Генеральній раді Українського гетьманату, де мало вирішуватися питання про прийняття османського протекторату. У своєму виступі перед козаками він підтримав політику П. Дорошенка, сказавши, що «батьківські всі скарби відкопає і татарам плату дасть, тільки б під рукою великого государя і королівської величності не бути». У березні російський воєвода в Києві П. Шереметєв повідомляв до Москви, що «найбільше Юраско Хмельницький Дорошенка намовляє… в підданстві у турського царя і в послушанні кримського хана [перебувати. — *Д. Ж.*]» (цит. за працею Т. Чухліба, див. наш список літератури).

Проте вже за кілька місяців Ю. Хмельницький порвав з Дорошенком і перейшов на бік його супротивника М. Ханенка, якийсь час розглядаючись як один із претендентів на булаву. У середині жовтня 1668 р. Ю. Хмельницький був захоплений у полон турецьким загоном, який допомагав Дорошенку в битві з військами Ханенка під Стеблевом. Деякий час він перебував у Кальницькій в'язниці під охороною татар, після чого його відвезли спочатку до Криму, а потім до Туреччини, де ув'язнили в ще одній знаменитій фортеці-в'язниці — замку Єдикале (замку Семи веж), де й пробув кілька років (згадаймо, колись у Стамбулі був полоненим і його батько — чергова паралель доль обох Хмельницьких, яка вже навіть не дивує автора цих рядків). Існує записана в XIX ст. легенда про спробу втечі молодшого Хмельницького з Єдикале — згідно з нею, Юрій ледь не втік з башти, але невдало впав і не зміг дістатись французького корабля (зауважимо, що, крім того, що це може свідчити на користь сильного характеру «безвольного» Юрія, тут може мати місце відбиток якоїсь реальної інформації про спробу організувати Хмельниченку втечу — таку, як колись у 1617 р. успішно організував секретар французького посольства в Стамбулі для українського князя-авантюриста Самійла Корецького). Схоже, османські правлячі кола тримали Хмельницького-молодшого як такого собі політичного «туза в рукаві» — про запас. Чутки про Юрія Хмельницького періодично поширювалися по Західній та Центрально-Східній Європі, привертаючи певний інтерес тогочасної преси.

Незадоволення султана надто самостійною політикою і «потрійною грою» П. Дорошенка (див. його біографію) призвело до реалізації плану із «задіянням» Юрія Хмельницького. Десь близько 1670 р. Юрія перевозять до Акермана, дозволивши йому спілкуватись із козацькими лідерами — Сірком, Суховієм тощо. Але це листування не мало успіху, і Хмельницького повернули до Стамбульської в'язниці.

На початку 1676 р., відразу ж після отримання звістки про бажання П. Дорошенка прийняти царську протекцію, султан Мехмед IV надав Ю. Хмельницькому гучний титул «князя малоруської України і вождя Війська Запорозького». У деяких документах він також виступав як «князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького», «князь Сарматії, Малої Росії і України, вождь Війська Запорозького», «князь Малоруської України і вождь Війська Запорозького», «князь України», «князь Руський», «князь Малоросійський» тощо. Як засвідчувала турецька хроніка Рашида-Ефенді, Хмельницький був запрошений до великого візира, одягнений

в оксамитовий ковпак і шубу, підшиту соболями. «Князю» Сарматії — цей термін ще вживався щодо Польщі та України (про український варіант так званого «сарматського міфу» див., наприклад, Н. Яковенко. Латина на службі києво-руській історії / Паралельний світ. — К., 2002) — були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатка і письмовий привілей (фірман) султана на право володіння Правобережною Україною. Як зазначає Т. Чухліб, «на печатці Ю. Хмельницького зображувалася постать вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом і надпис навколо — «Печать князівства Малоруського». Згідно з повідомленнями польського резидента у Стамбулі, там був трохи інший напис: «Юрій Хмельницький Князь удільний руський». Згодом вона невідомим чином перейшла до І. Самойловича, а той її «при собі затримав, не відсилаючи до великого государя, на якій погоня і князівство Малоруське зображено». Тобто вершник — це ніби варіант загальновідомого литовського державного герба «Погоня»... Повернення Юрія Хмельницького на політичну арену викликало широкий розголос, що зафіксували тогочасні газети Бремена, Цюріха, Лейпцига, Ґданська.

13 лютого 1676 р. Ю. Хмельницький, перебуваючи в Едірне (Адріанополі), видав універсал, в якому закликав усі стани українського суспільства підкоритися його владі. Активну допомогу «князю» надали його прихильники — Євстафій Гиковський (Астаматій), І. Яненко-Хмельницький (родич Юрія) тощо.

Поява в Україні «сарматського князя» («dux Sarmatiae», «princeps Sarmatiae») з турецьким військом занепокоїла і Москву, і Варшаву — навіть самий титул Юрія, тонко продуманий турецькими «політтехнологами» з можливою участю самого Хмельниченка, який зрештою мав непогану класичну освіту, підкреслював його претензію на сарматську (фактично річпосполитську) спадщину, водночас будучи дуже неприємним і для самопроголошених володарів усієї «Великия, Малыя и Белыя Руси»! Не дивно, що російські і польські посли домагались від султана, аби Юрія перестали титулувати таким чином. Кілька слів про повне ім'я Хмельницького-молодшого — Юрій-Гедеон-Венжик. Якщо з першим і другим ніби все ясно (див. вище), то Венжик викликав чимало дискусій в середовищі науковців. Докладніше про це — див. наш перший розділ, ту його частину, де йдеться про міфічного українського гетьмана Венжика Хмельницького. Тут скажемо лише: той досить дивний факт, що Юрій якимось чином прилучився до гербової групи «Венж» (або «Венжик»), який нібито був у його далеких предків, ще чекає на свого дослідника. Тим більше, що, за деякими даними, Ян-Казимир дозволив Юрію користуватись гербом «Масальський» (у лазурному полі золота літера «М», увінчана хрестом. Суто родовий — осібний — герб роду руських князів Масальських, жалувався не родичам цих князів лише в одиничних випадках).

«Тріумфальне» повернення «сарматського князя» на свою батьківщину відбулось 29 червня 1677 р., коли Ю. Хмельницький з невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагіма-паші (прозваного Шайтан-пашею за відвагу, виявлену при епічній облозі венеціанської фортеці Кандія) вирушив під свою колишню столицю Чигирин, «відвойовувати свій і батьківський спадок». Турецьке керівництво навіть розсилає

від імені Хмельницького універсали, де відзначалося, що населення має підкорятися султану і його наміснику. Історія Чигиринських походів 1677 та 1678 рр. добре відома. В ці роки Ю. Хмельницький звертався до польської влади з вимогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які були надані йому султаном. Перший похід завершився відступом турків, татар та їхніх союзників від нескореного Чигирина, який обороняли українські козаки Самойловича та російські полки. Не зовсім ясно, як треба розуміти відоме повідомлення про сумний стан Юрія під час цього походу — «три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскера [османського головнокомандувача, тобто Ібрагіма-паші. — *Д. Ж.*]: «Хіба я винен, що козаки не дотримують слова». Хмельниченка було серйозно поранено в бою чи загострилась якась його давня хвороба чи травма? Якась виразка, туберкульоз чи ще щось як результат тривалих ув'язнень? Гемофілією, коли можлива тривала нестримна кровотеча, подібно до сина останнього російського імператора, Хмельниченко ніби не страждав, але напевне і про це твердити теж не можна. У розпачі Юрій, свідомий своєї малопочесної ролі, говорив, що краще б його залишили у в'язниці, ніж він мав би гетьманувати над пустелею...

Більш вдалим для Османської імперії виявився другий Чигиринський похід (червень—серпень 1678 р.), під час якого і розгорнулася основна діяльність правителя Українського князівства — Юрій листувався з королем Яном Собеським, його загони брали участь в обстрілі й штурмі Чигирина, який зрештою зруйнували самі обложені та війська нового турецького сераскера, великого візира Мустафи Кепрюлю (Кара, тобто Чорного Мустафи), якого Юрій мав добре знати ще в Стамбулі. Важко сказати, що відчував молодший Хмельницький, дивлячись на епічну загибель старої козацької столиці, де колись гетьманували він і його батько...

Кривавим було повернення «князя» до своїх володінь. Спочатку воно було навіть успішним — реальність своєї влади маріонетковий правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши з турецькою допомогою непокірне місто. Налякані долею канівців, Черкаси, Корсунь, Мошни і Жаботин невдовзі визнали владу Юрія та його наказного гетьмана І. Яненка. Владарював «сарматський князь» в дусі свого батька, до того ж прислухаючись до «корисних» (на жаль, не для козацької України) порад Кара-Мустафи — так, свого дорадника і наказного гетьмана, успішного полководця і дипломата Астаматія за відмову визнати владу султана над відвойованими ним кількома містами Правобережжя Хмельниченко власноруч порубав на шматки, та ж доля спіткала полковника Вареницю, родича князя Яненка було ув'язнено на якийсь час. Чим не дії нестримного в проявах люті Богдана в мініатюрі?! Історія дійсно має звичку повторюватись, але не завжди у вигляді фарсу — часто у вигляді нових і нових трагедій.

Землі, підконтрольні Юрію, вже були надзвичайно спустошені внаслідок безперервних воєн. Спроби Юрія заселити їх шляхом згону населення з Лівобережжя наразились на подібні ж дії лівобережного гетьмана Самойловича. Нову столицю правобережного гетьманату Немирів оточувала спустошена територія з поодинокими містами. Активні вимоги Юрія повернути під турецьку владу міста Пра-

Кам'янець-Подільський

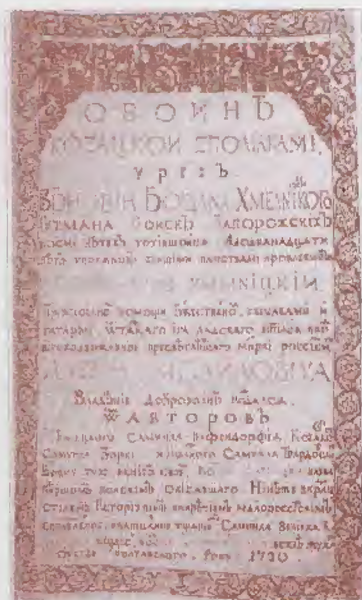
вобережжя викликали роздратування Яна Собеського, який відверто затягував виконання умов миру з султаном, виставляючи як привід вимогу до Хмельницького, щоб той припинив підписувати свої листи до нього як «приятель, друг і брат» польського короля, котрому, мовляв, він і близько не міг бути рівнею. Можливо, гнів Юрія в цій ситуації могли заспокоїти хіба що спогади про голову старшого брата короля Яна III, Марека, принесену козаками і татарами старшому Хмельницькому разом із головою коронного гетьмана Мартина Каліновського на кривавому Батізькому полі 1652 р.

У листопаді 1678 р. Ю. Хмельницький ще перебував у Немирові разом з невеликою кількістю козаків (близько півтори тисячі чоловік) та тисячею татар. Не може не вражати активність «князя сарматського» у безнадійній, по суті, ситуації — так, за його наказом невеликий загін на чолі з Яненком намагався відвоювати у лівобережного гетьмана Самойловича Іркліїв з навколишніми селами, щоправда, невдало.

На початку 1679 р. Хмельницький знову видав універсали до жителів українських міст і містечок, закликаючи коритись йому і його сюзерену, султану. На спроби польської сторони перетягти його на свій бік син Богдана відповідав, що, мовляв, краще пити каву турецьку, ніж пиво німецьке (натяк як на той факт, що Юрій не забув ув'язнення в Марієнбурзі, так і на те, що він, перебуваючи в Туреччині, полюбив загалом невідомий ще в Європі напій). Планований похід «сарматського князя» на Київ не відбувся, від Юрія тікало населення і прибічники — останній родич, Іван Яненко, втік у 1679 р. до поляків, побоюючись (небезпідставно) зазнати долі Астаматія та Варениці.

Протягом 1680—1681 рр. Юрій Хмельницький вимагав від польського коменданта Білої Церкви здачі фортеці, також погрожував польському королю «знести його міста мечем», але те, від чого могли дрижати коліна польських комісарів на учтах у Чигирині, коли Богдан напідпитку похвалявся «загнати ляхів за Віслу», мабуть, викликало вже дещо іншу реакцію тепер, коли те саме грозився зробити його нещасливий син (аналогія, навіть текстуальна, насправді не може не вражати — в одному з листів цього часу Юрій, якому вже не було чого особливо втрачати, «прозоро натякав» Собеському, аби той «сам з усім народом польським за Віслу відійшов, як кукіль і полова від пшениці з вітром і димом і порохом з Русі вивіявся...»). Від Юрія зрештою почали тікати волоські найманці, його спроби оселитися в зруйнованому дощенту в 1678 р. Чигирині могли породити хіба що народні легенди

О ВОЙНѢ
Козацкой з Поляками,
чрез
Зиновія Богдана Хмелницкого
Гетмана Войск Запорожских
...
1720.

Титул літопису С. Величка. 1720 р.

Фрагмент карти України, складеної Г.-Л. де Бопланом у 1648—1650 рр.

С. Васильківський. Бій запорожців з татарами

про пошуки «проклятим сином» Богдана батьківських скарбів.

Наша розповідь про «сина епічного героя» добігає кінця. Яким має бути її епілог? Щось типу: «Повний честолюбних намірів, але без реальної влади, недолугий нащадок великого гетьмана зустрів усе зростаючу ненависть подільського населення, що врешті-решт призвело його до тяжкої депресії. Юрій усе частіше почав шукати забуття у вині та розгульному житті, став хворобливо підозрілий і жорстокий, почав розправлятися навіть зі своїми найближчими сподвижниками» (Ю. Мицик), кульмінацією чого стала сумнозвісна, відверто негарна і просто жахливо «неполіткоректна» (з багатьох причин) історія з сином єврейського купця і работоргівця Оруна, який продавав українок до турецьких гаремів і насмілився не заплатити «князеві-рекетирові» податку з цього в усі часи прибуткового бізнесу, і його дружиною, по-звірячому закатованою слугами «сарматського князя» за «гріхи» її чоловіка. Але зрештою ця скандальна версія про відкриту (чи таємну?) страту Юрія Хмельницького на Турецькому мості в Кам'янці-Подільському (чи в Стамбулі?) в 1681 чи 1685 р. османською владою, що, мовляв, хотіла продемонструвати місцевим українцям свою «справедливість і безсторонність», не є дотепер стовідсотково доведеною, і не всі історики її беззастережно приймають. Висловимо своє припущення: а чи не є вперте наполягання саме на цій версії смерті Юрія, насправді лише одній із кількох, для деяких авторів XVII—XVIII ст., а слідом за ними і для сучасних українських істориків та публіцистів продиктоване таким собі несвідомим бажанням знайти для «сина епічного героя» відповідний його дійсно непростому і грішному життєвому шляху негідний кінець, адже за середньовічними уявленнями смерть через повішення вважалась ганебною («Юдина смерть»)? Точно відомо, що Юрій був відкликаний до Стамбула десь у червні 1681 р., і назад на Правобережжя він уже не повернувся. Де, коли і як помер молодший Хмельницький — насправді сказати непросто (версія смерті Юрія в 1685 р. підтверджується тільки літописом Величка і є сьогодні під сумнівом). Він міг померти по дорозі до Стамбула чи вже в турецькій столиці, дійсно бути таємно чи відкрито страченим турецькою владою як вже непотрібний політик із надто гучним іменем, якого не можна було залишити на цьому світі, чи як такий, що не впорався з покладеною на нього «високою місією», покінчити життя самогубством.

Так чи інакше, після 1681 р. Юрій Хмельницький зникає зі сторінок історичних джерел (крім літопису Величка, про що ми вже згадали). Непростим було його дитинство, невдалими в цілому спроби повторити життєвий шлях «богообраного» батька, але завинили в цьому чимало «чинників», серед яких були як особистісні, суб'єктивні, так і об'єктивні (геополітичні та ті, що були пов'язані з особливостями формування української козацької еліти, зокрема «клану Хмельницьких»). Але зараз нам хочеться сказати зовсім не про це. Наголосимо — ми не беремо на себе невдячної ролі адвокатів Юрія-Гедеона-Венжика (чимало з того, що він вчинив чи, навпаки, не вчинив, навряд чи можна і варто виправдовувати), але не будемо і його прокурорами чи суддями. І якщо наш нарис хоча б чимось допоможе читачеві поглянути дещо по-іншому, ніж нам пропонували досі історики та публіцисти, на непросте публічне і приватне життя Юрія Хмельницького, автор вважатиме своє завдання виконаним.

Спадкоємець фатальних скарбів Богдана
(П. Тетеря)

Гетьманам доби Руїни, котрі дотримувались «польської орієнтації», в традиційній українській історіографії ніколи особливо не щастило на позитивні чи помірковані оцінки. Адже, намагаючись стати під протекцію Речі Посполитої, вони ніби перекреслювали здобутки доби Хмельниччини (цікаво, що деякі з цих українських політиків при цьому належали до «родинного клану Хмельницького», за визначенням відомого українського дослідника Я. Дашкевича). Звідси, мабуть, і «упередженість, ба навіть погорда і злоба» (Я. Дашкевич), котру виявляло чимало істориків до героя нашої розповіді — Павла Івановича Тетері-Моржковського. Тільки нещодавно деякі автори (зокрема той-таки Ярослав Дашкевич) спробували «реабілітувати покривдженого українськими козацькими літописами та народницькою історіографією» «державотворця» Тетерю. Далі ми коротко подамо найважливіші біографічні дані про цього дійсно не надто добре відомого широкому читацькому загалу гетьмана (тримав булаву на Правобережжі в 1663—1665 рр.) і водночас спробуємо висловити свою оцінку щодо перегляду його ролі в українській історії.

Герб П. Тетері

На жаль, рік і місце народження Тетері (Переяславщина, Київщина, Підляшшя, Волинь?) невідомі й сьогодні. Проблема ще й у тому, що точно невідомо, яке прізвище нашого героя є «справжнім», але, скоріш за все, це шляхетське прізвище Моржковський, а «Тетеря» — козацьке прізвисько (чи від назви птаха, чи від відомої козацької їжі, що мала таку ж назву — тетеря), яке витіснило справжнє прізвище. Здогад Т. Чухліба про волинське походження Тетері ніби підтверджується проживанням в Овруцькому повіті в першій половині XVII ст. боярського роду Мошковських (плутанина, в принципі, не виключена). Проте в Речі Посполитій існував і власне рід шляхтичів *Моржковських* герба «Слєповрон» — дуже відомого польського герба (за К. Несецьким, цей герб має угорське походження), головним елемен-

Павло Тетеря

том котрого є крук, що тримає в дзьобі перстень, — неясно, чому Я. Дашкевич вважає цього птаха з герба знаменитого угорського роду Хуняді (Корвінів) болотяним птахом, якого українці називають «квак» і який є родичем чаплі, а не крука. Адже історія «Слеповрона» загалом є добре відомою геральдистам — див. хоча б класичну працю К. Несецького. Саме ці Моржковські у XVIII ст. навіть родичались із таким відомим родом, як Радзивілли. Проте сам Тетеря, судячи з печаток, користувався польським гербом «Радван» («Корогва») (у червоному полі золота церковна корогва з трьома кінцями, що звисають донизу, увінчана золотим же кавалерським хрестом; у нашоломнику три страусових пера). Можливо, якесь відгалуження польських Моржковських дійсно користувалось «Радваном», хоча польські гербовники про це мовчать.

Так що рід Тетері цілком міг належати до «козакуючої» дрібної шляхти. Майже нічого не відомо про Івана Тетерю, батька гетьмана, та про матір, Анастасію, котра наприкінці життя пішла в черниці. Павло Іванович мав двох братів, рідного Юрія і зведеного — Шурла, а також двох сестер, які вийшли заміж за українських шляхтичів Іскрицького та Піроцького.

За приблизними підрахунками Я. Дашкевича, Павло народився на початку 1620-х рр. У другій половині 1630-х рр. юнак вчився у Мінській уніатській школі, ректор якої, згодом холмський уніатський єпископ (1652—1687) Яків Суша, підтримував зв'язки з Тетерею (не тільки Богдан Хмельницький пам'ятав своїх колишніх вчителів). У цій школі, а можливо, і в Києво-Могилянському колегіумі Тетеря дістав добрі знання з латини і непростого мистецтва риторики. В 1639 р. молодий шляхтич потрапив на службу до родини польських магнатів з Мазовії Пражмовських — відомо, з майбутнім канцлером Речі Посполитої Миколаєм Пражмовським Тетеря приятелював з молодих років.

Кар'єра Тетері до початку Хмельниччини йшла по висхідній лінії, хоч і не швидко — розпочав він її підписком у луцькому гродському суді, згодом одружившись із сестрою ще одного луцького шляхтича і майбутнього гетьмана — Івана Виговського. Я. Дашкевич має рацію — 1648 рік змусив Тетерю (і чи тільки його одного?) зробити важливий вибір. Проте висновок, що Тетеря тоді «обрав повсталий народ» і, коли козаки, селяни і міщани брали Луцьк, він був на їхньому боці тому, що усвідомив «усю велич визвольної війни» на відміну від «ренегатів» (Адама Киселя чи незабутнього жупела всіх українських істориків-патріотів Яреми Вишневець-

кого), нам здається дещо поспішним. Просто такий переворот давав багатьом українцям чудовий шанс швидко змінити своє життя на краще — і чимало хто цим шансом скористався. Безперечно, серед них був і Павло Тетеря.

У 1649 р. він став переяславським полковим писарем і цього ж року очолив козацьке посольство до трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці. Тетеря намагався зберігати добрі стосунки з володарем Семиграддя навіть тоді, коли українсько-трансільванські відносини переживали кризу (у 1651 р.). Навесні 1651 р. молодий старшина брав участь в облозі Кам'янця-Подільського, а восени наступного року Тетеря супроводив Тимоша Хмельницького в подорожі до Ясс для одруження з домною Розандою, дочкою молдавського господаря Василя Лупула.

Як відомо, міжнародними зв'язками козацької України займався безпосередньо сам гетьман та керівник української дипломатії, генеральний писар І. Виговський. При цьому, як зазначає Я. Дашкевич, Павло Тетеря брав участь практично в усіх основних дипломатичних переговорах, які відбувалися в Чигирині. Водночас влітку 1653 р. Тетеря став переяславським полковником. 31 грудня 1653 р. саме він зустрічав відомого царського посла Василя Бутурліна, привітавши його спеціальною промовою. У березні 1654 р. разом із генеральним суддею Самійлом Зарудним Тетеря вів доленосні переговори в Москві, не забувши випросити у царя Олексія Михайловича привілей на місто Смілу, привілей цілком непридатний в умовах гетьманування (хоч відомо, що Богдан Хмельницький завжди особисто розпоряджався такими справами і навряд чи був утішений такими діями свого дипломата). Побоюючись гніву Богдана і звинувачень з боку козаків, обережний Тетеря… закопав грамоту «про запас». Папір зотлів, і в 1657 р. Тетеря просив царя надати йому нову грамоту з тим самим текстом.

Тетеря взяв безпосередню участь у складенні Березневих статей (будучи проінструктованим попередньо Хмельницьким і Виговським). Те, що ці статті мали дуже недосконалий, часто неясний характер, не зачіпаючи багато аспектів відносин Москви і Чигирина, — на думку сучасних українських істориків, є заслугою Тетері, який втілив задум Хмельницького. В 1655 р., під час другої за війну облоги Львова українськими військами, яким тепер допомагали царські війська, переяславський полковник вів переговори про викуп міста з польською стороною, причому латиною, аби сказане залишилось таємницею для царських офіцерів.

Тетеря був серед тих кандидатів на владу, яких назвав перед своєю смертю влітку 1657 р. Богдан Хмельницький. Гетьман говорив не лише про свого сина Юрася, що зрозуміло, але й про генерального писаря Івана Виговського, генерального суддю, колишнього київського полковника Антона Ждановича (бунт у війську котрого призвів до інсульту творця Української козацької держави), полтавського і переяславського полковників — Мартина Пушкаря та Павла Тетерю.

Будучи на момент смерті Хмельницького в Москві, Тетеря у Москві добився затвердження Юрія Хмельницького як гетьмана і відмовив царя посилати нові війська в Україну. Проте 24 серпня 1657 р. козацька рада обрала гетьманом Івана Виговського. Тетеря цілком підтримав нового гетьмана, хоча після смерті в жовтні 1657 р. дружини Тетері його відносини з Виговськими дещо зіпсувалися через

спадок дружини, який прагнув отримати наш герой. Великою є роль Тетері в підготовці попередньої та остаточної редакцій знаменитої Гадяцької угоди (котру з польського боку готував давній знайомий полковника, польський дипломат Беньовський). 28 жовтня 1658 р. Павло Тетеря отримав аудієнцію у короля Яна-Казимира та королеви Марії-Людовіки. Присутній на прийомі французький посол П'єр де Нуає писав «королю-сонцю» Людовіку XIV про Тетерю: «Поставний, гарних манер, убраний був у сукню з зеленого оксамиту з золотими ґудзиками». Після цього візиту Тетеря почав досить регулярно отримувати таку собі пенсію з королівської скарбниці як спеціаліст з українських справ (що, можливо, й не можна називати зрадою гетьману Виговському, але цілком могло включати і шпигунські та інші малопочесні функції). Фактично протягом 1659—1661 рр. Тетеря отримав чималі маєтки на Підляшші, королівські та сеймові затвердження на свої українські маєтності і жив там або у Варшаві. Можна говорити про те, що Павло Тетеря сповна скористався своєрідним станом «потепління» відносин між Річчю Посполитою і Українською козацькою державою, причому перш за все — з користю для себе, що б не говорилося для його реабілітації. Тетеря мріяв жити на широку ногу — дарував маєтки своїм родичам, монастирям, наслідуючи українських і польських магнатів. Водночас він слідкував за ситуацією в козацькій Україні, де мінялись гетьмани, і, можливо, брав участь у розробці Слободищенського трактату 1660 р. А головне — в 1659 чи 1660 р., після смерті в царських катівнях Данила Виговського, він одружився з його вдовою — донькою Богдана Хмельницького Оленою. Олена принесла Тетері величезний посаг — за польськими оцінками, більше мільйона польських злотих. Але ці «скарби Хмельницького», немов легендарне прокляте золото Нібелунгів, не дали щастя нікому з тих, хто ними володів.

Схоже, Тетеря так остаточно і не став своїм для «клану Хмельницьких», якщо навіть припустити-таки, що останній дійсно являв собою щось більше, ніж купу вельми різновекторних егоїзмів... Через скарби загострились відносини між Тетерею і Виговськими та формальним головою клану — Юрієм Хмельницьким (який хоч і дав Тетері знаменитий родовий хутір Суботів, але не надто любив нового родича). Якийсь час у 1660 р. Тетеря був генеральним писарем при Юрії Хмельницькому. Водночас зміцнювалося становище спритного дипломата при варшавському дворі — він став королівським секретарем, хмельницьким підчашим, а згодом полоцьким стольником. Одруження з Оленою Хмельницькою не могло не вплинути на позиції Тетері і в козацькій Україні.

У лютому 1662 р. наш герой приїхав до Чигирина в ранзі повноважного посла короля і сенату з завданням не допустити козацької зради Речі Посполитій і нової угоди з ханом і царем. Я. Дашкевич, що вбачає в Тетері «сірого кардинала» спочатку при Виговському, потім при молодшому Хмельницькому, вважає і похід 1662 р. можливою Тетериною ідеєю, роблячи несподіваний висновок, що послідовно реабілітований ним Тетеря «мислив категоріями соборності». Але ж навіть для не такого розумного політика було ясно, що існування майже незалежного центру влади на Лівобережжі, очоленого ще одним членом клану Хмельницьких, рідним дядьком (по матері) Юрія, наказним гетьманом Якимом Сомком, неприпустиме й небезпечне для правобережних

володарів булави. А категорія соборності нам видається все ж певним анахронізмом. Так чи інакше, похід Хмельниченка на Лівобережжя влітку 1662 р. провалився, і в жовтні Юрій зрікся влади, порадивши обрати Тетерю на гетьмана. Можливо, Тетеря почав керувати правобережним гетьманатом дійсно з осені 1662 р., хоча формально був проголошений булавоздержцем на козацькій раді десь у січні 1663 р., без відома короля Яна-Казимира. Польський агент перехитрував-таки усіх, зокрема й власного наймача. За найбанальнішою версією, Тетеря зібрав навколо себе угруповання старшин, які колись підтримували Виговського (включно з полковниками Лісницьким і Гуляницьким — героєм Конотопа), просто купивши решту правобережної козацької еліти і звичайних козаків щедрими обіцянками і солідними сумами. За словами польського хроніста В. Коховського: «Полковники голосними вигуками поздоровляли Тетерю, гордого від отриманої влади. Його винесли з кімнати на кріслі і, піднявши вгору, показали товариству. Народ, стверджуючи вибір на гетьмана, кидав шапками — якби не забрали його, закидали б. Знову вже на ґанку він давав оглядати себе скільки завгодно, а згаданому вище народові розкидав дрібні гроші та, щоб усім сподобатися, поставив багато горілки як почастунок козакам». Отак, майже в стилі сучасних нескладних піар-технологій, Павло Тетеря-Моржковський став гетьманом.

Головним суперником нового гетьмана був навіть не Юрій Хмельницький, який пішов собі до свого монастиря (цікавий, одначе, голова клану), а Іван Виговський, колишній гетьман, а тепер воєвода і сенатор Речі Посполитої. Зрештою конфлікт цих двох яскравих особистостей призведе до загибелі Виговського і втрати Тетерею авторитету, котрий, схоже, був чималим на момент виборів його на гетьмана. Ранні спроби Павла Тетері запропонувати союз (чи, скоріше, вступити в протекцію) до Москви та Бахчисарая успіхів не мали, так само як і переговори з Сомком та лівобережною старшиною. Політика ж Тетері щодо Речі Посполитої виявилась надто капітулянтською — відомий сучасний дослідник проблеми В. Горобець навіть вважає її такою, що відновила ідею визнання суто станових прав і привілеїв українського козацтва (в дусі Куруківської угоди 1625 р.), тобто відверто «недержавотворчою». Я. Дашкевич відгукується про цю політику як про своєрідний пошук компромісу з польською владою, який передбачав об'єднання всієї козацької України, для чого правобережний гетьман «намагався перетягнути на свій бік Сомка, а коли це не вдалося — почав невеликими відділами переправляти своїх козаків на Лівобережжя, здобуваючи там плацдарми... засипав лівобережні міста закликами переходити до короля й до нього. Сподіватися на власні козацькі сили було мало реально. Щоправда, Тетеря зумів зібрати довкола себе гурт однодумців, де була висока старшина: полковники Григорій Лісницький, Михайло Ханенко, Самійло Богданович-Зарудний, Григорій Гуляницький, Остап Гоголь та інші. З'єднав собі козацьку верхівку (але не чернь) і, опираючись на ці дві групи, поставив перед королем кілька вимог:

— шанувати привілеї та гідність козацтва і гетьмана; Тетеря, за підтримкою козацтва, відіслав королеві назад гетьманські клейноди, обурений тим, що з ними (у березні 1663 р.) приїхав просто королівський гінець Іван Мазепа [отже, дебют майбутнього знаменитого гетьмана був через амбіції Тетері не

з найкращих. — *Д. Ж.*], а не королівський посол… у цьому ж плані треба розглядати вимоги зберігати козацькі свободи, а також звільнити з польського ув'язнення полковника Івана Богуна та велику групу козацької старшини;

— вирішити церковне питання — відмінити залежність православної ієрархії від римо-католицької, повернути православним церкви, захоплені уніатами, впорядкувати конфлікти в Перемишльській та Львівській єпархіях, залишаючи там православну ієрархію (Тетеря, в даному разі, виступав не просто як представник козаччини, а цілого українського народу);

— дозволити самостійні дипломатичні зв'язки з Молдавією і Волощиною (зносини з Кримом відбувалися без перешкод);

— розпочати мирні переговори Речі Посполитої з Росією, вимагаючи, зокрема, звільнення ув'язнених козацьких старшин;

— готувати похід на Лівобережжя — Тетеря явно вважав, що підготовка такого походу не суперечить мирним переговорам з Росією; в його уявленні — та в уявленні вірної йому старшини — Лівобережжя було насильницьки відірваною частиною єдиного гетьманату України, а, в жодному випадку, не було частиною Росії, при цьому для зміцнення своєї влади на Правобережжі та поширення її на Лівобережжя гетьман просив польської військової допомоги (що збігалося з власними планами короля, який думав, крім цього, відібрати від Росії Смоленщину, яка раніше входила до складу Речі Посполитої);

— гарантувати допомогу татар — кримських та буджацьких — для підтримки режиму Тетері» (Я. Дашкевич, «Володарі гетьманської булави»).

Проте ні обіцянки здійснення майже всіх цих вимог польською стороною, ні реальна польська допомога, яку невдовзі отримав Тетеря, не допомогли гетьману. Можливо, Я. Дашкевич і має рацію (хоча Т. Яковлєва, наприклад, взагалі заперечує те, що ініціатива відвоювання Лівобережжя належала саме козацькому гетьману правого берега — див. її працю «Руїна Гетьманщини». — К., 2003) — мовляв, Тетеря в нових умовах намагався повторити шлях Б. Хмельницького, але якщо так, то діяв він все одно не найліпшим чином. І йому, і багатьом іншим тогочасним діячам бракувало того химерного поєднання розуму, залізної волі, хитрості, везіння і неймовірних популістських вмінь, які так вигідно відзначали Богдана. Звиклий жити на широку ногу, Тетеря був непристойно багатий як для доби, коли тисячі звичайних козаків, селян і міщан щохвилини могли втратити (і втрачали) геть усе. І справа тут зовсім не в шляхетському походженні Тетері чи небажанні «опускатись до рівня черні» (якщо чесно, такі фрази поважних сучасних істориків-державників короблять не менше, ніж стара марксистська фразеологія щодо «народних мас — творців історії»), а у просто кричущій відсутності *політичного такту*, яка притаманна і багатьом сучасним українським політикам. І репресії проти ненадійних союзників чи навіть політичних супротивників, вчинені самотужки чи польськими руками (маємо на увазі підступне вбивство без суду і слідства І. Богуна та І. Виговського відповідно 27 лютого та 26 березня 1664 р.). Хоч би як там було насправді (це питання, безперечно, вивчене дотепер недостатньо), але якась частина провини падає на Тетерю — принаймні багато сучасників гетьмана були в цьому переконані, що дуже важливо.

Козелець. Церква Різдва Богородиці

Не приніс Тетері слави та успіху і бездарно проведений великий похід Яна-Казимира і військ Тетері на Лівобережжя восени-взимку 1663—1664 рр. Кращі річпосполитські командні кадри (зокрема Стефан Чарнецький), зібрані в ударний кулак війська, татарська допомога, інколи успішна агітація Тетері — все виявилось марним супроти тієї кривавої прірви в свідомості, яка розділила надто багатьох українців і поляків після Хмельниччини. Сумно, але цей «скарб» великий Богдан теж заповідав своїм наступникам, і Тетеря успадкував його повною мірою, успадкував як гетьман частини Богданової держави — держави, розбитої на друзки, котрі повільно заковтувались сусідами... Українська партизанська війна і зима виявились не менш згубними, ніж подібна ж російська комбінація для Наполеона в 1812 р. Лівобережний гетьман Брюховецький і царський воєвода Ромодановський не виграли цю жахливу зимову кампанію, але «польський Соломон» (як називали Яна-Казимира сучасники) та Тетеря її програли. Ідея об'єднання обох берегів Дніпра під королівським стягом і булавою Хмельницького, успадкованою Тетерею, була похована під мурами нескореного навіть після п'яти тижнів облоги і штурмів Глухова, на засніжених полях Новгорода-Сіверського, де спочив навіки відчайдуха Богун, якому навіть не судилось загинути в бою, десь поруч із могилою творця Гадяцької угоди, зрадженого власним помічником, та із спаплюженим (за легендою) жовнірами Чарнецького надгробком засновника клану Хмельницьких в суботівській церкві Святого Іллі... Складається враження, що ця спроба виграти «великий приз» (об'єднати козацьку державу Хмельницького) призвела до втрати Тетерею взагалі всіх своїх ставок — тобто влади на правому березі Дніпра. В 1664 р. наростає хвиля повстань проти нього, повстань, які активно розпалюють Брюховецький і знаменитий кошовий запорожців Іван Сірко. Увесь 1664-й та наступний рік — нескінченна епопея боїв, локальних кампаній, часткових, нерідко чималих, військових успіхів, які все ж наближали правобережного гетьмана до остаточного краху. Віддамо Тетері належне — він і його полководці (серед них Дорошенко, Ханенко, Ґоголь — усі вони згодом підуть такими різними шляхами) доклали колосальних зусиль, аби утриматись на цій території. Воювати доводилось на кілька фронтів — проти своїх повстанців, військ Брюховецького, загонів Сірка, а також... татар, які спробували втілити свій геополітичний задум — створити на Правобережжі козацьку державу, васальну щодо Криму, а не Речі Посполитої, допомога якій, звісно, була для хана ситуативною. Кілька разів Тетері вдавалось розбивати Брюховецького та Сірка, Стефан Чарнецький громив загони повстанців, які все одно множились внаслідок репресій швидше, ніж гинули.

Тетері могла сильно допомогти зовнішньополітична стабілізація — стійкий мир між Річчю Посполитою та Московським царством. Але переговори між цими країнами тяглись і тяглись, хоч як би хотів їх пришвидшити Тетеря. Правобережний гетьман просить короля звільнити Юрія Хмельницького і митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, ув'язнених за підозрою в антипольській діяльності. Це було зроблено, але набагато пізніше — надто пізно для Тетері. Повстають правобережні полки і сотні, з'являється новий ватажок повсталих — полковник Василь Дрозденко, якому допомагають молдавани та буджацькі татари. Брюхо-

Українська марка «Гетьман Павло Тетеря»

вецький закріплюється в Каневі, захоплює Корсунь, Фастів, Мотовилівку. Колишній сотник Степан Опара, підтриманий татарами, захопив Умань (згодом ставши гетьманом). Помер популярний у військах Речі Посполитої гетьман Чарнецький, і більшість польського війська самовільно повернулася до Польщі.

Тетеря втратив усе — десь на початку червня 1665 р. він був розбитий повстанцями на Брацлавщині, втративши частину скарбів і архів (проте зберігши чимало багатств, клейноди та деякі важливі папери). Для Павла Тетері-Моржковського залишався один шлях — на захід. Восени 1665 р. він востаннє називає себе гетьманом Його Королівської Милості Війська Запорозького (позичаючи гроші одному з польських урядовців). Ян-Казимир допомогти своєму васалу не міг — в Речі Посполитій якраз був у розпалі знаменитий «рокош» (шляхетське повстання) польного гетьмана Єжі Любомирського, і король міг програти дещо більше, ніж українське Правобережжя — владу в усій своїй державі.

На далекій Україні далі бушувала жахлива громадянська війна, Тетеря ж залишився у Варшаві. Як правило, на цьому сюжет про гетьмана Павла в «шкільному варіанті» української історії і закінчується. Проте читач має право вимагати продовження, і ми недаремно згадали про мотив фатальних Богданових скарбів.

Особа Тетері стає центром різного роду інтриг, ініціаторами котрих були шляхтичі, дипломати, ченці. У колишнього гетьмана купують соболів, судяться з ним через давні постої козацьких військ у шляхетських маєтках, загрожують баніцією та інфамією (вигнанням та позбавленням шляхетства). Запорозькі посланці вимагали від Тетері віддати скарби Хмельницького — польська урядова комісія зробила висновок, що Тетеря вже витратив їх «на державні справи», у що ніхто не повірив. На цей час Тетеря вже перебуває в розлученні з Оленою Хмельницькою, котра пішла до католицького монастиря у Вільно. Десь восени 1667 р. колишній гетьман вступає до Львівського братства, що справедливо вважалося стовпом православ'я на західноукраїнських землях — можливо, аби уникнути постійних звинувачень своїх ворогів у таємній схильності до унії та католицтва. Не маючи власних дітей і немов передбачаючи власний скорий кінець, ще нестарий Тетеря складає на початку 1669 р. заповіт, в якому заповідає більшу частину маєтків і рухомого майна своїм племінникам, меншу ж — отцям-єзуїтам і відомому авантюристу Пісочинському, який виявився «мисливцем за спадщинами». Згодом колишній гетьман кілька разів передарює свої маєтності, в результаті серйозно посварившись із згаданим Пісочинським. Але справжні проблеми для Тетері почались після зречення в 1668 р. приязного до нього короля Яна-Казимира. Новий король, син Ієремії Вишневецького Міхал-Корибут, не став шукати з Тетерею спільної мови, погодившись, аби васал Речі Посполитої (на той момент) Дорошенко міг судити Тетерю за викрадені клейноди, церковні скарби (які Тетеря прихопив після смерті київського митрополита Балабана) та, звісно ж, — золото Богдана

Хмельницького. Тетеря, під яким починає «горіти земля», ще контактує з Ханенком, новим правобережним гетьманом (див. його біографію), заповідає церковні скарби і мощі святого Меркурія Львівському братству і збирається тікати кудись за кордон — і тут у квітні 1669 р. трибунал Люблїна виносить йому вирок. Тетерю засуджують до баніції та інфамії, тепер вигнанця міг безкарно вбити будь-хто в Речі Посполитій чи за її межами. Колишній гетьман заповідає всі маєтки, закладає срібло і тікає зі Львова, де мешкав якийсь час, до Молдавії. Ян Собеський, майбутній польський король, так писав про це: «Тетеря, той, який був гетьманом козаків, з розпачу, що тут деякі пани захопили цілий його маєток і що його величність король написав до нього якогось грубого листа, покинувши тут все, поїхав до Молдавії та піддався під протекцію турецького султана. Я вважаю, що ця людина дуже нам шкодить, бо знає все, що в нас діється» (цит. за Я. Дашкевичем).

В Яссах Тетерю з почестями прийняв молдавський господар Григорій Дука та ясський митрополит, згодом колишній правобережний гетьман відвідав Адріанополь, де зустрівся з султаном Мехмедом IV. Можливо, метою останнього раунду карколомної політичної гри Павла Тетері були турецька протекція і помста Польщі — державі, котрій він служив і котра його так образила... Може, і повернувся б Тетеря на українське Правобережжя під подарованим йому султаном прапором творити новий гетьманат і конкурувати з Дорошенком, Суховієм, Ханенком, але, схоже, доля вирішила, що з неї годі. Польські агенти отруїли Павла Тетерю на початку квітня 1670 р. (його небожі згодом звинувачували у вбивстві їхнього дядька вже відомого читачеві Пісочинського, але не змогли нічого довести).

Так закінчилося життя хитромудрого і спритного дипломата, талановитого політика і одного з найбагатших українців свого часу. Справді, кар'єризм чи прагнення до збагачення не були притаманні лише Тетері. Проте нам здається, що вбирати гетьмана в шати «державотворця, котрого не зрозуміла чернь», було б теж невірно. Якийсь час він мав усе — владу, славу і величезні багатства, але все це минуло неначе сон, завдяки зовнішнім чинникам, власним помилкам і злочинам. Історики ще довго будуть сперечатись — був Тетеря державотворцем чи відвертим пристосуванцем і руйнівником ідей та інституцій державності Богдана Хмельницького і Виговського; чи міг би на його місці хтось інший досягти більших успіхів, і яка роль у провалі планів Тетері недалекоглядності багатьох польських політиків, котрі виявили явно недостатній такт стосовно майбутнього устрою свого козацького васала, зробивши ставку на жорстке придушення будь-якого незадоволення. Знаємо одне — Богданова спадщина (втіленням котрої були як власне матеріальні скарби, так і козацька державність, розколота не в останню чергу завдяки вічній козацькій же ідеї «служіння» котромусь із сусідніх правителів) не дала політичного й особистого щастя жодному з українських гетьманів, якими б справді чималими талантами вони не володіли. Не став винятком і Павло Тетеря-Моржковський.

Неймовірні кульбіти слуги гетьманського і царського, мисливця за відьмами
(І. Брюховецький)

Ну і що дивного в тому, що якісь українські козаки чи навіть їхні гетьмани називали себе слугами, наприклад, царськими, скаже будь-який хоча б трохи обізнаний з дипломатичним етикетом XVII століття читач нашої книжки? Та загалом особливо нічого. Називали, звісно, причому постійно — і в далеко не лакейському сенсі. Мали вони на увазі збройне служіння, так само, як «слугами» своїх володарів вважали себе горді європейські лицарі чи японські самураї. Водночас і ранні ватажки волелюбних низових відчайдухів, і гетьмани доби козацької державності, звісно, були вельми своєрідними «покірними слугами» і «найнижчими підніжками» різноманітних царських, королівських, ханських та султанських Величностей. Хтось помітно більшою мірою, а хтось — значно меншою, проте більшість козацьких гетьманів, принаймні в ситуації явного й невідворотного «конфлікту інтересів» держави-протектора і козацтва, діяли у чомусь схожим чином. Вони дбали не стільки про те, як би за будь-яку ціну догодити своєму коронованому пану (хоча нерідко без самого факту його наявності не мислили свого політичного буття як гетьмани Війська Запорозького), скільки про певні інтереси того-таки Війська Запорозького (ясно, не забуваючи при цьому й про себе особисто). Це, звісно, не робило їх ідеальними «слугами» (з будь-якого погляду) жодної держави (може бути, що було це і з причини довгої відсутності повноцінної держави власної — тобто «козацької»). Так, не варто надто ідеалізувати наших козацьких пращурів, проте й особливої схильності до *справжнього* лакейсько-холопського статусу і подібних же функцій за ними якось не помічалося. Хоча траплялись і винятки.

Але до чого тут ще ті відьми?! Про них мова піде трохи згодом. Тож вашій увазі пропонується історія про цікаві пригоди і сумний кінець *справжнісінького* слуги (по-своєму надзвичайно обдарованого), який на певний час став паном, можливо, не переставши бути слугою в душі.

В чомусь гетьман Лівобережної України Іван Мартинович Брюховецький — справжня людина-загадка, людина, що з'явилась нізвідки. Точне місце народження, будь-які подробиці про батьків (крім імені батька) — невідомі (інколи висловлюється припущення про походження гетьмана з Полтавщини). Щодо року народження дещо простіше — у віршованій епітафії, яку склав з приводу смерті гетьмана Лазар Баранович, йдеться про те, що на момент загибелі 7 червня 1668 р. Івану Мартиновичу було сорок п'ять років

Іван Брюховецький

(тобто, навіть врахувавши можливість певного округлення віку покійного, виходить, що народився він десь близько 1623 р.). Неясно, якого походження була родина Брюховецького — польський дослідник Т. Корзон колись писав, що шляхетського (причому фактично лише тому, що герой цього розділу був письменний). Водночас сучасний біограф Брюховецького В. Горобець теж не відкидає такої можливості — перш за все через знання Іваном Мартиновичем придворного етикету і, ймовірно, латини. Відомий історик України XIX ст. Дмитро Бантиш-Каменський наводить в додатках до своєї праці «История Малой России» навіть малюнок герба Брюховецького, не вказуючи, щоправда, джерела (геральдичний опис звучить так: «На щиті в лазуровому полі рука тримає дві схрещені стріли вістрями додолу. У верхній частині між стрілами розташовано п'ять зірок. У нашоломнику над шляхетською короною три страусових пір'їни»). З урахуванням усього цього ясно, що версія про зневажливе ставлення до Брюховецького з боку давньої козацької старшини — прихильників Я. Сомка та В. Золотаренка, нібито продиктоване «низьким» походженням Івана Мартиновича, має свої слабкі місця — скоріше, зневага до конкурента могла бути викликана не стільки власне його походженням, скільки тією роллю, яку виконував Брюховецький при Богдані Хмельницькому, та деякими рисами характеру майбутнього гетьмана («людини улесливої, хитрої і пронозливої» — Д. Яворницький).

Початок же кар'єри Івана Мартиновича за часів Хмельницького був дуже своєрідний — перша згадка про нього (1649 р., реєстр складений після Зборівської угоди) говорить про майбутнього гетьмана як про такого собі «Іванця Хмельницького», навіть без прізвища (тоді 26-річний молодий чоловік був особистим слугою гетьмана, хоч і фігурував як козак гетьманської сотні Чигиринського полку). Можливо, він уже тоді стає одним із вихователів Юрія Хмельницького. Згодом Богдан, схоже, спробував використати таланти свого слуги в дипломатичній сфері — у 1656 р. «Іванець» здійснює важливу поїздку до Трансільванії, котра завершилась укладенням важливої угоди про союз Хмельницького з князем Дьєрдем II Ракоці. Цілком можливо, що в роки гетьманування Б. Хмельницького та І. Виговського Іван Брюховецький поступово зміцнює свої позиції саме як зовні непомітний, але насправді досить впливовий політик з кола наближених до гетьмана осіб, якого інші, більш яскраві представники козацького політикуму, тоді ще не сприймали як серйозного конкурента в боротьбі за владу. Він цілком міг заводити цінні знайомства, відвідувати лекції в Києво-Могилянському колегіумі разом із Юрієм,

відшліфовувати прийоми ораторського мистецтва, збирати потроху гроші. Навряд чи варто вважати, що до осені 1658 р. Брюховецький мав якісь широкомасштабні плани — принаймні, можливостей для їх реалізації у нього не було точно. Така можливість з'явилась у нього після того, як він потрапив на Січ (наприкінці гетьманування І. Виговського), виконуючи таємну місію Ю. Хмельницького, котрий намагався підмовити запорожців проти Виговського. Це йому вдалося — перед січовиками Іван Мартинович звинуватив Виговського від імені свого вихованця в узурпації влади, захопленні скарбів Богдана тощо. Практично Брюховецький вирішив використати ситуацію на свою користь, чудово знаючи непростий характер свого вихованця і розуміючи, що великих шансів набрати достатньо прихильників «на волості» у людини, котра не займала жодних військово-політичних посад у жодному з полків (котрий міг би згодом стати його базою для боротьби за владу), немає. Вся надія Брюховецького була на його ж здібності знайти спільну мову з низовим товариством. Те, як він це зробив, свідчить багато про що — про демагогічні таланти Івана Мартиновича, його схильність до ризикованої політичної гри, невгамовні амбіції, відсутність будь-яких принципів навіть на тлі своїх сучасників, яким нерідко були притаманні більшість зі згаданих вад (чи чеснот?) політика. Під демагогією Брюховецького ми маємо на увазі перш за все схильність давати загалом неможливі (в плані виконання) обіцянки, які проте звучали дуже привабливо для маси запорозького козацтва. Апелюючи до одвічного запорозького бажання заробити козацького хліба, а також відіграти якомога більшу політичну роль на сусідніх територіях, де під час Хмельниччини утвердився схожий, але не повністю тотожний запорозькому лад, Брюховецький здобув чимало прихильників на Січі.

В результаті запорожці, які не забули Виговському смерті свого кошового Барабаша, вирішили знову взяти участь у боротьбі за владу «на волості». Брюховецький був обраний кошовим, проживши на Січі до самого 1662 р. Його поведінка протягом цих років надзвичайно цікава і показова — фактично Січ стала для Брюховецького місцем, де можна було почекати потрібного слушного моменту для свого втручання в загальноукраїнську боротьбу за гетьманську булаву, котра вислизала зі слабких рук Юрія Хмельницького. Повертатися ж до свого колишнього вихованця, котрий колись послав його на Січ, було абсолютно нерезонно для колишнього слуги Богдана. Після Чуднівської кампанії восени 1660 р. запорозький кошовий їздив до Москви (першим із запорозьких кошових, як зауважує В. Горобець). У той час, коли царський уряд був пригнічений жахливою катастрофою московського війська під Чудновом і страшенно занепокоєний переходом правобережних полків на чолі з Юрієм Хмельницьким до польського

Герб І. Брюховецького

короля, Брюховецький заспокоїв царських дипломатів, що Лівобережжя і Січ не підуть за «задніпрянцями», тим самим почавши формувати в московських політичних колах образ такого собі «вірного слуги царя Івашки Брюховецького».

Наступний 1661 рік став надзвичайно важливим у боротьбі за гетьманську булаву в козацькій державі. Лівобережні полки дійсно не визнали Слободищенської угоди — дядько по матері Юрія Хмельницького, Яким Сомко (Самченко), що походив з відомої переяславської родини, і в козацьких літописах змальовувався як «воїн уроди, возраста і краси зело дивної» (Г. Граб'янка), вирішив, що настав його час взяти до рук булаву. Нещадно розгромивши війська небожа і татар взимку 1661 р. і відстоявши лівобережні полки, він моментально здобув славу успішного полководця. З 1660-го до 1663 р. Сомко вважався наказним гетьманом Лівобережжя, відчайдушно намагаючись закріпити свій гетьманський статус — що йому зрештою не вдалося. Хоча квітнева рада 1662 р. в Козельці обрала його гетьманом, далеко не всі на Лівобережжі визнали його справжнім гетьманом — у боротьбу втрутився полковник Василь Золотаренко, а на Січі ще у вересні 1661 р. почав себе титулувати «милістю Божою гетьманом кошовим» герой цього розділу. Починався новий «раунд» Руїни.

Здавалося, на початку цього протистояння найкращі шанси на перемогу мав Сомко — більшість полків Лівобережжя так чи інакше були на його боці. Проте далися взнаки ті корінні суперечності, які були закладені ще на початку існування держави Хмельницького — між ідеологією «служилого стану» без виразно державницьких орієнтирів, яким продовжувало залишатись січове товариство (несправедливо, на його думку, усунуте від панування «на волості» представниками нової еліти Української козацької держави), і уявленнями цієї самої нової еліти про майбутнє їхньої держави. Щоправда, майбутнє показало, що і уявлення згаданої еліти аж ніяк не були такими чіткими, як інколи це бачиться деяким сучасним українським дослідникам. Протистояння Сомка, Золотаренка і (з кінця 1661 р.) Брюховецького було надзвичайно брудним, як сказав би сучасний політолог. Усі претенденти на гетьманство писали в Москву, звинувачуючи один одного перш за все в невірності московському царю. Зрештою демагогічні таланти Брюховецького взяли в Москві гору — до того ж кошовий гетьман зумів заручитись підтримкою надзвичайно впливового інтригана в рясі, місцеблюстителя Київської митрополичої кафедри Мефодія (в миру Максим Филимонович), відомого прихильника московської протекції. З цим цікавим діячем Іван Мартинович матиме непрості стосунки аж до самої своєї загибелі — від надзвичайно близьких і союзницьких до відверто ворожих. За своєрідною «джентльменською угодою», Мефодій мав отримати митрополичий престол, а Брюховецький — булаву, скріпити союз планувалося одруженням Іванця з донькою Мефодія (проект так і не здійснився, хоча про нього йшлося під час таємних нарад двох змовників у Гадячі восени 1662 р. — див. працю В. Горобця «Волимо царя східного»). Популярність Іванця в Україні зростала з кожним днем — Брюховецький прекрасно знав слабкі місця козацької державності, обіцяючи міщанам дотримання магдебурзького права, козакам — обмеження влади старшини і гетьмана, запорожцям — велику здобич і посилення їхнього впливу «на волості» тощо.

Такою була коротка передісторія виходу Брюховецького з Січі в 1663 р. і знаменитої Чорної ради (відомий роман П. Куліша про цю подію багато в чому вірно відображає тогочасний політичний розклад сил, хоч і не без ідеалізації Якима Сомка та його прибічників), у якій взяли участь представники лівобережних козацьких полків, запорожці та представники міщанства кількох українських міст. Рада пройшла загалом так, як цього хотів цар (його представником на раді, як відомо, був князь Данило Великий-Гагін із загоном стрільців, котрі мали охороняти Іванця та Мефодія від козаків Сомка) і Брюховецький — полки Сомка почали масово переходити до Брюховецького, і в результаті ради-побоїща 16—17 червня на полі під Ніжином останній став гетьманом Лівобережжя, невдовзі стративши Сомка і Золотаренка (18 вересня 1663 р. в Борзні). Взимку 1663 р. він зумів захистити свою владу на полі бою, звівши нанівець спробу Павла Тетері об'єднати козацьку Україну під владою Речі Посполитої (див. біографію Тетері). Щоправда, сам лівобережний гетьман-демагог особливих здібностей полководця не виявив — важка кампанія являла собою низку облог міст, дрібних сутичок, бо лівобережне козацтво не мало достатньо сил для того, аби спробувати розбити ворога у відкритому бою, а дії полководців Яна-Казимира на відверто ворожій їм території взимку за умов традиційного браку платні для жовнірів були приречені на невдачу. Проте авторитет Брюховецького не міг не зрости після відступу Яна-Казимира за Дніпро, але спроба самому перейти в наступ коштувала Іванцю занадто дорого, і він відступив. Військово-політична ситуація частково стабілізувалася через обопільне виснаження право- і лівобережного гетьманатів. Обидва гетьмани відчували слабкість своєї влади (про дії Тетері в цій ситуації див. його біографію).

А от дії Брюховецького здивували всіх, навіть найближчих прибічників гетьмана. Замість запорозької вольниці він розпочав розбудовувати державні структури, які передбачали сильну гетьманську владу. Проте проблемою лівобережного гетьмана була відсутність потужного старшинського угруповання, яке підтримувало б його. Щоб ліквідувати можливу опозицію, Іванець спочатку спробував прибрати потенційно дуже небезпечного свого союзника-покровителя Мефодія, звинувативши його в нелояльності щодо царя. Ієрарх теж не сидів склавши руки, запропонувавши царю абсолютно капітулянтський щодо Москви план підпорядкування українських міст царській владі замість гетьманської, посилення стрілецьких гарнізонів у цих самих містах і головне — залучення Лівобережжя до збору податків до царської скарбниці (чого не було навіть за «другим Переяславом» Юрія Хмельницького). Згодом чимало пунктів з цього проекту використає Брюховецький, котрий знову зумів переграти своїх опонентів — уже як гетьман він їде до Москви у вересні 1665 р., погодившись на укладення так званих Московських статей. Їхня передісторія складна, вони стали результатом інтриг старшини (В. Дворецького, С. Гречаного та ін.), політики Брюховецького, планів Мефодія. Результатом стала відмова від багатьох ознак козацької державності, фіксованої в Березневих статтях, і надзвичайне посилення позицій царя щодо України (безпрецедентне в історії відносин царів і гетьманів XVII ст.). Коротко в них ішлося про таке: вибори гетьмана мали відбуватись тільки з відома царя і в присутності його представника,

клейноди кожний раз вручались заново новому гетьману цим самим московським представником, заборонялись всілякі самостійні зовнішні зносини козацької держави, Київська митрополія підпорядковувалась Москві (реально цей пункт до часів Самойловича втілити не вдалося). Найбільш вибухонебезпечним був пункт про збір податків в Україні до царської скарбниці, до того ж царськими збирачами податків. Водночас підтверджувались усі станові права козацтва. В. Горобець має рацію: «Якщо в договорі 1654 р. це була автономія політична, в статтях Юрія Хмельницького 1659 р. — адміністративна, то відтепер — автономія станова. Цим під сумнів поставили й претензії козацтва на роль українського «народу політичного» (такого, яким була шляхта в Речі Посполитій). Капітуляція Брюховецького в Москві (хай почасти й не добровільна), підсилена шлюбними планами гетьмана (вони втілились в його одруженні з пасербицею окольничого Д. Долгорукова Дарією Ісканською-Долгоруковою — докладніше про це див. В. Горобець, «Хочю поняти б за себя московскаго народу вдову» / Социум. — К., 2003), не могла не викликати посилення незадоволення гетьманом на Лівобережжі.

Недаремно Брюховецький застерігав московських бояр та воєвод про «своевольных и непостоянных малороссийских людей». Спроби провадити перепис та брати податки, котрі супроводжувались звичайними для підданих царя проявами корупції та зловживань, не могли не призвести до бунту — справа була тільки в тому, коли і як він виявиться. Українці Лівобережжя, роз'єднані багатьма чинниками, виявили дивовижну одностайність у відстоюванні своїх прав, завойованих за Хмельниччини, — селяни масово показачувались, козаки починали бійки з московськими ратними людьми, котрих називали жидами і злодіями (не коментуючи першу лайку, зауважимо, що в другій була частка істини — московські вояки грабували населення, не маючи змоги прохарчуватись, нерідко поводячись як у завойованому краї, за що згодом жорстоко поплатились), духівництво навідріз відмовлялось приймати юрисдикцію московського патріарха. Ставленик низів Брюховецький швидко втрачав підтримку мас, а на Правобережжі сходило сонце Руїни. Остаточно добило авторитет лівобережного гетьмана те, що він був змушений визнати ненависне українцям обох боків Дніпра Андрусівське перемир'я 1667 р., котре за умов політичного зближення Москви і Варшави означало подальше закріплення розділеного по Дніпру статусу козацької України. Для Брюховецького настали чорні дні — до гетьманської столиці Гадяча надходили тривожні звістки про вибухи ненависті щодо гетьмана та московських воєвод, яких він привів на Лівобережжя. Схоже, Іванець остаточно втратив самоконтроль — почав лупцювати своїх старшин, віддавши кількох із них до рук царських слуг як зрадників. До того ж викидень у гетьманської дружини призвів до того, що Іванець почав шукати цапа-відбувайла — і навіть розпочав справжнісіньке полювання на відьом. Так-так, точнісінько таке, як у знаменитій повісті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка — сюжет цього твору, схоже, навіяний саме цими діями Брюховецького. Тільки там похмура історія добряче пом'якшена гумором, а в документах щодо «гадяцьких відьом» йдеться про спалення шести жінок, звинувачених у тому, що вони звели зі світу ненароджену дитину гетьмана, а також насилали хвороби на нього та його дру-

жину. Проте окрім обурення й насмішок подібні дії колишнього мегапопулярного гетьмана нічого не викликали. Час політичної кар'єри Брюховецького стрімко добігав логічного кінця. Величезною загрозою для нього стало і те, що Москва виявляла бажання взяти в свою протекцію Дорошенка, якби той погодився, фактично пожертвувавши відверто непопулярним «вірним царським слугою Івашкою». Навряд чи великою розрадою для гетьмана стало народження у нього в 1667 р. дочки (ім'я невідоме; згодом вийшла заміж за сина гетьмана Самойловича Григорія).

Лазар Баранович

За умов антигетьманських і антимосковських виступів на Лівобережжі Брюховецький вперто шукав вихід. Останнім політичним кульбітом гетьмана стало скликання на початку 1668 р. ради в Гадячі, на якій гетьман оголосив про необхідність боротись... за об'єднання козацької України спільно з Дорошенком, проти польської та московської протекції! Слід віддати Брюховецькому належне — він блискуче здійснив свій останній задум на тактичному рівні, розіславши універсали із закликами до повстання проти ненависних воєвод, стрільців і збирачів податків по всій підвладній йому території і домовившись про співпрацю з Дорошенком. 8 лютого всі міста Лівобережжя, де були московські гарнізони, повстали. Пощади не було — московські ратні люди гинули через інтриги гетьмана-демагога, котрий ішов назустріч впертому бажанню тішайшого царя Олексія Михайловича зробити українців безправними царськими холопами. На початку червня 1668 р. через Дніпро переправився Дорошенко. Брюховецький, зібравши полки, рушив назустріч правобережному гетьману — невідомо, чи збирався він таки дійсно виконати угоду про здачу клейнодів, чи спробувати востаннє скористатись своїми ораторськими здібностями. Але зустріч лівобережних і правобережних козаків на Сербиному полі біля Диканьки на місці, де якихось 11 років тому в смертельному бою зійшлися козаки Виговського і дейнеки Пушкаря, стала початком кінця для Брюховецького. Сонце Руїни стояло в зеніті — лівобережне козацтво почало масово кидати прапори свого ненависного гетьмана, і він був змушений якомога швидше вирушати до табору Дорошенка. Що відбулось далі, дотепер не зовсім ясно. Скоріш за все, Брюховецького схопили власні старшини і козаки, вирішивши видати Дорошенку. Спроба запорозького полковника Чугуя відбити лівобережного гетьмана не вдалася, і Брюховецького забили мушкетними прикладами, палицями і кулаками в присутності Петра Дорошенка. За легендою, сигналом для початку

розправи став не зовсім зрозумілий жест Дорошенка — відмашка рукою. Потім гетьман обох берегів Дніпра, котрим тут же був проголошений Петро Дорошенко, всіляко заперечував те, що це він віддав наказ забити Брюховецького.

Є якась лиха іронія в тому, що майстер демагогії й інтриги Іван Брюховецький, прийшовши до влади в результаті бурхливої козацької ради, на такій же раді позбувся влади і життя. Перший лобовий наступ царя на українську козацьку автономію з тріском провалився, а козацька Україна отримала унікальний шанс об'єднатися всупереч невигідним геополітичним обставинам — шанс, який було так бездарно упущено внаслідок цілої низки причин... Але колишньому гетьману і боярину все це вже було байдуже. Його дружина потрапила в полон до Дорошенка і померла не пізніше 1669 р. Тіло ж самого Брюховецького було за наказом Дорошенка з почестями перенесено до Гадяча і там поховано. Пройшло зовсім небагато часу, і відомий український церковний діяч Лазар Баранович написав лівобережному гетьману віршовану епітафію, де є такі пронизливі рядки:

Недавно обрали, вже смертю скарали.
Чи за мої злості оголено кості?
За всіх оголили! Хай, Христе, б лишили
Мене все ж у раю. З земного я краю,
Прошу, люди милі, лежачи в могилі,
Не ставтесь суворо, лишіть мені слово
«Йому вічна буде хай пам'ять од люду!»

Що ж — пам'ять про себе в історії України Іван Брюховецький дійсно залишив...

«Гетьман на два місяці», або Призабутий гріх Петра Дорошенка
(С. Опара)

Чим визначалась тривалість гетьманування того чи іншого гетьмана, особливо в добу Руїни? Звісно ж, успішністю його дій, умінням знайти спільну мову з козацтвом, а також із зовнішніми союзниками. Чималу роль відігравали також походження (важливе навіть у такому відносно демократичному середовищі, як козацьке), різноманітні таланти гетьмана, а також елементарний талан. Пояснення того факту, що той-таки добре знаний для більшості наших читачів Петро Дорошенко зрештою гетьманував довго, а його безпосередній попередник Степан Опара, в катастрофі політичної кар'єри котрого є чимала провина Дорошенка, — лише два місяці (при чималій подібності їхнього політичного курсу), можна з різним успіхом шукати серед кола вищезазначених причин.

Про єдиного в історії козацької України сотника, що став гетьманом, не побувавши полковником чи генеральним старшиною, писали небагато. Його найліпшими біографами є Д. Дорошенко та Т. Чухліб, проте й вони були змушені констатувати той факт, що про життя гетьмана відомо зовсім небагато — неясно, з якої родини він походив (прізвище «Опара» не є шляхетським, скоріш за все, воно — похідне від козацького прізвиська, в свою чергу утвореного від назви закваски для особливого різновиду тіста), де й коли народився, коли пробився до середньої ланки в керівництві козацької України. Мало що знаємо про його особисте життя — відомо, що в 1660-х рр. він був одружений і мав сина. Опара не фігурує в Зборівському реєстрі 1649 р. — можна припустити, що він міг бути тоді ще надто молодою людиною, а якусь помітну роль у козацькому війську почав відігравати на початку 1650-х рр. Цілком імовірна висловлена Т. Чухлібом версія про належність Степана Опари до оточення Юрія Хмельницького, доручення котрого медведівський сотник (за назвою села Медведівки на Черкащині, на цій посаді Опара фігурує принаймні з початку 1660-х) виконував, наприклад, у 1660 р., коли їздив із козацькою делегацією до короля Яна-Казимира, без великих успіхів (хоча сам сотник отримав від короля земельні пожалування, як і решта козацьких послів — така політика річпосполитських, російських чи турецьких урядовців вносила розкол в середовищі козацької старшини і послаблювала гетьманат). Після втечі до Речі Посполитої гетьмана Павла Тетері (див. його біографію) на Правобережжі з'являються кілька претендентів на булаву, причому не пов'язаних із кланом Хмельни-

цьких — схоже, магія цього прізвища вже достатньо послабшала. Одним із них був і сотник Степан Опара, котрий у конкурентній боротьбі, здавалося, обходив кількох старшин більш високого рангу — зокрема полковників Дрозденка та Децика. Можливо, це вдалося завдяки тому, що сотник Опара зумів завоювати прихильність мешканців Черкащини, будучи типовим місцевим козацьким лідером-популістом, який намагався лавірувати між кількома впливовими силами — татарами, польськими загонами та лівобережним гетьманом Брюховецьким, який влітку 1664 р. спробував підкорити собі Правобережжя. Опара вчасно підтримав лівобережного гетьмана в цій його спробі, водночас домовившись про допомогу з кримським ханом і польським королем! Зоряним часом Опари став 1665 рік, коли Павло Тетеря зрікся булави. 11 червня 1665 р. на чолі двох полків, пішого та кінного, загальною кількістю близько 1000 чоловік, Степан Опара обложив Умань, мешканці котрої видали йому російський гарнізон. Згодом загони колишнього сотника взяли Лисянку, в середині червня Опара проголосив себе гетьманом, почавши призначати генеральну старшину. Такі дії пана Степана були можливі тільки за умови його популярності на цій частині Правобережжя, а також зовнішньої підтримки. Опара, як до нього Богдан Хмельницький (але вже за іншого балансу сил), зробив ставку на Крим — такий союз міг бути спрямований проти Москви і Варшави, що відчули їх представники. Зокрема, Брюховецький боявся серйозного повстання проти російської влади в містах його лівобережного гетьманату на підтримку дій Опари. Об'єктивно виступ Степана Опари був спрямований на створення козацького гетьманату з кримською протекцією, але стратегічно це допомогло і Речі Посполитій — її війська змогли утриматись на частині Правобережжя, звідки їх ледь не витіснили Брюховецький і війська Московської держави. Отримавши «під булаву» спочатку невелику, проте досить густо заселену територію, Опара почав навдивовижу швидко згуртовувати однодумців, розсилати універсали із закликами приєднуватись до нього, водночас пославши своїх посланців до Стамбула. Талановитий османський султан Мехмед IV зрозумів, що прохання Опари прийняти частину козацької України в «татарську протекцію» під загальною зверхністю Османської імперії може кардинально змінити ситуацію в Центрально-Східній Європі на користь Османів, і надав Опарі загін яничар під командуванням Кан-Мехмеда, наказавши хану підтримати Опару татарською кіннотою (козацький гетьман отримав кілька загонів на чолі з ногайськими та кримськими мурзами). На думку Т. Чухліба, десь у липні 1665 р. Опару проголосила гетьманом козацька рада Правобережжя, до гетьмана приєдналися полковник Самійло Фридрикевич і Петро Дорошенко (стали відповідно генеральним осавулом і генеральним обозним), почалося масове приєднання до Опари міст і сіл Правобережжя.

Зрештою з'явилась реальна небезпека, що козаки Лівобережжя теж перейдуть до Опари — цього страшенно боявся Брюховецький, престиж котрого поступово падав. Брюховецький, російські воєводи, польські воєначальники почали активну пропагандистську кампанію проти нового претендента на лаври Богдана Хмельни-

Козак-бандурист. Народна картина

цького, зрадника Стеньки Опари. Аби нейтралізувати Річ Посполиту, Опара спробував зіграти в улюблену багатьма козацькими гетьманами подвійну гру щодо Варшави і Бахчисарая — змусити короля визнати його гетьманом, натиснувши на польські залоги на Правобережжі. Ще однією проблемою Опари були правобережні претенденти на булаву (брацлавський полковник Дрозденко і овруцький — Децик), чиї прихильники укріпились у Мотовилівці та інших містечках під Києвом. Поки посли Опари їхали до Варшави, гетьман з татарами і яничарами йшов на Київ і Канів. У середині серпня Опара обложив Мотовилівку, яку, одначе, з ходу взяти не вдалось. Можливо, Опара все ж зміг би взяти гору над конкурентами на Правобережжі, проте раптово доля відвернулась від колишнього сотника. 18 серпня татари ув'язнили Опару і кількох його старшин (серед котрих не було Дорошенка) у власному таборі, пограбували і закували в кайдани. Що ж трапилось? Дуже схоже, що в оточенні гетьмана визріла старшинська змова, схожа на ту, внаслідок якої згодом буде усунуто лівобережного гетьмана Самойловича (див. його біографію). Можливо, хан Каміль Мухамед-Гірей, до порад котрого козацький гетьман не завжди прислухався, образився на те посольство Опари до султана (за багатьох сильних ханів Крим часто намагався добитись незалежності від Стамбула, про це ми неодноразово згадували). Можливим є і польський слід у цій детективній історії (так, польський комендант Білої Церкви закликав татарських мурз відступитись від Опари). Проте як це не прикро для репутації майбутнього сонця Руїни, але й Петро Дорошенко, схоже, був сильно замішаний у справу усунення свого зверхника. Принаймні після арешту Опари його генеральний обозний не був ув'язнений, а навпаки, проголошений гетьманом татарами та своїми прихильниками, що дозволяє говорити про якусь попередню домовленість з представниками хана. Невже Опару насправді згубило те саме, що згодом і Д. Многогрішного (див. його біографію)? Відсутність гучного імені, великих зв'язків у старшинському середовищі спочатку могли зіграти позитивну роль у кар'єрі провінційного сотника, як назвав Опару Т. Чухліб, привернувши чимало прихильників, зокрема й тих, хто міг використати гетьманство Опари як своєрідний трамплін для себе. Проте в подальшому представники таких родин, як Дорошенки, просто перестали рахуватись із вихідцем із низів, хай навіть він і висунув їх на посади. Вдячність у політиці — риса така рідкісна...

Подальша доля Опари і кількох чоловік з вірної йому старшини (Радочинського, Жилки, Царя) сумна. Їх хотіли відіслати до Бахчисарая, проте через втручання Дорошенка відіслали до польських представників на Правобережжі. Новий гетьман хотів поліпшити відносини з польським королем, видавши йому бунтівного Опару. Той спробував урятуватись, запропонувавши визнати владу Речі Посполитої і використати всі свої зв'язки, аби загітувати на користь Яна-Казимира запорожців (пропонуючи навіть залишити заручниками свою дружину і сина). Проте довіри до Опари польські діячі не мали, і через якийсь час після 10 жовтня 1665 р. — дня передачі Опари людьми Дорошенка польській владі — колишнього гетьмана, вочевидь,

було страчено чи просто таємно вбито (за повідомленням французького агента у Варшаві, король мав такий намір. Доля родини гетьмана невідома). В результаті Петро Дорошенко став гетьманом і фізично усунув конкурента чужими руками, польська влада позбулася небезпечного ворога, татари спробували зробити ставку на Дорошенка.

Цікаво, що Дорошенко, винний в усуненні і смерті Опари, по суті, продовжив його ж політику, спрямовану на збирання під своєю булавою українських земель з козацьким устроєм. Досить скоро він теж переконався в безперспективності якоїсь однієї протекції, обравши варіант багатовекторності та особливих контактів зі Стамбулом та Бахчисараєм. Успадкував Дорошенко і боротьбу з тими самими конкурентами на Правобережжя, з якими боровся Опара. Але це вже зовсім інша історія.

Останній володар Чигирина, або Про «сонце» та «чорні хмари» Руїни

(П. Дорошенко)

Петро Дорошенко. Сонце Руїни. Людина, що всупереч усім геополітичним розкладкам на короткий час об'єднала козацьку Україну, не зумівши, зрештою, вистояти в безнадійній боротьбі проти своїх та чужих. Один з тих гетьманів, котрі безліч разів особисто водили в бій своє військо, мудрий політик, талановитий дипломат, пристрасний і не надто щасливий в особистому житті чоловік, палкий патріот, гордий володар, який не хотів бути нічиєю маріонеткою і найпослідовніше після Богдана Хмельницького намагався об'єднати українські території. Коротше — ще одна людина-міф, людина-символ легендарної козацької епохи.

Про предків Петра Дорошенка ми вже говорили (див. біографію М. Дорошенка). Відзначимо лише, що Петро завжди пам'ятав про подвиги свого діда, про які йому розповідав батько Дорофій. За даними історика Д. Дорошенка, гетьман Петро в своєму листі до Івана Сірка від 1675 р. згадує, що він «чув од свого батька про Шагін-Гіреєву війну, на яку наші запорозькі козаки покликані були». Взагалі постать Дорофія Дорошенка, сина і батька гетьманів, якось губиться в такому блискучому оточенні — достовірно про нього відомо лише, що він був козацьким полковником. У документах доби Хмельниччини згадується ще Іван Дорошенко, котрий в 1650 р. ходив на Молдавію в складі армії Б. Хмельницького, а згодом отримав річпосполитське шляхетство, командував козацьким загоном у Білорусії в 1656 р., де був покараний А. Ждановичем за порушення дисципліни. Польський хроніст XVII ст. Веспасіан Коховський навіть вважав цього Дорошенка батьком гетьмана Петра — це не так, хоча припустити якусь їхню спорідненість, звісно, можна.

Рід Дорошенків офіційно не вважався шляхетським — у 1661 р. Петро був нобілітований сеймом (про герб Дорошенків — див. біографію М. Дорошенка). Це був старовинний козацький рід з Чигирина — з цим містом пов'язано так багато в долі гетьмана. Тут він народився, тут проживали його рідні, друзі та близькі, згодом Чигирин — столиця Хмельницького — став і його гетьманською резиденцією, яку він укріплюватиме і відважно оборонятиме. Своїм козацьким родоводом гетьман дуже пишався — чого варті хоча б його слова, кинуті з погордою в одному з листів щодо поповича Самойловича, котрий, мовляв, і близько не стояв із заслуженими лицарями Дорошенками, яким знайомі річки й Чорне море, які воювали і вели переговори з монархами безліч разів

(зле пожартувала доля з гордим лицарем, що зрештою був змушений капітулювати в присутності того самого безрідного поповича).

Мати Петра Дорошенка походила також із козацького роду (Тарасенків). Як і у випадку з Б. Хмельницьким, ми маємо сумніви навіть щодо її світського імені — Д. Дорошенко твердить, що обидва відомі нам варіанти (Митродора і Марія, під ними вона згадується як черниця різних монастирів) — це її *чернечі* імена (вже зовсім старенька, після капітуляції свого сина-гетьмана в 1676 р. вона переселилася слідом за ним із Чигирина, ставши ігуменею в дівочому монастирі в Сосниці на Чернігівщині).

Родина Дорошенків була досить численною — Петро, схоже, був другим сином, бо старшим був Григорій. Його біографія відома найліпше — в 1668—1674 рр. він був брацлавським полковником, у 1668 р. наказним гетьманом, двічі потрапляв до російського полону. Одружений Григорій був як мінімум двічі: вперше — з сестрою родича великого Богдана Павла Яненка-Хмельницького (з донькою цього Павла Яненка був одружений сам гетьман Петро Дорошенко, про що далі). Але в 1671 р. Григорій вже був удівцем, бо зберігся його лист від 1671 р., з якого видно, що він сватався до доньки покійного Василя Золотаренка Ганни — проте гетьманському брату відмовила владна матуся нареченої (вдова Золотаренка, вдруге одружена з переяславським полковником Думитрашкою Райчею). В 1676 р. Григорій, таки одружившись (ім'я і рід його другої дружини невідомі), поїхав за братом до Росії разом із дружиною і дітьми). Решта братів — Андрій, Антоній і Степан — були молодші за Петра. Андрій був згодом полковником Паволоцьким і також виконував обов'язки

Петро Дорошенко

наказного гетьмана у війську свого брата в 1674 р., а згодом був сотником у Сосниці. Степан, не беручи участі в політиці, займався господарством і «вмер у Чигирині на предківських своїх добрах». Про четвертого брата гетьмана відомо зовсім мало — під ім'ям Антоній він постригся в ченці, ставши ігуменом Чигиринського монастиря. На жаль, ми не знаємо імені та навіть основних біографічних фактів щодо єдиної сестри гетьмана Петра, котра в 1666 р. вийшла заміж за генерального писаря Лівобережної України Семена Голуховського, але вже наступного року овдовіла і повернулась до Чигирина.

Петро Дорошенко народився 1627 р., за рік до героїчної загибелі свого діда під Бахчисараєм. Сумно, але дотепер залишаються актуальними слова далекого нащадка гетьмана Д. Дорошенка: «Наскільки ясно і докладно можемо собі уявити діяльність Дорошенка з того часу, як він став гетьманом, себто з кінця

1665 р., настільки випадкові й уривчасті наші відомості про нього до того часу, а вже зовсім невідомі нам його молоді роки, обставини його виховання та освіти, і навіть перші роки його службової та політичної кар'єри. Ми не знаємо, де і коли він учився, і тільки з того, що він добре знав польську й латинську мови, як це видно з його листів, з того, що він у своїх промовах виявив ознайомленість з всесвітньою історією, можна думати, що він учився або в Києво-Могилянській колегії, або в якійсь польській школі». Зауважимо, що літописець С. Величко двічі підкреслює, що Дорошенко мав швидкий розум, умів добре говорити і його прихід до влади неабияк налякав Брюховецького, котрий відчув смертельно небезпечного для себе конкурента — ну а вже кого-кого, а Івана Мартиновича ще ніхто з істориків не звинувачував у відсутності хитрості та красномовства!

Перш ніж почати нашу розповідь про Дорошенка — воїна і політика, кілька слів про його непросте особисте життя («Великі речі, дві мов одна: перша — любов, друга — війна», — писав мудрий Р. Кіплінґ, тож і ми побудуємо за цим принципом розповідь про героя цього розділу). Вражає схожість з аналогічними «проблемами» Богдана Хмельницького. Якщо про першу дружину пана Петра не відомо майже нічого, навіть імені (знаємо, що вона померла не пізніше середини 1650-х рр. Від неї пан Петро мав доньку Любов, що згодом вийшла заміж за Юхима Лизогуба, полковника Чернігівського та генерального хорунжого часів Мазепи), то ось друга (щодо її імені українські історики ніяк не домовляться — у Д. Дорошенка вона фігурує як Єфросинія, у Т. Чухліба — як Любов. Як ми вже зазначали, вона була донькою Павла Яненка-Хмельницького) добряче далася взнаки і сучасникам, і чоловікові, і його родичам. Навіть якщо звістки про її характер та вчинки і тенденційні, все одно складається враження, що ця жінка (яку гетьман, судячи з того, що не кидав її навіть за найсприятливіших для того обставин, принаймні якийсь час шалено кохав, хоч і називав у листах малоумною) була справжньою «чорною хмарою» в житті «сонця Руїни» — нерідко пила, причому справжніми запоями, і без відома гетьмана і його родичів «ходила і чинила злодійства». Які саме — ми не знаємо, але героєві цього розділу вона зраджувала неодноразово, за що вочевидь не раз «діставала на горіхи» від нього. Не виправдовуючи алкоголізму й адюльтеру як таких, ми все ж зважимось хоча б трохи спробувати поглянути на ситуацію з іншого боку: а що власне дивного в тому, що молоді й вродливі Мотря Чаплинська-Хмельницька чи Фрося (чи все ж Люба?) Дорошенко, залишені своїми видатними чоловіками-державотворцями на довгий час у золотій клітці, намагалися хоч якось винагородити себе за вимушене ненормальне життєве становище вдовиць при живих чоловіках? Обидві, до того ж, були наділені неабияким характером... У випадку подружжя Дорошенків, схоже, взагалі коса найшла на камінь — темпераментна і девіантна козачка (і аж ніяк не зразкова «дружина декабриста») в 1676 р. кричала одному з братів свого чоловіка (Андрієві), що не поїде в далеку Московію за своїм благовірним, а якщо її туди вишлють силою, то її чоловік «недовго на світі житиме». Проте до чоловіка її таки вислали, і «щасливе подружжя» возз'єдналося і жило разом аж до смерті скандальної дружини екс-гетьмана в 1685 р. (тут ми повторимо нашу тезу, висловлену у вступі до цієї книжки, — на

глибоке переконання автора, українські «гетьманші» безперечно заслуговують на окреме серйозне дослідження). Останньою дружиною вже 57-річного Петра Дорошенка стала значно молодша за нього російська бояриня Агафія Борисівна Єропкіна, від якої гетьман мав трьох синів (Олександра, Олексія і Петра) і доньку Катерину. Саме від доньки Олександра Дорошенка походить Наталя Гончарова, дружина О. С. Пушкіна (який у 1833 р. відвідав могилу Дорошенка в селі Ярополчому, що тоді вже називалось Ярополець. До речі, бували на могилі гетьмана і В. Гіляровський з Д. Яворницьким).

Тепер про інші війни та мир — за межами хати Петра Дорошенка. 20-річний юнак був серед тих нечисленних відчайдухів, котрі ризикнули зробити ставку на Богдана Хмельницького взимку 1648 р. Що ж — свою першу велику і ризиковану гру майбутній азартний політичний гравець блискуче виграв. Хмельницький не забув відданого йому молодого козака, і Дорошенко спочатку став гетьманським «старшим слугою» (версія С. Величка), згодом старшиною Чигиринського полку, наказним чигиринським, а з 1657 р. — прилуцьким полковником. Молодий козак проявив себе з найліпшого боку — як здібний адміністратор, гарний дипломат (брав участь у багатьох переговорах, що вів Богдан-Зиновій), і при цьому — патріот козацької України, до того ж щиро лояльний щодо клану Хмельницьких...

Вражає зваженість і обережність Дорошенка після смерті Богдана. Молодий старшина спочатку обережно підтримав Виговського, беручи участь у придушенні виступу Пушкаря. Після початку конфлікту між Виговськими і дядьками Юрія Хмельницького Дорошенко (як і його тесть Павло Яненко) залишився в оточенні Юрія Хмельницького (який, схоже, міг симпатизувати розумному й імпозантному новоявленому родичеві). Дорошенко брав участь в укладенні як нової Переяславської угоди (1559 р.) з Московською державою, так і в підписанні Слободищенського трактату козацької України з Річчю Посполитою наступного року (див. біографію Ю. Хмельницького). Після зречення Ю. Хмельницького Дорошенко перебуває на високих старшинських посадах в оточенні Тетері (наказний гетьман, генеральний осавул), беручи активну участь у спробах останнього об'єднати козацьку Україну під владою Речі Посполитої. Саме тоді Петро Дорошенко всерйоз проявив себе як полководець — сумно, що сталось це в боях проти лівобережного козацтва.

Зоряний час Дорошенка прийшов у 1665 р., коли влади зрікся Тетеря і на Правобережжі з'явились кілька претендентів на булаву. Герой цього розділу приєднався до одного з них — Степана Опари (докладніше про перипетії відносин Дорошенка й Опари — див. біографію останнього). Тут ми лише скажемо — черґова ризикована ставка Петра Дорошенка знову виграла, і виграшем на цей раз стала булава! Попереднє обрання Дорошенка гетьманом відбулося, схоже, на козацькій раді 10 жовтня 1665 р. в Чигирині, а в січні наступного року нова козацька рада затвердила цей вибір, не ухваливши рішення, «котру протекцію» має прийняти козацька Правобережна Україна. Подальша діяльність гетьмана Дорошенка свідчить про його неймовірну, майже незламну енергію і державницький розум. Ми загалом приймаємо сучасне трактування політики гетьмана як «політики багатовасалітетної підлеглості» кільком сюзеренам (королю, царю і султану) з кінцевою метою створення

незалежного Українського князівства на чолі з Дорошенком (сьогодні цієї концепції дотримується, наприклад, Т. Чухліб). Фактично за умов геополітичної безвиході, в якій знаходилась козацька Україна, така політична лінія була страшенно складною, ризикованою і залежною від зовнішньополітичної кон'юнктури, але що ще залишалось прихильнику «неутральства» (незалежності) козацької України в тих умовах? Будь-яке пріоритетне зближення з котроюсь країною із тріади Річ Посполита — Московське царство — Османська імперія (з особливою позицією Кримського ханства) моментально призводило до ризику поглинення нею козацьких структур, загалом несумісним із внутрішнім устроєм жодної з вищезгаданих держав, та до об'єднання решти двох проти такого «протектора» козацької України.

Тому не дивно, що на початку свого гетьманування Дорошенко, очевидно, за порадою кримського хана, заявив про свою прихильність до протекції польського короля, активно листуючись і обмінюючись посольствами з Яном-Казимиром, прохаючи визнати його гетьманом, вивести частину польських військ з Київщини і Брацлавщини, дозволити збирати податки на свою користь тощо. Одне прохання цікаво характеризує нового гетьмана — він просив короля звільнити з в'язниці Юрія Хмельницького та митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, хоча, здавалося б, навіщо гетьману Петру був потрібен зайвий конкурент? Проте це ж був син його благодійника...

Король не відповів згодою. Відновити фактичні умови Зборівського миру 1649 р. після всіх перемог і поразок Речі Посполитої та козацької України було, мабуть, на той час найрозумнішим варіантом для знесиленої війнами і внутрішнім безладом шляхетської республіки, проте Ян-Казимир і сейм уперто відмовлялись це зробити, дорікаючи Дорошенкові його союзом з татарами (див. біографію Опари). Спроби короля випробувати нового українського булаводержця на міцність за допомогою 6-тисячного коронного війська Себастяна Маховського закінчились для вбивці Виговського повним крахом і татарським полоном у грудні 1666 р. — вочевидь, пану Себастяну краще вдавались підступні вбивства беззбройних сенаторів Речі Посполитої, ніж відкриті бої з загартованими в боях козаками під проводом талановитого полководця, котрим виявив себе Дорошенко.

Все це підштовхувало гетьманський уряд Дорошенка до пошуку іншого основного протектора для України (без остаточного розриву з королем і постійними натяками на можливу протекцію царя). Ним міг стати енергійний падишах Османської імперії Мехмед IV (правив у 1648—1687 рр.). Перші спроби П. Дорошенка встановити контакти з султаном мали місце ще в лютому 1666 р., водночас тривали переговори з кримським ханом і принцами. Безпосередньою причиною звернення гетьмана до мусульманського володаря (не найпопулярнішого потенційного протектора для козацької України) про визнання його зверхності було «небажання польського монарха надати Дорошенкові допомогу для завоювання Лівобережжя, а також початок процесу примирення Польщі й Росії за рахунок розподілу українських земель» (Т. Чухліб). Справа в тому, що в цей час в недоброї пам'яті (для українців) селі Андрусові вже активно йшли переговори між Москвою і Варшавою про мир (12 років війни сильно виснажили обидві держави). Вкотре в українській історії українські землі ділили

Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ». Острів Хортиця

Пам'ятний знак на місці зборів козаків Гайдамацької Січі

А. Манастирський. В степу

Турецький вояк початку XVIII ст.

Замок Семи веж. Стамбул

за спинами у самих українців — січневе перемир'я зафіксувало фактичне розчленування козацької України по лінії Дніпра. Більшого «цвяха в домовину» ідеї васалітету Дорошенка щодо польського короля «забити» було важко... І Дорошенко вирішує піти на ризик і вдарити по найближчому супротивнику — Речі Посполитій у стилі Хмельницького.

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, гетьман Дорошенко вже на початку лютого 1667 р. вислав послів до Бахчисарая з пропозицією укладення українсько-кримського військово-політичного союзу, не забувши нагадати хану Аділь-Гірею про традиції козацько-татарських угод часів Михайла Дорошенка та Шагін-Гірея. Козацькі дипломати мали домагатися від кримського хана відновлення мирних стосунків з московським царем та кінцевого створення грандіозної українсько-московсько-татарської коаліції проти Речі Посполитої. Але обережний хан запропонував Дорошенкові винести питання про такий союз на розгляд султана. В липні 1667 р. козацькі посли мали аудієнцію у султана Мехмеда IV, пообіцявши «перевернути Польщу догори ногами» і прохаючи покровительства падишаха і татарської допомоги. Султан пообіцяв те й інше, вважаючи, що з цього часу козацька Україна є його васалом (в історіографії дані про час отримання Правобережжям під владою Дорошенка правового статусу османського васала помітно різняться — від 1666 до 1669 р., коли цей статус був визнаний самими козаками). Далі Дорошенко разом із татарами провів блискучу вересенево-жовтневу кампанію проти одного з найкращих польських полководців цього часу — польного гетьмана (і майбутнього короля) Яна Собеського. Оточений поблизу села Підгайці в Галичині з 15-тисячним військом Собеський, здається, був приречений на загибель, і разом із ним — надії Речі Посполитої на владу над козацькою Україною. 24 тисячі козаків, 3 тисячі яничар і велика татарська орда були на порозі великої перемоги, коли запорожці І. Сірка, союзні Варшаві, восени того ж 1667 року напали на Крим, і татари розпочали переговори з королем і Собеським. У результаті 19 жовтня було підписано компромісну угоду між Дорошенком та Собеським на умовах формального підданства Дорошенка королю і невведення козацьких гарнізонів на «некозацькі» території (те саме стосувалося польських жовнірів і козацьких територій Правобережжя). Ясно, що цю угоду жодна сторона не збиралась виконувати; просто обидві сторони взяли тайм-аут, Собеський — бажаний, Дорошенко — вимушений. Паралельно з цими подіями Дорошенко намагався перевірити настрої представників московського царя щодо можливого визнання його гетьманом майбутньої об'єднаної козацької України (через листування з київським воєводою П. Шереметєвим тощо).

Фактично свій перший раунд боротьби за створення незалежного князівства Дорошенко не виграв, але й не програв — Правобережжя фактично залишалось незалежним від Речі Посполитої, проте можливість для об'єднання обох берегів Дніпра, здавалось, безповоротно вислизала з рук після ратифікації 28 жовтня 1667 р. царем Олексієм Михайловичем у Москві Андрусівського перемир'я — справа йшла до «вічного миру» Москви і Варшави, вістря котрого було спрямоване перш за все проти Османської імперії, Криму — і гетьманату Дорошенка (так звана Московська угода 1667 р., в якій нещодавні вороги домовлялися про спільні військові дії проти Дорошенка, якщо той

не залишить султана). У гетьмана, котрий уважно слідкував за розвитком ситуації через своїх агентів, просто не витримали нерви — він захворів, і його ледь заспокоїв уже звільнений на той час із польського полону митрополит Нелюбович-Тукальський — справжній друг і порадник гетьмана. Гетьман, розважливий і обережний зазвичай, проте так само страшний у гніві, як і великий Богдан, розпачливо лаяв у грудні 1667 р. польських послів за їхню зраду козацької України «грубими словами», відмовившись визнати угоду Москви і Варшави. Відповідь же московським послам була просто гранично відвертою: «А ось недавно учинили договір з поляками на нашу згубу, розірвали надвоє, і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викоріняти! Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не попустив нас Господь в таку неволю. Знає король, що предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло зліпилися з поляками під одним господарем, добровільно обраним і заприсяженим» (цит. за Т. Чухлібом). Ох, і незручним же союзником чи васалом був гетьман Дорошенко для «стратегічних партнерів», котрі намагались самотужки ділити сфери впливу в Україні!

Охолодження відносин між Дорошенком, з одного боку, та царем і королем — з другого, сягнуло піку в наступному, 1668 р. В цьому році Дорошенко пережив свій найвищий політичний злет і, мабуть, найгірші розчарування — внаслідок колосального незадоволення Андрусівським перемир'ям (тисячі українців, яких, здавалося б, ніщо не могло об'єднати, об'єднались проти наслідків такого відвертого і брутального шахрайства щодо них, яким було Андрусівське перемир'я) лівобережний гетьман Іван Брюховецький зробив свій останній карколомний кульбіт, приєднавшись до могутньої хвилі українського незадоволення Москвою, який зрештою коштував йому влади і життя (див. його біографію). 8 червня на раді поблизу Будищ Петро Дорошенко був проголошений гетьманом обох берегів Дніпра — всупереч волі двох могутніх держав-сусідів і всупереч власним українським «чорним хмарам Руїни». На обох берегах козаки, селяни, міщани та духовенство почали вірити в те, що неможливе може стати можливим, і золоті часи Богдана можуть повернутися. В церквах почали проголошувати молитви за «Богом даного гетьмана Петра».

Що трапилось далі? Історики пропонують на вибір кілька варіантів — від початку польського вторгнення на Правобережжя (яке все одно залишалось «серцем» держави Дорошенка) до... зради коханої дружини гетьмана! Будемо справедливими щодо нещасної гетьманші — хоч би як там було, але значно сильніше по планах її чоловіка вдарили дії його наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного, залишеного Дорошенком на Лівобережжі, та двох чергових амбітних «рятівників України», Михайла Ханенка та Петра Суховієнка (докладніше про історичні перипетії, пов'язані з ними, — див. їхні біографії). Тут ми лише зауважимо, що виступи Су-

ховія (підтриманого Аділь-Гіреєм) та Ханенка (що спирався на Річ Посполиту), а також відступництво Многогрішного (хай і вимушене) поставили недавнього тріумфатора на межу цілковитого краху — Дорошенко був змушений надалі вести запеклу боротьбу на Правобережжі, аби хоча б повернути статус-кво на момент свого обрання гетьманом. Стратегічно картина виглядала приблизно так — територія гетьманату навколо столиці, прекрасно укріпленого Чигирина, то розширювалась, то різко звужувалась, гетьман з військом (у якому все більшу роль відігравали створені ним сердюцькі, тобто наймані піхотні полки, надійніші за звичайні козацькі) намагався відбити хоча б найбільш небезпечні ворожі удари. Те, наскільки довго протримався Дорошенко за таких умов (більше семи років!), може свідчити як на користь його авторитету серед населення цього регіону (звісно, цей авторитет і популярність то зростали, то падали залежно від успіхів чи невдач гетьмана, а також поведінки його турецьких і татарських союзників, але все одно ніколи не занепадали остаточно), так і про колосальні, ще недостатньо оцінені українськими військовими істориками таланти гетьмана як стратега і тактика. Адже Дорошенко не просто утримував неймовірно довго як для тих умов територію, населення котрої щороку зменшувалось в результаті боїв, репресій, добровільних міграцій, примусових «згонів», але й завдавав потужних ударів у відповідь — неймовірно, але йому вдалося розгромити практично всіх своїх козацьких конкурентів (крім Самойловича), що мали зовнішню підтримку (серед них і Ханенка з Суховієм, чиї шанси на початку виглядали досить непогано). Чималу роль в тому, що Дорошенку вдалося протриматись так довго, не втрачаючи майже до самого кінця надії на кінцеву перемогу, відіграла дипломатія гетьмана, зокрема лавірування між Москвою, Стамбулом і Варшавою. Звісно, гетьман міг піти шляхом своїх попередників і сучасників (П. Тетері, І. Брюховецького) і фактично здати ключові позиції козацької державності котромусь із потенційних протекторів в обмін на тісне військово-політичне співробітництво, проте з дивовижною стійкістю Дорошенко відмовлявся це зробити, вимагаючи від потенційних протекторів перш за все визнання «прав і вольностей» його козацької держави як такої. Фантастика, але цей неймовірно енергійний і амбітний політик навіть погоджувався скласти булаву в разі, якби Москва, Варшава чи Стамбул погодились на варіант визнання вигідної для козаків васальної залежності Українського князівства. Водночас не варто уявляти собі Петра Дорошенка якимось анахронічним «захисником інтересів усіх верств українського населення» — він загалом був не проти, аби всі інші стани крім козацького платили податки до скарбниці держави-сюзерена козацької України. Як і Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко

Українська ювілейна монета «Петро Дорошенко»

був перш за все «козацьким батьком», хай і не таким авторитарним (щороку регулярно по кілька разів скликались козацькі ради, які ухвалювали важливі державні рішення, що дало підстави Д. Дорошенку назвати свого предка «найбільш послідовно демократичним» гетьманом доби Руїни — звісно, демократичним у дусі знов-таки *козацької* демократії з усіма її перевагами та недоліками). Не менш послідовно відстоював гетьман права православної церкви й української православної шляхти, хоча нерідко й зазнавав у цій справі гірких невдач (як у стосунках із Річчю Посполитою, так і з Османською імперією).

Зрештою, як дипломатичні зусилля Дорошенка, так і власні геополітичні інтереси Варшави і Стамбула призвели до прямого військового зіткнення Речі Посполитої та Османської імперії на скривавлених полях українського Правобережжя — першого такого конфлікту з часів Хотинської війни 1621 р. Але тепер українське козацтво було поділене — частина виступила на боці Ханенка і Речі Посполитої, частина — на боці Дорошенка і турків. Результат був невтішним перш за все для поляків — проте і для України, по котрій прокотився «паровий коток» османського війська і татарської орди, загалом теж.

Якщо коротко, то ще ніколи османські війська не заходили так далеко на північ — внаслідок взяття турками Кам'янця-Подільського та захоплення більшої частини Поділля, закріпленого в ганебному для Речі Посполитої Бучацькому мирі (жовтень 1672 р.). Османська імперія отримала новий ейялет (провінцію) з не надто лояльним щодо султана християнським населенням, а Петро Дорошенко, котрий контролював у цей час частину південної Київщини і Брацлавщини, — новий привід для розчарування черговим протектором. Складається враження, що жоден з «протекторів» козацької України доби Руїни просто не ризикував «зіграти з великими ставками», прийнявши умови гри Дорошенка, — всі, скоріше, прагнули відхопити хоч якийсь шматок здобичі і «втекти» з нею, закріпивши контроль над частиною України черговою мирною угодою. Ось і Мехмед IV відмовився допомогти своєму васалу відвоювати решту Правобережжя та Лівобережжя. Розчаровані турецькою протекцією, від Дорошенка відходять кілька козацьких полків, населення починає втрачати віру в свого гетьмана. Тільки-но наголову розгромивши Ханенка, на початку 1674 р., Дорошенко стикається зі ще одним претендентом на роль рятівника козацької України — лівобережний гетьман Іван Самойлович переходить разом із московським військом Дніпро і починає бойові дії на Правобережжі проти турків і Дорошенка. 17 березня у Переяславі козацька рада проголошує Самойловича гетьманом обох боків Дніпра. На цей раз правобережного гетьмана врятувала звитяга його сердюків та вчасна допомога султана, який особисто очолив армію, відправлену на допомогу Дорошенку. Міста, що перейшли на бік Самойловича (Ладижин, Умань), жорстоко поплатилися за це — турки нещадно вирізали їхні гарнізони та населення. Падишах уже вдруге обдарував свого васала коштовними дарами, серед яких була і золота булава. Проте вона явно вислизала з рук гетьмана попри всі його буквально надлюдські зусилля — Петро Дорошенко поступово ставав «гетьманом пустелі», на яку перетворювалось Правобережжя.

Самойлович і московське військо відступили, проте як тільки основні турецькі сили залишили Правобережжя,

сюди миттєво почав вторгнення новий польський король Ян Собеський, котрий відвоював у Дорошенка Брацлав і Могилів-Подільський. Тривалі переговори з королем, які вів Дорошенко за посередництвом єпископа Й. Шумлянського, були безуспішними — гетьман намагався відстоювати пункти колишньої Гадяцької угоди, король же, відчуваючи військову та політичну слабкість опонента, вважав такі умови невигідними для Речі Посполитої. В результаті програли обидві сторони — Дорошенко востаннє звернувся по допомогу до султана, військо котрого черговий раз спустошило Київщину і Брацлавщину, проте вже не змогло виправити ситуацію на користь Дорошенка. До того ж урядовці Османської імперії втомились від потрійної дипломатії свого надто самостійного та енергійного васала, і відносини Стамбула і Чигирина влітку 1675 р. зіпсувались остаточно. Не бачачи виходу з глухого кута, розчарований Дорошенко нарешті не витримав. Він погодився скласти присягу на вірність лише московському царю, а його посольство у Москві прохало Олексія Михайловича про збереження за Дорошенком гетьманської посади. Та Москва зробила ставку на Самойловича. Сама думка про капітуляцію перед поповичем гнітила Дорошенка, і він вирішив насамкінець розіграти ще один відчайдушний гамбіт — передати частину клейнодів запорозькому кошовому Івану Сірку, склавши перед ним присягу на вірність московському цареві і привселюдно визнавши союз із османами помилкою. Ця подія відбулася 10 жовтня 1675 р. в Чигирині. За спогадами очевидців, обидва старі знайомі, гетьман і кошовий, не змогли стримати гірких сліз, хоча, бувало, псували кров один одному як ніхто інший. Адже фактично це був трагічний кінець планів політика, котрий, за словами польського підканцлера Ольшевського (1670) хотів «народ руський і провінцію руську зробити самостійною і незалежною».

Царські посланці привезли гетьманові бундючний наказ — він мав присягнути на лівому березі Дніпра, в присутності Самойловича та князя Ромодановського. На таке приниження правобережний гетьман відповів відмовою, і полки Самойловича та Ромодановського знову перейшли Дніпро у вересні 1676 р. Перед Дорошенком був вибір — останній бій на чолі купки козаків і сердюків і славна загибель під руїнами Чигирина або капітуляція.

Після короткого безнадійного бою 19 вересня 1676 р. з воріт козацької столиці виїхав посланець. Петро Дорошенко погодився здати клейноди, гармати і ключі від міста Самойловичу і Ромодановському (згодом клейноди були відвезені до Москви і після помпезної церемонії продемонстровані місцевим мешканцям та іноземним дипломатам, а потім передані до Оружейної палати). Ось як цю трагічну мить кінця політичної кар'єри справді великого патріота козацької України змалював земляк гетьмана Тарас Шевченко («Заступила чорна хмара…»):

Задзвонили в усі дзвони,
Гармата гримала,
У дві лави задніпрянці
З москалями стали
Аж на милю — меж лавами
Понесли клейноди…
Годі тобі, Петре, пити
З Тясмина воду!
Положили ті клейноди
Попенкові в ноги…

Що ж це все-таки було? Хвилинний розпач? Важка депресія, поглиблена смертю в 1675 р. вірного друга, митрополита Тукальського? Чи зважене, добре

Федір Олексійович Романов

осмислене рішення? Нам чомусь здається, що гетьман, відвагу котрого поважали навіть вороги і який бачив у своєму житті річки крові, схоже, вирішив просто не брати на душу гріха за загибель свого рідного міста і своїх останніх прибічників. Не хотів він і нового руйнівного турецького вторгнення. Зрештою, у фізичних і моральних сил будь-якої людини теж є якась межа... Але можна тільки здогадуватися, наскільки важко таке рішення далося Петру Дорошенку. Фактично він віддав своїй державі все, що міг, переступивши насамкінець і через власну гордість і амбіції. Нечастий в історії козацької України випадок.

Наступні 22 роки життя Петра Дорошенка стали таким собі затяжним епілогом. «Сонце Руїни» закотилося там, на берегах Тясмину, а жити залишилась звичайна людина зі своїми бажаннями, страхами, чеснотами і вадами. Звісно, вона була жива й раніше — але і нам, і сучасникам заважають побачити її блиск булави і золотої киреї...

Протягом жовтня 1676-го — початку березня 1677 рр. екс-гетьман і вся його родина жили у Сосниці, сотенному містечку Чернігівського полку (до речі, Сосниця — місце народження іншого видатного українця — Олександра Довженка). Проте Москва не давала Дорошенкові спокою — цар наказав Самойловичу відправити його з родиною до російської столиці. Дрібна регламентація життя, постійний нагляд за кожним його кроком, нагадування про старі провини перед государем разом із намаганням скористатись колосальним політичним і дипломатичним досвідом колишнього козацького гетьмана — таким було життя Петра Дорошенка в «почесному полоні». Гірко читати чолобитні колишнього гордого володаря України обох боків Дніпра до російського царя, в яких він, неначе останній царський холоп, просить надати йому хоча б якесь «жалування», помешкання, відпустити до нього дружину, яка й сама не надто хотіла цього (28 липня 1677 р. вона прибула до Москви, де Дорошенки оселились на два роки в пожалуваному їм будинку). Неважко уявити, як різонула по серцю колишнього володаря Чигирина звістка про цілковите знищення його рідного міста і колишньої столиці під час другого чигиринського походу 1678 р. (відстояти могутню фортецю проти військ колишнього союзника Дорошенка великого візира Кара-Мустафи Самойлович із Ромодановським не зуміли — див. біографію Самойловича). Наступного року Дорошенка спробували проти його волі вислати з Москви воєводою до Великого Устюга (таке враження, що царський уряд просто не знав, що робити з колишнім гетьманом), а потім відправили на таку ж посаду до Вятки, де

пройшли наступні три роки його життя. У 1682 р. Дорошенко нарешті осів у подарованому йому царем селі Ярополче Волоколамського повіту неподалік Москви (сьогоднішня назва — Ярополець). Та сама невблаганна доля, яка зруйнувала його плани і політичну кар'єру гордого козака, зле пожартувала і з «поповича» — цікаво, як сприйняв Дорошенко новину про арешт і заслання в 1687 р. свого давнього знайомого і суперника Самойловича? Чи отримував звістки про долю свого колишнього наказного гетьмана Многогрішного, який теж доживав віку як царський слуга? Запитань, як завжди, більше, ніж відповідей.

Чомусь хочеться вірити, що хоча б у своєму третьому шлюбі колишній гетьман був щасливий (про останню дружину Дорошенка і його дітей див. вище). Є уривки даних, що Дорошенко в останні роки життя вів господарство, судився з навколишніми поміщиками. Сподіваємося, Дорошенко судився хоча б не за грушу, що росте на межі, як родичі незабутнього Жендяна, слуги пана Скшетуського з роману «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича. Зрозумій, читачу, це гірка іронія, бо автору чомусь пригадується чимало інших живих легенд, справжніх символів незламного духу своїх народів, котрих примхлива і безжальна доля теж чомусь пощадила в десятках боїв, аби змусити помирати на чужині далеко не геройською смертю, старими, знесиленими, забутими їхніми сучасниками (але не нащадками). Аварець Шаміль, гаїтянин Туссен-Лувертюр, вождь безстрашних апачів Джеронімо...

Інколи «приборканий орел» (безжально-точний Шевченків образ з неодноразово цитованого нами вірша) клопотався про долю земляків перед російськими бюрократами — він, колись «непримиримый враг русского владычества» над козацькою Україною, як з певною повагою напише згодом всесвітньо відомий чоловік праправнучки гетьмана в примітках до своєї поеми «Полтава».

Непримиренний ворог *будь-якого* володаря, якщо той відмовлявся визнати права і вольності козацької України, Петро Дорофійович Дорошенко помер 19 листопада 1698 р. Згодом над місцем його поховання в Ярропольці було зведено каплицю, яку взимку 1887 р. осквернили невідомі в марних пошуках скарбів. У 1953 р. в ході реконструкції капличку просто розібрали, і тепер на могилі гетьмана лежить звичайний камінь, обнесений металевою огорожею з цегляними стовпами, а бюст гетьмана роботи німецького скульптора XVIII ст. О. Тріппеля є окрасою місцевого краєзнавчого музею.

«Стенаються в герці скажені сини України...» *(М. Ханенко)*

Великий римлянин Тацит злукавив. Історики ніколи не писали і не пишуть наукових чи науково-популярних історичних книжок Sine ira et studio (*лат.* «без гніву і пристрасті»). І не будуть їх *так* писати доти, доки ті книжки взагалі творять живі люди. Звісно ж, автор не закликає читача до повної зневіри в того кумира багатьох своїх колег по цеху, що зветься «історичною об'єктивністю», — він просто хоче бути гранично відвертим і чесним зі своїм читачем. Це також не означає, що автор раптом вирішив змалювати котрогось із своїх героїв виключно білою чи чорною фарбою — звісно, ні, адже кольорів веселки значно більше.

Проте без жодних докорів професійного сумління зізнаюся — про гетьманів доби Руїни писати *важко*. Бо коли тільки всерйоз подумати, який колосальний пасіонарний заряд було витрачено земляками автора цих рядків на пекельну справу братовбивчої війни, — стає по-справжньому моторошно. Так само, як, мабуть, було моторошно Василю Стусу, коли він писав свої безжальні рядки:

...Стенаються в герці скажені сини України,
Той з ордами бродить, а той накликає Москву,
Заллялися кров'ю всі очі пророчі. З руїни
Вже мати не встане — розкинула руки в рову...
...І Тясмину тісно од трупу козацького й крові,
І Буг почорнілий загачено тілом людським,
Бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові
У пеклі запеклім, у райському раї страшнім...
(«За літописом Самовидця»)

Але і в пекла є свої герої, — як говорив персонаж відомого фільму Романа Поланського «Дев'ята брама». А от чи належать до їх числа українські гетьмани доби Руїни, зокрема і той, про котрого піде мова в цьому розділі, судити читачу.

Отже, Михайло Ханенко. Гетьман, який проходить у більшості підручників і загальних нарисів з історії України такою собі вугільно-чорною тінню, «злим генієм» свого значно яскравішого сучасника-суперника Петра Дорошенка. Суперника, життєвий шлях котрого, як не дивно, виявився в чомусь дуже схожим на його власний. Схожим, бо всі гетьмани доби Руїни тією чи іншою мірою намагались зберегти і кожен на свій лад вдосконалити державні інституції української козацької державності, а в результаті — нищили їх і зрештою себе. Що ж, «Ми всі вбиваємо те, що ми любимо», — з сумною посмішкою знизав би плечима «принц парадоксів» Оскар Вайлд. Так що заклик сучасного біографа гетьмана Т. Чухліба не оцінювати однозначно діяльність Михайла Ханенка, «типового представника козацької старшини» скажених часів, ми, звісно ж, усіляко підтримуємо й приймаємо.

Біографія Ханенка до моменту проголошення його гетьманом традиційно для українських булаводержців (за кількома помітними винятками) досить куца — рік і місце народження точно не відомі. На основі непрямих свідчень часом народження називають початок 1620-х рр., хоча в 1671 р. фризький мандрівник, авантюрист і автор щоденника, Ульріх фон Вердум, котрий спілкувався з Ханенком, писав, що козацькому гетьману «близько сорока років», місцем — Уманщину, бо згодом Ханенко очолював Уманський полк і користувався тут якийсь час чималою підтримкою. На основі *родинних переказів* Ханенків, записаних у XIX ст., біографи гетьмана твердять, що батько майбутнього гетьмана, Степан, козакував за часів Сагайдачного і потрапив до татарського полону, звідки був викуплений річпосполитським шляхтичем Лукомським (чи пов'язано все це хоч якось із ніби «татарським» прізвищем батька гетьмана — сказати важко). За тією ж легендою, матір'ю майбутнього гетьмана (її ім'я чи будь-які інші біографічні дані в джерелах відсутні) була донька котрогось із прикордонних старост. Михайло був, схоже, старшим сином у родині, мав ще двох братів. Точно невідомо, коли Михайло Ханенко став уманським полковником (перша згадка про нього в такому ранзі датується 1659 р., коли він взяв участь в обранні гетьманом Юрія Хмельницького). Підпис Ханенка стоїть на «других Переяславських статтях» 1659 р., що загалом нічого не говорить про його політичні орієнтири на цей момент, якщо вони взагалі були (адже незадовго перед цим уманський полковник критикував відомого прихильника Москви наказного гетьмана Івана Безпалого саме за відверто промосковську позицію). В 1660 р. Ханенко як наказний гетьман Юрія Хмельницького успішно відбив напад військ коронного гетьмана Станіслава Потоцького, які намагались облягати місто Могилів (на Дністрі), завдавши ворогові значних втрат, — перша звістка про успіх Ханенка на полі бою. А вже наступного року Ханенко зі своїм Уманським полком був під Слободищами — він входив до числа козацьких делегатів, котрі розробляли відомий трактат (див. біографію Ю. Хмельницького). В цей час Ханенко отримує грамоти на маєтності та шляхетство для себе і своїх родичів (Романа, Павла, Сергія та Лаврентія. Котрі з них його сини, а котрі брати чи, може, племінники — сьогодні встановити непросто. За даними Вердума, синів у Ханенка було троє, але це станом на 1671 р.). Гербом новоспеченого шляхтича стали «в лазуровому полі три червоні башти із срібною зіркою вгорі». Після зречення Юрія Хмельницького Михайло

Михайло Ханенко

Ханенко підтримує Тетерю, бере участь у провальному поході військ останнього та жовнірів короля Яна-Казимира на Лівобережжя. У 1663 р. один із небагатьох старшин Тетері, Ханенко лишається при гетьманові і польському королі, маючи трохи козаків (про це свідчив добре обізнаний в українських справах Патрік Гордон).

В 1665 р. гетьманську булаву взяв до своїх міцних рук Петро Дорошенко. За його обранням уважно стежив з гурту інших полковників і старшин такий собі «чоловік років сорока, середньої, але кремезної статури з жовтим обличчям і кучерявим, чорним як смола, волоссям, що виглядав доволі мужикувато, але сміливо й войовничо» (так У. фон Вердум змальовує Ханенка в 1671 р.). О, це ж так зручно — намалювати портрет такого собі емоційного і не надто розумного горлопана, якого з успіхом використають хитромудрі представники «французької партії» при річпосполитському королівському дворі, зробивши гетьманом на противагу надто незалежному Дорошенку, якого до того ж певною мірою підтримувало інше, проавстрійське, угруповання.

Герб М. Ханенка

Але уявімо на мить: а раптом помилялися ті, хто говорив заїжджому фризу, що уманський полковник «виявляє більше серця, ніж розуму, і взагалі не відзначається якимись особливими здібностями...»? Може, якраз *не надто яскраво виражена* амбітність, хитрість, помножена на відсутність гучного родоводу, пристойної освіти (запитаємо себе: а хіба такий самий останній чинник завадив селянину Многогрішному стати гетьманом, а *ледь грамотному*, за спогадами Орлика, Василю Кочубею — генеральним писарем?) і таку собі «просту», хай і «войовничу», зовнішність, і дозволили Ханенку спокійно, не привертаючи заздрісної уваги колег-старшин того ж рангу, вичікувати певного зручного моменту, чекати у відносній політичній тіні, аби згодом обома руками ухопитись за свій Великий Шанс, піддавшись шаленій спокусі — бажанню здобути владу, хай напівілюзорну і оплачену річками крові? Адже, за словами сучасника Ханенка, за доби Руїни «кожен сотник хотів стати полковником, а полковник — гетьманом». Ми не збираємося ідеалізувати великого Дорошенка, котрий, дійсно будучи «мабуть, єдиним гетьманом доби Руїни, який послідовно проводив політику Богдана Хмельницького на зміцнення національної держави в етнографічних межах українських земель» (Т. Чухліб), мав, однак, удосталь своїх вад і тяжких гріхів, і не хочемо «демонізувати» Ханенка, Суховія чи будь-кого іншого. Просто брак джерельного матеріалу нерідко просто *змушує* історика висловлювати припущення — такі, які йому здаються ймовірними (з ризиком отримати порцію обов'язкової критики і навіть несприйняття від Читача, якого підступний Автор намагається змусити *сумніватись у написаному іншими Авторами, так само, як і ним самим*). І влітку

1669 р. слушний момент настав — на хвилі незадоволення частини старшини і козаків ідеєю турецької протекції, запропонованої Дорошенком, Михайло Ханенко висуває свою кандидатуру на гетьманство. Його підтримують, крім його рідного Уманського, також Паволоцький, Корсунський полки, частина запорожців, котрі вже встигли розчаруватись у Суховії (див. біографію останнього)… «Ашпат-мурза» стає генеральним писарем у Ханенка, і козацька Україна отримує одразу трьох гетьманів — Дорошенко, Ханенко, Многогрішний, якраз за кількістю основних потенційних «протекторів» — Стамбул, Варшава, Москва. Плюс — непевна позиція Запорозької Січі, де так часто мінялися кошові, а ті з них, хто на тривалий час брали владу до рук (типу Івана Сірка), теж могли виявитись малонадійними, дуже ситуативними союзниками.

Комбінація «Ханенко і Многогрішний проти Дорошенка» не склалася, зате уманський полковник заручився підтримкою аж двох екс-гетьманів — Суховія та Юрія Хмельницького. Ханенко ледь не покінчив з «сонцем Руїни», оточивши Петра Дорошенка в містечку Стеблів на р. Рось. 29 жовтня 1669 р. ханенківці, якщо вірити літопису Самовидця, вже видряпались на вал, коли на підмогу Дорошенку підійшли полки його брата Григорія, запорожці Сірка і ногайці. В результаті 10-тисячне військо Ханенка, якому теж допомагали татари (Батирша-мурза), було вщент розбито, причому так, що це надовго запам'яталося сучасникам (адже в 1690-х рр. Іван Мазепа, котрий цілком міг бути очевидцем тих подій, згадував принагідно в універсалі проти Петрика про жахливий розгром Ханенка, котрому передувала якась облога вірних йому козаків в Умані дорошенківцями, втрату ним гармат і розорення навколишніх міст і сіл усіма учасниками цього побоїща). Неважко здогадатись, якого кольору були води тихої Росі в той страшний день, день блискучої, повної перемоги — українців над українцями (не першої, не останньої…) Проте щодо самого Ханенка у долі були інші плани — він врятувався і подався… на Січ! Там його невдовзі було обрано на якийсь час кошовим отаманом, і він почав відвойовувати втрачене шляхом дипломатії та інтриг. Головним їхнім напрямком була дискредитація Дорошенка перед урядом Речі Посполитої шляхом змалювання його як затятого зрадника польської корони і прихильника турків, поєднане з ненав'язливим нагадуванням про себе як про можливу значно лояльнішу і поступливішу кандидатуру у володарі козацького Правобережжя. З 1670 р. Ханенко постійно листується з польськими урядовцями, водночас не забуваючи на всяк випадок готувати ґрунт для свого можливого повноцінного гетьманства і серед московських достойників. Віддамо Ханенкові належне — у сфері інтриг у Варшаві він на якийсь час зумів переграти навіть Дорошенка (ось вам і людина без особливих здібностей) — маємо на увазі укладену ним в серпні 1670 р. Острозьку угоду з Річчю Посполитою (успіх дався Ханенку дорогою ціною — фактично заради визнання Варшавою легітимним правобережним гетьманом саме його він відмовився від ідеї широкої політичної автономії козацьких земель, яку вперто відстоював Дорошенко у своєму проекті, поданому полякам). Річпосполитські владні кола вели свою обережну гру в українському питанні — вони до кінця не довіряли жодному претенденту на булаву, навіть такому улесливому й зовні покірному, як Ханенко, і не даремно. Проте в 1671 р., здавалося, настав слушний момент для реваншу за поразку під

Стеблевом — у липні коронний гетьман Ян Собеський вступив на землі козацького Правобережжя, його підтримав Ханенко з 16 тисячами козаків. Втомлене від воєн і змін політичних орієнтирів правобережне козацтво на якийсь час сприйняло прихід королівських військ як хоч якийсь чинник стабілізації... До того ж тепер Ханенка підтримав його недавній ворог Іван Сірко (який знову став кошовим; татари ж на цей раз виступили на боці Дорошенка, тепер вже офіційного османського васала). Поляки і Ханенко взяли до 40 міст і містечок у межах 6 полків Правобережжя, різко звузивши територію, що перебувала під контролем Дорошенка (зокрема Брацлав і Ямпіль — у другу з цих фортець Ханенко не пустив гарнізон Собеського, побоюючись можливої зради з боку поляків і не бажаючи бути безправною маріонеткою в їхніх руках). Найпарадоксальніше і найтрагічніше, що фактично *жоден* з гетьманів Руїни тією маріонеткою *не був*, що б там не твердили деякі радянські і сучасні історики та особливо публіцисти, — усі ті гетьмани були шалено енергійні, неймовірно амбітні і по-своєму бажали добра козацькій Україні — згадаймо Мазепин віршований рядок «третій ляхам за грош служить, по Вкраїні і той тужить» — див. наш наступний абзац, аби здогадатись, про кого могла йти мова. От тільки добрими намірами вистелена одна загальновідома дорога... Дійсно, і під владою Ханенка «Українська держава існувала, незважаючи на *деяку політичну децентралізацію* [курсив мій. — *Д. Ж.*]. Старшина Ханенка, звертаючись до Собеського, казала: «...Доволі того, що ми вам кляняємось і беремо вашу протекцію, але залоги не приймемо» (Т. Чухліб). От тільки населення в цій державі ставало все менше...

Проте прихильники Дорошенка зуміли відстояти важливий полковий центр Кальник, незламно стояв рідний для гетьмана Петра Чигирин. Під Кальник, обложений Ханенком і Собеським, польські посланці привезли клейноди та аж тисячу злотих для Ханенка і його старшини, котрі скарбниця Речі Посполитої спромоглася виділити для свого прибічника, — султан значно багатшої Османської імперії Дорошенкові хоч шитий золотом кафтан і аж дві булави, бувало, дарував, а тут бідолаха Ханенко отримав особисто лише якихось 300 злотих з тієї й так смішної суми. Щоправда, тепер його офіційно визнав гетьманом Правобережжя король (безбарвний син великого, хай і вкрай неоднозначного батька, Михайло Вишневецький, син князя Ієремії).

Не поспішайте звинувачувати автора в невиправданій і надмірній іронії — та мізерна платня козакам Ханенка справді призвела до серйозних наслідків: заворушень в середовищі старшини Ханенка та запорожців Сірка. Для заспокоєння мас козаків Ханенко навіть запропонував скласти булаву, якщо Дорошенко відпустить з полону його дружину та старшого сина (про те, що члени родини Ханенка потрапили в заручники до володаря Чигирина, писав навдивовижу поінформований Вердум, згадуючи також, що ще один син Ханенка потрапив до татарського полону і станом на 1671 р. перебував у знаменитій в'язниці-замку Семи веж у Константинополі — як чинник впливу на його батька, якби султан захотів розіграти ставку на Ханенка, а третій, мабуть, зовсім маленький, перебував у Варшаві під наглядом вдови Ієремії Вишневецького, матері короля Михайла, тобто теж як своєрідний заручник).

Ситуація змінювалася мов на гойдалці — козацькі полки й міста Правобережжя швидко переходили від Дорошенка до Ханенка і навпаки. Мала платня і польські

гарнізони призвели до падіння популярності Ханенка — і в грудні загалом вдалого для нього 1671 р. його в місті Ладижин вже облягає з 27-тисячним військом Петро Дорошенко. На вимоги капітулювати старшина Ханенка відповідає листом, в якому неясно, чого міститься більше — наївності чи хитрості, дійсного козацького патріотизму чи демагогії.

«Віддалися від поганської протекції і поклонись королеві, природному свому панові... Тоді наш побачить Пан твою прихильність і покору, а Військо Запорозьке теж побачить твою до себе зичливість, будь, Ваша Милість, певен, що його Милість Пан Гетьман наш дані собі од короля клейноди і знаки військові положить, і по злученню братерському з нами всіма й військо коронне без труднощів відступлять. А тоді запевно і віра свята, і мила отчизна будуть краще процвітати вольностями своїми...» Так, певно, не лише амбіційними намірами керувався Ханенко під час свого гетьманування, як це йому інколи закидають, але що з того? Внаслідок перемог і поразок його козаків, так само, як і бравих вояків Дорошенка, військ їхніх татарських, турецьких, польських чи російських союзників-протекторів найкращі шанси на «процвітання» мали не стільки «віра і отчизна», скільки скромні польові квіти на їхніх могилах та на могилах мешканців Правобережжя, котрим довелось жити в таку цікаву для нас, сьогоднішніх, епоху Руїни.

Хоча, звісно, у грудні 1671 р. гетьман Ханенко вислав послів на сеймик Люблінського воєводства, прохаючи внести на сейм Речі Посполитої пропозиції про визнання православної віри не тільки на території козацької України, але й в усій Польщі та Литві. Далі був пункт про Київську академію і школи для українців (що ж, це був по-своєму непоганий і недорогий спосіб дістати дещицю популярності у православних церковних колах і серед частини звичайних парафіян). Ханенко також прохав сейм забезпечити вольності козаків щодо постоїв у королівських, магнатських, шляхетських та церковних маєтках (цій вимозі на той момент було вже не менше *ста* років — не швидко ж розглядались козацькі вимоги в шляхетській республіці! Ось і тепер сейм не дав позитивної відповіді на жодне зі згаданих прохань. 26 січня 1672 року сесія сейму відкрилася, але вже в лютому вона була зірвана. Хай історики права вибачать авторську емоційність, проте, на наше глибоке переконання, за своєю нерідко просто вражаючою неефективністю козацька і шляхетська демократії могли б посперечатися за першість).

Наступний рік так само сповнений боїв, раптових, часто майже випадкових, злетів і падінь популярності Ханенка і його головного суперника — Дорошенка. Ханенко, схоже, був відважним, далеко не бездарним, хоч і не надто щасливим полководцем (складається враження, що на його рахунку все ж більше поразок, ніж перемог саме *на полі бою*). Після вторгнення султанської армії, «окупації» (варіант — визволення) нею Поділля та Бучацького миру 1672 р. Ханенко із залишками родини втік до Речі Посполитої, майже всі його прибічники перейшли на бік потужнішої на той момент сили — нею знову стали Дорошенко і турки. Не маючи права повертатись в Україну, невгамовний Ханенко бере участь у боях та переговорах короля Михайла з польськими заколотниками-конфедератами, зондує ґрунт щодо можливого майбутнього гетьманування під московською протекцією, почуваючи себе недооціненим королем, під владу котрого ще недавно так натхненно закликав перейти бунтівного Дорошенка. Зреш-

тою Білокам'яна відповідає невпевненою згодою (але лише за умови, якщо Ханенко приведе під високу царську руку *все* козацьке Правобережжя), а Річ Посполита, трохи оживши після страшного військово-політичного нокдауну попереднього року, навесні 1673 р. відновлює боротьбу за Правобережжя — Ханенко з'являється тут у квітні, до нього знову переходять тисячі козаків, незадоволених результатами турецької протекції Дорошенка.

Осінь 1673 р. позначена у військовій історії Речі Посполитої славною, хоч і важкою, перемогою коронного гетьмана Яна Собеського над турками під фатальним для останніх Хотином (якась частина козаків Ханенка взяла участь у битві на боці майбутнього польського короля), проте ще за два місяці до того, 11 вересня дві козацькі армії зійшлися в смертельному двобої під стінами *Київського Печерського монастиря* (тепер ясно, чому автору *важко* писати про гетьманів доби Руїни?!). Командували ними старі суперники — Петро Дорошенко і Михайло Ханенко. Фактично переможець отримував шанс на продовження політичної кар'єри і міг спробувати оволодіти всім Правобережжям (хоча не варто забувати — з київських мурів за побоїщем уважно стежили козаки лівобережного гетьмана Самойловича і російські ратники Ромодановського. Їхній час ще прийде). Ми не знаємо суто військових подробиць перебігу битви, співвідношення сил (що вельми прикро для військових істориків), але нам відомий результат — Дорошенко розбив Ханенка. Знову розгромив наголову. Від козацької крові потемніли води тепер уже Дніпра.

Михайло Ханенко знову врятувався, але його гетьманування фактично скінчилось, попри те, що в наступній битві (під Лисянкою, на початку березня 1674 р.) козаки кількох правобережних полків і вцілілі прибічники Ханенка розбили двотисячний загін брата Дорошенка, Григорія, якого взяли в полон і передали росіянам. 17 березня 1674 р. в Переяславі відбулася козацька рада, на якій зневірений щодо можливості кінцевого успіху Ханенко за попередньою домовленістю з присутнім тут лівобережним гетьманом Самойловичем склав клейноди, не забувши попрохати пробачення у козаків, «коли кому з них зробив зле». Документи мовчать, що відповіли на це «мертві, живі і ненароджені» (у розумінні — «ті, хто так ніколи і не народився» в Україні скаженої доби Руїни).

Подальша доля Михайла Ханенка пов'язана з Лівобережжям — він оселився в Козельці (сьогодні селище в Чернігівській області, не надто далеко від Сосниці, де лише за якихось три роки по тому оселиться на якийсь час також зламаний і зневірений затятий суперник Ханенка — Петро Дорошенко). Навесні 1677 р. «спецслужби» Самойловича звинуватили Ханенка в нових інтригах — мовляв, ексгетьман знову пропонував свої послуги Яну Собеському, причому сам Ханенко ніби визнав на допиті факт якогось листування з поляками і був кинутий до в'язниці в лівобережній гетьманській столиці Батурині, де й перебував ще у 1678 р. Обставини смерті Михайла Ханенка, що настала не пізніше 1680 року, невідомі, місце поховання також. Але рід Ханенків не загинув — до нього належить ціла низка старшин XVIII ст., серед них відомий історикам мемуарист Микола Ханенко, а в XIX ст. значно кращої слави, ніж їхній родоначальник, зажили історик Олександр Ханенко і відомий громадський діяч, археолог, меценат і колекціонер Богдан Ханенко.

Про Ашпата-мурзу — «гетьмана-моджахеда», наймолодшого з «рятівників України»
(П. Суховієнко)

Українські козаки були православними. Мало того — вони були переконаними захисниками православної віри і церкви. Таке уявлення про січових лицарів стало практично хрестоматійним. Але чи справді обов'язковим було бути православним, аби очолювати козацтво? На прикладі кальвініста Самійла Зборовського ми бачимо — не обов'язково. Але гетьман-мусульманин?! Такий поворот історичного сюжета виявився надто карколомним навіть для сучасних істориків, котрі пишуть про Петра Суховієнка (Суховія), «наймолодшого гетьмана, обраного на Запорожжі», як назвав його найкращий український біограф героя цього розділу Т. Чухліб.

Інформації про Петра Суховія ми дотепер маємо небагато. Народився він у 1645 р. десь на Лівобережній Україні, можливо на Полтавщині. Хоча в реєстрі 1649 р. згадано про козака Миска Суховія з Правобережжя — можливо, родича. Петро дістав непогану освіту — принаймні є переконливі свідчення, що Суховій не просто вмів читати і писати, а й відзначався вмінням добре висловлювати свої думки в розмові й на папері, володіючи мовами російською, польською, татарською і латиною. Щоправда, здогад Т. Чухліба про можливість навчання Петра в одному з університетів Європи (скоріш за все, автор має на увазі Краківський Ягеллонський, Варшавський чи Празький Карлів університет) нам здається недостатньо аргументованим. Згадані розмовні мови тямущий юнак міг засвоїти в процесі спілкування з їхніми носіями, а основами латини оволодіти в котромусь із українських навчальних закладів. За даними, які наводить Т. Чухліб, родина Суховія протягом 10 років мешкала на території Московської держави. Петро мав як мінімум ще одного, старшого за себе, брата, якого, як не дивно, теж звали Петром (що дозволяє припустити, що в родині були ще сини, які, можливо, не дожили до дорослого віку, тоді як обидва Петри вижили — адже, погодьтесь, досить дивно було б, якби батьки майбутнього гетьмана виявили такий брак фантазії і назвали обох своїх синів однаково). Старший брат майбутнього гетьмана мешкав разом із дружиною в місті Зінькові Гадяцького полку. Про сімейний стан Суховія невідомо нічого, крім того, що гетьман П. Дорошенко в 1669 р. мав плани віддати за нього свою доньку.

Так само ми не знаємо, коли юнак Петро подався на Січ. У 1667 р. він був уже січовим писарем, що, звісно ж, дозволяє припустити, що прибув він туди раніше, коли йому було лише трохи більше 20 років. У чому причина його феноменально

швидкої кар'єри, адже зазвичай козак-новобранець не мав особливих шансів стати старшиною протягом досить довгого часу? Звісно, важливу роль мали зіграти освіченість і особисті якості нашого персонажа (розум, вміння швидко знаходити спільну мову з людьми) — зрештою недаремно ж татарські вельможі вважали Суховія розумним і досвідченим дипломатом, подібного котрому давно не бувало серед запорозьких посланців до Криму. Проте нам здається, що справа могла бути ще й у тій самій молодості й відносній політичній недосвідченості Суховія. З одного боку, це могло влаштовувати татар, які, можливо, бачили в Суховії слухнянішого кандидата в гетьмани, а з другого — запорожцям ці риси молодого козака могли імпонувати з дещо інших причин. Хіба не було так, що в середньовічній історії молоді люди, котрі з'явились нізвідки і не були переобтяжені різноманітними клановими зв'язками та інтересами, опинялись у центрі великої політики? Згадаймо «хрестовий похід дітей» або Жанну д'Арк. До речі, в 1431 р., через рік після страти Жанни, англійці взяли в полон молодого пастуха, в якому французький архієпископ Реймса бачив гідного «ідейного наступника» Орлеанської діви. Хлопцеві не вистачило елементарного везіння, аби стати черговим «рятівником своєї нації». Уявлення ж про те, що бідний, нікому невідомий син удовиці врятує пошматовану своїми і чужими Україну, поділену в 1667 р. внаслідок Андрусівського перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою по Дніпру, в 1660-х рр. в Україні було досить поширеним — про це писали російські агенти. А другим ім'ям (чи, скоріш, прізвиськом), під яким відомий Петро Суховій, є саме Удовиченко... Навряд чи це випадковий збіг обставин. Тим більше, що подальший хід подій теж не позбавлений своєрідного символізму. Але про все по порядку.

1667 р. Петро Суховій вже є кошовим писарем на Січі, а в травні наступного року саме йому доручено вести надзвичайно важливі переговори з кримським ханом Аділь-Гіреєм від імені січового товариства. Предметом переговорів було укладення стратегічної мирної угоди між Кримом і Січчю, аби налагодити взаємовигідні торговельні відносини. Крім того, хан мав виступити гарантом на внутрішньоукраїнських переговорах — після Андрусова розподілом козацької держави в однаковій мірі були незадоволені і правобережний гетьман Дорошенко, і лівобережний Многогрішний, а також запорожці та Кримське ханство. У разі тривалого миру чи навіть потепління відносин між Москвою і Варшавою Січ і Бахчисарай опинялись у досить скрутному становищі. Запорожці в черговий раз вирішили зіграти власну роль в політиці і висунути на противагу Дорошенку свого претендента на булаву, котрого підтримало б Кримське ханство (васал Османської імперії, що зробила ставку якраз на Дорошенка. Проте Крим і Січ спробували зіграти у власну гру, обійшовши своїх сюзеренів і об'єднавши на якийсь час зусилля). Схоже, коли Суховія посилали до Криму, він уже мав на меті щось більше, ніж просто посольство. Зі своїм офіційним завданням молодий писар чудово впорався — в середині серпня мир між запорожцями і татарами був укладений. Невідомо, про що говорили хан і молодий козак, але показово те, що татарські мурзи і сам Аділь-Гірей були в захваті від козацького посланця. Хан вручив Петрові печатку, подібну до ханської, де було зображення лука і двох стріл, висловивши ідею, що Суховієнко міг би стати гетьманом України під кримським протекторатом. Можливо, саме тоді

Розп'яття з портретом Леонтія Свічки. Кінець XVII ст.

й відбулось щось на зразок процедури «усиновлення» майбутнього гетьмана кримським ханом, якийсь ритуал, який дав потім право Суховієнку називатись хановим сином, як писали російські агенти. Не виключено, що Суховієнко навіть міг висловити готовність прийняти іслам — між такою заявою і власне прийняттям ісламу могло пройти чимало часу. Подібна акція помітно посилила б позиції Суховія в Бахчисараї і, певний час залишаючись таємницею для всіх, крім наближених до хана духовних і світських осіб, водночас не погіршила б шанси Петра на завоювання української булави.

Відразу ж після повернення на Січ Петро Суховієнко написав листа до свого тезки гетьмана Дорошенка з пропозицією прибути до Запорожжя на раду, «щоб запорожцям з обох сторін Дніпра вибрати одного гетьмана». Але досвідчений Дорошенко, пам'ятаючи чимало рад, на яких кандидатів на булаву просто вбивали або заарештовували (згадаймо сумнозвісну Чорну раду 1663 р.), на таку сумнівну пропозицію не погодився, запропонувавши натомість провести раду на території «городової України», а не за порогами. Тоді січова рада обрала П. Суховієнка гетьманом від свого імені, причому це рішення підтримала частина правобережних і лівобережних козацьких полків.

Це обрання підтримали близько 6 тисяч запорожців, а також козаки Переяславського, Полтавського, Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків. Здогад Т. Чухліба, що «підтримка Суховія лівобережними козаками стала можливою лише з огляду на присутність в Україні згідно із запорозько-татарською угодою майже стотисячної татарської орди» (Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — С. 95), виглядає трохи упередженим — південні полки Гетьманщини здавна були зацікавлені в збереженні непоганих відносин з Кримом, які давали б змогу розвивати торгівлю (про що писав ще О. Оглоблін).

Обраний на гетьманство Петро Суховій досить успішно провів переговори з сюзереном свого названого батька Аділь-Гірея, турецьким султаном Мехмедом IV, запевнивши його, що не конфліктуватиме з васалом і союзником султана, гетьманом Дорошенком, що новообраний гетьман дотримуватиметься всіх тих домовленостей, які були укладені між ним і гетьманом П. Дорошенком. Натомість султан гарантував ханському гетьману свою підтримку і навіть обіцяв надіслати трохи військ, паралельно дозволивши хану всіляко підтримати нового васала. В результаті в козацькій Україні утворилось тривладдя — одночасне правління Дорошенка, Брюховецького та Суховія. Чи не про цей час згадував Іван Мазепа в своїй знаменитій «Думі», змальовуючи прихильників трьох зовнішньополітичних орієнтацій — річпосполитської, московської і турецько-татарської? Тоді Суховій (і частково Дорошенко, хоча зважимо на зміну його орієнтації з «польської» на «турецьку») — це один із тих образних «перших», кожен із яких

Живе із погани,
Кличе: «Сюди, Атамани!
Ідім Матки ратовати,
Не даймо єй погибати!»

«Незважаючи на розбіжність поглядів П. Дорошенка, Д. Многогрішного, П. Суховієнка на шлях політичного розвитку України, всі вони прагнули однієї мети — бачити її вільною державою» (Т. Чухліб). Тобто всіма трьома рухала не жага влади, а виключно бажання добра для своєї батьківщини. Істина, яку неможливо ні довести, ні спростувати, хіба розпитавши душі покійних гетьманів...

Перший крок запорозького гетьмана з ханського боку П. Суховієнка був доволі голосним — він написав листа до Дорошенка, в якому заявив, що він, Суховій, — гетьман його ханської величності, а Дорошенко тепер не може писати себе запорозьким гетьманом. До листа була прикладена та сама ханська печатка зі стрілами. Досвідчений Дорошенко у відповідь на таке явне нахабство свого молодшого конкурента вирішив танцювати від ідеї нелегітимності проголошення Суховія гетьманом — чигиринський володар розіслав козацькій старшині листи, де йшлося про незаконність ради на Січі та про необхідність боротьби проти татар, яких привів Суховій. Старшина здебільшого підтримала Дорошенка (в якому ще не встигла розчаруватись), і дехто обіцяв «поламати своїми мушкетами Суховієві стріли». Козаки Дорошенка розбили великий татарський чамбул під Прилуками, водночас Дорошенко явно намагався прозондувати, наскільки потужною є підтримка Суховія Бахчисараєм (і Стамбулом), вимагаючи від хана видати Суховієнка як бунтівника. На противагу універсалам Дорошенка 7 жовтня 1668 р. Суховій видав свій універсал, повний риторики з приводу поділеної навпіл України, яка зрештою потрапить в «роботу Московську», яку непогано освічений юнак порівнює з «неволею єгипетською». Досить аргументовано Петро Суховієнко закликає українців обох боків Дніпра до єднання з метою не допустити знищення козацької державності сусідами (перш за все Москвою і Варшавою), яким довіряти не можна через їхню зрадливість, що виявилася в тому-таки факті Андрусівського перемир'я, укладеного за спиною українців. «Короля не слухається вся Україна і нічого йому не дає, також його царської пресвітлої величності силам оборонимся і давати їм нічого не будемо», — заявляв ханський гетьман. Проте вправна, вельми емоційна (і, схоже, таки досить щира) агітація ханського гетьмана не знайшла великої підтримки серед «городового» (але не запорозького!) козацтва. Того ж року від імені польського короля на Правобережжі гетьманом став Михайло Ханенко, Многогрішний зміцнював свою владу на півночі Лівобережжя, а Суховій спробував закріпитись у південних лівобережних полках, зокрема в Полтавському, де якийсь час перебували його союзники — татари. Проте Суховія спіткала біда всіх прихильників «татарської протекції» — ні йому, ні Дорошенкові чи навіть «зірці № 1» українського козацького політикуму Богдану Хмельницькому не вдалося повністю запобігти конфліктам татар і місцевого українського населення. Навіть на тлі того, що будь-які «союзні» війська на території козацьких полків дуже скоро перетворювались на важкий тягар для місцевих мешканців, недисципліновані татарські загони виглядали аж надто непривабливим «визволителем». Тож цілком логічними виглядають намагання Петра Суховія якомога тісніше зблизитися з татарами, можливо, прийнявши іслам (як відомо, мусульманські богослови тих часів по-різному ставились до «правочинності» угоди, укладеної мусульманським володарем з немусульманином, і про це мав знати Суховій, свідомо стаючи «Ашпат-мурзою». Не будучи фаховим філологом — фахівцем з тюркських мов, скажемо лише, що в сучасній мові кримських татар «аш» — «їжа»; «пат», у принципі, може походити від слова «патша» — «правитель, володар» (порівн. з турецьким «паша»). Зваживши на те, що, наприклад, яничари в Османській імперії називали султана «батько-годувальник» (а майже всі назви яничарських офіцерських військових звань були так чи інакше пов'язані з розподілом їжі), і на роль ритуального

розподілу їжі як такого у багатьох народів світу, зокрема й кочових, версія про смислове навантаження прізвища-прізвиська Ашпат-мурза як титулу зі значенням типу «князь-годувальник» нам загалом здається ймовірною, хоча останнє слово тут, безперечно, належить філологам. На жаль, вітчизняні автори досі не запропонували прийнятного пояснення татарського імені «гетьмана-моджахеда», що спонукало нас висловити свою бодай якусь гіпотезу. Неофіційним татарським іменем Суховієнка, за одним російським повідомленням, стало досить відоме тюркське ім'я Шамай. Сумніви Т. Чухліба щодо можливості керівництва гетьманом-мусульманином запорожцями — захисниками православ'я (через що він вважає всю історію з «побусурманенням» Суховія російською провокацією, що мала на меті дискредитувати гетьмана з ханського боку) нам видаються дещо дивними, можливо, навіяними давніми уявленнями українських істориків-народників XIX ст. щодо глибокої православної релігійності запорожців і їхньої нетерпимості щодо ісламу. Водночас дещо наївними нам здаються міркування щодо самих лишень глибоких психологічних причин, які могли спонукати молодого гетьмана до цього кроку (так, на одному з цікавих сучасних ісламських сайтів Суховій навіть фігурує як справжнісінький новонавернений «гетьман-моджахед» — це значить, що війна з його участю має розцінюватись як джихад!). Зміна віри (нерідко формальна, напоказ) під тиском найрізноманітніших обставин в ранньомодерну епоху не була надто рідкісним явищем — можливо, одним із «чемпіонів» у цій справі був відомий російський авантюрист середини XVII ст. так званий «лже-Шуйський» (справжнє ім'я Тимофій Акундінов, певний час жив у Чигирині у Б. Хмельницького), котрий міняв віросповідання (серед яких чергувались православ'я, католицтво, іслам і лютеранство) 5 чи 6 разів. «Ренегатство» ж як таке було поширене і по всьому Середземномор'ю — так, серед вищого командного складу османського та алжирського флотів XVI—XVII ст. було чимало колишніх християн.

Зміцнивши своє становище ханського гетьмана, на початку 1669 р. Суховієнко разом із запорожцями, лівобережними козаками і татарськими загонами спробував захопити столицю Дорошенка Чигирин — найпотужнішу фортецю Правобережжя. Проте в боях із загонами Дорошенка війська Суховія зазнали чималих втрат, а Чигирин виявився занадто міцним горішком для стріл ханського гетьмана — його насилу зможе взяти величезна турецька армія в 1678 р., маючи великий парк облогової артилерії, котрої не було у Суховія. Не було єдності і серед запорожців — та їх частина, котра виступила на боці І. Сірка, розбила кілька татарсько-козацьких загонів Суховія. В результаті невдалих для молодого гетьмана бойових дій він за якийсь місяць втратив майже все — військо, довіру більшості козаків, які швидко розчарувались у «нефартовому» гетьмані, і навіть свою канцелярію та клейноди, захоплені козаками Дорошенка.

Проте певна частина запорожців продовжувала вірити в щасливу зірку Суховія, котрого 25 квітня 1669 р. було проголошено запорозьким гетьманом під протекцією Криму. «Названий батько», хан Аділь-Гірей слав на допомогу Суховію війська, водночас закликаючи лівобережних козацьких полковників до співпраці з ханським гетьманом. Подібні ж листи розсилав і сам Ашпат-мурза. Треба віддати йому належне — він розгорнув бурхливу діяльність і ледь не взяв гору над Дорошенком; якого знову закликав провести об'єднану раду для обрання гетьмана. Протягом червня—липня 1669 р. козацькі

війська Дорошенка і Суховія завдали один одному кілька дошкульних ударів, причому в боях під Чигирином та Смілою суховіївці фактично взяли гору. На бік ханського гетьмана перейшла більша частина правобережних полків, і Дорошенко погодився на проведення спільної ради. На жаль, замість неї розпочався новий раунд збройного протистояння. Гетьмани-суперники не довіряли один одному — в стилі класичних гангстерських бойовиків вони демонстрували свою згоду на зустріч, якщо вона відбудеться на нейтральній території, без супроводу сердюцької гвардії (щодо Дорошенка) і татар (стосовно Суховія). Замість ради зрештою відбувся бій під с. Комонча, в якому Петро Суховій ледь не взяв у полон Петра Дорошенка, котрого врятувало втручання турецького посланця (Стамбул не хотів втрачати Дорошенка як васала, і самостійні дії Криму почали дратувати султана Мехмеда). Фактично ханського гетьмана зупинили за крок від перемоги у братовбивчій війні з Дорошенком, і хто зупинив — сюзерен його союзника! Не дивно, що розгніваний Суховій ув'язнив турецького посланця, а згодом і представників Дорошенка, які пропонували йому переговори. Але було пізно — татари, не бажаючи конфлікту з турецьким султаном, залишили Суховія, і той повернувся на Січ. Згодом розчарований у своїх союзниках Суховій ще візьме участь у козацькій раді 23 липня 1669 р., на якій відмовиться від булави на користь М. Ханенка — новообраного гетьмана Правобережжя, який дотримуватиметься польської орієнтації. Протягом 1669—1670 рр. Суховій займатиме посаду генерального писаря у гетьмана Ханенка, беручи участь у спробах останнього відвоювати Правобережжя у Дорошенка і об'єднати козацьку Україну. Бої чергувалися з дипломатичними місіями до Криму, де про Ашпат-мурзу не забували ніколи. Чи то розчарування в особі Ханенка, чи ще щось спонукало Петра Суховія до втечі з Правобережної України на лівий берег до Д. Многогрішного — невідомо. А ось факт пограбування ним і без того небагатої скарбниці Ханенка перед втечею навряд чи прикрашає «гетьмана-моджахеда». Про життя та діяльність Суховія на Лівобережжі ми не знаємо майже нічого — відомо лише, що він був якийсь час полковником, збирався знову їхати до Криму, де 1671 р. змінився хан. Остання згадка про Суховія, за Т. Чухлібом, — як про одного зі старшин, котрі після скинення Многогрішного склали присягу московському цареві. Проте складається враження, що остаточно Ашпат-мурза на рідному Лівобережжі не осів. Можливо, він дійсно повернувся до Криму або загинув після 1672 р. Не дуже віриться в те, що такий енергійний і ще дуже молодий політик просто проміняв булаву, каламар і шаблю на плуг і непомітно зійшов з політичної арени, котрою він пронісся як той грізний степовий вітер-суховій, з назвою котрого співзвучне його прізвище.

Петрові Суховієнку не вдалося стати рятівником України, як це зрештою не вдалося і його значно старшим і досвідченішим сучасникам і суперникам, хоча зусилля, котрі він доклав протягом свого короткого гетьманування, аби знайти власний вихід з геополітичного лабіринту між трьох сил, кожна з яких була потужнішою за козацьку Україну, не можуть не вражати. Ні, він не був такою собі безвольною татарською маріонеткою, проте і стати самостійним політиком, який міг би вільно робити власний вибір, гетьману не вдалося. Що ж — зрештою, можливо, всі пророцтва, від слів дельфійського оракула до катренів Нострадамуса й інших, дійсно не варто трактувати однозначно.

Про гріхи й чесноти гетьмана-селянина, згодом сибірського політкаторжанина
(Д. Многогрішний)

Як уже, мабуть, пересвідчився наш читач, абсолютна більшість українських гетьманів були шляхтичами (визнаними чи не зовсім), значно менша частина (здебільшого деякі ранні козацькі ватажки) походила з найвищої аристократії — князів-магнатів. Це й не дивно — саме у представників цих суспільних верств амбітність природно поєднувалась із певною освітою і необхідною для тогочасного козацького політика військовою підготовкою. Проте навіть у звичайного селянина теж був шанс взяти до рук булаву, тим більше за буремних часів Хмельниччини та Руїни, коли «кращі з посполитих пішли в козаки, а гірші залишились в мужиках», як писав Самовидець. Лицарі-шляхтичі (а саме до лицарської моралі тяжіла мораль козацька) вважались кращими за решту населення не лише за самим правом народження. Згідно з вельми своєрідною середньовічною шкалою цінностей вони мали бути наділені перш за все такими якостями, як мужність та вірність, великодушність та гречність. Саме ця четвірка була такими собі монопольними лицарськими чеснотами. Звичайний же селянин мав бути терплячим, роботящим і невибагливим — більшого від нього не вимагалось. Та за унікальних умов Хмельниччини шанс змінити свій статус отримали ледь не всі охочі — за умов достатньої пасіонарності, певних чеснот і везіння вчорашній селянин міг стати козаком, старшиною і навіть гетьманом, як це сталося з Дем'яном Гнатовичем Многогрішним, людиною, про різноманітні чесноти і гріхи котрої піде наша подальша розповідь.

Герб Д. Многогрішного

Можливо, саме через походження гетьмана ми знаємо про час, місце і обставини його народження, а також про молоді роки Многогрішного ще менше, ніж про гетьманів-шляхтичів. Проте припускають, що Дем'ян народився десь у 1620-х чи на початку 1630-х рр. поблизу міста Коропа на Чернігівщині, з якою буде пов'язана майже вся його політична кар'єра. Мав принайм-

ні двох братів — Саву та Василя, з яких останній теж зробив непогану кар'єру, хоч і розділив зрештою сумну долю брата. З часом Дем'ян Гнатович (саме просто як Ігнатович він часто фігурує в документах, зокрема російських) почне вживати досить поширений на Лівобережжі герб, що мав щит, на якому в червоному полі зображено перехрещені золоту стрілу й срібний меч вістрями додолу (зображений на одному з його нечисленних портретів), що, однак, не рятувало гетьмана від насмішок, пов'язаних із його мужицьким походженням, з боку його ж колег. Ми не знаємо, коли почав козакувати селянський син Многогрішний — мабуть, на початку Хмельниччини. У Зборівському реєстрі 1649 р. він фігурує вже як військовий осавул. Мабуть, він брав участь не в одній битві, проте напевне про це ми не маємо відомостей. Не забував і про влаштування особистого життя — одружився (знаємо, що дружину майбутнього гетьмана звали Анастасія), мав принаймні двох синів (Петра та Івана), дочку Олену і племінника Михайла. За однією звісткою, він якийсь час очолював Чигиринський полк (чи не тоді Многогрішний близько заприятелював із Дорошенком?), а з 1665 р. він — чернігівський полковник, лояльний прибічник гетьмана Брюховецького і під час зближення останнього з Москвою, і під час повстання проти неї. Після скинення і загибелі Брюховецького 18 червня 1668 р. саме Многогрішному тріумфатор Дорошенко доручив керувати чималим північним Лівобережжям як наказному гетьману Сіверському, вибиваючи звідти рештки царських військ. Сам гетьман об'єднаної козацької України повернувся до Чигирина. В принципі це було правильно — доля його держави вирішувалась саме на густозаселеному правому березі

Дем'ян Многогрішний

Дніпра, а лівобережний «тил», здавалось, був відносно непогано убезпечений. Вибір на користь Многогрішного може свідчити і про приятельські стосунки з останнім, і про довіру до нього як до не надто самостійного і схильного до якихось різких змін політичного курсу діяча. Проте виявилось, що всі розрахунки Дорошенка були невірними. По-перше, він недооцінив бажання і енергії, з якою царські полководці спробували повернути втрачене під час виступу Брюховецького українське Лівобережжя. Зібравши розрізнені частини, воєвода Григорій Ромодановський почав новий наступ.

Дем'ян Многогрішний, загалом не маючи достатніх для оборони краю сил, звернувся по допомогу до Дорошенка, який не міг перекинути конче необхідні на правому березі війська для порятунку лівобережних полків (починалась запекла боротьба з Суховієм — див. біографію останнього). Наказний гетьман завагав-

ся, усвідомивши безперспективність боротьби проти сильного ворога. Схоже, головну роль у вмовлянні Многогрішного укласти угоду з Москвою зіграли його брат Василь, а також стародубський полковник Рославець та колишній ніжинський — Гвинтовка, разом із чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем. Спочатку Многогрішний навіть хотів атакувати московське військо на марші, але тиск на нього з боку власної старшини зріс просто неймовірно. Зрештою пан Дем'ян розпочав переговори з Ромодановським у Салтиковій Дівиці. Вони увінчалися великим успіхом для росіян і навіть певним успіхом для українських автономістів — наказний гетьман Сіверський присягнув російському цареві, але передбачалось дотримання останнім прав української козацької автономії. Не забуваймо — віра в можливість справедливої московської протекції була чималою не лише серед козацької старшини, адже чимало міщан, селян і білого духовенства Лівобережжя вбачали в царському уряді потенційного захисника... від утисків з боку тієї-таки власної старшини!

Многогрішний же, фактично ідучи на вимушене відступництво від свого пана, гетьмана Дорошенка, заради миру на Лівобережжі, хотів бути упевнений, що цар хоча б поважатиме права української автономії. В листі до вже згадуваного Лазаря Барановича гетьман сіверський (існує навіть печатка Многогрішного з таким титулом) писав: «Порадившись з полками цього боку Дніпра, при яких вольностях хочемо бути, відомо чиню, якщо государ нас, своїх підданих, захоче при колишніх вільностях покійного славного пам'яті Богдана Хмельницького, в Переяславі затверджених, зберегти і нинішніх ратних людей своїх з міст наших усіх — Переяслава, Ніжина, Чернігова — вивести, тоді ізволь, ваше преосвященство, написати царській величності: якщо нас по милості своїй прийме, вольності наші збереже і, що зробилося з вини Брюховецького, простить (а то зробилося від насилля воєвод і відняття вольностей Війська Запорозького), то я готовий з полками цього боку Дніпра царській величності поклонитися і сили наші туди направити, куди буде царський указ. Якщо царська величність нашою службою возгнушається, то ми за вольності свої вмерти готові; якщо воєводи залишаться, то хоч один за одним померти, а їх не хочемо» (цит. за В. Борисенком, див. нарис про Многогрішного у «Володарях гетьманської булави»). Як ми бачимо, гетьман-селянин умів гідно говорити з потенційним сюзереном (погрожуючи в разі чого піти шляхом Хмельницького, Дорошенка і Суховія — укласти угоду з татарами), — але, схоже, саме ця прямолінійність зрештою і згубила Многогрішного. У відповідь цар в листопаді 1668 р. направив гетьману Дем'яну Многогрішному та Лазарю Барановичу царські грамоти з прощенням усіх гріхів проти його влади протягом повстання Брюховецького, причому не підтверджуючи права і вольності козацької автономії — це було тривожним сигналом. Фактично «сіверський гетьман» опинився між кількох вогнів — на Правобережжі крім зрадженого ним Дорошенка (який навдивовижу спокійно поставився до дій Многогрішного щодо союзу з Москвою — можливо, тому, що сам у цей час був не проти мати ще одного протектора?) господарює Суховій з татарами — його загони займають і південне Лівобережжя (Полтавщину та Переяславщину), обмежуючи владу Многогрішного не надто густо заселеною північчю Лівобережжя. Проти

Суховія і татар Многогрішний, росіяни та Дорошенко виступили на якийсь час єдиним фронтом. Зрештою, Суховій зазнав поразки, а Многогрішний почав готуватися зміцнити своє положення на Лівобережжі як справжнього гетьмана. Зробив він це на раді в Новгороді-Сіверському в грудні 1668 р., де були присутні Лазар Баранович, лише три полковники, кілька полкових старшин, певна кількість козаків і міщан Лівобережжя. Вибори гетьмана відбулися достатньо «келейно» і з точки зору козацьких традицій — не надто легітимно. Козацьке посольство, надіслане в січні 1669 р. до Москви з проханням підтвердити права і вольності, жодних гарантій не отримало — цар твердо тримався колись (ще в Переяславі зразка 1654 р.) обраної щодо України тактики — нічого конкретного (крім «ласки» і можливих покарань «за шатости») не обіцяти, і головне — своєму васалу нізащо не присягати. Тобто Многогрішний потрапив у ту ж юридичну та геополітичну ситуацію, що й колись Б. Хмельницький, тільки от за спиною у нього була лише частина козацької держави Богдана (причому не найпотужніша), купа опозиціонерів серед старшини і власний досить непевний гетьманський статус.

Кілька слів щодо «опозиції» — конструктивною щодо свого новообраного гетьмана та щодо прав і вольностей козацької державності вона точно не була. Типовий приклад — колишній ічнянський, згодом ніжинський протопоп Симеон (Адамович). Цей скромний служитель Господній так полюбляв писати доноси, що робив це майже постійно (коли, звісно, не сидів у російській чи українській в'язниці за неправдиві свідчення). Фактично Адамовича можна віднести до не надто славної когорти професійних донощиків (разом із знаним згодом Андрієм Забілою, що писатиме доноси на Мазепу, а потім і на Скоропадського, а також «злим генієм» гетьмана Розумовського Григорієм Тепловим) — на їхньому тлі один (хоч і величезної ваги) донос Кочубея виглядає якось... не так вже й оригінально. Адамович регулярно сповіщав російських воєвод і царя про незадоволення українців своїм гетьманом і їхню полум'яну любов до батюшки-государя, про утиски, які чинить «грубий і буйний» (особливо в поводженні з таким зразком християнських чеснот, котрим, мабуть, вважав себе донощик) Многогрішний (котрий на якийсь час навіть наблизив до себе Адамовича, що було дуже необачно), про незаконні побори, ним запроваджені, про зрадливі плани гетьмана відновити контакти з Дорошенком і «протоптати стежку» до татар, аби «у нас у Малій Росії й нога Московська не стояла» (повний текст доносу — до речі, першого, але, на жаль, далеко не останнього, спрямованого проти лівобережних гетьманів, див., наприклад, на *http://litopys. org. ua/suspil/sus120. htm*). Користуючись подібними справді безцінними добровільними помічниками, царські воєводи успішно вбивали клин між гетьманом і старшиною, козацькою адміністрацією та міщанами (ці відносини і без того були непростими з часів Хмельницького). Те, що Москва не збирається дотримуватись Березневих статей, стало ясно на козацькій раді в Глухові на початку березня 1669 р., на якій мали бути вироблені принципи українсько-російських відносин. Ті договірні статті, які були прийняті в Глухові, стали черговим кроком до «заковтування» української козацької автономії і водночас засвідчили певний відкат у цьому напрямку — царські воєводи залишались лише в п'яти ук-

раїнських містах включно з Києвом, воєводам заборонялось втручатись у справи козацької адміністрації і конфліктувати з нею. Многогрішний скаржився, що воєводи займаються здирництвом і при тому «лають козаків мужиками» — чи не звідси Мазепині віршовані рядки: «*Од всіх не маш зичливости, Ані слушної учтивости: Мужиками називають, А подданством дорікають*»? Царський уряд був змушений відмовитися від запровадження в Україні власної податкової та адміністративної систем (як це спробували зробити за доби Брюховецького). Кількість реєстрових козаків зменшувалась до тридцяти тисяч (зважаючи на те, що половина держави Хмельницького перебувала нині не під владою гетьмана-васала Москви), козакам заборонялося без дозволу царя переобирати гетьмана. Для охорони порядку гетьману дозволялося мати найманий сердюцький полк в 1000 чоловік, крім того, при ньому мав перебувати загін російських стрільців «для охорони». Українським представникам не дозволялась участь у дипломатичних переговорах російських дипломатів з приводу справ, що стосувалися України, що було досить принизливо і навіть прямо небезпечно.

Після прийняття Глухівських статей Многогрішний відмовився від пропозиції Дорошенка спільно виступити проти Москви. Між гетьманами влітку 1669 р. почалась відкрита війна — козаки Дорошенка, підтримані полками південного Лівобережжя, перейшли в наступ на «сіверського гетьмана», котрий почав просити допомоги у царя. Цар, зацікавлений у статус-кво за Андрусівським перемир'ям з Річчю Посполитою (1667 р.), яке поділило козацьку Україну по Дніпру, надав таку допомогу. В криваву гру включився правобережний прихильник польської орієнтації гетьман Ханенко — він запропонував Многогрішному союз проти Дорошенка і його протектора, турецького султана. Проте щось такому союзу завадило — чи була то обережність пана Дем'яна, який побоювався без відома царя вести переговори з Ханенком, чи образа на останнього через його вперте небажання титулувати Многогрішного справжнім гетьманом (а лише сіверським та наказним), сказати важко. Головне — це те, що Многогрішний здобув вдалий наступ на південне Лівобережжя і внаслідок успішних боїв та агітації за московську протекцію зумів переманити більшість населення південних полків (Полтавського, Лубенського, Миргородського) на свій бік, сильно підірвавши позиції Дорошенка. Наприкінці осені 1669 р. Многогрішний опанував майже все Лівобережжя, змусивши свого колишнього приятеля і зверхника Петра Дорошенка до переговорів. Перемога на півдні Лівобережжя гостро поставила питання відносин із Запорозькою Січчю. Проте тут великих успіхів гетьман-селянин не досяг — багато хто з козаків відверто зневажав його через походження та бажання віддати «в московське неключиме рабство» козацьку Україну. Не додавали лівобережному гетьману популярності й заходи, спрямовані на обмеження вільного пересування на Низ, зокрема торгівлі з запорожцями, якою здавна займалось населення південного Лівобережжя.

Але головною проблемою гетьмана залишалась... власна старшина. Схоже, селянський син, який виявився зовсім не маріонетковим, а вельми самовладним гетьманом, швидко перестав її влаштовувати. Конфіскації маєтностей у прихильників Брюховецького, деякі кадрові призначення викликали чимале невдоволення в її середовищі. А Много-

грішний, очевидно, не дуже комфортно почуваючись у шляхетсько-козацькому середовищі, інколи поводився надто недипломатично, ще більше налаштовуючи проти себе «опозиціонерів». Він не дотримувався знаменитого принципу Нікколо Макіавеллі, за яким ненадійних наближених треба або прив'язувати до себе лагідністю, або знищувати, бо за невелике зло людина може помститись, а ось за велике (тобто будучи вбитою) — ні. Схоже, що Многогрішний намагався призначати старшину на посаду, виходячи з принципу виключно особистої лояльності — такої хиткої за тих часів (так, його висуванці генеральний писар Карпо Мокрієвич, генеральні судді Домонтович і Самойлович візьмуть найактивнішу участь у скиненні гетьмана). Не дуже популярний був Многогрішний і серед козаків — він не був умілим популістом, блискучих перемог за ним не лічилося, та й особливою щедрістю гетьман не відзначався. Додайте до цього списку нелицарське походження і зраду Многогрішним Дорошенка (хай і з найліпших міркувань) — і ми отримаємо майже антипода лицарського ідеалу. Проте таке визначення було б усе ж несправедливим щодо Дем'яна Многогрішного, людини дійсно з багатьма вадами та гріхами, серед котрих, одначе, не було гріха бездумного і безпринципного пристосуванства до інтересів сусідньої держави — сюзерена Лівобережного гетьманату. А це якраз зовсім не влаштовувало царських можновладців. Спочатку вони були певні, що з Многогрішним вдасться домовитись, як колись із Брюховецьким. Але вже після укладення Глухівських статей в Білокам'яній почало наростати глухе невдоволення сіверським гетьманом, який замість слухняного виконання царської волі почав відверто й відкрито «качати

Варлам Ясинський

права», хоч і заявляв про свою відданість «царській величності». Навіть той факт, що гетьман-селянин у 1670 р. не тільки не підтримав повстання Степана Разіна, котрий не раз закликав його запорожців і гетьманців іти бити «воєвод і начальних людей», але й допоміг своїми військами придушити виступ донського отамана, не надто підвищило рейтинг українського гетьмана у Москві. Роздратування лише посилилось через клопотання Многогрішного про повернення з сибірського заслання кількох відправлених туди раніше за ворожі Московському царству виступи козацьких старшин. Каторжан царські чиновники так і не відпустили, а скоро і сам Многогрішний дізнався, наскільки гірким є хліб політичного засланця.

А поки що гетьман досить сміливо і необачно висловлювався з приводу російських планів миру з Річчю Посполитою. «Якщо царська величність дозволив наші землі потроху віддавати королю, то нехай

би віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але в нас є на цьому боці війська тисяч зі сто, будемо боронитися, а землі своєї не уступимо. Чекав я до себе царської величності милості, а царська величність дозволив нас у неволю віддати. Наших купців польські люди грабують і в тюрмах тримають, села навколо Києва плюндрують, а великий цар нічого їм не робить і нас не обороняє. Коли б ми самі себе не обороняли, то давно б поляки нас у неволю взяли, а на захист від московських людей сподіватися нічого», — згадані слова ретельно записав піддячий М. Савін в 1671 р. Їх ще пригадають Многогрішному, так само, як і спроби розпочати переговори з Дорошенком (які просто-таки фантастично необачний Многогрішний не надто приховував, сподіваючись на можливе порозуміння Москви з Дорошенком) для спільної боротьби проти військ Речі Посполитої, що намагалась розширити підконтрольні їй українські території, особливо в районі Києва, котрий боронили спільно козаки ліво- і правобережного гетьманів. Хоча в російських документах ці контакти колишніх приятелів починали одразу виглядати як очевидна зрада гетьмана Демка московському царю... Так що чутки, що з'явились на Лівобережжі восени 1671 р. щодо бажання Москви змінити незручного гетьмана на слухнянішого, навряд чи були необґрунтованими. Занепокоєний Многогрішний звернувся до царя, але той мовчав. Гетьман, схоже, втратив самовладання і почав правильну, але запізнілу і досить недолугу за виконанням «кадрову чистку», маючи на меті вигнання зі служби ненадійних полковників (таких, як серб за національністю та інтриган за покликанням Дмитрашка Райча, якого Многогрішний поранив). Під час сварки важкий на руку гетьман відлупцював свого генерального суддю Домонтовича, відмовлявся приймати царського представника Неєлова, а стрілецькому офіцеру Танєєву заявив, що хоче чесного розмежування з Річчю Посполитою, аби поляки не прихопили козацьких земель. Схоже, останньою краплею, що переповнила чашу терпіння царських радників, стали прохання мешканців білоруського Гомеля прийняти їх під булаву Многогрішного (а не в опіку царя), на які Многогрішний був готовий погодитись і просив царського дозволу на це. В Москві вирішили, що гетьман-селянин забув, що він далеко не Хмельницький; але навіть Богдану теж подібні речі не завжди вдавались під час походу 1654—1655 рр. Непрогнозований лідер козацької держави Москву перестав влаштовувати остаточно, і царським резидентам та опозиційній українській старшині було віддано наказ діяти негайно.

Переворот в гетьманській столиці Батурині (саме за Многогрішного це місто стало столицею козацького Лівобережжя — до того нею був Гадяч) став результатом зусиль старшин-змовників і царських резидентів. Йому передувала зустріч змовників (Забіли, Мокрієвського, Домонтовича, Самойловича, Райчі) з російськими представниками. Старшини лякали росіян тим, що Многогрішний готовий виступити проти Москви, з'єднавшись із Дорошенком (якому він, мовляв, допомагає військом і грішми), а Неєлов і Танєєв радісно повідомили, що цар здогадується про зраду «мужичого сина» і буде милостивим до зрадників свого гетьмана і держави.

Власне переворот стався в ніч з 12 на 13 березня 1672 р. Таке враження, що змовники діяли ну просто за рецептами, взятими із славетного шиллерівського

«Валенштейна» — помешкання Многогрішного було оточено російськими стрільцями, гетьмана захопили зненацька в спальні, звинуватили в зраді і ледь не вбили при спробі опору (ось тут аналогія закінчується — на Альбрехта з Вальдштейна (Валенштейна) чекала геройська загибель, а на нашого героя — полон, ганьба, тортури і заслання). При всіх своїх вадах боягузом Дем'ян Многогрішний не був ніколи — навіть тоді, коли його тягли до двору російського посланця Неєлова «видавати царю», він спробував схопити мушкет і був поранений в плече пістолетним пострілом Мокрієвича та закутий у кайдани (див. нарис Борисенка). Таке неймовірно ганебне поводження зі своїм гетьманом запам'яталось населенню — саме Мокрієвич став згодом сприйматись як основний злочинець і зрадник. Над цим багато попрацював старий приятель Многогрішного Лазар Баранович — зацитуємо показовий уривочок з одного відомого листа Пилипа Орлика, в якому момент злочину і кари змальовано в усій красі: «покойник Мокріевіч, который будучи в том же, в яком и я былем, писарства енералного чину, у гетмана Демяна Многогрешнаго, чи праведно, чили неправедно, Бог весть, обвинил его, гетмана своего, о противные государству Россійскому с Дорошенком пересылки и согласія и предал его лестію в ссылку в Сибир; а якуюж напотем за тое имел честь? и уряду писарского от Самуйловича лишился, и з Украины изгонимый был, и на всяком местъ чрез все житіє своє предателством укораемый и поносимый был и от мирских и от духовных особ, найпаче от блаженныя памяти преосвященнаго архіепископа Черніговского Лазара Барановича, который, когда колвек его Мокріевича в церкве или на обхожденіи видел, во услышаніе всеми и ему самому именовал его Іюдою, пана своего предателем, а сынов ехидным порожденіем, и когда антидору ему давал [тобто причащав. — *Д. Ж.*], всегда обыкл был тые мовить слова: «и Христос Іюде хлеб дал, и по хлеб виидe вон сатана».

Можливо, звістка про поневіряння Мокрієвича згодом все ж дещо втішала в Сибіру нещасного Многогрішного. Зауважимо — жоден з учасників змови того зиску, на який розраховували, не отримав. Більшість із них втратила не тільки повагу козаків, але й посади. Єдиний, хто, здавалось, насправді виграв, — Іван Самойлович, котрий став у результаті гетьманом. Проте розплата спіткає і його, хай і через 15 років, зате абсолютно безпомилково, буквально в стилі «око за око» (див. його біографію нижче).

А поки карета з пораненим Многогрішним, який лаяв на чому світ стоїть Москву (яку в безсилій люті присягався спалити, зібравши козаків і татар) і зрадників, таємно проїхала на північ, через Конотоп і Путивль до Москви. Тут за арештанта взялись професійні кати, які на дибі та батогами (авжеж, селянин — не шляхтич, хоча в Росії взагалі мало зважали на походження підсудних в таких випадках) протягом другої половини квітня та початку травня 1672 р. намагались вирвати у Многогрішного таке бажане зізнання у зраді і змові з Дорошенком. Але Многогрішний виявився справжнім козаком — жодних свідчень від нього так і не добились! Тим часом в Україні арештовували і звозили до Москви нечисленних прибічників, котрі не відцурались свого гетьмана, — його брата Василя (якому боягузливо й ганебно відмовили у праві сховища кілька монастирів, благодійником котрих він був, а також відомі тогочасні ієрархи та культурні діячі І. Галятовський

та В. Ясинський — більше того, останній, ну просто справжній «добрий самарянин», і видав нещасного російським агентам), дружину й дітей гетьмана та його брата (за принципом колективної відповідальності, поширеним у Московській державі), М. Гвинтовку. Бідолашний старий ніжинський полковник! Він навіть не встиг передати росіянам заздалегідь підготований донос на Многогрішного; а от швидкий як завжди Симеон Адамович устиг! Цього разу він виплутається і ще цілих п'ять років строчитиме доноси, аж поки в 1677 р. чаша небесного терпіння не переповниться і Адамович таки опиниться в Сибіру, до якого мостив дорогу своїм співвітчизникам.

Впертість Многогрішного змусила царських слуг прохати допомоги в українських колег — ті з радістю надали багато різного компромату на Многогрішного. «Якби ми записали всі докази Демкової зради, то не помістили б усього не тільки на аркуші паперу, але й на воловій шкірі», повідомляли царя горді від почуття добре виконаної роботи змовники-старшини. В основному компромат полягав у нечемних виразах про «тішайшого» Олексія Михайловича, якого Многогрішний (можливо, напідпитку) ганьбив і похвалявся загнати за Москву в стилі незабутнього (і для козаків, і для росіян) гетьмана Сагайдачного. Зрештою навіть намагання відстоювати договірні пункти Хмельницького сприймалося слідчими як доказ очевидної зради підсудних...

28 травня братів Многогрішних вивезли, аби здійснити над ними смертний вирок. Але з політичних міркувань цар вирішив помилувати нещасних, замінивши страту довічним сибірським засланням для всіх звинувачених (зокрема для жінок, дітей і кількох слуг експгетьмана). Зрештою «гуманний» цар вже домігся свого — вперше (і, на жаль, не востаннє!) українська старшина своїми руками знищила гетьмана, який як міг намагався обстоювати інтереси лівобережного гетьманату. Вперше козацького гетьмана покарали як звичайного холопа всевладного царя. Вочевидь, ідея козацької державності зазнала з часів Богдана Хмельницького чималенької «еволюції» в деяких козацьких головах.

Українських політичних в'язнів вивезли до Сибіру, де Дем'ян Многогрішний відбував покарання, будучи ув'язнений в Тобольському острозі (десь до 1682 р. він перебував там за ґратами). Подальша доля родини Многогрішних пов'язана з службою синів колишнього гетьмана як російських козаків при Селенгінському острозі, де якийсь час мешкав і сам Дем'ян Гнатович. Можливо, він брав участь в укладенні першої в історії Московської держави офіційної державної угоди з Цинським Китаєм (Нерчинський договір 1689 р.). За деякими даними, Многогрішні відзначились при обороні Селенгінського острогу від монголів (існує бурятська народна пісня, в герої якої деякі фольклористи вбачають загиблого в бою з монголами сина гетьмана Петра. Другий син, Яків, та небіж Дем'яна, Михайло Зиновіїв, служили в канцеляріях воєвод на Колимі та в далекому Анадирі). За непевною звісткою, під кінець життя Многогрішний став ченцем і помер десь у перших роках XVIII ст. (як дати смерті в літературі найчастіше фігурують 1701 та 1703 рр.). Люди з прізвищем Многогрішний трапляються в російських документах в Сибіру аж до XIX ст. Можливо, вони були нащадками героя цього розділу. Цікавий і промовистий факт — один з найліпших українських прозаїків XX ст. Іван Багряний був добре

обізнаний з історією гетьмана Многогрішного, і дуже символічно, що він назвав незламного українця-каторжанина, головного героя свого роману «Тигролови», саме Григорієм Многогрішним, зробивши його прямим нащадком гетьмана.

Як, мабуть, уже пересвідчився наш читач, непростою особою і суперечливим політиком був Дем'ян Многогрішний, якому, звісно, було в чому каятись, перебуваючи в далекому сибірському монастирі. Можливо, «сіверський гетьман» дійсно чимало согрішив перед козацькою Україною та особисто перед Петром Дорошенком, можливо, непростою він був людиною і не найкращим політиком (Многогрішному вочевидь бракувало обережності, такту, вміння підбирати кадри). Історія його життя знала чимало зрад — зраджував він, зраджували і його, і всім зрештою «воздалося по ділам їхнім». Проте ми не маємо права забувати і про хай не надто вдалі, проте щирі й послідовні спроби гетьмана відстояти українську автономію за надзвичайно несприятливих зовнішньо- та внутрішньополітичних обставин, у чому виявилась його *вірність* своєму «козакоруському народу», а також його *відвагу*, виявлену навіть тоді, коли все вже було втрачено. Дійсно-таки незбагненна доля нерідко наділяла й наділяє справжнісінькими лицарськими чеснотами далеко не самих лишень гордих своїм походженням «уродзоних» шляхтичів.

Про злет і падіння Івана, «поповича-гетьмáна»

(І. Самойлович)

Протягом історії козацької України участь в управлінні нею взяли представники всіх трьох основних категорій середньовічного суспільства — bellatores, oratores та laboratores (тобто лат. воїни, духовні особи та працівники). Наш читач уже знайомий із гетьманами-князями, гетьманами-шляхтичами і гетьманом-селянином. Наша теперішня розповідь — про гетьмана-поповича, як його дражнили «колеги». Чому дражнили? А тому, що попри те, що і шляхта (дворяни), і священики вважались привілейованим станом в середньовічній Європі і як такі протиставлялись так званому третьому стану (селянам, міщанам, купцям), відносини між самими цими привілейованими станами були далеко не безхмарними — нерідко воїнські ідеали здавались ревним священнослужителям надто варварськими і нехристиянськими, а чесноти священиків і ченців — надто мирними і негідними вояка (для дворян). Це не значить, що всі «церковні люди» вважали дворян безбожними головорізами, а дворяни священиків — хитрими дармоїдами, хоча й такі радикальні оцінки інколи в тогочасних джерелах трапляються. Хто ж був правий, зокрема в українському контексті? Навряд чи взагалі варто ставити запитання таким чином, особливо в світлі документів про численні пограбовані козаками православні монастирі та храми — і водночас про діяльність таких представників українського духовенства, як єпископ Мефодій (див. біографію Брюховецького), протопоп Адамович (див. біографію Многогрішного) та ін.

Герб І. Самойловича

Козацька ж мораль, попри всі гучні заяви самих козаків (та істориків-романтиків XIX ст.) про пріоритетність захисту ними християнської віри, завжди тяжіла саме до моралі лицарської, можливо, будучи її пізнім, достатньо своєрідним різновидом. Будучи, як правило, віруючими і нерідко практикуючими (хоча й не тією мірою, як хотілося б багатьом тогочасним духовним пастирям) християнами, козаки в цілому були близькі до такої собі спроще-

Іван Самойлович

з наближених Богдана Хмельницького, полковника Федора Вишняка, кинута на переговорах у Переяславі 1649 р. польському ченцеві: «І ваші ксьондзи, і наші попи — однакові сучі сини». Її відгомін можна знайти у Шевченка — пам'ятаєте його вірш «Полякам», де автор творить власний міф про козаків, що «братались з вольними ляхами», «аж поки іменем Христа / Прийшли ксьондзи і запалили / Наш тихий рай. І розлили / Широке море сліз і крові...».

Все сказане вище автор просить сприймати не як намагання сплюжити хрестоматійний образ «козаків — захисників православ'я» (проблема адекватності смислового навантаження цього образу вимагає глибоких наукових студій, які сьогодні ведуться кількома українськими істориками, ми ж просто намагаємося привернути до неї увагу широкої читацької аудиторії), а як спробу зрозуміти, чому той своєрідний, скоріше негативний ярлик «поповича» супроводжував героя цього розділу протягом усього життя — життя, проведеного серед козаків та їхньої старшини, котра вважала себе, і не без підстав, новою українською лицарською елітою.

Десь у 1630-х рр. в родині такого собі парафіяльного священика православної конфесії Самійла з містечка Ходорів (тепер село Попільнянського району на Житомирщині) народився син Іван (нагадаємо — представники духовенства та «третього стану» тоді не мали справжніх шляхетських прізвищ, тому Самойлович — це в даному разі по батькові, що перетворилось на прізвище, т. зв. патронім — діти гетьмана теж стали писатись Самойловичами). Вже наприкінці гетьманування Іван Самойлович зрештою частково позбувся комплексу неповноцінності з приводу свого нелицарського

ної моделі «жовнірської віри» (про неї див. хоча б Н. Яковенко. Скільки облич у війни / Паралельний світ. — К., 2002), яка добре співвідноситься із загальноєвропейським феноменом ставлення професійних вояків цих часів до культу та його служителів. Звісно, прикладів ксенофобії і конфесійної ненависті українська історія знає безліч. Проте нерідко чимало козаків і старшин (те саме стосується польських та литовських воїнів цієї епохи), щиро вважаючи себе палкими захисниками православ'я (чи, відповідно, католицтва), по-своєму цілком толерантно ставились до католицьких священиків — і водночас вкрай брутально до представників духовенства власної конфесії, або взагалі вважали і тих, й інших хитрими розпалювачами ворожнечі між лицарями Речі Посполитої і Дикого поля. Чого варта фраза одного

походження — котрийсь із його радників знайшов підстави (швидше за все, міфічні), аби гетьман почав користуватись власним гербом (не будучи офіційно нобілітованим) — гербом Самойловича стала дещо дивна видозміна польського герба, відомого як «Шалава» (цей герб являв собою «в лазуровому полі золоте кільце з трьома кавалерськими хрестами, розташованими рівномірно на його внутрішньому колі, у нашоломнику рука з мечем», а Самойлович чомусь почав користуватись такою ж комбінацією з трьох, але *чорних*, хрестів у *червоному* полі — що є загалом *негеральдичним* сполученням кольорів-фініфтей, а в нашоломнику замість руки з мечем з'явились страусові пера. Такий герб присутній на портретах гетьмана та на печатці гетьманича Якова Самойловича 1686 р.).

Ми знаємо, що панотець Самійло і його невідома на ім'я дружина-попадя мали ще як мінімум трьох синів (Василя, Мартина і Тимофія), котрі зробили традиційну для родини, зовсім не сповнену злетів і падінь духовну кар'єру (щоправда, син Василя, Михайло Василевич-Самойлович, стане помітною постаттю в оточенні свого дядька-гетьмана, обіймаючи посаду гадяцького полковника й активно втручаючись у політичну боротьбу після падіння Самойловича і приходу до влади Мазепи). Під час Хмельниччини родина втекла на спокійніше Лівобережжя, на територію Чернігівщини, осівши в містечку Красний Колядин неподалік Конотопа. Можливо, Іван Самойлович здобув освіту в Києво-Могилянському колегіумі, принаймні ми знаємо, що він був грамотний, що дозволило йому розпочати свою кар'єру сотенним писарем Красноколядинської сотні Чернігівського полку (за промовистою характеристикою літописця С. Величка, молодий Самойлович «достатньо знав козакоруське письмо, був розумний, красної вроди, добрий, схильний та прихильний до людей»). Кар'єра молодого старшини була вельми успішною і надзвичайно швидкою завдяки як його власним дійсно чималим здібностям, так і спочатку завдяки протекції генерального писаря при гетьмані Брюховецькому С. Потребича-Гречаного. Протягом гетьманування Брюховецького Самойлович займає посади сотника Веприцької сотні Гадяцького полку (не забуваймо — Гадяч був гетьманською столицею Брюховецького), згодом сотника Красноколядинської сотні, наказного полковника Прилуцького, згодом Чернігівського полку. Брав Самойлович участь і в повстанні 1668 р. проти московської влади як вірний старшина Брюховецького, а також подальших подіях, пов'язаних з проголошенням лівобережним гетьманом Дем'яна Многогрішного і новим порозумінням з царем. Саме селянин Многогрішний фактично зробив поповича Самойловича генеральним суддею, можливо, розраховуючи на більшу лояльність неродовитого і незнатного старшини порівняно з представниками більш відомих старшинських родів (якщо так — це була велика кадрова помилка для Многогрішного особисто, хоч і вдалий вибір з точки зору талантів його протеже). Протеже, котрий на той час уже був одружений з Марією, донькою красноколядинського міщанина Івана Голуба. Родина Самойловичів розросталася — майбутній гетьман став батьком синів Семена, Григорія та Якова, а також мінімум двох доньок. Старшою була Пелагея — видана заміж за московського боярина Федора Шереметєва (за іншими даними, цю гетьманську доньку звали Параскевою). Молодша, Анастасія, стала дружиною

князя Юрія Святополк-Четвертинського, небожа митрополита Гедеона.

Невдовзі після обрання Многогрішний послав свого генерального суддю до Москви для затвердження компромісних Глухівських статей між українським гетьманом і царем (див. біографію Многогрішного). Статті було затверджено, а гетьманський посланець, очевидно, встановив певні контакти в московських владних колах — зокрема з князем Г. Ромодановським, з яким доля ще не раз зводитиме Самойловича.

Наступний вчинок Самойловича, може, й не надто вирізняє його з-поміж інших діячів епохи Руїни, проте все ж не може не вражати — у березні 1672 р. він став кандидатурою від старшин-змовників, котрі влаштували скинення Многогрішного, взявши найактивнішу участь у змові проти гетьмана. В квітні 1672 р. з Москви повернувся Карпо Мокрієвич (див. біографію Многогрішного), і на скликаній в Батурині старшинській раді було вирішено прохати царя дозволити обрати гетьмана на раді без участі великих мас козацтва. Були складені статті, в яких ішлося про обмеження самовладдя гетьмана в сфері зовнішньої та внутрішньої політики. В Москву старшинську чолобитну повіз чернігівський полковник Іван Лисенко — знайомий Самойловича під час перебування останнього на посаді наказного чернігівського полковника. Тим часом в Україні Самойлович усунув потужного конкурента — руку до булави спробував простягнути Іван Сірко. Жодною мірою не ідеалізуючи кошового, все ж констатуємо: його було підступно заарештовано козаками полтавського полковника Жученка і віддано Ромодановському із звинуваченням у підтримці Ханенка і підбурюванні лівобережних полків до нового виступу проти Москви. Згодом Сірко повернеться із заслання до великої політики (і ніколи не пробачить лівобережному булаводержцю цього випадку), але Самойлович вже встигне закріпити за собою владу на Лівобережжі.

Вибори гетьмана відбулися 17 червня 1672 р. в містечку Козача Діброва біля Конотопа. На раду прибули відомі тогочасні духовні особи — архієпископ чернігівський Лазар Баранович (відслужив спеціальний молебень), архімандрит Новгород-Сіверського монастиря Михайло Лежайський, а також одіозний ніжинський протопоп Симеон Адамович (див. біографію Многогрішного). Лівобережне козацтво представляли генеральні старшини, полковники, полкові старшини, військові (значкові) товариші, отамани міст і сіл. Царський уряд представляв князь Григорій Ромодановський; побоюючись ексцесів, з Батурина було викликано загін стрільців під началом Григорія Неєлова, котрий взяв активну участь в ув'язненні Многогрішного. Так Іван Самойлович став гетьманом — інших кандидатур не висувалось. Процедура обрання була дуже урочистою, а новообраний гетьман виголосив промову, вочевидь, розраховану як на свою старшину, так і на царських представників: «Я гетьманського уряду не бажаю, але ви за царським указом і за нашим військовим правом і вольностями мене обрали, і мені вже неможливо відмовлятися і не приймати булави й прапора. Тільки я вам ось що оголошую: бути нам у підданстві великого государя з усім Військом Запорозьким. Я буду служити... віддано, без будь-яких хитань і зради й ніколи не побажаю вчинити те, що вчиняли попередні гетьмани. І ви, будучи зі мною, служіть віддано без будь-якого сумніву, ніяким сварливим словам і спокусам

не вірте, а тримайте все за договірними статтями міцно і постійно» (цит. за «Володарями гетьманської булави»).

Подальше 15-річне гетьманування Самойловича було по-своєму унікальним для доби Руїни: Лівобережжя не зазнавало настільки серйозних руйнацій, які випали на долю серця козацької держави Хмельницького, що зумовило зростання економічного, соціального і зрештою політичного значення цього відносно невеликого за територією регіону. Водночас цар, ледь не втративши козацьку Україну остаточно в 1668 р., перейшов до дещо більш зваженої політики стосовно козацької автономії, в основі котрої лежав курс на нормалізацію відносин з лівобережними гетьманами і намагання поставити під свій контроль правобережного гетьмана — Петра Дорошенка, уникаючи великих прямих військових зіткнень з Річчю Посполитою та османами. Обережний Самойлович, не схильний до зайвого ризику й авантюр, виявився надійним і певною мірою прогнозованим партнером Москви у втіленні цієї політики.

Але якою ж була політика самого лівобережного гетьмана? Чи варто зачисляти його до категорії «рабів, підніжків, грязі Москви» (Т. Шевченко, скоріш за все, мав на увазі Брюховецького, хоча й до героя цього розділу особливого пієтету не відчував — погодьтесь, «дурний Самойлович» то не надто поважний епітет)? Чи, подібно до деяких новітніх біографів гетьмана, котрі вже призвичаїлись ставити своїм героям «державотворчий термометр» (вислів Олександра Гриценка стосовно дослідників Хмельниччини), заявити, що «участь у повстанні [Брюховецького, 1668 р. — *Д. Ж.*] посіяла у свідомості Івана Самойловича ідею визволення України від московського протекторату, і він проніс її через усе своє життя, усіма силами й помислами прагнув здійснити соборне об'єднання українських земель у сильну й незалежну козацьку державу під гетьманською владою» («Володарі гетьманської булави»)? Спробуємо навести основні факти з гетьманування Івана Самойловича, аби дати можливість читачеві зробити власні висновки.

Першими політичними кроками нового гетьмана стало зміцнення свого становища за допомогою кадрових чисток — так само діяли попередники Самойловича і діятимуть його наступники (той-таки Мазепа). Стратегічно важливі посади генеральних старшин, полковників займають люди, близькі до гетьмана (саме в цей час значну роль починають відігравати старшинські клани Забіл, Горленків, Полуботків, Солонин, Дуніних-Борковських, Кочубеїв тощо). Водночас Самойлович доволі успішно намагається усунути від політичних справ таких одіозних осіб, як Карпо Мокрієвич, Симеон Адамович — вкрай безпринципних і підступних «підніжків» у жупанах і рясах, а отже, потенційно нелояльних і щодо того, кого вони допомогли привести до влади. Безсумнівно, Самойловича слід вважати сильним лідером, який часто йшов усупереч волі старшини, намагаючись водночас підтримувати низький рівень солідарності в її середовищі («хотів усіх у нас пересварити» — як сказано у віршику про «поповича-гетьма́на» невідомого автора, котрий нерідко приписують І. Мазепі). Втілювати таку політику гетьману вдавалось дуже довго (принаймні як для вкрай неспокійних часів Руїни). Свої плюси й мінуси мала і стійка «московська протекція» — спираючись на неї, можна було спробувати відвоювати Правобережжя (це намагався зробити ще Брюхо-

Фрагмент присяги гетьмана Івана Самойловича на вірну службу цареві Петру Олексійовичу

Й. Гочемський. Облога Почаєва. 1770 р.

вецький), але будь-який серйозний вибух незадоволення козаків «московською протекцією» міг призвести до повторення тієї ж ситуації, за якої Самойлович прийшов до влади — тільки вже тепер з ним самим у ролі жертви старшинської змови (власне, так воно і сталося). Ну, а донощиків (платних та добровільних) на Лівобережжі часів Брюховецького, Многогрішного та Самойловича, як і згодом, зовсім не бракувало.

Будучи непоганим «господарником», Самойлович чимало уваги приділяв економічному розвитку свого відносно небагатого регіону — Лівобережної України, котра під кінець його гетьманування стала виглядати значно потужніше в економічному плані, хоч і зазнала чималих втрати у сфері адміністративної автономії. Якщо коротко — Самойлович вів соціально-економічну політику, дуже схожу на ту, якої згодом дотримуватиметься Іван Мазепа (див. його біографію). Схожість виявляється в усьому — кадровій політиці (щоправда, у Самойловича, на відміну від Мазепи, було аж троє синів-полковників, котрі мали стати опорою батька-гетьмана, а старший, Семен, — і можливим спадкоємцем булави), соціальній сфері, активному будівництві церков і меценатстві (хоча дещо скупуватий Самойлович, який до того ж володів усе ж дещо меншими багатствами, ніж його спадкоємець, займався цим у дещо менших масштабах, ніж його блискучий спадкоємець, котрий у свій час заволодів багатствами поповича). Подібна, в принципі зважена політика мала і свої недоліки — будь-які натяки на запровадження самовладного правління (нерегулярне скликання рад, ігнорування думки старшини, надто потужна протекція родичам-поповичам) викликали глухе невдоволення в середовищі старшини, котра вже відпрацювала технологію усунення небажаних для себе гетьманів — причому, за іронією долі, зробила це за найактивнішої участі самого Самойловича в 1672 р.

Основним напрямком зовнішньої політики Самойловича протягом тривалого часу (майже до кінця гетьманування) залишались спроби приєднати Правобережжя, де в боротьбі з численними суперниками знемагав Петро Дорошенко. Маючи в цей період від кількох тисяч до кількох сотень козаків та сердюків, Дорошенко все ж уперто боровся, поки були хоча б мінімальні шанси на успіх, з погордою відмовляючись визнати владу «поповича», якого називав негідним і неспроможним здійснити велику справу об'єднання козацької України з можливим приєднанням інших українських земель, котрі не входили до складу держави Хмельницького. Проте Самойловичу та московським дипломатам вдалося перетягнути на свій бік старшину більшості правобережних полків і частину генеральної старшини Дорошенка. І ось, здавалося, в січні 1674 р. настав слушний час для втручання — війська Самойловича і Г. Ромодановського отримали царський наказ про перехід Дніпра, хоча Дорошенко вагався, не даючи згоди на передачу клейнодів Самойловичу (погодитись же на те, аби в «московській протекції» було два гетьмани, він не хотів — резонно зауважуючи: «Я його не люблю, а він мене не любить, — і почнеться у нас в Україні діятися таке ж, як діється в Польщі, де два гетьмани вічно між собою сваряться»). Проте сили були нерівні — Канів, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянка, Мошни здалися Самойловичу, і тільки столиця Дорошенка, могутній Чигирин, тримався. Ще одним успіхом Самойловича стала

здача йому Ханенка (див. біографію останнього). Проте впадає в око обережність і Самойловича, і його російського партнера Ромодановського — цар підібрав дуже відповідну пару для реалізації своїх далекосяжних задумів. Обоє чудово пам'ятали про те, наскільки небезпечним може бути загнаний у глухий кут Дорошенко, який почав стягувати під Чигирин свої останні війська і спішно слав гінців до турків по підмогу. Чим-чим, а наявністю занадто наступального духу після страшних катастроф під Конотопом і Чудновом армія царя не відзначалася — її полководці нарешті збагнули, що для великих перемог потрібні не лише гарні однострої та велика кількість полків «нового строю» реформованої Олексієм Михайловичем армії. Сама система військового командування в царській армії добряче обмежувала ініціативу воєвод — після Смоленська 1634 р., Конотопа 1658 р. та Чуднова 1660 р. той-таки Ромодановський аж ніяк не хотів розділити долю воєвод Шеїна, Пожарського та Шереметєва, воліючи скоріше відверто упустити шанс одержати гучну перемогу, ніж потрапити в ситуацію, що загрожувала поразкою. «Беречь крепко царевых людей» закликав своїх воєвод і сам самодержець — звісно, не тому, що йому було їх шкода (ресурси Московської держави дозволяли витрачати шалену кількість вояків у боях та внаслідок поганого харчування і забезпечення), а саме через страх перед великою поразкою на полі бою, котра могла похитнути в головах його підданих думку про богообраність царя (як це сталося з Василем Шуйським під Клушином в 1611 р.). Для порівняння — значно менші за чисельністю армії Речі Посполитої, теж нерідко зазнаючи страшних поразок, все ж ішли нерідко навіть на значно більший ризик — і під проводом таких полководців, як С. Жолкевський, Є. Любомирський чи Я. Собеський, здобували тріумфальні перемоги, котрі часто просто рятували їхню державу на краю тієї прірви, куди її штовхали власні політики та загальна геополітична ситуація в Центрально-Східній Європі). Все це слід враховувати, коли ми будемо говорити про Чигиринські походи.

А в березні 1674 р. полки Самойловича і Ромодановського не стали до бою з тяжко пораненим і знесиленим правобережним левом, котрому прийшла на допомогу велика османська армія. Самойлович міг скільки завгодно тріумфувати з приводу того, що 17 березня того ж року в Переяславі (тобто на його ж Лівобережжі) його було проголошено гетьманом обох берегів Дніпра, влаштовуючи традиційну гетьманську комедію «відмови від таких почестей», — те саме робив колись на своїх виборах Многогрішний, поводячись «мов стара дівка, що відмовляється від хорошого нареченого», як записав іронічний сучасник тих подій. Реально на Правобережжі після його відступу почалась кривава вакханалія, і Самойлович з Ромодановським не змогли захистити населення полків, представники котрих обрали «поповича» гетьманом об'єднаної козацької України (полководницьке кредо Самойловича, висловлене ним самим: «В усіх монархів розумні регіментарі звичайно не стільки ганяються за тим, щоб виграти битву, скільки прагнуть зберегти цілим своє військо», будучи само по собі цілком непоганим, навряд чи було універсальним, тим більше за таких обставин). Турецькі війська та загони Дорошенка просто почали вибивати лівобережні гарнізони з правобережних міст, вирізаючи всіх, хто відмовлявся здаватись і переходити на бік Дорошенка (Умань, Ладижин,

Тульчин). Користуючись ситуацією, в наступ перейшов азартний полководець Ян Собеський — коронні війська Речі Посполитої почали поширювати зону свого впливу на Правобережжі, взявши Вінницю, а влітку 1674 р. зайнявши великі території включно з Білою Церквою, Баром, Немировом, Кальником тощо — незважаючи на загрозу з боку турків.

Аби не упустити бажаного трофея — Чигирина і частини Правобережжя, Самойлович і Ромодановський повертаються сюди вже в липні 1674 р., на три тижні обложивши Дорошенка в Чигирині. 15 тисяч оборонців гетьманської столиці вистояли. Обережний тандем гетьмана і воєводи зняв облогу, почувши про наближення орди. Відступали вони на Лівобережжя, захопивши з собою всіх місцевих мешканців, які з власного бажання чи за відсутності такого ставали підданими царя (фактично це був перший значний «згін» населення правобережних полків на лівий берег, який згодом стане одним із основних методів «соборницької політики» «гетьмана-державника» Самойловича). Кривавий трофей у вигляді Чигирина і булави Дорошенка знову вислизнув з рук обережного «поповича». Складається враження, що навіть залишений майже всіма прибічниками, зневірений Дорошенко відчував просто-таки непоборну огиду до свого лівобережного колеги, воліючи віддати булаву запорожцям, Ромодановському — кому завгодно, але не Самойловичу, котрого не вважав навіть гідним супротивником.

Українська ювілейна монета «Гетьманська столиця Чигирин»

Цілком щирою була й неприязнь Самойловича до свого приреченого на поразку, але незламного конкурента — після здачі правобережним гетьманом клейнодів Сірку восени 1675 р. Самойлович писав до Малоросійського приказу в Москві про те, що цей вчинок Дорошенка не більше, як лукавство, продиктоване бажанням виграти час до весни і зібратись із силами.

Зрештою з Москви надійшов царський указ Ромодановському і Самойловичу знову вкотре перейти Дніпро, щоб силою зброї примусити Петра Дорошенка зректися гетьманства. 15 серпня 1676 року п'ятнадцять тисяч ратних людей під командуванням воєводи Григорія Косагова і козацьке військо на чолі з генеральним бунчужним Леонтієм Полуботком (батьком відомого наказного гетьмана Павла Полуботка) переправилися через Дніпро, підступивши до Чигирина. Цей авангард, за яким ішли основні сили Ромодановського і Самойловича, був значно більший за всі війська, що міг виставити в поле Петро Дорошенко. Косагов і Полуботок звернулися до «сонця Руїни» з пропозицією припинити опір. Дорошенко поставив умову власної недоторканості, а також прав і вольностей козаків і посполитих, старшин і поспільства, на що отримав згоду. Фактично 19 жовтня відбулася почесна капітуляція Дорошенка і настав зоряний час Самойловича — він зреш-

тою міг з повним правом називати себе гетьманом обох боків Дніпра.

От тільки правобережна частина об'єднаного гетьманату практично перетворилась на пустелю. Як писав тогочасний український поет Олександр Бучинський-Ясскольд, «Що їм доля в ці літа принесла щербата? Батька син убиває, іде брат на брата. Того мало. Найгірше, що гак уже пада, Тепер бідам давнішим була б вона [Україна. — *Д. Ж.*] рада...» «Гаком» було потужне турецьке вторгнення на Правобережжя, продиктоване небажанням султана змиритись із фактичним переходом регіону під владу царя. Воно вилилось у два так звані Чигиринські походи (1677 та 1678 рр.), внаслідок яких було остаточно спустошено велику смугу Правобережжя і загинув Чигирин — столиця Хмельницького і Дорошенка, найпотужніша фортеця в цьому регіоні. Про мужність оборонців міста, дії військ Самойловича і Ромодановського, які під час другого походу зуміли не пропустити ворога далі на північ і схід (на Київ і за Дніпро), проте не змогли врятувати Чигирин, написано чимало. Ми ж лише зауважимо, що сучасники (наприклад, С. Величко), відзначаючи певні військові таланти гетьмана і князя, що виявились в укріпленні ними Чигирина і Києва, активній допомозі обложеному Чигирину під час кампанії 1677 р., водночас прямо звинувачували обох якщо не в зраді, то принаймні у вельми підозрілій поведінці під час кампанії 1678 р. Блискучий професійний військовий, генерал Патрік Гордон, фактичний комендант Чигирина протягом другої облоги, теж не до кінця розумів, чому героїв гетьманської столиці було практично залишено напризволяще перед вирішальним штурмом міста турками. Можливі військові пояснення обережності Ромодановського (а Самойлович у цьому тандемі виступав як фактичний підлеглий князя) — див. вище. Зрештою для царя втрата якогось прикордонного міста, хай і стратегічно важливого, до того ж посеред рукотворної пустелі, трагедією не була. А ось для українців звістка про загибель у полум'ї гігантського вибуху символу їхньої новонародженої державної величі стала надзвичайно болісною, попри їхні зовнішньополітичні орієнтації. І багато хто покладав провину на малоініціативного в стратегічному плані Самойловича, який зрештою не зміг відстояти вирвану з рук Дорошенка булаву володаря Правобережжя. Віддамо все ж належне гетьману — Самойлович непогано розпоряджався козацькими полками під час битви на Бужинських полях, яка, на думку автора цих рядків, попри твердження російських та багатьох українських істориків, так і не стала вирішальною — такими все ж стали важкі втрати, яких зазнало військо Кара-Мустафи в ході «українського Сталінграда». Але твердження про те, що під Бужином та Чигирином Самойлович зажив слави козацького полководця, нам здається дещо сумнівним — поклавши руку на серце, великих військових перемог за гетьманом не числиться, хоча зрештою військовим він був непоганим і вельми досвідченим, кращим за того-таки Ромодановського чи Василя Голіцина, з котрим доля зіштовхне гетьмана згодом. До речі, гіперпатріотичні заяви (див. «Володарі гетьманської булави») про визначення саме Чигиринської кампанії як мало переломної в ході даної війни Османської імперії проти країн християнської Священної ліги виглядають дещо дивно — у світовій військово-історичній науці пріоритет тут давно віддано поразкам османів під Віднем та в Угорщині п'ятьма роками пізніше, і автор не бачить підстав для перегляду цього твердження.

Так само неоднозначними були і наслідки для козацької України Чигиринських походів. Аби позбавити підтримки князя сарматського Юрія Хмельницького (див. його біографію), Самойлович вдався до випробуваної ним у 1674 р. тактики — насильницьких згонів населення з правого на лівий берег Дніпра (так, у 1679 р. подібною малопопулярною акцією, так званим великим згоном керували гетьманич Семен Самойлович та царський генерал Григорій Косагов). Більш ніж 20 тисяч родин у зимовий час перегнали з майном і худобою на Лівобережжя, знищивши їхні помешкання. Легко собі уявити, як були сприйняті нещасними задніпрянцями такі дії гетьмана-соборника та його російських протекторів. Спроба розселити мешканців правобережних міст на Слобожанщині провалилась через спротив Москви — царські урядовці боялись поширення гетьманської влади на цей регіон, котрий, маючи певну автономію, все ж прямо підпорядковувався Московській державі (у цих діях Самойловича деякі українські історики-державники не без певних підстав вбачають тенденцію до об'єднання всіх українських козацьких автономій. Згодом цей курс продовжить І. Мазепа).

Важливим етапом у долі козацької України стала мирна передишка між Москвою і Стамбулом — Бахчисарайський мир 1681 р., який, на відміну від більшості мирних угод, які підписували різноманітні протектори козацької України, було підготовлено «прозоро» для української козацької дипломатії. Кордоном між державами ставав Дніпро, на Правобережжі розпочалось повторне заселення краю українцями за закликами молдавського господаря Іона Дуки (про нього див. Т. Чухліб. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — К., 2004). Самойлович марно намагався не допустити втеч колись зігнаних ним правобережців і навіть його власних козаків і селян на правий берег, де їм обіцяли великі податкові пільги, — Правобережжя навдивовижу хутко заселялося знову, невдовзі там відновились козацькі станові автономії під польським і татарським протекторатом (див. наші розділи про козацький проект Я. Собеського та ханських гетьманів).

Як не дивно, долю козацької України на багато років наперед було вирішено... під Віднем. Саме приголомшлива поразка османів і перемоги козаків на службі Собеського над татарами призвели до реанімації інтересу Москви до проектів відвоювання не просто частини козацьких земель, а навіть завоювання Криму і всього Північного Причорномор'я. Самойлович не радив російському дипломату Украінцеву укладати угоди з Річчю Посполитою, чиї дипломати намагались втягнути Москву до Священної ліги, — гетьман чудово розумів, що за умов міцного миру і союзу Москви та Варшави про Правобережжя йому доведеться забути (титул гетьмана обох боків Дніпра Самойлович на цей час уже втратив).

У 1685 р. раптово помирають старша донька і старший син гетьмана. Смерть Семена Самойловича фактично поставила під сумнів династійні плани, в яких старшина давно підозрювала свого гетьмана. Тепер Іван Самойлович починає активно розчищати шлях до майбутнього гетьманства своєму середньому сину, Григорію (його доля складеться надзвичайно трагічно). Того ж року сталася подія, яку не дуже люблять згадувати всі прихильники образу гетьмана Самойловича — «свідомого українського державника». І справ-

Оправа Євангелія гетьмана І. Самойловича

ді — не «царський підніжок» Брюховецький, а «державник» Самойлович довів до кінця справу підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату, фактично промінявши згоду царських урядовців на обрання свого свата (якщо точно — то дядька гетьманського зятя Юрія Четвертинського) князя Гедеона київським митрополитом на офіційну згоду українського духовенства на підпорядкування московському патріарху (подія, значення котрої в церковному житті України важко переоцінити). Висвячення Гедеона Четвертинського в сан митрополита київського відбулося 8 листопада 1685 року в московському Успенському соборі в присутності вищого духовенства і малолітніх царів Івана та Петра. Справу згоди на вищезгадане перепідпорядкування Київсько-Галицької митрополії офіційного зверхника Києва, патріарха константинопольського Діонісія, було вирішено за допомогою безвідмовної російської валюти — соболів та тиску на патріарха з боку османського великого візира. Такою була ціна «канонічних» рішень православних патріархів XVII ст.

21 квітня 1686 р. всупереч порадам гетьмана російські дипломати уклали так званий «Вічний мир» між Москвою і Варшавою — Самойлович, пригнічений подібним рішенням, навіть не віддав традиційного наказу дзвонити в церковні дзвони з приводу миру (як це було, наприклад, у 1681 р.) — згодом цей доволі сміливий вчинок йому ще пригадають... Більше того — гетьман насмілився відверто критикувати дії царських дипломатів у присутності окольничого Леонтія Неплюєва, а в колі старшин взагалі твердив, що Москва «купила собі лиха за свої ж гроші», з сумом усвідомлюючи крах своєї політики, спрямованої на приєднання Правобережжя. Вже немолодому, хворо-

му (сучасники писали про якусь хворобу очей Самойловича протягом Кримського походу 1687 р.) гетьману доводилось переорієнтовуватись виключно на потенційно небезвиграшний, але вельми небезпечний (з низки причин) чорноморський зовнішньополітичний напрямок (див. біографію Мазепи).

Немов передчуваючи катастрофу, Іван Самойлович всіляко намагався уникнути нової війни з османами і татарами — війни, яка стала реальністю після вступу Московського царства до антитурецької Священної ліги. Проте навіть розумні поради гетьмана вирушити в широко розрекламований Кримський похід якомога більш ранньої весни 1687 р. російський головнокомандувач Василь Голіцин не прийняв — гігантська військова машина його держави працювала надто повільно, і 150-тисячне українсько-російське військо змогло вирушити в похід південноукраїнськими степами аж у травні 1687 р. Результат походу добре відомий — величезній масі військ не вдалося повторити успіх невеликих рухливих козацьких загонів Богдана Ружинського чи Михайла Дорошенка і хоча б прорватись у Крим, зазнавши цілковитої невдачі на далеких підступах до Перекопа. Можна довго сперечатись, що зупинило Голіцина і Самойловича — море вогню від підпаленого татарами степу, брак продовольства, фуражу і води чи та сама обережність, що колись далася взнаки під Чигирином, проте похід довелось припинити. Останніми розпорядженнями гетьмана став наказ відрядити кілька полків під командуванням його сина Григорія на Казикермен разом із воєводою Л. Неплюєвим...

Тим часом Василю Голіцину, фавориту фактичної правительки Московського царства царівни Софії, був терміново потрібен елементарний цап-відбувайло за погано спланований і ще гірше проведений похід, який мав закінчитись завоюванням Криму, а завершився величезними втратами з нульовим результатом. Інтереси старшини, значну частину котрої вже відверто пригнічувала влада брутального під кінець правління Самойловича, співпали з бажаннями князя. Результат добре відомий — на ім'я царів Івана і Петра Олексійовичів через Василя Голіцина була подана чолобитна від 7 липня 1687 року, в якій містився фактичний донос з 23 пунктів звинувачень проти гетьмана Івана Самойловича. Абсолютно не виправдовуючи морально-етичний бік дій старшини, що вдалась до надзвичайно брудних прийомів, водночас запитаємо себе — чи немає якогось символізму в тому, що гетьман, котрий взяв до рук владу внаслідок відвертої зради свого патрона і старшинського перевороту, точнісінько так її і втратив?

Самойловича звинувачували в співпраці з татарами, всіляких ворожих щодо царських інтересів діях та словах, деспотизмі (не забувши мстиво пригадати його «дрібне походження») і — що найголовніше для сучасних українських істориків-державників — приписували бажання «утворити з часом в Україні удільне князівство» (що насправді не так просто довести, хоча загалом нічого несподіваного в такому твердженні немає). До речі, факт наявності утисків з боку старшин, лояльних Самойловичу, доводять масштабні бунти проти них одразу ж після скинення гетьмана (внаслідок чого загинув, наприклад, полковник Лазар Горленко). Власне арешт Самойловича і членів його родини відбувся в ніч на 23 липня 1687 р. в таборі на р. Коломак (сьогодні Харківська

Іван Самойлович

Переяславський полковник
Леонтій Полуботок

Скульптурна група в підніжжі пам'ятника Б. Хмельницькому в Чигирині

Ян Собеський під Віднем.
Картина 1686 р.

Битва під Віднем. Картина 1683 р.

область), після прибуття з Москви гінця з відповідним розпорядженням. Ставку Самойловича оточили російські полки, після вранішньої молитви гетьмана арештували прямо в похідній церкві (!) та разом із сином Яковом привезли до князя Голіцина, який у присутності козацької старшини оголосив про усунення Івана Самойловича від гетьманства і вибори нового гетьмана — ним, як відомо, став Іван Мазепа, участь котрого у змові безсумнівна, а от роль такого собі «натхненника і організатора» («Володарі гетьманської булави») — дотепер під *великим питанням.*

Подальша доля всієї родини Самойловичів сумна. Гетьмана та його сина Якова було заслано до Тобольська, де Іван Самойлович помер не пізніше 1690 р. (на жаль, ми навряд чи колись дізнаємось, якою була реакція на падіння і смерть Самойловича з боку іншого забутого майже всіма сибірського політв'язня, старенького Дем'яна Многогрішного). Старшого ж гетьманича, полковника Григорія Самойловича заарештував і банально пограбував його російський «колега» Леонтій Неплюєв. Взагалі уся ця вкрай брудна історія має небагато аналогів в історії козацької України — адже зрештою Григорія Самойловича було страчено в Севську за абсолютно сфабрикованими звинуваченнями у зраді Московській державі, а фактично — з метою прибрати небажаного свідка зловживань Неплюєва і його патрона Голіцина. Скарби Самойловича були розподілені між козацькою старшиною та Голіциним, на якого невдовзі також чекала царська опала (з волі Петра I) і Сибір.

Так сумно, ніби нелогічно (і водночас по-своєму так логічно!) скінчилось гетьманування Івана Самойловича — талановитого політика і обережного полководця, майстра найрізноманітніших компромісів, які зрештою не принесли йому особисто щастя і мали надзвичайно суперечливе значення для його держави.

«Козацький проект» Яна Собеського, або Останні козацькі гетьмани Правобережжя «з польського боку»

(С. Куницький, А. Могила, С. Самусь)

Поза всяким сумнівом, король Речі Посполитої Ян III Собеський (правив у 1674—1696 рр.) за життя був тісно пов'язаний з Україною і козаками — народився в Олеську під Львовом, провів своє дитинство і юність на українських землях, втратив старшого брата у війні проти Хмельницького (під Батогом у 1652 р.), сам воював проти військ Б. Хмельницького та П. Дорошенка, підтримував, будучи великим коронним гетьманом, а згодом і королем, жваві контакти з гетьманами П. Тетерею, М. Ханенком, Ю. Хмельницьким... На території України здобув він кілька своїх найбільших перемог, а вимогою до нього як до новообраного короля стало повернення земель України польській короні. Над цим король Ян наполегливо працював усе своє життя, прекрасно розбираючись у козацькій проблематиці. «При кому козаки, при тому й залишається Україна», — говорив він. Неодноразово воюючи проти козацьких гетьманів, Ян Собеський поважав козацтво як таке, і деякі польські діячі навіть побоювались, що він, подібно до Владислава IV, мріє встановити в Речі Посполитій абсолютизм і заснувати довговічну правлячу династію, спираючись на козаків як на віддану йому потужну військову силу. Звісно, все це не означає, що для гетьмана, а згодом короля Яна були важливими інтереси козацької України як якогось єдиного цілого — головним для Собеського було спробувати повернути втрачене в результаті Хмельниччини та Руїни, відвоювати у турків Правобережжя (що частково вдалося), а за сприятливих умов поширити свою владу й далі (хоча по-своєму привабливим для Речі Посполитої виступав і варіант поділу українських земель разом із потенційним союзником по антитурецькій коаліції — Росією; зрештою саме цей план і було реалізовано; страх перед турецькою експансією переважив побоювання щодо можливості експансії російської, що зрештою привело Річ Посполиту до Північного союзу, а потім і у фарватер російської політики за останнього короля Станіслава Понятовського). Важливим кроком на шляху відновлення status quo «до Хмельниччини» стали спроби закріпитись на українському Правобережжі не лише силою зброї коронного війська (що виявилось безперспективним — див. біографію Тетері), але й пішовши на значні поступки місцевій козацькій еліті та козацтву в цілому. Головну роль в «козацькому проекті» Собеського на ранньому етапі (з 1667 по 1674 р. він був великим коронним гетьманом і фактично розробляв політику своєї держави щодо

козаків) відіграла постійна ставка на котрогось із правобережних козацьких лідерів — Тетерю, Ханенка (на противагу Дорошенку), наказного гетьмана Євстафія Гоголя (гетьманував у 1675—1679 рр., є предком Миколи Васильовича Гоголя і, як вважає Т. Чухліб, можливим прототипом Тараса Бульби; біографія Євстафія Гоголя цікава й барвиста, проте ми вже зауважили у вступі, що розгляд життєвого шляху *наказних* гетьманів виходить за рамки нашої книжки)...

Після зречення Дорошенка в 1676 р. та смерті Гоголя в 1679-му, а також в ході не надто вдалого повернення на Правобережжя Юрія Хмельницького під турецькою протекцією, Ян Собеський призначає одного за іншим козацьких «старших», які мали керувати відносно вірними Речі Посполитій козацькими підрозділами регіону, не маючи, проте, титулу гетьмана, — це були такий собі Мирон, полковники О. Урбанович та М. Булига, а також київський стольник К. Ласка. В цей час Правобережжя внаслідок Руїни з центру козацької держави і густозаселеного регіону перетворюється майже на пустелю — сприяють цьому і походи турецьких, річпосполитських і російсько-українських військ, і свідомі згони населення на лівий берег Дніпра (див. біографію Самойловича). В результаті правобережне козацтво не зникло, але було значно послаблене і деморалізоване. Проте і за таких умов воно вперто домагалось визнання своїх прав і свобод — чого не менш уперто не хотіли визнати деякі політики у Варшаві, вважаючи, що козацькі бунти тепер буде нескладно придушити силою або мінімальними поступками у вигляді невеликої платні (подібна ж поведінка щодо козаків коштувала Речі Посполитій колосальних втрат у часи Хмельниччини і Руїни).

Ян Собеський

Король же Ян Собеський розумів, що козаки його державі конче потрібні і без них відвоювати Правобережжя у турків не вдасться, не говорячи про встановлення якоїсь стабільної річпосполитської влади в цьому регіоні. Плануючи війну з Османською імперією, король активізував свої дії у справі вирішення козацького питання. У липні 1682 р. до міста Димера, неофіційної козацької правобережної столиці (ще з часів Є. Гоголя), вирушив козацький полковник Іскрицький, який деякий час перебував при королівському дворі. Він мав агітувати козаків, які після смерті Є. Гоголя (1679) більше трьох років не мали гетьмана, аби вони зібрали раду і вирішили надати допомогу Речі Посполитій проти турків і татар. У свою чергу, король Собеський обіцяв відновити всі прадавні вольності й привілеї.

Подібну ж агітацію вели посланці львівського митрополита Йосипа Шумлянського — вони агітували і лівобережних козаків. Шумлянський, активний український і річпосполитський політик

і церковний дияч-уніат, був ще й непоганим поетом — до нас дійшла як мінімум одна його дума (датована 1686 роком), в якій він змальовує геройство Собеського, польських лицарів і українських козаків у вирішальних для долі Центрально-Східної Європи битвах під Віднем і Парканами у боротьбі з бусурманами, закликаючи всіх козаків стати під переможний королівський стяг у «священній війні» (не забуваючи пообіцяти здобич і винагороду). Можливо, що й перед початком війни його велебність міг закликати запорожців та лівобережних козаків такими словами:

Вже весна зелена йде,
Служба козаку гряде!
Йдіть ізнизу, запорожці,
К королеві, його мосці,
Йдіть із нами, задніпряни,
Утішати християни,
Всі візьмимося за руки,
Щоб зуміти вийти з муки.
Запорожці, станьте з нами,
Чей же буде Бог за нами!
(Переклад В. Шевчука)

Щоб перетягти і лівобережних козаків на свій бік, Ян Собеський обіцяв зберегти права православного духовенства, не допускати утисків посполитих селян. Певний відгук ця агітація мала — частина лівобережних козаків, особливо з числа зігнаних раніше з рідних земель, переходила «за кордон» — на правий берег. Поповнивши свої ряди, правобережне козацтво спромоглося висунути свою кандидатуру на гетьманську посаду.

За даними Т. Чухліба, 23 липня 1683 р. на козацькій раді в присутності 40 старшин було прийнято відозву правобережного українського козацтва до володаря Речі Посполитої. За місяць після цієї ради король Ян призначив гетьманом Правобережжя Степана Куницького, вручивши йому через свого посланця спеціально виготовлену булаву та печатку з відомим запорозьким гербом (піший козак з мушкетом). Згодом вибір був підтверджений козацькою радою. Але ким же він був, той Степан Куницький?

Нам невідомо, коли він народився і з якого роду походив (Т. Чухліб вважає, що це була заможна православна родина). За даними К. Несецького, якого ми неодноразово цитували в своїй книзі, кілька шляхетських родин Куницьких проживали в Речі Посполитій у Люблінському воєводстві, на Волині та Підляшші. Належали вони до гербів «Абданк», «Бонча» та «Лабендзь», проте факт належності пана Степана до котроїсь із них, а також до тих Куницьких, що проживали в XV ст. на Київщині та на Брацлавщині, не доведено. Факт нобілітації (надання шляхетства) Степана Куницького та його родичів (рідних братів Василя й Федора, племінників — Анастасія, Дмитра й Івана), згідно з сеймовою конституцією від 4 січня 1673 р., свідчить лише про те, що тепер до певної міри сумнівне шляхетство Куницьких було офіційно всіма визнане (таку ж процедуру в свій час пройшов і, наприклад, Юрій Хмельницький). Вперше відомі нам джерела згадують Куницького під 1672 роком. Протягом 1670-х рр. пан Степан займався бурхливою діяльністю — листувався з лівобережними гетьманами Многогрішним та Самойловичем, їздив до їх резиденцій, намагався нагромаджувати маєтності на лівому і правому берегах Дніпра, розділених ненависним багатьом українцям державним кордоном (за Андрусівським перемир'ям і згодом Вічним миром між Москвою і Варшавою), організовував розвідку на Правобережжі з метою стеження за турками та прихильниками Юрія Хмельницького, сидів у в'язниці

у Самойловича через оту свою нобілітацію як річпосполитського шляхтича та за явною підозрою у подвійній грі. Проте Куницький згодом вийшов на свободу і повернувся на Правобережжя — в 1677 р. він був немирівським старостою, потім втратив цю посаду, знову листувався з Самойловичем, налагоджував контакти з молдавським господарем і українським гетьманом Дукою (див. його біографію), погодившись стати його полковником і накликавши гнів Собеського, котрий не знав, що йому робити з тим непосидючим і віроломним Куницьким. Проте станом на 1683 рік стосунки короля і шляхтича явно покращились — Куницький пообіцяв організувати великий похід на Буджак і Молдавію (разом із пропольським претендентом на молдавський престол Шимоном Петричейку). Така диверсія стала в нагоді Собеському, аби відвернути увагу відомих своєю відвагою буджацьких татар від його походу в Угорщину та під Відень, в якому, до речі, теж взяла участь якась частина українських козаків.

Десь наприкінці літа новопроголошений гетьман Куницький взяв міцну фортецю Немирів, вибивши звідти загін Дуки і його наказного гетьмана Іона Драгинича. У вересні 1683 р. п'ять тисяч козаків Куницького здійснили похід, який прославив гетьмана в усій Центрально-Східній Європі. Козацька рада ухвалила спалити Акерман і Кілію, аби позбавити турецькі війська провіанту. Пославши кінноту в рейд по татарських улусах і побувавши під Бендерами, Куницький пробував взяти Меджибіж та Бар, але ці міцні фортеці з їхніми турецько-молдавськими гарнізонами виявились козакам не по зубах. Наприкінці жовтня правобережне козацьке військо повернулося в Україну. Прибувши до Немирова, Куницький одержав від короля боєприпаси та платню для козаків, дав війську трохи перепочити і знову виступив у похід. Наприкінці листопада козаки Куницького взяли містечко Нагаї, рушивши згодом до Кишинева.

Отже, наприкінці листопада козацькі полки С. Куницького зайняли м. Нагаї, де знищили турецько-татарську залогу, і рушили до Кишинева разом із військами Петричейку, якому почало присягати населення Молдавії.

Четвертого (за іншими даними, п'ятого) грудня 1683 р. козацько-молдавське військо здобуло велику перемогу над великим турецько-татарським загоном Яли-паші Агаси, якого С. Величко називає білгородським солтаном, під м. Кіцканами. У цій битві загинув тягинський бей Алі, старший над буджацькою ордою Алігер-паша та кілька татарських мурз. Розбитих татар активно переслідувала козацька кінота — за словами очевидців, Тягинський шлях упродовж чотирьох миль був усіяний ворожими трупами. Після цього козаки Куницького зразково-показово сплюндрували ногайські та буджацькі кочовища. Ми не схильні погодитись із цитованою Т. Чухлібом думкою історика Т. Урбанського про те, що «козаки вирішили *хоча б раз* [курсив мій. — *Д. Ж.*] показати татарам «у їх власних кордонах», як то плюндрувати чужий край і забирати людей в ясир». Не схильні, бо цим козаки займалися з давніх-давен (див. хоча б наші біографії князів Ружинського та Вишневецького), так само, як і татари. Обопільне безжальне винищення «некомбатантів» — жінок, старих, дітей, вбивство якоїсь частини «непотрібних» полонених можна *пояснювати* (і то частково) спеціальними установками війни на залякування ворога, тогочасними «законами ведення війни» проти «бусурман» (чи «гяурів»), але ось

виправдовувати подібне з патріотичних чи будь-яких інших міркувань, так само, як і міряти звірства подвійною міркою, ми не маємо ані найменшого бажання ні щодо українських козаків, ні щодо молдаван, поляків, татар, турків, росіян тощо. Після битви під Кіцканами і спустошення околиць Акермана козаки Куницького взяли Кілію та Ізмаїл (який ще не був тією грізною фортецею, яку згодом штурмував Суворов, але все ж був помітним містом), а їхній гетьман хвалився Яну Собеському, що знищив 300 тисяч ворогів (!) — скромністю і реалізмом у непростій справі оцінки ворожих втрат пан Степан не відзначався. Перебільшені чутки про й справді важливу козацьку перемогу дійшли до імператора Священної Римської імперії Леопольда I, який ледь встиг перевести дух після облоги своєї столиці Відня турками, і на честь воїнів Куницького було проведено спеціальну месу. Слово Т. Чухлібу: «У 1684 р. австрійський художник Й. М. Лерх схематично відобразив зимовий похід козацьких військ у гравюрі під назвою «Зображення нападу козаків на чолі з гетьманом Куницьким спільно з волохами і молдаванами на татар біля Дністра і перемога над татарами». На ній зображено битву між козаками і татарами під Кіцканами, а також момент страти полонених татар. Тут бачимо зображення самого С. Куницького. Це людина років сорока, у козацькому військовому строї, у його правій руці — гетьманська булава. Він оточений старшиною і козаками, окремі з яких тримають сотенні прапори з вишитими на них хрестами». Ясно, що зображення гетьмана на цій гравюрі суто умовне, але сам факт її виготовлення дійсно цікавий і промовистий. Чимало писали про цей похід і польські, німецькі та італійські газети. Проте Степану Куницькому не судилося стати «довговічним героєм» газетних шпальт XVII ст. — похід 1683 р. завершився не найвдалішим чином, що спричинило кінець кар'єри та загибель гетьмана.

Як на нашу думку, в цьому винен сам гетьман (а можливо, і його річпосполитські зверхники, які прагнули далі розвивати диверсію в Буджаку і Молдавії). Козаки елементарно «засиділися» в буджацьких полях, їхній обтяжений здобиччю табір став малорухливим, і десь 30 грудня кримський хан Хаджі-Гірей, що повертався з Угорщини й Австрії, куди ходив на допомогу розбитому під Віднем великому візирю Кара-Мустафі, наздогнав Куницького на Пруті, біля села Тобак. З джерел та історичних досліджень схоже, що татари, переважаючи ворога майже удвічі (12 тисяч проти 6 у Куницького, з них частина — молдавани) напали під час переправи чи її підготовки, в результаті чого козацька піхота зазнала чималих втрат і спорудила постійний табір. Кіннота ж Куницького (до 2 тисяч, за Т. Чухлібом) переправилась через Прут і швидким маршем відступила в напрямку на Ясси, де закріпився союзник козаків Петричейку. Але гетьман не затримався і там, за кілька діб подавшись до Немирова. Кинута ж ним піхота не загинула — очолена Андрієм Могилою (про нього далі), вона п'ять діб успішно боронилась у таборі, а потім вночі успішно прорвалась до Ясс, йдучи ще крихкою грудневою кригою. Сам Куницький звинувачував у поразці волохів із загонів Петричейку, господар же і піші козаки — самого Куницького. Нам здається, що гетьман дійсно припустився важливої стратегічної помилки — надто пізно розпочав відступ з Буджаку, можливо недооцінивши енергії татарських полководців, які палали помстою за зруй-

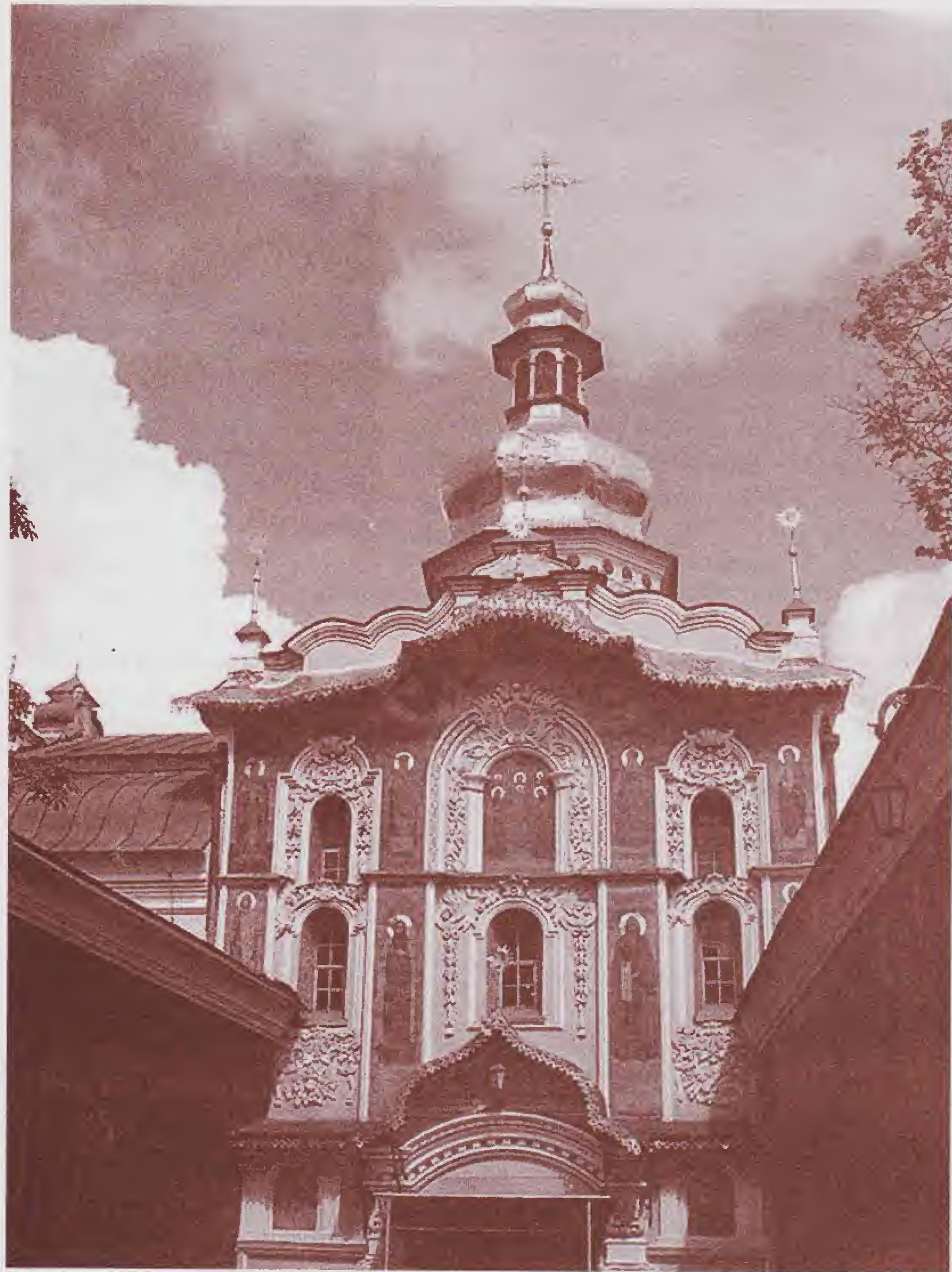

Семен Палій

Карта повстання Семена Палія

Карта України
1716 р. Західна
Європа

Троїцька надвратна церква. XVIII ст. Києво-Печерська лавра

новані козаками улуси (рухливість завжди була основою успішної степової війни). Тактична ж невдача — невміння організувати переправу і кінцева втеча з-під Тобаку — не просто не прикрашає гетьмана як лицаря, — те, що кинуті ним напризволяще козаки таки змогли вибратися згодом із пастки, свідчить, що ситуація насправді не була безвихідною. Мабуть, Куницький просто розгубився і втратив контроль над ситуацією — і це зрозуміли його товариші. Зрозуміли й не пробачили, вважаючи це зрадою, якою дії Куницького навряд чи були. Чимало командирів кінноти різних часів у світовій історії кидали на полі бою своїх соратників — малорухливих піхотинців (наприклад, так вчинила кіннота майбутнього уславленого фельдмаршала Петра І Б. Шереметєва під фортецею Нарва взимку 1700 р., теж перепливши при цьому річку — Нарову). Знову-таки, *зрозуміти* це можна, але пишатися з точки зору козацько-лицарського етосу тут явно було нічим. Шереметєву фортуна дала другий шанс, і він став видатним полководцем, а от до Степана Куницького вона виявилась жорстокішою. Гетьман ще листувався з королем і гетьманом Потоцьким, проте після повернення своїх смертельно ображених на нього козаків і старшини з Ясс в Немирові наприкінці січня відбулась рада, на якій Андрія Могилу проголосили гетьманом, а на початку березня того ж року — нова рада в Могилеві на Дністрі, куди Куницький (мабуть, не без вагань) усе ж прибув і де був убитий козаками при спробі втечі. Однозначно оцінити цю постать важко — з одного боку, Куницький дійсно зумів зміцнити козацький лад Правобережжя, опираючись на сприяння короля. Чого варті хоча б справжні політичні вимоги дозволити вибори православного митрополита Києва, надати правобережним козакам білоцерківське староство, заборонити шляхті втручатись у козацькі справи, висунуті посланцями Куницького до Варшави в лютому 1684 р. Як вважає Т. Чухліб, «саме ці вимоги козаків сприяли появі наступних сеймових та королівських актів 1684—1685 рр., які в межах польського законодавства надавали певного правового оформлення козацькій колонізації Правобережної України». Він відіграв певну роль в новому заселенні цього регіону, а також в успіху важливої для подальшої історії всієї Центрально-Східної Європи кампанії короля Яна в Угорщині та Австрії. Числиться за ним і одна чимала виграна битва. Але, з другого боку, один фатальний, неприпустимий у лиху для козаків Куницького годину прояв слабкості безжально зруйнував і репутацію, і життя гетьмана.

Після загибелі Куницького плани короля Яна Собеського та української козацької еліти (звісно, вони, ці плани, збігалися не завжди) на Правобережжі намагався втілювати його суперник і наступник — гетьман Андрій Могила. Біографічної інформації про нього знайдено дотепер не набагато більше, ніж про Куницького, — рік народження, походження і рід невідомі (хоча припустити якісь дуже далекі родинні зв'язки з загальновідомою польсько-молдавською магнатською родиною, яка дала Молдавії господаря Ієремію, а Україні — його небожа, знаменитого митрополита Петра, звісно, було б дуже спокусливо). Згідно з листом гетьмана Самойловича від 1685 р. Могила був замолоду найманцем-компанійцем у війську лівобережного гетьмана, що може вказувати на будь-яке походження пана Андрія. Могилу, героя відступу з-під Тобаку (див. вище), можна вважати справжнім обраним гетьманом,

адже результати козацької ради були затверджені королем, який у даному разі навіть попередньо не пропонував кандидатуру Могили на гетьманство. Проте Могила почав своє гетьманування так само невдало, як закінчив його Куницький, — з військової поразки, причому ще більшої за масштабами. У травні 1684 р. козацький гетьман вирушив до Валахії і був ущент розбитий татарами у битві під Студеницею, втративши майже все своє тритисячне військо, врятувавшись лише з невеликим загоном у 200 козаків (схоже, Андрій Могила був майстром рятуватися зі скрутних ситуацій. Проте цього разу військо він не врятував, за що його чекав не надто гостинний прийом по поверненні). Могила залишився гетьманом і, на відміну від Куницького, зберіг голову на плечах. Проте його авторитет був сильно підірваний. У подальшому чи не цим пояснюються абсолютно свавільні дії його полковників (таких, як відомий Семен Палій), які то йшли від нього до Самойловича, то поверталися підзаробити козацького хліба у Собеського під керівництвом Могили, втечі козаків на Лівобережжя (звісно, справа може бути і в малій платні, яку видавав козакам економний Собеський, — скарбниця Речі Посполитої була майже порожня). Серйозним випробуванням для Могили стала потужна агітація його козаків посланцями Самойловича та паралельна дискредитація і невизнання його лівобережним гетьманом. Як зазначає Т. Чухліб, Самойлович в листах до короля Яна Собеського називав свого правобережного конкурента зрадником, дурним Могиленком, який «не тільки п'яний, але й тверезий не має розуму». Звісно, це був чорний піар, проте схоже, що насправді Могилу не вважали аж надто авторитетним лідером і власні ж полковники та старшина. Можна, звісно, вбачати в його діях елементи державотворчих процесів (ще більшою мірою вони помітні в діяльності його наступників, наказного гетьмана Грицька Івановича та гетьмана Самуся). Державотворення було все ж польсько-українським — король Ян надав козакам спустошену, але вже частково заселену наново територію «коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясмином, понад Тікичем і коло Умані». Могила подібно до Самойловича активно агітує козаків переселятись на ці землі, і теж небезуспішно. Нам здається, що козаки з Лівобережжя могли йти на заклики правобережного гетьмана перш за все через більшу можливість заробити «козацького хліба» якщо не у вигляді великої платні, то хоча б здобичі в походах войовничого польського короля; також повертатись могли зігнані колись Самойловичем колишні корінні мешканці Правобережжя.

Військовий потенціал Андрія Могили то зменшувався, то зростав, але загалом зрештою визначилась позитивна для нього тенденція. Наприкінці літа 1684 р. правобережний гетьман мав військо у 6 тисяч козаків (як не згадати, що за часів масового покозачення в період Хмельниччини деякі великі *полки* налічували більшу кількість вояків). Це давало змогу успішно провадити військові операції невеликого масштабу проти турків і татар, а також гетьманів з ханського боку (див. попередній розділ), блокувати міста і містечка з турецькими гарнізонами.

Справжнім втіленням виваженої політики Яна Собеського щодо козацтва і визнанням королем ролі козаків у справі оборони Речі Посполитої та відвоювання й утримання Правобережної України стала постанова сейму від 16 лютого 1685 р.,

в якій фактично йшлося про відновлення козацького територіального устрою на Правобережжі — тут відродились спочатку чотири, а потім ще кілька полків, козакам дозволили обирати полковників зі свого числа. Проте в цей вирішальний для козацьких державних інститутів Правобережжя момент не на висоті виявилась частина козацької старшини, яка відмовилась коритись гетьману, бажаючи мати кількох потенційних зверхників.

У січні 1685 р. Могила переміг війська Сулимки (див. біографії ханських гетьманів), а потім узяв участь у спільному поході до Буковини з польською армією на чолі з коронним гетьманом С. Яблоновським. Наприкінці літа 1686 р. двохтисячний загін Могили прийшов до військового табору Яна III Собеського, який вирушив під Цецору та на Ясси на допомогу військам імператора Леопольда (в цей час у боях проти турків в Угорщині відзначився в лавах австрійської армії молодий принц Євгеній Савойський — майбутній великий полководець). А Собеському не пощастило — не здобувши великої слави в Молдавії протягом кінця літа, у вересні річпосполитські війська були оточені турецько-татарською армією поблизу Кам'янця-Подільського. Королівські війська зазнали важких втрат, хоча зрештою і вирвались з облоги. Частина козаків після цього залишила Собеського і Могилу, не забувши прихопити виплачені за службу гроші. Резонанс щодо всіх цих подій в Україні був відверто негативний — цікавим підтвердженням цього є гостра сатира на Яна Собеського і гетьмана Яблоновського «Ой королю, королю череватий» з так званого рукопису Кондрацького. Невідомий автор гостро, в «неполіткоректних» виразах кепкує з короля і коронного гетьмана через їхній невдалий похід і великі втрати військ від хвороб і поганої організації постачання (див. повний текст у виданні «Марсове поле». Кн. 2. — К., 1989), пригадавши і попередню подібну ж виправу на Буковину, і виправдовує козацького полковника Іскру, який вчасно зі своїми козаками вирвався з молдавської пастки. Ця невдача була для короля тим більш неприємною, що його союзники, австрійці, взяли того ж року важливе місто Буду. На честь визволення міста від турків у сучасній Будайській частині Будапешта сьогодні височіє кінна статуя Євгенія Савойського. Характерно, що є в угорській столиці й пам'ятник останньому будайському паші Абдурахману, який героїчно загинув на руїнах фортеці у віці понад 70 років.

Того ж насиченого подіями 1686 року між Москвою і Варшавою було укладено і згодом ратифіковано «Вічний мир» — за ним українські землі остаточно мали перебувати в поділеному стані, заборонялось надалі «зганяти» населення на той чи інший бік. Водночас російські представники вирішили трохи пошантажувати правобережного гетьмана тим фактом, що в їхніх руках перебувала дружина Могили (Параскева) та точно не відомий на ім'я син (узяті під варту як заручники гетьманом Самойловичем одразу після обрання Могили правобережним гетьманом у 1684 р.), аби він перейшов на бік царя (докладніше про цю історію — див. нарис Т. Чухліба «Як чоловіки своїх дружин з полону визволяли» у «Незнайомій Кліо»). Для любителів хепі-ендів скажемо — за підтримки всюдисущого короля Яна гетьман Могила таки добився визволення родини десь наприкінці 1687 р. — можливо, завдяки новому лівобережному гетьману, Івану Мазепі (натомість свого брата Якима викупити з татарського полону гетьман, схоже, так і не зміг).

Великим головним болем для дипломатії Московської держави було те, що гетьман Могила титулував себе «гетьманом Його Королівської Величності Війська Запорозького», та й насправді підтримував жваві контакти і з козацтвом лівобережного гетьманату (який, як і правобережний та власне січове товариство, офіційно теж звався «Військом Запорозьким»), і з власне Січчю — якийсь час навіть кружляли небезпідставні чутки про готовність значної частини низовиків служити Могилі та польському королю або навіть обрати Могилу своїм кошовим. Пряме зазіхання на свої владні повноваження бачив у титулі Могили і його старий суперник Самойлович. Паралельно з «війнами паперовими» проти своїх союзників по антитурецькій Священній лізі король і його гетьман не забували і про війни справжні — Могила влітку 1687 р. брав участь в облозі військами Речі Посполитої Кам'янця, а в червні 1688 р. розбив татарський загін під Немировом, листувався з новим гетьманом Лівобережжя Мазепою, з яким у Могили, можливо, склались дещо кращі особисті відносини, ніж із його попередником Самойловичем. Хоча зовні Могила і Мазепа мали діяти в інтересах своїх гетьманатів та своїх сюзеренів — перший зманювати лівобережних та запорозьких козаків до себе, а другий — всіляко цьому перешкоджати, що вони загалом і робили, водночас обмінюючись розвідданими про плани й наміри спільного ворога — турків і татар.

Непоганий полководець і гарний сім'янин, вірний гетьман короля Яна Собеського і будівничий українських козацьких структур на Правобережжі, Андрій Могила помер своєю смертю десь у першій половині січня 1689 р., викликавши тим самим щиру радість російських дипломатів — адже наступник Могили на посаді правобережного гетьмана, талановитий вояк полковник Гришко (Грицько) Іванович, був призначений на посаду королем Яном Собеським і вже навіть формально не обирався козаками, тому й не писав себе «справжнім» гетьманом (через його статус *наказного* гетьмана ми не розглядаємо його біографію. Про нього див. нарис Т. Чухліба у праці «Гетьмани Правобережної України...»)

Грицько Іванович, котрий відіграв значну роль у військовому протистоянні Речі Посполитої і Османської імперії та Криму на Поділлі та в Молдавії, загинув чи помер, посварившись із амбітним полковником Семеном Палієм влітку 1692 р. Новим наказним (а в 1702—1704 рр. — і вибраним повсталими проти Речі Посполитої козаками) гетьманом козацького Правобережжя став, проте, не значно відоміший нащадкам Палій, а Самійло Іванович (відомий як Самусь — народна форма імені, так само як «Грицько», «Петрик» чи «Стецик»).

Місцем народження Самуся називають Переяславщину (відомо, що тут жив його брат) або Вінниччину, шляхтичем він, очевидно, не був. Можливо, Самусь якийсь час козакував на Низу, а потім разом із Палієм оселився на Правобережжі, ставши з часом кальницьким (вінницьким, бо центром полку був спочатку Кальник, потім Вінниця) полковником (колись цим полком керував славетний Іван Богун). Полковник виявився гідним спадкоємцем Богуна — населення полку швидко зростало. Згодом, витіснений польськими військами, Самусь стане полковником нового, Богуславського полку — саме місто Богуслав на Правобережжі згодом стане і його гетьманською резиденцією.

Козаки Самуся протягом 1686—1699 рр. брали участь у більшості військових опе-

рацій армії Речі Посполитої проти Османської імперії, Кримського ханства та ханського гетьмана Стецика (у взятті й згодом обороні сильної фортеці Сороки в Молдавії, в успішних походах на Дубоссари та під Акерман). Десь на початку 1693 р. Самусь був призначений королем Яном Собеським наказним гетьманом Правобережжя.

Козаки Самуся заробляли свій традиційний «хліб» так само, як колись їхні предки на службі Речі Посполитої в XVI — на початку XVII ст., отримуючи певні суми грошей, боєприпаси та традиційну тканину на одяг («барву») за військові походи, доставку полонених, листів, розвідданих. Позитивом було те, що виплата цих сум стала за Собеського більш-менш регулярною, непогану зарплатню отримував і сам наказний гетьман (щедро жертвуючи на храми і монастирі — так, його коштом було засновано монастир у Богуславі). Відав нею давній приятель короля коронний гетьман Яблоновський. Важливим джерелом козацького забезпечення також залишалась військова здобич.

Протягом 1693—1696 рр. кожен рік по кілька разів гетьман Самусь висилав козацькі делегації до Яблоновського та короля, а інколи й особисто зустрічався з Яном Собеським. Під час цих зустрічей обговорювалися різні проблеми функціонування козацьких полків.

Очевидно, Самусь, як і його попередники, міг подумувати про поступове відновлення такого собі «справжнього» територіального правобережного гетьманату хоча б у рамках Брацлавського воєводства, для чого посилав козаків витісняти шляхтичів та магнатських слуг із їхніх маєтностей, що викликало незадоволення короля та коронного гетьмана. Традиційна для Речі Посполитої боротьба козаків і

Август II

шляхти за право квартирувати в шляхетських маєтностях знову загострилася після постанови сейму від 1697 р., котра забороняла козакам такі постої, скасувавши тим самим положення 1686 р.

Хистка, але по-своєму взаємовигідна співпраця козаків і річпосполитської влади почала хутко сходити нанівець після смерті в липні 1696 р. останнього справді великого короля Речі Посполитої Яна Собеського. Після періоду безкоролів'я трон перейшов до саксонського курфюрста Фредеріка-Августа, відомого в історії Речі Посполитої як Август II Сильний. Прізвисько дещо оманливе, адже новий король був сильний суто фізично, та ще й просто шалено любив прекрасну стать — за свідченнями тогочасних пліткарів, він мав найкращий в тогочасній Європі неофіційний гарем. Правителем для Речі Посполитої Август виявився не найавторитетнішим, хоча, в принципі,

його спроби запровадити в своїй «новій батьківщині» елементи абсолютизму і не надто успішну участь у Північній війні на боці Північного союзу можна розцінювати дуже по-різному. Стосунки між новим королем і магнатами, котрі репрезентували місцеву адміністрацію, швидко загострились — це не могло не позначитись на становищі козацтва, яке (в особі свого гетьмана Самуся) робило все, аби зберегти гарні відносини з новим вінценосцем. Проте місцева шляхта й адміністрація Брацлавського воєводства перейшли в наступ, і розпочалась чергова дивна війна за участю козаків і шляхти (схожі приклади — див., наприклад, біографію Наливайка). А в червні 1699 р. шляхетська демократія у вигляді сеймового рішення могла святкувати перемогу — козацтво було відмінено на Правобережжі юридично (важко уявити собі таке за Собеського, коли, щоправда, ще тривала війна з османами і Кримом, яка тепер скінчилась тріумфальним для Священної ліги Карловицьким конгресом 1698—1699 рр., за яким Річ Посполита отримала Поділля — здавалося, козаки тепер просто непотрібні). Як виявилося згодом, це був не надто далекоглядний для миру на Правобережжі крок. Так, коронне військо досить швидко витіснило Самуся з Вінниці, а загони його соратника Андрія Абазина — з Брацлава та Немирова. Новою резиденцією «нелегітимного» тепер козацького гетьмана та його козаків став Богуслав на Київщині. Спроби домовитись із королем і сеймом ні до чого не привели — польські сенатори просто не хотіли слухати про елементарне козацьке самоврядування, вважаючи, що настав слушний момент покінчити з набридлими «свавільниками». За іронією долі, Річ Посполита якраз втягувалась у чергову велику війну — Північну — зі Швецією, під час якої могли знадобитись козацькі мушкети і шаблі.

Козацька чарка

Проте замість дійової допомоги козаків коронному війську Річ Посполита внаслідок нерозумного прагматизму власних політиків отримала по суті важку війну на два фронти — після новин про поразки від Карла XII в Прибалтиці до Варшави прийшла справді кошмарна звістка про те, що «на Україні далекій» починається нова Хмельниччина! І привід для таких чуток дійсно був — навесні 1702 р. у Фастові, резиденції Семена Палія, відбулась козацька рада за участю окремих міщан, православних священиків та шляхти (останню представляв майбутній мученик за православну українську справу Данило Братковський, страчений згодом владою Речі Посполитої за державну зраду). Самусь і його старшина вирішили розпочати повстання, в ході котрого спробувати поставити питання про об'єднання з лівобережним гетьманатом Івана Мазепи під протекцією царя Петра І. Спроби відібрати у Самуся клейноди, надані ще Андрію Могилі, стали приводом до початку відкритого повстання. Найпершим дісталося нещасним послам, потім

польським чиновникам, драгунам, а також євреям, що мешкали в Корсуні та Лисянці, — козаки просто перебили їх усіх, зводячи старі рахунки. Схоже, гетьман Український, як називав себе Самусь, свідомо палив мости між собою і польською владою, зробивши ставку на об'єднання з Батурином під загальною владою Москви. Проте хоч така ідея і була заманлива і для Мазепи, і, зрештою, для Петра, піти на відкриту солідаризацію з бунтівниками, котрі так невчасно повстали проти його союзника, цар не міг і тому закликав (наполовину щиро) Самуся повернути захоплені міста Речі Посполитій. Не міг допомогти правобережному гетьману і обережний Мазепа. Тому цілком щира риторика Самуся і Палія (цілком у дусі Хмельницького, з фразами про «лядське іго», які свідчать і про болісну невирішеність багатьох гострих соціальних питань в Речі Посполитій, і про важкий тягар старих образ) пропала даремно.

Подальші дії Самуся знов-таки нагадують дії Хмельницького «в мініатюрі» — бажаючи втягнути Росію та лівобережний гетьманат у війну, правобережний гетьман (вже не наказний, бо його затвердила козацька рада) у вересні 1702 р. атакував найпотужнішу правобережну фортецю, що була в руках поляків, — Білу Церкву. Не зумівши взяти фортецю одразу, гетьман обложив її, розпочавши агітувати міщан (ну чим не Хмельницький під Львовом чи Замостям?).

Повторення Хмельниччини тривало — полковники Самуся восени 1702 р. громили коронні загони, займали міста (зокрема такі великі, як Брацлав і Немирів), їхній лідер листувався з коронним гетьманом Любомирським, пояснюючи свій виступ зневаженням прав і свобод козаків. Тим часом козацька влада охопила протягом невеликого проміжку часу більшу частину Правобережжя — Київщину, Східне Поділля і навіть окремі райони Західної Волині та Галичини. Заклики короля «припинити бунт» уже не могли подіяти — не ті були умови, та й не той король... Справжнім тріумфом Самуся і його полковників стала капітуляція польського гарнізону Білої Церкви 10 листопада 1702 р. Але навіть такий трофей, як потужна фортеця з великими запасами, не змусив Петра і Мазепу вступити у війну на боці Самуся.

А ось далі дивна аналогія повстання 1702—1704 рр. з Хмельниччиною стає дещо слабшою, хоча все ж простежується — взимку 1703 р. зібране з великими зусиллями 15-тисячне коронне військо польного гетьмана Сенявського, в тому числі гусарські та панцирні корогви *Потоцького і Вишневецького* (останній, князь Януш-Антоній, був непрямим нащадком тієї лінії, що походила від Байди), розгромило основні сили Самуся в новому «Берестечку» і відвоювало всі втрачені в 1702 р. території, нещадно караючи повсталих і «викорчовуючи» козацький устрій на Правобережжі, страчуючи старшину (так, на палю було посаджено полковника Андрія Абазина). Залишки полків Палія та Самуся відступили до своїх баз — Фастова, Білої Церкви, Богуслава, готуючись до останнього бою.

Фактично Самуся і його друзів урятував... Карл XII, хоча сам він про це навряд чи знав. Його навальне вторгнення до Речі Посполитої, початок внутрішнього протистояння в цій країні і посилення внаслідок цього союзу Петра І та Августа II привело до того, що польський король відвів війська з Правобережжя проти нового ворога, дозволивши царю остаточно «придушити козацький бунт».

Ще не знаючи цього, 1 січня 1704 р. гетьман Самусь спільно зі своєю старшиною вирушив на Лівобережжя для зустрічі з І. Мазепою з метою передачі йому своїх клейнодів. Метою цього насправді дуже тонкого політичного кроку було втягнути лівобережного гетьмана в протистояння з королем тієї країни, котра вручила їх Самусю, — Річчю Посполитою. Але віртуоз політичних ігор розгадав цю хитрість — протримавши Самуся в Ніжині, Мазепа так і не прийняв клейноди, чекаючи на реакцію царя, котра ніяк не проявлялась. Тому ця перша спроба об'єднати козацьку Україну під однією булавою завершилась нічим. Проте вже в травні 1704 р. Петро І віддав Мазепі довгоочікуваний наказ перейти Дніпро. Вперше з часів Самойловича лівобережні козаки такими силами вступили на Правобережжя. Козаки Самуся приєднувались до своїх братів. «Днем соборності» козацької України стало 15 червня — в таборі Мазепи Самусь передав Івану Степановичу ті омріяні і такі небезпечні клейноди. Далі була сумна історія з Палієм (див. біографію Мазепи), але й після неї Самусь залишився богуславським полковником (Мазепа недарма славився своєю «кадровою політикою»), похід війська Мазепи в 1705 р. на захід, в якому взяв участь і Самусь зі своїм полком. Неймовірно, але здавалося, що і «друга Хмельниччина» вдалась — до вже існуючих Корсунського, Білоцерківського, Богуславського і Брацлавського полків приєдналися відроджені в період до 1711 р. Уманський, Чигиринський та Могилівський полки (не забуваймо про 10 лівобережних полків, ядро держави Мазепи). Проте остаточно відродитись козацькій державі Богдана не судилося.

На жаль, історикам точно невідомо, як поводився Самусь під час вирішальних і зрештою таки фатальних для об'єднаної на такий короткий термін Української козацької держави подій 1708—1709 рр. Зрештою, промазепинські симпатії на Правобережжі давно не є секретом для істориків, так само, як і численні випадки зрад свого гетьмана козацькими урядовцями. Скоріш за все, він поводився хоча б зовнішньо лояльно щодо царя, бо полковником залишився. Т. Чухліб наводить інформацію, що Самусь натомість підтримав у березні 1711 р. Пилипа Орлика під час відчайдушної спроби останнього відвоювати Правобережжя, не просто розповсюджуючи універсали колишнього генерального писаря Мазепи, але й приєднавшись до нього з усім Богуславським та Корсунським полками. Облога стратегічно важливої Білоцерківської фортеці скінчилась стратегічною поразкою Орлика, який відступив до Бендер. Самусь же разом із сином Степаном і старшиною таки дав свій останній бій — це була оборона його колишньої столиці, Богуслава, в квітні 1711 р. від об'єднаних військ російського генерала князя Голіцина та старого супротивника Самуся — Адама Сенявського. В цьому запеклому бою старий колишній гетьман та інші вожді козацького Правобережжя потрапили до російського полону. Самуся, схоже, було заслано до Сибіру, звідки за пару років повернуто, вочевидь, як вже старого і «нешкідливого». Принаймні, в 1713 р. Самусь склав свій заповіт, подарувавши свої млини та земельні ділянки знаменитому Межигірському Спасу (Преображенському Межигірському монастирю під Києвом). Помер старий воїн десь близько 1715 р. — точний рік його смерті невідомий і досі. Можливо, перед смертю Самусь став ченцем того-таки Межигірського монастиря, де, мабуть, і похований. Нащадки гетьмана

Петро Могила, митрополит Київський і Галицький

А. Сластьон. Проводи на Січ

жили на території Лубенського полку в селі Самусівка ще наприкінці XVIII ст. і мали прізвище Самусь, похідне від імені родоначальника.

Мимоволі згадуються Шевченкові рядки, написані про соратника Самуся — Семена Палія, доля котрого багато в чому схожа з долею героя цього розділу:

Аж до Межигорського Спаса
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
І ввесь святий Київ.
Свята брама одчинилась,
Козака впустили,
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась...
...І старець тяжко заридав,
Читать писаніє покинув,
Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:
«Для чого я на світ родився,
Свою Україну любив?. .»

Доля Правобережної козацької України була не менш сумною, ніж доля її останнього гетьмана, талановитого воїна, досвідченого і на диво неамбітного політика, який принаймні хоча б не цінував владу вище за все інше в житті, будучи водночас непохитним борцем за козацькі права і вольності та державні структури. Кінцем «нового козацького проекту», ініційованого колись Яном Собеським, став 1714 рік, коли українське Правобережжя (без Києва) було повернуто «щедрою рукою» Петра І його союзнику Августу II (чого колись боялись Мазепа і Самусь), а козацький устрій на цій території — скасовано. Річ Посполита отримала назад «свої» давні території, і з ними — ті самі давні невирішені проблеми, з якими, зрештою, так ніколи і не змогли остаточно впоратись її політичні лідери, не надто гідні спадкоємці славетного рятівника Відня...

Хто такі Сулимка, Стецик та Петрик, або Дещо про ханських гетьманів і "придністровську проблему" XVII—XVIII ст.

(Ф. Сулименко, С. Лозинський, І. Багатий, П. Іваненко)

Так-так, — може вигукнути наш читач, — що це ще за комедія? Книжка про такі серйозні речі — аж раптом якісь відверто несерйозні імена, дитячі якісь, чи що? Але автор і не думав смішити своїх читачів, хоча козацьке прізвисько одного з героїв цього розділу дійсно трохи кумедно співпадає з ім'ям відомого героя «Сватання на Гончарівці» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (Стецько, він же Стецик). Просто проблема в тому, що справжні прізвища героїв цього розділу (якщо вони коли-небудь існували — адже це було можливо лише за умови шляхетського походження їхніх носіїв) дотепер є під великим питанням — гетьмани, про яких піде мова в цьому розділі, увійшли в історію під такими собі зменшувальними чи навіть дещо принизливими прізвиськами (в російських документах Петрика взагалі звуть не інакше як Петрушка). Якщо стосовно Стецика (Стеця, Стецька Ягорлицького) ми схильні прийняти версію Т. Чухліба щодо ідентифікації його як Степана Лозинського, то відносно Петрика (Петра Іваненка; Іваненко чи Іванович — це все ж по батькові, а не прізвище) теорія С. Павленка про належність цього цікавого діяча до роду Сулим все ж здається нам недостатньо доведеною. Біографічна інформація про Федора Сулименка та Івана Багатого взагалі мізерна, про що дещо нижче.

Водночас автор змушений покаятись в одному цілком імовірному «гріху» — адже через тотальний брак джерельної інформації навіть важко сказати, чи були троє з числа вищезгаданих гетьманів (окрім Петрика) коли-небудь обрані чи затверджені бодай котроюсь козацькою радою і, відповідно, чи варто їх було взагалі зараховувати до персонажів цієї книжки (можливо, трьох із них варто вважати виключно *наказними* гетьманами з ханського боку). Тому ми згадаємо про їхній життєвий шлях побіжно, зосередивши головну увагу на загадковій особі Петрика.

Але спочатку кілька слів про феномен так званої ханської придністровської України кінця XVII—першої половини XVIII ст. Слово Тарасу Чухлібу: «Військові та дипломатичні зусилля кримських ханів, спрямовані на підкорення своїй владі Українського гетьманату, завершилися в середині 80-х рр. XVII ст. створенням поблизу його південно-східних кордонів своєрідного військово-адміністративного анклаву, який дістав назву Ханської України. Він охоплював частину території придністровської Молдавії та південно-західної Брацлавщини (від Ягорлика і Дубоссар до Брацлава). Існування цього

напівдержавного утворення було дуже вигідним як для Криму, так і для його протектора — Османської імперії, з огляду на важливе геостратегічне положення. Адже Ханська Україна, по-перше — була важливим пунктом у системі постачання турками Кам'янця-Подільського та Кам'янецького еялету [адміністративна одиниця в Османській імперії. — *Д. Ж.*], по-друге — використовувалася ханами як зона контролю і тиску на Молдавське князівство та правобережну частину Українського гетьманату й, по-третє — слугувала татарам базою для нападу на західноукраїнські та великопольські землі. З другого боку, управитель цієї «буферної зони», згідно з дослідженнями істориків, «був не лише адміністратором, а й репрезентантом місцевої української людності перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому ширшого політичного значення». Маленька Ханська Україна з центром спочатку в Ягорлику, згодом у Дубоссарах, могла виникнути й існувати лише через непрості відносини Речі Посполитої, Молдавії, Криму й Османської імперії (про це див. біографії М. та П. Дорошенків, П. Суховія та ін).

Саме згаданою вище територією, заселеною представниками різних націй, серед яких значну частку становили українці, і керували аж до середини XVIII ст. (за даними О. Оглобліна) так звані ханські (татарські) козацькі гетьмани. Одним із перших ханських гетьманів (хоча, можливо, скоріше його варто назвати султанським?) був такий собі Федір (Теодор) Сулима (Сулимка), що, можливо, має пряме відношення до відомого старшинського роду Сулим (див. біографію гетьмана Івана Сулими). Його було призначено гетьманом після того, як він, служачи С. Куницькому (див. його біографію), потрапив у полон до татар. Ініціатором призначення став турецький султан, який через своїх представників дав улітку 1684 р. Сулимі коштовний одяг, прапори і бубни. Тимчасовою столицею гетьмана стало місто Ягорлик, проте першочерговою метою Сулими стало відвоювання сильної фортеці Немирова, що перебувала в руках козаків правобережного гетьмана Могили. Власне основний масив даних про Сулиму стосується саме його спроб відбити цю твердиню за допомогою татарського загону та турецьких яничар. Листопадова облога Сулимою Немирова не привела до взяття фортеці, хоча до універсалів нового гетьмана почали «прислухатися» мешканці навколишніх сіл, котрим загрожувало розорення татарами. Не зміг ханський гетьман взяти Немирів і наступного, 1685 р. Натомість восени Андрій Могила розбив загін «гетьмана Сулимки» під Брацлавом, узявши свого супротивника в полон. Сулиму було видано владі Речі Посполитої, і, схоже, його спіткала та ж сумна доля, що і його предка, — страта за зраду королю. Його козаки здались Могилі, віддавши турецькі клейноди. Проте турки не заспокоїлись і знайшли нового претендента — такого собі Самченка, який теж невдовзі загинув під тим самим фатальним для ханських гетьманів містом Немировом.

Трохи успішнішим і значно триваліщим було гетьманування Стецика Ягорлицького (Степана Лозинського), котрий був ханським гетьманом протягом 1685—1695 рр. Цей козацький полковник відомий з польських документів ще 1670-х рр., коли він на чолі свого загону нападав на міста Київського воєводства. Тепер Стецик оселився в Ягорлику і почав рейди з невеликим козацьким загоном і допоміж-

ними татарськими військами на Правобережжя, воюючи з тамтешніми козацькими гетьманами річпосполитського підпорядкування та з польськими військами. Мабуть, найбільшим успіхом Стецика стало захоплення в 1689 р. Немирова, під яким склали голови його попередники, проте досить скоро польські хоругви вибили звідти ханського гетьмана. З 1690 р. справу призначення ханських гетьманів остаточно було передано до рук Кримського ханства — в цю справу припинила втручатись Османська імперія, для якої справи у віддаленій північній провінції на тлі невдач у війні з Австрією стали дещо менш важливими. Стецик, вірний хану, не дуже успішно обороняв від козаків і поляків фортецю Сорока, згодом здійснював рейди на Правобережжя, тоді як ворожі йому козацькі загони завдавали дошкульних ударів у відповідь, знищуючи села, захоплюючи худобу, козаків та татар, що підтримували ханського гетьмана, вирізаючи мирне населення.

Підтримка Стецика козаками Правобережжя була незначною, від нього часто тікали люди до наказного гетьмана «з королівського боку» Грицька Івановича, а згодом до Самуся. У 1692—1695 рр. загони Самуся і Палія кілька разів намагались покінчити зі Стециком, узявши Ягорлик, але це їм не вдалося (щоправда, Палію вдалося спалити околиці Дубоссар). Стецик листувався з лівобережним гетьманом Іваном Мазепою, кримським ханом, турецьким султаном, брав участь в обмінах полоненими та «малій війні». У бойових діях ханський гетьман брав участь особисто, як справжній бравий кондотьєр — у листопаді 1695 р. під час чергового нападу на загін козаків, що перебували на польській службі, Стецик утратив чимало людей і був смертельно поранений — на початку 1696 р. його вже не було серед живих. Згідно з листом від 1698 р., черговим «ханським гетьманом» став Іван Багатий, котрий тоді ж закликав запорожців приєднуватись до нього і татар, аби уникнути небезпеки російської експансії. Більше про цього гетьмана, на жаль, не відомо нічого.

На нашу думку, причини політичних невдач ханських гетьманів пов'язані із загальним поступовим занепадом османської військово-політичної могутності в цей період. Як відзначав знаменитий англійський філософ історії Арнольд Дж. Тойнбі, «після безуспішної облоги Відня почався безповоротний відплив османської хвилі... До поразки в 1683 р. османи у своїх зносинах із західними державами завжди могли розраховувати на просте застосування сили. Тепер їм треба було домовлятися за столом переговорів із державами, яким вони більше не могли завдати поразки на полі битви». Османська імперія в другій половині XVII ст. ще могла певний час чинити спротив своїм численним ворогам і навіть продовжувати експансію — завдяки надзвичайному напруженню сил (у тому числі завдяки реформам, проведеним великими візирами з талановитої династії Кепрюлю, останній з яких, Кара-Мустафа, був страчений султаном якраз за поразку під Віднем). Проте вона вже ступила на той шлях, що врешті-решт приведе її до становища «хворої людини Європи», і вже дуже скоро, наприкінці XVIII ст. Серед конкретних військових причин варто назвати майже повну відсутність у загалом бідних ханських гетьманів дорогої облогової артилерії (можливо, звідси й суцільні невдачі при облозі і навіть обороні фортець), а також можливості утримувати значне наймане військо. Власне ж козацькі

ресурси Ханської України були невеликі, тому кожна серйозна поразка могла стати для її правителів фатальною — козаки починали тікати від невдалого ватажка, і ситуацію рятувало пряме татарське, а іноді й турецьке збройне втручання. На тлі всього цього згадані гетьмани були приречені лише на таке собі степове флібустьєрство, захоплення здобичі, не маючи змоги розгорнути якісь ширші військово-політичні плани.

Тим цікавіше виглядає постать людини, котра надумала ні багато ні мало, як повторити шлях Богдана Хмельницького за абсолютно інших, несприятливих для козацької України, геополітичних умов останнього десятиліття XVII ст., — Петра Іваненка, або Петрика.

Про походження Петрика, котрого М. Костомаров колись назвав Дон-Кіхотом, М. Грушевський — просто демагогом, а О. Оглоблін, один із найкращих знавців проблеми, характеризував як «людину неабияку, енергійну і завзяту, сміливу і заміристу… з глибоким розумінням політичної ситуації… вогненним патріотизмом», відомо небагато (невідомі навіть роки життя). Останнім часом чернігівський дослідник С. Павленко намагається знайти нові докази на підтвердження своєї гіпотези про належність Петра Іваненка до роду Сулим (головним підтвердженням цієї тези є фактично одна-єдина згадка в російському документі, де Петрика названо Сулимою). Справу для дослідника ускладнюють і ті інтриги, котрі плелися навколо «виступу Петрика» представниками тогочасних українських владних кіл, наслідком чого стали спроби якомога більше дискредитувати Петра Іваненка. Явно полемічно загостреним, а місцями й відверто лайливим і неправдивим є відомий універсал полтавської старшини проти Петрика (1692 р.), в якому його названо «щенюком» (що може бути… непрямою вказівкою на достатньо молодий вік ханського гетьмана!), «злидарем, бідним і безрідним, нічого про себе доброго не можеш сказати. Всі ми знаємо, що батько твій був жебрак і мешкав у нашому місті Полтаві, а ти, валяючись поміж нищими і під вікнами нашими ходячи, вигодовувався крихтами. І не тільки ти в рицарському навчанні, але і в домових науках не бував». Версія про «неосвіченого жебрацького сина» починає розпадатись майже одразу, якщо згадати нечисленні, проте все ж добре відомі віхи життя Петра Іваненка (за браком кращого варіанта ми будемо його звати так, а не вигаданим прізвищем «Петрачевський» — як у відомій пісні, скоріш за все, створеній у XIX ст., і не таким, належність котрого Петрику все ще під питанням, — тобто Сулима).

Герой цього розділу, схоже, дійсно народився в Полтаві десь у 1660-х рр. у не надто заможній родині (щоправда, є досить імовірна версія про спорідненість Петрика з полтавською старшиною, зокрема з родинами Жученків, Іскр та Кочубеїв (можливо, не кревну, а через одруження). На цьому наполягав сам Петрик, згадував про це й Мазепа). Де і яку освіту він здобув — ми не знаємо, але Петрик умів читати і писати (інакше не став би канцеляристом), знав татарську мову, його угода з Кримом дозволяє припустити, що був він обізнаний і з історією (особливо із зовсім недавньою як на ті часи — з добою Хмельниччини). Наприкінці 1680-х рр. Петро Іваненко став канцеляристом, а згодом старшим канцеляристом генеральної канцелярії при новому гетьманові Іванові Мазепі. Кар'єра молодого старшини розвивалась по висхідній, він одружився (відоме ім'я його

дружини — Ганна). Проте щось трапилось у вирішальному для долі Петра Іваненка 1691 р. Історія того, що саме відбулося, складна і має кілька версій «прочитання». З одного боку, зовсім не виключений звичайний сімейний конфлікт між Петриком і його енергійною дружиною, яка, за словами майбутнього ханського гетьмана, навіть зазіхала на його життя (у стилі відомої пісеньки «била жінка чоловіка»). Зберігся цікавий прощальний лист Петра Іваненка від 2 березня 1692 р. до його дружини, який завжди наводять автори, що пишуть про ці події (починаючи з М. Костомарова): «Ганно! Ты как хотела, так и учинила! Не описываю твоих непристойных и злотворных поступков. Сама ты ведаешь, что делала. Если тебе лучше будет без меня, забудешь меня. Живи, богатей, прохлаждайся, а я себе хоть соломаху естиму, да не буду опасаться за свое здоровье. Пришли мне зеленый кафтан, котел, треног и путо ременное, а хлопство мое, что там осталось, пусть будет в целости. Марта 2. Твой желательный муж». Отак у XVII ст. розлучались козаки з козачками! Правда, той-таки С. Павленко вважає цей документ фальшивим з початку до кінця, складеним «про людське око», наполягаючи на тому, що Петрик був таємним агентом гетьмана Мазепи. Намагання довести антимосковські плани гетьмана Мазепи, що буцімто існували у нього ще наприкінці XVII ст. і були близькі до втілення, не нові. Традицію започаткував козацький літописець XVIII ст. Самійло Величко, намагаючись відвести будь-які підозри від свого багатолітнього покровителя, Василя Кочубея (якого в свою чергу теж підозрювали в «інспірації Петрика» — і гетьман Мазепа, і деякі українські історики), і звинуватити в усьому вже мертвого й анафемованого на момент написання його «Літопису» Мазепу. У свій час про можливу участь Мазепи в підготовці «виступу Петрика» (щоправда, не надто впевнено) писав О. Оглоблін. Він, довівши значну вірогідність зв'язків Петрика з діячами так званої «старшинської опозиції» (Іскри, Жученки, Кочубей, Полуботки, Святополк-Четвертинський), водночас проаналізував практично всі факти, що можуть свідчити на користь причетності самого Мазепи до цієї справи (наприклад, матеріали допитів колишніх спільників Петрика, які інколи згадували про листи від Мазепи, що нібито були у ханського гетьмана, а потім зрікалися своїх свідчень). Тому за непевністю доказів ми навряд чи можемо прийняти навіть обережну гіпотезу самого ж Оглобліна про опосередкований вплив Мазепи на початку «справи Петрика» — адже жодного прямого доказу на користь причетності Мазепи до планів Петрика дотепер не виявлено. Тому, вважаючи Івана Мазепу за цілковитого реаліста в політиці, мабуть, не варто шукати в усій (напівавантюрній все-таки) «справі Петрика» слідів впливу гетьмана. Не варто забувати також, що зв'язки Петрика зі «старшинською опозицією» і її планами принаймні дискредитувати гетьмана Мазепу в очах Москви є цілком вірогідними. Більш важливим є твердження О. Оглобліна про те, що політична програма Петрика була ідейним запереченням Переяслава та самої ідеї союзу з Росією або Польщею — тобто державами, яким було найбільш вигідним розчленування українських територій у цей період. Як не парадоксально, але програма Петрика була продиктована тією ж невблаганною геополітичною логікою, яка згодом змусить головного опонента ханського гетьмана — Івана Мазепу — також піти на союз із «третьою

силою», однаково ворожою Москві та Варшаві, аби надати козацькій Україні шанс вижити як політичному організмові. Проте більшість сучасних авторів (зокрема і російський історик Т. Таїрова-Яковлєва, котра нещодавно віднайшла в Петербурзі архів Мазепи) вважають всю версію причетності Мазепи до «справи Петрика» недоведеною і малоймовірною. Так само непросто довести і пряму причетність Кочубея та представників «полтавської антигетьманської опозиції» до дій Петрика (хоча мотив тут присутній — скомпрометувати Мазепу в очах російського уряду). Захопившись перипетіями таємних інтриг, можновладці XVIII ст., а слідом за ними й деякі дослідники, здається, трохи випустили з поля зору третій варіант — що Петрик міг діяти самостійно, не будучи ніким інспірованим. Просто зауважимо знову — старший канцелярист міг непогано знати українську історію. Фактично всі події зими 1691-го та весни 1692 р. до болю нагадують відомі перипетії, пов'язані з початком гетьманування Богдана Хмельницького, якого намагався розігрувати з себе, як колись зауважив М. Костомаров, Петро Іваненко. Присутні тут і явні паралелі з діями Суховія (для порівняння — див. біографію останнього).

Тепер зовнішня канва подій. Восени 1691 р. гетьман Мазепа послав Петра Іваненка з Батурина до Полтави з грішми до місцевої старшини. Гетьманський посланець із завданням упорався, але потім поїхав до Нових Санжар, аби провідати родичів. Ранньої весни 1692 р. Петрик таємно, «замітаючи за собою сліди», виїхав на Січ, прихопивши з собою якісь листи чи інші папери з підписом Мазепи. На Січі канцелярист заявив, що він є гетьманським таємним посланцем (згодом Петро Іваненко плутався, називаючись посланцем то Мазепи, то Кочубея, то обох — що породило вищезгадані гіпотези) і у нього є особлива місія. Тут просимо читача включити пам'ять і фантазію, пригадавши найрізноманітніших посланців, які мали рятувати свої країни, народи тощо (див. біографії П. Суховія та Б. Хмельницького). Саме за таким сценарієм діяв і Петро Іваненко — він обґрунтував «легітимність» своїх дій тими таємничими гетьманськими паперами (сьогодні важко сказати, що в них було насправді, але аналогія із загальновідомими «паперами Барабаша», які нібито викрав Хмельницький, не може не вражати), завоював певний авторитет серед запорожців, невдоволених російським просуванням на південь, на їхні землі, і станом війни з Кримом, у торгівлі з яким були зацікавлені як Січ, так і південні полки Гетьманщини (звідси й одна з гіпотез О. Оглобліна про те, що ідея нового українсько-татарського союзу могла бути висунута старшиною цих полків, котра й ініціювала, мовляв, «виступ Петрика»). Обраний січовим писарем, Петрик діяв точно, як його тезка Суховій, — після 23 квітня він разом із 60 козаками виїхав до Криму укладати угоду про визволення козацької України з «московського неключимого рабства». Угоду з Кримом було укладено 26 травня 1692 р. в Казикермені. Мова йшла про утворення союзного Криму (чи скоріше васального щодо нього) князівства Київського та Чернігівського з приєднанням до нього Правобережжя, частини Слобожанщини (Сумського та Охтирського полків; решта слобідських полків мала бути знищена, а населення — переселено на Правобережжя, аби відкрити татарам шлях до Центральної Росії). Схоже, не один Мазепа зі старшинами «пакти Гадяцькі читали», взявши їх у бібліотеці Києво-Печерської

лаври. Проте, забігаючи наперед, скажемо, що головна ставка Петрика — на Кримське ханство — виявилась такою ж безуспішною, як і в часи Суховія (випадок з Хмельницьким, схоже, слід вважати унікальним). За українсько-татарською угодою нормалізовувалися торговельні та дипломатичні відносини козацької України та Кримського ханства. Російські фортеці на запорозьких землях повинні бути зруйновані, а війна проти царя мала тривати аж до повного визволення українських земель. У своїх розісланих згодом універсалах до мешканців Лівобережжя Петрик обіцяв скасувати в Україні ненависні оренди та інші обтяжливі для простого народу податки; вигнати російські гарнізони, повернути права і вольності часів Хмельниччини.

Петрику відверто не пощастило з часом, коли він розпочав свої дії, — в Криму почалась чергова тривала боротьба за ханський престол, і зорієнтуватись у калейдоскопічній картині ханів, що змінювались протягом 1692 р., було непросто. До речі, угоду з «ханським гетьманом» підписав усього лиш бей Казикермена, а не котрийсь із ханів. Можливо, Петрик шукав якихось контактів із османською владою.

Найсерйознішою спробою Петрика був його похід 1692 р. з ватагою у кількасот запорожців (котрі й обрали його гетьманом) і кілька тисяч татар на міста по річці Оріль. Гетьман Мазепа через своїх агентів — Горбаченка і дозорця Рутковського — зумів запобігти переходу основної маси запорожців, невдоволених Москвою, на бік Петрика. Спочатку Петрика і татар підтримала частина населення містечок по річці Орелі (зокрема сотенних містечок Полтавського полку Царичанки та Китайгорода), але загроза наступу швидко зібраних гетьманом Мазепою Ніжинського, Лубенського і кількох охотницьких полків змусила Петрика і татарських мурз відступити. Пропаганда ханського гетьмана («універсали» Петрика та «відповіді» на них Мазепи подає літописець Самійло Величко — хоча давно відомо, що текстам використаних ним документів часто дуже небезпечно довіряти, адже Величко нерідко сам їх компілював) не мала в Гетьманщині особливої підтримки — населення було просто надто втомлене постійними військовими діями, і справа Петрика мала небагато шансів на успіх — колосальний пасіонарний заряд українців, що уможливив Хмельниччину і Руїну, значною мірою вичерпався. Нові, доволі руйнівні для лівобережних та слобідських сіл та містечок, походи Петра Іваненка і татар у 1693-му і 1696 роках виявилися невдалими (оперативно працювала гетьманська розвідка, вчасно захоплювалися татарські «язики», а головне — населення досить швидко зневірилось у черговому рятівникові його прав і свобод), і невдовзі Петрик зійшов з великої політичної арени.

Сьогодні відомо, що він зовсім не загинув від руки «козака Вечорки» у 90-х рр. XVII ст., як колись вважав Микола Костомаров (і подекуди чомусь вважають деякі сучасні публіцисти та навіть автори посібників), і точно був живий ще на початку другого десятиліття наступного століття; цікаво, що антиросійська агітація Петрика за стилем дуже схожа на подібну ж пропаганду самого Мазепи зразка 1708—1709 рр. та прокламації Пилипа Орлика. Оглоблін спочатку навіть вважав за можливу співпрацю Орлика і Петрика після 1709 р. в Бендерах (деякі пункти угод Петрика і Орлика з Кримом відповідно 1692-го та 1711 рр. дуже схожі текстуально), але жодних прямих доказів

на користь цього не виявив. Натомість він знайшов цікаві дані про подальшу долю Петрика. Виявляється, після смерті Стецика Ягорлицького, можливо, після гетьманування Івана Багатого (відомий історик діаспори Л. Окіншевич наводить звістку, що Багатого було знято з гетьманування за якісь небажані для турків прояви «склонности и желательности к христианам», що можно трактувати надзвичайно широко), Петрик став гетьманом Ханської України на Дністрі (десь у 1697 р., тобто якраз після остаточного провалу його планів підняти велике повстання в Україні). У «Воєнно-польовому журналі» російського фельдмаршала Б. Шереметєва за 1711-й та 1712 рр. є згадка про те, що гетьманом у Дубоссарах в цей час був саме Петрик, який підпорядковувався турецькій владі. Далі йде мова про те, що «зрадник Петрик» («изменник Петрушка»; про нього інформатори Шереметєва пишуть як про добре знану всім людину, що майже унеможливлює ймовірність того, що мовиться про якусь іншу особу) їздив до хана прохати, аби Орлика з мазепинцями було переведено з території Ханської України до Ясс, бо від шведських та запорозьких реквізицій потерпають його села. Так що навряд чи Петрик і Орлик дійсно співпрацювали, проте не обов'язково варто говорити і про якийсь відкритий конфлікт між ними. Сам О. Оглоблін у 40-х рр. XX ст. на основі російських і турецьких джерел остаточно відкинув свою ж колишню гіпотезу про можливість еміграції Петрика до Швеції — скоріш за все гетьман доживав свого віку в Придністров'ї. Коли і за яких обставин помер чи загинув відважний бунтар і азартний політичний гравець, ханський гетьман Петро Іваненко, як склалося його особисте життя на чужині — достеменно невідомо...

«Та хто в цей час маршів, боїв балакав менше й більш зробив, ніж ти, Мазепо?»

(І. Мазепа-Колединський)

Винесеними в заголовок розділу словами починається знаменитий діалог Карла XII і українського гетьмана у поемі лорда Байрона «Мазепа». Нам здається, що ці слова напрочуд вдало відображають ту непересічну роль, яку відіграв гетьман в українській історії.

Поза всяким сумнівом, Іван Степанович Мазепа-Колединський є однією з найяскравіших, найвидатніших і найсуперечливіших постатей української історії. Крім того, що це постать визначна за своїм масштабом як політичний діяч, військовий, дипломат, меценат, мало кому з дійових осіб української історії випала така цікава й непроста доля за життя та після смерті. Іван Мазепа — одна з тих знакових постатей української історії, життя та вчинки котрих дотепер викликають гарячі суперечки як фахових істориків, так і аматорів, а нерідко — і людей, взагалі далеких від історичних перипетій. Характерно, що, вже майже 300 років як покійний, гетьман викликає найрізноманітніші, полемічно загострені, полярні оцінки й сьогодні. Що-що, а забуття гетьманові не загрожуватиме ще дуже довго. Здається, в постаті Івана Мазепи втілився самий дух неспокійної, кипучої, напрочуд колоритної доби, котра недаремно дістала у мистецтвознавців назву «бароко» (від італійського barocco — «дивний», «химерний»). І справді. Приятель царя Петра, один із перших кавалерів найвищого російського ордена Святого апостола Андрія Первозваного — і борець за інтереси Української козацької держави; будівничий величних соборів, що дотепер є окрасою багатьох українських міст, — і Юда, відлучений від церкви, підданий анафемі, що нерідко виголошувалася з амвонів тих самих соборів; зазвичай неймовірно обережний майстер складних дипломатичних ігор — і людина, що зуміла поставити на карту все і зрештою програла найризикованішу й найголовнішу гру свого життя; блискучий світський кавалер розкішного, неповторного XVII століття, улюбленець жіноцтва

Герб І. Мазепи

Іван Мазепа

і чи не єдиний справді обдарований поет і музикант-аматор серед усіх українських гетьманів.

Довгий час Мазепа був справжнім жупелом для залякування вірнопідданих мешканців російської та радянської імперій. Недарма будь-який український рух у XIX ст. найчастіше називали мазепинством. У XX ст. гетьмана як універсального антигероя дещо витіснили інші українські діячі — Симон Петлюра та Степан Бандера. Але і про Мазепу ніколи не забували — надто потрібним виявився гетьман і прихильникам, і супротивникам української ідеї.

Гетьман Іван Мазепа походив з українського шляхетського роду Мазеп-Колединських (інший варіант написання — Колодинських), православного віросповідання. Невідомий автор «Літопису Самовидця» твердив, що Мазепа походив із «старожитньої шляхти української і у Війську Запорозькому значної», а інший відомий український літописець кінця XVII — початку XVIII ст., Самійло Величко, називає гетьмана «значним козако-руським шляхтичем». На жаль, історики й сьогодні не мають точних даних, звідки походив рід Мазеп-Колединських. Олександр Оглоблін у своєму класичному дослідженні, присвяченому гетьманові Мазепі та його добі, згадує про версії волинського та подільського походження роду.

У XIX ст. існувала версія про спорідненість роду Мазеп і відомого українського князівського роду Курцевичів (нащадків литовського князя Коріата Гедиміновича). Ґрунтувалася вона здебільшого на тому факті, що Мазепи і Курцевичі користувалися фактично однаковим (або принаймні дуже схожим) гербом — знаком «Курч» (у червоному полі срібний перехрещений посередині вилоподібний хрест, що стоїть на такому ж бруску із загнутими догори кінцями, праворуч від нього зірка, ліворуч — півмісяць, що повернутий праворуч). Проте відомо, що в Речі Посполитій сотні, а інколи й тисячі шляхтичів могли користуватися фактично тим самим гербом або його варіаціями, навіть не будучи спорідненими між собою, а просто перебуваючи на службі у аристократа — носія герба. Цілком можливо, що десь у першій половині XVI ст. котрийсь із князів Курцевичів, що проживали на Білоцерківщині, прийняв предка гетьмана Мазепи до свого родового герба «Курч». Але так чи інакше, першим Мазепою на Білоцерківщині, про якого є згадка в історичних джерелах, є Микола Мазепа — прадід гетьмана, який 1572 року дістав від польського короля Сигізмунда II Августа привілей на хутір (згодом дістане назву Мазепинці) на річці Камениці, за який він мав відбувати військову службу при білоцерківському старості. Привілей був підтверджений

королем Стефаном Баторієм у 1578 р. Можливо, що котрийсь із Мазеп — дрібних православних шляхтичів — займався козакуванням ще наприкінці XVI — на початку XVII ст. і, можливо, навіть брав участь у козацьких повстаннях.

Доля батька гетьмана, Степана-Адама Мазепи, склалася досить цікаво і драматично: у 1637 році він убив на поєдинку шляхтича Яна Зеленського і був засуджений сеймом до баніції (позбавлення шляхетського стану), інфамії (знеславлення і обмеження громадянських прав) і смертної кари. Але Степанові-Адаму пощастило — він зумів домогтись відкладення здійснення вироку, а тим часом домовився з родичами загиблого Зеленського про солідну компенсацію. У 1645 р. він зумів дістати глейт — королівський документ, що відновлював його в усіх шляхетських правах. Проте згаданий прикрий випадок, мабуть, позначився на кар'єрі Степана-Адама і міг стати причиною того, що в 1648 р. він, схоже, приєднався до війська Богдана Хмельницького, як і багато інших дрібних українських православних шляхтичів. У цьому була своя логіка — українська шляхта, незадоволена магнатським засиллям, шукала кращого місця під сонцем, зокрема, підтримавши козацькі виступи. Документ 1654 р. згадує про Степана-Адама Мазепу як про білоцерківського козацького отамана. Саме тоді Степан-Адам зближується з майбутнім гетьманом Іваном Виговським, беручи участь у переговорах, що вів Виговський (тоді ще генеральний писар Богдана Хмельницького) з відомим російським дипломатом В. Бутурліним. Після смерті Хмельницького Степан-Адам Мазепа підтримуватиме Виговського і його спробу створити Велике князівство Руське в складі триєдиної Речі Посполитої. Так само непогані стосунки були в Степана-Адама Мазепи і з наступником Виговського на Правобережжі — гетьманом пропольської орієнтації, схильним до політичних авантюр, Павлом Тетерею.

Не менш цікавою постаттю була і мати Івана Степановича — Марина Мокієвська, представниця українського православного шляхетського роду, що теж підтримав у свій час Богдана Хмельницького. Марина Мокієвська-Мазепина прожила довге непросте життя, народила і виховала двох дітей — сина Івана та доньку Олександру, а після смерті чоловіка вступила до знаменитого Луцького Хрестовоздвиженського братства, присвятивши себе церковним та громадським справам. Згодом вона стала черницею та ігуменею одразу двох відомих жіночих монастирів — Києво-Печерського Вознесенського (1686—1707) та Глухівського (1688—1707). Але навіть ставши ігуменею, Марина Мазепина (в чернецтві Марія-Магдалина) не залишила важливих справ і в 1688 та 1902 роках їздила до Москви, добиваючись жалуваних грамот від московського патріарха. Вона продовжувала і словом, і ділом підтримувати своїх уже дорослих дітей — зокрема, допомагала синові-гетьманові розв'язати справу з доносами на нього, виступала доброю порадницею для доньки. Померла ігуменя Марія-Магдалина в дуже поважному віці (їй мало бути не менше 90 років) десь наприкінці 1707 р.

Нелегко склалося життя молодшої сестри гетьмана — Олександри (дата народження невідома, а померла в 1695 р.). Тричі одружена, вона не зазнала родинного щастя, мала двох синів і доньку. Одним із її синів був спадкоємець гетьмана — Андрій Войнаровський.

Дата і рік народження головного героя цієї книжки дотепер залишаються пред-

метом суперечок істориків, які наводять різні роки, взяті з цілком гідних довіри джерел. І якщо місяць і день народження гетьмана (20 березня), віднайдені в XIX ст. відомим польсько-українським поетом-романтиком Тимофієм Падурою, у більшості сучасних істориків особливих заперечень не викликають, то ось з роком далеко не все зрозуміло. Часто приймають як найбільш вірогідну дату 1639 рік, бо в одному з листів найближчого соратника Мазепи, Пилипа Орлика, від 1741 р. гетьман-вигнанець пише про те, що зараз йому 70 років — стільки, «скільки було небіжчикові Мазепі в Бендерах».

Натомість ми точно знаємо місце народження Івана Мазепи — хутір Мазепинці (Каменець) Білоцерківського повіту Київського воєводства. Дитинство майбутнього гетьмана пройшло в батьківському маєтку. Очевидно, саме тут маленький Іван навчився необхідних шляхтичу вмінь — їздити верхи, володіти шаблею і рушницею.

Шляхетське виховання не передбачало надто глибокого інтелектуального чи духовного життя, проте ми знаємо, що Іван Мазепа добре грав на торбані (різновид кобзи), мав тонкий смак, а все це, зрозуміло, закладається в дитинстві. Батьки майбутнього гетьмана, добре освічені люди з чималими культурними інтересами, намагалися дати синові найкращу можливу освіту — ми маємо чітку вказівку на те, що Іван навчався в Києво-Могилянському колегіумі (що стане академією і набуде найбільшого розквіту саме під час його гетьманування), а згодом в котромусь із єзуїтських колегіумів (скоріш за все, у Варшавському, хоча є одна згадка про навчання молодого Мазепи в Полоцьку).

Саме в цей час Іван Мазепа дістав чудове знання латинської мови — а про те, що він знав її досконало, вільно читав римських класиків і принагідно їх цитував, є чимало згадок. Французький дипломат Фуа де ля Невіль, що познайомився з Мазепою під час перебування останнього в Москві, писав: «Цей принц — не звичайна собі людина, але дуже відома особа, він досконало говорить латинською мовою. Сам він із козацького роду». З цих та інших звісток видно, що Іван Степанович дуже добре знав латину та польську, володів німецькою, французькою (бо газети французькі справді читав і за перипетіями європейської політики слідкував дуже уважно), італійською, голландською і, за висловом П. Орлика, «досить міцно татарською».

Справа в тому, що після закінчення колегіуму юнак за протекцією знайомих свого батька (зокрема, князів Вишневецьких) потрапив до польського королівського двору, де став пажем, а згодом покойовим короля Яна-Казимира. Приблизно у 1656—1659 рр. він разом із двома іншими молодими шляхтичами побував за кордоном для завершення своєї освіти. Там він відвідав Францію, Італію та Німеччину (звідси знання мов) — згідно з листом П. Орлика до сина Григора. Сьогодні точно доведено (українським істориком Т. Мацьковим), що Мазепа побував у Нідерландах, у місті Девентер, разом із майбутнім краківським каштеляном Мартином Концьким, у спогадах котрого є згадка про спільне навчання з Мазепою в цій країні. В Девентері у 1657 р. Іван Мазепа навчався відливанню та використанню гармат при майстерні Віллема Вегебаарда.

По поверненні до Варшави Іван Мазепа продовжує не тільки виконувати звичайні функції покойового при королі, але йому також доручають доволі важливі місії. Так, 1659 р. він їздить з королівськими листами до гетьмана Івана Виговського,

Іван Мазепа. Кінець XVIII ст.

«Великий гетьман козаків Йоганн Мазепа».
Західноєвропейська гравюра початку XIX ст.

Карл XII
і гетьман
Мазепа після
Полтавської битви

Схема Полтавської баталії.
Перша половина XIX ст.

Нові Санжари. Пам'ятник козакам, загиблим за Україну в 1709 р.

наступного року — до Юрія Хмельницького, а 1663 р. відвозить клейноди до Павла Тетері. Кар'єра молодого шляхтича йшла по висхідній лінії, незважаючи на непрості для Речі Посполитої в цілому часи. Перебування при королівському дворі стало для нього чудовою школою інтриг. Саме тоді Іван Мазепа завів цінні зв'язки з польськими владними колами (недаремно згодом у Росії гетьман вважатиметься фахівцем у польських справах).

І саме тоді сформувалася інша, дуже важлива складова міфу про Івана Мазепу — легенда про нього як про романтичного героя-коханця. Якщо для російського, а нерідко і для українського читача, навіть далекого від історії, ім'я гетьмана так чи інакше асоціюється з політикою, Північною війною, епохою Петра І, то для західного європейця, обізнаного з літературою, Мазепа — такий собі український аналог Казанови чи Дон-Жуана. Саме такий образ Мазепи популяризували Джордж Гордон Байрон і Віктор Гюго, Богдан Залеський і Бертольд Брехт, Ференц Ліст, Теодор Жеріко, Ежен Делакруа, Орас Верне та ін. Як і кожен історичний міф, цей являє собою складне переплетіння правди, напівправди й чистої вигадки.

Не викликає жодного сумніву той факт, що Іван Степанович Мазепа замолоду вмів приваблювати до себе представниць прекрасної половини людства. Але найбільшого резонансу набула не справжня, а, схоже, цілком вигадана історія — про кохання майбутнього гетьмана до пані Фальбовської та «покарання Мазепи» (див., наприклад, статтю Христини Пеленської «Польська легенда про Мазепу» // Віднова. — 1985. — № 3).

Так чи інакше, внаслідок якихось точно не відомих нам подій у 1663 р. молодий Іван Мазепа залишає королівський двір і їде до Мазепинців, де допомагає вже старенькому батькові. У 1665 р., після смерті Степана-Адама, Іван Степанович навіть дістав титул чернігівського підчашого. Остаточно контакти Мазепи з польським двором перервалися, як слушно вважає Олександр Оглоблін, після смерті королеви Марії-Людвіки (1667) та зречення короля Яна-Казимира (1668).

У 1669 р. в житті Івана Мазепи настав переломний момент — він пов'язав свою подальшу кар'єру з діяльністю видатного українського політика, блискучого полководця гетьмана Петра Дорошенка. У 1669 р. зоря Дорошенка («сонця доби Руїни») все ще стояла в зеніті і сподівання щодо об'єднання України ще не потонули в морі сліз і крові. Спочатку молодий блискучий шляхтич був командиром (ротмістром) гетьманської надвірної корогви, згодом — у 70-х рр. XVII ст. став генеральним осавулом. Молодому старшині не раз і не двічі довелося брати участь у боях — так, у 1672 р. Мазепа в складі війська Дорошенка бере участь у війні проти Польщі (в союзі з Туреччиною). Проте ненадійність турецьких і татарських союзників Дорошенка була очевидною — татари, офіційно визнаючи останнього гетьманом, підтримували власного кандидата на булаву — П. Суховія. Крім того, між союзниками траплялися й «непорозуміння», викликані бажанням татар захопити здобич. Того ж року Іван Мазепа на чолі невеликого загону сердюків боронив Крехівський монастир від татарсько-турецького загону, «и сам... з ручницы много трупом турков положил», як пише про ці події Чернігівський літопис. Очевидно, батьківські уроки володіння шаблею та влучної стрільби не пройшли для нашого героя даром.

Десь у 1668—1669 рр. в особистому житті Івана Мазепи теж сталася значна зміна — він одружився з трохи старшою за себе вдовою білоцерківського полковника Самійла Фридрикевича — Ганною. Покійний Фридрикевич був близьким приятелем Дорошенка, і одруження з його вдовою означало, що Іван Мазепа потрапляв до вузького кола найближчих до гетьмана осіб.

Як це не дивно, ми дуже мало знаємо про те, чи були у Івана Мазепи діти. За одними даними, у подружжя народилися донька Варвара та син Іван, які померли в ранньому дитинстві. Принаймні про доньку гетьмана в 1704 році писав гамбурзький тижневик «Historische Remarks» (не слід недооцінювати обізнаності тогочасної європейської преси в українських справах).

Кар'єру Івана Мазепи в Чигирині обірвав Його Величність Випадок. У червні 1674 р. Мазепа очолив загін татар та козаків Дорошенка, які мали відвезти до Криму листи та 15 полонених українців з Лівобережжя у дарунок ханові. Такою була жорстока політична реальність тих часів — український гетьман платив кримському ханові за допомогу українськими ж рабами. Проте ні полоненим, ні Мазепі не судилося дістатися Криму. Десь поблизу річки Інгул 11 червня загін потрапив у засідку, влаштовану запорожцями, — тогочасний кошовий отаман, славнозвісний Іван Сірко, виступав проти українсько-турецького союзу, завдаючи дошкульних ударів по Кримському ханству і руйнуючи плани Дорошенка. Розлютовані запорожці, схоже, не церемонилися з татарами та людьми Дорошенка, але Мазепу залишили живим — за легендою, переказаною літописцем Самійлом Величком, Івана Степановича врятував особисто Сірко, нібито зауваживши, що ця людина ще знадобиться Україні. Таке «пророцтво» здається дуже схожим на пізнішу легенду, але фактом є те, що Сірко не хотів віддавати Мазепу (таланти якого, вочевидь, оцінив) гетьману Самойловичу, котрий, дізнавшись про те, що генеральний осавул Дорошенка потрапив у полон до запорожців, вимагав його видачі. Лише дипломатичний тиск Москви, з якою Січ в даний момент не бажала псувати відносини, привів до того, що Сірко відправив свого бранця до Батурина — столиці лівобережних гетьманів. Сталося це в липні 1674 р.

Опинившись у новій, спочатку навіть загрозливій обстановці, Мазепа зумів швидко зорієнтуватися. Йому вдалося здобути довіру Самойловича, взагалі не дуже схильного комусь довіряти (так, він підозрював власного сина Григорія у намірах відібрати гетьманську булаву). Але Мазепу (дружина котрого, Ганна, була далекою родичкою гетьманової племінниці Марії Самойлович через Горленків) Самойлович невдовзі робить «гетьманським дворянином», а згодом генеральним осавулом.

Мазепа як генеральний військовий осавул бере участь у Чигиринських походах козацького війська 1677-го та 1678 рр., коли об'єднані армії Самойловича та російського боярина Г. Ромодановського боронили Чигирин від турецької навали, веде переговори в Москві про статус Слобожанщини (відбувалися вони наприкінці 1680 — у 1681 рр.), але російський уряд категорично відмовився передати слобідські полки під контроль гетьмана Лівобережної України, залишивши їх у прямій залежності від Бєлгородського воєводи. У січні 1686 р. Мазепа разом із сином Івана Самойловича, Григорієм,

передає російському урядові українські застереження і побажання у зв'язку з горезвісним «Вічним миром» Росії та Польщі (який став черговим порушенням Росією Березневих статей Б. Хмельницького — адже в них йшлося про відвоювання у поляків усієї козацької України, «Вічний» же «мир» фіксував поділ України між Москвою та Варшавою по Дніпру та передбачав російсько-польський союз проти Туреччини). У Івана Степановича з'являються зв'язки у колах російської знаті. Так, він знайомиться з фаворитом царівни-регентки Софії — князем Василем Голіциним.

Слід зауважити, що в цей період свого життя Іван Мазепа крім дипломатичних місій до Москви бере участь і в суто українських справах — наприклад, у виборах київського митрополита. З небагатого гетьманського дворянина Іван Степанович поступово стає на Лівобережжі поважною людиною зі значними маєтностями.

В цілому ж цей період у житті Івана Мазепи був своєрідною підготовкою, школою політичного життя, часом формування «володаря України». Ця дійсно незвичайна людина мала особливий талант приваблювати до себе надзвичайно різних людей, могла говорити з кожним мовою свого співрозмовника, як захоплено відзначав український дослідник-емігрант Ілько Борщак. «Ніхто бо, — писав Пилип Орлик в одному зі своїх листів, — не міг краще обробити людину, притягти її до себе. Не осягнувши з першого разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не робив своєю». Освічений, розумний і ерудований, зі знанням мов, тактовний і спритний, Іван Мазепа, на думку його англійського біографа Кларенса Меннінґа, був справжнім «gentleman of the Renaissance», людиною, схожою на багатогранних політиків-аристократів доби Ренесансу. При всіх свої блискучих, сильних рисах такий зразок мав і слабкі сторони — наприклад, схильність до авторитарності.

Але роки до початку гетьманування були не лише часом становлення Івана Мазепи як особистості, безперечно яскравої, але й тим періодом, коли почало формуватися його бачення української політики, як внутрішньої, так і зовнішньої. Навряд чи мають рацію ті надпатріотичні українські історики, які вважають, що Мазепа буквально «з дитинства мріяв про сильну самостійну соборну Українську державу», так само помилкою було б вважати його «прихильником устрою шляхетської Польщі» (відомий вислів радянських вчених). Недаремно ж у розмові з уже згаданим нами Жаном Балюзом, сином приятеля Мазепи Антуана Балюза (тобто у відносно невимушеній обстановці), гетьман говорив, що Річ Посполита, подібно до Давнього Риму, хилиться до занепаду... Поки що мова йшла про дотримання статус-кво — Гетьманщина була васалом Росії.

Українська ювілейна монета «Іван Мазепа»

Наскільки міцно тримали в руках шаблі українці, показала чергова війна: після «Вічного миру» Росія, Українська козацька держава та Річ Посполита увійшли до грандіозної антитурецької коаліції (Священної ліги). В рамках коаліції росіяни та українці мали здійснити великий сухопутний похід на Кримське ханство. Цей Перший Кримський похід 150-тисячної об'єднаної армії В. Голіцина та І. Самойловича, широко розрекламований ще до його початку, завершився нічим — влітку 1687 р. українсько-російські війська, зазнавши великих втрат від спраги, хвороб та бойових дій, повернулися ні з чим, навіть не діставшись Перекопу. Причинами цього були невдало обраний час та стратегія походу і обмежені військові таланти головнокомандувача — князя Василя Голіцина. Аби якось підсолодити гіркоту поразки, закохана у князя Василя регентка — царівна Софія — навіть надіслала привітання зі щасливим поверненням додому. Але Голіцин шукав цапа-відбувайла за бездарно проведений похід. Ідеальною фігурою на таку роль став український гетьман Іван Самойлович, який ще до початку та під час походу нарікав на дії князя та російських воєвод.

Було задіяно механізм складної інтриги, до якої долучилися як російські бояри, так і незадоволена українська козацька старшина, невдоволена грошолюбством, зарозумілістю, грубістю та династійними планами Самойловича (див. біографію останнього). Участь генерального осавула Івана Мазепи у змові проти Самойловича переконливо не доведено дотепер. Мазепа, очевидно, знав про змову (хоча вважати його її організатором — явне перебільшення) і не повідомив Самойловича про неї, адже вона могла розчистити йому шлях до влади.

Самі вибори відбулися о десятій ранку 25 липня 1687 р. На козацькій раді були присутні кілька тисяч (найчастіше фігурує цифра дві тисячі) козаків, уся генеральна та значна частина полкової старшини. Нашому сучасникові ця рада навряд чи здалася б аж надто демократичною — гетьмана обирали далеким від ідеалу методом «прямої демократії», вигукуючи прізвище свого кандидата прямо з місця. У разі наявності кількох кандидатур і небажання кандидатів знімати їх могла спалахнути серйозна сутичка (як на знаменитій Чорній раді під Ніжином у 1663 р., коли було обрано І. Брюховецького). Проте цього разу процедура пройшла відносно спокійно — старшина і козаки висловилися за Івана Мазепу.

Події липня 1687 р. на річці Коломак завершилися пограбуванням рядовими козаками частини майна Самойловича і побиттям або навіть убивствами ними деяких особливо ненависних старшин, розподілом усіх основних посад між старшинами і підписанням відомих Коломацьких договірних статей. Ці статті являли собою угоду з 22 пунктів, що укладалася між Росією та Українською козацькою державою нібито на підтвердження знаменитих Березневих статей Богдана Хмельницького. Насправді ж кожні нові статті, що їх підписували з Москвою українські гетьмани, отримуючи булаву, містили різні пункти, які відбивали тогочасний політичний status quo. Як правило, це були все нові й нові пункти, спрямовані на обмеження прав української сторони і все більшу інтеграцію козацької державності до складу Росії. Оцінюючи їх в цілому, навряд чи можна назвати їх якимось успіхом або невдачею нового українського керівництва. Це були ті умови, за яких взагалі був можливий прихід Івана Мазепи (чи

будь-якого іншого старшини) до влади. Так, Коломацькі статті дійсно «суперечили автономії українських земель» (вислів О. Субтельного) і ускладнювали ведення гетьманом більш вигідної для його держави зовнішньої та внутрішньої політики, але водночас не варто і переоцінювати їх значення, адже багато з положень цих статей завдяки вмілим діям Мазепи в подальшому фактично залишилися нереалізованими.

Набагато більше значення мали тогочасні політичні реалії. А вони були вельми непростими для молодої, не до кінця сформованої Української козацької держави. На час приходу Івана Мазепи до влади вона являла собою своєрідну васально залежну автономію у складі Російської держави; разом з останньою вона підтримувала союзницькі відносини з Річчю Посполитою та рештою країн — учасниць антитурецької Священної ліги. Тому уряд Мазепи одразу ж мав приділяти багато уваги міжнародним питанням тогочасної Східної Європи, зокрема — так званій «чорноморській проблемі». Суть проблеми полягала в тому, хто пануватиме в цьому ключовому регіоні. Загалом, як відзначає більшість дослідників доби Мазепи, в українській політиці кінця XVII — початку XVIII ст. існували дві основні концепції інтересів України в Чорноморському (або Чорноморсько-Балтійському) регіоні і взаємин з країнами, які були розташовані в ньому.

Перша — концепція часів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка, що базувалася на принципі рівноваги сил у Причорномор'ї. Вона спиралася на порозуміння України з Туреччиною і Кримським ханством, заради використання їхнього військового потенціалу проти Польщі (Хмельницький), Росії (Виговський) або обох цих держав (Дорошенко). Загалом Мазепа як колишній «дорошенківець» міг би співчувати подібній лінії на мирне розв'язання чорноморської проблеми.

Але наприкінці XVIII століття поступово зростає і зміцнюється також інша концепція зовнішньої політики України, яка передбачала радикальне розв'язання чорноморської проблеми, вимагаючи активної політики Гетьманщини в цьому регіоні. Ця концепція ще не була надто популярною в Україні, бо вимагала від неї великого напруження сил, ресурсів та жертв. Але й вона мала свою українську традицію і зміст, не будучи чимось абсолютно чужим, — то була ідея об'єднання всіх християнських сил у даному регіоні задля повалення османської могутності і відвоювання Причорномор'я.

Але це дорівнювало відмові від Правобережжя. Крім того, васальне становище Гетьманщини відносно Росії означало на практиці те, що війна повинна вестися великою мірою за рахунок першої, яка стане тилом діючої армії (з усіма наслідками цього), а результатом, у разі успіху, буде, зокрема, значне посилення позицій Росії у Причорномор'ї (що, врешті, і сталося наприкінці XVIII ст.). Недаремно такий розвиток подій турбував запорожців (у зв'язку з побудовою росіянами у 80-х рр. XVII ст. Новобогородицької та Кам'янозатонської фортець).

Є підстави твердити, що гетьман Мазепа з самого початку свого правління усвідомлював усі плюси і мінуси подібної концепції, про що свідчать його роздуми про долю України у знаменитій «Думі». Але на той час Україні вже не вистачало лише власних сил, і гетьман Мазепа, вважаючи російську зверхність за найменше лихо для своєї країни, вирішив іти у руслі російської політики — принаймні поки

Петро I

союз із Росією був хоч чимось корисний для Гетьманщини.

Лише беручи до уваги усе вищезгадане, маємо розглядати зовнішньополітичну діяльність Івана Мазепи до початку Північної війни. Особливо це стосується політики гетьмана відносно сюзерена Гетьманщини — Російської держави. Є підстави твердити, що основною метою «російського вектора» політики Мазепи було все ж досягти якомога меншого втручання царської влади в українські справи (тобто зробити можливим проведення власного внутрішньополітичного курсу), а також використати зовнішній чинник для приборкання тієї частини старшини, що була схильна до інтриг і негативно ставилася до ідеї сильної гетьманської влади, дбаючи лише про власні егоїстичні інтереси. З цих міркувань (що, звісно, не виключає і мотивів цілком здорового і навіть необхідного для будь-якого політичного діяча честолюбства) і заводив Мазепа «цінні знайомства» в Москві, підтримував дружні відносини з Голіциним та Шереметєвим, Шафіровим і Головкіним.

Перший візит козацького гетьмана до Москви (серпень—вересень 1689 р., з великим супроводом у 300 чоловік), що мав на меті засвідчити пошану царівні-регентці Софії та князю Василю Голіцину, давньому знайомому гетьмана і фактичному правителю Росії, відбувся за вкрай несприятливих умов (державний переворот у Москві, заслання Софії до монастиря, Голіцина — до Сибіру і перемога прибічників молодого царя Петра I). Однак цей візит із потенційної катастрофи для Мазепи (якого європейська преса вже поспішила об'явити заарештованим чи навіть «страченим разом із Голіциним та Софією» — «Gazette de France» від 1 листопада 1689 р.) перетворився на його тріумф. Успішна аудієнція, обмін дарами поклали початок багаторічним приязним відносинам царя і гетьмана. У зв'язку з цим відзначимо, що вплив гетьмана на царя був максимальним саме в 1689—1700 рр., тобто коли освічений, з чималим політичним досвідом гетьман мав справу з молодим, ще недосвідченим царем, що конче потребував вірних і проникливих порадників (серед яких на даному етапі важливу роль відігравали гетьман Мазепа та відомий шотландець на російській службі генерал Патрік Гордон).

Цар і гетьман кілька разів зустрічалися особисто, обговорюючи важливі військові та політичні питання. До початку Північної війни таких зустрічей було принаймні три, не рахуючи візиту 1689 р.: влітку 1696 р. в Острогозьку, взимку 1698—1699 рр. у Воронежі і в січні 1700 р. у Москві, під час останньої гетьман став другим у Росії кавалером ордена Святого апостола Андрія Первозваного. У Москві гетьмана при-

ймали з великими почестями у Посольському дворі, для нього було побудовано «особый гетманский двор» (самі палати в сучасному московському районі Маросейка, зрозуміло, не збереглися). Усе це, а також різко негативна реакція Мазепи на антиросійські настрої в українському суспільстві не додавало йому популярності серед простого народу, але вважати саме цей чинник основною причиною поразки політичних планів гетьмана було б перебільшенням.

Першою великою військовою акцією, в якій взяли участь козацькі війська під особистим проводом гетьмана Мазепи, став невдалий Кримський похід 1689 р.

Наступний, 1690 рік пройшов відносно спокійно для України, але вже у 1691 р. сталася подія, що суттєво вплинула на реалізацію гетьманом Мазепою політики, спрямованої на боротьбу проти турецько-татарського панування на півдні України, — так зване «повстання Петрика» (див. біографію останнього). Тоді, у 1690-х, виступ Петрика здавався лише епізодом у напруженій боротьбі, яку вели Росія і Україна за вихід до Чорного моря, за відвоювання півдня.

1695 р. склалася ситуація, вельми сприятлива для нового великого походу українських і російських військ на південь: основна частина турецьких сил і багато татар були спрямовані новим султаном Мустафою II в Угорщину і Хорватію проти австрійців. У травні цього року війська Бориса Шереметєва та Івана Мазепи виступили в похід, що мав за мету оволодіти чотирма нижньодніпровськими фортецями, що перекривали вільний вихід козакам по Дніпру в Чорне море, і, окрім того, відволікти увагу татар від головного походу царя Петра І з відбірним 30-тисячним військом на фортецю Азов. Кількість вояків об'єднаної армії Шереметєва і Мазепи, схоже, була більшою за військо Петра І, адже у турків мало скластися враження, що саме дніпровський напрямок походу — головний (хоча цифра у 120 тисяч росіян і козаків викликає значні сумніви). Наприкінці липня 1695 р. об'єднане військо прибуло суходолом під Казикермен, сюди ж Дніпром приплivла запорозька флотилія. Почалася облога, об'єктом якої стали дві більші фортеці — Казикермен і Мустріт-Кермен (або Тавань, розташована на острові посеред Дніпра). Проти двох менших фортець облога не велася. Невдовзі союзникам вдалося взяти обидві турецькі фортеці. Таким чином, допоміжний похід Мазепи і Шереметєва виявився значно вдалішим за основний, Азовський, Петра І, адже Азов через невдалу організацію облоги і відсутність у росіян флоту, який блокував би місто з моря, царю здобути не вдалося.

Наступного, 1696 р. основна частина козацького війська на чолі з гетьманом Мазепою разом із військами Шереметєва стояла табором на річці Берестовій, охороняючи кордон від можливого несподіваного набігу татар.

Новий великий похід козацьких та російських військ вниз Дніпром, у підготовці та проведенні котрого найактивнішу участь узяв гетьман Мазепа, відбувся влітку 1697 р. 25 липня військо стояло вже під Казикерменом, де компанійці витримали кілька боїв з татарами, а основна частина війська була зайнята будівництвом на острові Таванському нової, більшої і краще укріпленої фортеці. Проте похід не мав свого логічного продовження — захопити турків зненацька не вдалося.

Останній великий похід російсько-української армії проти османів відбувся влітку 1698 р. Йому також передувала

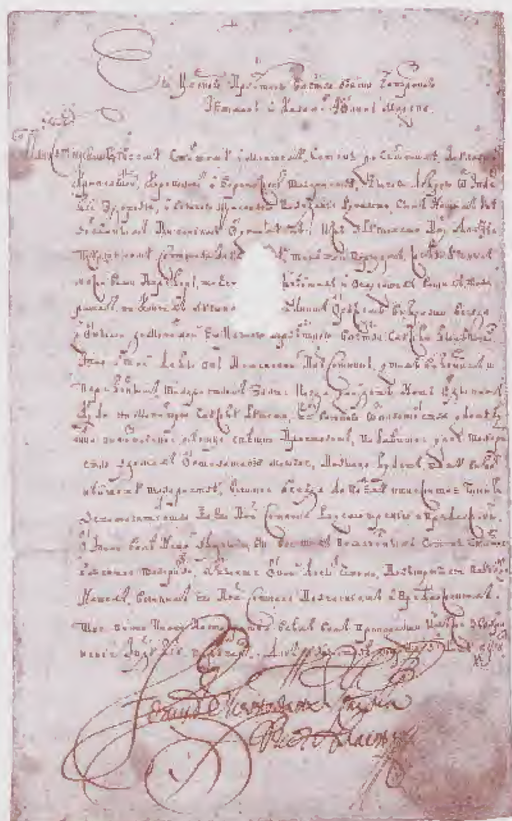
серйозна підготовка, в тому числі — військово-топографічна (за дорученням гетьмана полковник Іван Іскра склав «реєстр прикмет» усіх важливих географічних об'єктів від мису Мишурин Ріг до гирла Південного Бугу і міста Очаків). Однак через брак води і продовольства похід 10 козацьких полків і війська Якова Долгорукова на Перекоп було перервано, і єдиним досягненням союзників стало відновлення укріплень Казикермена, що стояв у руїнах з 1695 р.

Підбиваючи підсумок огляду бойових дій, у яких брав участь гетьман Іван Мазепа у цей період, слід підкреслити кілька моментів. Гетьман Мазепа краще за багатьох своїх попередників був підготований до того, щоб узяти на себе обов'язки головнокомандувача війська козацької України, — він мав досить непогану військову освіту (чималу роль відіграло навчання у Голландії) і значний воєнний досвід, що його здобув ротмістром надвірної корогви Петра Дорошенка, а потім — генеральним осавулом при Самойловичі у бурхливі часи Руїни. Тому слід відкинути як необґрунтовані твердження деяких авторів про те, що Мазепа взагалі не був людиною військовою, а був лише «хитрим інтриганом і боягузом і сам не ходив у походи» (А. Єнсен). Окрім справді визначних дипломатичних здібностей, гетьман мав і дуже солідний досвід ведення війни, яка, як відомо з часів Карла Клаузевіца, є «продовженням політики, але вже іншими засобами». Цей досвід цінував і Петро І, який наказував своїм полководцям, що діяли разом із козацьким військом, постійно радитися з гетьманом, і сам прислухався до його порад. Як полководцеві, Мазепі були притаманні обережність, виваженість, реальна оцінка своїх і ворожих сил. Велику увагу гетьман приділяв розвідці і збиранню інформації. Він посилав у степ спеціальні загони для захоплення «язиків», намагався добувати відомості через купців і агентів у Молдавії, Криму тощо.

Невдачі ж Другого Кримського походу (1689) та частково — Дніпровських походів (1697, 1698) були спричинені не стільки суб'єктивними (особисті якості Голіцина, Долгорукова чи Мазепи), скільки об'єктивними чинниками — незначною рухливістю об'єднаного українсько-російського війська, обтяженого величезним обозом, важкими умовами степу, відсутністю кінноти, яка могла б на рівних змагатися з легкою татарською кіннотою. Це відчує на собі і російське військо Петра І, яке зазнає катастрофічної Прутської поразки, і армія Російської імперії під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр.

Окремий напрямок зовнішньої політики гетьмана Мазепи становила проблема Правобережжя. Ми можемо впевнено твердити, що гетьман, як колишній «дорошенківець», головною метою своєї політики вважав об'єднання двох історичних частин держави Хмельницького в одному політичному цілому. Цю політику навряд чи варто, модернізуючи, називати «соборницькою», адже мова не йшла про реальне об'єднання всіх етнічних українських земель. Ті території, де не існувало козацтва (наприклад, Галичина), мали небагато шансів утриматися в складі Української козацької держави. Але об'єктивно така політика Мазепи була єдино вірною для тогочасної України — тільки об'єднання матеріальних та людських ресурсів Ліво- і Правобережжя могло дати козацькій Україні шанс вистояти проти численних супротивників, що переважали її і за потенціалом, і за рівнем і темпами політично-

К. Устиянович. Мазепа на переправі через Дніпро

Універсал гетьмана Івана Мазепи, даний сотникам — глухівському, кролевецькому, коропському, воронізькому, про запровадження виборного козацтва під старшинством глухівського сотника Олексія Турянського. 2 березня 1701 р. Фастів

го розвитку. Саме тому гетьмана не могла не приваблювати ідея включити велику частину Правобережжя (Фастівщину та Білоцерківщину) з готовим козацьким устроєм до складу Української козацької держави. Крім того, «Паліївщина» (див. біографію Самуся) могла зіграти важливу роль у антитурецькій політиці лівобережних гетьманів, зокрема у справі просування на південь, до берегів Чорного моря. У зв'язку з цим гетьман не міг не звертати увагу на неодноразові спроби кримського хана переманити Палія на свій бік. У 1693 р. фастівський полковник навіть поговорював про звернення по допомогу до татар проти поляків, і Мазепа писав до Москви, що Палієві слід допомогти, аби не допустити татарського втручання в цю небезпечну справу. Щоправда, коли Семен Палій спробував порозумітися з польською стороною, лівобережний гетьман проінформував Москву про його «шатость» і ненадійність. Але серйозно допомогти Палієві Мазепа не міг, зважаючи на офіційну російську позицію. Він міг лише всіляко умовляти царський уряд активно втрутитися в розвиток подій на Правобережжі, аби потім спробувати всупереч умовам «Вічного миру» приєднати цю територію до Гетьманщини. Але до початку Північної війни ці спроби не мали великого успіху. Річ Посполита продовжувала свою не надто продуману подвійну політику щодо правобережного козацтва, Палій разом із українськими селянами, міщанами та козаками готував велике повстання, мріючи повторити успіх Богдана Хмельницького, Росія вичікувала, намагаючись водночас відвоювати в союзі з Річчю Посполитою певні території у Криму та Османської імперії, а у лівобережного гетьмана були зв'язані руки в цьому життєво важливому для його держави питанні.

Соціальна політика гетьмана Мазепи протягом усього гетьманування в чомусь продовжувала політику його попередника — Івана Самойловича, хоча реалізовував її Мазепа іншими темпами, а інколи й іншими методами. Ця політика в цілому сприяла кількісному та якісному зростанню козацької старшини, зміцненню її економічної бази, соціального становища та перетворенню її на справжню еліту Української козацької держави. Козацька старшина являла собою резерв, з якого воєнізована Українська козацька держава брала кадри для військової та цивільної служби. В ту епоху, коли головну цінність все ще становила земля, замість зарплатні старшина отримувала земельні володіння — села, хутори, млини тощо та селян, що мешкали на цих землях і мали відбувати певні повинності.

Джерела збільшення старшинського землеволодіння наприкінці XVII — на початку XVIII ст. були різні. Це могла бути спадщина, надання земель за гетьманським (або полковницьким) універсалом, нерідко підтверджене царською владою, «займанщина» (самовільне створення хуторів та слобід, дозволене на початку існування Української козацької держави), купівля, сплати за борги або за провини. Ці джерела відомі ще з попередньої епохи, але за часів гетьмана Мазепи кількісне зростання кожного з них створює яскраву картину зростання старшинського землеволодіння.

Щедра роздача «земельних» універсалів у перші роки гетьманування Мазепи (1687—1689) пояснюється тим, що новому гетьманові треба було віддячити своїм прихильникам і забезпечити собі якнайширшу підтримку серед старшини.

Друга хвиля надання земель Мазепою припадає на період 1699—1701 рр. Вона

могла бути пов'язана з подальшим зростанням старшинської еліти, яка мала тепер змогу все наполегливіше висувати перед гетьманським урядом свої соціально-економічні та політичні вимоги, особливо за умов закінчення війни з Туреччиною та Кримом і підготовки до нової війни — зі Швецією.

Нарешті, втретє процес надання маєтків гетьманською владою прискорюється в останні роки гетьманування Мазепи (1706—1708), можливо, в зв'язку з тим складним політичним та економічним станом, в якому перебувала тоді Гетьманщина, і з зовнішньою політикою Мазепи. Гетьман намагався забезпечити собі підтримку старшини в переддень вирішальних для Української козацької держави подій.

Загалом за підрахунками М. Петровського та О. Оглобліна, за увесь період гетьманування Мазепи старшині, монастирям і частково великому купецтву було надано сотні сіл з кількома десятками тисяч селянських дворів. Лише в Лубенському полку Мазепа надав 79 сіл, де в 1729 р. було 4252 селянських двори (крім того, було підтверджено володіння 14 селами, де в 1729 р. нараховувалося 830 дворів).

Особливо щедро надавав Мазепа земельні володіння своїм найближчим прибічникам з числа генеральної та полкової старшини. Так, прилуцький полковник Дмитро Горленко майже щороку діставав від Мазепи нові маєтки: в 1694 р. він одержав села Сергіївку, Ковтунівку і Яблунівку, в 1699 р. — село Білошапки, в 1701 р. — село Ярошівку, в 1703 р. — село Мамаївку, в 1705 р. — села Калюжниці та Попори, в 1706 році — село Вечорки і, крім того, ще декілька сіл в різний час. При цьому Горленко не був якимось винятком.

Чимало представників вищої (і навіть середньої) старшини зосередили в своїх руках великі земельні володіння. Досить згадати імена Михайла Миклашевського, Данила Апостола, Василя Кочубея, Дмитра Горленка, Леонтія та Павла Полуботків, Івана Скоропадського та багатьох інших. Деякі з них, наприклад лубенський полковник Леонтій Свічка, почали з незначних чинів і невеликого маєтку, а пішли з державної служби, маючи величезні володіння.

Саме в цей період на Лівобережній Україні формується таке явище, як старшинська аристократія. Найважливіші державні посади в центрі та особливо на місцях, зокрема полковницькі «уряди», в цей час довго займають ті самі особи. Так, Данило Апостол був миргородським полковником в 1682—1727 рр., Михайло Миклашевський — стародубським в 1689—1706 рр., Іван Мирович — переяславським полковником з 1692-го до 1706 р., Дмитро Горленко — прилуцьким полковником з 1692-го до 1708 р. Це було явищем новим, незвичним для Української козацької держави.

Іноді полковницька посада фактично передавалася як спадщина від батька до сина. Так було з прилуцьким полковництвом, коли, після смерті Лазаря Горленка, вбитого під час бунтів у 1687 р., і короткотермінового полковництва І. Стороженка, цю посаду дістав син Л. Горленка Дмитро; Яків Лизогуб був чернігівським полковником у 1687—1698 рр., а його син Юхим — у 1698—1704 рр. Не випадково в цей період зростають цілі полковницькі і навіть сотницькі династії.

Особливо характерним у процесі консолідації української старшини в кінці XVII — на початку XVIII ст. було юридичне оформлення такого цікавого прошарку,

як «знатне» («значне») та «бунчукове» військове товариство.

Цих осіб міг судити тільки Генеральний суд Української козацької держави. Подібна гетьманська кадрова політика була достатньою мірою виправданою — майже всі правителі будь-яких часів, прагнучи зміцнити свою владу, намагалися розставляти на всі провідні посади особисто відданих їм людей, незалежно від їх походження. Проте це завжди викликало ворожість з боку місцевої еліти, що із заздрістю сприймала швидке просування по службі всіх прийшлих, «чужих», — звідси постійні скарги лівобережної старшини на засилля «поляків» при гетьманському дворі (найчастіше малися на увазі вихідці з Правобережжя, здебільшого українці за походженням). Важко сказати, наскільки подібні розстановки і взагалі кадрова політика гетьмана Мазепи виправдали себе — зрештою гетьманові вдалося сформувати цілком дієздатний адміністративний механізм, що непогано працював за умов миру та війни, але дав фатальний збій у найвирішальніший момент — під час виступу Мазепи проти політики Петра І. Саме тоді виявилося, що показна лояльність більшості старшини була дійсно формальною, а ось відданість «прийшлих» старшин — висуванців гетьмана часто виявилася міцнішою і надійнішою.

Політика українського уряду щодо козацтва за часів гетьманування Мазепи була досить ясна і послідовна. Козацтво Гетьманщини являло собою в той час дуже значну силу і як заможна сільська верхівка, і як головний військовий резерв держави. В руках козацтва були і чималі земельні володіння, і важливі господарські угіддя, млини, гуральні, інші промислові й торговельні заклади, а головне — права і вольності, здобуті «шаблею козацькою» за часів Богдана Хмельницького. Правда, за 30 років, що пройшли «від Богдана до Івана», козацтво вже втратило багато прав, і ще більше окремих козаків утратило свої козацькі права, а разом з тим і свої земельні володіння, промисли тощо. Адже процес економічної диференціації чимраз більше зачіпав козацьке товариство, козацьку чернь, як її офіційно називали гетьманські універсали середини та другої половини XVII ст. Проте недарма і гетьманські та полковницькі універсали, і царські жалувані грамоти старшині, монастирям та багатим купцям на різні промисли, торгівлю тощо застерігали, що з усіх цих надань виключаються козаки («опроч козаков»).

Усі ці обставини і визначали політику Івана Мазепи щодо козацтва. Основні принципи цієї політики О. Оглоблін сформулював так:

1) оборона традиційних прав козацтва проти старшинських зазіхань;

2) закріплення відокремлення козацтва від селянства;

3) сприяння заможнішим шарам козацтва оформитися як «виборним козакам», а іноді й просунутися в ряди нижчої старшини.

Найбільші суперечки серед дослідників завжди викликала політика гетьманського уряду Мазепи щодо селянства. Дореволюційні українські та радянські дослідники завжди змальовували гетьмана як кріпосника, лютого ворога трудового народу, історики-державники намагалися знайти раціональніші пояснення тим чи іншим крокам гетьмана в цій сфері. Підданське становище селянства, власне основної його маси — так званих посполитих, було визначене ще до гетьманства Мазепи, за часів Самойловича. Підданські повинності — натуральні данини та різні

шарварки (повинності), грошові данини (чинш), зародки панщини — усе це було ще до Мазепи. Але саме в часи Мазепи, з одного боку, зростають і регламентуються всі ці повинності, а з другого — змінюється співвідношення окремих видів повинностей. Збільшуються грошові данини, а також панщина. Одначе тоді як грошові та натуральні данини переважають у «вільних військових» і особливо рангових маєтностях (у тому числі й у гетьманських), посилення панщини було характернішим для маєтностей «повного» володіння (насамперед монастирського).

Все більше зростання підданських повинностей наприкінці XVII ст. викликало велике незадоволення селян, яке нерідко переходило у відкриті виступи проти панського та державного визиску. Уряд Мазепи в інтересах держави та громадського ладу мав втручатися в цю справу і обмежувати надужиття державців та експлуатацію посполитих. Політику стримування апетитів державців Мазепа застосовував і далі, розуміючи, що різке посилення експлуатації селян старшиною неминуче призведе до зростання соціальної напруги і до загрози вибуху, хаосу та зруйнування держави.

Наприкінці XVII ст. на Лівобережній Україні найбільш розповсюджений розмір панщини підвищився до двох днів на тиждень. Відомий український історик XIX ст. О. Лазаревський, який вперше опублікував цей універсал, зауважив, що фактично до епохи Мазепи «розмір панщини залежав лише від сваволі державців». Універсал 28 листопада 1701 р., на його думку, фіксував звичайний тоді в Гетьманщині мінімальний розмір панщини. Але значення цього універсалу було, без сумніву, ширше. Схоже, він вперше законодавчим порядком регулював певну норму панщини, що визнавалася українським урядом і пізніше, у XVIII ст. Захищаючи селян від старшинської сваволі, гетьман, з другого боку, дбав про те, щоб посполиті не виходили з «підданства» та виконували свої обов'язки щодо державців.

Розвиток торгівлі та промислів за часів Мазепи сприяв зростанню міст, збільшенню купецької верстви. В зв'язку з цим відбувалися чималі зміни в соціально-економічному житті міст Гетьманщини.

Слід зазначити, що гетьманський уряд Івана Мазепи, як і його попередники, регулярно підтверджував права та привілеї великих міст Гетьманщини, зокрема знамените магдебурзьке право. Так, було підтверджено магдебурзьке право містам Києву, Стародубу, Чернігову (17 вересня 1687 р.), Ніжину (2 вересня 1687 р. і 11 січня 1698 р.) та ін. Так само Мазепа дбав і про те, щоб права магістрату не були порушені місцевим козацтвом.

Загалом же можна погодитися з істориками-державниками, які твердили, що політика Мазепи щодо міст та міщанства визначалася насамперед загальнодержавними інтересами (за деякими винятками, коли гетьман був змушений іти на помітні поступки впливовій старшині і фактично закривати очі на порушення прав міст і міщан).

Ще однією, як згодом виявилось, фатальною, слабкістю Української козацької держави була надто швидко зростаюча майнова диференціація серед її населення, яка закономірно переростала у фактичну та юридичну нерівність. Економічне зубожіння широких мас населення Гетьманщини наприкінці XVII — на початку XVIII ст., внаслідок безперервних воєн, а також зростаючого визиску з боку чиновників-державців, викликало все більший і більший соціальний протест,

що виявлявся в різноманітних формах, починаючи від індивідуального опору і закінчуючи масовими виступами та повстаннями.

Постійним головним болем гетьмана була й наявність потужної старшинської опозиції. Її формуванню наприкінці XVII ст. сприяли як зовнішньополітичні, так і внутрішні чинники. Так, зовнішня політика урядів Самойловича та Мазепи, особливо війна проти Криму та Туреччини в союзі з Росією та Річчю Посполитою, була непопулярна в колах української старшини південних полків, на Запорозькій Січі та серед деяких представників генеральної старшини. Крім того, в нормальних відносинах із Кримом було зацікавлене купецтво південної Гетьманщини. На такому тлі будь-які невдачі союзників по антитурецькій коаліції неминуче мали призвести до пожвавлення опозиційних настроїв у середовищі української козацької старшини. Саме це і сталося в ході невдалих для Росії та України Кримських походів, завдяки чому було скинуто непопулярного (наприкінці свого надміру авторитарного правління) гетьмана Самойловича. Мазепа протягом усього гетьманування чудово пам'ятав, до чого може призвести виступ старшинської опозиції в комбінації із завжди можливим російським втручанням. Таке втручання завжди висіло дамокловим мечем над головами лівобережних гетьманів — двоє з них (Многогрішний і Самойлович) втратили булаву внаслідок доносів до Москви й активних дій опозиційної старшини. Саме цим пояснюється атмосфера таємниці, якою гетьман оточував свої зовнішньополітичні дії навіть за часів союзу з Росією.

Спираючись на підтримку царського уряду, гетьман вміло вносив розкол у лави опозиції, яку реально об'єднували достатньо скороминущі матеріальні інтереси. Щедрі пожалування і поступове усування від реальної політичної влади — ця гетьманська тактика виявилася достатньо дійовою. Поступово небезпечні для гетьмана політичні діячі випадали зі сфери великої політики. Їхні місця займали люди, особисто віддані гетьманові, пов'язані родинними та дружніми зв'язками вже з новим кланом, безперечним лідером котрого був Іван Мазепа. Обидовський, Войнаровський, Мокієвський, Трощинський, Зеленський, Горленко, Орлик, Герцики, Мировичі — всі вони були представниками нового покоління української правлячої еліти, яких висунули на перший план їхня спорідненість із володарем України, їхні особисті якості та відданість гетьманові. Така кадрова політика допомогла гетьманові Мазепі не просто пережити скрутні часи перших років гетьманування, але й понад двадцять років зберігати в своїх руках усю повноту влади, керуючи українською зовнішньою та внутрішньою політикою значною мірою на свій розсуд.

У цілому ж гетьманові вдалося сформувати працездатну команду, яка загалом добросовісно працювала за відносно звичних для неї умов, але виявилася недостатньо стійкою та витривалою у вирішальні останні місяці 1708 р. Попри всю свою часто досить яскраво виражену опозиційність щодо російської влади, ця команда за надзвичайно несприятливого для себе збігу обставин почала розпадатися. Інертність, пасивність, відступництво багатьох її представників на вищому, середньому та нижчому рівнях пояснюється також дієвістю російських засобів терору, страхом старшин за своє життя та добробут. Як би ця команда виявила себе за сприятливішого для українсько-шведської

коаліції сценарію розвитку подій — точно сказати важко.

Так чи інакше, але і в сфері внутрішньої, зокрема соціальної і кадрової, політики гетьман виявив найбільш притаманні талановитому політичному діячеві риси — мудрість, виваженість у відносинах із підлеглими, вміння зробити своїх ворогів союзниками чи принаймні змусити їх бути нейтральними щодо себе (це Мазепі вдалося зробити, наприклад, з Павлом Полуботком та Данилом Апостолом), щедрість і гуманність. Саме цей набір (попри, а може, і завдяки певній схильності до авторитарності) і дозволив Івану Мазепі тримати булаву найдовше за будь-кого з українських гетьманів і використати відведений йому історією час для багатьох шляхетних справ, зокрема і в сфері культури та мистецтва.

Величезний внесок Івана Мазепи в справу розвитку української культури не залишився непоміченим як сучасниками гетьмана (і навіть його ворогами), так і дослідниками XIX—XXI ст. Констатація того факту, що саме за гетьманування Мазепи Лівобережна Україна досягає особливого піднесення та розквіту усіх галузей культури (освіти, науки, літератури, мистецтва), стала майже загальним місцем багатьох досліджень на цю тему. Ми ж, ласкавий читальнику, спробуємо визначити для себе, чим була мотивована така увага гетьмана до культурної сфери, і коротко охарактеризуємо основні культурні надбання «мазепинської доби» та їх значення для подальшого українського культурного розвитку, адже, як писав О. Оглоблін, «світ мазепинського ренесансу ще довго світив у сутінках московського панування над Україною після Полтавської катастрофи й поразки політичних плянів Мазепи».

І справді, Іван Мазепа — політик, майстер інтриги, полководець, воїн, цінитель прекрасного і його творець, не загубився б і на тлі блискучих правителів італійських князівств доби Високого Відродження — Сфорца, Медічі, Малатеста... Як і вони, Іван Мазепа розумів колосальну роль культури і мистецтва в житті нації, піднятті престижу держави та авторитету володаря і, поєднуючи це розуміння із справжньою зацікавленістю мистецтвом, зокрема поезією, архітектурою та музикою, приділяв меценатській діяльності величезну увагу.

За словами О. Оглобліна, «...в особі гетьмана Мазепи була щаслива сполука творця, активного учасника культурного процесу і його мецената — багатого, могутнього і щедрого. Культура взагалі, а мистецтво зокрема завжди займали важливе місце в душі Мазепи, натури поетичної і разом з тим схильної до філософічної синтези. Мазепа був непересічний поет, і в палкій політичній поезії його «Думи» кожна думка проникнута глибоким чуттям і високим пафосом, а в поетичній прозі його листів до Мотрі Кочубей майже в кожному рядку не тільки відчувається, але й чується пісенна ритміка, увінчана нерідко навіть віршовою римою». Додамо, що так само цікавими є меланхолійні роздуми гетьмана щодо долі України у відомій «Пісні про чайку-небогу».

Безперечно вартими уваги є як давно відомі, так і ще недосліджені поетичні твори гетьмана — філософська дума про старого, що веде розмову зі своїм тілом, та ще один лірико-філософський вірш — обидва нещодавно віднайдені російською дослідницею Тетяною Яковлєвою в російських архівах, де зберігаються папери так званого «архіву Мазепи». Деякі дослідники (наприклад, Ю. Шевчук)

Звіздиця. Вклад гетьмана І. Мазепи до Успенського собору Києво-Печерського монастиря

приписують гетьману ще принаймні два поетичні твори. Перший — дума, присвячена падінню Самойловича, яку за першим рядком називають «Іване, поповичу-гетьмане». В ній засуджується не стільки сам нещасний Самойлович, скільки людська пиха та зажерливість у цілому. Другий твір — «Псалом», або, за першим рядком, «Бідна моя головонька...» — вірш, дуже близький за світоглядом до народних поетичних роздумів про правду і кривду, та взагалі долю людини в цьому жорстокому світі.

Хоча гетьман і був насамперед політиком-практиком і ніколи не одягав «білих рукавичок», будучи дійсно добре знайомий із відомим твором «Государ» великого флорентійця Макіавеллі, переоцінювати ступінь політичного «аморалізму» та «макіавеллізму», як це робили критики гетьмана (аби скомпрометувати його образ в очах широкої публіки) та навіть деякі його прихильники (захопившись розглядом справді майстерних політичних комбінацій Мазепи), все ж не варто. При всій своїй подібності до блискучих італійців доби Ренесансу Іван Мазепа усе ж не був українським Олександром VI чи Чезаре Борджіа і своїх політичних супротивників не труїв. Зрештою, гетьман дуже гостро і болісно переживав крах своїх державницьких планів, переживав скоріше не як ренесансний самовпевнений «вінець творіння», а як людина зі свідомістю посвоєму глибоко релігійної доби бароко, кинувши Орликові на згарищах Батурина сповнену гіркоти фразу про те, що вирватися з «московського неключимого рабства» поки ще «не благословив Бог» ні козацьку Україну, ні її володаря.

Повертаючись до питання про політику Івана Мазепи в царині культури, відзначимо, що гетьман Мазепа був справді великим меценатом. Масштаб меценатства Мазепи вражає навіть сьогодні, а сучасники гетьмана були справді захоплені ним. «Не бысть прежде его, подобен ему, и по нем не будет», — писав чернігівський ієромонах (згодом єпископ чернігівський і митрополит тобольський і сибірський) Антоній Стаховський в 1705 р.

Вже після смерті Мазепи козацька старшина в Бендерах (схоже, з дещо змішаними почуттями) підраховувала, але так і не змогла повністю підрахувати всього, що гетьман «розкинув і видав... щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині» тощо. Мова йде про мільйони злотих і значні земельні пожалування для церков і монастирів в Україні, Росії та на Близькому Сході, що безперечно сприяло розвитку архітектури, живопису (іконопису і світського жанру), прикладного мистецтва, системи освіти.

Багатогранна і плідна творча активність митців та меценатів тогочасної України в культурній сфері створила ідейні передумови для нового і вирішального напряму політики гетьмана Мазепи — побудови об'єднаної (в рамках держави Хмельницького) максимально незалежної Української

козацької держави. Але поразка гетьмана Мазепи та його шведських союзників у 1708—1709 рр. була великим ударом не лише для української політики, але зрештою і для української культури. Протягом кількох десятиліть остання фактично використовувала колосальний спадок мазепинської доби, розвиваючи, однак, лише ті тенденції, які не надто суперечили новій панівній імперській ідеї, якій було тепер підпорядковане життя ослабленої Української козацької держави. За словами Олександра Оглобліна, в післямазепинський період існування козацької України «для творення нових духовних і культурних вартостей вже не стало ні широких матеріяльних можливостей, ні відповідного формату людей, ні волі думки, слова й чину, і взагалі того духовного клімату свободи, без якого нормальний розвиток культури просто неможливий».

Процес внутрішньої консолідації Української козацької держави перервала Північна війна. Гетьманщина як васал Росії була змушена брати у ній участь, хоча українські землі завжди були частиною Чорноморського, а не Балтійського регіону, що робило цю війну не лише цілком непотрібною для них, але й вельми обтяжливою — 40-тисячна козацька армія (що становила мало не третину збройних сил Росії, наявних на початку Північної війни) мала воювати у незвичних для себе умовах проти однієї з найкращих регулярних армій Європи. З точки зору геополітики, Україна знаходилася в самому центрі Центрально-Східної Європи, між чотирма «полюсами сили»: мусульманською Туреччиною (і Кримським ханством) на півдні, католицькою Річчю Посполитою на заході, лютеранською Швецією на півночі та

Новий Завіт. Напис на форзаці книги: «Войнаровський: От пресвитлого князя и царевича Алексия Петрова гетману Ивану Мазепе жалую 11 квитня 1708 року»

Розгортка книги «Новий Завіт». Друкарня Києво-Печерської лаври. 1703 р.

православною Росією на сході. Відносна рівновага і боротьба між цими гравцями (кожен із яких за своїм потенціалом переважав Україну) давала змогу Українській козацькій державі маневрувати, обирати різні варіанти зовнішньополітичного курсу. Рішуча перемога будь-якої зі згаданих держав тягла б за собою послаблення решти і неминуче втягнення України в орбіту впливу країни-переможниці. Тому найдалекоглядніші українські політики другої половини XVII ст. (серед яких був і Іван Мазепа) якнайменше прагнули допустити подібний розвиток подій. Проте час для докорінної зміни політичної лінії ще не прийшов, хоча початок Північної війни не віщував для Росії та союзників нічого доброго.

Навряд чи є сенс переповідати загалом добре відомі широкому читацькому загалу перипетії воєнних дій, відкритої та таємної дипломатії цих років. Використавши ситуацію, гетьман Мазепа став фактичним володарем Правобережжя, об'єднавши під своєю владою дві основні частини Української козацької держави. З 1704 р. і до кінця гетьманування Іван Мазепа зміцнив козацький устрій Правобережної України, полки котрої поступово ставали солідною бойовою силою. На момент виступу гетьмана проти царя їх нараховувалося тут сім (Білоцерківський, Богуславський, Корсунський, Чигиринський, Уманський, Брацлавський і Могилівський). Полковниками були як місцеві старшини (Самусь), так і нові, соратники Івана Мазепи (Гамалія, Кандиба, Мокієвський). «Столицею» правобережних володінь Мазепи стало потужне, укріплене поляками і Палієм місто-фортеця Біла Церква. Тут стояв гарнізоном гетьманський сердюцький полк Бурляя, сюди було перевезено частину клейнодів

та скарбів гетьмана. О. Оглоблін навіть припускав, що це місто мало стати в майбутньому столицею об'єднаної козацької України. Правобережні полки поступово ставали частиною державного економічного механізму — тут з'являлися гетьманські чиновники, які встановлювали і збирали податки, запроваджували оренди тощо.

В рамках нашого нарису ми не маємо можливості розглянути всю зовнішню політику гетьмана Мазепи після 1700 р. Зупинимось лише на одному, надзвичайно важливому для багатьох читачів, моменті — на тому, чи можна кваліфікувати дії гетьмана щодо союзу зі Швецією та Річчю Посполитою як зраду ним свого сюзерена, Петра І.

Що ж могло спонукати вже немолодого, досвідченого політика почати прораховувати можливі варіанти зміни всього зовнішньополітичного курсу? Щоб спробувати відповісти на це питання, яке багато дослідників постаті Мазепи вважають за головне при вивченні політики гетьмана, слід насамперед взяти до уваги ту ситуацію, в якій опинилася Гетьманщина на початку сьомого року Великої Північної війни.

Війна ставала все обтяжливішою для всіх верств тогочасного українського суспільства. Селяни і міщани протестували проти варварської поведінки російських частин, розквартированих у селах та містах Гетьманщини, — до царя та гетьмана йшов постійний потік скарг щодо тяжких образ і збитків, які завдавали солдати Петра І місцевому населенню. Спроби ж царя припинити знущання його військ з українців особливого успіху не мали.

До невдоволень селян і міщан додавалися невдоволення козаків, що перебували у походах, завойовуючи своєю кров'ю майбутній імперії славу та нові території. Абсолютно нічим не можна виправдати факти безглуздої, звірячої жорстокості і варварського ставлення до козаків та навіть старшини з боку російських командирів. Подібні факти траплялися з самого початку Північної війни — побої, вбивства з метою пограбування, крадіжки коней. Смертність козаків від хвороб, непосильної праці, знущань була високою, вона значно перевищувала козацькі втрати на полі бою. Інколи додому поверталися лише 45—50% особового складу козацьких полків. Крім того, щорічні походи вели до занепаду козацьких господарств.

Усі ці факти переконливо свідчать про відсутність дружніх почуттів між українським населенням та різношерстою, нашвидкуруч набраною з найрізноманітніших соціальних елементів армією Петра І (яка робила все, аби виправдати відоме китайське прислів'я — «з гарного заліза не роблять цвяхів, гарна людина не йде в солдати»). Тому лукаві фрази російських та радянських істориків про «захист спільної вітчизни», «віковічну дружбу народів», яку шукали всюди в російській історії — навіть на залитих кров'ю руїнах українського Батурина, татарської Казані та туркменського Геок-Тепе, — слід назавжди здати до архіву, на відміну від справжніх складних перипетій міжнаціональних взаємин різних народів, що населяли Російську імперію. Вочевидь, почуття певної національної окремішності, що його демонстрували українці, страшенно дратувало і солдат, і офіцерів Петра І.

Але якби ж то все обмежувалося лише діями купки недисциплінованих негідників! Тогочасні реалії були невтішними для Української козацької держави і її населення, але майбутнє обіцяло бути ще невтішнішим як для козацької еліти, так

Панегірична гравюра на честь гетьмана І. Мазепи. 1705 р.

і для звичайного козака та селянина. Росія вела війну проти Швеції з величезним напруженням внутрішніх сил. Петро І прагнув до використання всіх наявних ресурсів і мало зважав на старі, усталені традиції так званої станово-представницької монархії, котра захищала права окремих станів. У цьому російський цар не був оригінальний — абсолютизм, що зростав і зміцнювався по всій Європі, вів наступ на права та вольності станів та окремих іншонаціональних автономій у складі абсолютистських монархій. Тепер король ставав уже не першим серед рівних, а повновладним володарем майна, свободи і навіть життя своїх підданих. Абсолютистські тенденції зростали в Іспанії, Франції, Австрії, Швеції, Данії тощо. І всюди на перешкоді поширенню безконтрольної влади монарха ставали віковічні станові

права і привілеї дворянства, духовенства, міщан, селян, які все більше і більше порушувалися монархами, що прагнули абсолютної влади. Західна Європа була дещо однорідніша національно (хоча і тут існували давні, ще середньовічні національні автономії — Каталонія в Іспанії, Бретань у Франції тощо), у Центрально-Східній Європі таких національних автономій було значно більше (Угорщина у складі імперії Габсбурґів, Молдавія та Валахія — під владою Туреччини, Ліфляндія — Швеції, Українська козацька держава та різноманітні козацькі державні утворення — в складі Московії, згодом Російської імперії). Тут брутальний наступ монархів на права і свободи (ключове поняття середньовічного права) мешканців автономій поєднувався зі спробами послабити, а то і знищити їхню національну свідомість, розвиток якої в подальшому неминуче мав призвести до «сепаратизму». Боротьбу за давні права і свободи в згаданих автономіях очолила місцева еліта, нерідко ватажком був правитель автономії. Цікавий порівняльний аналіз подібних збройних виступів виконав Орест Субтельний (стаття «Порівняльний підхід в дослідженні постаті Мазепи» та монографія «Мазепинці»). Відкинувши тезу про небувалість, нечуваність дій українського гетьмана, дослідник переконливо довів, що на початку XVIII ст. в Східній Європі спалахнуло кілька повстань проти абсолютистських порядків, що їх намагалися запровадити іноземні володарі на територіях національних автономій. Їхніми керівниками виступили Станіслав Лещинський у Польщі, Йоганн-Рейнгольд Паткуль в Ліфляндії, господар Кантемір у Молдавії, Ференц Ракоці в Угорщині, Іван Мазепа та Пилип Орлик в Україні. Всі ці лідери стали на захист прав і свобод місцевих еліт і населення проти зазіхань їхніх абсолютистських сюзеренів, усі розраховували (через очевидну нерівність сил) на зовнішню допомогу, і всі зазнали кінець кінцем поразки, загинули або емігрували, і були оголошені зрадниками у своїх країнах, відстояти права котрих так відчайдушно намагалися. Подібний зважений підхід не робить згаданих визначних політиків «переконаними націоналістами» (як це намагалися зробити з ними в XX ст.), бо доба націоналізму, в сучасному розумінні цього слова, на початку XVIII ст. ще не розпочалася. Він також знімає з них тавро зрадників, які нібито зрадили свого сюзерена (це питання ми розглянемо трохи згодом) або свій народ (це вже відверта пропаганда імперій-переможниць).

Але як все-таки бути з моральною та юридично-правовою стороною оцінки вчинку Івана Мазепи, Ракоці або Паткуля? Тут так само не все просто.

Почнемо з юридичних моментів. Справа в тому, що в середньовічному європейському феодальному праві обов'язки сюзерена і васала були чітко визначені. З боку васала це була чесна і вірна служба протягом певного визначеного терміну, допомога сюзеренові «зброєю і порадою». Саме це робив Іван Мазепа щодо Петра I протягом довгого часу. Сюзерен теж мав обов'язки перед своїм васалом — перш за все він мав захищати життя, майно і свободу васала та всіх його володінь (цей пункт, закріплений у Березневих статтях Богдана Хмельницького та статтях його наступників, Росія порушувала неодноразово, домовляючись за спиною свого васала з його ворогами — Польщею, Туреччиною). Також сюзерен не мав права порушувати права і вольності, якими користується васал. У разі таких порушень васал мав

Станіслав Лещинський

право розірвати угоду з сюзереном і піти на службу до іншого, виконавши певні умови (те саме міг вчинити сюзерен у разі порушень з боку васала). Саме на цей наріжний камінь європейського феодалізму покликався в свій час князь Андрій Курбський у знаменитих листах до Івана Грозного, звинувачуючи російського царя-тирана у необґрунтованих репресіях щодо своїх підданих. Але вже в листах-відповідях Грозного з усією очевидністю постала інша концепція «служби великому государю» — служби без жодних умов чи угод, заснованої на безумовному праві царя карати і милувати своїх підданих так, як їм захочеться (самодержавство). За таких умов будь-яка спроба підданих обмежити царську владу вже розглядалася як жахливий злочин, а перехід васала до іншого сюзерена — як нечувана зрада, гідна хіба що Юди.

Як не дивно, але саме початок європеїзації Росії Олексієм Михайловичем і Петром І означали пряму загрозу для всіх автономій у її складі. У новій, побудованій за європейським зразком (принаймні так вважав Петро І і його наступники, вибірково запроваджуючи європейські звички, одяг, бюрократичний апарат і відмовляючись від захисту державою прав і свобод підданих, які замінила примхлива воля монарха) Росії не було місця автономіям з їхнім непокірним, зовсім не холопським населенням і давніми правами та привілеями.

Царські реформи не могли оминути й Українську козацьку державу. Гетьман Мазепа добре знав про те, що Петро мав наміри перетворити Київський та Прилуцький козацькі полки на регулярні драгунські (що стало б нечуваним порушенням українських «прав і вольностей»). Мазепа, користуючись деяким впливом на царя, до певного часу стримував реформаторський запал Петра І щодо козацької України, але це не могло тривати довго.

Загалом же зовнішньополітична кон'юнктура у 1706 р. із просто несприятливої для України (країну втягнуто в непотрібну і виснажливу війну, її сюзерен порушує права і свободи громадян) стає відверто загрозливою. У разі перемоги Карла XII та його союзника Станіслава Лещинського Гетьманщину просто захопили б поляки, підірвавши чи зруйнувавши козацький устрій. За умов перемоги Петра І і Августа II фактично зайняте українськими військами Правобережжя повернулося б під польську владу, а російський наступ на права і свободи Гетьманщини пішов би безперешкодно (що, зрештою, і сталося). За таких умов має рацію російський історик кінця XIX ст. Олександр Брікнер, голос котрого звучить дисонансом на тлі суцільної офіціозної лайки на адресу ук-

раїнського гетьмана. В своїй «Історії Петра Великого» (перевидана кілька років тому в Росії, сьогодні читач може власноруч ознайомитися з цією цікавою працею) німець на російській службі Брікнер (якого важко запідозрити у прихованому українофільстві чи русофобстві) писав, що союз Мазепи з Карлом XII «був не більш неморальним, ніж союз, що його двома роками пізніше уклав молдавський господар Кантемір з Петром Великим проти султана», а спроба визволити Україну з-під панування Петра I «була героїчним актом».

У такій важкій ситуації гетьман Мазепа — політичний лідер, відповідальний передусім за свій народ і його долю, — мусив зробити все, аби принаймні забезпечити існування Української козацької держави у разі перемоги («цілком імовірної, як тоді здавалося» — Брікнер) Карла XII та Станіслава Лещинського. Фактично мова йшла про те, чи доживати вже літньому гетьманові свого віку «вірним підданим» царя і стежити за агонією козацької держави (радикальні реформи мали розпочатись після смерті Мазепи), чи спробувати повернути колесо невблаганної долі в інший бік.

Намагання гетьмана почати прямі переговори з Карлом XII восени 1707 р. (про них згадував Георг Нордберґ, придворний хроніст шведського короля), не мали успіху — король не дав чіткої відповіді на пропозиції Мазепи перейти на його бік і запропонував «почекати». Чому так сталося — невідомо, можливо, Карл усе ще розраховував лише на власні сили і не відчував потреби в союзниках. Але до гетьмана продовжують їздити агенти Станіслава Лещинського, а також якийсь таємничий болгарський чи сербський архієпископ. Саме цей невідомий архієрей, схоже, і підписав від імені українського гетьмана Мазепи попередні українсько-польську та українсько-шведську угоди. Сталося це між 11 лютого і 17 червня 1708 р. на території сучасної Білорусі, де перебувала шведська армія, що наступала на Москву. Як місце укладення угод найчастіше фігурують містечка Сморгони або Радошковичі.

Українсько-шведська угода стосувалася здебільшого військових питань. Українська сторона передавала шведам для зимових квартир частину Сіверщини з містами Стародуб, Новгород-Сіверський та Мглин. Гетьман Мазепа обіцяв зробити все можливе для прилучення до українсько-шведського союзу слобідських і донських козаків та калмицького хана Аюки. Союзники мали спільно діяти проти військ Петра I: Карл XII продовжу-

Карл XII

вав похід на Москву, гетьман Мазепа та Станіслав Лещинський з восьмитисячним допоміжним шведським корпусом генерала Крассау мали вибити російські війська з України. Шведський генерал Лібекер мав узяти нещодавно збудований царем Санкт-Петербург.

За українсько-польською угодою гетьман Мазепа мав постачати шведській та польській арміям провіант, допомагати союзникам військовою силою, а головне — Україна входила як окреме князівство до складу Речі Посполитої. Гетьман також отримував Полоцьке і Вітебське воєводства «на правах курляндського герцога» (тобто васала польського короля). Останній пункт угоди для багатьох радянських істориків слугував доказом «зради Мазепи українському народові» — мовляв, гетьман продав Україну полякам, бажаючи отримати натомість два згаданих воєводства. Насправді йшлося про першу з часів Богдана Хмельницького спробу розповсюдити владу українських козацьких гетьманів на білоруські землі (ясно, що українське Лівобережжя залишалося б під владою Мазепи).

Найбільшою проблемою для дослідника згаданих угод є той факт, що їх оригінали до сьогодні не збереглися ні в російських або українських, ні в шведських чи польських архівах. Скоріш за все, шведські оригінали (писані латиною) знищив радник канцелярії Карла XII Олаф Хермелін одразу ж після програної шведами Полтавської битви. Сам Хермелін невдовзі загинув за нез'ясованих обставин у російському полоні (є версія, що його смерть якось пов'язана з долею цих та інших важливих документів архіву Карла XII).

Єдиним цілком достовірним висновком тут, мабуть, є те, що Іван Мазепа через своїх емісарів багато обіцяв Станіславу Лещинському і шведському королю, водночас розраховуючи на успішний похід Карла на Москву і розуміючи, що в майбутньому долю України визначать не писані угоди, а фактичний розклад сил у вирішальний момент. Ні в якому разі не виключаючи можливості підписання у 1708 р. прелімінарної угоди між гетьманом Мазепою, з одного боку, і Польщею та Швецією — з другого, маємо констатувати той факт, що дотепер абсолютно достовірного тексту цієї угоди не знайдено, і дослідження мають тривати. Герой цього розділу справді був чудовим конспіратором!

Навесні 1708 р. 33-тисячна армія Карла XII виступила з Литви і 16—17 червня переправилася через річку Березину. Основний план шведського короля полягав у тому, щоб, маючи Польщу за головну оперативну базу, іти через Головчин—Смоленськ—Вязьму на Москву, скинути з трону Петра I (використавши, за словами польського резидента при Карлі XII Станіслава Понятовського, народне незадоволення царем), замінити його царевичем Олексієм і підписати з ослабленою Росією мирну угоду, яка забезпечила б усі права та інтереси союзників Швеції та

Шабля з гравірованим написом вздовж клинка «Іоанн Мазепа 1665»

Каламар запоясний. Належав Василю Кочубею — генеральному судді Війська Запорозького

самої скандинавської держави (перш за все у шведській житниці — Прибалтиці). Гетьмана Мазепу цілком влаштовував такий план — шведи відсікали Україну від основних сил царської армії, корпус Крассау та війська Лещинського йшли на Україну, де Мазепа організовував повстання проти Петра I (після цілковитого звільнення України гетьман, за словами Орлика, мав намір «писать до Царского величества лист и в нем выписать все наши обиды прежние и теперешние, прав и вольностей отнятие, крайнее разорение и пагубу»). Можливою була і допомога татар — за словами Кочубея, гетьман вже давно вів якісь переговори з ханом, зберігся також один із ханських листів до Івана Мазепи, датований кінцем 1705 р.

Отже, подібний план давав гетьманові час і можливість для того, щоб підготувати український народ і військо до союзу зі Швецією, врешті-решт просто проінформувати людей — за умов перебування в Україні великих російських сил зробити це було неможливо. Зрадити могло і найближче оточення, як показала сумнозвісна «справа Кочубея».

Тепер ми маємо дещо відволіктися від військово-політичних перипетій Північної війни і спробувати виявити хоча б декілька зерняток правди в цій заплутаній історії, яка містить елементи політичного детективу, пригодницького, психологічного та любовного романів.

Зауважимо, що Кочубей мав достатньо мотивів для написання свого знаменитого доносу, головним із яких, звісно, був не «український» чи «російський» патріотизм чи особиста образа, а вміло розпалювана жадоба влади. Але як же бути з романтичною історією з пушкінської «Полтави» (або трилогії Богдана Лепкого «Мазепа») про старого ловеласа-гетьмана, закохану красуню-доньку Кочубея та її обуреного батька? Що все-таки сталося у 1704 р. між цими людьми?

Судячи з даних джерел, все було дуже просто і складно водночас. Василь Кочубей вів умілу та цілеспрямовану «шлюбну політику» — його донька Марія була одружена з сином ніженського полковника Степана Забіли, Катерина — з сином другого генерального судді Василя Чуйкевича, Прасковія — з сином генерального хорунжого Івана Сулими. Наймолодшій доньці Кочубея, Мотроні (на Марію її перейменував О. С. Пушкін, насправді Марією звали старшу сестру героїні «Полтави»), у 1704 р. мало виповнитися 16—17 років. Народилася вона близько 1688 р. (тобто Мазепа вже був гетьманом, коли хрестив наймолодшу доньку Кочубея; згодом це стало значною перешкодою для ймовірного одруження гетьмана і Мотрі — православна церква негативно ставилася до самої ідеї укладання шлюбу між хресними батьками і хрещеними). На жаль, ми не знаємо точного часу і обста-

Потир В. Кочубея

вин зустрічі юної красуні Мотрі та вже немолодого, але все ще повного енергії гетьмана. Головне — це те, що ці двоє таких різних людей, схоже, цілком щиро покохали одне одного. Історики, відверто неприхильно або вороже налаштовані щодо героя нашої книги, твердили про те, що гетьман просто намагався спокусити чергову «жертву» — доньку Кочубея, яка була засліплена блиском булави і взагалі була «чрезвычайно ограниченным женским существом» (М. Костомаров).

Подібні домисли мають небагато спільного навіть із тією обмеженою інформацією з джерел, що ми маємо. Судячи з листування гетьмана і Мотрі, а також свідчень Кочубея на допиті, юна донька генерального судді виявила неабияку силу почуттів — у відповідь на постійні нападки та знущання з боку батьків (особливо матері, яку гетьман в одному з листів називає «катівкою») вона втекла до палацу свого коханого і довго відмовлялася повернутися додому. Підкреслимо, що поведінка гетьмана мало схожа на поведінку «старого Дон-Жуана» — вона вельми шляхетна і виважена, здатна на сильні почуття.

Ті, хто хоча б раз у житті відчував щось подібне, мають зрозуміти, як важко давалися ці рядки гетьманові, для якого це несподіване кохання стало останнім в житті світлим і чистим почуттям... Після того як Мотря повернулася додому (де її життя зовсім не було солодким — у листах відбилися згадки про важкі сімейні сцени — свідченням чого є хоча б ці рядки з листа гетьмана: «Моє серденько! Не маючи відомості про поводження Вашої милості: чи вже перестали Вашу милість мучити і катувати, тепер отже, від'їжджаючи на тиждень на певні місця, посилаю Вашій милості від'їздне через Карпа, яке прошу удячно прийняти, а мене в невідмінній любові своїй ховати»), закохані листувалися протягом певного проміжку часу через невідомих нам на ім'я слуг Мотрі, а також Карпа і Мелашку — слуг гетьмана Мазепи. Через тих же посланців Мотря дістала від гетьмана каблучку та книжечку і передала коханому пасмо свого волосся, намисто з шиї та свою нічну сорочку — в середньовічній Європі такі знаки уваги з боку дами щодо закоханого кавалера були досить поширеними. Згодом листування було перехоплене Кочубеєм, який зберіг 12 листів Мазепи (на жаль, жодного листа Мотрі не збереглося). Згодом Василь Леонтійович не надто шляхетно використав інтимне листування доньки у своєму доносі. Після арешту Кочубея листи повернув гетьманові канцлер Петра І Головкін, завіривши Мазепу в тому, що царські чиновники не знімали з них копій. Насправді ж копії було знято — саме їх на

початку XIX ст. відшукав у московських архівах російський історик Дмитро Бантиш-Каменський.

Нам мало що відомо про подальшу долю Мотрі Кочубеївни. Є непевні дані про плани її одруження в 1707 р. із сином генерального судді Василя Чуйкевича Семеном і гостро негативну (що й не дивно) реакцію на це гетьмана. Є також згадки і про смерть Мотрі у відносно молодому віці.

Вся ця історія свідчить про те, що Іван Мазепа був особою багатогранною, неординарною, справжнім сином своєї блискучої доби — часу, коли навіть наймудріші та найобережніші чоловіки могли ризикнути всім заради справжнього почуття...

Показово, що, хоча вищезгадана історія і сприяла погіршенню відносин між гетьманом та генеральним суддею, спілкування між ними, зокрема стосовно досить делікатних справ, тривало. Але десь у глибині, в інтимному оточенні Кочубея, зростала ворожнеча і ненависть до гетьмана, нагромаджувалися різноманітні матеріали, чутки, плітки, переказувалися необачні слова гетьмана, який інколи міг сказати дещо зайве в присутності Кочубея або його людей, хоча і не підпускав до своїх найпотаємніших планів нікого зі старшини (навіть вірному Орликові Мазепа розповів про свої переговори з Карлом XII під величезним секретом, змусивши поцілувати хрест), тим більше свого ненадійного «приятеля». А той наприкінці серпня 1707 р. разом із своїм свояком, полтавським полковником Іваном Іскрою (онуком гетьмана Якова Остряниці, дуже впливовим і амбітним політиком), вирішив, що настав час діяти. Результат добре відомий — провал доносу і страта обох головних змовників...

«Справа Кочубея» змусила гетьмана відкрити деякі свої карти вищій старшині

Жупан В. Кочубея

(і то лише найвужчому колу осіб, котрим можна було довіряти — генеральному обозному Ломиковському, полковникам Горленкові, Апостолу і Зеленському). Старшина гаряче підтримала ідею контактів зі шведськими та польськими колами.

На початку 1708 року складний механізм таємних дипломатичних зносин Української козацької держави, Швеції та тієї частини польської політичної еліти, що підтримувала короля Станіслава

Сорочка натільна, в якій було страчено В. Кочубея

Лещинського, було нарешті відлагоджено і запущено в дію.

Цілком може бути, що «справа Кочубея» мала ще один наслідок для володаря України — вона розхитала його нерви, дещо підірвавши впевненість у собі, своїй політичній майстерності. Здоров'я гетьмана вже кілька років підточували різні хвороби, серед яких ми точно знаємо про подагру та артрит. Коли у вирішальний момент гетьман писав листи до царя та Меншикова про свій важкий стан здоров'я, це не була лише хитрість досвідченого політика — тільки потужним зусиллям волі Мазепа подолав на якийсь час свої недуги і «зірвався як вихор» назустріч шведському війську.

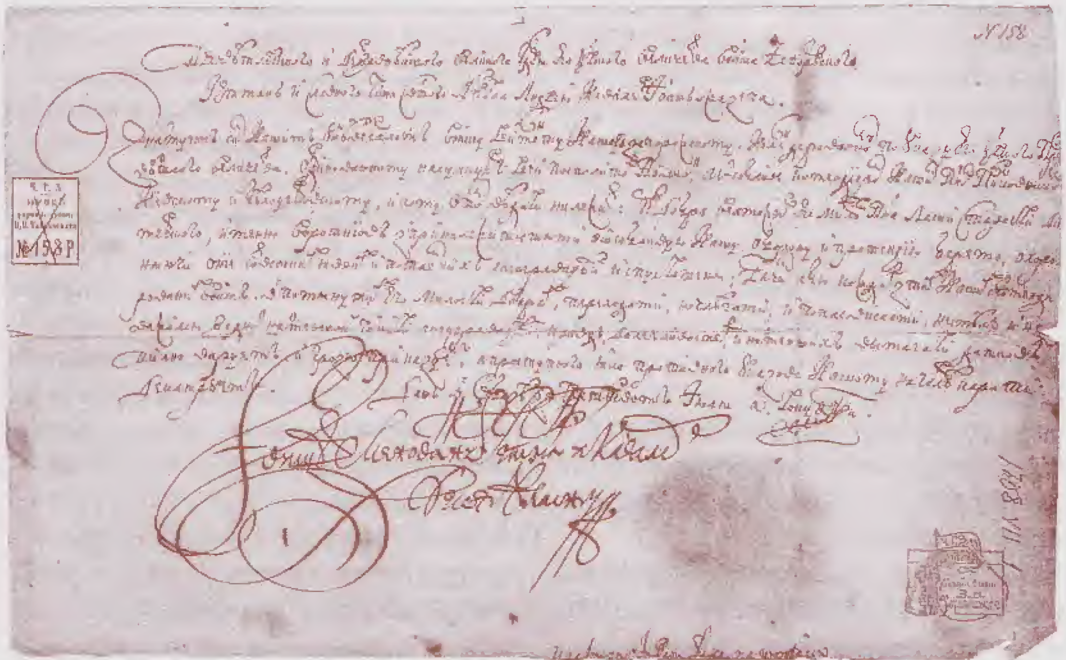
Тим часом становище шведів у Білорусії ставало все важчим — зруйновані дороги, спалені села без запасів провіанту та фуражу, партизанські напади. У непереможній шведській армії поширювалися епідемії, військо страждало від нестачі продовольства. Карл XII чекав приходу з Ліфляндії допоміжного корпусу генерала Адама Левенхаупта, з яким ішов величезний (7 тисяч возів) обоз, навантажений порохом, боєприпасами та провіантом, але той запізнювався. 30 серпня росіянам вдалося розбити шведський загін під селом Добрим. Не маючи змоги пробиватися далі Смоленською дорогою, Карл вирішив наступати на Москву через Брянськ або навіть ще південнішим маршрутом, через Сіверщину. 21 вересня 1708 р. шведи перетнули кордон Української козацької держави — були змушені це зробити, хоча це ламало увесь узгоджений попередньо з Мазепою план дій.

У світлі подальших подій шведські історики XIX ст. робили однозначний висновок: Карл повернув на Україну тому, що його запросив туди потенційний союзник — Іван Мазепа, отже, провина за кінцеву поразку лежить не на великому шведському полководцеві, а на «хитрому і підступному козакові, який не надав обіцяної допомоги». Насправді ж ми знаємо, як бурхливо відреагував Мазепа на поворот шведів на південь (див. лист Орлика, цитований вище). Він аж ніяк не запрошував шведів на свою територію — вони були змушені звернути з прямого Смоленського шляху, сподіваючись пробитися на Москву південнішим маршрутом. До речі, шведські історики т. зв. «молодої школи» (межа XIX—XX ст.) і сучасні скандинавські автори здебільшого твердять, що поворот шведів на південь і їхня кінцева поразка — наслідок багатьох об'єктивних причин і деяких прорахунків Карла XII та його генералів. Останні не слід перебільшувати — у російського та

радянського читача нерідко складалося уявлення про шведського короля як про гарного тактика, відчайдушного бійця і дуже поганого стратега. Чому от тільки Наполеон закликав військових читати і перечитувати описи кампаній Цезаря, Ганнібала, Фрідріха Великого, Тюренна та Карла XII? Судити полководця лише за кінцевими результатами його діяльності — небезпечно і несправедливо, адже не все в ході війни залежить від його волі та здібностей.

Так чи інакше, шведи швидко рухалися територією Сіверщини на південь, а паралельно з ними, але дещо східніше поспішало на Україну російське військо, яке мало наказ від Петра I не вступати у генеральну битву з Карлом, виснажуючи ворога тактикою «спаленої землі» та раптовими нападами (т. зв. малою війною). В результаті найбільше страждала та територія, де йшли бойові дії.

Через недооцінку ворога та неузгодженість у діях шведське командування не дочекалося підходу корпусу Левенхаупта з його величезним обозом. Росіяни виявилися спритнішими. 28 вересня 1708 р. поблизу села Лісне (неподалік міста Пропойська) російський «летючий корпус» (корволант) на чолі з Петром I та Меншиковим наздогнав шведів Левенхаупта і розгромив їх. Битва була дуже запеклою, шведи втратили увесь обоз і половину людей, але Левенхаупт все ж зумів привести на початку жовтня до табору Карла близько 6 тисяч вцілілих вояків. Утрата обозу із запасами сильно позначилася на боєздатності шведської армії. Тепер вона мала здобувати провіант і фураж за допомогою реквізицій, що було не найкращим засобом завоювання прихильності українського населення. Ще однією невдачею для шведів та гетьмана Мазепи стало те, що шведський генерал-

Універсал гетьмана І. Мазепи, даний старості Димерському, про заборону війську чинити кривди в його маєтку Воротнів, гетьман бере його «в особливую нашу оборону і протекцію». 1 липня 1708 р.

майор Лагеркруна зі своїм шеститисячним корпусом не встиг вчасно зайняти найпівнічніше полкове місто Гетьманщини Стародуб, і стародубський полковник Іван Скоропадський, попри свою попередню таємну домовленість із гетьманом, був змушений впустити в місто царського генерала Інфлянта з військом (28 жовтня 1708 р.). Так Карл XII втратив важливу і зручну базу.

Становище гетьмана Мазепи в цей час було дуже непростим: реєстрове козацьке військо (окрім трьох городових та кількох найманих компанійських та сердюцьких полків) було розкидане по Україні і Польщі, Полтавський полк і компанійці Кожуховського поверталися з Дону, де брали участь у придушенні повстання Кіндрата Булавіна (за злою іронією долі гетьман був змушений допомагати цареві громити непокірних донських козаків, які могли б стати в нагоді українсько-шведсько-польському альянсу). Мазепа намагався повернути ці два полки до Батурина якнайшвидше, відчуваючи, що події починають розгортатися дуже швидко. В резерві залишалися недоукомплектовані правобережні полки, гетьман скаржився на їх «малолюдство». Цар Петро вимагав від гетьмана, аби він із усіма наявними козацькими полками приєднувався до генерала Інфлянта і закликав населення до партизанської війни проти шведів. Гетьман справді видав кілька подібних універсалів, чим спантеличив і населення, і своїх найближчих соратників — надто ретельна конспірація явно почала працювати проти планів Мазепи.

Як українці відреагували на прихід на їхні землі війська з Півночі? Чи сприймали вони шведів як визволителів з-під ярма «московського дракона» (як писав згодом Пилип Орлик)? Чи запалали їхні серця «священним гнівом проти ворогів Отечества»? Правда, судячи зі свідчень очевидців, десь посередині. Ура-патріотична патетика імперських та радянських часів (коли мало не кожній війні, яку вела Російська імперія на своїй території, урочисто приклеювався ярлик священної і вітчизняної) тут такий само поганий дорадник, як і гіперпатріотичні уявлення деяких вітчизняних істориків про люту ненависть українців до «московитських орд», яким протиставляються великодушні й доблесні «лицарі Півночі». Населення Сіверщини, отримавши універсали царя та свого гетьмана, в яких йшлося про необхідність ховати всі припаси, худобу, різне хатнє начиння і йти в ліси, насправді по-різному ставилося до незваних гостей. За даними шведських джерел (передусім маємо на увазі спогади зовсім різних за соціальним статусом очевидців — від канцлера графа Піпера і полковника Нільса Юлленшерни до звичайних лейтенантів Петре та Вейге), у деяких селах накази царя і гетьмана виконувалися буквально, і на скандинавів чекали лише спалені пусті оселі. В інших (наприклад, у с. Отюші та кількох інших) до шведів виходили делегації місцевих мешканців, що виявляли готовність поділитися з вояками-каролінцями (традиційна назва всіх солдатів та офіцерів Карла XII в європейській науковій літературі) частиною їстівних припасів і виносили королеві хліб, сіль та яблука. Питання про те, чи ці українські селяни та міщани діяли за узгодженістю з гетьманом, чи лише намагаючись уникнути розграбування і спустошення своїх населених пунктів, залишається відкритим. Зі свого боку, шведський король на початку своєї «української кампанії» явно наказав своїм воякам ставитися до місцевих мешканців як до нейтральних

або навіть союзних щодо шведів (шведська армія була добре дисциплінованою і вміла поводитися добре з місцевим населенням, як це було, наприклад, під час окупації шведами Саксонії в 1707 р.). Зрозуміло, янголами шведські браві вояки точно не були, і різні ексцеси на шляху просування шведської армії траплялися.

Гетьман Мазепа встиг зробити досить багато за той недовгий час, який залишався йому для підготовки до виступу. Він зосередив чималі запаси артилерійських припасів у Батурині, транспортні засоби, провіант та одяг — у полкових центрах Лівобережжя. Проте населення України залишалося в цілому непоінформованим про плани свого гетьмана — це був зворотний бік знаменитого Мазепиного мистецтва конспірації. Крім того, не завершеними залишалися переговори гетьмана з усіма можливими союзниками. На донських козаків навряд чи можна було розраховувати після поразки Булавіна, найактивніші з повстанців на чолі з отаманом Ігнатом Некрасовим пішли до турецьких володінь. Позиція Запорожжя була як завжди неясною — навіть попри те, що кошовим був знаний ворог Москви Кость Гордієнко. Справа в тому, що запорожці здавна сприймали гетьмана Мазепу як вірного слугу Москви, прихильника елітарного устрою Української козацької держави і ворога демократичного Запорожжя. Проте слід віддати належне старому кошовому Костю Гордієнку — в момент найвищої небезпеки він все-таки простягнув руку допомоги своєму гетьманові, до якого раніше не мав особливих симпатій. Але все це стало зрозумілим лише навесні 1709 р.

Незрозуміло було також, як поводитимуться Туреччина і Кримське ханство. Стамбул і Бахчисарай, загалом зацікавлені в перемозі Карла XII і в ослабленні Росії, вичікували слушної нагоди, коли можна було б втрутитися в боротьбу з найменшим ризиком і найбільшими шансами на загальну перемогу. Поки ж особливої дипломатичної та військової активності турки та татари не виявляли, що сковувало також ініціативу гетьмана Мазепи щодо них.

А що являв собою сам гетьман напередодні прийняття найважливішого політичного рішення в своєму житті? У 1707 р. Іван Мазепа втратив матір — можливо, єдину людину, якій він міг цілковито довіряти. Важкий слід у душі гетьмана залишила і справа Кочубея та розлука з об'єктом його останнього палкого кохання... Колись міцне здоров'я Мазепи підточували вік (майже 70 років вельми поважний вік для людини XVII ст.), фізична і нервова втома та хвороби. Як правило, скарги гетьмана на подагру, артрит, що не давали йому змогу довго їздити верхи, недоброзичливці Івана Мазепи вважали хитрощами старого досвідченого політика, який насправді був у чудовій формі. Навряд чи це є правдою — поганий стан здоров'я Мазепи взимку 1708—1709 рр. та його скора смерть не можуть не навести на думку про те, що вже кілька років блискучий гетьман був серйозно хворий.

В такому стані гетьман-конспіратор гостро відчував небезпеку бути викритим. Нерідко історики, посилаючись на листи Петра I, вважають, що для царя зміна Мазепою зовнішньополітичного курсу стала цілковитою несподіванкою. Проте ми вже згадували про попередження, які надсилав цареві Дашков, чутки про контакти українського гетьмана з Лещинським ходили і в Польщі, і серед іноземних дипломатів у Москві. Царський стольник Федір Протасьєв, приставлений до гетьмана в червні 1708 р., мав, очевидно,

не лише виконувати функції зв'язкового між Петром і Мазепою, але й стежити за гетьманом. Він мав «всегда быть при нем, господине Гетмане, и когда б он, Гетман, в поход с войском пойдет, ехать с ним, не отставая». 1 жовтня 1708 р. до рук росіян потрапив шляхтич Якуб Улашин, що віз до гетьмана Мазепи лист від Станіслава Лещинського. Той радив українському володареві приєднуватися до Карла, як тільки останній вступить в Україну. Лист потрапив до російського канцлера Головкіна, і той писав Мазепі про чергову спробу очорнити його в очах російського уряду. Улашина було піддано тортурам, і гетьман Мазепа не знав напевне, як багато посланець Лещинського міг розповісти російським катам.

Тим часом момент прийняття головних рішень стрімко наближався. Спочатку гетьман Мазепа, бачачи, що розорення України внаслідок бойових дій вже не уникнути, вирішив обмежити їхній театр Сіверщиною. До шведського короля було послано родича гетьмана — Івана Бистрицького з полоненим ліфляндцем-перекладачем з листами до короля та його першого міністра графа Піпера, в яких Мазепа пропонував Карлу прийняти Україну під свій захист і зайняти своїми військами Сіверщину (Бистрицький побачився з Карлом у таборі поблизу с. Понурівка 18 жовтня і швидко повернувся до Мазепи з позитивною відповіддю від шведського короля). Метою цього було відсікти Україну від основних сил російської армії, вигравши час і сили (з цим погоджувалися навіть російські військові історики, які, проте, приписували цей план Карлові, а не Мазепі; шведські ж джерела, зокрема, спогади генерал-квартирмейстера шведської армії Юленкрука, підтверджують думку про авторство Мазепи). Як уже говорилося вище, цей план провалився через надто повільні дії шведського генерала Лагеркруни та невизначеність позиції полковника Скоропадського. Російські гарнізони зайняли Стародуб, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Мглин тощо. Фактично це означало втрату для шведів можливості наступу на Москву Брянським шляхом. Карл рушив далі на південь, а гетьман Мазепа зрозумів, що далі зволікати не можна. Цар вже декілька разів надсилав до Батурина листи із вимогами до Мазепи йти в похід з усіма наявними козацькими силами, водночас ведучи партизанську війну проти шведів. Гетьман відповідав на заклики Петра І своїми маніфестами до українців, у яких йшлося про необхідність воювати проти шведів, але сам не йшов з північного Лівобережжя — саме тут, у районі між Салтиковою Дівицею та Батурином, були зосереджені основні запаси провіанту та боєприпасів. 16 жовтня Мазепа дав останню аудієнцію царським посланцям Феодосію Дурову та Михайлу Второву, наголосивши на своєму кепському стані здоров'я.

Але окрім шведів на Україну йшли й декілька російських армій — з північного сходу наступали головні сили під командуванням Бориса Шереметєва, до яких поспішав приєднатися сам цар, із заходу підходили полки Неплюєва, з північного заходу дорогу шведам на Батурин загрожували перерізати драгунські полки Меншикова. Меншиков мав царський наказ об'єднати свої сили з гетьманом, якого слід було запросити на нараду до російського табору. Мазепа відчув небезпеку — адже пригадаймо, саме так колись було заарештовано в російсько-українському таборі Самойловича. Гетьман вдруге посилає до Карла вірного Бистрицького, але 23 жовтня до гетьманського табору

Невідомий художник.
Портрет переяславського полковника Семена Івановича Сулими. 1750-ті рр.

Невідомий художник.
Портрет миргородського полковника Степана Васильовича Родзянка.
Перша половина XVIII ст.

Батурин. Будинок генерального судді В. Кочубея

під Борзною несподівано примчав Андрій Войнаровський, що попередив дядька про наближення кінноти Меншикова. Наступні дії старого хворого гетьмана вражають блискавичністю — в той же день він уже в Батурині, віддає останні розпорядження щодо оборони міста проти російських військ. Вранці 24 жовтня Мазепа залишив свою столицю, взявши з собою до табору Карла XII всю генеральну старшину, трьох полковників, частину скарбниці та невідому точно кількість козаків зі складу трьох реєстрових та п'яти найманих полків (шведські джерела називають цифри від 3 до 5 тисяч українських козаків, що прибули до табору Карла XII). Решта війська мала захищати Батурин до повернення Івана Степановича разом із шведами. 28 жовтня гетьман Мазепа перейшов Десну і, схоже, виголосив перед військом промову, в якій пояснив причини такого несподіваного для більшості старшини та рядових козаків кроку.

Але хоч би як там було, і російська опозиція, і гетьман покладали надії на блискучу перемогу Карла XII, до табору котрого, розташованого поблизу села Горки, Мазепа прибув надвечір 28 жовтня 1708 р. Того ж дня відбулася перша особиста зустріч українського гетьмана і шведського короля, під час якої Іван Мазепа виголосив промову латиною в присутності Карла, першого міністра графа Піпера, осіб з королівського почту та генералів, а також двох шведських істориків-хроністів (Георга Нордберґа та Ґустава Адлерфельда). Під час цієї зустрічі не було укладено жодних угод, що свідчить про наявність серйозних попередніх українсько-шведських домовленостей (наступний документ сторони підписали аж у травні 1709 р., після переходу на бік гетьмана і короля запорожців). Можливо, Карл XII і був дещо розчарований щодо кількості військ, які привів із собою Мазепа, але він одразу зрозумів, що придбав цінного дорадника в політичних справах. Відгуки шведських джерел про особу українського гетьмана та його військо цілком позитивні — обидві сторони сподівалися на майбутню плідну співпрацю. Трохи згодом український гетьман навіть подарував своєму союзникові коштовну шубу з лисячого хутра (щоправда, Карл відмовився її носити після того, як шведські солдати почали кепкувати зі свого короля, який, мовляв, помітно погладшав).

Дізнавшись від Меншикова, що гетьман «совершенно изменил», Петро І, що був на той час поблизу Новгорода-Сіверського, видав перший з цілої серії маніфестів до українського народу (27 жовтня 1708 р.), в якому сповіщав «малоросів» про те, що їхній гетьман «безвестно пропал, и сумневаемся мы того для, не по факциям ли каким неприятельским». Старшина мала з'явитися до царя на раду, а якщо виявиться, що Мазепа перейшов на бік ворога — то і для обрання нового гетьмана. Наступного дня ситуація прояснилася, і цар видав інший маніфест, що являє собою чудовий зразок сплаву демагогії, брехні та напівправди, призначеної для довірливих земляків гетьмана Мазепи. Петро І сповіщав українців про те, що Мазепа «изменил и переехал к неприятелю нашему королю швецкому, по договору с ним и Лещинским, дабы со общаго согласия с ними Малороссийскую землю поработить попрежнему под владение полское и церкви Божие и святые монастыри отдать во унию». Далі йде чудовий зразок соціальної демагогії царя, що запровадив у свій час цілу низку обтяжливих податків для своїх підданих: «бывший гетман хитростию своею без

нашего указу аренды и многие иные поборы наложил на Малороссийский народ, будто на плату войску, а в самом деле ради обогащения своего. И сии тягости повелеваем мы ныне с Малороссийскаго народу отставить». Як «государь й оборонитель Малоросійського краю», цар наказував «для лучшаго упрежденія всякого зла й возмущенія в Малоросійском народе от него, бывшаго гетмана», щоб «вся старшина генералная й полковая съезжалась немедленно в город Глухов для обранія по правам й волностям своим волными голосами новаго гетмана». 27—31 жовтня були надіслані персональні запрошення до полковників, яким обіцяно було царську «высокую милость» і різні нагороди, а також до вищого українського духовенства — митрополита київського Йоасафа Кроковського, чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича й переяславського єпископа Захарії Корниловича, до яких було послано князя Б. І. Куракіна. Окреме запрошення було вислане до кошового отамана Запорожжя Костя Гордієнка. Відповідні повідомлення були надіслані й до поодиноких міст Гетьманщини (до нашого часу дійшов лист Петра I до міста Почепа). Всі ці маніфести й накази царя були початком широкої пропагандистської кампанії (український історик Борис Крупницький влучно назвав її «війною маніфестів»), що розгорнулася наприкінці 1708 р. між Петром I і новим гетьманом І. Скоропадським — з одного боку, й Карлом XII і гетьманом І. Мазепою — з другого боку, й мала на меті вплинути на розум і серце українців.

Чудово розумів цар і військове значення українських міст, зокрема гетьманської столиці з її запасами пороху та боєприпасів, складами провіанту, генеральною скарбницею та архівами українського уряду. Батурин мав і військове, і політичне значення — його взяття мало стати прикладом царського покарання для всіх, хто насмілиться повстати проти Росії. Тому абсолютно незрозуміло, чому деякі сучасні російські та українські історики вважають перебільшенням, а то й вигадкою майже одноголосні твердження російських, українських та шведських джерел про варварське знищення гетьманської столиці Івана Мазепи разом із його гарнізоном та мешканцями.

Від'їжджаючи з Батурина до шведського короля, Мазепа доручив оборону своєї резиденції сердюцькому полковникові Дмитрові Чечелю, осаулові Генеральної артилерії Фрідріхові Кеніґсеку і батуринському сотникові Дмитру Нестеренкові. У Батурині стояли чотири сердюцькі полки (Чечеля, Покотила і невідомих нам на прізвище Дениса і Максима), а також частини козацьких полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького — всього, за різними підрахунками, від 3 до 7 тис. чоловік (середня цифра — 5 тисяч, ми приймаємо її). Гарнізону було наказано боронити фортецю і триматися до повернення гетьмана зі шведським військом.

Жоден з цих трьох не зрадив довіри, яку висловив їм Іван Мазепа. Меншиков писав цареві, що «ни малой склонности к добру в них [батуринців. — *Д. Ж.*] не является, и так говорят, что хотят до последнего человека держатца» (31.X.1708 р.).

1 листопада вранці розпочалися воєнні дії. Росіяни пішли на штурм, який був відбитий. Далекобійні гармати гетьманської столиці сіяли смерть в лавах російських військ, підпаливши тимчасову ставку Меншикова. На нову пропозицію здатися батуринці відповіли Меншикову: «Мы де все здесь помрем, а президиума [російського

Олександр Меншиков

гарнізону] в город не пустим» (лист Меншикова до царя від 1 листопада 1708 р.). В ніч на 2 листопада спішені російські драгуни пішли в наступ і після двогодинного бою, завдяки допомозі деяких зрадників (зокрема старого прилуцького полкового обозного і наказного полковника Івана Носа, що закликав своїх людей не чинити росіянам опору, за що згодом став прилуцьким полковником з волі Петра І), оволоділи Батурином. 2 листопада «о 2 часу пополуночи» Меншиков сповіщав царя, «что мы сего числа здешнюю фартецию з двух сторон штурмовали и... по двучасном огню, оную взяли». Народна традиція зберегла в пам'яті переказ про підземний хід («тайник»), через який ворог вдерся до міста завдяки зраді Носа та кількох його прибічників — це цілком можливе пояснення взяття добре укріпленої фортеці з потужною артилерією та підготованим до бою гарнізоном.

Почалася різанина і погром. Батурин потрапив до сумного списку варварським чином знищених у європейських війнах міст разом із німецьким Магдебурґом, повністю знищеним католицьким військом фельдмаршала Тіллі в ході Тридцятирічної війни. До речі, своє смертельне поранення від випадкового ядра Йоганн Тіллі вважав Божою карою за Магдебурґ. Цікаво, чи згадував російський «полудержавный властелин» Меншиков, животіючи в засланні в селі Березовому, руїни залитого кров'ю Батурина?

Коли 8 листопада Мазепа й шведи побачили руїни і згарища Батурина, ще «крови людской в месте и на предместью было полно калюжами» (Чернігівський літопис). Орлик писав у своєму листі до Яворського: «Ревно плакал по Батурине Мазепа. Теперь все пойдет иначе: Украина, устрашенная судьбою Батурина, будет бояться держаться с нами заодно».

Залишки мирного населення Батурина врятувалися втечею, а дехто потрапив до російського полону на довгі роки. Сучасні історики говорять про загибель від 5 до 15 тисяч мешканців міста і переважної частини п'яти-семитисячного гарнізону. Вся потужна генеральна артилерія (до 70 гармат), військові запаси, чималий скарб (державний і гетьманський), державні клейноди (зокрема кілька булав, бунчук і прапори) та архіви дісталися переможцям. Щоправда, чимало клейнодів гетьман Мазепа забрав із собою до табору Карла XII. «Артилерію, сколко могли взять, везем с собою, — писав Меншиков Петру I з Конотопа 3 листопада, — а протчую тяшкую, а имянно несколко самых болших пушек, розорвали».

Трагічною була доля керівників оборони міста та звичайних козаків. Поранений Чечель в останні хвилини перед падінням міста вирвався з частиною гарнізону

з палаючої столиці, але був виказаний своїм родичем, козаком Конотопської сотні Яценком, який видав його Меншикову. За кілька днів по тому він разом із Нестеренком та іншими українськими старшинами був колесований у Глухові. Важкопораненому Кеніґсеку, що не встиг розташувати своїх артилеристів у належне бойове шикування, «пощастило» — він помер у дорозі, але кару все одно було виконано вже над його мертвим тілом, а голову з виколотими очима настромлено на палю в Сумах. П'яним переможцям залишилося лише вбивати беззбройних старих і дітей та ґвалтувати жінок.

Цар належним чином оцінив «подвиги» свого «православного Христолюбивого воїнства» — згодом на спеціальному параді з нагоди святкування річниці Полтавської перемоги, організованому за давньоримським зразком, було провезено і статую, що мала зображати Батурин, з таким латинським написом (переклад мій. — *Д. Ж.*): *«Гніздо бунту Батурин, знищене мечем»*. Бачимо, що тогочасні російські військові і політики не вважали за потрібне перекручувати правду або виправдовуватися перед будь-ким за знищення української столиці, її гарнізону та мешканців — цю малопочесну функцію взяли на себе їхні сьогоднішні духовні нащадки. За сухуватим свідченням писаря часів Петра I Петра Крекшина у 1708—1709 рр. в Україні було «изменников порублено до 30 тысяч». Цю цифру важко підтвердити чи відкинути, але не слід забувати, що згодом долю Батурина (знищення міста разом із мешканцями) розділили ще кілька українських міст — Нехвороща, Маячка, Переволочна, Старий та Новий Кодаки.

Протягом наступних місяців у Гетьманщині відбувалися численні слідства й жорстокі кари над усіма, хто був причетний або тільки запідозрений у причетності до справи Мазепи. Це мало місце скрізь, де стояли російські гарнізони (зокрема в Києві), але особливо страшну пам'ять, яка була жива ще в добу «Історії Русів» (перша чверть XIX ст.), залишила по собі діяльність слідчої канцелярії в Лебедині (на території слобідського Сумського полку, недалеко від границі Гетьманщини). Там досить довго знаходилась царська ставка і було зосереджено більшість слідчих справ, що провадилися з особливою ретельністю й жорстокими тортурами (місцевим краєзнавцям добре відомий т. зв. «цвинтар мазепинців», де поховано, за різними даними, від кількох десятків до кількох сотень чоловік). За даними С. Павленка, тут гинули десятки людей, причетність котрих до справи повстання Мазепи була справді доведена чи лише гіпотетична. Це були агенти, кур'єри, розвідники, що працювали на користь гетьмана і короля, члени родин відомих мазепинців, їхні знайомі, близькі, на яких було написано донос. Допити, катування і страти провадилися і в інших значних містах Гетьманщини — спійманих мазепинців відвозили до Миргорода, Глухова, Гадяча — всіх міст, де були російські гарнізони. В Україні панував справжнісінький терор, атмосфера зрад, доносів, коли довіряти не можна було навіть родичам і найближчим друзям. Кого тільки не було серед заарештованих — ченці і черниці, старшини, козаки, селяни, міщани, купці.

Репресії проти мазепинців та пошук все нових і нових ворогів тривав і після перемоги під Полтавою, орієнтовно до 1715—1716 рр. Але найголовнішим завданням Петра I було провести вибори нового гетьмана. Це питання було не нове: воно цікавило, безперечно, і українські прав-

лячі кола ще за життя Мазепи, і російський уряд, коли прийшли дані про важку хворобу гетьмана. Нам невідомі докладніше думки і плани Мазепи щодо свого наступника. Можна думати, однак, що гетьманові хотілося, щоб його спадкоємцем (не лише його майна, а й гетьманського, а згодом і княжого титулу) був хтось із його небожів — спочатку Іван Обидовський, а потім Андрій Войнаровський, і це не було секретом у батуринських урядових колах. Але водночас Мазепа добре розумів, що Войнаровський ні за віком, ні за заслугами не може бути кандидатом на булаву. Ним міг би бути лише хтось з вищої української старшини, людина з великим «урядовим стажем» та авторитетом, матеріально незалежний. Головне ж — ця кандидатура мала бути прийнятною і для старшини, і для Москви, і для самого Мазепи. На думку О. Оглобліна, таким кандидатом, зокрема в очах Мазепи та Москви, був полковник стародубський Іван Скоропадський (див. біографію останнього). 6 листопада 1708 р. Скоропадський був обраний «вольными гласами» (і за присутності російського війська та царського посланця князя Г. Долгорукова) гетьманом України.

Всі вищезгадані заходи російського уряду мали насамперед військово-політичне значення. Але Москва не обмежилася агітацією проти Мазепи як свого політичного ворога. Цар дуже хотів знищити гетьмана як людину, причому це бажання помсти доходило до межі параної. До самої смерті Мазепи Петро І вживав усіх заходів, щоб гетьман таки потрапив живим до рук російських катів (чого варта лише серія пропозицій Карлові XII — вигідна мирна угода в обмін на невеликі територіальні поступки, визнання Августа польським королем і видачу Мазепи, або знамениті 300 тисяч талерів, запропоновані за фактично вже помираючого гетьмана великому візирю Османської імперії).

Неймовірною мстивістю, дешевим пропагандистським ефектом і певними параноїдальними проявами тхне від процедури знаменитого «заочного покарання» Мазепи за детально розробленим церемоніалом. На початку листопада 1708 р. у Глухові відбулася низка досить огидних публічних церемоній покарання нещасного солом'яного опудала, що мало, за тогочасним звичаєм, заміняти відсутнього «злочинця». Вони мали певний вплив на звичайних українців. Вінцем цього «уничтожения» Мазепи був наказ царя вищим українським і російським церковним ієрархам гетьмана Мазепу «публично в соборной церкви проклятию предать», тобто проголосити церковну анафему на царського ворога, який «оставя православие, к еретикам Шведам ушел... и, вместо защищения також как великой строитель оных был святым церквам, ныне проклятой гонитель оным учинился, понеже недалеко от Новагородка Шведы в одной церкви лошадей поставили...» (цитата з указу царя митрополитові Рязанському, місцеблюстителю патріаршого престолу Росії, українцеві та старому приятелеві гетьмана Мазепи Стефану Яворському від 31 жовтня 1708 р.). Невідомо, чому дивуватись більше — відвертій і навіть дещо наївній демагогії царя, якого більшість власних підданих вважали чи то антихристом, чи то його предтечею, але аж ніяк не ревним захисником православ'я, або його бажанню зайвий раз продемонструвати російській православній церкві, хто є справжнім володарем у державі. Саме безпрецедентній залежності російської духовної влади від світської в епоху Петра І українці завдячують недопустимою за власне церковними канонами анафемою

політикові, який не вчинив жодного *церковного* злочину, за який передбачалася подібна середньовічна форма покарання. Питанню правомірності чи неправомірності анафеми на гетьмана Мазепу (яка, як і анафема на Григорія Отреп'єва, Степана Разіна та ін., виголошувалася в церквах колишньої Російської імперії зі згадкою імен — до 1869 р., без такої згадки до 1917 р., але формально була тихо відмінена УПЦ (Московський патріархат) лише в 1992 р.) присвячені кілька спеціальних досліджень.

Складність і трагікомічність ситуації полягала ще й у тому, що за церковним каноном у багатьох церквах України лунали як анафема гетьманові (раз на рік), так і щотижневе благословення Мазепі (як засновнику або благодійнику тієї чи іншої церкви) — це відзначали чимало спостережливих мандрівників XIX ст. Звичайно, церковні служби за Мазепу провадили не всюди, побоюючись переслідувань з боку влади, але навіть за доби Петра I священики не лише розуміли, але й висловлювали вголос своє несприйняття церковної анафеми на Мазепу. У 1712 р. лохвицький протопоп Іван Рогачевський, засланий згодом на Соловки, сказав синові сотника Данила Забіли, лояльного щодо царя (саме цей факт і став фатальним для подальшої долі протопопа): «Наш Мазепа святий і в небі буде, а ваш цар в небі не буде». Зауважимо, що, окрім російської, жодна інша православна церква не визнавала і не виголошувала анафему Іванові Мазепі, а греко-католицьке духовенство в Західній Україні (з XIX ст.) та священнослужителі при церкві Гробу Господнього в Єрусалимі молилися за упокій душі гетьмана, який у свій час подарував церкві велику срібну дошку із зображенням плащаниці.

Окрім власне анафеми, з приводу переходу гетьмана Мазепи на бік шведів було складено безліч різних за своєю художньою цінністю поетичних творів, загальний стиль яких влучно визначений у свій час М. Драгомановим як «школярсько-попівська лайка» (найкращий реєстр та аналіз цих творів міститься в статті С. Щеглової, опублікованій у Науковому збірнику ВУАН у 1926 р.). Кумедно, що часто авторами таких творів, де наввипередки обливався брудом Мазепа, були ті самі поети, які ще буквально вчора надзвичайно пишно й улесливо прославляли родовід гетьмана, його герб та політичні й військові здібності.

Зрозуміло, всі ці потужні засоби пропаганди не могли не мати певного ефекту на звичайних мешканців завмерлої в передчутті ще жахливіших нещасть Української козацької держави. Важко не погодитись з Олександром Оглобліним: «Всі засоби терору, психічного і фізичного — пропаганду, обіцянки й погрози, цивільні церемонії й церковні обряди, зневагу і знущання, найжорстокіші тортури і страти, меч і вогонь, — все кинула Москва в 1708 р. проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а заразом і проти всіх прагнень українського народу до волі й незалежності».

Концентрація російських військ на Гетьманщині, терор проти реальних і потенційних «мазепинців», обрання нового гетьмана, врешті, антимазепинська пропаганда й церковна анафема на Мазепу — все це завдало великої шкоди планам гетьмана Мазепи і шведів. Особливе значення мала, звичайно, позиція українського населення. «Скажу прямо: коли українська нація не підтримає шведського короля, я не бачу для нього жодної можливості закінчити

щасливо війну», хоч «населення... до московитів ставиться вороже», — писав уже згаданий нами французький дипломат Безенваль своєму шефові де Торсі в листі від 28 листопада 1708 р.

Українська «козацька нація» не могла підтримати шведського короля вже тому, що була поділена з перших же днів бойових дій на українській території на два протилежних табори. На території, зайнятій шведами, діяв уряд гетьмана Мазепи; на території (значно ширшій), окупованій російськими військами, уряд гетьмана Скоропадського мусив виконувати накази царя та його військового командування і брати активну участь у боротьбі проти шведів, а тим самим і проти гетьмана Мазепи. Обидві сторони намагалися прихилити на свій бік українське населення. Карл XII і Мазепа — з одного боку, Петро I і Скоропадський — з другого боку, поширюють скрізь свої прокламації, маніфести, універсали, в яких одна сторона обіцяє визволення від московського ярма, а друга твердить, що «никоторый народ под солнцем такими свободами и привилеями, и легкостию похвалиться не может, как по нашей, царскаго величества, милости Малороссийский» (знаменитий маніфест Петра I від 6 листопада 1708 р., опублікований у «Письмах и бумагах императора Петра Великого», т. VIII, випуск 1).

Підсумовуючи, скажемо, що ефект як російської, так і українсько-шведської пропаганди був різний на різних територіях і в різний час, але той простий факт, що більша частина Гетьманщини була зайнята російськими військами, пояснює, чому дезорієнтоване і розгублене несподіваною зміною курсу їхнього гетьмана українське населення зрештою зайняло традиційну позицію «моя хата скраю», а певна його частина почала активно виступати на боці росіян проти шведів та Мазепи.

Політичний поділ України між двома гетьманськими урядами був ускладнений новим загостренням внутрішньої соціальної боротьби. Безпорядки, що почалися ще перед виступом Мазепи, тепер, в умовах політичного хаосу, набирають розмірів, загрозливих не тільки для державного апарату та взагалі заможної верстви, але й для громадського ладу й порядку в цілому. Очевидець (князь В. Куракін) писав, що на початку листопада 1708 р. від Новгорода-Сіверського до Києва «во всех местах малороссийских и селах были бунты и бургомистров и других старшин побивали». Російська військова влада фактично не втручалася в ці події, особливо коли виступи селян і міщан відбувалися в маєтках «мазепинців», а уряд гетьмана Скоропадського не мав достатньо сили, щоб придушити ці заворушення.

Терор з боку Петра I, політичний поділ України і загроза цілковитої анархії вплинули на ставлення українців до українсько-шведського союзу. Звичайно, треба дуже обережно ставитися до тверджень Петра I, Меншикова та інших російських свідків подій, що «сей край [Україна] как был, так и есть» (лист Петра I до князя В. В. Долгорукого від 30 жовтня 1708 р.), що «здешней народ со слезами Богу жалуютца на онаго [Мазепу] й неописанно злобствуют» (лист Петра I до Ф. М. Апраксіна від 30 жовтня 1708 р.) і що «в здешней старшины, кроме самых высших... никакова худа ни в ком не видеть...» (лист Меншикова до царя від 26 жовтня 1708 р.). Так само зрозуміло, що численні «вірнопідданські» заяви магістратів українських міст Лівобережжя (Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгорода-Сіверського) і окремих сотень Лубенського, Миргородського та Прилуцького полків

писалися перш за все з метою самозахисту від репресій і здебільшого за відсутності вищої старшини, яка була тоді з Мазепою у шведському таборі. Але навіть у цих вимушених деклараціях звучить щира тривога «за милую Малороссийского всего края нашого отчизну».

Найбільше турбувала російський уряд позиція української еліти — козацької старшини. Ситуація, справді, була дуже непроста і загрозлива для російських інтересів в Україні. Увесь тогочасний український уряд, більшість впливових полковників і чимало інших представників старшинської аристократії були у шведському таборі. Були й такі (схоже, їх було чи не найбільше), що воліли вичікувати розвитку подій, сидячи по своїх маєтках та хуторах. Зрештою, було й чимало відвертих кар'єристів-зрадників, які, користуючись моментом, всіляко вислужувалися перед царською владою і за її безпосередньої допомоги діставали посади та конфісковані маєтки мазепинців.

Зрозуміло, що одним із найголовніших завдань царської політики в Україні на межі 1708 і 1709 рр. було привернути на свій бік українську старшину та позбавити Мазепу її політичної підтримки. Ще 1 листопада 1708 р. Петро І звернувся до всієї старшини, починаючи з генеральної, а також до козаків «и протчих» із закликом-ультиматумом, щоб вони «верность к нам, великому государю, показали» та залишили свого гетьмана та шведів протягом одного місяця. Те саме було повторено в царському указі гетьманові Скоропадському від 7 листопада 1708 р. і ще раз в указі старшині, що була з Мазепою у шведів, від 10 листопада 1708 р.

Ці заклики, обіцянки й погрози мали неабиякий вплив: більшість старшини перейшла на бік Москви й визнала уряд гетьмана І. Скоропадського. Дезертирство поширюється й серед тієї старшини, що була у шведському таборі. Миргородський полковник Д. Апостол, генеральний хорунжий І. Сулима, а згодом компанійський полковник Г. Ґалаґан і корсунський полковник А. Кандиба повернулися під владу царя і взяли активну участь у боротьбі проти шведів і гетьмана Мазепи. Здається, подібні наміри мали й генеральні осавули Д. Максимович і М. Гамалія, лубенський полковник Д. Зеленський, генеральний суддя В. Чуйкевич і компанійський полковник Ю. Кожуховський. Дехто з них зробив це дещо пізніше (М. Гамалія), а інші перейшли до російського табору в день Полтавської битви (остаточно зрозумівши, що все втрачено, і ще сподіваючись отримати царське помилування, що вдалося не всім). За ними нерідко йшли їхні численні родичі та свояки. Зі своїм гетьманом залишилися до кінця всього близько 45 старшин із сім'ями.

Дезертирство в лавах старшин-мазепинців мало дуже негативний вплив на ширші кола української старшини та козацтва. Починаючи з листопада 1708 р. все частішають випадки втеч реєстрових козаків та компанійців із шведського табору. Військо Мазепи тануло, і це викликало у шведів почуття певного розчарування і недовір'я до українського союзника, що позначилося й на їхньому ставленні до місцевого населення.

Справді, відносини між шведами й населенням України швидко погіршувалися. Воєнні дії, вимоги шведського військового командування, що вдалося до реквізицій (примусового вилучення продовольства у населення) через брак провіанту та фуражу, перші спроби опору з боку українців і репресії з боку шведів, двовладдя і російська пропаганда — усе

це призвело до розкручування маховика насильства, взаємної недовіри і образ. Населення багатьох міст та сіл України також зрозуміло, що шведи не тільки не зможуть захистити їх від царських військ, але й самі діють схожими з росіянами методами. Тому шведів почали сприймати як окупантів. Саме шведське військове командування нерідко діяло надто грубо й прямолінійно, намагаючись прихилити на свій бік українське населення маніфестами і водночас відлякуючи репресіями, які набували все жорстокіших форм (а терор і репресії самі по собі дуже рідко, як доводить досвід воєн XX ст., досягають своєї мети). Українці займають або вичікувальну позицію, або навіть подекуди виступають проти шведських загонів. Шведський історик Адлерфельд, учасник походу, писав: «Ми несподівано змушені були весь час воювати, як з ворогами, з населенням того краю, куди ми ввійшли». Проти шведів розпочалася «мала війна» — її вели як російські та українські козаки зі складу армії Петра І, так, подекуди, і українське населення. Поширеними були втечі селян і козаків у ліси із знищенням або вивезенням майна. Це також звужувало можливості поповнення військового потенціалу шведської армії.

Проте твердження радянських істориків (Є. Тарле, В. Шутого) про «всенародний характер війни українського та російського народів проти шведських окупантів» дуже сильно нагадує такі самі нехитрі теоретичні побудови радянських істориків щодо Великої Вітчизняної війни, досвід якої в повоєнні роки почав буквально проектуватися на всі попередні ворожі вторгнення до Росії. Загалом можна твердити, що партизанські напади українського населення на шведів були викликані перш за все шведськими реквізиціями та згодом репресивними діями, російською пропагандою, а інколи й елементарним прагненням до збагачення (як не згадати знаменитий указ Петра І, виданий 6 листопада 1708 р., де встановлювалися докладні розцінки — від 3—5 карбованців за полоненого шведського солдата до 2 тисяч — за генерала, і відгомін цього указу в «Історії Русів» — фраза про те, що спочатку українцям, що привели полонених, дійсно давали гроші, аби заохотити їх до подальших нападів, але згодом ощадливі російські офіцери обмежувалися видачею склянки горілки і словами «Спасибо, хохленок!»). Розмах цієї партизанської війни проти шведів був мінімальний восени 1708 р., він значно збільшився під час суворої зими того ж року, коли скандинавам треба було здобути зимові квартири і вони вирішили зробити це за будь-яку ціну. Саме цим пояснюється низка нападів військ Карла XII на українські міста (Ромни, Гадяч, Пирятин, Зіньків, Веприк, слободу Терни та ін.). Нерідко шведські офіцери брутально нищили всіх, хто чинив їм опір, намагаючись тим самим залякати місцеве населення, яке внаслідок усього цього тікало в ліси або йшло партизанити. Особливою жорстокістю і запеклістю відзначалася партизанська війна на Слобожанщині, куди шведи пішли в січні—лютому 1709 р., намагаючись прорватися-таки найпівденнішим маршрутом на Москву.

Український гетьман добре усвідомлював усі негативні чинники, які робили його нові політичні позиції досить слабкими. Але Іван Мазепа кілька разів у своєму житті починав усе з початку і тому не розгубився навіть у такій складній для нього і його країни ситуації. Він вочевидь був не з тих, хто здається на ласку долі — чи переможця. Після тимчасової депресії, викликаної тривогами й пораз-

ками осені 1708 р., Мазепа, незважаючи навіть на поганий стан здоров'я (який мав погіршитись суворої зими 1708—1709 рр.), розпочинає зимову військово-дипломатичну кампанію 1708—1709 рр. з надією на кінцеву перемогу. Цьому не завадила навіть складна гра російської розвідки, метою котрої було дискредитувати гетьмана в очах Карла XII та його соратників (див. біографію Д. Апостола).

Аналізуючи відомі нам факти військово-адміністративної діяльності уряду Мазепи взимку 1708—1709 рр., досить ясно бачимо головні цілі гетьмана на той час. Звичайно, його суто військові акції були обмежені вже тим, що керівництво воєнними операціями було у шведських руках. Мазепа мав також рахуватися з тим, що на боці царя існує й активно діє українське військо Скоропадського, яке брало участь в операціях російської армії. Та найголовніше — в розпорядженні Мазепи була взагалі дуже невелика кількість військ. Здебільшого це були кінні компанійські та піші сердюцькі полки. Головну військову силу Мазепи складали компанійські полки Кожуховського, Андріяша і Волковицького. Сердюцькі полки Покотила, Дениса, Максима та колишній Чечеля (ним командував, як наказний полковник, сотник на ім'я Герасим) були дуже погано укомплектовані (більшість козаків цих полків загинула при обороні Батурина). Реєстрові козацькі полки як військова сила уряду Мазепи фактично вже не існували. Саме компанійські полки брали участь у численних воєнних експедиціях шведської армії в Україні (як на Гетьманщині, так і на Слобожанщині) взимку 1708—1709 рр. На противагу традиційному уявленню про козаків-мазепинців як небоєздатних другосортних вояків, зауважимо, що шведські джерела відзначають непогані бойові якості компанійців гетьмана і навіть героїзм окремих їх командирів. Так, хроніст Георг Нордберґ записав, що в лютому 1709 р. під час серйозної битви шведського та російського кавалерійських корпусів під Красним Кутом на Слобожанщині в бій ходили і компанійці Мазепи, причому їхній полковник Григорій Герцик особисто вбив понад 30 росіян (!). Очевидно, гетьманці дали бій, захищаючи свого володаря, адже саме в зв'язку з цим боєм шведський лейтенант Вейге записав, що на початку бою Мазепа ледь не потрапив у полон до російських драгунів генерала Ренне, вигукнувши при цьому: «Не думав я, щоб славні шведи тікали!» Зауважимо, що сам по собі наведений вище факт свідчить проти тих істориків і публіцистів, які вважали і досі вважають гетьмана «боягузливим зрадником, що не бував на полі бою» — адже бій вели кінні авангарди двох армій, і Мазепа був попереду, а не відсиджувався в безпечному шведському обозі.

Більш важливим завданням уряду Мазепи було забезпечити загальний порядок на території, зайнятій шведською армією, зокрема організувати постачання їй харчів, фуражу, одягу і всього іншого, що було потрібне для безперебійного ходу воєнних операцій напередодні нового наступу на Москву. Це було винятково важливе і важке завдання за тих умов, коли більша частина Гетьманщини стала театром воєнних дій і на її території існувало два українських уряди. І якщо шведська армія (і особливо кавалерія), незважаючи на всі труднощі, втрати й недостачі, пережила важку зиму в Україні і збереглася як невелика, але досить потужна бойова сила, здатна до подальших операцій і генеральної битви, що її так довго прагнув Карл XII і уникав російський цар, якого

Нарва навчила поваги до шведського війська, то це сталося великою мірою завдяки гетьманові Мазепі (зрештою, певні запаси сіна, продовольства тощо були не лише в Батурині, хоча і в меншій кількості). Нагадаємо — подібна ж важка зимівля повністю добила кавалерію Наполеона в 1812 р., а кіннота шведів ще активно діяла в 1709 р. включно аж до Полтавської битви. А це було б неможливо без достатньої кількості запасів фуражу, а також коней.

Дуже важливе значення мали заходи Мазепи щодо мобілізації українських сил та ресурсів на Правобережжі та Запорозькій Січі. Ще в листопаді 1708 р. гетьман посилає з Ромен (які стали штаб-квартирою Карла і Мазепи) на Правобережжя довірених людей, щоб організувати там опір Москві та забезпечити безперебійні комунікації з Польщею та з Туреччиною. Хоча повністю цей план втілити в життя не вдалося внаслідок енергійних російських контрзаходів (зокрема, діяльності київського губернатора князя Д. М. Голіцина), становища правобережних козацьких полковників, які загалом перейшли на бік Москви, а особливо зради білоцерківського коменданта, сердюцького полковника Бурляя (він здав росіянам потужну фортецю із значними запасами), а згодом і капітуляції Кандиби, але південне Правобережжя (Чигиринщина) підтримало Мазепу й залишилося вірним гетьманові аж до знищення російськими військами Січі в травні 1709 р. Це мало неабияке моральне значення для союзників, які чекали допомоги з Польщі і сподівалися підтримки з боку Туреччини й Криму, а згодом дуже допомогло під час втечі Карла XII і Мазепи до Бендер.

Судячи з російських і шведських документів, у центрі дипломатичної діяльності гетьмана Мазепи та Карла XII наприкінці 1708 — на початку 1709 р. було завершення грандіозного плану створення широкої антиросійської коаліції, до якої мали увійти, окрім України, Швеції та поляків Лещинського, ще кілька південно- та східноєвропейських держав та народів: Туреччина, Крим, Молдавія, Валахія, можливо, Трансільванія, Дон, кубанські черкеси, Калмицька орда, казанські татари, башкири тощо. Можна вважати гетьмана одним із справжніх творців ідеї східноєвропейських коаліцій XVIII ст., скерованих проти Російської імперії.

Вже перші місяці 1709 р. позначилися великою активністю союзників у військовій та дипломатичній сфері. Король і гетьман вважали своїм головним завданням вибити військо Петра I з України і перенести воєнні дії за її межі, на російську територію, маючи на увазі основну мету кампанії — похід на Москву. Проте експедиція Карла XII на Слобожанщину в лютому 1709 р. ставила перед собою не лише це завдання. Недарма король надавав їй особливого значення, і не випадково, що гетьман Мазепа й вірне йому українське військо взяли активну участь у цьому поході, що мав розпочати наступ на Москву з півдня (через Бєлгород або Харків). Схоже, цей похід також був пов'язаний з організацією нової військової коаліції проти Росії, важливими учасниками якої мали бути Туреччина і Крим. З другого боку, ця експедиція мала спонукати до збройного виступу проти Москви донських козаків і народи Північного Кавказу та Поволжя (серед них основну роль посідали калмики хана Аюки). Побоювання Петра I, що король іде на Вороніж, базу московського Азовського флоту, можливо, не були безпідставними.

Але широко задуманий східний похід Карла XII і Мазепи в лютому 1709 р. не

«Покрова» із зображенням гетьмана Богдана Хмельницького. Перша половина XVIII ст.

мав успіху. Союзники дійшли лише до Краснокутська і Городні — в напрямку на Бєлгород, а потім повернули на Коломак, що відкривало їм дорогу на Харків. На перешкоді стала раптова зміна погоди. Після страшної, багатосніжної зими (коли морози нижче 30 градусів за Цельсієм були майже в усій Європі, у Венеції навіть замерзли знамениті канали, а шведи втратили кілька тисяч вояків внаслідок обморожень; особливо страждали поранені) в середині лютого раптом прийшла рання весна: вже 12 лютого була буря і злива. Почалася відлига і величезна повінь, яка завдала військам важких втрат. Подальший похід був неможливий. Шведи почали відступ, «лише кілька миль не дійшовши кордону з Азією», як гордо занотував у своїй історичній хроніці Адлерфельд. Тим часом російські війська, що не залишили Гетьманщини, скориставшись з відсутності значних шведських сил, ще більш розширили підконтрольну їм територію.

Але найголовніше, як ми вже наголошували вище, невдала експедиція на Слобідську Україну спричинила серйозні прояви партизанської війни проти шведів. Жорстокість шведів була зумовлена насамперед тим, що Карл XII дивився на Слобожанщину як на частину Російської держави (якою вона формально й була). Відповідно слобожани не вважалися підданими гетьмана Мазепи, а прямими підданими царя. Це була для шведів «ворожа країна», а вони мали вже багатий досвід поводження з населенням таких країн. Дослідники одностайно стверджують, що Карл XII «систематично й свідомо зруйнував пройдену ним територію» (Б. Крупницький). Наслідки всього цього були фатальними для шведів. На Слобожанщині та в прикордонних полках Гетьманщини почалася справжня партизанська війна проти шведів, «ведена з упертістю й завзяттям головно українськими селянами» (Б. Крупницький), яку надзвичайно спритно використало в своїх інтересах російське військове командування.

За таких умов гетьман Мазепа вперто намагався прихилити примхливу пані Фортуну на свій бік. Дуже активною була його дипломатична діяльність. Великим успіхом стало приєднання до союзу Мазепи і Карла Запорозької Січі, але її зруйнування в травні 1709 р. стало справжньою трагедією для союзників. Починаючи з листопада 1708 р., і особливо в перші місяці 1709 р., гетьман послав кілька дипломатичних місій до Туреччини (Горленка і Згури до силістрійського сераскера Юсуфа-паші, через якого велися переговори з турецьким урядом, а також до Молдавії та Валахії), до Криму (військового канцеляриста Д. Болбота, а згодом К. Мокієвського і Ф. Мировича), до Станіслава Лещинського (до Польщі їздив один із найнадійніших старшин-мазепинців — Федір Нахимовський, представник давньої українсько-єврейської родини), до запорожців (кілька місій, зокрема В. Чуйкевича, К. Мокієвського та Ф. Мировича) і, мабуть, на Дон (чи, скоріше, на Кубань, де були тоді вцілілі після повстання К. Булавіна козаки-некрасовці).

Не всі ці місії мали успіх. Туреччина та Крим не відмовлялися підтримати короля та гетьмана, але в цілому не давали однозначної відповіді, віддаючи перевагу вичікуванню. Зокрема, невдача Слобожанського походу в лютому 1709 р., а особливо зруйнування Запорозької Січі російськими військами в травні 1709 р. не могли не вплинути на позицію турецького султана та кримського хана, на допомогу

яких особливо сподівалися Карл XII і Мазепа. Щоправда, войовничий і розумний хан Девлет-Гірей неодноразово заявляв про готовність у будь-який момент відправити своїх вершників на допомогу Карлу і Мазепі, але запал хана стримував султан і особливо його великий візир, на «миролюбство» котрого сильно впливав і такий банальний чинник, як чималі хабарі, які давав візирові та іншим недалекоглядним та ласим до грошей турецьким вельможам російський посланник до Стамбула Толстой. Проте Мазепі та шведському королю пощастило не тільки зберегти інтерес Криму і Туреччини до антиросійської коаліції, але й налагодити постійні контакти та уможливити продовження переговорів з цими країнами. Хоча Туреччина й навіть Крим так і не виступили проти Росії за життя гетьмана, дипломатичні заходи Мазепи навесні 1709 р. забезпечували південний фланг для союзної шведсько-української армії, а також врятували шведську справу після Полтавської катастрофи.

На початку літа 1709 р. король і гетьман починають останній раунд військового протистояння з царем — з метою змусити Петра І дати генеральний бій розпочалась відома облога Полтави. Подальші події загальновідомі. Карл XII і Мазепа програли свою останню ставку 27 червня 1709 р. на кривавих полтавських полях.

Через недостатньо активне переслідування з боку ворога шведам і козакам Мазепи вдалося, зберігаючи дисципліну, відступити до Переволочни на Дніпрі. Гетьман, якому було дуже погано, з двома тисячами козаків переправився через Дніпро разом із частиною скарбів 29 червня близько четвертої години дня, а шведський король, відібравши 1300 солдат та офіцерів, здійснив переправу в ніч з 29 на 30 червня (джерела твердять в один голос — Карла, як і гетьмана, переправили запорозькі козаки). Човнів та плотів не вистачало (читач, напевне, пам'ятає про те, що запорозька флотилія, зібрана в Переволочні, була знищена росіянами і Ґалаґаном). Тому переправити всю 16-тисячну армію шведів та кілька тисяч гетьманців і запорожців, що залишалися на лівому березі, було неможливо. Нарешті з'явилися й переслідувачі — Петро І послав наздоганяти шведів драгунські полки під командуванням Меншикова, Волконського та Голіцина. Генерал Левенхаупт у безвихідній ситуації занепав духом і провів опитування офіцерів та генералітету, що слід робити, битися чи капітулювати. Результати були неясними. Тоді головнокомандувач шведської армії наказав спалити секретні документи, роздати солдатам жалування та скласти зброю. Серед умов капітуляції пункт про долю союзників шведів — запорожців і гетьманців — був взагалі відсутній. Більшість українців у шведському таборі відчайдушно спробувала перепливти Дніпро, глибини якого стали могилою для багатьох козаків і старшин. Ті, хто не наважився на переправу, немилосердно винищувалися переможцями.

За іронією долі, затримка росіян під Переволочною, викликана необхідністю прийняти капітуляцію шведської армії, можливо, врятувала шведського короля та гетьмана Мазепу від полону. Петро І з радістю чекав звістки про захоплення обох, вигадуючи бенкетні тости для привітання першого та люті тортури для останнього. Але прудкі козацькі коні мчали обох ворогів царя степовими шляхами на південь, до володінь Османської імперії.

7 липня шведи і запорожці переправилися через Південний Буг, причому переправу ледь не зірвала поява драгун Волконського, які увесь час переслідували короля та гетьмана. Проте і на цей раз запорожці врятували Мазепу і Карла, самі зазнавши втрат. Неподалік проходив державний кордон між українськими та турецькими землями, і росіяни не могли переслідувати далі втікачів, бо це означало спровокувати війну між Росією та Туреччиною, до якої Петро був ще не готовий. Тому цар спробував домогтися видачі втікачів іншими способами (про це дещо згодом). Загін Карла XII та гетьмана Мазепи не затримався надовго в прикордонній фортеці Очаків, а згодом переїхав західніше, до міста Бендери (у Бессарабії, сучасна Республіка Молдова). У Бендерах була резиденція турецького сераскера — військового та цивільного намісника Бессарабії, і тут можна було сподіватися на відновлення дипломатичних контактів з Константинополем та Бахчисараєм. Саме в передмісті Бендер, Варниці, і став табором Карл XII, його шведи та більша частина українських політичних емігрантів-мазепинців. Щоправда, залишки генеральної старшини переїхали до столиці Молдавського князівства — міста Яссі. До Ясс переїхав навіть Пилип Орлик, посварившись із Войнаровським, котрий ледь не зарубав майбутнього творця «Пактів і конституцій Війська Запорозького» в присутності Мазепи. Сам гетьман Мазепа жив у Варниці аж до своєї смерті. Шведський король вважав, що пробуде в цьому невеличкому провінційному місті на Дністрі недовго — він планував швидко зібрати своїх прихильників у Польщі (і дійсно — невдовзі до Бендер прибули більше 2 тисяч поляків на чолі з Юзефом Потоцьким, найвідданішим прихильником Лещинського і Карла) і їхати до Швеції збирати нове військо. Проте старий український гетьман знав, що його дні пораховано.

Матеріальне становище українських емігрантів було важким. Значні скарби зберіг лише сам Іван Мазепа. Володіючи великими багатствами, він завжди цінував їх не самі по собі, а як засіб, яким можна впливати на людей, зміцнювати свій авторитет і здобувати їхню підтримку та вдячність. Протягом усього 1708—1709 рр. він зробив чимало різноманітних, нерідко дуже цінних подарунків — королю Карлу (якому він позичив незадовго до Полтавської битви 60 тисяч талерів), кошовому Костю Гордієнку, звичайним запорожцям, шведським генералам. Але український гетьман умів щедро віддячити і людині, яка просто колись стала йому в нагоді. Так, взимку 1708—1709 рр. під час одного із нападів російської кавалерії на обоз шведсько-українського війська молодий офіцер шведського кінногвардійського полку Абрахам Седерхольм урятував частину майна Мазепи. Гетьман віддячив 29-річному Седерхольму по-королівськи — подарував чотири позолочені срібні кубки та чудового коня в розкішній збруї, на якому Абрахам брав згодом участь у Полтавській битві. Незважаючи на все це, до Бендер гетьман потрапив, усе ще володіючи значними багатствами. Це були в'юки із золотими та срібними монетами, коштовна зброя (шаблі, списи, булави) та клейноди, а головне — коштовне каміння, яке займає мало місця і легко транспортується (про гетьманську скриньку із самоцвітами згадують шведські джерела). Про Мазепині скарби ходили легенди. За оцінками шведського комісара Солдана,

що склав на прохання Мазепи опис його майна за кілька годин до смерті гетьмана, цінність усього майна українського володаря становила від 750 тисяч до 1 мільйона шведських рейхсталерів (чверть річного прибутку Швеції станом на 1699 р.). Але ці багатства навряд чи могли втішити тяжко хворого гетьмана. З моменту приїзду до Варниці він майже не вставав з ліжка. Його стан погіршувався, але гетьман навіть тепер цікавився тим, що відбувається в політичному світі. При дядькові постійно перебував Войнаровський — його вважали спадкоємцем скарбів, а можливо, і булави гетьмана у вигнанні. Карл XII нерідко відвідував свого союзника і кілька разів присилав до нього посланців з важливими новинами. Новини ці були різні, але здебільшого прикрі — про капітуляцію шведів під Переволочною, придушення виступів правобережних козаків і селян, а також про прагнення Петра І домогтися від турецького султана видачі Карла XII та Мазепи. Але турецькі урядовці, розуміючи, що нова війна Росії та Османської імперії — лише справа часу, твердо відмовлялися зробити це. Вони посилались на норму, записану в Корані, який забороняє видачу втікачів, що потрапили під покровительство до мусульман, їхнім ворогам.

Наприкінці вересня 1709 р. стан здоров'я гетьмана погіршився настільки, що до Ясс було послано гінця по православного священика. Гетьман сповідався і потім вирішив владнати також свої земні справи. Для цього він попросив Карла XII прислати йому якусь вірну людину — король прислав Густава Солдана, який знав слов'янські мови та латину. Солдан здійснив опис коштовностей, що були у Мазепи, і зацікавився скринькою з документами. Але гетьман лише сказав, що серед цих паперів є такі, які можуть коштувати голови багатьом сильним світу цього (зокрема, опозиційним щодо царя російським аристократам), і додав, що ці таємниці він забере із собою в могилу. Потім гетьман спалив ці папери (чим сильно засмутив не одне покоління істориків України та Росії, але, можливо, дійсно врятував кілька життів). За даними Солдана, гетьман України Іван Степанович Мазепа-Колединський відійшов у вічність близько десятої години вечора 21 вересня 1709 р.

Наступного дня українці та шведи влаштували гетьманові урочисте поховання. Тіло Івана Мазепи було тимчасово поховане у місцевій парафіяльній церкві Варниці, згодом було прийнято рішення перевезти його на територію хоч і васального щодо Туреччини, але православного Молдавського князівства і поховати в освяченій землі. За кілька днів Григорій Герцик і двоє слуг перевезли останки гетьмана до міста Галац на Дунаї, де у кафедральному соборі монастиря Святого Юрія місцевий митрополит відслужив панахиду за упокій душі Івана Степановича. Тіло гетьмана було поховане в цегляному склепі всередині церкви (поширена середньовічна практика поховання видатних осіб з числа аристократії).

Проте тлінним останкам великих українських політиків не завжди вдавалося мирно спочивати в своїх могилах. Їхні вороги нерідко мстилися їм і після смерті. Так, за легендою, за наказом польського коронного гетьмана Стефана Чарнецького було викинуто з могили в суботівській церкві прах Богдана Хмельницького. Кістки ж Івана Мазепи викидали з могили кілька разів. Спершу, за свідченням мол-

давських літописів, це зробили російські солдати Петра I під час Прутського походу 1711 р., потім турецькі вояки у 1821 р., шукаючи коштовності, поховані, за легендою, разом із гетьманом. Згодом під час чергової російсько-турецької війни у 1829 р. те саме вчинили російські солдати, які ще й пошкодили надгробну плиту (можливо, саме вони збили напис і зображення герба гетьмана). Проте ченці кожного разу знову ховали прах гетьмана, причому востаннє вони, схоже, навіть не знали, хто саме похований у їхній церкві. У 1835 р. в тій же церкві було поховано румунського боярина, для чого було відкрито склеп Мазепи і відсунуто вбік кістки гетьмана. За кілька років по тому в Молдавії було заборонено ховати небіжчиків у церквах, і родина боярина Дерекчі забрала прах свого родича з церкви, поховавши разом із невідомими їм кістками на подвір'ї біля церкви. Саме там, схоже, і спочиває український гетьман дотепер.

Додамо, що на початку 1990-х рр., уже після здобуття Україною незалежності, представниками української громадськості було здійснено символічне поховання землі, взятої з подвір'я церкви Святого Юрія в Галаці, в колишній гетьманській столиці — Батурині.

Обережний «майстер шлюбної політики», або Про булаву і запаску
(І. Скоропадський)

Бувають же люди, яким загалом добряче щастить у житті — і кар'єру вдалу роблять, і з численних небезпек виходять хай і трохи пом'ятими, але загалом неушкодженими. От тільки чомусь епічними героями вони не стають — мабуть, просто нецікаво їх співвітчизникам багато говорити про не дуже помітних і при цьому особисто успішних... Коли ж постаті таких «поміркованих людей середини», як співав колись В. Висоцький, накладаються на яскраво-похмуре тло української історії козацької доби, а надто на трагічні часи, що настали після блискучого володарювання і гучного провалу виступу Івана Мазепи, стає ясно, чому доля дещо покпила з Івана Ілліча Скоропадського. Вправний майстер кар'єрних ігор, людина з тонким відчуттям небезпеки, проста і демократична в поводженні, зрештою досить непоганий політик — заслужив у сучасників, нащадків і (що, мабуть, найгірше) в істориків (навіть таких вітчизняних класиків, як М. Грушевський і О. Єфименко) репутацію такого собі майже дурня, боягуза, та ще й (що взагалі повний жах для «суворо-маскулінного» козацького міфу в тому варіанті, який і досі позитивно сприймають чимало українців) — жінчиного підкаблучника! Адже те капосне прислів'ячко про Настю, що носить булаву, та Івана, котрий віддає перевагу запасці (такій собі тогочасній спідничці) — воно ж саме про нього, Івана Скоропадського, і його другу дружину, Анастасію з українсько-єврейського роду Марковичів. А може, в чомусь-таки має рацію сучасний біограф Скоропадського О. Гуржій, говорячи, що «в багатьох випадках за показною простотою гетьман приховував гостре душевне відчуття неминучої втрати залишків самобутності на Україні під нестримними ударами великодержавної колонізаторської політики монарха-реформатора» (див. «Володарі гетьманської булави»).

Рід Скоропадських, можливо, був у Речі Посполитій нобілітований, тобто

Герб І. Скоропадського

Іван Скоропадський

належав до шляхти — сам гетьман користувався гербом, головним елементом котрого був щит, на якому в червоному полі перехрещувались три срібні стріли вістрями додолу, перев'язані золотою стрічкою, утворюючи фігуру на кшталт зірки. За родинною легендою Скоропадських, дід гетьмана, Федір, загинув у битві на Жовтих Водах, що загалом важко підтвердити чи заперечити. Легенда, вочевидь, ґрунтується на даних останньої чверті XVIII ст., коли Василь та Єфросинія Скоропадські, нащадки родинної лінії Василя — помер у 1727 р. — середнього брата гетьмана Івана, оголосили в поданні до Новгород-Сіверської депутатської комісії, що засновником їх роду був Федір Скоропадський, полковник у війську Богдана Хмельницького, шляхтич. Цей фамільний переказ, на думку сучасного українського дослідника Г. Папакіна, є сумнівним — взагалі жодного документа, датованого раніше за 1675 р. і пов'язаного з цим родом, досі не виявлено. Відома українська медієвістка Н. Яковенко взагалі якось відгукнулась про постаті предків гетьмана і їх шляхетське походження як про суто міфічні. Разом з тим ми схильні погодитись із думкою Г. Папакіна про те, що опосередкованих доказів шляхетства Скоропадських збереглося достатньо: родовий герб, відомий уже з початку XVIII ст., непогана освіта всіх братів Скоропадських, усталена форма звертання до І. Скоропадського як до «уродзоного пана» тощо. Про Іллю, батька гетьмана, ми теж знаємо небагато. За тією-таки родинною легендою, на момент початку Хмельниччини він мешкав в Умані разом із трьома синами: Іваном, Василем і Павлом. Після смерті батька двоє старших братів Скоропадських (Іван народився у 1646 р.) втекли із сплюженого своїми й чужими в добу Руїни Правобережжя із залишками майна і грамотами, які підтверджували їхнє шляхетство та права на землі, при цьому до татарського полону нібито потрапив їхній молодший брат Павло, котрий звільнився вже наприкінці XVII ст., приєднавшись до родичів на Лівобережжі (помер він у 1739 р.). Потрапивши на нову для себе територію, Скоропадські почали робити кар'єру, як і десятки інших таких самих шляхтичів з Правобережжя. Спочатку нібито ніщо не віщувало для них можливості швидко «вийти в люди». Посада військового канцеляриста, яку Іван обійняв у 1675 р., була не надто прибутковою. Успішне виконання поодиноких доручень гетьмана Самойловича з доставки листів до Москви навряд чи свідчить про аж надто велике зацікавлення грубуватого і недовірливого Самойловича особою Скоропадського. Справжнім кар'єрним проривом для майбутнього гетьмана стало його перше одруження з Пелагеєю, донькою чернігівського полкового обоз-

ного Никифора Калениченка, в 1678 р. (показово, що у свій час подібний досить вигідний шлюб уклав і Іван Мазепа з удовою Фридрикевич, — див. біографію Мазепи). Скоропадський, їдучи одружуватися, мав при собі лише одного слугу, четверо коней і возика. Але незабаром почалося його збагачення за допомогою тестя. В 1681 р. він разом з тестем здобув гетьманський універсал на млин на р. Вирі (Самойлович усе ж не забув «ростропного чоловіка», як він якось назвав Скоропадського в листі), а в 1687 р. одним із перших одержав від нового гетьмана Мазепи універсал на маєтки, які він встиг на той час зібрати: села Вихвостів і Боровицю зі слободою Дроздовицею і кілька млинів. Права Скоропадського на всі ці маєтності були підтверджені царською грамотою 1689 р. Можновладці згадували про Скоропадського і в зв'язку з політичними справами — в 1681-му він їздив до Криму на переговори, що закінчилися Бахчисарайським миром Туреччини, Криму та Росії. Можливо, на посаді чернігівського полкового писаря Скоропадський зарекомендував себе людиною поміркованою, не схильною до авантюр, а головне — не надто амбітною, тобто в цілому нешкідливою для начальства у вигляді полковників та генеральної старшини — писарював собі, збагачувався потроху й іншим у тій справі не заважав, розуміючи, що має забезпечити і себе, і нащадків (десь у 1679 р. в родині Скоропадських народилась донька Ірина). Зауважимо — цілком імовірно, що саме в 1670-х рр. перетнулись лінії життя двох Іванів — Скоропадського і його майбутнього багатолітнього шефа Мазепи, лінії, котрим судилося так химерно переплестися... Цікаво, що протягом досить насичених військово-політичними подіями 1670—1690-х рр. Скоропадський нічим не зарекомендував себе як військовий, хоча ми знаємо, що він брав участь і в Чигиринських, і в Кримських походах.

Після старшинської змови, скинення Самойловича і приходу до влади Мазепи Скоропадський далеко не одразу, проте досить упевнено починає просуватись угору службовими східцями. Версія О. Гуржія про те, що Мазепа «любив тримати біля себе людей не хитрих і не самостійних у діях, головним чином умілих виконавців власної волі», виглядає загалом переконливо, хоча нам здається, що справа тут могла бути й у відсутності у Скоропадського серйозних зв'язків з потужними лівобережними старшинськими родами, з якими вів тоді боротьбу Мазепа, і в елементарному почутті «земляцтва» (обоє Іванів походили з дрібної правобережної шляхти). В 1698 році Мазепа призначив Скоропадського на посаду генерального бунчужного, ввівши до середовища генеральної старшини, тобто державної еліти Гетьманщини. Скоро по тому Іван Ілліч залишається удівцем. Буквально за рік-півтора після смерті дружини він одружується вдруге, знову знайшовши дуже вигідний шлюбний варіант — молоду вдову з купою грошей і гарними зв'язками по лінії першого чоловіка, генерального бунчужного Костянтина Голуба, смерть котрого відкрила Скоропадському шлях до посади. Обраницею Скоропадського стала молодша за нього рівно на чверть століття Анастасія Марківна, донька відомого багатого єврея-вихреста Марка Абрамовича. Ця гарна і, скажемо м'яко, надзвичайно енергійна жінка матиме чималий вплив на свого немолодого і не надто симпатичного, судячи з прижиттєвих портретів, чоловіка, який, можливо, справді-таки її кохав і дозволяв верховодити собою! Зрештою, назву нашого розділу не варто сприймати стовід-

сотково серйозно, звинувачуючи автора в надмірному цинізмі. Адже минають часи, але незмінними лишаються деякі риси людської натури — тоді, як і тепер, солідні сивочолі політики теж закохувались у молоденьких жінок, згадаймо Мазепу чи теж не надто молодого коронного гетьмана Конєцпольського, смерть котрого польські злі язики пов'язували з... надужиттям афродизіаками, використаними паном Station Станіславом, аби догодити своїй юній дружині, Софії Опалінській.

Не забуває про Скоропадського і Мазепа — кому, як не йому, були близькі водночас політика і кохання... Він неодноразово посилає Скоропадського з різними дорученнями до Петра І, а в 1701 р. Івана Ілліча призначили вже генеральним осавулом, що було помітним просуванням по службі. Осавул мав наглядати за станом війська та бойового спорядження, очолював розвідку і контррозвідку, очолював окремі козацькі підрозділи в бою і в поході, відав правильністю складання козацького реєстру, проводив спеціальні «слідства» щодо зловживань, перевіряв права власників на маєтки. В 1706 р. Скоропадський зайняв посаду полковника одного з найбільших і найбільш розвинених економічно (а значить, і найприбутковіших) полків — Стародубського. Ставши першою людиною в полку, він набув фактично необмежену владу й величезні пільги. Паралельно, щоправда, не так успішно, просувався службовими східцями і брат майбутнього гетьмана Василь: на межі XVII—XVIII століть він очолював Березнівську сотню Чернігівського полку (зате саме цей Скоропадський стане предком останнього українського гетьмана, Павла Петровича Скоропадського).

Звістка про перехід у жовтні 1708 р. до табору шведського короля Карла XII гетьмана Мазепи навряд чи стала для Скоропадського «громом серед ясного неба». Адже Скоропадський разом із Кочубеєм і ще кількома старшинами входив до близького оточення Мазепи (на відміну від, наприклад, талановитого, але надто амбітного як для Івана Степановича Полуботка). Підтримка стародубської старшини й міщан була дуже важлива для політичних планів Мазепи. Стародубський полковник І. Скоропадський і стародубський війт Семен Ширай, очевидно, мали бути надійними виконавцями політики Мазепи на півночі Гетьманщини.

Мазепа був достатньо впевнений у позиції Скоропадського, коли 30 жовтня 1708 р. писав йому зі шведського табору, щоб той, «яко естесь правдивий отчизни своєй син», намагався «всеми способами, по данном себе от Бога разуму и искусству, московское войско з Стародуба искоренить». На випадок, «если бы... до искоренения того гварнизону московского, в Стародубе зостаючого, толко силы и способу не мел, теды радим... оттуль уходити и до боку нашого в Батурин з товариством поспишати, жебы не попал з неповетованным жалем нашим в московския руки». Скоропадський не одержав цього листа — запорожець Тимофій Полугер, що віз його, потрапив до рук росіян і був відправлений на розправу в Лебедин. Проте ясно, що попередня домовленість про підтримку Скоропадським корпусу шведського генерала Лагеркрони існувала. Подальші події історики змальовують по-різному, нерідко залежно від своєї «ідеологічної» позиції — як розважливий і мудрий крок чи як підлу зраду свого пана. Коротше, Скоропадський не зробив нічого, аби реалізувати плани Мазепи, і зрештою поїхав до Глухова на раду з приводу обрання нового гетьмана. Як вважав розважливий

О. Оглоблін, «оточений російськими військами стародубський полковник не міг би виконати доручення гетьмана». Про те, що Скоропадський був прибічником Мазепи, знали і в російському, і в шведському таборі. Очевидно, покликаючись на шведські джерела, французький посол у Стокгольмі Кампредон писав 11 січня 1709 р. своєму міністрові закордонних справ графу де Торсі: «Скоропадський... є особистий приятель Мазепи». Петро І же скоріше бажав бачити наступником Мазепи не Скоропадського: «понеже он есть креатура Мазепина, он же его возставил и обогатил», — як писав цареві російський резидент у Польщі Дашков, і до того ж є... просто старим дурнем! (цар явно не любив куртуазні манери), а миргородського полковника Данила Апостола. «И буде полковник Миргородцкой где в близости обретаетца, — писав Петро І Меншикову 27 жовтня, — то прикажи ево сыскав к нам прислать, обнадежа ево милостию нашею, потому что он великой неприятель был Мазепе». За іронією долі, Петро І на той момент ще не знав, що Апостол (дійсно замішаний у дії «антимазепинської» старшинської опозиції, зокрема, в «справі Кочубея») був разом з Мазепою у шведському таборі (хай і швидко втік звідти), тобто там, куди так і не потрапив тихий Мазепин приятель, який, зрештою, зробив свій головний політичний і життєвий вибір...

Пояс гетьмана І. Скоропадського

6 листопада у Глухові в присутності царського посланця князя Долгорукого, російських військ, лише *двох* українських полковників (Скоропадського і Полуботка), місцевих козаків, яких зуміли назбирати, за відсутності *всієї* генеральної старшини (що була з Мазепою або вичікувала) відбулась церемонія виборів гетьмана. Скоропадський, відчуваючи непевність своїх позицій, брав «самовідвід», пропонуючи кандидатуру Полуботка, після чого росіяни, схоже, натякнули, що останній є зовсім небажаним кандидатом саме через свою активність і численні таланти. Після таких переконливих аргументів, за словами тогочасного документа (цитованого відомим істориком XIX ст. Д. Бантишем-Каменським) «новоизбранный гетман кланялся народу и говорил: я недостоин гетманского уряда. — «Достоин, — ответствовал народ, — ты старый и верный слуга царского величества в Войске Запорожском». Князь Долгорукий вручил Скоропадскому войсковые клейноды: бунчук, знамя, булаву и печать, привел к присяге и отправился с ним в дом князя Меншикова, где Скоропадский представлен был государю вместе с находившимися тогда в Глухове полковниками и старшинами. В сей день гетман угощал подчиненных своих обеденным столом, и пальба из пушек не умолкала близ его дома».

Ідилія та й годі, чи не правда? Особливо добре вдався автору документа «вірнопідданий народ». Зауважимо — навіть

найменших *формальних* традицій при виборі гетьмана було дотримано (на відміну від таких «дрібничок», як відсутність абсолютної більшості старшинської еліти і навіть договірних статей з новообраним гетьманом! Відомі Решетилівські статті, чи «Просительные пункты», будуть затверджені царем аж у липні 1709 р.), от тільки землю ніхто на голову Івану Іллічу не сипав, як це робили буйні запорожці зі своїми кошовими (аби не забували, звідки прийшли і куди зрештою всі ми підемо). Подальша історія гетьманування Скоропадського є безкінечною вервечкою компромісів і проявів надобережної боротьби за збереження залишків Української козацької держави, які руйнувалися безжальною, невідворотною, «бульдозерною» атакою царя-модернізатора, котрий насправді не відчував до Скоропадського ані жодної поваги (як це було з Мазепою аж до 1708 р.), ні стовідсоткової довіри. Проте через складну геополітичну обстановку піти на повну ліквідацію Гетьманщини цар не міг. «Вірні малороси» могли «не так зрозуміти» таке «піклування про їхнє благо» і піти шляхом Мазепи й Орлика. І Петро вирішив підточити васальну державу, її економіку і перш за все військо зсередини — примусовими канальними роботами, спорудженням фортифікаційних будівель, військовими походами для завоювання далеких країв тощо. Козаків і селян нерідко відправляли до найвіддаленіших куточків гігантської імперії — до Петербурга, Астрахані, Царицина (копати Волго-Донський канал), на Кавказ та Каспій (український поет Захар Дзюбаревич написав про ці події «Псалом Терський і Дербентський», що починається промовистою фразою — «вже надходить кінець світу отим людям без одвіту», тобто козакам). Зрештою, про того, хто загнав «голих і голодних» внаслідок довгих виснажливих імперських походів українських козаків на далеку Північ і збудував «на їх трупах катованих» столицю, давно і недвозначно висловився Тарас Шевченко. З походів і робіт додому верталось, за даними Б. Крупницького, від 30 до 60 відсотків — інші гинули від брутального поводження, поганих умов життя, епідемій тощо. У 1721 році на Ладозькому каналі працювало десять тисяч козаків, з них за один лише рік померло три тисячі. Поступово збройні сили Гетьманщини втрачали рештки своєї боєздатності, а отже, і не могли в майбутньому вчинити жодного опору імперії.

Подібною була політика царського уряду і в сфері економіки. Все частіше українським купцям заборонялося займатися закордонною торгівлею (або вона переорієнтовувалась з традиційного і географічно ближчого Данцига на далекі і невигідні для українців «морські ворота імперії» — Архангельськ, Ригу, Петербург). Запроваджувалась державна монополія на низку товарів, застосовувався державний примус, аби купці з Гетьманщини перекуповували різноманітні товари лише в російських купців, що йшло на користь лише останнім. Спеціальні розпорядження царя взагалі забороняли торгівлю гетьманців і запорожців, на порушників чекав батіг і Сибір. Фактично Петро I скасував вільну українську зовнішню торгівлю як таку, обмежуючи і торгівлю внутрішню. Імперський уряд здійснив нову (після спроб XVII ст.) спробу наводнити Гетьманщину «поганою» мідною монетою, яка видавалась за срібну. Швидко зростало оподаткування населення Гетьманщини (зокрема, на міста, що підтримали в свій

час Мазепу, накладались штрафи), надто важким тягарем були постої царських військ на території лівобережних полків (українське Правобережжя «великодушний» цар взагалі віддав своєму польсько-саксонському союзнику Августу II).

Читач, можливо, спитає: а що ж робив у цей час гетьман Скоропадський? Намагався не псувати відносин із «сильними імперського світу». Зітхаючи, узаконював роздачу земель з українськими селянами та навіть козаками царському фавориту, знахабнілому колишньому торгівцеві пиріжками, а нині світлійшому князеві Олександру Меншикову та відомому «антигерою» подій 1709 р. полковнику Гнату Ґалаґану, канцлеру Російської імперії графу Головкіну, князю Долгорукому, віце-канцлеру й успішному казнокраду (згодом покараному самим же Петром І) барону Шафірову, фельдмаршалу Шереметєву та ін. Непрості стосунки Скоропадського з Меншиковим, які інколи виливались у скарги з боку гетьмана цареві, не могли змінити ситуації. Загальновідомо, що цар не раз особисто лупцював «Алексашку» (хоч і не в зв'язку з українськими справами), відбираючи у нього частину маєтків. Проте від численних талантів «світлійшого» Петро все ж не хотів відмовлятись. Показово, що, одержавши в Гетьманщині землі з селянами, козаками та міщанами, російські сановники відмовлялися підкорятися владі гетьмана, підбурюючи до того і своїх підданих.

Справа в тому, що помітно скоротились і гетьманські повноваження як такі — відразу після обрання Івана Скоропадського цар, упевнений, що «все гетманы от Богдана Хмельницкого были изменниками», у липні 1709 р. наказав стольнику Андрію Ізмайлову повсякчас «бути при гетьмані» фактичним співправителем — царський резидент мав спільно з гетьманом вирішувати всі основні державні проблеми, водночас стежачи за всією українською адміністрацією задля недопущення нового «бунту» чи «зради». Згідно з Решетилівськими статтями гетьман позбавлявся права призначати старшину, карати винних смертю, роздавати маєтки без царського указу, стольник Ізмайлов отримав виняткове право приймати послів і навіть стежити за прибутками гетьмана і держави (у 1710 р. Ізмайлова змінив новий резидент — відомий хабарник і донощик Федір Протасьєв). Гетьманську резиденцію, згідно з волею Петра І, було перенесено з Батурина до провінційного Глухова, майже на російсько-український (цілком реальний тоді) кордон. За таких умов Скоропадський, якому, скоріш за все, не раз принагідно нагадували його колишні приятельські відносини з Мазепою, тим самим «тримаючи на гачку», поводився надзвичайно обережно, зрідка зважуючись на невеличкі демарші. Так, Петро зробив вигляд, що не помітив петиції гетьмана від 1722 р., в якій Скоропадський «з плачем і слізьми» просив Петра І вивести російські полки з Лівобережжя та скаржився на зловживання Меншикова. Своєрідним було ставлення гетьмана до колишніх «мазепинців» та членів їхніх родин — тут були і намагання вислужитись перед царем (як у справі дружини і родичів Чуйкевича, активне виявлення «неблагонадійних»), і якийсь своєрідний пієтет перед тими, хто колись зробив зовсім інший за нього вибір — за О. Оглобліним, навіть у своїх універсалах Скоропадський уникає офіційної російської термінології щодо «изменника Мазепы», називаючи його звичайно або «бувшим гетьманом»,

або «нашим антецесором» (тобто попередником). Подібне ж ставлення було й у дружини гетьмана — за повідомленням відомого українського доносщика Данила Забіли, який колись писав доноси на Мазепу, а після його переходу до табору Карла радів російським успіхам і кляв Мазепу, гетьманша Анастасія і її брат Андрій Маркович добряче вилаяли його, Забілу, за ті прокляття на адресу Мазепи. При цьому гетьманша говорила, що вони з чоловіком зовсім не раді своїй владі, здобутій за таких обставин. Промовистим фактом є і те, що, дізнавшись про смерть Івана Скоропадського, Пилип Орлик записав у своєму щоденнику під 27 травня 1723 р.: «Нехай душа його на віки вічні живе в радостях Господніх! Колись це був великий і любий мій приятель». Щоправда, запорожці зі своєї Кам'янської Січі (розореної російськими військами та вояками Скоропадського в 1711 р.), а згодом з Олешківської Січі, також жуючи несолодкий хліб вигнанців, не просто не визнавали влади Скоропадського над собою, але й відверто глузували в листах зі старого гетьмана, якого обрала мізерна купка старшин і який сидить, мовляв, у Глухові під охороною «московських мушкетів».

Змінити хоч якимось чином співвідношення сил між імперією і Гетьманщиною тоді вже, мабуть, не міг ніхто — не під силу це було і нашому майстрові шлюбної політики, котрий, до речі, продовжував нею займатися — в 1718 р. гетьман на прохання Петра І віддав свою 15-річну доньку Уляну (від другого шлюбу з Анастасією Марківною) за сина одного з царських улюбленців — графа П. Толстого. Парадокс, але це скоріше зміцнило позиції матері нареченої (любительки модних європейських суконь) у колі російських придворних дам, аніж владу її татка — гетьмана.

Соціальна й економічна політика Скоропадського була схожа на подібну ж політику Самойловича і Мазепи — роздача маєтків старшині і майже всім великим монастирям (не забуваючи і про себе — під кінець життя Скоропадський мав землі з 20 тисячами посполитих, щоправда, і тут не зрівнявшись із Мазепою), поступки старшині (більші, ніж за Мазепи, — що й зрозуміло) і водночас намагання гасити невдоволення селян, міщан, козаків компромісними рішеннями. От тільки вести самостійну кадрову політику Іван Скоропадський уже не міг — старшина Гетьманщини активно поповнювалась за рахунок найстрокатіших елементів, призначених Петром І за критерієм «благонадійності» до імперії. Проблема для гетьмана тут була навіть не в різноманітті етнічного походження цих «нових людей», а в їхній схильності до доносів, зневазі до колег, підлеглих і українських порядків і відсутності бажання обстоювати інтереси Гетьманщини. Петро І нерідко прямо втручався у «кадрову політику» гетьмана. Так, за своїм власним бажанням він призначив ніжинським полковником вже згаданого росіянина Петра Толстого, гадяцьким — серба Милорадовича, київським — колишнього українського найманця Антона Танського. Більше того — цар інколи сам призначає на посади навіть сотників, обмежує функції генерального суду. І без того, м'яко скажемо, невеликий авторитет Скоропадського серед старшини та звичайних мешканців Гетьманщини стрімко падав — місцеві старшини, особливо полковники, часто просто ігнорували його розпорядження, вели незалежну від гетьмана політику, спираючись на свої заслуги перед царем.

Козаки ж і посполиті, за повідомленнями невсипущого Протасьєва, говорили про свого «безбарвного» гетьмана не найліпші слова, нерідко протиставляючи суворому, але могутньому Мазепі і несподівано солідаризуючись із... таким собі російським воєводою з Калуги Петром Зибіним, котрий у 1712 р. теж порівнював у своїх вельми необережних розмовах Мазепу і його безпосереднього наступника, говорячи, що «Один то был гетман Мазепа, а таких много гетманов, как этот».

Дуже помірними виглядають і успіхи Скоропадського в сфері меценатства — віддамо належне гетьману, тут він теж намагався наслідувати Мазепу, чимало жертвуючи «на храми». Проте брак грошей в добряче спустошеній царем і його людьми скарбниці і заходи Петра І, спрямовані на відверте придушення українського друкованого слова (чого вартий лише сенатський указ від 1720 р. із забороною друкувати українські церковні книги і фактичне запровадження цензури Святійшого Синоду в цій сфері), добряче перешкоджали цьому.

Минали роки. Закінчилась Північна війна (успішним для Росії Ніштадтським миром 1721 р.), але наступ Петра І на внутрішні автономії щойно офіційно проголошеної імперії тривав. І старий, серйозно хворий Скоропадський зважився на достатньо сміливий за тих умов вчинок — він вирішив нагадати цареві про його ж обіцянки зразка 1708—1709 рр., тобто часів боротьби з Карлом і Мазепою, про «гарантії прав і вольностей вірного малоросійського народу». За словами українського старшини М. Ханенка, що їздив зі Скоропадським до Москви на святкування укладення Ніштадтського миру (де серед інших «трофеїв» була і алегорична фігура «знищеного мечем гнізда бунту Батурина», що навряд чи тішило Скоропадського), гетьман подав цареві прохання вивести з Гетьманщини обтяжливі регулярні полки, ліквідувати ненависну селянам підводну повинність, заборонити російським чиновникам втручатися в козацьку юрисдикцію тощо. На цю обережну програму захисту бодай решток українських прав, сформульовану старшиною, імператор відповів своєму надокучливому «рабу» — так мав писатись Скоропадський згідно з етикетом (і знову разючий контраст с «Иваном Степановичем», «господином гетманом», як колись звали Мазепу), досить несподіваним кроком. Такого рішення точно не чекали ні хворий Скоропадський (у Москві він часто кликав до себе лікаря, не був на деяких церемоніях, чого Петро І, як відомо, страшенно не любив), ні старшина в Україні.

30 квітня 1722 р. Петро І видав спеціальний указ про створення в Україні так званої Малоросійської колегії на чолі з С. Вельяміновим (першої з двох, відомих в українській історії), зазначивши її безпосередні функції (нагляд за всією діяльністю гетьмана, генеральної, полкової і сотенної старшини, дозвіл на видачу ними розпоряджень щодо управління Гетьманщиною тощо), зокрема і як вищої апеляційної інстанції. Мотивація запровадження нового органу управління була така — постійні непорядки і зловживання в Гетьманщині, масові скарги її населення до царя і щире бажання добра для «вірних малоросів». 2 травня 1722 р. Скоропадський ще знайшов у собі сили відповісти на цей потік демагогії, відвертої брехні і напівправди запереченням усієї мотивації змін, про яку йшлося в словах царського указу. Скоропадський навіть пообіцяв всесильному володарю імперії подати повне досьє на

хабарника і донощика Протасьєва, якого вважав душею всієї цієї інтриги. Більше того — завжди такий обережний гетьман насмілився нагадати вже достатньо роздратованому цареві про пункти Богдана Хмельницького, які порушені в цьому випадку, та ще й пообіцяв, що малороси будуть служити царю вірно, лише якщо тих пунктів буде дотримано. Цар мовчав. З гетьманом, що від'їхав із Москви, він навіть не попрощався, що було досить зловісною ознакою. Але на Івана Скоропадського вже чекав не менш грізний, але водночас і набагато справедливіший суддя... 27 червня помираючий гетьман дістався своєї столиці Глухова, де навіть не зміг (а може, і не надто хотів?) бути присутнім на молебнях та бенкетах з приводу річниці такої неоднозначної для українців Полтавської перемоги та дня святого Петра (29 червня). 2 липня він підписав заповіт, а наступного дня висповідався та прийняв соборування. Нам не дано знати, в чому сповідувався старий, зневажений майже всіма гетьман, у якого зрештою вистачило-таки духу здійснити сміливий вчинок, гідний справжнього політика. Ввечері того ж дня Іван Скоропадський помер, а через день був похований у Гамаліївському монастирі.

«Бути чи не бути», або Пригоди українського Дон-Кіхота
(П. Орлик)

Сьогодні в Україні про цю особу не чув хіба що зовсім ледачий школяр. Ще б пак! Знаменитий гетьман — «творець першої у світі сучасної конституції» і т. д., і т. ін. Безперечно, «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького» — дуже цікава пам'ятка юридичної думки свого часу, і про неї ми ще поговоримо. Але й сам по собі Пилип Орлик є надзвичайно цікавою людиною.

Родоводом Орликів всерйоз цікавився син гетьмана Пилипа, знаменитий таємний агент, генерал французької армії і палкий український автономіст Григорій (Григір) Орлик, який 1747 р. склав цікаву коротку історію власного роду. Саме гетьманичу ми завдячуємо наявністю майже всієї інформації про рід Орликів, яка наводиться в тих чи інших сучасних виданнях. За вищезгаданою короткою історією (яку використовували відомі історики діаспори І. Борщак та Б. Крупницький), перша згадка про чеський шляхетський рід Орликів датується 1121 роком, коли такий собі Станіслав Орлик поселився в Сілезії. Згодом одна гілка Орликів залишилась проживати на території Священної Римської (Австрійської) імперії (графи та барони Орлики мешкали в Моравії та Сілезії), а представники іншої переселилися до Речі Посполитої (ймовірно, в XV ст., під час гуситських воєн). Не всі представники цієї гілки мали баронський титул, деякі були звичайними шляхтичами (користувались гербом «Корчак»: у червоному полі три срібних смуги, що не доходять до краю щита, причому кожна наступна нижча смуга коротша за попередню; щоправда, І. Борщак твердить, що гербом Орликів був герб «Новіна») — як, наприклад, безпосередні предки Пилипа Орлика. Прадідом гетьмана був Ян Кшиштоф Орлик (помер 1692 р.), дідом — Степан (Стефан) Орлик (помер 1736 р.).

Майбутній гетьман народився в родині шляхтича-католика Степана (ім'я, котрим, схоже, в родині Орликів називали старших синів) Орлика та православної шляхтянки з литовсько-білоруського роду Ірини Малаховської 11 жовтня 1672 р. в родинному маєтку, в селі Косуті Ошмянського повіту на Віленщині (Пилипа хрестили як православного — можливо, його брат був охрещений як католик — такі випадки в тогочасних шляхетських сім'ях були не рідкісними, так само, як і конфесійно мішані шлюби). Незважаючи на відоме ім'я, родина (в якій уже був один син — Степан, старший брат Пилипа; помер бездітним) не відзначалася заможністю — до того ж у грудні 1673 р. в битві під Хотином під прапорами Яна Собеського, майбутнього

короля Речі Посполитої, глава родини загинув. Коли саме Пилип потрапив на Правобережжя — встановити важко. Припускають, що він навчався в єзуїтській Віленській академії, а 1692 р. вже був студентом Києво-Могилянської академії, яку 1694 р. закінчив (чому він не повернувся додому, сказати складно — Григорій Орлик писав, що його батько згодом продав маєток у Литві). Саме під час навчання в Києві Пилип познайомився з майбутнім митрополитом, відомим українським церковним діячем Стефаном Яворським, з яким зберіг зв'язок навіть на еміграції. Свого вчителя і старшого товариша, який, щоправда, теж мав дуже добру репутацію у Петра І, Орлик завжди пам'ятатиме, в годину відчаю написавши йому в 1721 р. покаянного листа, аби добитись амністії від Петра І. Вчився в академіях Орлик дуже непогано — так, він змолоду полюбив книжки (і згодом намагався їх збирати, з гіркотою пригадуючи величезну бібліотеку Мазепи, загиблу в Батурині), науки (здебільшого «гуманітарного профілю»), крім рідної для себе польської, навчився добре говорити і писати латиною (судячи з промов перед королем Карлом XII), знав книжну українську (не забуваймо — для Орлика вона все ж була іноземною), вже на еміграції вивчив французьку, італійську, новогрецьку, шведську, німецьку, болгарську, сербську, можливо, англійську. Не були марними для молодого шляхтича й уроки риторики та філософії, а також поетики і богослов'я — Пилип розвинув свій талант літератора і зокрема поета — він є автором багатьох віршів і як мінімум двох великих барокових поем-панегіриків — «Алкід Руський» (1695, Вільно) та «Гіппомен Сарматський» (1698, Київ), надзвичайно насичених в дусі того часу античними міфологічними образами та іменами (сьогодні такі твори часто не так просто зрозуміти без довжелезних коментарів — скажемо лише, що перша присвячена гетьману Івану Мазепі, володарю «Русі» або «Росії», якого порівняно з Алкідом, себто Гераклом, а друга — небожу гетьмана Мазепи, Івану Обидовському, про що йтиме мова згодом).

Писати вірші другий і останній з українських гетьманів-поетів (і єдиний, хто вів докладний щоденник, записуючи в нього масу інформації про своє життя, що дає змогу зазирнути в світ людини XVIII ст. з точки зору історії повсякденності; сьогодні існує новітній український переклад цього цікавого твору) почав ще під час навчання і виявив чималий хист (так-сяк римувати тоді мав уміти кожен спудей). Не виключено, що виданий у 1695 р. у Вільно (можливо, за сприяння колишніх вчителів з Віленської академії) «Алкід Руський» відіграв певну роль у кар'єрі свого автора — десь у той же час (не 1692 р., як часто пишуть, а дещо пізніше, вже закінчивши академію) Орлик, можливо за протекції Яворського, став писарем Київської консисторії (отже, точно був православним). Згодом на еміграції Орлик, можливо, прийняв унію — а не іслам, як колись написав на основі якоїсь поширеної в першій половині XVIII ст. плітки О. С. Пушкін у примітках до поеми «Полтава» — і спокійно молився як у православних, так і в католицьких церквах. Взагалі варто відзначити колосальну особисту релігійну толерантність Орлика, про це нижче. Можливо, саме тоді здібного юнака з інтелектуальними вподобаннями помітив і гетьман Мазепа. На жаль, ми не знаємо, коли відбулася перша зустріч цих людей, далеких тоді за своїм статусом, як небо і земля, проте можемо припустити, що панегірик гетьма-

Пилип Орлик

Меморіальна дошка на честь П. Орлика

felici Victoria benedixerit, Miq. Vcrainae ab immani Moscovitica Servitute liberatae, tunc Dux ex publico laudo per Commissarios generalem peraget revisionem omnium Villarum, aliarumq. Exercitus Zaporoviensis ditionum, quae ab urbibus in variam receperunt possessionem, cum publico Civium gravamine.

XIII

Civitas Metropolitana Kijoviae, caeteraeq. Civitates Vcrainenses, cum Magistratibus Suis, iuribus, et Privilegijs, integerrime gaudeant in perpetuum.

XIV.

Quoniam Arendae, pro Solvendo Compensationibus et Serdiucnaitibus Stipendia constituta, atq. Subsidiaria hybernales, pro publico gravamine a gregario consentur populo, igitur tanta deponantur onera, annulentur Arendae et hybernales repartitiones. Quapropter autem Patriae, consuletur de erigendo publico aerario, et de quantitate Copiarum Stipendiarii militis.

XV.

Invaluit in Vcraina aggravans populum consuetudo, quod tantis [illegible] per pagos et oppida, [illegible] et publicis negotijs Missi, multorumq. [illegible] et Officialium Servi, aliquando autem ipsi Officiales ac Primores, sine [illegible] scientia, non erubescant exigere Victualia [illegible] Servis amicitiae, variosq. potus, pecunias

Рукопис Конституції П. Орлика

Бендерська фортеця.
Сучасний вигляд

Пам'ятник Івану Мазепі
у селі Мазепинці

ну таки сподобався — на більш примітивні лестощі і поганий вірш прекрасно освічений Мазепа просто не звернув би уваги. Згодом завдяки чи Мазепі, чи Яворському Орлик потрапить до Генеральної військової канцелярії і розпочне свою досить стрімку кар'єру. Але до того на світ з'явилась друга поема скромного консисторського писаря — отой самий «Гіппомен Сарматський», що є зразком не просто панегірика, а прославляння-епіталами (вірша на честь весілля). Так-так, саме з приводу весілля в січні 1698 року в Батурині потенційного спадкоємця бездітного Мазепи, його небожа, ніжинського полковника Івана Обидовського та доньки Василя Кочубея (того самого) Ганни було написано цей дійсно талановитий твір, у якому поруч із прославленням нареченого та нареченої (місцями не без еротичних натяків, до чого зобов'язував жанр) трапляються і розлогі панегіричні пасажі на адресу дядька Обидовського, а також цікаві в світлі подальшої біографії героя цього розділу заклики до Мазепи й Обидовського разом із росіянами «струсити ще раз Перекопом» і сподівання, що «хрест лавром таки зацвітує, Коли в Стамбулі засвищуть кулі», а «Пракситель заясніє, де Магмет дурний шаліє». Десь тоді ж Орлик написав і вісім віршів «на герб» Данила Апостола (з його розлогим описом та алегоричними поясненнями). Можливо, Орлик наприкінці 1690-х рр. займав якусь посаду в полтавській полковій канцелярії, проте головне, що його вже точно помітили в Батурині.

Інакше важко сказати, чому б це полтавський полковник Павло Герцик надумав віддати за небагатого писаря, хай і «власника» загальновідомого крилатого коника, свою доньку з чималим посагом у вигляді рухомості і нерухомості — адже 23 листопада 1698 р. в Полтаві він обвінчався з донькою полтавського полковника Павла Герцика Ганною. Щоправда, батько самого Герцика був типовою багатою «новою людиною» такого походження, що його синам довелося терміново конструювати для свого роду «шляхетну» генеалогію, від гербових шляхтичів. Проте старшина знала і справжнє походження Герциків, чий родоначальник, торгівець хутром, під час Хмельниччини ледь не загинув і врятувався, лише прийнявши хрещення під ім'ям Семена (він був іудеєм). Павло Семенович Герцик невдовзі помер, а його донька гідно ділила з Орликом радощі й горе, народила йому трьох синів і п'ятьох доньок, пішла за чоловіком на еміграцію, живучи останні роки свого життя (померла в 1757 р.) у жахливих злиднях.

Через рік після одруження, 6 листопада 1699 р. в подружжя Орликів народилася перша дитина — донька Анастасія, на хрестинах якої було багато старшини, що підкреслює певні зв'язки Орлика у вищих колах української шляхти. 5 листопада 1702 р. народився старший син Пилипа Орлика, Григорій. Його хрещеними батьками стали ні багато ні мало, як сам гетьман Мазепа та Любов Кочубеєва, дружина Василя Кочубея і мати Мотрі...

Можливо, вже тоді Пилип Орлик став канцеляристом при гетьманській канцелярії. Подальша кар'єра молодого старшини, не пов'язаного напряму з потужними кланами Гетьманщини, не може не вражати — десь у проміжку між 1703 та 1707 рр. він стає генеральним писарем (більшість дослідників схиляються на користь 1706—1707 рр.). Таке просування по службі було можливе тільки за потужного сприяння найвпливовішої людини в державі — інакше увесь його «винятковий розум, ерудиція, інтелігентність,

витончена духовність, різноманітний досвід» (як загалом вірно пишуть сучасні біографи Орлика) навряд чи допомогли б йому перестрибнути так багато східців у службовій драбині (полковництво, майже всі генеральні старшинські посади). Можливо, Мазепі дійсно імпонували здібності Орлика і його явні інтелектуальні зацікавлення (рідкісні в колі тогочасної козацької старшини — сам Орлик відверто і дещо необережно кепкував з Василя Кочубея, що той, будучи генеральним писарем, так і не навчився нормально писати, а з його листів до російських урядовців просто сміялись поляки. Можете уявити собі, як реагував на подібні слова амбітний Кочубей і як він ставився до Орлика — не дивно, що в своєму доносі він не один раз згадував пана Пилипа, намагаючись всіляко очорнити його, аби надійно «поховати» разом із Мазепою і його висуванця). Проте свою роль могли зіграти саме молодість і відносна недосвідченість Орлика, відсутність у нього помітно виражених амбіцій, зв'язків зі старшинською опозицією (попередник Орлика, Василь Кочубей, був особою зовсім іншого складу). Мазепа, прагнучи вести сам як мінімум усю зовнішню політику, прагнув мати слухняного і водночас працьовитого, розумного й вірного генерального писаря — мабуть, Орлик виглядав як найкраща кандидатура такого типу («у Орлика розум ще молодий, дитинний», — якось сказав гетьман восени 1708 р.). Можливо, початок таємних переговорів з Лещинським і Карлом і призначення Орлика генеральним писарем практично в той самий час не є простим збігом... Пилип Орлик одержав чималі рангові володіння як генеральний писар в Гадяцькому полку, на додачу до земель, якими володіла його дружина. В цей час Орлик був вельми забезпеченою людиною, проте ми не знаємо, чи цікавився він своїм господарством, намагаючись витиснути зі своїх підданих побільше грошей, — судячи з того, що згодом його селяни, які потрапили після Полтави до іншого урядовця, згадували колишнього пана добром, то не дуже, що знову-таки характеризує Орлика як не надто типового представника тогочасної старшини.

Подальші кілька років у житті Пилипа Орлика, його участь у таємній дипломатії Мазепи здебільшого описуються істориками на основі дуже суб'єктивного і специфічного, хоч і надзвичайно цінного джерела — листа Орлика митрополиту Яворському від 1721 р. В покаянному листі Орлик не міг дещо не применшити свою обізнаність щодо планів Мазепи, він цілком міг і вказати не зовсім вірний час, коли гетьман розповів своєму генеральному писареві таємницю, котра могла коштувати обом голови. Проте в принципі лист справляє враження надзвичайно потужного, психологічно обґрунтованого свідчення. Крім того, що з цього листа (він неодноразово публікувався, зокрема О. Субтельним, О. Оглобліним та ін.) ми можемо дізнатись чимало про конспіративне мистецтво XVIII ст., а також про те, яким спостережливим був молодий старшина Орлик — фактично, судячи з листа, він мав власні, цілком вірні, здогади щодо планів свого гетьмана ще до того, як той у 1707 р. повідомив йому під страшенним секретом (за умов обопільного хресного цілування) про таємні переговори зі Станіславом Лещинським та шведським королем. Для щиро віруючого і вихованого в шляхетських традиціях Орлика така клятва мала велику вагу — недарма великий знавець людських душ, гетьман Мазепа сказав йому тієї ночі: «до сего часу не смел я тебе прежде времени намерения

моего и тайны тоей объявлять, якая тебе вчерась по случаю открилася, не для того, чтоб я о твоей к себе верности имел якое подозрение, понеже никогда не могу такой быть о твоей почтивости опинии, дабы ты за толикую мою к тебе милость, любовь и благодеяние, неблагодарствием мне платил и предателем моим был; но разсуждая, что ты хотя человек разумний и совести не подозренной, однак еще молодый, и несовершенную в таковых циркументанціах имеешь експериенцію, опасалемся, дабы ты и с Великороссійскими и с нашими всякого чина людми конверсуючи, или с конфиденции или с неосторожности не вымовился пред ким с тым секретом, и тым самым мене и себе не погубил... А понеже теперь пред тобою не могло то утаитися, пред Всеведущим Богом протестуюся и на том присягаю, что я не для приватной моей ползы, не для вышших гоноров, не для болшаго обогащения, а ни для инных яковых нибудь прихотей, но для вас всех, под властию и реиментом моим зостаючих, для жон и детей ваших, для общаго добра матки моей отчизны бедной Украины, всего войска Запорожскаго и народу Малороссийского, и для подвышшеня и разширеня прав и волностей войсковых, хочу тое при помощи Божой чинити, чтоб вы, з жонами и детми, и отчизна с войском Запорожским так от Московской, як и от Шведской сторони, не погибли. А если бым для яких нибудь приватных моих прихотей тое дерзал чинить, побий мене, Боже, в Троицы святой единый и невинная страсть Христова, на души и на теле». То рекши поцеловал крест с животворящим древом пред собою лежачий. А до мене обратившись, рекл тые слова: «Держу я о тебе крепко и надеюся, что а ни совесть твоя, а ни цнота, а ни почтивость, ни врожоная кровь шляхецкая, не допустит тебе, абысь мене пана и благодетеля своего зрадил». Дійсно, Пилип Орлик свого пана не зрадив, хоча саме він мав найбільше потенційних можливостей для цього — навіть значно більше, ніж його попередник на генеральному писарстві, Василь Кочубей, автор відомого доносу. Адже Орлик був фактично єдиною людиною, котрій вдалося викликати майже необмежену довіру вкрай обережного Івана Степановича. Гніваючись, Мазепа якось навіть заявив полковникам і кільком генеральним старшинам, що візьме з собою Орлика і поїде до царя, а старшини, мовляв, хай виплутуються самі з їхніми конспіративними планами і водночас — антигетьманськими проектами.

Саме Орлик разом із гетьманом в 1707—1708 рр. займався таємною дипломатією — вів переговори з посланцями Лещинського, а також провадив шифроване листування. В листі до Яворського Орлик щиро зізнається, що він дуже боявся викриття, але не міг видати свого благодійника. Причому ідилічними стосунки Мазепи і Орлика аж ніяк не були.

«Мазепа многажды тыми упоминал сюда ми: «Смотри, Орлик, чтоб еси мне

Українська ювілейна монета «Пилип Орлик»

додержал верности; ведаешь ты в якой я у царского величества милости; не заменяють там мене за тебе: я богат, а ты убог, а Москва гроши любить; мне ничого не будет, а ты погибнешь. «Яко в Бендери, когда Войнаровскій, по указу его Мазепы, не токмо мене оскорбил, но и на житіе мое настоевал, а я жалостне ему выговаривал: «Такое ли есть за верность мою награжденіе?» отказал он: «Если б ты мне не был верен, то також бы погибл, як и Кочубей», и того ради принужден я былъ от него удалитця до Ясс.

З другой стороны, представляла мне совесть христіанская присягу мою, которою на верную службу ему Мазепе единому, яко гетману и пану своєму (понеже царскому величеству будучи иноземцем и пришелцем в Украйну, а ни на подданство, а ни на верность, никогда не присягалем) обовязанный былем, и того ради почиталем себе в мыслях моих за пагубу душевную не токмо клятвопреступником, но и предателем пана и добродея своего, быть, и воздать ему неблагодарным сердцем злая воз благая, ненависть за возлюбленіе и за хлеб яд смертоносный». Навіть зробивши скидку на умови написання листа, слід все ж визнати, що не завжди і не все у стосунках між надзвичайно обережним і нерідко відверто авторитарним гетьманом і його генеральним писарем було гладко. Тим більше поваги викликає така шляхетська чеснота пана Пилипа, як відданість сюзерену. Ще одна чудова психологічна замальовка з цього приводу: «Разсуждал я всегда в уме моем, что тая Мазепы с противною стороною корреспонденція на крайнюю когдась мене наразить погибель, если царское величество с подлинных документов доведается. И того ради всегда снедалемся внутрнею боязнію, страхом и скорбію, а смотря на жону и дети мои, по всяк день часто воздыхалем, чтоб с собою и их не погубить, и когда колвек жона моя вопрошала мене о причини так частого и тяжкого воздыханія, ответовалем ей, что грех моих ради, которыми Бога Создателя моего прогневилем, с жалю воздыхаю. Не верила тому жона моя и всегда мене и любовно и прошеніем своим до объявленія себе скорби моей убеждала, однак обязаный будучи присягою никогда пред нею, с тым секретом, не выдалемся, аж до самого того дня, якого Мазепа до Шведов с Батурина выезджал».

Саме Орлик за наказом гетьмана Мазепи склав у жовтні 1708 р. інструкцію латинською мовою для спеціального гетьманського посланця Бистрицького, якому доручалося вести переговори зі шведським королем Карпом XII і його канцлером графом Піпером. Орлик виступив із Батурина в похід разом із козацькими військами на чолі з Мазепою, брав участь у їх об'єднанні зі шведами і протягом усієї кампанії був поряд із гетьманом. На полі бою разом із шведами та запорожцями геройствували родичі його дружини, Герцики, а генеральний писар Мазепи ретельно й напружено працюючи у похідній канцелярії, складав і оформляв дипломатичні документи, відав листуванням гетьмана з Туреччиною, Кримом, Station Станіславом Лещинським, також пишучи гетьманські маніфести, з котрими Мазепа звертався до народу козацької України (цікаво — Орлик якось зауважив, що Мазепа завжди читав і багато виправляв майже всі документи, що приносились йому на підпис).

Справжнім шоком для Орлика і Мазепи стали Батурин і згодом Полтава — у щоденнику Орлик кілька разів згадував моторошну втечу південними степами до Бендер, з переслідуванням ворогами

і втратою всього майна подружжям Орликів (під час переправи через Дніпро було втрачено майже все — дружині Орлика вдалось врятувати лише скриньку з золотом, фамільними паперами, кількома листами Мазепи до Петра і листом Станіслава Лещинського до гетьмана. «Жона моя… через Днепр в едной токмо сукне з детми переправилася, а все мои животы в 30 возах с сребром и с грошми над Днепром пропали», — сумно писав згодом гетьман-вигнанець. Прибувши до Бендер наприкінці серпня, Орлик потрапив у вир інтриг навколо помираючого гетьмана Мазепи. Ті старшини, яким судилося стати українськими політемігрантами, почали «ділити» скарби Мазепи ще за життя останнього, так що Карл XII втрутився і створив спеціальну шведсько-польську комісію, яка мала вирішити дане питання. Не будемо аж надто заглиблюватись у непрості перипетії цієї справи — скажемо лише, що вона не прикрашає багатьох її учасників, особливо блискучого небожа Мазепи, Андрія Войнаровського, людину непростої вдачі та примхливої долі (про нього див. нарис «Залізна маска з роду Мазеп-Колединських» у «Незнайомій Кліо» або нарис І. Борщака «Войнаровський, сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень»). У результаті розподіл чималих гетьманських (вони ж державні) скарбів відбувся таким чином — Войнаровський отримав майже все (180 тисяч дукатів грішми, коштовності і навіть дорогоцінні гетьманські клейноди свого дядька), відмовившись від «булави» гетьмана у вигнанні (що зрештою не врятувало його від невсипущої російської розвідки, котра викрала його з Гамбурґа — своє життя пан Андрій закінчив на засланні в Якутську), Орлик же став гетьманом в еміграції (Войнаровський «щедро» залишив йому 3 тисячі дукатів). У 1719 р. Орлик писав, що, не маючи державних коштів, він пустив усі свої невеличкі приватні кошти на важку справу захисту козацької державності в умовах еміграції. «Войнаровський, наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці й допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояки протестувала проти цього мовчання», — писав гетьман-вигнанець сестрі Карла XII. Цікаві бувають повороти історії — з цих двох «європеїзованих» козаків рішучий і темпераментний вояк, небіж Мазепи, якого готували до гетьманства, обрав замість булави світське життя в європейських салонах, а спокійний виконавець-інтелектуал став найстійкішим оборонцем прав «козацького малоросійського народу» в Європі і одним із головних ворогів новонародженої Російської імперії…

Пилипа Орлика було обрано гетьманом козаками та старшинами-емігрантами 5 квітня 1710 р. на полі під Бендерами. Гетьманом України його одразу визнали шведський король і турецький султан. Того ж дня було виголошено таку собі угоду між новообраним гетьманом, старшиною і козацтвом — «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького». Схоже, це колективний твір, у написанні котрого головну роль все ж відіграв Орлик. Звісно, світова історія має не один прецедент угод між володарем і елітою (згадаймо хоча б середньовічну англійську «Велику хартію вольностей»). «Пакти» Орлика є не зовсім конституцією в сучасному значенні цього слова — в преамбулі та 16 пунктах йдеться про зовнішньополітичні моменти — про шведську протекцію та союз із Кримом; про співвідношення між

повноваженнями гетьмана і козацької ради, права і свободи *козацького стану і старшини,* необхідність боротьби з корупцією і захисту прав усіх інших станів українського суспільства (проте ці права не описані жодним рядком). Щоправда, для вирішення «всяких важливих справ» уперше чітко встановлювалися *періодичні* зібрання в гетьманській резиденції старшинсько-козацької ради — тричі на рік (на свята Різдва, Великодня, Покрови). Без дозволу ради гетьман не мав права нічого «приватною своєю владою ні зачинати, ні установляти і в скуток не приводити». Всі поточні нагальні справи, яких не можна відкладати, вирішує гетьман, однак спільно з радою генеральної старшини. Гетьман зобов'язувався радитися з генеральною старшиною «о всяких справах публічних». Часткове обмеження гетьманської влади стосувалося адміністрації, суду, виборів старшини, фінансів. Навряд чи можна говорити тут про справжній розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову, як це інколи роблять, — Пилипу Орлику не потрібні лаври Ш. Монтеск'є (з творами котрого, до речі, гетьман-вигнанець познайомився на еміграції), у нього досить власних! Абсолютно нереальним і вимушеним (з боку Орлика, який явно писав цей твір після важких «консультацій» з емігрантами-старшинами) виглядає пункт про заборону гетьману вести таємні переговори з будь-ким без відома старшини — тепер він мав повідомляти їй про подібні переговори, що і за умов еміграції, і на Лівобережжі моментально призвело б до падіння гетьмана в результаті доносу (сумно, але за тодішніх умов твердження Макіавеллі «таємниця — душа справи» було стовідсотково вірним). Не варто надто засуджувати (як сьогодні це роблять деякі публіцисти) головного творця «Пактів» за перший пункт, у якому змальовувалося виняткове становище православ'я як домінуючої конфесії в козацькій Україні і «недопущення розповсюдження тут шкідливого і облудного іудаїзму» — враховуючи особисту толерантність Орлика і національне коріння його дружини, скоріш за все, справа тут у звичайних пропагандистських моментах (не більш і не менш моральних, ніж демагогічні твердження Петра І про захист ним, царем, «істинного православ'я» і про бажання Мазепи «покатоличити» чи «олютеранити» Україну). Кілька пунктів мають суто «точковий» характер, що традиційно для «договірних пунктів» при обранні нових гетьманів (див., наприклад, Коломацькі статті Мазепи) — вони просто є реакцією на особливо гострі проблеми в козацькій Україні (утиски селян, міщан і купців, конкретні ненависні повинності, проблема підпорядкованості української православної церкви Москві чи Константинополю — про це багато говорилося і за Мазепи в колах церковних ієрархів та старшини).

Проте вважати хай дуже вагомі, але не кардинальні зміни козацької воєнної демократії початком формування справжнього «представницького парламентського ладу» було б наївно — за тих умов мова могла йти хіба що про «козацьку демократію» з елементами інколи олігархії, іноді охлократії. Фактично ця угода засвідчила послаблення позицій гетьманської влади в порівнянні з добою Самойловича і Мазепи (який ніколи не прийняв би подібного документа) і посилення ролі старшини за екстремальних умов еміграції. Як влучно висловилась Н. Яковенко, важливість «Конституції» Орлика насамперед в тому, що в ній було «зроблено першу спробу «усвідомити»

Козацьку державу на формальному рівні. Цей акт уже спирається на «нормальну» модель тогочасної європейської держави: в основу Конституції покладено принцип контракту, що окреслює компетенції та взаємні гарантії «політичного народу» (козацтва) і «володаря» (гетьмана), а також характерний для так званих периферійних країн середньовічної та ранньомодерної Європи — Чехії, Угорщини, Речі Посполитої — принцип двощаблевої репрезентації, тобто персонального голосу для верхівки еліти — старшини і представницького — для «послів Війська Запорозького».

Історична преамбула до «Пактів» теж по-своєму цікава — її автор (чи автори) використовує так званий «хозарський міф» — про походження козаків від хозар (згодом ним скористається літописець Г. Граб'янка та ін.), водночас вибудувавши струнку концепцію українських козацьких прав і вольностей, які були порушені спочатку Варшавою, а згодом Москвою, що і спонукало спочатку Хмельницького, а згодом і Мазепу шукати союзу зі Швецією та Кримом.

Не зовсім вірним є твердження, що Конституція Орлика ніколи ніде не діяла — фактично вона якоюсь мірою «діяла» в еміграції та на Правобережжі, контрольованому військами Орлика та Кримського ханства в 1711—1713 рр. (про це нижче). Головне — що вона була дуже компромісною і виробленою за надзвичайних умов, про що часто забувають її гарячі прихильники, для котрих цей документ є надзвичайно важливою складовою українського національного історичного міфа (повторимо — для автора «міф» не є синонімом слів «брехня», «свідомий обман» тощо; для кращого розуміння того, чим є український історичний міф у багатьох своїх варіантах — див., наприклад, Г. Грабовича «Шевченко як міфотворець» або збірку «Герої та знаменитості в українській культурі». — К., 1999).

Так чи інакше, Пилип Орлик розпочав свою діяльність як гетьман у вигнанні — діяльність, яка триватиме більш ніж три десятиліття. Перші кілька років гетьман разом із Карлом XII намагалися «виправити» військово-політичну ситуацію, що склалася після Полтави. «Шведський лев» за спеціальною угодою від 1710 р. зобов'язувався не складати зброї доти, доки козацька Лівобережна і Правобережна Україна не буде звільнена з-під панування «московського дракона», й не укладати миру з царем, не здобувши попереднього відновлення незалежності України. Франція, помітно стурбована нечуваним зростанням російської військової могутності і зацікавлена в перемозі шведського короля та Станіслава Лещинського, надавала чималу грошову підтримку козацьким та шведським дипломатам, водночас намагаючись впливати на диван Османської імперії, очолюваний у 1709—1710 рр. послідовно великими візирами Алі-пашею, Нуман-пашею та зрештою Мехмедом Балтаджі-пашею, з метою якнайшвидше довести і так доволі напружені відносини Туреччини та Росії до відкритого збройного конфлікту.

Восени 1710 р. за допомогою французького посла Орлик починає налагоджувати контакти з Османською імперією, одночасно листуючись із енергійним кримським ханом Девлет-Гіреєм, в результаті чого 23 січня 1711 р. було підписано угоду про союз між козацькою Україною і Кримом, причому на рівноправних засадах, гарантом чого мав виступити шведський король. Війна проти Росії мала точитися аж до повного визволення українських

козацьких територій, а хан зобов'язався не кривдити українське населення. Йшлося в угоді і про допомогу Орлику з боку донських козаків, учасників повстання Булавіна, котрі втекли на Кубань на чолі з отаманом Некрасовим, а також башкирців та казанських татар.

20 листопада 1710 р. війну Петру І оголосила Османська імперія — сюзерен Криму. Це стало можливим лише завдяки потужній діяльності шведської та української козацької дипломатії. Проте спільний план дій кримських, кубанських татар і козаків Орлика взимку-навесні 1711 р. в цілому не увінчався успіхом — це стосується і походу кубанських та кримських татар на Лівобережжя та Слобожанщину, і великого походу Орлика на Правобережжя. Абсолютно фантастичними виявились плани посилення підтримки прошведського короля Речі Посполитої Станіслава Лещинського за допомогою просування невеликої шведської армії графа Магнуса Стенбока з Померанії в Польщу — Карл XII просто не міг реально оцінити скромних ресурсів своєї країни, основну армію котрої було безповоротно втрачено під Полтавою та Переволочною. Похід Пилипа Орлика на Правобережжя спочатку мав великий успіх — фактично вся старшина і козаки 6 полків (за винятком сьомого, Білоцерківського) приєдналися до гетьмана-емігранта (див., наприклад, біографію Самуся), прислухавшись до агітаторів Орлика, котрі провели вмілу роботу, користуючись тим, що Петро І запровадив і в правобережних полках ту саму політику терору і винагородження донощиків, що і в лівобережному гетьманаті. Українсько-польське військо у 8 тисяч чоловік за підтримки 30-тисячної орди татар захопило майже все Правобережжя, населення котрого підтримало Орлика. Орлик, який до того ще не встиг зарекомендувати себе як воєначальник, розбив наприкінці лютого під Лисянкою війська лівобережного гетьмана Скоропадського на чолі з генеральним осавулом Бутовичем, узявши останнього в полон. Проте наступ розбився об неприступні мури Білоцерківської фортеці — колись здобутої Палієм і Самусем, а згодом (у 1709 р.) проданої сердюками і компанійцями Мазепи російській владі буквально за купку червінців. Петро І, побоюючись, що старшина лівобережного гетьманату перейде на бік Орлика, наказав зібрати у Глухові, контрольованому російським гарнізоном, дружин усіх генеральних старшин, зокрема і дружину гетьмана Скоропадського, і тримати їх як заручників. На Правобережній Україні те саме щодо членів родин правобережних полковників зробив київський генерал-губернатор князь Дмитро Голіцин. Кілька березневих днів 1711 р. Орлик, правобережні козаки і запорожці штурмували Білу Церкву, в якій боронився російський гарнізон і компанійці А. Танського. Проте без облогової артилерії взяти фортецю не вдалось, а часу на довгу облогу не було — починалась весна, шляхи розмокли, і татарська кіннота втратила рухливість. У результаті татари, яким набридло сидіти під фортецею, почали свої звичайні грабунки і захоплення ясиру, на що згодом скаржився Орлик османським пашам — частину полонених за турецького втручання вдалось урятувати, але співчуття до планів Орлика на Правобережжі значно пригасло. Зрештою кампанія скінчилась невдачею для союзників — їм довелось відступити з Правобережжя, причому військо Орлика розтануло так само швидко, як зросло. У квітні гетьман-емігрант уже був у Бендерах.

Пирогове. Музей народної архітектури та побуту

Наступний хід у цьому «турецько-шведсько-українському гамбіті» був за царем. Петро І після Полтавського тріумфу не сидів склавши руки. На хвилі небувалого успіху російська дипломатія і розвідка припустилася однієї з найбільших своїх помилок за всю добу царювання монарха-реформатора. Мова йде про погано підготовану і ще гірше реалізовану Прутську кампанію, яка мала на меті ні багато ні мало, як звільнення від османського панування Придунайських князівств (Молдавії та Валахії) з подальшим можливим «кидком на Балкани». Найцікавіше, що Петро І та його дипломати також розраховували на широку підтримку з боку населення тих територій, на які мала ступити нога їхніх вояків. Волоська та молдавська політична еліта на чолі з господарями (відповідно Бранкованом та Кантеміром) через численних посланців запевняла російського царя у готовності підняти широкомасштабне антитурецьке повстання в будь-який момент. Важливим знаряддям у руках царя були потужна, загартована в переможних боях зі шведами регулярна армія, посилена іррегулярними козацькими (зокрема лівобережними та слобідськими) підрозділами, а також сильний флот, який складався з кількох десятків лінійних кораблів, фрегатів та галер і за умов відсутності у Росії портів на Чорноморському узбережжі базувався у Воронежі (тимчасово виконуючи функції такої собі надпотужної річкової флотилії на Дону), маючи змогу у разі війни з Туреччиною вийти в Азовське море повз відвойовані Росією у османів у 90-х рр. XVII ст. фортеці Азов і Таганрог.

У липні 1711 р. Петро І із 38-тисячним відбірним військом заглибився в тодішні володіння Туреччини — Бессарабію та на береги Пруту. Там його оточила велика турецько-татарсько-українська армія. Фактично Петро І потрапив у ту саму ситуацію, що й Карл XII в Україні. Петру І та його армії з майже всіма генералами — героями Полтави — загрожувала неминуча капітуляція. Проте складна комбінація дипломатичних хитрощів та інтриг з російського боку (включно з величезним хабарем для великого візира Османської імперії Мехмеда Балтаджі), а також політичної недалекоглядності та корупції — з турецького врятувала для Росії завойований під Полтавою фактичний статус гегемона Східної Європи, а разом з ним — і контроль над українськими територіями. В момент початку переговорів про підписання Прутського договору (липень 1711 р.) Орлик перебував при шведському королі, проте разом із сином Григором кинувся до турецького табору, аби забезпечити українські права. В результаті в угоду було включено доволі неясний пункт, за яким цар зрікався влади над частиною Правобережжя та Січчю, а також «козаками» в цілому (насправді з Лівобережжя росіяни, звісно, йти не збирались, так само, як і з правого берега Дніпра). Петра і його армію випустили з табору на почесних умовах, а Османська імперія і Крим втратили унікальний шанс змінити загалом не дуже втішний для них хід російсько-турецьких воєн на свою користь. Виграш турків — Азов і Таганрог, непевна протекція над Правобережжям і Січчю — виглядає жалюгідно на тлі цілком можливих (у разі довгого полону чи загибелі російського царя-реформатора та ядра його модернізованих збройних сил) потенційних велетенських внутрішніх катаклізмів у Російській державі. У світлі цього аж ніяк не дивним виглядає настирне бажання Карла XII перевірити

гостроту своєї шпаги на «продажній шкурі» великого візира.

Кілька слів про турецько-шведсько-українські непорозуміння, що почалися ще до Прутського миру і далі розросталися. Як це завжди буває у випадках з військово-політичними союзами, союзники ніколи до кінця не довіряли один одному, боячись зради. Тому спроби гетьмана вести прямі переговори з султаном були розцінені Карлом XII як зрада, і шведський король заборонив своєму васалу подібні вигідні для козацької України переговори. Проте Орлик їх продовжив, результатом чого стала угода про мир між Османською імперією та Росією. Ще 5 березня 1712 р. султан Ахмед III видав фірман, згідно з яким Правобережна Україна та Січ передавалися Орликові. Турецька держава зобов'язувалася не втручатись у внутрішні справи козацької України. 5 квітня було нарешті укладено угоду між султаном і царем, за якою Росії залишалася Лівобережна Україна з Києвом та його околицями (російські війська виводилися з Речі Посполитої та українського Правобережжя). Москва виводить війська з Польщі й Правобережної України, не втручається у справи козаків і Запорозької Січі. В договорі було врегульовано проблему виїзду Карла XII з Туреччини. За найобережнішими оцінками, збереження влади над Україною коштувало Петру I 100 тисяч червінців (у золоті та соболях, виплачених російськими дипломатами турецьким можновладцям). Протягом 1712—1714 рр. козаки Орлика контролювали частину Правобережжя, проте загальний курс Османської імперії на порозуміння з Річчю Посполитою фактично унеможливив довговічне існування тут українського козацького устрою. Тим часом сюзерен Орлика, Карл XII, явно «засидівся в гостях» у султана і не поспішав до себе в Швецію, все ще сподіваючись змінити хід подій на свою користь. У результаті визрів конфлікт між ним і турецькою владою — 1 лютого 1713 р., знаменитий «Калабалик» — справжній бій між трьома сотнями шведів на чолі з королем і кількома тисячами яничар і татар. Карл бився як звичайний солдат, і поруч із ним був Орлик — пан Пилип у черговий раз продемонстрував відданість своєму сюзерену в найтяжчу для того годину, хоча кримський хан і погрожував відрубати гетьману голову за непослух. Фантасмагоричний «Калабалик» скінчився почесним полоном для шведського короля, якого депортували з Бендер до села Демотики, а згодом змусили-таки залишити межі Османської імперії. Разом із Карлом виїхали в жовтні 1714 р. до Швеції й мазепинці, серед яких була і родина Орликів. Гетьман програв свою гру на Правобережжі — його за турецько-польською угодою від 22 квітня 1714 р. було повернуто Речі Посполитій. Петро I не виступав проти такого варіанта — цар «Великої, Малої та Білої Русі» фактично подарував Августу II Правобережжя, де було ліквідовано козацький устрій. Щоправда, значну частину населення краю було попередньо «зігнано» на лівий берег Дніпра, котрий залишився під сюзеренітетом царя.

Слідом за гетьманом-вигнанцем до Швеції виїхала його численна родина: дружина, троє синів — Григорій, Михайло та Яків, доньки — Анастасія, Варвара та Марта (Марта і Яків народилися вже в Бендерах). Хрещеним батьком Якова був Карл XII, а Марти — Станіслав Лещинський. Їхали через Угорщину до Відня. На деякий час українських емігрантів помістили на острові Рюгені, де в Орликів на-

родилася дочка Марія. Хрещеною матір'ю її була сестра Карла XII — королева Ульріка-Елеонора. Потім родину Орликів було відправлено до материкової Швеції, де гетьман оселився в Кристіанштадті. Карл не забув відданості Орлика — гетьману призначили щорічну пенсію в 17 тисяч срібних талерів (згодом бідний, підірваний війною шведський бюджет не зможе виплачувати цю суму, і добробут Орликів буде остаточно зруйновано — гетьман віддасть під заставу всі коштовності, йому доведеться просити грошей у далеких родичів з Австрії тощо).

Подальші пригоди та діяльність Пилипа Орлика непогано описані в сучасній історичній літературі (див., наприклад, великий нарис про нього у «Володарях гетьманської булави»). Протягом трьох десятиліть український гетьман-емігрант намагався підтримувати практично всі антиросійські коаліції, які тільки починали формуватись у Європі, вів велике листування з турецькими, британськими, ганноверськими, французькими, австрійськими, саксонськими і польськими дипломатами, не забуваючи про запорожців, некрасівців і Кримське ханство. Працездатність Орлика вражає — він вів активне політичне життя майже три десятиліття, інколи йдучи на тимчасові компроміси, багато разів зневірюючись, впадаючи в справжній розпач (як-от у 1721 р.), тікаючи від російських агентів, які до смерті Петра I в 1725 р. надзвичайно енергійно полювали за ним по всій Європі і кілька разів були на волосину від успіху, але при цьому ніколи не полишаючи своєї головної справи! Втративши після 1714 р. можливість діяти хоча б частково своїми силами, Пилип Орлик зробив свою останню ставку на можливу велику війну в Європі за участю різноманітних коаліцій — з них він завжди обирав таку, яка потенційно була б ворожою щодо імперських планів Росії і могла б посприяти визволенню козацької України. Гетьман-емігрант мав свою мережу таємних агентів, головними з яких були його старі приятелі-мазепинці (зокрема Нахимовський, Мировичі тощо), а також старший син Григір. Проте без перебільшення титанічні зусилля Орлика, попри те, що вони сприяли підтриманню стійкого інтересу західно- і центральноєвропейських політиків та громадськості до справи української козацької державності, у головному своєму пункті були приречені на невдачу. Стрімкий занепад Швеції, котра пережила крах своїх великодержавних амбіцій під Полтавою, слабкість Речі Посполитої, котру роздирали внутрішні суперечності, потужне зростання Російської імперії, зацікавленість у ній європейських країн — усе це не сприяло виникненню стійкої коаліції, яка поставила б за кінцеву мету зламати зростаючу російську імперську міць. Французькі, ганноверські, польські дипломати могли скільки завгодно говорити про фальшивий чи справжній «Заповіт Петра Великого», підтримувати «українське питання» в кулуарах міжнародних конгресів, навіть інколи виносити його на обговорення, проте реально це нічого не давало. Фактично ситуація, в яку потрапив Орлик, дуже схожа на ту, в якій сьогодні перебувають представники усіх невизнаних чи частково визнаних держав. Ці представники, котрі діють у Європі, теж постійно нагадують про свої нації та їхню боротьбу за самовизначення світовій громадськості, теж часто наражаються на смертельну небезпеку з боку спецслужб сучасних «імперій» (США, Росії, Китаю, Туреччини тощо), намагаються з перемінним успіхом лобіювати свою справу (тоді це робилося при королівських дворах і на

дипломатичних конгресах, що тягнулись роками, тепер на засіданнях різноманітних міжнародних організацій)... Вони так само оголошуються представниками імперських режимів «ворогами стабільності» (начебто самі згадані режими з їхніми амбіціями не є першочерговими порушувачами світової геополітичної рівноваги), їхньої видачі домагаються, тиснучи на країни, які надали їм прихисток, їх намагаються підкупити чи змусити замовкнути якимось іншим способом, через це згадані представники змушені багато переміщатись Європою. Все це повною мірою стосується їхнього далекого попередника — гетьмана Пилипа Орлика (кілька разів його ледь не схопили, ще 8 квітня 1712 р. було видано царський маніфест про «боговідступника і зрадника» Пилипа Орлика та його анафему; в 1721 р. він пішов на таємні переговори з російською владою, проте умови персональної амністії гетьмана не влаштували — він цілком логічно запідозрив неминучу пастку і вчасно припинив згадані контакти).

Абсолютно вірно гетьман-вигнанець прогнозував подальший розвиток подій у Центрально-Східній Європі — на його думку, Росія спочатку «заковтне» українські та інші козацькі державні утворення (Гетьманщину, Січ, Дон тощо), потім настане черга Речі Посполитої та османських володінь у Причорномор'ї та Кримського ханства. Але невблаганна історія прирекла Орлика на роль такої собі Кассандри, якій почасти вірили, але нічого не робили, аби уникнути тих лих, які вона передрікає.

Місцеперебуванням Орлика стають Бендери, Крістіанштадт, Суасон, Бреслау, Ганновер, Краків, Варшава, Салоніки, де зрештою гетьман осів на довгі 12 років (1722—1734 рр.; гетьман не мав змоги визволитись з-під «клятої турецької протекції» — турецька влада не надто довіряла Орликові, не випускаючи його, перлюструючи його листи тощо), знову Бендери, Бухарест, Адріанополь, нарешті, Ясси. Залишається дивуватись, як Орлика не зламали постійні невдачі і втрати — у 1718 р. загинув його покровитель Карл XII, 15 травня 1721 р. помер у віці 10 років найменший син Орлика Яків, того ж року помер і далекий родич та покровитель гетьмана, барон Священної Римської імперії Орлик, який фактично врятував пана Пилипа в Бреслау від російських агентів. Натомість до рук останніх потрапив брат дружини Орлика — Григорій Герцик, котрого було запроторено до Сибіру, як і ще кількох родичів дружини гетьмана (під час переговорів Орлика з російським урядом гетьман-вигнанець намагався полегшити їх долю, що зрештою не вдалось). Все меншає вірних соратників-мазепинців — до кінця залишились лише родичі дружини, Герцики, генеральний бунчужний Клим Довгополий, Федір Нахимовський та ін. Проте справжнім соратником став старший син — Григір, якому судилося стати українсько-французьким таємним агентом, масоном і шукачем пригод у стилі неповторного XVIII століття (рівня блискучих Каліостро чи Сен-Жермена, але із сильним українським патріотичним забарвленням). Сам Пилип Орлик, схоже, теж був близький до масонських кіл — непрямим свідченням цього є його просто-таки дивовижні релігійність і водночас конфесійна «гнучкість». Герой цього розділу всерйоз цікавився основоположними принципами християнської релігії, вів пошук шляхів об'єднання церков, вільної сполуки православних і католиків. У щоденнику залишилися записи його дискусій із православними та католицькими священиками.

Взагалі гетьман-вигнанець був у релігійному плані людиною дуже своєрідною — судячи зі щоденника, він був щирим віруючим і практикуючим християнином, причому практично без «конфесійних обмежень» (чого вартий хоча б його фантастичний і безрезультатний проект від 1727 р. «запровадити на добровільних засадах католицтво в Україні», висловлений явно, аби хоч якось зацікавити Ватикан українськими справами), при цьому вірив у народні прикмети (появу добрих чи злих знаків, зокрема птахів), почасти у нумерологію (особливо щасливі і нещасливі числа, дні тощо) і точно — в астрологію (цю віру поділяв і Григір, який неодноразово жалкував, що ніхто не склав гороскопа на момент його народження — це дійсно мав бути дуже цікавий гороскоп). З ким тільки не зустрічався за роки своєї еміграції Пилип Орлик — з англійським королем Георгом І, французьким Людовіком XV, силою-силенною курфюрстів, князів, кардиналів, принців, легатів, авантюристів... Гетьмана відвідували люди з України — ченці, козаки, купці, невільники й невільниці, долю котрих він неодноразово щасливо вирішував. Козацький гетьман був бажаним і почесним гостем і в турецьких урядовців і богословів, у французьких та англійських консулів, у грецькій громаді Салонік тощо. Особливою, майже зовсім недослідженою дотепер сторінкою є така собі співпраця української козацької еміграції з еміграцією шотландською — Пилип Орлик добре знав і неодноразово бачився зі «старшим» і «молодшим» претендентами на британський престол з династії Стюартів, а його сина Григора врятував від арешту в українських степах шотландський генерал на російській службі Джеймс Кейт (масон і такий собі «прихильник ідеї самовизначення малих народів Європи» — див. нарис І. Борщака в нашому списку літератури). Складається враження, що батько і син Орлики хапалися за будь-які проекти, коаліції, міждержавні суперечності (інакше як іще можна зрозуміти співпрацю як із якобітами, так і з ганноверцями в Британії?!), аби втілити, зрештою, ідею визволення козацької України з-під російської влади. Орлики ніколи не забували про Україну: щоденник фіксує безліч звісток на цю тему — про смерть Скоропадського і Полуботка, Малоросійську колегію, становище козаків і селян, настрої українців, вибори на гетьмана старого знайомого Орлика — Данила Апостола тощо.

Черговими «роками розчарувань» стали для Орлика 1733—1734 рр. — час, коли в результаті війни за польський спадок старий знайомий гетьмана Станіслав Лещинський не зміг стати королем Речі Посполитої через спротив Росії та Священної Римської імперії (під прямим військовим тиском останніх королем став син Августа II — Фрідріх-Август III). До того ж у 1734 р. запорожці, основна «українська надія» Орлика, повернулись до земель, підконтрольних Російській імперії, попри всі відчайдушні заклики гетьмана-емігранта. «Рада буде, й імені щоб Війська Запорозького низового там не було, як те ухвалив небіжчик государ Петро Олексійович, тільки-но дочекався завершення війни зі шведами... Але тільки-но закінчиться війна, то що з вашими милостями добрими молодцями станеться, якого нещастя і згуби (цього не жичу) ви зазнаєте, самі на собі відчуєте й пошкодуєте, що нині так бездумно й нерозумно учинили, не озираючись на задні колеса», — пророче писав гетьман низовикам.

Не виправдала сподівань Орлика і російсько-турецька війна 1736—1739 рр. та війна Російської імперії зі Швецією в 1741—1743 рр., кінця котрої старий гетьман вже не побачив. Колись могутні Швеція та Османська імперія з Кримським ханством, тим більше діючи поодинці, вже не могли бути гідним супротивником для російського колоса. Мир Росії та Османської імперії 1740 р. зламав навіть непохитного Пилипа Орлика. Зрештою, він, попри всю свою віру в Боже Провидіння, був уже старою, втомленою людиною, котра не раз втрачала свідомість від перевтоми, багато разів хворіла. До того ж доля розпорошила родину гетьмана, котрий завжди був гарним сім'янином, — вийшли заміж доньки. Одна з них, Варвара-Бася, вийшла заміж за шведського генерала Йоганна Штенфліхта і на довгий час навіть перестала писати батькові листи. Потім листування відновилось. Родина Орликів-Штенфліхт згодом жила у Швеції, онук гетьмана, Пилип Штенфліхт, допомагав своєму дядькові Григору, дружина з наймолодшою донькою жила в Станіславі в злиднях, не маючи змоги побачитись із чоловіком навіть перед його смертю. Історія майже 20-річної розлуки подружжя Орликів могла б стати основою не для одного сентиментального роману — не дивно, що прекрасно начитаний Орлик гірко порівнював себе і свою дружину з Одіссеєм та Пенелопою, а однією з улюблених книжок гетьмана був філософсько-утопічний роман «Пригоди Телемаха» французького письменника Франсуа Фенелона (під ім'ям Телемаха, сина Одіссея, у секретному листуванні гетьмана був позначений, звісно ж, його син і помічник Григір. Цілком можливо, що гетьман використовував цю книгу і для шифрування своїх повідомлень загальновідомим способом «книжкового шифру»). Гетьман-інтелектуал і за важких умов еміграції не зрадив своїй любові до книги — втративши свою першу бібліотеку в Батурині та на переправі через Дніпро в 1708—1709 рр., він зібрав нову — були в ній і підбірки європейських газет та альманахів, духовна література (твори Іоанна Златоуста, блаженнійшого Августина, багато разів перечитана і конспектована Біблія), антична класика (твори Арістотеля, Ціцерона, Демосфена, Горація, Геродота, Сенеки, Страбона, Светонія, Верґілія, Тацита), найрізноманітніші європейські автори ранньомодерної доби та сучасники Орлика (Боден, Пуффендорф, Лейбніц, Декарт, Паскаль, Лафонтен, Монтеск'є, Ларошфуко), «Божественна комедія» Данте, «Король Лір» та «Річард III» Шекспіра, твори Мольєра. Гетьман був справжнісіньким пристрасним бібліофілом — не проходив повз жодну книгарню чи бібліотеку, поки мав хоч трохи грошей, а інформацію про нові здобутки записував до щоденника та спеціальної картотеки. До сьогодні збереглося чимало книг Орлика з численними цікавими помітками. Був Орлик і письменником — крім вже згаданої поетичної та юридичної спадщини, варто згадати про віднайдений українським дослідником-емігрантом І. Борщаком у 1922 р. «Вивід прав України» (орієнтовно 1712 р., хоча самий текст викликає чималі сумніви у декотрих сучасних істориків) та «Маніфест до європейських урядів» приблизно того ж часу, той-таки «Діаріуш подорожнього», що охоплює 1720—1733 рр., велику кількість цікавих листів, деякі з них без перебільшення можна назвати перлинами епістолярного стилю XVIII ст.

Звісно, ми симпатизуємо своєму героєві, але не ідеалізуємо його. Пилип

Орлик не був Дон-Кіхотом у найліпшому розумінні цього слова, «лицарем без жодної вади», як у надмірному захопленні назвав його шведський автор XIX ст. Альфред Єнсен (причому назвав явно на противагу неприємному для цього скандинавського історика «лицемірному» Мазепі, котрого сам Орлик завжди шанував як свого вчителя і за упокій душі котрого неодноразово молився). Бо був він людиною свого часу — як і всі ми, людиною непростою і грішною — як і всі ми, людиною зі своїми вадами і слабкостями, проте наділеною також великими чеснотами, часто «несподіваними» для загалу українських «булаводержців». Гетьман-дипломат європейського типу, гетьман-поет і інтелектуал, у чомусь — авантюрист і прожектер, розумний і відчайдушний гравець, мужній фаталіст... Ледь не забув — переконаний і невтомний патріот *козацької України*. Причому патріот також багато в чому «європейського типу», що різко виокремлює його з довжелезної вервечки, представленої в нашій книжці. Тільки зрозумійте автора вірно — в цьому аспекті Орлик не «кращий» і не «гірший» за Хмельницького, Виговського чи Дорошенка, він просто — інший. «Ніколи не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну», — писав Пилип Орлик синові за півроку до своєї смерті.

А все ж цікаво, чи читав Пилип Орлик безсмертний твір добре відомого йому Шекспіра про так само шляхетного і так само шалено *самотнього* данського принца-інтелектуала, який теж *мусив* стати трагічним борцем за те, у що вірив? Можливо. Принаймні гетьман запропонував свій варіант відповіді на безсмертне гамлетівське запитання.

Помер гетьман України Пилип Орлик 24 травня 1742 р. у вигнанні — в Яссах (сьогодні Румунія) і був урочисто похований молдавським господарем Костянтином Маврокордато. Доля нащадків гетьмана Орлика надзвичайно цікава, але це тема окремої праці. Лише два останні штрихи в дусі дивних співпадінь з тим-таки літературним підтекстом, заявленим самою назвою цього розділу, — старший син гетьмана, Григір Орлик, граф і польовий маршал Франції, чоловік власниці замку Дентевіль Елен ле Брюн-Дентевіль, був особисто знайомий з Вольтером (якому передав важливі документи стосовно гетьманів Мазепи та Пилипа Орлика для роботи над «Історією Карла XII»). В листопаді ж 1759 р., вже помираючий від ран, отриманих у боях проти прусської армії під Бергеном та Мінденом, Григір Орлик якийсь час перебував у франкфуртському будинку, де жив разом із своєю родиною десятирічний хлопчик на ім'я Йоганн-Вольфґанг Ґете.

Звивистий шлях «політичного довгожителя» *(Д. Апостол)*

Як, можливо, пам'ятає наш читач, наймолодшим українським гетьманом, скоріш за все, був Петро Суховій. А хто ж був найстаршим на момент свого проголошення володарем булави? Відповідь дати не так уже й складно. Лише один гетьман прийшов до влади в надзвичайно солідному навіть як для сьогоднішніх політиків віці 73 років — Данило Апостол, передостанній гетьман козацької України.

За останніми дослідженнями авторів, що працюють у сфері історичної генеалогії, рід Апостолів походив з Валахії, батько гетьмана, небагатий боярин Павло Єфремович Апостол (1618—1678), служив офіцером-найманцем в одній з хоругв князя Ієремії Вишневецького, а згодом перейшов на бік повсталих козаків за часів Хмельниччини. Геральдичний опис герба Апостолів, який загалом є варіантом польського герба «Юньчик», традиційно подається як у червоному полі подвійний срібний хрест, розщеплений знизу, що утворює фігуру, подібну до якоря; над шоломом шляхетська корона, нашоломник у вигляді п'яти страусових пір'їн. Водночас є відомості, що на власному гербі гетьмана розщеплений хрест інколи заміняла подібна ж двічі перехрещена стріла. Цей варіант «Юньчика» міг розташовуватись на лазуровому щиті (набуваючи тоді вигляду щитка) і доповнюватись оточенням із золотого кавалерського хреста і 10 золотих же шестикутних зірок (див. «Малороссийский гербовник»).

Слід віддати Павлу Апостолу належне — він був досить талановитим і енергійним старшиною, зумівши швидко стати спочатку сотником Хомутецької сотні Миргородського полку, а згодом і миргородським та гадяцьким полковником, займаючи важливі старшинські посади у гетьманів П. Тетері, С. Опари та П. Дорошенка (у Дорошенка Павло Апостол був якийсь час генеральним осавулом). Павло допоміг переїхати на Лівобережжя своїм сестрам (відомо, що у гетьмана Данила було як мінімум дві тітки, а також

Герб Д. Апостола

Данило Апостол

двоюрідний брат Максим — у 1672 р. крилівський сотник). Дотепер остаточно неясно, чи доводяться родичами гетьману Данилу миргородські полковники Дем'ян Постоленко (згадується на цій посаді в 1664 р.), Григорій Постоленко (1668 р.) та правобережний полковник Павло Апостол-Щуровський (1685—1692) (докладніше — див. О. Оглоблін, «Люди старої України»).

Зрештою Павло Апостол остаточно осів у Миргородському полку — одним із його основних володінь стало загальновідоме завдяки М. Гоголю село Великі Сорочинці, де 4 грудня (за ст. ст.) 1654 р. у нього народився син Данило. Павло Апостол і надалі успішно полковникував у своєму Миргородському полку, брав участь у численних боях епохи Руїни і помер, повернувшись з Другого Чигиринського походу 1678 р. А в 1682 р. миргородська старшина та козацтво обрали своїм полковником його 28-річного сина Данила, який встиг дістати непогану освіту (скоріш за все, у тому-таки незмінному Києво-Могилянському колегіуму, як із легким зітханням констатують історики, котрі дотепер не мають жодних достовірних даних на цю тему). Миргородським полковником Данило Апостол пробув аж 44 роки, виявившись здібним адміністратором і господарником, а також відважним і вмілим воїном та обережним політиком.

Усунення в 1687 р. від влади гетьмана Самойловича і кадрові чистки, котрі проводив новий гетьман Іван Мазепа, поставили під загрозу кар'єру молодого миргородського полковника. Його небезпідставно вважали «людиною Самойловича», але спочатку пана Данила врятувала дружба з впливовим російським воєводою Л. Неплюєвим, а згодом щось змінилось у ставленні Мазепи до миргородського полковника, якого поперваx гетьман намагався скомпрометувати в очах Москви. Не те щоб Апостол став остаточно «людиною Мазепи», проте певна еволюція у їх відносинах відбулась. Миргородський полковник почав активно допомагати Мазепі боротися з «полтавсько-переяславською старшинською опозицією» (Жученки—Кочубеї—Полуботки, — див. біографію Мазепи), поступово входячи до кола ближчого оточення гетьмана. Проте цікавий факт — попри неодноразове перебування на посаді наказного гетьмана, численні бої (про це трохи згодом), Данило Апостол жодного разу не займав посаду генерального старшини аж до самого проголошення його гетьманом. Так що питання про ступінь наближеності Апостола до Мазепи дотепер лишається спірним (звістки про не надто ідилічні стосунки гетьмана і полковника доходили і до царя Петра І — вже після «зради Мазепи» цар писав Меншикову 27 жовтня 1708 р.: «И буде полковник Миргородцкой

Пам'ятник Максиму Залізняку в селі Медведівка

Тисячолітній дуб М. Залізняка в Холодному Яру

Портрет житомирського осавула Хоми

Іван Гонта

Запорозька Січ кінця XVIII ст. З гравюри того часу, зробленої з малюнка інженера Г.-Л. де Боплана

где в близости обретаетца, то прикажи єво сыскав к нам прислать, обнадежа єво милостию нашею, потому что он великой неприятель был Мазепе»). Ясно одне — хоч і важко сказати, наскільки довіряв Мазепа миргородському полковнику, але він явно визнавав таланти свого підлеглого, якого в тому-таки 1708 р. характеризував так: «Апостол породы волошской, человек от отца заслуженный в войске, воин добрый, из всех полковников давнейший, старейший, знатный, заслуживший честь и любов от всех полков» (цит. за С. Павленком).

Данило Апостол дійсно мав на 1708 р. чималі заслуги, перш за все військові — брав участь в Азовських походах 1695-го та 1696 рр., зокрема у взятті Казикермена (див. біографію Мазепи), разом із гадяцьким полковником Бороховичем розбив у 1696 р. татарський загін на Ворсклі, а з початком Північної війни декілька разів командував своїми козаками в боях проти шведів (зокрема в битві під Ерестфером 1701 р. — перша перемога російської армії та українських козаків над шведськими військами у Прибалтиці; в Білорусії та Польщі в 1704 р., під Клецьком і Ляховичами в 1706 р.). В останній із згаданих вище битв Апостол та російські війська Неплюєва були серйозно розбиті шведами під час спроби деблокади білоруського міста Ляховичів, де оборонявся від шведів козацький полковник Мирович, причому сам миргородський полковник виявив неабияку особисту мужність. Може, десь у тих важких походах і втратив «український Кутузов» своє око (на цю особливість звертають увагу геть усі, хто хоча б один раз бачив репродукцію будь-якого із численних портретів Данила Апостола; для любителів маленьких історичних ребусів — на більшості «канонічних» портретів гетьман зображений із закритим правим оком, а на портреті, датованому XVIII ст., що зберігається в Лебединському художньому музеї, відсутнє якраз ліве гетьманське око!)

Рубіжним для кар'єри Данила Апостола став 1708 рік. Миргородський полковник був серед тих, хто пішов за своїм гетьманом до шведського табору, і одним із перших, хто звідти втік (вже 21 листопада того ж року). І не просто втік, а потрапив у дуже своєрідну і вельми брудну шпигунську історію, яку дотепер люблять переповідати на різні лади як серйозні біографи Мазепи і Апостола, так і деякі не надто добросовісні любителі сенсацій. Найчастіше вона звучить приблизно так: «Коли миргородського полковника перевели з Сорочинців до Лебедина, де містився царський військовий штаб, він попросив зустрічі з Петром і на ній від імені Мазепи запропонував захопити у полон Карла XII або когось із його оточення. Спочатку посланець гетьмана викликав недовіру царя, бо *ніяких документів, що свідчили б про такі наміри Мазепи, у миргородського полковника не виявилося* [тут і далі курсив наш. — *Д. Ж.*]. Проте через деякий час до царя прибули ще два гетьманових посланці, і тоді між Петром І і Д. Апостолом почалися переговори. Найважчим був пункт про гарантії Мазепі, який, не довіряючи цареві, наполягав, щоб їх засвідчили представники деяких європейських дворів. Але і в цьому питанні врешті-решт дійшли згоди.

22 грудня 1708 р. канцлер Росії граф Г. Головкін написав Мазепі листа — звичайно, з наказу царя. Він підтвердив, що на переговорах досягнуто згоди, й обіцяв гетьману повернення всіх його прав і привілеїв, коли той захопить у полон якщо не Карла XII, то «протчиих знатнейших» осіб.

Отож втеча Апостола зі шведського табору була санкціонована Мазепою для виконання секретної місії: переговорів з царем. Не відомо, чим закінчилися б події. Але несподівано вони набули зовсім іншого характеру. Не маючи ніяких відомостей від посланців, не знаючи, як до переговорів з ним поставиться царський уряд, Мазепа продовжував пошук виходу зі скрутного становища, в яке поставив себе, перейшовши до шведського короля. 5 грудня 1708 р. він направив роменського міщанина Ф. Хлюса з листом до польського короля Станіслава Лещинського, в якому переконував того поспішити з військом для спільної боротьби «проти Москви». Посланця Мазепи було затримано, а лист обнародувано. *У спеціальному маніфесті цар офіційно звинуватив Мазепу у зраді й дворушництві*» («Володарі гетьманської булави»). У цій історії одразу насторожують кілька моментів — по-перше, той факт, що з усіх довірених осіб Мазепа «обирає» для такої смертельно небезпечної місії не вірного Бистрицького, Мировича чи котрогось із Герциків, а вельми сумнівного в плані лояльності щодо себе Апостола. По-друге, у нас відсутні надійні підтвердження наявності тих таємничих «двох інших» посланців від Мазепи. По-третє, як уявляють собі автори, котрі підтримують цю версію (її з цілком зрозумілих причин у свій час любили згадувати, наприклад, Є. Тарле, В. Шутой, хай і з певними застереженнями щодо її цілей, які чомусь пропали у сучасних біографів Апостола), сам процес «видачі» Мазепою і його відносно невеликим козацьким військом Карла XII, котрого буквально обожнювали солдати й офіцери його ще досить великої армії? Які такі «гарантії європейських дворів» могли врятувати Мазепу від помсти царя? Зрештою, сучасний дослідник С. Павленко наводить взагалі вбивчий для версії про «підступного Мазепу» аргумент — чернетки тих листів, які Апостол писав Мазепі вже з російського табору під диктовку Г. Головкіна, виявляється, мають промовисту помітку на звороті — «писма, что писаны к Мазепе по измене ево фальшивые от Канцлера» (див. працю С. Павленка в Списку літератури). «Фальшиві» — тобто спрямовані на свідоме поширення у ворожому таборі з метою дискредитації Мазепи в очах шведів. Російська пропагандистська машина запрацювала з новою силою (згадаймо «спеціальний царський маніфест»).

Хочете знати кінець шпигунської казочки? Карл XII, його генерали і міністри в «дезу» не повірили. А ось чимало солідних істориків — цілком. Роль же і мотиви Апостола в цій історії можуть виявитися простими до банальності — допомога в справі дискредитації Мазепи в обмін на царське прощення. Власне, попри невдачі всієї операції миргородський полковник своїм щирим бажанням «співпраці з царськими спецслужбами» досяг свого — він заслужив помилування, як і чимало інших колишніх «мазепинців», йому повернули полковничий пірнач й усі маєтки, пославши далі «викупати провину» перед «царьом і отєчеством» на полі бою (зокрема, в Перському поході Петра I в 1722 р. до Північного Ірану Апостол командував 10-тисячним козацьким військом — чергове геройство в черговій імперській війні...).

Роки йшли, у Данила Апостола підростали сини і доньки (ще в 1687 р. полковник одружився з Уляною Іскрицькою, чий батько Василь був рідним небожем гетьмана Павла Тетері, — див. біографію останнього). Згідно з даними О. Оглоб-ліна, Данило Апостол мав трьох синів

(Павла — успадкував миргородське полковництво, Петра — згодом лубенського полковника та померлого у молодому віці Василя) та шість доньок (Марту, Ганну, Параскеву, Тетяну, Марію та ще одну Ганну), котрих повидавав заміж за членів відомих старшинських родин Кочубеїв, Скоропадських, Горленків тощо.

Справді мужнім вчинком старого «мазепинця» з вельми «своєрідною» репутацією стала участь Апостола в спробі Павла Полуботка захистити українську козацьку автономію 1723—1724 рр. Уже після смерті Петра І імператриця Катерина І наказала Апостолу залишатись із сином Петром у Санкт-Петербурзі фактичним заручником, котрим старий полковник і був до 27 травня 1726 р., коли завдяки клопотанням гольштейнського графа Басевича, власного сина Петра і головне — Олександра Меншикова новий імператор, підліток Петро II, відпустив одноокого героя десятків боїв додому в Україну, взявши з нього спеціальну церковну клятву.

За іронією долі саме через занепокоєність відомого ворога «мазепинства» князя Меншикова діями гетьмана-емігранта Пилипа Орлика, загостренням відносин з Османською імперією і небезпеку великої війни в Європі, в яку ледь не вступила Росія на боці австро-іспанської коаліції, було прийняте і знамените рішення про ліквідацію Малоросійської колегії і відновлення гетьманства в Україні. Урочисті вибори (а фактично царське призначення без жодних договірних статей) 73-річного Данила Апостола гетьманом відбулися 1 жовтня 1727 р. в Глухові.

Проте всі ті, хто міг подумати, що сивочолий дідусь вже не має жодних серйозних політичних планів, сильно помилялись! Мало того, що Данило Апостол прожив ще більше шести років на зло своїм ворогам і на радість друзям і численній родині, він встиг залишити помітний слід в історії козацької України саме як гетьман. Старий козарлюга спробував влаштувати справжню кадрову чистку під вічно актуальним девізом боротьби з корупцією (не гіршу за ті, котрі колись влаштовував його давно покійний шеф Іван Мазепа), виганяючи з посад високопоставлених хабарників, особливо тих із них, в чиїй лояльності щодо себе пан Данило мав сумніви (чого варті лише довголітня «війна» Апостола з кланом Марковичів чи російським резидентом в Україні і відомим хабарником Ф. Наумовим!). Не був сивий ветеран і царським холопом — у 1728 р. він разом із старшиною подав петицію, на яку імператриця Анна Іоаннівна відповіла так званими «Рішительними пунктами», які в обмеженій формі зберігали українську лівобережну козацьку автономію. Протягом 1729—1731 рр. було проведено так зване «Генеральне слідство про маєтності», внаслідок чого було визначено і повернуто в державне користування частину рангових (державних, які надавались за службу і на строк служби козацьких урядовців) земель, що були безпідставно захоплені в приватне володіння, проведено реорганізацію фінансової системи України (зокрема вперше встановлено кошторис); у 1730 р. гетьман видав «Інструкцію українським судам», де встановлювався порядок апеляції у судових справах, було обмежено кількість полків російської армії, що стояли на щорічному постої в Україні, тощо.

За всебічного сприяння гетьмана було досягнуто значного зовнішньополітичного успіху для імперії — вже після смерті Апостола, в 1734 р. до земель під владою імператриці Анни повернулись запорожці, заснувавши так звану Нову Січ на р. Під-

пільна (проіснувала до 1775 р.). Саме за Апостола було розпочато грандіозну роботу із створення справжнього писаного кодексу тогочасного українського права («Права, по которым судится малороссийский народ»); силами українських козаків і селян на півдні Гетьманщини була збудована страшенно трудомістка і, як виявилось, не надто ефективна проти татар Українська лінія (1731—1733 рр.). За військові заслуги в 1731 р. імператриця Анна нагородила колишнього «мазепинця» єдним із найвищих орденів Російської імперії — орденом Св. Олександра Невського (яким Данило Апостол вельми пишався).

Проте старість підточила навіть залізне здоров'я нащадка волоських бояр. 28 квітня 1733 р. гетьмана частково паралізувало — віднялись ліві рука й нога. Але останній бій мужнього козака зі смертю тривав — гетьман навіть почав одужувати, знову займатися державними справами. Другий інсульт стався на початку нового, 1734 року, і 15 січня гетьман Данило Апостол помер. Пряма чоловіча лінія нащадків гетьмана вигасла на початку XIX ст., а ось жіноча виявилась стійкішою до життєвих катаклізмів — саме з неї походять знамениті декабристи брати Муравйови-Апостоли, а також чимало сьогоднішніх нащадків гетьмана, котрі проживають нині у Франції, Швейцарії, США та навіть Південно-Африканській Республіці.

Тоді ж, у далекому 1734 р., українській козацькій старшині заборонили обирати нового гетьмана — замість цього Гетьманщиною почало керувати так зване Правління гетьманського уряду з трьох росіян і трьох українців, на чолі з князем О. Шаховським.

А Данила Апостола поховали в його рідних Сорочинцях, у побудованій коштом гетьмана кам'яній бароковій Спасо-Преображенській церкві, що з часом стала родовою усипальницею Апостолів (з 2006 р. поруч із нею височіє пам'ятник гетьманові). Створені з такими зусиллями «Права, по которым судится малороссийский народ», про які гетьман турбувався навіть під час своєї останньої хвороби, буде згодом з погордою викинуто «на смітник історії» «імператрицею-реформаторкою» Катериною II разом з усією українською козацькою автономією, про інтереси якої Данило Апостол по-своєму дбав протягом усієї своєї довгої і звивистої кар'єри політика.

Політика, коротку розповідь про котрого нам хотілося б закінчити віршованою епітафією Данилові Апостолу. Вона належить перу забутого нині українського барокового поета, ієродиякона київського Братського монастиря Тихона Олександровича, і крізь її немудрящі рядки й не надто складні традиційні образи пробивається непідробна зворушлива нотка справжнього смутку й туги за цілою епохою, яка назавжди відійшла у вічність.

Тут лежить відомий гетьман України
Данило Апостол, що на всі країни
Страх наводив завжди, коли був у силі,
Тепер спочиває у темній могилі.
Він не мав ніколи відпочить нагоди,
Життя все проводив у постійних походах.
Тож, гетьмане славний, спочивай, а люди
Ім'я твоє завжди пам'ятати будуть.
Слава твоя вічна, хай кожен знає:
Тут-от під надгробком гетьман спочиває.

(Переклад В. Шевчука)

«Трояндовий кущ» та «пробитий обладунок» останнього гетьмана козацької України
(К. Розумовський)

Історичні епохи закінчуються по-різному. Здавалось, для козацької доби в історії України доля обрала героїко-трагічне завершення, яке втілилось у епічній поразці Мазепи і зрештою кінцевій невдачі, якої зазнали у теж по-своєму відчайдушній боротьбі за збереження прав козацької автономії такі різні діячі тієї ж самої доби, як Пилип Орлик, Іван Скоропадський, Павло Полуботок та Данило Апостол. Проте химерними є примхи пані Фортуни — у випадку української історії вона ніби втомилась насамкінець від жанрів історичного бойовика, жахалочки, детектива чи трилера, обравши з усіх можливих кінцівок... ледь не мелодраматичну! Але постривайте «перемикати канал», шанувальники серйозного жанру! Наша наступна історія все ж не є настільки вже однозначною, і банальною її теж не назвеш, адже вона містить елементи майже на будь-який читацько-глядацький смак — є в ній і прихована боротьба й напруга, і чорна зрада, і, звісно, велике кохання, як і має бути в гарному мелодраматичному сюжеті.

Найчастіше цю історію розповідають в дусі відомої казки про Попелюшку і принца — попри той цікавий факт, що Попелюшка в цій історії — якраз звичайний молодий чоловік, в якого закохалась справжнісінька принцеса, що згодом стала володаркою могутньої імперії. Та й розповідь наша здебільшого стосуватиметься брата нашої «Попелюшки».

Останній гетьман козацької Лівобережної України, граф Священної Римської та Російської імперій Кирило Григорович Розумовський був сином звичайного українського козака Чернігівського полку Григорія Розума, з приводу розумових здібностей котрого навіть деякі серйозні історики люблять трохи поіронізувати (див. нарис про К. Розумовського у «Володарях гетьманської булави»). Мовляв, любив тато майбутнього гетьмана вихилити добрячу чарчину оковитої і потім часто нахвалював себе напідпитку: «Що то за голова, що то за розум», від чого нібито й отримав своє прізвисько-прізвище. Але як же тоді пояснити той факт, що на чудовій бароковій гравюрі роботи Григорія Левицького 1745 р., де зображено в усій красі загалом абсолютно фантастичне (але, схоже, лише до прадіда гетьмана включно) родовідне дерево Ружинських-Розумів-Розумовських (у вигляді пишного трояндового куща — тут Левицький дотепно обіграв польсько-українське «ружа» — «троянда», хоча прізвище Ружинський походить від міста Ружин, і троянд у їхньому гербі не було — про

вигаданих і справжніх предків гетьмана див. наступний абзац), прізвисько Розум має вже цілком реальний *батько* Григорія, *дід* Олексія та Кирила, на ім'я Яків, тоді як напівміфічний *прадід* гетьмана — ще нібито був Ружинським? Мабуть, ліпше буде все ж не переповідати черговий раз кумедну байку про «самозакоханого п'яницю», а все ж спробувати підсумувати ті нечисленні факти щодо предків гетьмана Розумовських, які у нас є сьогодні.

Традицію зараховувати звичайних козаків Розумів до нащадків відомого українського князівського роду Ружинських (про яких неодноразово йшла мова в нашій книжці — див. розділ про «лицаря в чорному оксамиті» Богдана Ружинського, якого разом із братами теж «включили» в родовід Розумовських зразка 1745 р.) давним-давно прийнято вважати чистої води піар-ходом імператриці Єлизавети Петрівни та її розумних (даруйте за каламбур) радників, котрі прагнули знайти фавориту імператриці Олексія Розума «гідних предків» (мовляв, аби йому не почуватись ніяково в спілкуванні з «пихатими аристократами»). Проте абсолютно відкидати будь-які, навіть найвіддаленіші можливості такої спорідненості нам здається теж не надто розумним (автору пригадується дотепний роман Марка Твена «Американський претендент», у якому йдеться про подібні речі). Ясно, однак, що будувати на такому хиткому фундаменті свою розповідь ми все ж не ризикнемо.

Отже, діда гетьмана звали Яковом Розумом, був він козаком і жив зі своєю дружиною і двома синами, Іваном і Григорієм, на хуторі Лемеші (нині село Лемеші Козелецького району Чернігівської області). Молодший син Якова, Григорій, котрий дійсно мав у односельців не найкращу репутацію через кляту оковиту, помер близько 1730 р. До речі, дана гетьманська біографія ледь не єдина (з усіх, вміщених в нашій не такій уже й малій за обсягом книжці), де більшу увагу приділено фактам із життя *матері* героя — Наталя Дем'янівна (померла в 1762 р.), донька такого собі козака Демка з сусіднього з Лемешами села Адамівки, згодом графиня Розумовська, була енергійною жінкою, справжньою козачкою: будувала хату, фактично вела господарство за життя та після смерті чоловіка, опікувалась долею двох синів і двох доньок (згодом Агафія вийшла заміж за козацького старшину В. Климовича, Віра — за його колегу Ю. Дарагана; саме на хуторі Віри Дараган з Розумовських, на околиці Козельця, доживала свого віку старенька Наталя Розумиха, тут вона й похована в збудованому її коштом бароковому храмі Різдва Пресвятої Богородиці). За поширеною легендою, саме тут в 1744 р. під час відвідин України матері Олексія та Кирила Розумовських покірно вклонилася вінценосна невістка Наталі Дем'янівни — звідси назва хутора «Покорщина». За повідомленням Тараса Шевченка, який у 1840-х рр. побував у Лемешах і відвідав хату Розумовських, в ній на стелі був цікавий напис. Слово Кобзареві: «Наружным видом не отличалась она ничем от прочих ее окружающих хат, а по величине и чистой обделке окон и дверей можно было ее принять за хату довольно зажиточного крестьянина. Величиной была она — аршин 8 1/2 или 9 в длину и столько же в ширину. Вышины хата была 3 3/4 аршина. Во всем этом в ней ничего не было необыкновенного, потому, во-первых, что она когда-то принадлежала бедному семейству, а отчасти и потому, что ее впоследствии возобновляли; но на стеле (потолке) во всю ее длину был драгоценный [для історії. — *Д. Ж.*]

сволок с следующею резною надписью под титлами славянскими буквами: Благословением Бога Отца, поспешением Сына (затем обыкновенное изображение креста, а далее), содействием Святого Духа создася дом сей рабою Божией Наталии Розумихи. Року 1711 маия 5 дня» (на жаль, хатка згоріла 16 червня 1854 р. Докладніше — див. статтю: Старая хата Разумовских в Лемешах // Москвитянин. — 1855. — № 6).

Так що дані про те, що Олексій (1709—1771 рр.) та Кирило (1728—1803 рр.) Розуми в дитинстві пасли гусей і займалися геть усім тим, що й решта селянських дітей, не є якоюсь вигадкою «чванькуватих аристократів». Єдине, що значно старший за брата Олексій (який завжди опікувався долею своїх родичів, зокрема молодшого брата) в дитинстві виявив чималі здібності до грамоти й співу, допомагаючи дячкові сусіднього села Чемер здійснювати церковну службу, а згодом почав співати в церковному хорі. А далі починається широковідома цілком *реальна* історія, яку міг би забракувати як занадто казкову будь-який серйозний кінорежисер. Її переповідали безліч разів біографи братів Розумовських, тому не будемо повторюватись. Везучи з Угорщини знамениті токайські вина для імператорського двору, полковник російської армії Ф. Вишневський взимку 1731 р. випадково почув чудовий бас Олексія Розума під час служби в церкві села Чемер. Не тямив би згаданий полковник у голосах, то й не потрапив би 22-річний темноволосий український красень-співак до Санкт-Петербурга, до імператорського хору, і цей розділ лишився б ніколи не написаним. А далі була неймовірна кар'єра Олексія Розума — співака, потім бандуриста (котрий спричинив такий промовистий запис у щоденнику молодої принцеси Єлизавети Петрівни: «Це був один із найвродливіших чоловіків, котрих я бачила на своєму віку»), нарешті, коханця і, скоріш за все (з 1742 р.), — таємного чоловіка володарки Російської імперії, графа, обер-єгермейстера і кавалера найвищого в імперії ордена Святого апостола Андрія Первозваного.

Треба віддати належне Олексію (тепер уже Розумовському, на шляхетський лад) — особливо шкідливого (і корисного теж — це може потішити тих, хто аж ніяк не симпатизує імперській ідеї, зокрема російській) впливу на російську політику часів Єлизавети Петрівни та на внутрішнє становище імперії він загалом не чинив, аж надто сильно скарбницю імперії не виснажував (особливо порівнюючи з численними фаворитами Катерини II, у факті існування яких для Російської імперії було насамперед погано вже те, що їх було багато і кожному треба було дати грошей, коштовностей, орденів і сіл з кріпаками, не говорячи вже про не завжди корисну для держави шалену амбітність декотрих із них, як справді талановитих, так і не дуже).

А що ж козацька Україна, яка після смерті Апостола залишалась без гетьмана? Про своїх земляків Олексій Розумовський теж не забував, сприяючи кар'єрному зростанню перш за все своїх далеких і близьких родичів (про найближчого з них — трохи згодом), а також такому собі впровадженню певної моди на все українське при петербурзькому дворі — страви, традиційні співи та музику, моду цікавої, але загалом такої ж поверхової і нетривкої, як і мода на «все шотландське» за часів знаменитої британської королеви Вікторії в XIX ст.

Для нас найцікавіше те, що Олексій Розумовський підтримав клопотання ко-

Феофан Прокопович

зацької старшини перед імператрицею до Санкт-Петербурга на коронацію Єлизавети Петрівни в 1742 р. прибули лубенський полковник Петро Апостол, бунчукові товариші Яків Маркович, Григорій Лизогуб і Андрій Горленко, яким в результаті вдалося вирішити ряд питань, що стосувалися України, не забувши і про себе. Головне, що імператриця заборонила російським вельможам свавільно закріпачувати українське населення Гетьманщини, завдавати йому збитків — підтверджувалось право селян на перехід від одного пана до іншого. Таке важливе місто як Київ одержало підтвердження своїх прав і привілеїв.

Симптоматичною була й відома поїздка в 1744 р. імператриці та Розумовського в Україну, під час якої Єлизавета відвідала Глухів, Козелець і Київ. Це була чудова нагода не тільки для козацької старшини, щоб попросити відновити давні права і свободи в максимально можливому на той момент обсязі, відновивши зокрема посаду гетьмана, вимушено вакантну після смерті Д. Апостола. Водночас це була й нагода для імператриці, зацікавленої в зміцненні своєї популярності в усіх куточках своєї гігантської держави, продемонструвати свою підкреслену повагу до «чудового і незлобивого» (її власні слова) «малоросійського народу» (резонансне «коленопреклоніння» перед свекрухою-козачкою, про яке багато говорили в Україні, могло бути й порухом душі, і мудрим піар-кроком дуже емоційної, але до того ж іще й далеко не дурної, що б про неї інколи не писали публіцисти, Єлизавети).

В якийсь момент інтереси імперії та козацької автономії (хай і ненадовго) співпали настільки, що відновлення українського гетьманства (хай і відносно «безпечного» для Росії) стало можливим. Є підстави припускати, що ідея зробити гетьманом значно молодшого за Олексія Кирила Розумовського виникла майже одразу після вступу на престол нової імператриці, і згодом її було втілено, можливо, не без зусиль Олексія Розумовського, до якого постійно писали та їздили земляки, козацькі старшини. Адже ще в 1742 р. 14-річного Кирила (народився майбутній гетьман 18 березня 1728 р.) забрали з Лемешів до Санкт-Петербурга, де його почали посилено вчити придворні педагоги (серед них відомий тоді поет і драматург, помітний представник російського класицизму О. Сумароков).

Значно неоднозначнішою за Сумарокова постаттю був молодий (1720 р. народження) опікун Кирила Розумовського, котрого приставили до хлопця. Це був такий собі Григорій Теплов, вихованець (а можливо, і позашлюбний син, як уперто твердили петербурзькі злі язики) великого українського й російського ім-

перського церковного і освітнього діяча, інтелектуала, поета, драматурга, а також мстивого інтригана Феофана Прокоповича. Розумний і талановитий Теплов зробив гарну політичну і наукову кар'єру (був членом Російської академії наук), сварився і мирився з Ломоносовим, а головне — протягом багатьох років свого життя був так чи інакше пов'язаний з Україною та її гетьманом, з котрим приятелював як друг дитинства і на котрого (як і на козацькі порядки в цілому) написав не один таємний донос до імперської столиці (чимало сучасних істориків не схильні аж надто підносити роль Теплова в ліквідації гетьманату в 1764 р., проте зовсім не враховувати роль Підступника, як його назве згодом українська старшина, у цьому процесі, мабуть, теж не варто). Разом із Тепловим Кирило Розумовський відбув у 1743 р. за кордон, де слухав лекції великого математика Леонарда Ейлера в Берліні, побував у багатьох інших містах німецьких та італійських держав, Франції тощо, вивчаючи мови та насолоджуючись новими враженнями. Приємною новиною для сина козака стало присвоєння його брату імператором Карлом VII на прохання Єлизавети в квітні 1744 р. титулу і герба графа Священної Римської імперії, а в червні того ж року — вже обом Розумовським титулу графів Російської імперії. Одразу кілька слів про герб останнього гетьмана козацької України. Ті ж порадники імператриці, що зупинились на родині Ружинських як «родоначальників» Розумовських, «домовились», що родовим *шляхетським* гербом батька Кирила слід вважати «в щиті синього кольору золотий панцир, простромлений з двох боків двома срібними стрілами» (мав символізувати мужність і незламність носія герба). Довжелезний опис *графського* герба гетьмана з промовистим девізом «Славу примножувати справами!» і цікавими щитотримачами — фігурами козака і поляка, є, наприклад, у «Малороссийском гербовнике» (див. список літератури).

Після повернення з закордонного вояжу 18-річний Кирило стає президентом Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (що зайвий раз доводить, якою синекурою була тоді дана посада), а його «чорна тінь» Теплов — поки що скромним асесором при академічній канцелярії. Молодий вродливий Кирило був першокласним потенційним нареченим, і Єлизавета Петрівна не залишила справу просто так — вона одружила свого юного діверя з власною родичкою, 17-річною красунею Катериною Іванівною Наришкіною (1729—1771). Щасливі наречені отримали багато сіл, десятки тисяч кріпаків у Росії, будинки у Москві та Петербурзі тощо, а їхнє весілля в жовтні 1746 р. стало ще одним приводом для запрошеної на нього української старшини нагадати про своє прохання відновлення гетьманства імператриці, котра, здавалося, вже стала забувати про ту мрію своїх «вірних малоросіян».

Вирішення питання про відновлення гетьманства розтягнулось аж на півтора

Герб К. Розумовського

року. Зрештою 5 травня 1747 р. імператриця Єлизавета видала указ про вибори гетьмана в Україні: «Понеже в бытность нашу в Украйне тамошняя страшина и обыватели, именем всего нашего подданого народа малороссийского, нам всеподданнейше били челом о определьнии им по прежнему гетмана, того ради ми, на сие их всеподданнейшее прошение, всемилостивейше соизволяя, указали в Малороссии гетману по прежним тамошним правам и обыкновениям быть, и онаго во всем на таком основании учредить, как бывший там наперед сего гетман Скоропадский учрежден был...»

Звісно, увесь церемоніал і кандидатура гетьмана були відомі заздалегідь, але це не знецінює самого факту всього гетьманування Розумовського, як інколи несправедливо вважають. Гетьмана обирали 22 лютого 1750 р. на площі в Глухові представники всіх 10 полків Лівобережжя, а також уся генеральна старшина, бунчукові товариші і полковники. Цікаво, що в урочистій церемонії брали участь прямі нащадки та кровні родичі кількох українських гетьманів (рідня Апостола, Тетері — старшини з роду Іскрицьких, Ханенка). Розумовський став гетьманом, а народ отримав понад двісті відер вина. Офіційно імператриця затвердила Кирила Григоровича на новій посаді 5 червня того ж року, гетьман мав усі переваги графа Російської імперії, а також рангові гетьманські маєтки на Чернігівщині, для нього виготовили нові клейноди (на що імперська скарбниця відпустила півтори тисячі карбованців). 31 жовтня 1750 р. Єлизавета Петрівна підписала указ, за яким новому гетьману було підпорядковано Запорозьку Січ.

На батьківщину гетьман виїхав навесні 1651 р. з новими клейнодами, величезним почтом (слуги, кухарі, охорона, а також музиканти й актори — мистецтвом Кирило Григорович зацікавився всерйоз, ще перебуваючи за кордоном). У Глухові, котрий спочатку став гетьманською столицею, нового булаводержця урочисто вітала старшина. Проте ми не стали б змальовувати наступні 13 років як суцільну вервечку маскарадів, концертів і театральних вистав, хай їх і було вдосталь. Так, гетьман дійсно створив у Глухові, а згодом у Батурині копію петербурзького двору з усіма належними елементами, його побут був таким собі гібридом між побутом європейського аристократа цієї епохи і річпосполитського магната дещо більш ранньої доби. Причому не обійшлося без власного театру, італійської опери, капел та хорів, надвірного війська у вигляді гусарів «гетьманського прапора» і... фавориток — вродливий і розумний Кирило Григорович, чари якого відзначала і Катерина II, котра молодшого з братів Розумовських, м'яко скажемо, недолюблювала, і тому тут їй варто повірити, захоплювався представницями прекрасної статі аж до старезної старості.

Проте, крім забав і турботи про збагачення і кар'єрне зростання родичів, далеких і близьких (а її новий гетьман виявляв постійно), було ще дещо. Та й ті родинні зв'язки та протекцію можна трактувати по-різному. Адже в свій час Богдан Хмельницький, Іван Самойлович, Петро Дорошенко, Іван Мазепа теж активно залучали представників своїх «родинних кланів» до державних справ, розраховуючи (нерідко марно) на лояльність родичів, чим намагались зміцнити козацькі державні структури. Ось і тепер двоюрідні племінники гетьмана Петро і Василь Розумовські стали відповідно ніжинським та гадяцьким полковни-

Палац К. Розумовського в Батурині

ками. Крім того, за якесь десятиліття Розумовські поріднилися чи посвоячились із великою кількістю представників української старшинської еліти — Апостолами, Ґалаґанами, Кочубеями, Журманами, Жоравками та ін. За підрахунками вчених, Кирило Розумовський за час свого гетьманування жив в Україні зовсім недовго (липень—листопад 1751 р., березень—грудень 1757 р., березень 1760-го — жовтень 1761 р., липень 1763-го — січень 1764 р. — див. «Володарі гетьманської булави»), здебільшого перебуваючи в Санкт-Петербурзі та Москві. Проте про українські справи не забував — відмінив деякі непопулярні податки, закріпив за старшиною та духовенством право на вільне винокуріння (виготовлення горілки), ліквідував митниці на кордоні між козацькою Україною і Росією (цей момент, правда, скоріше свідчить про продовження імперських інкорпораційних процесів щодо козацької України і за доби Єлизавети і Розумовського. Імператриця не лише на словах проголошувала себе «наступницею політики свого батька», хай ця політика і проводилась значно повільніше і жіночими ручками в «оксамитових рукавичках»), а головне — встиг провести кілька важливих реформ, що сприяли певній модернізації в цілому вельми архаїчного на XVIII ст. козацького ладу.

Найважливішими стали судова реформа та зміни в освітній та військовій сферах. Універсалом від 17 листопада 1760 р. Кирило Розумовський запровадив на Лівобережній Україні новий порядок судочинства, згідно з яким Генеральний суд очолили два генеральні судді (а не один, як це було раніше), до його складу ввійшли вибрані з полкових старшин десять представників (по одному від полку). Цей суд був вищою апеляційною інстанцією, а також розглядав судові справи вищих урядовців, наглядав за діяльністю місцевих судів. Полкові суди перетворилися на так звані *гродські* суди (річпосполитська система і сама назва), де розглядалися кримінальні справи. Головували в них як і раніше козацькі полковники. Крім того, запроваджувалися підкоморські суди (в кожному полку по два, у великому за розмірами Ніжинському — три). Ці суди розглядали справи про землю та межування. До складу підкоморського суду входив вибраний з числа місцевої шляхти і старшини суддя та два помічники (коморники). На Лівобережжі також створювалось 20 судових повітів, у кожному з яких був

ще один суд — земський, що розглядав цивільні справи старшини та шляхти щодо прав власності, складався з судді, підсудка і земського писаря і збирався тричі на рік. Розглядом дрібних суперечок звичайних козаків і міщан займалися відповідно сотенні суди і магістрати (магдебурзьке право існувало на Лівобережжі ще дуже довго, переживши і ліквідацію козацького ладу імперським урядом). Реформа дещо поліпшила судову систему козацької України, хоча потік скарг на «кривосуддя» місцевих судів особливо не зменшився.

На 1760 рік було детально розроблено план заснування та діяльності університету в Батурині (новій гетьманській столиці, про це нижче). Судячи із «Записки», присвяченої цій важливій справі, лекції за кордоном не пройшли для Розумовського дарма — він активно підтримав план створення справжнього європейського світського навчального закладу університетського типу (схожого на тогочасні німецькі університети) з трьома факультетами і дев'ятьма кафедрами, цілим «університетським містечком» — навчальними та житловими корпусами, друкарнею, ботанічним садом, анатомічним корпусом, великою бібліотекою та лабораторіями, церквою, лікарнею і гауптвахтою. Мали бути запроваджені нові або перенаправлені деякі вже існуючі податки — зі старшини, монастирів і навіть циган (!), за рахунок котрих і утримувався б університет. Проте цим справді цікавим і корисним планам не судилося здійснитись — їх поховало, звісно ж, не яке-небудь «циганське лобі», яке не хотіло платити податку на університет, а уряд «*освіченої абсолютистки*» Катерини II в 1763 р., для котрого університет у провінційному для імперії (зате вельми важливому для козацької автономії, котру імператриця якраз збиралась ліквідовувати) Батурині здався непотрібною і шкідливою забавкою — освітніми центрами імперії мали стати російські столиці, стара і нова...

Українська ювілейна монета «Кирило Розумовський»

Певне занепокоєння Єлизавети Петрівни, а потім і Катерини II та її радників викликав і хай не надто великий, але досить стійкий інтерес гетьмана до сфери розбудови збройних сил. Головним «підбурювачем» не надто «мілітарного» гетьмана до проведення реформ у цій сфері історики вважають лубенського полковника Кулябку — за його проектом козацьких синів стали навчати «військові екзерциції», було реорганізовано козацьку артилерію, запроваджено уніформу, почато переозброєння війська за новим зразком. Логічним наступним кроком могло стати перетворення армії на повністю регулярну — так-так, Україна мала непогані шанси невдовзі отримати власну регулярну армію, чималу за кількістю і аж ніяк не гіршу за якістю за російську імперську, і це не могло не турбувати багатьох російських урядовців, які пам'ятали недавні для них часи іншого гетьмана, який теж любив освіту і розбудовував військо, а згодом почав замислюватись про

Батурин. Пам'ятник українським гетьманам — будівникам Української державності

Батурин. Палац К. Розумовського

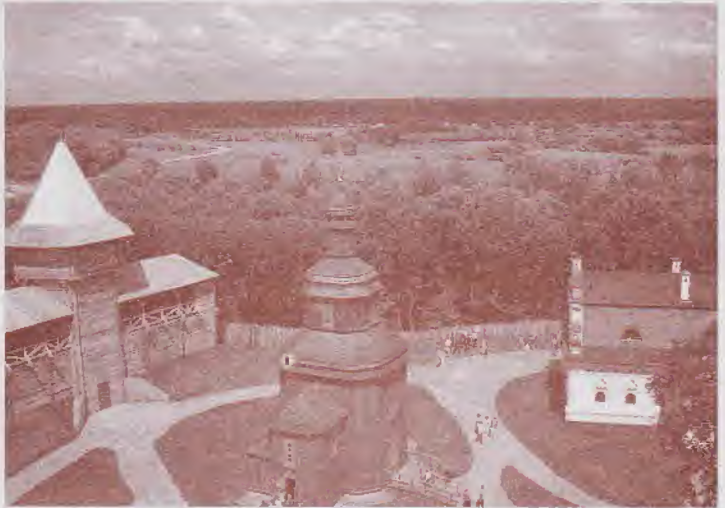
Батурин. Воскресенська церква, усипальниця гетьмана К. Розумовського

Батурин. Малюнок на карті Г.-Л. де Боплана

Батурин. Козацький хрест, встановлений на пам'ять про загиблих мешканців у 1708 р.

Батурин. Новозбудований храм Покрови Пресвятої Богородиці

Батурин. Будинок гетьмана

створення окремого Українського князівства під шведським протекторатом.

Великими за обсягом були будівельні роботи, котрі розпочав гетьман в Україні. Глухів («гнусное место, низкое и болотное» — слова самого героя цього нарису) гетьману відверто не подобався, особливо тамтешній палац, і Розумовський у 1757 р. переніс столицю — гетьманською резиденцією знову став мальовничий Батурин. І чому автора цього розділу весь час переслідують якісь «мазепинські» асоціації? Але посудіть самі, чи могла тішити «Теплова і компанію» відбудова «зразково-показово» зруйнованого колись Меншиковим «українського Карфагена»? А ось значну частину української старшини — цілком могла. Плюс чимало збудованих останнім гетьманом козацької доби храмів, а ще той дивний псевдонім молодого Кирила Розумовського під час перебування за кордоном — Іван Обідовський. Але ж точнісінько так звали небожа і ймовірного спадкоємця Мазепи, на весіллі котрого колись читав Пилип Орлик свого «Гіппомена Сармацького»! Може, не лише автор цих рядків з подивом відмічав про себе ці збіги, але й всюдисущий Теплов, котрий якийсь час займав посаду керівника гетьманської канцелярії і разом із царським резидентом Ф. Наумовим пильно відстежував настрої старшини і козаків, уміло користуючись практично необмеженою довірою Кирила Розумовського? Теплов не міг не бачити також, як у незрозумілій, неприємній йому козацькій Україні хутко з'являються цегельні мануфактури і великі лісопильні, суконні і навіть металообробні підприємства, ливарні тощо. Частина з них проіснувала аж до нової хвилі модернізації промисловості українських земель в середині XIX ст. Всі ці підприємства приносили особисто гетьману (загалом людині з вельми вишуканими смаками і великими запитами) величезний прибуток, але ж об'єктивно сприяли також і економічному посиленню козацької автономії.

За життя Єлизавети Петрівни доноси Теплова не мали особливого ефекту — імператриця все ж більше довіряла своєму чоловікові і його братові, хоча нерідко діяла в інтересах імперії і всупереч інтересам козацької автономії, котра мала залишатись «іграшковою» — гетьман був позбавлений права будь-яких зовнішніх дипломатичних зносин, не міг призначати полковників без відома уряду імперії, при ньому постійно мешкав офіційний царський резидент (не говорячи вже про всіляких таємних «підступників»), зверхність над Українською козацькою автономією передавалась то до відома Колегії іноземних справ, то знову повертались до юрисдикції Сенату... Проте поки була жива Єлизавета Петрівна, попри всі поступові обмеження прав його держави, позиції «Его императорскаго величества Малыя России обоих сторон Днепра и Войск Запорожских гетмана, действительного камергера, императорской Санкт-Петербургской академии наук президента, лейбгвардии Измайловского полку полковника и обоих российских императорских орденов святаго апостола Андрея и Александра Невского також полскаго Белого орла и голстинскаго [Гольштейн — північнонімецьке князівство. — *Д. Ж.*] святой Анны кавалера и Российской империи графа Кирилла Разумовского» лишалися майже непохитними. Після смерті імператриці наприкінці 1761 р., протягом короткотермінового і досить своєрідного царювання Петра III, за словами гострого на язик князя Василь-

чикова, гетьман «сделался чем-то вроде шута и не мог при своем светлом уме, с первых же дней нового царствования, не понять жалкой роли, которую ему предоставил новый император», пристрасний любитель пограти в олов'яні та живі солдатики. Кирило Розумовський, не знайшовши спільної мови з імператором на ґрунті згаданих ігор, відчуваючи себе приниженим і відсунутим на задній план при дворі якимись приїжджими гольштейнцями, виявив цілком «гетьманську» рішучість, про що, однак, згодом мав не одну нагоду гірко пошкодувати. Він зі своїм гвардійським полком приєднується до перевороту, ініційованого дружиною Петра III, яка стане після скинення і вбивства чоловіка Катериною II. Проте проста вдячність — не та чеснота, яка шанується в політиці. Причин тотального «провалу» гетьмана при дворі Катерини II історики називають кілька — від конфлікту із всесильним фаворитом нової імператриці Григорієм Орловим до дій того-таки Теплова, який тепер міг писати доноси з посиленою енергією, сподіваючись, що до них прислухаються. Не секрет, що нова імператриця не любила Кирила Розумовського і за його гордість та інколи занадто гострий язик (чого варта хоча б та відома історія, коли на пропозицію Катерини випити за здоров'я всіх чесних людей гетьман пити не став, пояснивши, що боїться тільки, що «мор буде», адже якщо таке побажання почує Всевишній, то негідники — тобто майже всі інші люди — можуть «у масовому порядку» померти).

Проте ясно, що безпосереднім приводом для вже задуманого радниками Катерини II і, можливо, нею самою ліквідації українського гетьманства послужили гетьманські чолобитні 1763 р. з проханням дозволити відкрити в Батурині університет, водночас реформувавши на тих же засадах Києво-Могилянську академію, і головне — про визнання спадковості посади гетьмана за його нащадками. Дотепер спірним є питання, чи підкинув гетьману цю ідею провокатор Теплов, чи висунула її козацька старшина — династійні проекти для козацької України не рідкість, згадаймо Хмельницького, Мазепу та ін. Головне, що той же Теплов, який з 1762 р. став статс-секретарем імператриці, якусь роботу все ж провести встиг. Вінцем його зусиль стала доповідна записка-донос «О непорядках в Малороссии», в якій докладно змальовувались усі вади козацького устрою і виявлялась лицемірна «турбота» про українців, які, мовляв, самі хочуть напряму перейти під владу справедливої імператриці, котра просто мусить ліквідувати застарілий і шкідливий для її імперії гетьманат на чолі з нахабою Розумовським, що вже будує якісь династійні плани!

Віддзеркаленням вміло створюваної при дворі «суспільної думки» щодо етьмана є повідомлення прусського дипломата графа Сольмса (1764 р.): «Он [Розумовський. — *Д. Ж.*] ленив и беспечен, любит только комфорт и хороший стол, и чистосердечно ненавидит труд и занятия... В настоящее время у него хотят отнять присвоенную его званию власть и низвести его в положение, близко сходное с положением частного человека. Но в подобное затруднение он поставил себя сам, своею беспечностью, предоставив управленне Украйною своим старшинам, вследствие чего народ был ужасно притесняем, сам он обеднел, а все эти люди обогатились». Ох, яка правдоподібна вимальовується картина — за участю імператриці, її вельмож, самого пана прусського посла та інших

достойних людей, вочевидь, бідних, мов церковні миші, особливо в порівнянні з українськими полковниками і сотниками? Причому все це «бідне» і «страшенно працьовите», на відміну від українського гетьмана, товариство ще й проливає гіркі сльози з приводу невимовних страждань простих українців, задавлених тяжкою старшинською (а не легкою і приємною імперською) корупцією! Що, не дуже правдоподібно? Ось і автору чомусь теж не віриться.

Можливо, існував і радикальніший проект ліквідації гетьманату — із звинуваченням Розумовського в «мазепинстві» і судом над ним (про це є згадки у сучасників тих подій), проте обережна імператриця вирішила «натиснути» на гетьмана сильно, навіть брутально, «чтоб и имя гетманов исчезло, не токмо бы персона какая была произведена в оное достоинство», але все ж без скандалу на всю імперію — і на всю Європу. Розумовського викликали в Санкт-Петербург, де його прийняли дуже холодно. Обійняв гетьмана при зустрічі лише один Теплов, на що навіть недруг Розумовського Григорій Орлов процідив знамениту біблійну фразу: «Його цілує, його ж і зрадить». Після непростих переговорів «обладунок» Кирила Григоровича було-таки пробито справді ЗОЛОТИМИ стрілами — він погодився зректися булави, залишившись при всіх маєтках, пожиттєвій пенсії в 50 тисяч карбованців і ще з купою різних маєтностей і палаців включно з цілим містом Гадячем, і отримавши чин російського генерал-фельдмаршала (звісно, не взявши участі в жодній битві). 10 листопада 1764 р. з'явився імператорський указ про ліквідацію гетьманства і призначення для керівництва колишньою Гетьманщиною нової Малоросійської колегії.

Залишивши за бортом нашого нарису питання про можливі причини такого вибору останнього керманича козацької нації в ситуації без вибору, скажемо: ну чи не пророком був гетьман Мазепа, котрий колись говорив Орликові, що цар хоче будь-що ліквідувати козацьку автономію, кинувши гетьману як компенсацію величезні багатства та гучні титули, зокрема найпрестижніші, надані Священною Римською імперією (до речі, за Олексієм Розумовським той його графський титул, звісно ж, залишили, як і всі титули гетьмана Кирила — за гетьманом, от тільки останнього ще й з президентства в Академії наук згодом зняли)! Мазепа і Розумовський. Блискучі, чудово освічені, казково багаті українські аристократи з гострим розумом і вишуканими смаками, бібліофіли, друзі російських монархів... Аналогія, здається, добігає свого логічного кінця. Адже все ж — різні часи й умови правління, різні характери, різний кінцевий вибір і зовсім різний кінець життєвого шляху. Різна історична пам'ять, яка по них залишилась.

На першого під кінець правління чекала жахлива програна війна і, зрештою, одинока смерть на еміграції після краху всіх планів, без дітей, під тягарем анафеми царя і розчарування небагатьох вцілілих соратників, однозначно, або тавро «зрадника» і «ворога» — або лавровий вінок національного героя. На другого — довге, спокійне і розкішне життя в Україні та російських столицях в колі *сотень* камердинерів, лакеїв, музикантів, єгерів, скоморохів, карликів і ще бозна-кого, чималі почесті, цілком «добровільні» подорожі Європою, одинадцятеро лише *законних* дітей (шестеро синів і п'ять доньок — потужне гілля дав «трояндовий кущ» Розумовських), напрочуд спокійне ставлення без різкого

позитиву чи негативу в російській і навіть радянській історіографії. Інколи таке ж, зі своїми оригінальними «поворотами сюжету», в сучасній українській.

«Посівши гетьманство з царської ласки, він [Розумовський. — *Д. Ж.*] так і не виявив хисту, виразника суспільно-політичних та соціально-економічних інтересів України, не піднявся до ролі лідера українського народу подібно гетьманам Петру Сагайдачному, Богдану Хмельницькому, Северину Наливайку. Не мавши твердого характеру, Кирило Розумовський у своїй діяльності підпадав під вплив могутніх царедворців, Г. Теплова, козацької старшини, користолюбивої рідні. «Управление Разумовского, — писав Олександр Лазаревський, — было для Малороссиян тягостнее всех его предшественников, хотя, быть может, последний гетман был лучшим человеком из всего ряда ея правителей XVIII в.» («Володарі гетьманської булави»)? В *такому* висновку є чимало правди, але надто багато лишається за бортом.

Кінець козацької України, її поглинення імперським організмом настали не одномоментно (наприклад, 10 листопада 1764 р.). Цей процес тривав кілька десятиліть, і як поразка Мазепи і подальші дії Петра I, так і зречення Розумовського стали лише важливими віхами на цьому шляху — козацький військово-адміністративний лад Лівобережжя було остаточно скасовано аж у 1780-х рр. Якою була б доля козацької України за умов успішної реалізації планів спадкового гетьманату Мазепою чи тим же Розумовським, ми, звісно, ніколи не дізнаємось. Але ми насмілимося твердити, що ні один, ні другий гетьман при всьому своєму вмінні пристосовуватись до тенденцій, ходу подій, все ж не пливли протягом свого правління просто за течією. Правда, їхні дії як політиків у сфері модернізації козацької України різні за формами і масштабом, проте забувати про них не можна.

Зрештою, так і *не добудований* за життя гетьмана кам'яний палац Розумовського в Батурині символічно височіє неподалік *зруйнованого* палацу Мазепи, а похований останній гетьман козацької України (котрий помер 9 січня 1803 р.) у побудованому ним на вцілілому фундаменті мазепинської церкви храмі Воскресіння Христового.

Гетьман часів автомобілів, кінематографа і революції, або «Повернення булаводержця»
(П. Скоропадський)

Хоча козацька Україна безповоротно зникла як політичне явище наприкінці XVIII ст., згадки про неї були надзвичайно важливою часткою свідомості частини української шляхти, а згодом інтелігенції наступних століть. Туга, ностальгія за напрочуд яскравими й бурхливими козацькими часами раз по раз проявлялась в українській літературі (згадайте хоча б твори всіх українських романтиків, зокрема і Шевченка з Кулішем). Ці неоднозначні почуття нерідко фокусувались на окремих персоналіях — і навіть словах. «Вірні малороси» та їхня еліта ніколи так і не стали абсолютно ідентичними росіянам, як ніколи не були такими протягом усієї своєї історії, всупереч усім твердженням ідеологів і просто фанатів ідеї «злиття етносів». «Гетьмани в золотих жупанах», що давно спочивали в землі, та їхні діяння не були забуті. Дзвінкий, мов брязкіт козацької шаблі, титул виявився значно довговічнішим за своїх носіїв козацьких часів, і за самі ті часи. А титул, підкріплений давнім родоводом, — це не просто пустий звук, і в середньовічній, ранньомодерній і навіть новій історії є безліч підтверджень цьому (зрештою скажемо лише, що мудрий філолог і знавець історії Д. Р. Р. Толкін зовсім не випадково використав у своїй всесвітньо відомій трилогії мотив «повернення короля» як синонім повернення справедливого ладу і водночас певною мірою НОВОГО облаштування життя в суспільстві, але при тому з потужною опорою на якісь ТРАДИЦІЙНІ засади).

Як ми вже зазначали, небагато старшинських родів козацької України дали своїй землі не одного, а двох гетьманів — Хмельницькі, Сулими, Дорошенки, Скоропадські... Останні навіть у цій «тісній компанії» по-своєму унікальні — адже представники їхнього роду гетьманували в такі різні часи, один — за доби піднесення Російської імперії, її безжального наступу на Українську козацьку державність, а другий — у часи загибелі цієї самої імперії і відновлення Української

Герб П. Скоропадського

Павло Скоропадський

держави, часи, надзвичайно важливі для процесу становлення сучасної української нації. Але в чомусь обставини правління Скоропадських дещо схожі — зрештою, обоє гетьманів правили в епоху великих змін. Іван Скоропадський був гетьманом доби запровадження європейських мод та імперських реформ, а Павло — доби автомобілів, кінематографа та революції. Останньому СПРАВЖНЬОМУ гетьману України, хай вже і не козацької, присвячений цей останній розділ нашої книжки.

Павло Петрович Скоропадський народився 3 травня 1873 року (за старим стилем) у Вісбадені, німецькому курортному містечку. Його мати, Марія Андріївна Скоропадська, в дівоцтві Миклашевська, — представниця ще одного відомого українського старшинського роду (дещо докладніше про рід власне Скоропадських — див. хоча б нашу біографію І. Скоропадського. Нагадаємо — подальша лінія роду Скоропадських походить від брата гетьмана Івана, Василя Скоропадського), проходила курс лікування на місцевих водах. У родині вже був один син, Михайло (народився в 1871 р.), а в 1878 р. у майбутнього гетьмана з'явилась сестричка — Єлизавета.

За півтора століття після смерті гетьмана Івана Скоропадського представники роду встигли поріднитися з нащадками Рюриковичів та Гедиміновичів, а також із такими відомими дворянськими родинами, як Апостоли, Лизогуби, Миклашевські, Полуботки, Розумовські, Милорадовичі (Єлизавета Скоропадська, в шлюбі Милорадович, рідна тітка гетьмана Павла, була відомою благодійницею — зокрема, в часи сумнозвісного Емського указу фінансувала українські видання і фактично допомогла заснувати в 1873 році Наукове товариство ім. Тараса Шевченка у Львові, а з 1878 року очолювала Полтавське філантропічне товариство). Батько майбутнього другого гетьмана з роду Скоропадських, Петро Скоропадський, був полковником російської армії, але вийшов у відставку, коли йому ще не було 30 років, — згодом він був мировим суддею, головою шкільної ради на Стародубщині (основні маєтності роду, як ми пам'ятаємо, розміщувались на півночі Гетьманщини — на Чернігівщині та Стародубщині, хоч були маєтки і в колишньому Полтавському полку).

Своєрідним українофілом (у широкому навіть як для XIX ст. значенні цього слова) був дід Павла Петровича, Іван Скоропадський, колишній предводитель полтавського дворянства, якому належав родинний маєток Тростянець у Полтавській губернії. Саме там майбутній гетьман провів своє дитинство. У «Спогадах» гетьман писав, що його дід і члени родини до України ставилися, як до славетного минулого, а не до майбутнього, вся сім'я була лояльна щодо династії Романових, і ні в кого не

виникало жодних думок щодо відновлення державної незалежності України. Проте Скоропадські у всьому намагалися підкреслити, що вони українці (малоросіяни) шляхетного походження, а не великороси: «В доме всюду висели старые портреты гетманов и различных политических и культурных деятелей на Украине, было несколько изображений старинных «Мамая». Украинские песни постоянно пелись в доме. Очень уважались бандуристы, певшие свои думы, причем дед их всегда щедро награждал. В доме получалась «Киевская Старина», читались и обсуждались книги Костомарова и других украинских писателей. Висел между гетманами портрет Мазепы, столь ненавистный всякому русскому, в доме ему не преклонялись, как это делают теперь украинцы, видя в нем символ украинской самостийности, а молчаливо относились с симпатиями, причем только возмущались, что до сих пор в соборах перед великим постом Мазепу предавали анафеме, и смеялись над нелогичностью, что в Киеве одновременно в Софийском соборе Мазепу предают анафеме, а в Михайловском монастыре за него, как за создателя храма, возносят молитвы об упокоении его души. Строго держались старых украинских обычаев не только в домашнем обиходе, но старались придерживаться и в религиозных обрядах, там, где старые украинские разнились с новыми русскими».

«Несмотря на постоянную жизнь в деревне, он следил за литературой, знал несколько языков, интересовался политикой, был прекрасным хозяином, принимал очень большое участие в местной жизни Полтавщины. Особенно интересовался всякими культурными начинаниями, щедро наделяя школы и некоторые, вновь создающиеся гимназии денежными средствами. Вообще, совершенно объективно рассуждая, я нахожу, что личность деда и его деятельность заслуживали бы специального исследования», — писав Павло Петрович у мемуарах. Маленького Павла і його брата виховували майже по-спартанському — привчали до фізичної праці, розвивали волю і розум, ніколи не забуваючи про спортивне виховання. Павла змалку виховували як глибоко релігійну людину, загалом таким гетьман залишався все життя, чому є безліч підтверджень в його особистому щоденнику.

У 1886 році Павло Скоропадський, здобувши початкову домашню освіту, починає навчатися в Пажеському корпусі (привілейованому військовому навчальному закладі), в Санкт-Петербурзі. Кращим учнем там майбутній гетьман не був — отримував досить середні бали з багатьох предметів, проте мови, антична історія, їзда верхи та деякі військові дисципліни йому подобались. По закінченні освіти Павло Петрович дістав звання камер-пажа, згодом корнета і став частиною еліти російської гвардійської кінноти — Кавалергардського полку, в якому виконував обов'язки командира ескадрону. Ще під час навчання в Пажеському корпусі батьки відправили юнака в поїздку по Європі (Франція, Німеччина, Італія, Греція, Туреччина), яка дуже запам'яталась майбутньому гетьману. 1896 року Павло Скоропадський став поручником, а 11 січня наступного року одружився з красунею Олександрою Дурново, донькою генерал-лейтенанта Петра Дурново, Рюриковича і протягом певного часу — харківського генерал-губернатора. У цьому шлюбі народилося шестеро дітей: три доньки — Марія, Єлизавета і Олена і три сини — Петро, Данило та Павло (за відгуками практично всіх, хто знав Павла

Петровича, герой цього нарису виявився чудовим чоловіком і батьком). Наш біографічний нарис — стислий і схематичний, тому лише скажемо, що до Першої світової Скоропадський встиг узяти участь у бойових діях (особисто водив козаків Читинського полку в атаки на позиції японців під час російсько-японської війни), зробив чудову військову кар'єру, швидко ставши полковником, флігель-ад'ютантом самого імператора, а з 1911 р. — генерал-майором, командиром лейб-гвардії Кінного полку (другого за престижністю кавалерійського полку імператорської гвардії). На всіх посадах Скоропадський отримував чудові характеристики, відзначався як гарний стройовий офіцер.

На початку Першої світової війни Павло Петрович вирушив на фронт. Вже 6 серпня 1914 р. лейб-гвардії Кінний полк генерала Скоропадського відзначився в бою під Краупішкеном. Кіннота генерала-українця здійснила одну з блискучих кавалерійських атак, які ще траплялися в ході позиційної Великої війни (подібний подвиг є на рахунку особистого приятеля Скоропадського, барона Петра Вранґеля. До речі, барон у своїх мемуарах цікаво змальовує зовнішність Скоропадського — кавалерійського генерала: «Среднего роста, пропорционально сложенный, блондин, с правильными чертами лица, всегда тщательно, точно соблюдая форму, одетый, Скоропадский внешним своим видом совершенно не выделялся из общей среды гвардейского кавалерийского офицерства»). Після Краупішкена Павло Скоропадський отримав нагороду за мужність і героїзм — орден Святого Георгія IV ступеня (яким завжди дуже пишався). Здібного генерала призначили командиром Першої гвардійської кавалерійської дивізії, яка під його командуванням у 1915 р. допомогла зупинити наступ німецьких військ фельдмаршала Гінденбурґа неподалік Західної Двіни. Невдовзі Скоропадський дістав звання генерал-лейтенанта і став командувачем П'ятої кінної дивізії. В січні 1917 р. Павла Петровича було призначено командиром 34-го армійського корпусу, який займав позиції на Південно-Західному фронті (на Волині). Саме тут його застала звістка про Лютневу революцію і зречення царя Миколи II, до якого генерал ставився з повагою і був йому особисто відданий, як і личило справжньому аристократу (сьогодні багатьом нашим читачам навіть важко буде зрозуміти цю «архаїчну», таку середньовічну відданість Скоропадського, Вранґеля, Маннергейма «національно чужому» сюзерену... Маннергейм, до речі, теж близький приятель українського гетьмана, завжди тримав у себе в кабінеті портрет давно розстріляного більшовиками імператора, не прибравши його навіть під час «Зимової війни» Фінляндії з СРСР у 1939—1940 рр., коли хвиля русофобії сягнула в його країні крайньої межі). Відзначимо, що навіть у «вогні й бурі революції» генералу Скоропадському вдавалося напрочуд довго підтримувати високу дисципліну та боєздатність у своїх частинах — солдати та офіцери поважали свого відважного і водночас людяного генерала.

В той же час у цього генерала починають з'являтися думки про необхідність пошуку власного місця в сучасних подіях, зокрема щодо участі в українському русі — так, Скоропадський писав дружині в одному з листів: «...я зовсім не збираюся закопатися й оплакувати минуле, а взяти в тій або іншій формі найжвавішу участь в громадському житті, звичайно, важко сказати зараз, де і в якій формі».

Павло Скоропадський

1000 карбованців —
державні знаки 1919 р.

Російська імператриця Катерина II

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА

ВСЕРОССІЙСКАЯ.

и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляемъ НАШЕМУ вѣрноподданному Малороссійскому народу.

Малороссійской Гетманъ Графъ Разумовской просилъ НАСъ всеподданнѣйше, чтобъ Мы въ разсужденіи пространства многотрудныхъ дѣлъ Малороссійскихъ, а напротивъ того и другихъ въ Великой Россіи не меньше важныхъ его упражненій, чинъ Гетмана и положенное на него попому правленіе Малой Россіи съ него сняли; Мы видя его Графа Разумовскаго не малое по [illegible] обремененіе, и снисходя на его къ НАМЪ всеподданнѣйшее прошеніе, уволили его всемилостивѣйше какъ отъ чина Гетманскаго, такъ и отъ всѣхъ Малороссійскихъ по оному дѣлъ. Но какъ народъ Малороссійской издревле по единству рода своего, вѣры и Отечества съ народомъ Великороссійскимъ, Скипетру НАШЕМУ подданный пребываетъ отъ многихъ лѣтъ усердно Самодержавію НАШЕМУ подвластнымъ, которую и благоденствіе съ прочими Богомъ врученными НАМЪ народами, вкушаетъ отъ НАШЕГО же единственнаго къ нему матерьняго призрѣнія и покровительства; то и МЫ имѣя на сердцѣ возводить благополучіе его на такую степень, въ которой бы онъ вящше позналъ НАШУ къ себѣ Императорскую милость, пока время и опытъ дастъ НАМЪ о его благѣ лучшій учинить промыселъ, дабы безъ надлежащаго правленія край сей теперь не оставался, учредили въ немъ коллегію Малороссійскую вмѣсто бывшаго Гетманскаго правленія, на томъ точно основаніи, какъ особливымъ НАШИМЪ указомъ дано тогдаже знать НАШЕМУ Сенату. И для того въ самой Малой Россіи быть МЫ повелѣваемъ яко Генералъ-Губернатору, а въ сей коллегіи яко Президенту, опредѣля въ оную Великороссійскихъ и Малороссійскихъ членовъ потребное число, армія НАШЕЙ Генералу Аншефу и Кавалеру Графу Петру Румянцову, возлагая на него надѣжду, что онъ по [illegible] и довольно уже НАМЪ извѣстнымъ его достоинствамъ, не только желаемый въ семъ народѣ сверхъ мѣста своего по коллегіи сохранитъ порядокъ, но и о пользѣ собственной сего народа будетъ къ НАМЪ всегда добрый и надежный предстатель. По чему и уповаемъ, что народъ Малороссійской видя НАШЕ толикое объ немъ Матернѣе попеченіе, не [illegible] иное прі[illegible] съ [illegible] подданническою благодарностію, которой МЫ [illegible] него [illegible], какъ и [illegible] Праотцевъ Своихъ Престолу НАШЕМУ вѣрнопод[illegible] [illegible] ожидаемъ. Данъ въ Санктпетербургѣ Ноября 10 дня 1764 года.

Подлинный подписанъ собственною ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою, тако:

ЕКАТЕРИНА.

Печатанъ въ Санктпетербургѣ при Сенатѣ Ноября 15 дня 1764 года.

Указ Катерини II про скасування гетьманства в Україні

Проте початок української революції був не найкращим часом для реалізації амбіцій нащадка давнього українського аристократичного роду — всі його знайомі і близькі люди належали до абсолютно іншого кола, ніж творці, герої і антигерої української революції. Дехто з давніх друзів генерала зумів стати героєм своїх націй, що хутко будували свої держави на уламках гігантської імперії (Карл-Ґустав Маннергейм), хтось пов'язав своє майбутнє з російським білим рухом (Петро Вранґель, Фелікс Келлер) або взагалі не став займатися політикою. Навряд чи можна вважати Скоропадського протягом 1917 р. переконаним монархістом чи республіканцем (відданість імператору не дорівнює відданості ідеї монархії, принаймні у випадку Скоропадського — точно): «...найпевніше в нас буде республіка і дуже ліберальна, головна причина цього у відсутності кандидата на престол. Романови усім остогиділи, навряд чи буде Дмитро Павлович, я певен, буде республіка, до цього треба бути готовим», — писав генерал дружині у березні. Поки що Скоропадський займається військовими справами, схоже, намагаючись сховатись за ними від спостерігання суцільного розпаду того світу, котрий був для нього єдино можливим і знайомим з дитинства. Так що не будемо поспішати гудити генерала без жодного політичного досвіду за «відсутність українського патріотизму у вирішальний момент української історії»... Ключовою проблемою, якою зайнявся Скоропадський, була українізація його корпусу (її розуміли по-різному російські генерали і діячі Центральної Ради — перші як формування частин з українців для того, аби якось утримати свої війська від національного розбрату, другі — наприклад, С. Петлюра, — як утворення власного національно-територіального війська. На жаль, абсолютна більшість лівих українських політиків, догматичних соціалістів, негативно ставились до самої можливості створення власного регулярного війська — у таких генералах, як Скоропадський, тогочасним українським політикам ввижалися Бонапарти, котрі тільки чекають на слушну нагоду захопити владу, — той факт, що новостворене Українське Вільне Козацтво, що нараховувало близько 60 тисяч чоловік, 16—18 жовтня 1917 р. в Чигирині обрало Скоропадського Почесним військовим отаманом, могло тільки долити олії до вогню).

Генерал Скоропадський налагодив непогані (хоч і далеко не безхмарні) зв'язки з Українським генеральним комітетом та його головою С. Петлюрою, вживав заходів щодо повноцінного поповнення своїх частин. Він зосередив у корпусі талановитих і відданих командирів. У результаті станом на жовтень 1917 р. ще неіснуюча українська армія отримала гарну бойову одиницю — Перший український корпус з трьох дивізій повного складу (зауважимо, кавалерист Скоропадський зумів сформувати гарний піхотний корпус, що зайвий раз говорить про його військові таланти). В листі до свого давнього знайомого, генерал-квартирмейстера штабу Південно-Західного фронту М. Раттеля, Скоропадський писав: «При этих условиях, если за дело взяться энергично, мог бы получиться действительно хороший корпус в военном отношении, но, конечно, в политическом он, вероятно, потом в Украине сыграл бы громадную роль — это нужно учесть. Теперь что касается меня, то я, лично нося фамилию украинца, довольно известную в стране, для такой украинизации гожусь, но я ни в какие авантюры пускаться не собираюсь». Схо-

же, влітку і восени 1917 р. Скоропадський дійсно не мав жодних «наполеонівських» амбіцій. Безпосередньою загрозою, котра так і не змогла об'єднати українських соціалістів і майбутнього гетьмана, були більшовики. Саме вони намагалися в листопаді 1917 р. захопити Київ силами 2-го гвардійського корпусу, що перебував під фактичним командуванням фанатичної і харизматичної Євгенії Бош. Але поблизу Вінниці ешелони більшовицької амазонки були перехоплені військами 1-го Українського корпусу Павла Скоропадського. В результаті локальних сутичок протягом першого тижня листопада 1917 р. в районі вузлових залізничних станцій Шепетівка та Козятин більшовизований корпус було майже без втрат роззброєно та відправлено до Радянської Росії. Та навіть те, що генерал фактично врятував Київ (і Центральну Раду зокрема) від жахів у стилі майбутнього вторгнення військ Муравйова, не поліпшило відносин між ним і соціалістами, а скоріше навіть погіршило — адже призвело до зростання популярності Скоропадського. Незадовго до вищезгаданих подій Скоропадський висунув свою кандидатуру до Установчих зборів від малознайомої йому Спілки земельних власників (бо його просто попрохали знайомі), чим зміцнив свою репутацію «пана» і «поміщика» в лівих колах. Ну не розбиралися в революційних політичних хитросплетіннях бойові генерали і адмірали часів революції (і не один Скоропадський — адже розумний і бравий Олександр Колчак, наприклад, плутав есерів з соціал-демократами, бесідуючи з Плехановим як із «головним лідером есерів»)!

Так чи інакше, Скоропадському заздрили, його побоювалися і дуже хотіли позбутися разом із його 60-тисячним корпусом насамперед ті українські політики, яким доля судила стати творцями української армії доби Центральної Ради (насамперед Микола Порш, а почасти і Симон Петлюра, як це не сумно для пам'яті про цього безперечно видатного українця). Те, як це було здійснено, не може не викликати, м'яко скажемо, огиди.

У жовтні 1917 р. кандидатура генерала була офіційно висунута Генеральним секретаріатом Центральної Ради на посаду командувача Київського військового округу замість українофоба полковника К. Оберучева. Трохи пізніше, на українському військовому з'їзді Південно-Західного фронту у Бердичеві, Скоропадському влаштували гучну овацію та обрали почесним головою в присутності В. Винниченка, С. Петлюри, М. Ковалевського (останній — лідер партії українських есерів). А вже в грудні 1917 р. корпус Скоропадського напередодні зими опинився без зимового одягу і взуття, тоді як цими речами були буквально завалені військові склади в Києві. Ця ситуація деморалізувала бійців, і вони почали розходитись по домівках. Неодноразові поїздки Скоропадського до столиці нічого не дали — натомість ліві агітатори різних видів успішно вели свою розкладницьку роботу серед солдат і молодших офіцерів корпусу. Разом з тим генеральний секретар М. Порш дезінформував власний уряд і домігся призначення головнокомандувачем української армії полковника Ю. Капкана — бездарного військового, проте здібного інтригана і дрібного авантюриста.

Зрештою Павло Скоропадський, не витримавши тиску, подав у відставку, здавши командування своєму вихованцеві, генералу Д. Гандзюку (згодом убитому «революційними солдатами», загітованими більшовиками), його корпус майже

одразу перестав існувати як реальна бойова одиниця. Порш, Капкан і компанія могли тріумфувати — от тільки їхній тріумф був сильно зіпсований залпами гармат Муравйова, котрий невідворотно наближався до Києва і спинити котрого зробили відчайдушну спробу кілька сотень юних героїв, патріотів-ідеалістів (київських гімназистів, студентів і курсантів), хоча могли б — десятки тисяч досвідчених вояків, що готові були взятися до зброї через таку «архаїчну» особисту відданість своєму командувачу. В результаті українська військова історія отримала замість цілком можливого Марафону (за чисельністю й організацією «полчища Муравйова» зразка зими 1917 р. поступалися корпусу Скоропадського, а той же давній знайомий Павла Петровича барон Врангель неодноразово бив і значно більші за чисельністю червоні війська) — Фермопіли, ще трагічніші за античні...

Пішовши у відставку, Павло Петрович вирішив спробувати себе в політиці — у січні 1918 р., якраз перед вступом Муравйова до Києва, Скоропадський налагодив контакти з представником французької військової місії в Києві генералом Табуї. Мова йшла про те, аби керівництво Антанти наказало чехословацьким і польським частинам, створюваним в Україні з колишніх полонених солдатів австро-угорської армії для участі в боях проти армій Четверного союзу, виступити проти більшовиків. Проте Антанта дуже підозріло ставилась до будь-якого українського руху, особливо після сепаратного Брестського миру УНР з країнами Четверного союзу, і Табуї не міг нічого обіцяти Скоропадському, хоч і симпатизував своєму українському колезі і союзнику. Перед самим вступом Муравйова до Києва Скоропадський виїхав до Білої Церкви, де загальна деморалізація і вичікувальні настрої не дали йому зібрати хоча б «вільне козацтво» для протистояння більшовикам. Наступний місяць був для Скоропадського, мабуть, найжахливішим у житті — поїздка з фальшивим паспортом до Бердичева, проживання під чужим ім'ям в Києві у знайомих, постійний страх за себе і родину — у разі викриття добре відомому колишньому царському генералу-гвардійцю загрожувала неминуча смерть.

З приходом німецьких військ і поверненням Центральної Ради Скоропадський, судячи зі спогадів і листів, пережив усю ту гаму почуттів, що й інші його колеги-офіцери імператорської армії, котрі єдиною надією на майбутнє і своїм життям завдячували вчорашнім затятим ворогам. Ні, непростим і нелегким було формування «германофільства» Скоропадського чи донського отамана Краснова...

Як відомо, «сто днів Центральної Ради» стали часом швидкого й остаточного розчарування нею абсолютно всіма — від звичайних українців до німецького та австро-угорського командування. Все це на тлі загального інтересу до традиційних, особливо козацьких форм державності (чого варті лише уніформа тих буремних часів, назви українізованих полків — імені Хмельницького, Дорошенка, Полуботка тощо), вилилось у такий простий і зрозумілий заклик: «Гетьмана!!!» Так-так, того самого — гарного собою, харизматичного, сильного, який врятує, нагодує, виведе з суцільного безладу і жахіть... Перш за все навколо ідеї диктатури почали гуртуватися деякі політичні організації — зокрема «Українська народна громада» (в якій було багато колишніх офіцерів корпусу Скоропадського), Українська демократично-хліборобська партія (до неї входили

такі видатні політичні діячі самостійницького напряму, як брати В. та С. Шемети, М. Міхновський, В. Липинський), а також впливовий поміщицький «Союз земельних власників».

Саме в цей час, остаточно переконавшись в неспроможності діячів Центральної Ради провадити будь-яку нормальну державну діяльність, Скоропадський приєднується до опозиції й очолює вищезгадану політичну організацію «Українська громада» (пізніше «Українська народна громада»). У її програмі декларувалося тимчасове визнання УНР як такої, принцип «непередрішення» майбутнього державного устрою України, котрий в майбутньому мав бути визначений самим народом (що це, як не український варіант наївно-утопічної програми ще одного бравого вояка, генерала Денікіна, який хотів покінчити з більшовизмом, а потім самому саджати капусту, і хай народ сам визначає свою долю?). Разом з тим наголошувалося на неприйнятності як самодержавства, «нездатного задовольнити різнобічні потреби народу», що виявляються при парламентському устрої, так і «відірваних від життя теорій максималістів». Компромісною була ця програма і в робітничому та аграрному питаннях, культурному будівництві, мовній політиці, хоча і наголошувала на самобутності, єдності та самостійності України, необхідності національного згуртування всіх українців, рівності всіх перед законом, обов'язковості державної української мови, недоторканності особи, помешкання, приватної власності тощо, розвитку «державної» та «приватної» капіталістичної ініціативи. Цю програму підтримали Українська хліборобська партія і «Союз земельних власників» — найбільш впливові на той час в Україні політичні організації, що прагнули будувати «несоціалістичний» лад. Гарантом ладу в державі мала стати сильна постійна армія — це Скоропадський розумів ясно.

Дотепер питання, яку роль у формуванні «Української громади» відігравав Скоропадський, є дискусійним. Історики-гетьманці, а також деякі сучасні українські історики вважають, що саме Скоропадський був одним з ініціаторів її створення та написання програми. Навряд чи генерал без політичного досвіду дійсно відіграв цю роль. Адже спочатку він навіть не був основним кандидатом в гетьмани! У березні 1918 р. серед головних претендентів на роль диктатора чи такого собі квазімонарха були Євген Чикаленко та Микола Міхновський. Першим претендентом від деяких українських кіл був Чикаленко — видатний громадський діяч, щедрий меценат, видавець єдиної щоденної україномовної газети «Рада», а також колишній голова Товариства українських поступовців. Проте Чикаленко був цивільний (тоді, коли йшла війна і багато хто, включно з німецькими штабістами, вважав, що потрібен саме військовий диктатор) і без аж надто великих владних амбіцій. Шалено ж амбітний і яскравий діяч-самостійник Микола Міхновський теж був цивільною особою, до того ж — надто непередбачуваним політиком, і німецьке командування його відверто не хотіло. В результаті і німецьке командування, і більшість представників правих сил опозиціонерів висунули кандидатуру Павла Скоропадського — авторитетного воєначальника і нащадка старовинного козацького роду, який відчув себе здатним взяти до рук булаву. Політичні організації на чолі з «Українською народною громадою» почали готуватися до перевороту. Сам Павло Петрович в мемуарах писав, що

все робилося поспіхом — «Громада» тільки починала жити і розвиватися, її члени ще мало знали один одного. Декому здавалося, що час встановлювати диктатуру ще не прийшов, а вже треба було складати список майбутніх міністрів...

План дій був такий — скликати Всеукраїнський хліборобський з'їзд, а також організувати на місцях надійну адміністрацію, а потім за дружного нейтралітету німецьких та австро-угорських військ (для чого Павло Петрович в квітні 1918 р. провів переговори з німецьким фельдмаршалом Айхгорном та його начальником штабу, генералом Гренером, який заявив, що німці не втручатимуться у внутрішні справи України, але зацікавлені у встановленні сильної влади, участі в перевороті не братимуть, але підтримають гетьмана після його офіційного проголошення. Союзники висунули список вимог щодо майбутнього уряду: визнання умов Брестського миру, розпуск Центральної Ради, відкладення Установчих зборів «до повного заспокоєння України», підлеглість польовим судам всіх осіб, що виступатимуть проти окупантів, право на вільну торгівлю, відновлення права приватної власності на землю і розподіл частини поміщицьких земель між селянами за викуп, оплата за військову поміч Україні. Початок контактів Скоропадського з німцями знову мимоволі змушує згадати козацьку добу — посередником виступив князь Карл Радзивілл). Скоропадському і його «Громаді» допомагав «Союз земельних власників», але генерал хоч і прийняв допомогу, але не без застережень, адже організація з самого початку намагалась прибрати всі політичні питання до своїх рук.

До 29 квітня, на яке було призначено імпровізоване проголошення гетьманом і власне переворот, лишалося ще кілька днів. Скоропадського, схоже, мучили серйозні сумніви: «В мені все більше і більше міцніла думка, що коли я не зроблю перевороту тепер, то у мене залишиться назавжди гнітюча свідомість, що я несмілива і слабодуха людина і що ради власного спокою пропустив можливість врятувати край. Я не мав сумнівів, що переворот потрібний і корисний, навіть в тому разі, коли б нова влада не змогла довго утриматись... Я почував, що переживаю дуже важливі моменти свого життя; колосальна відповідальність ляже на мене, і я вже змушений буду забути про особисте життя і особисті інтереси... Я відчував, що починаю якусь нову сторінку в історії мого народу, і хотілося усвідомити собі всі обставини цього початку. Хай буде, що буде, а йти на це діло я мушу. Потраплю врятувати мій край — буду щасливий, не здолаю цього зробити — буду мати чисту совість, бо не маю особистих цілей». Коротше кажучи — Павло Петрович, як загалом будь-яка людина дії, обрав варіант на випадок поразки жалкувати за тим, що він зробив, а не за тим, чого він не насмілився зробити. Шляху назад вже не було — коли майбутній гетьман записав ці слова до щоденника, офіцерські підрозділи, вірні Скоропадському, вже готувалися до виходу з казарм.

29 квітня 1918 р. делегати з'їзду Союзу хліборобів у кількості близько семи тисяч чоловік (здебільшого звичайні українські селяни) проголосили Україну Гетьманською державою на чолі з гетьманом української армії П. Скоропадським (можна скільки завгодно іронізувати з того приводу, що голосували делегати дійсно суто «по-козацьки», криком, а кандидатура була підготована заздалегідь. Проте замислимось: а кого, власне,

з числа героїв цієї книжки вибирали кардинально інакшим способом? Невже це зменшує їхнє значення як політиків, військових, дипломатів?). Пікантності додає той факт, що це було зроблено в приміщенні... Київського цирку. Чи не тому недруги гетьмана так вхопились за ідею змальовувати насправді далеко не «опереткове» гетьманування Скоропадського у барвах справжньої буфонади? Після проголошення його гетьманом Скоропадський зробив свою першу заяву як голова держави: «Панове! Я дякую вам за те, що ви довірили мені владу. Не для власної користі беру на себе тягар тимчасової влади. Ви самі знаєте, що всюди шириться анархія і що тільки тверда влада може навести лад. На вас, хлібороби, і на статечних колах населення буду спиратися і молю Бога, щоб дав сили й твердості врятувати Україну». На відміну від багатьох політиків початку 1990-х рр., гетьман щиро намагався вивчити українську мову і спілкуватися нею і на публіці, і в побуті — це здивовано відзначав, наприклад, неодноразово згадуваний нами барон Врангель. На еміграції Скоропадський таки вивчив українську, хоча оригінал його «Спогадів» — російськомовний. І знову скажемо: чи робить, наприклад, той факт, що більшість творів сучасника Скоропадського, Вільяма Батлера Єйтса, написані *рідною* для нього англійською (а не ірландською гельською, яка так само, як українська, переживала тоді процес відродження), цього великого ірландського поета, драматурга, політика і містика, лауреата Нобелівської премії меншим чи в чомусь «неповноцінним» патріотом Зеленого острова?! А Скоропадському стільки діставалось (і дістається!) за ту його «російськомовність» від деяких українських радикалів...

Також гетьман проголосив своєю грамотою новий державний лад, заявивши, що бере на себе тимчасово, «до скликання українського сойму» (різновиду установчих зборів), всю повноту законодавчої та виконавчої влади. Як відомо, переворот в Києві та інших містах України пройшов майже безкровно. Після дещо умовного, хоч і скандального, «розгону» Центральної Ради її члени просто розійшлися по домівках. Жодних переслідувань чи репресій з боку нової влади не було. Після цього в Софійському соборі архієпископ Никодим публічно миропомазав гетьмана (28 квітня він таємно благословив Скоропадського на взяття влади), а на Софійській площі було відслужено молебен, за яким спостерігав зі свого бронзового коня той, хто теж колись тріумфально в'їжджав до Києва як Богом даний володар України. Здавалось, сталося неймовірне — котрийсь із гордих українських булаводержців повернувся, аби об'єднати і врятувати свій народ...

Тоді ж гострий на язик лідер українських соціал-демократів Володимир Винниченко записав до своїх мемуарів характеристику гетьмана Скоропадського, котру полюбила як частина українських істориків, так і радянські чи прорадянські автори: «руський генерал малоросійського походження, фігура сентиментального дегенерата, безвольного, але з романтичними мріями й величезними маєтками по всій Україні... Гетьман був підставною фігурою, нікчемною фігурою, манекеном і декорацією, за якою стояв німецький генерал та його воля, бажання, інтереси і розпорядження». Що ж — талановитий літератор, драматург і більш ніж сумнівний політик видав себе з головою — він найкраще знався якраз на театральних справах, котрими (впереміжку з інтригами і «високою політикою») і зайнявся в період

Хортиця. Музей історії запорозького козацтва

«диктатури Скоропадського». «Сумнівну» ж честь будувати нормальну державу Винниченко зневажливо-гордо «залишив» брутально облаяному ним «сентиментальному дегенерату», котрому, до речі, на відміну від сміливого здебільшого на папері Володимиру Кириловичу, таки не раз і не двічі доводилось особисто водити в шабельні атаки своїх солдатів.

30 квітня 1918 р., наступного дня після перевороту, на вулицях Києва з'явився перший маніфест гетьмана Скоропадського — «Грамота до всього українського народу», — звернений до «громадян і козаків України». Цей документ офіційно оголошував про скасування Центральної Ради, проголошення Української держави замість УНР, у ньому містились такі привабливі обіцянки — перш за все встановити спокій і стабільність. Тоді ж вийшли «Закони про тимчасовий державний устрій України», який затверджував тимчасовий авторитарний режим в країні: «Влада управи належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української держави»; «Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили». Зміни, запроваджені Павлом Петровичем і відтепер пов'язані з його іменем, були такими радикальними, а особисті образи — такими сильними, що стало майже неможливо налагодити співпрацю між соціалістичними партіями і гетьманом. М. Сахно-Устимович, який був уповноважений гетьманом для переговорів з українськими політичними партіями відносно створення коаліційного кабінету міністрів, зазнав невдачі. Те саме спіткало і відомого прихильника кадетської програми, професора М. Василенка, який пізніше писав: «Скоропадський вважав, що склад уряду має бути лівий, що реформи необхідні і що взагалі в основу діяльності кабінету повинно бути покладено національне відродження України...»

Проте зрештою Скоропадському довелося погодитися на формування уряду без участі соціалістів, що різко звузило його політичну базу. Такий «уряд професіоналів» створив приятель Скоропадського, Федір Лизогуб, нащадок козацького наказного гетьмана часів Мазепи. З 14 міністрів троє належали до відомих давніх козацьких родів (сам прем'єр Лизогуб, О. Рогоза і єдиний соціаліст, який погодився співпрацювати з гетьманом, — історик і далекий нащадок двох козацьких гетьманів, видатний український історик Дмитро Дорошенко). Згодом склад уряду неодноразово змінювався, але принцип набирати до нього суто професіоналів своєї справи залишився — певною мірою це було виправданим, хоча, на жаль, і таїло в собі небезпеку нелояльності міністрів щодо «української справи» як такої.

10 травня 1918 р. Радою Міністрів було оголошено, що «П. Скоропадський не прагне стати самодержцем. Гетьманство — це здійснення ідеї незалежності і вільної України в історичній та національно-державній формі». Уряд обіцяв турбуватися розвитком української культури, зміцнювати державність та забезпечувати права національної мови.

Не маючи змоги і особливого бажання втручатись у суперечку щодо того, чи можна вважати гетьманат Скоропадського (так само як і його, до певної міри, історичного попередника — український гетьманат XVII—XVIII ст.) скоріше республіканським чи монархічним устроєм, скажемо, що за «Законами про тимчасовий державний устрій України», які включали в себе сім спеціальних документів, повноваження гетьмана дійсно наближались

до повноважень монарха, обраного до того ж на невизначений строк, при тому, що сам Його Світлість Ясновельможний Пан Гетьман Всієї України та Військ Козацьких (на відміну, наприклад, від деяких своїх друзів — палких і переконаних монархістів, наприклад, Ф. Келлера та О. Палтова, автора «Законів»), схоже, все ж навряд чи був у захваті від такої колосальної відповідальності і надто пишних титулів у страшенно нелегкий для його підданих час. Вдаючись до аналогії, скажемо, що скромна генеральська черкеска з хрестиком Георгіївського ордена, яка щільно облягала його струнку фігуру, явно подобалась гетьману більше, ніж якась незрозуміла шита золотом важка мантія. Можливо, Павло Скоропадський спеціально ухилився від точної кваліфікації новоствореної державності, зупинившись саме на гетьманському титулі для її правителя — тимчасового диктатора, як на найбільш привабливому для майже всіх верств «пробудженої» української нації.

Про внутрішню і зовнішню політику гетьмана, його дійсно чималі успіхи, сумні прорахунки і кінцевий крах сьогодні написано вже так багато справді якісних досліджень істориками-знавцями доби Української революції, причому написано з найрізноманітніших позицій, що наш короткий біографічний нарис не додав би тут абсолютно нічого нового або просто цікавого. Ми лише попрохаємо читача замислитись над одним-єдиним моментом: невже не заслуговує на повагу правитель, котрий хай і на сім з половиною місяців і недешевою «ціною» зумів «заморозити» процеси розгортання громадянської війни всередині суспільства, нормалізувати роботу транспорту, стабілізувати курс валюти, налагодити виплату зарплатні представникам практично всіх професій (у результаті чого його держава стала неймовірно привабливим острівцем стабільності, НЕБАЧЕНОЇ для всієї агонізуючої в корчах братовбивчої війни колишньої імперії), зробив помітні кроки в сфері організації армії, фактично створив потужну базу для розвитку науки, освіти і культури в цілому, спробував вирішити болючі соціальні та конфесійні питання, вів курс на об'єднання всіх українських етнічних територій, домігся обмеженого міжнародного визнання (такими країнами як Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія, Польща, Данія, Персія, Греція, Норвегія, Швеція, Італія, Швейцарія, Ватикан і навіть Радянська Росія)?! Не забуваймо — усе це було здійснено за умов фактичної іноземної окупації, хай і «дружньої» (зауважимо — військами держав, що зрештою програли свою титанічну битву за світове панування), важких міжнародних зобов'язань Української держави, а до того ж — за відсутності «зрілої» української політичної нації! Звісно, було й інше — фактичне вислизання влади з рук гетьмана, зради з боку вчорашніх друзів і союзників, репресії (з відома гетьмана і без нього) проти власних повсталих селян і робітників, а головне — постійні, здебільшого безуспішні пошуки компромісів з різними суспільними верствами, силами, діячами...

Наприкінці свого правління, розуміючи неминучість поразки Четверного союзу, гетьман спробував установити дипломатичні зв'язки з Антантою, але більшість її лідерів відверто негативно ставилися до ідеї української державності, зробивши основну ставку на обмежене визнання державності «малих народів» Центрально-Східної Європи та певною мірою на відновлення «єдиної і неподільної Росії». В той же час Четверний союз зазнав ос-

таточної поразки — в листопаді 1918 р. в Австро-Угорщині і Німеччині спалахують революції. Гетьман втратив фактично останню зовнішню опору, яка підтримувала Українську державу, і це, з урахуванням слабкості опор внутрішніх, змусило його 14 листопада 1918 року видати буквально продиктовану представниками «білого руху» та діячами Антанти грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією (вже на еміграції гетьман мав досить мужності, аби визнати ці свої дії помилкою). А тоді це стало початком кінця великого і, здавалося б, такого перспективного консервативного проекту Української державності.

Восени 1918 р. неймовірно активізувались антигетьманські сили — зокрема, Український національний союз на чолі з В. Винниченком і Всеукраїнський земельний союз на чолі з С. Петлюрою (до речі, спочатку заарештованим, а потім відпущеним спецслужбами гетьманату «під чесне слово» не брати участі у діях опозиції — як не згадати знамениті слова Павла Мілюкова, сказані, щоправда, дещо раніше і з іншого приводу: «Що це — дурість чи зрада?» 15 листопада з'явився заклик новоствореної Директорії до повстання проти гетьмана: «Громадяне! Генерал російської служби П. Скоропадський, порозумівшись у квітні 1918 р. з німецькими генералами, штиками німецьких, — тоді ще не вільних, підлеглих їм солдатів, — назвавшись гетьманом, захопив владу на Україні й скасував Українську Народну Республіку. З того менту зачалось нищення всіх народних прав та нечувані знущання над демократією України... Сформований новий уряд із представників реакційних класів, які мають творити єдину неділиму Росію, виразно говорить про те, що чекає український народ, коли він стане рішуче й до останнього чоловіка в оборону свого життя. Отже настав час залишити мирні заходи...»

Подальші події теж дуже добре відомі. Майже в стилі багатьох своїх козацьких попередників XVII—XVIII ст., Павло Скоропадський дуже швидко став із головного «рятівника нації» її головним «ворогом», якого швидко залишили самого майже всі — зовнішні союзники-покровителі, військо тощо. Коли делегація українських діячів висловила свої вимоги до гетьмана, він видихнув: «Це ж виходить отреченіє! Але що ж скаже історія?» Член делегації М. Славинський у запалі відповів: «Павле Петровичу! Історія вже сказала про вас усе, і більше вона вже про вас нічого не скаже!»

14 грудня 1918 р., коли його ж власні збунтовані війська та селяни-повстанці ламали відчайдушний опір останніх захисників гетьмана на околицях Києва, Павло Петрович Скоропадський зрікся влади і того ж дня виїхав разом із родиною до Німеччини, де його союзник-сюзерен, кайзер Вільгельм II Гогенцоллерн, так само пережив подібну ж шокуючу для будь-кого процедуру. Поселившись у передмісті Берліна, Ваннзеє, Павло Скоропадський майже по гарячих слідах почав працювати над своїми «Споминами» — книгою, яка є не тільки цінним історичним джерелом, але і має беззаперечні літературні достоїнства. В них екс-гетьман спробував підбити логічний підсумок своєї діяльності в сфері українського державотворення, а також зрозуміти причини своєї болісної кінцевої поразки. Автору «Споминів» не відмовиш у силі духу та певному «історичному оптимізмі»: «...що б там не було, Україна у тій чи іншій формі буде. Не змусити ріку йти назад, так само і з народом, його не змусити відмовитися від своїх ідеалів».

У 1919 р. у Скоропадського народилася молодша дочка Олена. Після її народження родина на деякий час оселилася в Швейцарії, де зібралося чимало близьких родичів Скоропадських. Згодом екс-гетьман з родиною повернувся до Ваннзее. В часи Веймарської республіки та Третього рейху Скоропадський отримував скромну пенсію з фондів Державної канцелярії німецького президента як колишній голова союзної Німеччині держави.

Під час еміграції Павло Скоропадський мав час і бажання не лише писати мемуари, але й еволюціонувати як політик. Переломним став момент, пов'язаний з визначенням державності України як такої. Спілкуючись з російськими емігрантами — своїми давніми знайомими, яких було багато в Берліні, Павло Петрович дійшов болісного і дещо запізнілого, але логічного висновку, що «російський білий» і «український національний» рухи мають зовсім різні, загалом — несумісні характер і мету. В дні остаточної героїчної поразки Добровольчої армії свого давнього приятеля Врангеля Скоропадський писав у листі до одного із соратників, М. Могилянського: «Усі невдачі Добровольчої армії я беру близько до серця, і мені важко тепер сидіти тут в таку хвилину, коли я все життя та всю війну був з ними і розділяв радощі і горе їхні. Але з усією цією політикою [несприйняттям національного українського руху. — *Д. Ж.*] я абсолютно не погоджуюсь». Ідеалом екс-гетьмана остаточно стає повністю незалежна несоціалістична Українська держава.

У 1920 р. *на прохання своїх друзів* (уважний читач не може не відзначити про себе, як же багато ті різноманітні прохання важили для далеко не авторитарного в спілкуванні з близькими людьми гетьмана) Павло Скоропадський повернувся до активної політичної діяльності і став на чолі «Українського союзу землевласників-державників», який організували його соратники — філософ, історик і політолог В'ячеслав Липинський та його приятель Сергій Шемет. Цікава, але загалом утопічна концепція «української спадкової трудової гетьманської класократичної монархії» була розроблена саме В'ячеславом Липинським. Павло Скоропадський та його прихильники прийняли її на початку 1920-х рр.; останній український гетьман дотримувався її аж до своєї смерті, хоча з самим її творцем розсварився незадовго до смерті Липинського в 1931 р.

Протягом 1920—1930-х рр. філії «Українського союзу землевласників-державників» (або гетьманців, як їх коротко називали) діяли в Німеччині, Австрії, Чехословаччині, Польщі, Франції, США, Канаді, Китаї, Маньчжурії. Окрім політичної гетьман займався ще й культурною діяльністю серед української еміграції, зокрема сприяв заснуванню в 1925 р. в Берліні Українського наукового інституту. В цьому інституті, який став справжнім осередком української культури і науки на еміграції, працювали такі видатні вчені, як історик Дмитро Дорошенко (колишній міністр закордонних справ Української держави Скоропадського), філософ Дмитро Чижевський та ін.

З приходом до влади у Німеччині нацистів становище П. П. Скоропадського значно погіршується через несприйняття ним нацистської ідеології (в цьому Скоропадський нічим не відрізнявся від більшості консервативно налаштованих представників європейської аристократії, зокрема й німецької). Схоже, через вищезгадане напередодні Другої світової війни Павло Скоропадський відправив одного зі своїх синів, гетьманича Данила,

в якому бачив наступника своєї справи, до Великобританії.

В роки війни Скоропадський широко користувався своїми давніми зв'язками з представниками німецького генералітету для допомоги українським діячам, які переслідувалися нацистами, а також для звільнення українських патріотів, притому далеко не самих лише гетьманців, з в'язниць та концтаборів. За поширеною в історичній літературі версією, частково завдяки його зусиллям з нацистських концтаборів було звільнено А. Мельника, С. Бандеру, Я. Стецька та інших українських емігрантів, націоналістичні переконання яких були абсолютно чужі Скоропадському. Допоміг екс-гетьман і кільком остарбайтерам. Водночас Скоропадський намагався не виявляти жодної помітної нелояльності щодо нацистського режиму, що неважко зрозуміти.

У переддень закінчення Другої світової війни в Європі, 16 квітня 1945 р. П. Скоропадський в селищі Платтлінґ неподалік Мюнхена потрапив під бомбардування авіацією союзників і був поранений. 26 квітня 78-річний останній гетьман України помер у шпиталі католицького монастиря в сусідньому містечку Меттен на руках своєї доньки Єлизавети, котра провела з батьком останні хвилини його життя, незважаючи на те, що сама була серйозно поранена. Судячи зі спогадів Єлизавети Скоропадської-Кужім, її батько навіть не був смертельно поранений бомбою чи уламками будівлі — просто зрештою не витримали його старе хворе серце і запалені легені. Невблаганна і незбагненна Доля вберегла колишнього гетьмана від цілком імовірної ганебної видачі англо-американською окупаційною владою радянським спецслужбам. Після закінчення війни родина Скоропадських перевезла тіло Павла Петровича до кладовища в Оберсдорфі, де потім були поховані всі емігранти-Скоропадські.

Справу Павла Петровича, як він і хотів, продовжив його син Данило, що був інженером фірми «Сіменс», проте молодший Скоропадський загадково помер в 1957 р. — в чому його родичі звинувачували радянські спецслужби. Похований гетьманич Данило в Лондоні. Сумно, але особисте життя дітей останнього гетьмана склалося досить нещасливо, для старших синів і доньок крах гетьманату і еміграція стали великим ударом. До теперішнього часу жива лише наймолодша дочка гетьмана Олена Отт-Скоропадська (1919 р. народження), вона майже щороку приїжджає до України, зустрічаючись із журналістами та творчою інтелігенцією (її цікаві спогади було видано в Україні в 2004 р. дніпропетровським видавництвом «АРТВЕРТЕП»). Пані Олена називає себе останньою з роду Скоропадських, адже її доньки Олександра та Ірена вже скоріше швейцарки, а не українки за самосвідомістю і вже давно не Скоропадські за паспортом…

Проте Союз гетьманців-державників, заснований останнім гетьманом України, існує й сьогодні. Всі охочі можуть відвідати його офіційний сайт за адресою http://www.sgd.in.ua. Так що останню крапку в такій довгій, непростій і цікавій історії української «гетьманської ідеї», мабуть, все-таки ставити ще рано.

Список використаних джерел та літератури

Алфьоров О. А. Покозачення роду Голубів-Княжицьких як вияв соціально-політичних змін на українських землях у XVII ст. // Nad Wisla i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszlosc i terazniejszosc. № 2—3. — Torun—Kijow, 2003—2004.

Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К.: Либідь, 1993.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Т. 2—3. Приложения. — М., 1822.

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — Київ: Наук. думка, 1971.

Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. // УІЖ. — 1998. — № 3—4.

Величко С. Літопис. — К.: Дніпро, 1991.

Вивід прав України: Збірка статей і документів. — Львів, 1991.

Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К.: Варта, 1995.

Гейденштейн Рейнгольд. Записки о московской войне. — СПб., 1889.

Герої та знаменитості в українській культурі / О. Гриценко (редактор-упорядник). — К.: УЦКД, 1999.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К.: Вища школа, 1994.

Гордон П. Дневник. Т. 1—3. — М.: Наука, 2000—2005.

Горецкий Л. Описание войны Ивонии, господаря волошского / Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Выпуск I. — К., 1890.

Горобець В. «Волимо царя східного...» — К.: Критика, 2007.

Горобець В. Злет і падіння гетьмана Івана Брюховецького // Історія України. — 1997. № 38, 39.

Горобець В. «Хочю... поняти б за себя московского народа вдову» // Соціум. Випуск 2. — К., 2003.

Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. —К.: Знання, 1992.

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII—X. — К.: Наукова думка, 1995—1997.

Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — К.: Альтернативи, 1999.

Дневник Маскевича 1594—1621 // Сказания современников о Дмитрии Самозванце. — Т. 1. — СПб., 1859.

Історичні постаті України. — Одеса: Маяк, 1993.

Історія Русів. — К: Рад. письменник, 1991.

Історія України в особах. IX—XVIII ст. — К.: Україна, 1993.

Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. Т. 1—2. — К.: Видавничий дім «КМАкадемія», 2004.

Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648—1782 рр.). — К.: ПіЕНД НАНУ, 1998.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів: Сіверянська думка, 1996.

Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971.

Малороссийский гербовник. — К.: Либідь, 1993.

Марсове поле. Книжка друга. Героїчна поезія на Україні. Друга пол. XVII — поч. XIX століть. — К.: Молодь, 1989.

Мыцык Ю. Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — Днепропетровск, 1981.

Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К.: Дніпро, 1992.

Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто, 2002.

Оглоблін О. Люди старої України та інші праці. — Острог—Нью-Йорк, 2000.

Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI—XVIII ст.). — Х., 2003.

Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К.: Видавничий дім «КМАкадемія», 2004.

Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти другої половини XVII—XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. — К., 2004.

Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. — К., 2003.

Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. — К.: Видавничий дім «КМАкадемія», 2004.

Різниченко В. Пилип Орлик — гетьман України. *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик. — К.: Український письменник, 1996.

Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо. — К.: Наукова думка, 2002.

Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького. — К.: Україна, 1991.

Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992.

Скоропадський П. Спогади. — Київ — Філадельфія, 1995.

Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К.: Либідь, 1993.

Субтельний О. Мазепинці. — К.: Либідь, 1994.

Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. Ч. 2. — К., 1995.

Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — К.: Видавничий дім «КМАкадемія», 2004.

Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665—1676 рр.) // УІЖ. — 2007. — № 1.

Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К.: Абрис, 1995.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 1—3. — К.: Наукова думка,1990.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2005.

Яковенко Н. Паралельний світ. — К.: Критика, 2002.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К.: Наукова думка, 1993.

Яковлєва Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття; причини і початок Руїни. К.: Основи, 1998.

Яковлєва Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667). К.: Основи, 2003.

Niesiecki K. Herbarz Polski, wyd. J. N. Bobrowicz. Lipsk 1839—1845. (електронна версія видання).

Wojcik Z. Dzikie Pola w ogniu: O Kozaczysnie w dawnnej Rzechpospolytej. — Warszawa, 1968.

Podhorodecki L. Stanislaw Koniecpolski. — Warszawa, 1978.

Podhorodecki L. Rapier i koncerz. — Warszawa, 1985.

Podhorodecki L. Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988.

Harvard Ukrainian Studies, 1981, v. 5, № 3.

http://ukrainainkognita. org. ua

http://litopys. org. ua

http://www. geocities. com/polishnobles

http://www. genealog. home. pl

Зміст

Науково-популярне видання

ЖУРАВЛЬОВ
Денис Володимирович

УСІ ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Комп'ютерна верстка: *О. М. Правдюк*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*

Підписано до друку 17.05.10. Формат 70 x 100 $^{1}/_{16}$.
Умов. друк. арк. 41,28. Облік.-вид. арк. 41,50.
Тираж 1500 прим. Замовлення № 1-90.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Магазини-партнери

м. Вінниця

Салон «Емпік»
ТРЦ «Мегамолл»
вул. 600-річчя, 17
(0432)65-91-88

«Кобзар»
пр. Привокзальний, 2/1

«Буква» пл. Гагаріна, 2
(0432)55-08-48

м. Дніпропетровськ

Салон «Емпік»
ТЦ «Караван»
с. Ювілейне,
вул. Нижньодніпровська, 17
(056)747-91-12

Салон «Емпік»
вул. Театральна, 3
(0562)36-05-38

Салон «Емпік»
пр. Карла Маркса, 67Д,
ТЦ «Гранд Плаза»
(056)371-28-56

«Будинок книги та медіа»
вул. Глінки, 24
ТЦ «Московський»,
(056)726-53-14

«Книжковий супермаркет»
вул. Глінки, 2,
ТРК «Мост-сіті Центр»
(056)790-30-57

«Книжковий супермаркет»
пр. Маліновського, 2А,
ТРЦ «Вавілон»
(056)790-40-97

«Білокнижник»
вул. Червона Площа, 3

м. Дніпродзержинськ

«Книги»
вул. Шепетова, 4

м. Кривий Ріг

«Буква»
пр. Гагаріна, 38А/70
(056)409-79-30

Супермаркет «Фоззи»
Вечерний бульвар, 33

«Лексика»
пл. Горького, 10
(056)409-49-26

м. Донецьк

«Буклет»
вул. Артема, 160

«Лексика»
вул. Постишева, 43
(062)382-67-11

м. Житомир

«Книгомания»
вул. Московська, 24Б

«Книжковий супермаркет»
вул. Московська,16

м. Запоріжжя

«Буква»
пр. Леніна, 147
(061)270-00-89

«Лексика-Современник»
пр. Леніна, 151
(061)233-12-27

«Літера»
пр. Леніна, 208

м. Бердянськ

Супермаркет
«Велика кишеня»
вул. Піонерська, 13/73

«Книжковий супермаркет»
вул. Леніна, 28/16

м. Мелітополь

«Книжковий супермаркет»
пр. Б. Хмельницького, 42
(0619)43-66-94

м. Івано-Франківськ

«Арка»
Вінчевий майдан, 3

«Лілея»
вул. Незалежності, 18/2

«Букініст»
вул. Незалежності, 19

«Культурно-мистецький центр "Є"»
м-н Незалежності, 31
(0342)72-25-02

Київська область

м. Біла Церква

«Книжковий супермаркет»
вул. Гагаріна, 11
(04463)3-50-10

м. Бровари

«Будинок книги та медіа»
вул. Незалежності, 3
(0494)5-50-75

м. Буча

«Будинок книги та медіа»
вул. Жовтнева, 66а
ТЦ «Буча-пассаж»

м. Славутич

«Будинок книги та медіа»
Київський квартал, 130
(04479)2-34-13

м. Кіровоград

пл. Єгорова, 23А
(0522)22-25-97

«Книжковий супермаркет»
вул. Карла Маркса, 51
(0522)35-20-16

«Українська книга»
вул. Луначарського, 46
(0522)27-47-29

м. Луганськ

«Лексика»
вул. Радянська, 54
(0642)343-163

«Літера»
вул. Сосюри, 137

«Знання»
вул. Володарського, 59

«Глобус-книга»
вул. Радянська, 58

«Гринченкова книгарня»
вул. Пушкіна, 3

м. Луцьк

«Читайкраїна»
вул. Червоного Хреста,16
(0332)28-05-28

«Знання»
пр. Волі, 41

м. Володимир-Волинський

«Культурний центр "Є"»
вул. Ковальська, 6

м. Миколаїв

Салон «Емпік»
пр. Леніна, 98
ТЦ «Сіті Центр», 3-й пов.
(0512)582-832\

Книжковий супермаркет»,
«Кобзар» пр. Леніна,122
(0512)55-20-51

«Книжковий супермаркет»,
«Молода гвардія»
вул. Радянська, 3
(0512)35-12-86

м. Одеса

Мережа супермаркетів
«Таврія»

«Вузівський»
Люстдорфський шлях 140/1

«Грецький»
вул. Грецька 3/4

«Аеропортівський»
вул. Гастелло, 50

«Європа»
вул. Дерибасівська, 21

«Літера»
пл. Грецька, 3/4
ТЦ «Афіна»

«Книжковий світ»
вул. Черняховського, 1
(048)78-57-240

«Буква»
вул. Дерибасівська, 14
(0482)35-84-04(05)

«Будинок книги та медіа»
вул. Люстдорфська дорога, 140 В
(048)785-67-07

«Будинок книги та медіа»
вул. Буніна, 33
(0482)32-17-97

«Книжковий супермаркет»
вул. Новосельского, 60
(048)728-81-33

«Будинок книги та медіа»
вул.Преображенська,45
(048)711-61-27

«Книжкова казка»
вул. Академіка Глушко, 16
(048)249-47-56

«Горізонт»
Люсьдорфська дорога, 54
(048)766-82-65

м. Іллічівськ

ТЦ Іллічівський (Юнга)
вул. Леніна, 35

«Книжковий супермаркет»
вул. Леніна, 16
(04868)40-5-95

«Книгарня»
вул. Леніна, 19
Центральний універмаг
(04868)6-25-80

м. Полтава

Супермаркет «Велика кишеня»
вул. Ковпака, 26

Салон «Емпік»
вул. Ковпака, 26
(053)261-56-68

«Будинок книги та медіа»
вул. Шевченка, 29
(0532)61-26-76

«Будинок книги та медіа»
вул. Зенківська, 6/1а
ТЦ «Київ» (0532)51-12-90

м. Кременчук

Супермаркет «Простір»
пр. 50-річчя Жовтня, 96

м. Миргород

«Буква»
вул. Гоголя, 116
(05355)5-27-06

м. Рівне

«Буква-ТОР»
пр. Миру, 16
(0362)620-465

«Знання»
майдан Незалежності, 5

«Слово»
вул. Соборна, 57

м. Острог

«Букватор»
вул. Незалежності, 20/3
(036)543-03-41

м. Суми

«Книголюб»
пл. Петропавлівська, 50

«Буква»
вул. Кірова, 8
(0542)77-03-47

м. Тернополь

Супермаркет «Сільпо»
ул. Текстильная, 284

м. Херсон

«Книжковий супермаркет»
вул. Комунарів, 21

«Буква»
вул. Суворова, 22
(0552)22-60-47

«Букініст»
вул. Суворова, 8
(0552)392-570

Супермаркет «Фоззи»
ул. Маршала Рыбалко, 2А

м. Хмельницький

«Книжковий світ»
вул. Подільська, 25

«Книжковий супермаркет»
вул. Подільська, 25
(0382) 65-60-73

«Ерудит»
вул. Кам'янецька, 63
(0382)700-31-5

м. Нетішин

«Букватор»
просп. Незалежності, 11
(038)484-00-25

м. Черкаси

Метро-книга
вул. 30-річчя Перемоги, 50

«Будинок Книги»
вул. Хрещатик, 200

«Світоч»
вул. Байди Вишневецького, 38

м. Чернігів

«Будинок книги та медіа»
пр. Миру, 19
(0462)67-51-72

м. Чернівці

ДКТП «Наука»
вул. Заньковецької, 4
(0372)52-59-35

«Буква»
пр. Заньковецької, 15
(0372)51-10-38

«Будинок книги та медіа»
пр. Незалежності, 90
(03722) 3-42-70

«Будинок книги та медіа»
пл. Соборна,1
(0372) 52-00-19

«Українська книга»
пл. Центральна, 10
(0372) 58-55-58

«Лучаферул»
вул. О. Кобилянської, 39

«Здоров'я»
вул. О. Кобилянської, 25
(0372)522-444

«Букініст»
вул. Головна, 31
(0372)526-463

«Художня книга»
вул. О. Кобилянської, 37
(0372)526-005

Інтернет-магазин

www.petrovka.com.ua

Гетьман. Слово, яке здатне викликати чимало асоціацій практично у кожного українця. Асоціацій героїчних — «гетьманська слава», іронічних — «до булави треба голови», зрештою, самоіронічних — де «два українці, там три гетьмани»... Слово, буквально просякнуте історією і водночас — якоюсь бадьорою, невмирущою енергетикою. Слово, що звучить майже як «своє», хоча його походження є неукраїнським і взагалі неслов'янським, не маючи нічого спільного з лунким українським «геть». Так, «гетьмани в золотих жупанах» були не тільки в Україні. Але українською специфікою є те, що саме в Українській козацькій державі гетьман став у силу історичних обставин таким собі квазімонархом, майже незалежним володарем...

У цій книжці здійснена спроба зібрати під однією обкладинкою біографічний матеріал про більш ніж 70 ватажків українського козацтва, котрі, згідно з джерелами чи історичною традицією, носили гетьманський титул або претендували на нього.

ISBN 978-966-03-4659-8

